84(2Р=Балк)
Т 519
С 19 345

ТӨКУМАЛАНЫ ЖАГЪАФАР

САЙПАМАЛА

М. Тотоев

ТОКУМАЛАНЫ ЖАГЪАФАР

НАЛЬЧИК
1995

ТОКУМАЛАНЫ ЖАГЪАФАР

●

САЙЛАМАЛА

ПРОЗА
ДРАМАТУРГИЯ

С 19345

НАЛЬЧИК
«ЭЛЬБРУС»
1995

ГОСУДАРСТВЕННАЯ
(НАЦИОНАЛЬНАЯ) БИБЛИОТЕКА
Кабардино-Балкарской Республики
г. Нальчик, ул. Ногмова, 42

(балк)2
519

Т $\frac{4702100100\text{-}027}{M125(03)\text{-}95}$ 32-95

ISBN 5-7680-1008-6

© Токумаланы Ж. З., 1995

ПРОЗА

Уллу азап

(«Дертли къама» деген трилогиядан юзюк)

1

Гитлерчиле Уллу тардан къысталгъанлы тёртюнчю ай барады. Алыкъа адамла душман сынатхан азапдан эс жыйып бошамасала да, колхозланы чачылгъан мюлклерин жыйышдырып, аланы аягъы юсюне сала айланадыла. Ол ишде акъташчыла бютюн къадалып кюрешгенликлеринден болур, аланы колхозлары, бирсиледен эсе алгъаракъ къуралып, фронтха аш-суу бла болушуп башлагъанды. Ислам да председателлик ишин бардырады. Туугъан элини душман сууутуп кетген от жагъасында жангыдан от тамыза кюрешеди. Анна Сергеевна да школда дерслени башлагъанды. Бирсиленича, аны иши да къыйынды. Душман школну къуру къабыргъаларындан башха, хазна аберисин къоймагъанды, парталаны, столланы, шинтиклени, мел бла жазыучу доскаланы да отха кюйдюрюп тауусханды. Анна Сергеевнаны жангыз кесинден сора элде устаз да къалмагъанды. Болса да ол, адамланы жыйышдырып, хаух парталарны ишлетгенди. Юйледен тилеп, стол, шинтик дегенча, керекли затланы да мажаргъанды.

Школда жети класс барды. Анна Сергеевна эртденликден ингир къарангысына дери классланы барысында да

кезиу-кезиу дерслени бардырады. Былай болуп турлукъ тюйюлдю. Ол аны уста биледи. Устазла да табылырла. Школда жангы партала да болурла. Алыкъа директор да келир бери... Роговну орнуна. Ёлгенле ёлгенликге, къалтъанла жашау этерге керекдиле. Анна Сергеевна да аны ючюн ачханды жабылгъан школну. Жанларын къоркъуу алып тургъан сабийле къуусынла. Аланы окъуулары, жашаулары да ёчюлмегенлерин билсинле. Анна Сергеевна алыкъа къара кийимин да алышындырмагъанды, дерслеге да къара жаулугъун къысып барады. Кёплени жутхан къанлы уруш аны эрин да жутханды. Ол къуру аны бушууу тюйюлдю. Былайда аны кёзюне къарап олтургъан сабийле да Иван Васильевични атын жарсыулу ахтына сагъынадыла. Не медет, энди ол къайтып келип, бу школну босагъасындан кирлик тюйюлдю. Алай бу школда аны унутмазла. Жюреклеринде билимни отун ол къабындырып кетген жашла бла къызла ёсерле. Ала Туугъан журту ючюн жанын берген жигит устазларыны атын хар заманда да игилик бла эскере турурла.

Хар эрттен сайын, Анна Сергеевнаны бушуулу кёзлерин кёрген сабийле, ол бираздан жиляп къаллыкъ сунуп, сагъайып туруучудула.

Угъай, Анна Сергеевна аллай адам тюйюлдю. Жашауну уллу къудуретине, тюзлюкню барына, игиликни, адамлыкъны, огъурлулукъну, жигитликни бир заманда ёлмезликлерине толу ийнаннган адамды. Аллында, парталагъа олтурушуп, аны кёзлерине эниклеп къарап тургъан сабийлени да Анна Сергеевна ол затлагъа юйретирикди.

Акъташда колхозну аягъы юсюне женгил кётюрюлгени Дадашны, Къаспотну, Хасанны хайырындан эди. Ала колхоз малланы душманны къолуна тюшюрмез ючюн тау артына аудургъан эдиле да, душман Уллу тардан къысталгъандан сора уа, малланы сюрюп, элге къайтхандыла. Малланы саны толу тюйюл эди: иги кесегин Дадаш жыйыны акъташчыланы атындан фронтха болушлукъгъа бергенди. Жолда, къолда къырылгъанлары да болгъандыла. Къалгъанларын а жыйышдыргъандыла. Бардан жокъ болуп тургъан колхозгъа ол алай гитче байлыкъ тюйюл эди!

Дадашлары къайтханлай, ийнеклени къалгъанларындан ферма къурагъандыла. Элни тиширыулары анда ишлени къолдан къолгъа жетдирмей бардырадыла. Фатимат да анда ишлейди. Алгъын кеси сауучу ийнекледен жалан экисин тапханды ол. Былагъа да къууаннганды Фатимат, тас этип тургъан ырысхысын тапханча.

Алай аны къууанчы къуру ол тюйюл эди. Элни азатлыгъы бла бирге, аны умутлары да жангыдан тиргизилгендиле. Бу арт чурулада фронтдан кёп жашланы къагъытлары келгендиле. Тюнгюлюп тургъанла окъуна бар эдиле. Алай, сунмай тургъанлай, аллайланы да жарыгъанды юйлери. Фатиматха да келир эсе уа аллай бир кюн! Кеси да билмей тургъанлай, эки письмо келип къалса уа анга фронтдан — бири къарындашы Ахматдан, экинчиси уа Алимден! Ким билсин аны да? Бу огъурсуз уруш теркирек бошалса эди! Къачаннга дери барлыкъ болур ол энтта да? Алай энди Фатиматны азатлыкъ бла блирге жангыдан жаннган умуту ёчюлмез. Арталлы да угъай!..

Фатимат, аллай оюмлары бла жюрегин жылыта, нёгерлери бла бирге ингирде фермадан юйюне къайтып келеди.

Фазика бек алларында барады. Къатынла бюгюп, нек эсе да, оюннга ачылгъандыла, араларында кюлкю къабынгандыла. Бир-бир чамларын а асыры оздуруп окъуна иедиле... жаш къызланы да уялтып. Аллай кезиуде Фазика артха бурулуп:

— Айып тюйюлмюдю сизге, сантла жаншаргъа! — деп тырман этеди. Чамчыла, къынгкъ-мынгкъ эте, бир кесекге шош боладыла да, мычымай, жангыдан хожалатып башлайдыла. Ол иги эди. Уруш оту къабынганлы бери, элде адамла чамны, оюнну да унутуп, буюгъуп тургъандыла. Аны себепли быланы чамлары, оюнлары да бу жылы жай ингирде, къалай эсе да, бир тамаша жарыкъ сезимни жилтинлерин жандыргъанча бола эди. Фазика да чамны оздургъан къатынлагъа кёлю бла тырман этмей эди. Ол да кюле эди ичинден, бирсиле кюлгенча. Хар кюлгени сайын а, къарангы юйню ичине кюн жарыкъ ургъанча, аны къайгъылы жюрегине да жарыкълыкъ кире эди.

Тиширыула Уллу жолдан элге бурулгъан кезиуде экиюч уллайгъан сабий, элден чыгъып, аланы алларына чапдыла. Аланы ичинде Фазика кесини къызын — Саниятны кенгден окъуна таныды. Къалай эсе да, аны жюреги ёрге уруп, чёкдю. Бу жолгъа дери ол къызын былай къаты чабып кёрмегенди. Чапханы да алай бош болмай, къолларын да кенгнге жайып, алай чабады.

Саният, нёгерлерин да иги кесек озуп, тиширыуланы алларына алай жетди. Ёпке солуу эте, не эсе да бир затла да айтып, анасыны белинден къучакълады. Тиширыула барысы да анга къарап къалдыла.

— Не дейсе, къызым, ангылатып айтчы.

— А-ал-Алим келгенди!

— Ким Алим?!

— Бизни Алимге айтама.

Фазика, тамаша болгъандан не этерин билмей, нёгерлерини бетлерине къарады. Къарай барып, кёз къарамын Фатиматны бетинде тохтатды. Къыз ёресине от жана тургъанча кёрюндю анга. Бирси сабийле да, чабып, жетип, бир бирге ал бермей, Саният айтхан хапарны айтдыла. Тиширыула: «О-о, уллу Аллах!» — деп, элге къууулушдула. Жалан да Фатимат сюелгенлей къалды жеринде. Ол нек эсе да, жерге чанчылгъан къазыкъча, аякъларын алалмай къалды. Къайдан эсе да бир уллу кюч, келе-келип, аны къучагъына къысып, санларын гыжы къатдырып къойгъанча болду. Бир ненча такъыйкъадан сора жайыкъды ол. Учаргъа хазырланнганча, эки къолун кенгге жайды. Эсин жыйып къарагъанда, нёгерлери элге кирип бара тура эдиле. Ол да элге тебиреди, бирсилеча, къуухотун этип угъай, ашыкъмай, акъырын. Шёндю кёкню бла жерни ортасында аны кесича насыплы адам жокъ эди. Ол бузлу къаялагъа кюлюп къараса, ала да анга ышарып къарайдыла. Ол аллына келген желге къучагъын жайса, жел да келип, аны къучакълайды. Ол аягъын талагъа басханда, ала да мамукъча жумушакъ боладыла. Аны жюреги жырлагъанда, Черен суу да анга къошулуп, эжиу этеди. Ах, къалай игиди жашау, къалай хычыуунду! Къалай огъурлуду жер! Туугъанлы бери да болмагъанды Фатиматны къара кюню, ачыуу, жарсыуу да. Болгъан эселе да, ол аланы барысын да унутханды шёндю. Битеу дуниясы — насып тенгизиди аны. Ким ийнандыралыр аны шёндю жер юсюнде кюйсюзлюк да, огъурсузлукъ да, харамлыкъ да, бедишлик да, жиляу да, жарсыу да барды деп. Угъай, угъай! Минг кере угъай! Жашау турушунлай къууанчды. Жашау ёмюрде да тауусулмазлыкъ жырды!

Фатимат бек алгъа юйлерине къайтды. Алимни кёрюрге анасы бла бирге барыр ючюн. Алай, юйлеринде жан да жокъ эди, эшиклери да кенгге ачылып. Тышына чыкъды да, тийреге къарады — адам жокъ. Барысы да кетгендиле Алимни кёре. Фатимат а къалгъанды артха. Къайгъырмаз, ол да жетер ары бусагъат, жалан да бир кесек эс тапсын. Ол алыкъа ийнаннган да этмейди эки къулагъы бла эшитген хапарына. Тюшю сунуп турады. «Угъай, угъай, нек болады тюш. Мен жукълап тюйюлме да.»

Кёлюнден алай айта келди ол Исламлагъа дери. Арбаз толу халкъ! Адамла эшик юсюне басыныпдыла. Угъай, тюшю тюйюл эди бу Фатиматны. Ол анга ийнанады. Адамланы арасы бла, гитче сабийча, сыпдырылып ётдю. Босагъа юсюне жетди. Андан да ётдю, башында гюлмендисин артха сыдыртдырып. Кёрдю Алимни, аллында сюелгенлени имбашлары бла бойнун алгъа созуп. Аны сыфатына къа-

рагъанлай къалдыла Фатиматны кёзлери. Алим а кёрмейди аны... Тёгерегине басыннган адамланы къайсы бирине къарап, къайсы бирини сорууна жууап берсин ол. Къарагъан а этеди жан-жанына, Фатиматны излеп. Алай ол аны кёрмейди. Ол турады, башы да байланып, эллилерини арасында. Къууанчлыды ол, ышарады хар кимге да, тансыкълайды эллилерин. Эгешчиги Азинат, аны бойнундан къучакълап, къойнундан тюшерге унамай, тобугъунда олтурады. Къарындашыны ёшюнюнде майдаллагъа тийип кёре, ёхтем болады. Солдатны майдалларына юйге жыйылгъанла да тамаша болуп къарайдыла. «Тейри, къырал аланы бош такъгъан болмаз муну ёшюнюне. Сермешген болур жигитча... атасыча»,— деп оюмлайдыла адамла.

Фатимат а къарайды туурадан, жюреги къалтырай. Алимни башы байланып болгъаны аны жанын бек ачытды. «Жаралы болуп къайтхан ушайса да, наным. Къалай тёзюп тураса? Дарман болуп жагъылайым жаранга!..» Фатиматны кёлю толуп, кёзлерине жилямукълары да келедиле. Ол аланы жашырыр акъылы да жокъду. Жашырмаса да, шёндю аны бетин кютюп тургъан ким барды? Хар кимни эси, сунмай тургъанлай, келип къалгъан солдатдады. Мария окъуна эслемегенди Фатиматны. Ол аны таба бир да къарамайды. Эки кёзю да жашындадыла. Ол анга таба къарап тоймайды. Бир да болмай эсе да, Фазика къараса уа аны таба. Ол нек жокъламайды Фатиматны? Хар заманда да анга «келинчигим» демей сёлешген да этмеучюдю да. Алим ючюн Фатиматны къалай термилип жашагъанын билмейми ол? Биледи. Алай шёндю Фазикагъа да айып этерча тюйюлдю... жюрек къууанчы аны битеу эсин тумалап тургъан сагъатыды. Жалан да Къанаматны къатыны кёрюп турады, Фатимат адамланы артындан къалай адыргы этип къарагъанын. Алай ол анга не бла болушсун. Алимни къатында болса эди, ол аны къулагъына шыбырдар эди. Алай Айшат да кенгдеди андан.

Адамла уа келедиле Алимни кёре. Ала тышында, Исламгъа тюбеп, аны къолун тутадыла. «Аллах энди бир бирден айырмасын сизни»,— деп, анга ахшы тилеклерин айтадыла. Адамла Алимни ахыры бла да къайтып келген сунадыла. Алим а он кюнге келгенди. Ржев деген шахарда, душман бла жигитча сермешип, башындан жаралы болгъанды. Госпиталдан чыкъгъандан сора, аскер бёлюмню командованиясы, анга юйюне барып къайтыргъа отпуска бергенди. Алыкъа акъташчыла аны билмейдиле. Фатимат да билмейди.

«Насыбыгы Аллах къызгъанмасын. Элинге, журтунга сау къайтдынг»,— дейдиле адамла Алимге тёгерегинден.

Мария уа къарайды жашыны туурасындан, кёз къакъмагъанлай. Алим ышаргъан да, кюлген да этеди. Алай Мария кёрмейди аны бетинде алгъышгы болуучу жарыкълыкъны. Къой кёзлерича, бир тюрлю харамлыгъы болмаучу кёзлеринден энди, къалай эсе да, суукъ жел урады. Бир бирде, сунмай тургъанлай, такъыйкъа мардасына туманнга кирип чыкъгъан кюнча, Алимни бетин огъурсуз мудахлыкъ да жабады. Башхала сезмеселе да, Мария сезеди аны. Ол жашыны бетинде, кёзлеринде, сёзюнде, ышаргъанында, къарамында, къымылдагъанында да кеси таныучу, кеси билиучю жумушакъ сабий халларын излейди. Алай бирин да тапмайды. Таба эсе да, ёчюле баргъан чыракъны жилтинича, кёзюне бир кесекчикге урунуп, жокъ болуп кетедиле. Энди аны къара мыйыкъла жапхан эриилери алгъынча «аначыгъым» деп айталмазлыкъча кёрюнедиле. Аллында, токълуча, жууаш-жууаш эркелене айланыучу баласы къайдады аны? «Ол жокъду, Мария...— дейди жюреги анга.— Сен бош излейсе алгъынгы жашынгы. Аны жюрегине сен салгъан ариулукъну, аны сабийлик илишанларын, сен сюйюучю халлерин да уруш малтагъанды, эзгенди. Ол аны жашлыгъын сыйырып, замансыз киши этгенди...»

«Охо, не да болсун,— дейди Мария жюрегине,— былай бир кёргеним да барды дуния багъасы. Киши болгъан эсе, болсун. Мен излеген да олду...»

* * *

Кече арадан озуп, Исламладан адамла алай кетдиле. Къууанчлы юй, адамла чачылып бир кесек озгъандан сора, кече тынчлыкъгъа кирди.

— Къурманлыгъын тамбла окъуна этейик жашны,— деди Мария эриие, чыракъны ёчюрюп, жерлерине жатхандан сора.

— Къурманлыгъын да, тоюн да бирге,— деп шыбырдады Ислам къатыныны къулагъына.

Мария сейир-тамаша болду.

— Ол дегенинг?

— Юйдегили этейик жашны.

— Да он кюнден ызына кетерик эсе уа?

— Кетсин, иш анда тюйюлдю. Той керекди шёндю элде. Жюреклерин жарсыу басып тургъан адамланы кёллери бир ачылсын. Ол барысындан да игиди.

Мария, жукъ да айтмай, ыразылыгъын да, къууанганын да сездире, башын эрини кёкюрегине къысды.

2

Апрель айы быйыл бегирек да жылыды. Къыш узуну жаугъан къалын къар, кюнню кючюне баш урлугъу келмей, бир ауукъ заманнга кёкюрегин кёпдюргенлей турду. Алай артдан артха ол, арталлы да къартайгъан акъсакъалча, санлары бошайып, «кёз суу» этип тебиреди. Ахырында къар, кесин табийгъат кючюне хорлатып, дунияны ташлай башлады, ахыр сагъатларында жер тырнакълап, тау тёппелерине, къая жухларына илинирге да кюреши ди. Алай аны ол адыргысы да бош эди. Ахыр болмазлыгъын билгенден сора, эрип, тик къаяланы, сызгъаланы, тар къолланы ырхы суулары бла талап, аланы тюплеринде ташланы юслерин ачып, шыякыладан чыкъгъан сюеклеча, кюн туушлада чонгкъайтып кетди.

Бир къаууm заманнга дери ырхы сууланы тауушу Уллу тарны ичин, кече, кюн демей, шуулдатханлай турду.

Энди, ол затла бошалып, таула, ташла да тынчайып, табийгъат огъурлу шошлукъ тапханды.

...Исламны жарты ишленнген юйю да, аны арбазы да халкъдан толуду. Къобуз согъулады, анда той барады, адамла тепсейдиле. Тепсегенде да алай бош угъай, ач адам ахшы ашха тюбегенча, алай жутланып тепсейдиле... Ортагъа чыгъаргъа киши да ийменмейди, къарт да, жаш да тепсейди, санларына аяулукъ этмей. Бир къобузчу арыса, экинчи къобузчу алады къобузну къолгъа. Жырла да жырлайдыла алагъа этилген эжиуле да битеу элге эшитиледиле.

Отоуда уа къалангкъа артында — Фатимат. Ол бюгюн бери келин болуп келгенди, уруш юзген насыбы жангыдан жалгъашып. Жомакъдача толгъанды Фатиматны тилеги. Бир уллу алгъыш жетгенча, сунмай тургъанлай, келгенди анга бу къууанч. Тенг къызлары бир бири ызындан жабыу артына кирип, аны къучакълайдыла, аны бла бирге къууанадыла. Анга сукъланадыла. Фатимат сезеди аланы жюреклеринде не болгъанын. Ол алагъа: «Ма кёремисиз, сизни да болур быллай кюнюгюз. Умут юзмегиз. Жашла саусаламат къайтырла...» — деп, аланы кёллерин кётюрюрге кюрешеди. Ол хар кимни да кесича насыплы болурун сюеди. Жангыз терекден бау болмаз дегенча, бир адамны насыбы бла жюз адам ырахатланмаз. Къатынгда жууукъ, не да шагъырей адамынгы жюреги ачыудан кюе турса, сени ёз тынчлыгъынгдан не хайыр? Фатимат аны бусагъатда тенг къызларыны кёзлерине къарай сезгенди. Ол кесине къарагъан кёзледе жалгъан, кёзбау къууанчдан сора да, тынгысыз къайгъыны, ачыуну, ол угъай эсенг да, чынтты

зарлыкъны окъуна кёреди. Алай Фатимат анга не этсин. Аны къолундан келсе эди, ол бу урушну болдурмаз эди, сюйгенлени барысын да бир бирлерине тюбетип, насыплы жашарча этер эди. Алай а ол шёндю кеси мардасыз насыплыды. Аны тою этиле турады. Жанындан артха салмагъан сюйгени бла юйюрлю боллукъду энди ол. Кеси ёмюрюнде биринчи кере ол аны ийнагъына сыйынырыкъды... Шёндю уа той барады. Алгъышла этиледиле...

Алим ёз юйлеринде тюйюлдю — къоншуларындады. Адетде болуучусуча, анга аталыкъ этген тенги да жокъду къатында. Кеси жангыз олтурады бир уллу юйде. Ата юйюнде уа тою этиледи аны.

Болса да жашны эси бу къууанчда кёп тохтамайды. Сагъышлыды ол. Аны акъылы узакълагъа — уруш тюзлеге жол тартып кетеди. Къаллай кюйсюз урушду бу уруш. Къаллай кюйсюз!. Анда ненча къууанчны башы кесилгенди, ненча насып ёлгенди... «Ах, Сергей, Сергей...» — деп, ауур кючсюне, эки къолу бла да Алим башындан тутуп тохтады. Бюгюнлю бери Сергей аны эсине ненча кере къайтып тюшеди. Ол эсине тюшгени сайын, Алимни жюреги инжиледи. Ала 1941 жылны декабрь айында Москва тийресинде шагъырей болгъан эдиле. Алгъа танышыу, артда уа шуёхлукъ — уруш отунда байланнган шуёхлукъ! Чабыуулгъа чыкъгъанда да — бирге, окопла къазгъанда да — къоншуда, айланнганлары, жюрюгенлери да, ашлары-суулары да бирге... хоу, алай эди. Бир бирни сюйген тенгле. Алимча, Сергей да элден келген жаш эди. Сибирде эллени биринден. Бир жол Сергей Алимге: «Бизни элде Нинадан ариу къыз болмагъанды дегениме ийнанамыса... къуру бизни элде угъай, энди уа битеу Сибирде окъуна жокъ сунама аныча тамаша тиширыу»,— дейди. Алим анга: «Бек тансыкъ болгъанса да, андан сунаса алай. Энди бир къауум замандан а Нинадан ариу къыз битеу Россейде да жокъду дериксе». Ой, къалай кюлген эди ол заманда Сергей, къоншу окопладагъылагъа да эшитдирип! Аны ол кюлкюсюн эшите тургъанча, Алим башын столдан артха айырып, ышарды. Сора жангыдан, бетин туман басып, биягъы къайгъыгъа кетди. Сергей ол кюн айтхан эди Алимге: «Ахшы, ийнанмайса да манга? Уруш бошалса, бек алгъа экибиз да бизге барырбыз да, кесинг кёзюнг бла кёрюрсе». Алим а анга: «Ахшы, Серёжка, барырбыз бек алгъа сизге. Андан сора уа бизге Акъташха. Сен да кёрюрсе Фатиматны — Кавказны бек ариу къызын». Сергей Алимге: «Аны уа несин айтаса! Сени тоюнга бармасам, кимни тоюна барлыкъма...»

Алимни тою уа барады. Сергей а жокъ. Алим а жюреги ижиле олтурады. Бир жол Сергей, окъла атыла тургъанына да къарамай, Алимге чабып келди. Шинелини жагъасы бла къойнуна узалып, андан юч мюйюшлю письмону чыгъарып, Алимге узата айтды: «Жаш туугъанды манга! Андрюшка! Айланмай кесинге ушайды деп жазады Нина! Мен, мен ата болдум, сен а тур алай!» Алим тенгин алгъышлап, къучакълады... экиси да сабийлеча серилдиле тар окопда. Ала да алай къууанчлы болуп тургъанлай, атакагъа чыгъаргъа команда берилди. Эки тенг да ушкокларыны сюнгюлерин алгъа тутуп, окопдан чыгъып, алгъа чапдыла... Сергей: «Ой, мама!» — деп къаргъа къапланды. Абынып жыгъылгъан сунуп, Алим тенгин жерден ёрге кётюрдю. Къоллары къызыл къанга боялдыла. «Серёжа, Серёжа... Не болуп къалды санга? Серёжа!..» Серёжа уа жукъ да айталмады. Термилген кёз акълары Алимге аралгъанлай къалдыла аны...

Аллай кюйсюзлюкленн азмы кёргенди Алим. Ала аны жаш жюрегин ташча къатдыргъандыла. Ол жюрек, энди къалай эсе да, сангырау къулакъча болгъанды: аллына келген къууанчы, насыбы бар эсе да, ол аланы, туманлы кюнню жылыууча, тунукъ сезеди.

Алимни ауур сагъышларын эшикни «къыж-ж-ж» — деп ачылгъаны бёлдю. Юй иеси къатын къолуна алып келген табагъын аны аллына салды.

— Аша, ауруунгу алайым, ашагъан эт. Барыбыз да тойгъа къызып, сени уа унутуп къойгъанбыз. Аша, жанынга къор болайым. Келе келип, кёлюбюзню бир ачдырдынг...

Алгъын болуучусуча, той кече араларына дери бармады. Ингир къарангысы тюше башлагъанлай окъуна, адамла юйлерине жайылдыла. Шёндю кёп безирер заман тюйюл эди: хар кимни — иши, юй къайгъысы.

Кечени бир заманында Алимге бла Фатиматха да жетди кезиу — насыплы, къууанчлы кезиу! Эки жаш жюрекни жалгъашдыргъан тамаша кезиу...

3

Фатимат къайры жукъларыкъ эди бюгече. Аны жукъусу келмей эди... тап, келген окъуна этсе да, ол жукъларыкъ тюйюл эди. Кече ортасындан сора уа, ай да чыгъып, къарангы отоугъа аны жарыгъы жайылгъандан сора, Фатимат арталлы да аязды: энди ол, къатында жатхан Алимни байланнган башын къол аязы бла акъырын сылагъандан сора да, жингиригине кётюрюлюп, аны бетине къарайды. Ол халда оздуруп барады ол бу къайгъылы кечесин. Эрт-

тенликде Алим кетерикди жолуна — биягъы къанлы къазауатха. Фатимат а энтда да къаллыкъды аны ызындан тарала.

«Не этерикме, къадардан киши да къутулмайды. Сакъларма энтда да, ахшы умутларымы ёчюлтмей. Сакъларма ёлгюнчю. Сакъларма, жаным, сени, санга ахшы тилекле эте...» — дейди Фатимат, Алимни жукълагъан кёзлерине къарап. Аны акъырын шыбырдагъан эринлерини арасындан чыкъгъан ауз тылпыуу жашны бетине жай тёбенгича къагъады.

Фатимат бу танг аласы сагъатларын къыйналып ашырды. Бу бир ыйыкъ къалай терк озуп кетди, кёк жашнагъанча. Алыкъа ала, адамыча, бир бирни ийнакълап да бошамагъандыла, бир бирге айтырыкъларын айтып тауусмагъандыла.

«Охо, Аллах, санга жаным къор болсун, манга буюргъан бу насыбынг ючюн. Ыразыма къадарыма. Ыразыма, ыразыма... минг кере ыразыма!..»

Терезеден тангны жарыгъы ургъан кезиуде, Фатимат акъырын кётюрюлюп, ундурукъдан тюшдю. Олсагъатдан Алим да уянды.

— Жукъла сен алыкъа, жукъла. Эрттеди,— деди Фатимат, аны юсюне бауурланып.

— Эртте эсе игиди. Манга эртте кетерге керекди,— деп, Алим жууургъанны юсюнден бир жанына атды. Фатимат ауур кючсюндю. Алим аны мангылайына тёгюлген къалын къара чачын къол аязы бла артха сылады.

— Къоркъма сен, хар зат да иги болур.

— Къачан къайтырыкъ болурса энди?

— Душманны хорлап, дунияда мамырлыкъ тохташхандан сора.

— Къачан боллукъду ол а?

— Ким билсин аны.

— Къалай билмейсе да? — деди Фатимат жалыннган ёп бла.— Немецлиле ызларына айланнган эселе, теркирек юйлерине нек кетмейдиле?

— Алай тынч кетип къалыр акъыллары жокъду аланы. Алыкъа кёп къан тёгюллюк болур, Фатимат.

Фатиматны къайгъылы бетине мудахлыкъны ауанасы къакъды. Ол, не эсе да бир умутундан тюнгюлген адамча, ахтыннган да эте, кёз къарамын энишге буруп, тынгылауну ийди. Къыйын эди шёндю анга. Бу такъыйкъалагъа дери. Алимни кетеригине ийнанырыгъы келмей эди: «Билмей тургъанлай уруш тохтап къалса уа! Аз сейирлик затла болмайдыла дунияда!..»

Фатиматны ол ахшы оюму шёндю аны жюрегинден узакъдан узакъгъа кетип бара эди. Ол не бек адыргы этип кюрешди эсе да, иги умутун кёкюрегинде тыялмады.

Алим жолгъа эрттенликде эртте атланды. Аны ашыра акъташчыла — уллусу, гитчеси да, чыкъдыла. Халкъ бла бирге эрини ызындан Фатимат да барады уллу жолгъа дери. Насыбы къолундан ычхынып кетип барады аны. Кёп термилип тапхан насыбы! Бусагъатда аны жюреги сынсыйды. «Энди къайтырыкъ болурмуса сен? Энди кёрлюк болурмамы мен сени? Огъесе уа ахыр кереми кёре турама сыфатынгы?..»

Фатимат, эрини туурасындан къарап, ёрге ургъан кёлюн кючден бла бутдан чёкдюреди. Айхай, Мария да кёлсюзлюк этип къоймайды. Жашын къучакълайды да, сора кёз жашларын тёгюп тебирейди. Аны кёрюп, Фатимат да тёзалмайды. Инжиледи, кюеди, бишеди. Болса да, ол кесин тыйып турады. Шёндю анга кёп кёз къарайды, ол не этерик болур дегенча, Фатимат аны барысын да эслеп турады.

Алим кесин аныра чыкъгъанланы барысы бла да саламлашып бошап, ахырында атасыны аллына барып сюелди. Ислам жашыны саз бетине, сынап къарагъанча, къаш тюплеринден къарады. Ол анга къалай эсе да апчып тургъанча кёрюндю. Ким билсин, Алимге алай тынч болмаз эди бу такъыйкъалада атасыны аллында сюелген! Не айтсын шёндю ол атасына? Айтыр заты бек кёп болгъанча кёрюнеди анга. Алай айтхан а этмейди. Атасы айтсын алгъа. Ол анга жол фатыуасын берсин. Алим аны не айтырыгъын биледи. «Душманны хорлап къайт... жигит бол...» — дерикди. Алай нек созуп турады ол айтмагъанлай? Халкъ шум болуп, былагъа къарайды, Ислам а тынгылайды, жашыны бетинден эки кёзюн алмай. Аны билеги къыркъылгъан имбашы да, энишге тагъылып тургъан бощ женгини ичинде не эсе да бир зат излегенча, тебеди. Алим, къарамын атасыны бетинден тайдырып, аны кёкюрегине бурду. Бу кезиуде Ислам жангыз къолу бла жашын ёшюнюне къысды. Ол атасыны деменгили жюрегини тынгысыз ургъанын эшитди. Жашны кёлю такъыр болду. Алай ата жюрекни жашдан излегени ол тюйюл эди. Аны хар ургъаны Алимге: «Къаты бол, къаты бол, къаты бол...» — деп айтханча эди.

Жаш, атасыны къучагъындан айырылып, атына минерге деп тебирегенлей, Ислам аны тохтатды.

— Ма, муну биргенге ала бар,— деп, белинде къамасын тешип, анга узатды. Алим арсарлы болуп къалды. «Ол манга керек тюйюлдю. Саууг жетишеди»,— демеклик бар эди аны бет халында.

— Ал,— деди Ислам, къаманы жашыны къолуна тутдуруп.— Муну манга мени атам берген эди, душманлагъа дерт жетдирирге деп... Энди мен а санга береме... аманат этип.

Алим къаманы белине къысды да, барып, атына минди.

— Сау къалыгъыз. Эсен болугъуз! Биз энтта да кёрюшюрбюз!

Алим атыны башын тар аузуна бурду. Къадары белгисиз узакъ жолуна жортуп кетди.

Фатимат аны ызындан термиле къарады. Ким эсе да отлу къолу бла кёкюрегинден жюрегин сууруп алып, къачып бара тургъанча кёрюндю анга.

4

Алим да кетип, юч-тёрт кюн озгъандан сора, эсде-бусда болмай тургъанлай, Акъташха дагъыда бир къууанч кирди — Шарауну къарындашы Жууашны жашы Жандар урушдан къайтды.

— Не эсе да бир ахырлыкъ болуп къайтхан хапары барды... «кантужна» болуп. Арабий, энди ол а не зат болур? — деп, элни адамлары, бириндеи эшитгенни бирине айта, сейирге да къалып, Жууашны юйюне къуулушдула. Сейирге къалдыргъан а таулада алыкъа халкъ эшитмеген «кантуженный» деген сёздю.

Жууашны юйюне баргъанла орта жашаулу, къара шинли, ушагъыулу кишини тёгерегине басынып, аны урушдан сау-эсен къайтханына къууанырны орнуна, жарсыулу да, эриулю да болуп олтурушадыла. Келгенле, не айтырса, эшикден жашнап киредиле да, аскерчини къучакълайдыла. Жандар да аланы хар бирине жарыкъ тюбейди, эллилерин тансыкълап, хапар сорады. Артда келгенле алгъадан келгенлеге: «Кантужнасы» уа не затды муну? — деп, жашырын сорадыла. Жандар а, олтуруп, ариу тап сёлеше тургъанлай, бети да тюрленип, сескенип, жеринден ёрге къобады да, къоллары бла кеси кесин кимден эсе да къоруулагъанча этеди. Адам ангыламазча, не эсе да бир затла да айтады. Сора, жангыдан орнуна олтурады да, бир кесекден а арталлы бла да жукъ болмагъанча, биягъы жарыкълыгъы бла эллилерин тансыкълап, хапар сора башлайды. Ол алай этгени сайын къатынла ичлеринден: «Оу ананг, шау ананг, акъылынг бла элни аузунга къаратыучу эдинг да, акъылынгдан жарты болуп келген ушайса да, жазыкъ»,— деп, бушуу-бушман боладыла. Эрини туурасындан къарап олтургъан къатыны да, ачыгъан жюрегине мадар табалмай, буулады, сытылады. Жандар аны алай эт-

генин кёрюп окъуна тура эсе да, арталлы бла да анга бир тюрлю къайгъырыуу жокъду. Тёрт сабийинден а тансыгъын алып бошаялмайды. Аланы кесини къатындан бир жары да иймейди. Хар бирин кезиу-кезиу, къучакълап кимини мангылайындан, кимини башындан уппа этеди. Асыры жарыкъдан, хар кимге да жау жагъылгъанча болады. Ол аны къуру бюгюннгю тёреси тюйюлдю. Аны оюнчу адам болуучусун акъташчыла барысы да биледиле. Анга: «Шараугъа жуукъ жетгенинг а белгилиди»,— деп, адамла азмы кюлгендиле. Аны ол къылыгъы энтда да тюрленмегенди — жарыкълыгъы жарыкълай, кюлкючюлюгю кюлкючюлей къалгъанды. Сыфаты уа алгъындан эсе къууатлы окъуна кёрюнеди — аскерчи кийимлери чархына тап ушап турадыла. Болса да бу Жандар алгъыннгы Жандар тюйюл эди. Аны бети жарыгъан этгенликге, кёзлерини теренинде не эсе да бир ажымлы ажашыулукъ эсленеди.

Ислам бюгюн районнга кетип эди. Ол андан нигир къарангыда къайтды. Элге кире келгенлей, адамладан Жандарны хапарын эшитип, къаты къууанды.

Эшикден кирген Исламны кёргенде, Жандар, къалай эсе да, адыргыгъа къалгъанча болду. Олтургъан жеринден ашыкъмай кётюрюлдю да, Исламны бетине тюрслеп къарады

— Не?.. Таныялмаймы тураса мени? — деп, Ислам жангыз къолун керди да, анга къучагъын ачды. Жандар аны къучакълагъанда, санлары къалтырай, ичинден жилягды. Ислам Жандарны алай этгенин аны жюрек халаллыгъындан кёрюп, жапсаргъан магъанада айтды:

— Къоркъма, къарындашым. Хата жокъду. Ишибиз онгуна айланып барады.

Жандар, жилямукъла жуугъан кёзлерин адамладан жашыра, жерине олтурду да, биягъыча Исламны бетине тюрслеп къарады.

— Къолунга уа не болгъанды?

Ислам аны бу соруууна жууап берирге ашыкъмады. Берлик эсе да, къатынла анга жетдирмедиле:

— Урушда къоюп келгенди Ислам бир санын,— деп, ала Жандарны жан жанындан чюуюлдедиле.

Жандарны къадары уруш ууатхан жарсыулу къадарладан бири эди. Болса да жаны саулай юйюне-юйюрюне къайтханды. Жашына къарап тургъан къарт Жууашны къууанчын шёндю бир зат да къаралталмазлыкъчады!

ГОСУДАРСТВЕННАЯ
(НАЦИОНАЛЬНАЯ) БИБЛИОТЕКА
Кабардино-Балкарской Республики
г. Нальчик, ул. Ногмова, 42

е 19345

5

Душман топладан жарты оюлгъан, таш амбарны тийресинде солдатла къауум-къауум болуп, командирлерини башчылыкълары бла къазауатдан сермешге юйренедиле. Кюн суукъду. Балтий тенгизни жанындан жел тохтамай урады. Ол бир бирде, асыры къаты ургъандан, къарны букъу этдирип, бир ауукъгъа тёгерекни тумалап окъуна къояды. Солдатла уа, экиге юлешинип, бир бирлерине «чабыуул» этедиле.

Солдатла юйрениу ишлерин кёз байлана башлагъанда тохтатдыла. Жашагъан жерлерине — Орианиенбаумгъа уа бютюн да кеч жыйышдыла. Ленинградны запад жанында, Балтий тенгизни жагъасындан узакъ болмай орналгъан бу гитче шахарчыкъ душманны къолундан азат этилгенли кёп болмайды. Аны шахар дерча хазна заты да къалмагъанды. Юйлени кёбюсю оюлгъанды, кюйгенди. Болса да Ораниенбаум плацдармдан душманнга чабыуул этерге уллу хазырланыу бардырылады.

Юйрениуден къайтхан солдатла жашагъан жерлерине чачылышдыла. Бюгюн аланы къыйын кюнлериндеи бири эди. Бу — десант къауумду. Быланы къайры эсе да бир жерге тюшюрюрге хазырлайдыла. Алай къайры тюшюрлюклерин алыкъа аладан бири да билмейди. Кюн сайын самолётладан парашютла бла секиредиле... сора жерде «урушадыла». Бюгюн а арталлы бла да тынчайыу болмагъанды. Башха кюнледе, тохтап, тюш азыкъ да ашаучу эдиле. Бюгюн а алай да этмегендиле. Ёретинлей, «уруш» бардыра тургъанлай ауузланнгандыла.

Керти эсе да, ётюрюк эсе да, аланы арасында бюгюн: «Бу ахыргъы репетициябызды»,— деген хапар да жайылгъанды. Алай аны тюзюн киши да билмейди.

Башыны жартысы ичине тюшюп тургъан узун юйню терезелеринден патеген чыракъланы жарыгъы урады. Школ болуучу эди ол. Юйрениуледен къайтхан солдатланы бир къауумлары ары бурулдула.

Бири бирин ашыкъдыра, узун коридорну бек къыйырында классха къауум солдат кирди. Юйренигеи кезиулеринде терлегенликге, жолда, ызларына къайтып келе, къаты суукъсурагъандыла. Аны себепли, барысы да ичинде оту дууулдап жана тургъан печни тёгерегине басындыла.

— Бир да болмай эсе да, саутларыгъызны жерлерине салыгъыз,— деди алагъа арыкъсуу, жаш сержант. Аны айтханын толтура, бирле боюнларындан автоматларын

алдыла, бирле беллеринден гранатларын тешерге къармашдыла. Бир къаумла уа сержантны айтханына эшитмегенча этип къойдула. Сержант да айтханын этдирирге артыкъ къаты болуп кюрешмеди. Ол кеси да, солдатланы аралары бла сыпдырылып, суукъдан къурушхан къоллары печге созду. Бу кезиуде быланы юслерине частларыны шапасы келди.

— Эменов!

— Мен,— деп, Алим печден артха туруп, шапагъа къарады.

— Санга письмо.

Алим, къууанып, шапагъа чапды. Бирси солдатла да, печни жылыуун унутуп: «Манга уа?» — деп, шапаны тёгерегин алдыла.

— Сизге уа не? Аш хазырды.

Шапа алай айтып, ызына бурулуп кетди.

— Э-э, жашла, азыкъ ашаргъа уа заман болгъанды,— деп, солдатладан бири, котелогун барабанлата, эшикден терк чыкъды. Къалгъанла да аны ызындан тебиредиле.

— Алим, кел, письмону окъургъа жетиширсе,— деди артха къалгъан сержант, Эменовха бурулуп.

— Угъай... мен... мен... муну окъуп бошайым.

— Сора бер бери котелогунгу. Мен келтирейим юлюшюнгю.

Сержант Алимни котелогун да алып кетди. Алим а къалды жангыз кесинлей, юйюнден келген письмону окъуй:

«...сен кесинг къолунг бла жаз деп, анака кишиге да жазаргъа къоймай тургъанды. Мен а тёшекдеме. Бюгюн ючюнчю кюн. Ангылай болурса. Жашынга къууан. Сен къыз болурун сюе эдинг, не этейим? Айыу балачыкъ кибик, былай бир тулпарчыкъ. Анака сенден эсе манга бек ушатады кесин да. Алыкъа мен а ангыламайма экибизден къайсыбызгъа бегирек ушагъанын. Къуру жиляп турады, мени да жарсытып. Аты да Сергоду. Сени атанг кеси атагъанды алай. Грузинли шуёхун эскерип. Сен да эшитгенсе аны атын. Аныча киши болсун деп, атагъанды балабызгъа ол атны атанг. Мен алыкъа тёшекден кётюрюлмегенме. Бу къагытны да санга жанымдан жатып, алай жазама. Азинатчыкъ болушургъа кюрешеди манга. Ой, ол къалай жарыгъанды, къалай къууанганды балачыкъгъа! Къатындан кетерге унамайды. Къойнума беригиз деп къаугъа этгенлей айланады. Анака унамайды, атып къоярыкъса деп. Шёндю къыйналып жазама. Тамбла, игирек болсам, табыракъ жазарем. Алай тамблагъа дери къалай тёзейим

сени къууандырмай. Анака да, ата да, Элдар да, Азинат да соруп салам айтадыла санга. Элдарны военкоматха чакъыргъандыла, комисден ётдюргендиле. Алай алыргъа, къалыргъа деп абери айтмагъандыла. Элдар кеси уа учунуп айланады, мен да урушха барып, немецлиле бла тюйюшюрюкме деп. Ол алай айтса, анаканы ачыуу чыгъады. Ата уа ыразы болады. Тюйюшедиле... Кюлебиз. Дагъыда барды санга бир къууанчлы хапарыбыз. Къанаматдан къагъыт келгенди. Къанамат кеси къайтып келгенча, халкъ алай жыйылгъанды бизге. Ол, харип, душманны къуршоууна тюшюп тургъанды. Жазар кеси санга толу хапарын. Анга сени адресинги ийгендиле. Шёндю сен Айшатны кёрсенг эди! Къууанч деген сейир зат кёреме! Насып дегенлери ол болур! Айшат тюз да къыз заманындача болуп къалгъанды, бетине нюр жайылып... Мындан кёп жазалмайма, наным. Кёзлерим къарангы этедиле. Аллахчю, сен терк-терк жаза тур. Шуёхларынга бизден салам айт. Сау къал, наным. Сергочукъ да биягъы жиляп башлагъанды. Сау къал... Угъай, тохта, унутуп къоя эдим. Ийнегибиз да къозлагъанды. Бузоучугъу алай ариучукъду, мангылайчыгъында да акъ тамгъачыгъы бла. Болдум энди... Бу урушну арты болмаймыды? Кёпмю сакъларыкъма энтда да? Кёпмю?..»

— Котелокларындан да жылы ашны тылпыуу чыгъа, солдатла жыйылдыла. Олтурурдан алгъа Алимни тёгерегине басындыла.

— Жарыкъса. Не жазадыла?

— Жаш! Жаш туугъанды манга! Серго!

— Охо-о-о! Алай эсе уа...

Солдат тенглери, котелокларын жерге салып. Алимни бирден ёрге кётюрдюле.

— Аперим санга! Жашасын бизни Эменов!..

Бу заманда сержант келди.

— Не болгъанды сизге? Не къуанчды бу?

— Эменовха жаш туугъанды, жолдаш сержант.

— Ах, алаймыды? — Алимни къолун тутду.— Сени кесингча жигит болсун.

— Сау бол, Володя.

— Жашла, суулукъларыгъызда абери болгъаныгъыз бармыды?

Солдатла жанбашларында тагъылгъан суулукъларына узалышдыла.

— Менде бир кесекчик барды.

— Менде да...

— Къуюгъуз кружкалагъа. Тенг этип. Эмоновха уа асламыракъ.

— Нек, жолдаш...

— Тохта, аны оноуу санга жетмейди,— деди сержант, Алимни сёзюн бёлюп.— Олтуругъуз, табылыннганны ортагъа салыгъыз.

Солдатла полда тёгерек олтурушдула. Артмагъында кимни не асырауу бар эсе да, чыгъарып, ортагъа салдыла.

— Алим, сен бизни ахшы тенгибизсе,— деди сержант, ёрге къобуп.— Биз урушну жаханим жолун бирге сынап келебиз. Сени бу къууанчынг бизни да къууанчыбызды. Санга туугъан жаш — битеу къыралыбызгъа туугъанды. Ёссюн, жашасын. Жангы туугъан таулу жашчыкъ ючюн! Ура!

Алим, жукъ да айтмай, артмагъындан къаманы чыгъарды. Солдатла, сейир эте, анга къарадыла. Алим къаманы къынындан сууруп алды да, аны бир къолунда тутханлай, кружкасын аузуна алай элтди. Ичип бошап, къаманы жангыдан къынына сукъду.

— Бу не этгенингди сени? — деп сордула нёгерлери.

— Кечгинлик беригиз. Адетибизни этгенлигимди. Бизде, таулада, къаманы къынындан жалан да эки ишни юсюнде чыгъарадыла — душманнга тюбегенде бла жаш туугъанда...

Алимни бюгюннгю кюню аны бир тамаша кюню эди. Къалай жукъласын ол бюгече? Кече ортасындан аугъан заманда жатхандыла барысы да: полда, шинеллерин юслерине жабып. Бирле хурулдап жукълайдыла, бирле тюшлеринде мурулдайдыла. Тышында уа жел урады. Суукъ жел. Алим аны да эшитмейди. Аны жукъусу жокъду бюгече. Дуния ырысхысы ючюн окъуна жукълаяллыкъ тюйюлдю ол шёндю. Аны акъылы узакъдады — Акъташда. Къуру акъылы угъай, ол кесин да анда сунады: эли, жууукълары, туугъан таулары кёз аллында! Къалай сейирликди, тюш кёре тургъанча: Фатиматны къолундан жашын алып, аны жумушакъ мангылайчыгъындан уппа этеди. Атасы бла анасы кирип келедиле отоугъа... Азинат къолларын Алимге созады. «Манга берчи Сергочукъну»,— деп. Алим кёзлерин ачаргъа къоркъады. Кёзлерин ачса, барысы да дымп болуп кетеригин биледи. Къалай игиди шёндю анга! Хар палахны да унутханды. Уруш да жокъду анга бусагъатда. Мамырлы таулары, Акъташ! Фатимат!..

Заман дегенинг да къалай терк озуп барады. Алимге Акъташха барып къайтханы тюнене болгъанча кёрюнеди. Ол а былтыр эди. Жаз башында... апрелде. Шёндю уа январь — 1944-чю жыл. Онунчу ай барады андан бери. Ол

кезиную ичинде Алим урушну узакъ жолларын къыдыргъанды. Энди уа ол Ораниенбаум плацдармдады. Аны бу жолу къыйын жол эди: уруш, сермеш!.. Ашагъан ашы — къатхан ётмек, жатхан жери — окопла.

6

Къарангы кече. Аэродромну чыракъларындан башха зат кёрюнмейди. Ала да бирде жанадыла, бирде уа ёчюледиле. Жел аяусуз урады. Алай аны тауушу эшитилмейди. Самолётланы моторларыны гюрюлдеген тауушлары башха тауушланы барысын да тунчукъдурадыла.

Аркъаларында парашютлары бла десантникле, ашыкъмай, бирини ызындан бири самолётха минедиле. Ары минген хар солдатха аны ичи жылы, ырахат кёрюнеди.

— Эменов, бери былайгъа кел.

Алим, чакъыргъан нёгерини къатына барып, самолётну битеу узунлугъуна салыннган шинтикге олтурду.

Бек артда командирлери кирди. Самолётну моторуну уллудан уллу бола баргъан тауушу, сержантны не айтханын самолётну ичиндегилени барысына да толу эшитдирмеди. Командир салонда парашютистлени санап чыкъды. Буюн сагъатына къарады да, ашыгъыулу халда лётчиклени кабинасы таба ётдю.

Бираздан мотор тарууш солдатланы ушакъларын арталлы бла да тумалады. Самолёт, кесини санларына кюч жыйышдыра тургъанча, бекден бек къалтырай башлады. Ызы бла уа, чаришге чыгъарны аллында гузаба этген ажирча, битеуюнлей тебип, жеринден къозгъалды.

— Кетдик! — деди Алим, сол жанында сержантха бурулуп. Сержант аны не айтханын эшитмесе да, ангылап, «хоу» дегенча, башын къымылдатды.

Самолёт кёкге кётюрюлдю. Аны мотор тауушу да шош болду, къалтырагъаны да тохтады. Парашютистле да энди эс тапханча, жайгъашып, тап олтурууну амалын кёре, ары-бери бурулуп, араларында жерни эркин эте, бир бирге онг бердиле.

Бир бири бла сёлешген жокъду. Жарыгъы аз салонда алларына къарагъанлай, самолёт бла бирге эхчеле, сагъышлы олтурушадыла. Бюгече Ораниенбаумдан учхан къуру ала тюйюлдюле. Бир бири ызындан талай самолёт кётюрюлгенди кёкге. Бирлери парашютистлени элтедиле, бирлери уа аланы ашырадыла.

Парашютистле биледиле къалайда тюшериклерин. Тюнене, учарны аллында, аланы бирге жыйып, битеу борчларын ангылатхандыла. Ленинград блокаданы толусунлай

чачыу жаны бла уллу операция белгиленнгенди. Бюгече учхан парашютистле да ол операциягъа къатышырыкъдыла — душманны тылындан. Барлыкъ жерлери Ропша деген шахарчыкъны тийресиди. Ропшада гитлерчи аскерни иги кесек бёлюмлери бегиннгендиле. Аланы артха чегиниулерин тыяргъа керекдиле парашютистле. Ропшада душман къауумну жокъ этерге деп, командованияны буйругъу алайды. Ма ол сермешге атланнгандыла ала бюгече.

Самолёт Ораниенбаумдан учханлы жарым сагъат чакълы заман озду. Алимни акъылы бир затны юсюнде тынгылы тохтамайды. Жашаунда кёрген затлары, башына бирден кирип, анда къонар жер тапмагъанча, артха айланып, терк учуп кетдиле. Кёз аллына танымагъан жашчыгъы — Серго да келеди. Алай ол да, кирпик къакъгъанча, бир кесек заманчыкъгъа. Аны эсине атасы да, анасы да, къарындашы Элдар да, эгешчиги Азинат да... тюшедиле. Алай, не аламат эсе да, терк окъуна акъылындан кетедиле. Аланы орунларын башха оюмла басадыла. Фатиматны окъуна мычыталмайды акъылында. Ол аланы эсине тюшюрюрге итиннген жери да жокъду. Ала кеслери келедиле, минчакъла тизилгенча тизилип. Нек келе болурла? Алимге кёл этдирирге депми? Да ол къоркъгъанмы этеди да. Угъай, угъай! Биринчи кереми барады душман бла сермеширге.

Болса да, тынгысызды солдатны жюреги. Алай нек болгъанын ол кеси да ангылаялмайды. Башын эки жанына да буруп, къатында нёгерлерини бетлерине да къарайды. Хар ким да терен сагъышха кетип тургъанча кёрюнеди анга.

Лётчиклени кабинасына кириучю эшикден быланы командирлери чыкъды.

— Хазыр болугъуз. Он минутдан...

Капитан сёзюн айтып бошагъынчы, самолёт бара барып ташха тийгенча болду. Солдатла бир бири юсюне къуюлургъа аздан къалдыла. Не болгъанын киши да ангыламады.

Кабинадан лётчиклени бири чыкъды. Ол капитаннга не эсе да бир затла айтып, терк окъуна ызына бурулду.

— Сабырлыкъны сакъларгъа буюрама! — деди командир, парашютистле барысы да эшитирча уллу къычырып. Бир палах болгъанын барысы да сездиле. Алай, жеринден жангыз бир солдат да къозгъалмады. Командир самолётну эшигин къармашып ачды. Самолётну ичине ачы жел, сарнау этгенча, сызгъырып кирди.

— Бирем-бирем секиригиз!.. Терк!..

Алимни къулакъ жанлары бла жел къаты шууулдап оза башлады. «Парашютум ачылмаймы къалды?» — деген

ачы сезим аны мыйысын окъча тешип ётдю. Угъай, ачылды. Къарангы кече кёкде тагъылып тохтагъанча болду. Бу кезиуде кёрдю ол самолётларыны, от къатыш, къара тютюню чыгъып, жана тургъаныш. Жерден а снарядла учадыла. Кёкде да атышыу барады. Душман билип, чабыууллукъ этгенди.

Алимни кёз аллында уа — къар басхан акъ жер. Андамында бир къарелди затла. Къайры, не жерге тюшюп келгенин ол билмейди. Барлыкъ жерлерине жеталмагъандыла. Бирси самолётла уа къалай болгъан болурла? Къайдан билсин Алим аны. Ол кеси да жан къайгъылыды шёндю. Къайры, къалайгъа алып келеди парашют аны. Ма, жер... къарлы тюз жер... Алим тобукъларына дери къаргъа батып, аллына ауду. Хата жокъду. Сау-эсенди. Бираздан башын кётюрюп къарады. Аллында — парашюту. Жел аны, Алимден сыйырыргъа кюрешгенча, кёндюрген да этип, арыбери чайкъап тартады. Эм алгъа Алим аны жыйышдырыуну къайгъысына кирди. Жел бла демлеше, парашютну кесине тартды. Кюреше кетип, аны чулгъап, тюбюне басды, ызы бла уа, кесин андан ычхындырды. Саууот-сабаларына тийип кёрдю: автоматы, гранатлары, бичагъы... барысы да жеринде. Энди тёгерегине къарады. Кёрюнген зат жокъду. Тарууш да эшитилмейди, желни шуулдагъанындан башха. Кёкде да жукъ кёрюнмейди. Алим къайгъылы бола башлады. «Къайда нёгерлерим? Бири окъуна табылгъа эди шёндю. Барысы да секирип жетишген болурламы?.. Танг атаргъа кёп къалгъан болмаз. Былай тургъандан хайыр жокъду. Бу ачыкъ тюзде кёрмезлик да кёрюр. Къайсы жанына барайым? Къайда табайым бир ышыкъ? Бара барып, немецлилени юслерине чыгъып къалсам а? Къалай болсун...»

Бетине къар къатыш боран да ура, Алим къарангы кечеге кёзлерин сюзюлтюп, дыгалас эте къарады. Къайры баргъанын да билмей, бауурду бла сюркелип бираз барды. Тохтады. Эсине не зат тюшдю эсе да, дагъыда ызына къайтды. Тюшген жерине жетип тохтады. Танг белги бергинчи былайдан кетмезге бел байлады.

Алимни къанын бузгъан — желди. Боранлатып урады. Кеси да бир заманда Алимни къулагъына сызгъыргъанча тарууш эшитилди. Сагъайды. «Желни сызгъыргъаны иш болур эди»,— деп келди акъылына. Алай бираздан биягъы тарууш къулагъына чалынды. «Тейри, бу уа жел тюйюлдю!» — деп, жерден аз ёрге кётюрюлдю... «Ыхы, жел бу жанындан урады... сызгъырыкъ эшитилген жанындан. Ары барыргъа керекди манга. Ары... жалан да ары...»

Аллындан ургъан боранлы желге кёкюрегин тутуп, жерден ёрге къопду. Жел аны барыргъа къоймаздан, ол а тохтаргъа болмаздан, терен къаргъа да батыла, алгъа тебиреди. Кёпмю барды, азмы барды, андан билгени жокъду, алай биягъы сызгъырыкъны жангыдан эшитди. Ол да сызгъырып жууап этерик эди, алай андан не файда? Жел аллындан урады. Ол сызгъыргъан этгенликге, узакъгъа эшитдиралмазлыгъын биледи. «Угъай, барыргъа керекди, барыргъа. Ол ким эсе да бизникиледен боллукъду».

Арыгъанды. Жюгю да женгил тюйюлдю.

Бир заманда Алим, сызгъыргъан тауушну энди онг жанындан угъай, сол жанындан эшитди. Бир жол Акъташда ныгъышда къартладан эшитген бир хапары дыркъ деп эсине тюшдю: «Кече ажашхан адамны тёгерегинден шайтанла сызгъырыучудула. Ажашханны алдап, ары-бери чапдырып, ырмах этип, онгун къурутуп, сора аны тёгерегине алай жыйылыучудула. Эсигизде болсун, кече ажашыргъа заг тюшсе, тангны сакълагъыз».

Алим ачыды. Амалсыз болду. Керти окъуна ол кесин шайтанлагъа алдатып бара эсе уа? «Угъай, угъай, юйюнге... Шайтанла болуп а... Алай... Къой, андан эсе, тангны жарыгъын сакълайым. Къадардан къутулмам».

Алай оюмлап, Алим бауруу бла къаргъа ауду. Къуш тёшекге аугъанча, анга хычыуун керюндю. Жел да алгъынча къаты урмай, бираз шошайды. Сызгъыргъан тауушну энтда да эшитди. Алай ол бу жол анга эс бурмады. Башын да кётюрмеди. Солугъан солууу сакъал тюбюнде къарны эритип, энишге чёкдюргенине, сабийча тамаша болуп жатады. Жата кетип, суукъсурап тебиреди. «Тейри, бу уа ишден тюйюлдю»,— деп, ёрге кётюрюлдю. Тёгерек жарыкъ тарта башлагъаннга ушайды.

Алим эки бармагъын да аузуна салып, сабий заманында Акъташда сызгъырыучусуча, къаты сызгъырды. Олсагъатдан жууап эшитди. Бир угъай, эки да, юч да.

Алимни кёзюне кенгирекде не эсе да бир къарелди эсленди. Мыллыгын ары атды. Къарелди да анга. Быланы аралары терк жуукълаша башлады. Алим аны узагъыракъдан окъуна таныды.

— Володя!.. Сенмисе, Володя?!

— Менме, Алим, менме!

7

Танг иги да жарыды. Бек алгъа Алимни бла сержантны кёзлерине ала тургъан жерден эки жюз-юч жюз метр арлакъда терекле, чырпыла урундула.

— Агъач! — деди сержант, къууанмгандан эки къолун да кенгнге жайып. Была кеслерни насыплыгъа санай, ары ашыкъдыла. Агъач жукъа кёрюнеди. Болсун не жукъа да. Ачыкъ тюзде сирелип къалгъандан эсе, ол кёп да мажалды. Бара кетип, къамишлени арасына урундула. Ол иги болмады былагъа. Алайсыз да тынч тюйюлдю терен къарны жыргъан. Эди уа, беллеринден сынып, башлары къар тюбюне кёмюлюп тургъан къамишле, бутларына чырмашып, аякъларын эркин алыргъа къоймайдыла. Абындыргъан да, жыгъылтхан да этедиле. Агъачны къыйырына аманны кебинден жетдиле.

— Жипи жер кёреме былайлары,— деди Алим, ёпке солуу эте.

Экиси да, агъачха теренирек кирип, бир уллу юлкюню тюбюнде тохтадыла.

— Былайы тапды. Тёгерекни да къарап кёрюп турлукъбуз,— деди сержант, олтурур жерин сайлай.

Танг толу атды. Жел да тохтады.

— Володя, къарачы ары! Бизникиле!

— Хау, аладыла. Бир, эки, юч, тёрт, беш...

— Ары чыгъып, кесибизни кёргюзтейик. Кёремисе кёнделен тартып баргъанларын.

— Сен былай тур сора,— деп, сержант юлкю артындан чыгъып, чырпыла ичине ташайып кетди.

Эки-юч сагъатдан сора он тёрт парашютист бирге жыйылдыла. Къалгъанлары уа жокъ. Ары-бери чачылышып, излеп да кёрдюле. Кишини да тапмадыла. Командирлери да табылмады.

— Энди мындан кёп бизге былайда турургъа жарарыкъ тюйюлдю,— деди сержант нёгерлерине. Бюгече бизни самолётлагъа чабыууллукъ этген душман бизни бу тийреде излемей да къоярыкъ тюйюлдю. Командирликни мен кеси бойнума алама. Биринчи буйругъум: автоматларыгъызны жерлегиз! Парашютларыгъызны былайда къар тюбюнде букъдургъуз!

Парашютистле сержантны буйругъун толтуруп, тамам болгъан кезиуде, агъачны бирси къыйырындан, не эсе да бир тауушла, ауазла эшитилдиле. Хар бирини башына «Бизникиле!» — деген акъыл келип, чырпыла арасы бла таууш эшитилген жанына эниклеп къарадыла.

— Хенде хох!

Парашютистле, бир бирге къарап, сир болгъанлай къалдыла. Ызы бла уа барысыны да кёз къарамлары сержантха бурулду. Сержантны бети бузлап тургъанча кёрюндю, кёк кёзлери уа чырпылагъа учунуп, жерлеринден тепмей

тохтагъандыла. Къарап-къарагъынчы ол белинде тагъылып тургъан гранатладан бирин сермеп къолуна алды.

— Пленнге угъай. Сермеширге керекди! — Алай айтып, сержант жерге бауурланды. Бирсиле да жатдыла жерге.

— Хальт!.. Хенде хох!..— деген къычырыкъла жан жанындан эшитилдиле. Ызы бла уа автоматла атылдыла. Окъла парашютистлени ышыгъы болуп тургъан чырпыланы, къалын юлкюню бутакъларын ууатып, аланы юсюнде къырпакъ къарны жерге агъыздыла. Солдатланы аркъаларын къар басды.

— Атмагъыз! Жуукъ келсинле! — деп буюрду сержант.

Немецлиле кеслерин кёп сакъылатмадыла. Мычымай парашютистлени тёгереклерин ала башладыла.

Къалай огъурсуз эдиле бу такъыйкъала. Адамны кёзлерине къан чапдырып, аны битеу жюрек халаллыгъын къаргъышха, жан къайгъыгъа бургъан такъыйкъала. Душманны тузагъы... богъурдакъдан алып тохтагъан ажал.

— Атыгъыз! — деп буюрду сержант.

Бир ауукъгъа дери парашютистле жукъ кёрмей къалдыла: тереклени бла юлкюлени бутакъларындан тюшген къар, букъу болуп, тёгерекни тумалады. Аны алай болгъанын хайырланып, сержант солдатланы ары-бери чачды. Фашистле да жерге бауурланнгандыла. Атышыу къыстау барады. Гранатла чачылгъан жерлеринде къар бла бирге агъач сыныкъланы да, жер хурттакланы да кётюрюп, кёкге атадыла. Алим сюркелип, уллу терекни къатына жетди. Аны артына бугъуп, ахыр гранатын сызды душманнга. Къар бла бирге немецли касканы кёкге учханын кёрдю. Автоматын аяп атдырады. Огъу кёп къалмагъанды. Онг жанында нёгерлеринден бирини къаргъа сойланын къалгъанын кёрюп, анга тебиреди. Жан жаны бла окъла чууулдап оздула. Жетди нёгерини къатына. Тёгереги — къызыл къан. Алим аны сюркеп, терекни артына элтирге умут этди. Алай ол бош кюреше эди аны бла. Анга болуру болгъан эди. Алим аны къайдан билсин. Кеси да сюркеледи, аны да сюркейди ызындан. Терек къатына жете баргъанлай, узакъ болмай тюшген гранатны кёрдю. Бек эталгъаны — башын къаргъа сугъаргъа кюрешди. Алай бир уллу кюч аны кётюрюп бир жанына атханча болду. Кёз аллында жилтинле ойнадыла. Эсин ташлады.

8

Къабарты-Малкъарда уа жашау-турмуш аз-аздан игиге айланып барады. Нальчикде бир къауум предприятияла ишлеп тебирегендиле. Битеу элледе душман чачып кетген колхозла бла совхозла жангыдан къуралгъандыла. Республика къолундан келгени къадар бир фронтха болушлукъ береди. Жыл санлары жетген жашларын а урушха ашырады.

Районну военкому — сепкилбет, акъ чачлы, гёжеф санлы майор — кабинетини терезесинден къарап, арбадан тюше тургъан Исламны кёрдю да, аны аллына чыкъды. Была экиси да бир бири бла эрттеден шагъырей эдиле. Бош шагъырейле угъай — бир бирни намыслы кёрген шуёхла.

Майор кенгден окъуна ышара келип, Исламны къучакълагъанда, Элдар ёхтем болду. Ол нёгерлерине: «Кёремисиз, мени атам къаллай кишиди»,— деп айтырыгъы келди.

— Санга, кёремисе, къаллай жигитле алып келгенме, Михаил Михайлович,— деп, Ислам военкомгъа жашланы кёргюзтдю.

— Манга угъай, Совет аскерге,— деди военком, жарыкъ ышарып. Сора жашлагъа айланып айтды.— Къалай, гитлерчилени сопакъларгъа барабызмы?

— Барабыз,— деп, жашла бирден жууап бердиле.

— Охо, аперим! — деп, военком ыразы болду.

Военкоматны аллы адамдан да, арбаладан да толуп эди. Ала да бюгюн, Акъташдан келгенлеча, башха элледен келгендиле. Жангы призывниклени бирге жыйышдыра, ала бла сёлеше, тизимге тизе айланнган офицерледе тынчлыкъ жокъду. Военкоматны юйюню огъары жанында, башлары гетен бла жабылып, эки жюк машина турады. Ала бюгюн окъуна Элдарны да, аны нёгерлерин да, башха элледен келген жашланы да Нальчикге элтиркдиле.

Исламгъа заман терк озуп кетгенча кёрюндю. Баям, жашы ючюн кёрюннгенлиги болур эди алай. Бюгюн эрттенликде Элдар бла бирге юйлеринден чыкъгъанында артыкъ уллу къайгъырмагъан эди. Ким биледи, жолгъа баласыны биргесине атланнганы ючюн къайгъыргъан болмаз эди. Бери келгенли уа, ата жюрек жашына эрип тохтады. Бирси жашла бла бирге ол машинагъа минип тебиреген кезиуде, кёкюрегини ичинде не эсе да бир заты юзюлюп, эпишге тюшюп кетгенча болду. Къалгъанланы арасында Элдар, анга барысындан да гитчечикча, барысындан да къарыусузча, барысындан да эриулюча кёрюндю.

Хызырдан бери Исламны кёлю бу жол биринчи кере толду.

Машинала оздула. Ислам, бурулуп кетип бара, ызындан военкомну анга сёлешгенин эшитип, тохтады.

— Ислам, бир кесекге манга къайт,— деп тиледи ол.

Ислам военком бла бирге аны кабинетине кирди. Экиси да столну эки жанында, бетден бетге къарашып олтурдула. Военком тютюнню да букъулата, Исламны сынагъан этгенча, аны кёзюне бирде тюрслеп къарай, бирде уа эниклеп къарай, иги кесек турду. Ислам аны бетин тап кёрмеди. Не эсе да бир затны айтыргъа хазырланып, айталмай тургъанын сезди.

— Экинчи жашынгы да ашырдынг, ы? — деди военком Исламгъа.

«Тейри, аны айтыр ючюн а чакъырмагъанса мени бери»,— деди Ислам ичинден.

Военком столну ящигин кесине тартды да, андан эки бюкленнген къагъытны чыгъарды. Кёзлерин мудахлыкъ басып, къолунда къагъытха къарагъанлай къалды. Исламны жюреги чанчды.

— Неди ол, Михаил Михайлович?

— Мен эки айдан бери бу къагъытны санга бералмай турама,— деди военком, ауур кючсюнюп.— Сен фронтовиксе. Къаты адам болгъанынгы да мен билеме. Болса да, бералмай тургъанма. Ийнанырыгъым келмей... Былай болмаз деп... Табылып иш къалыр эсе уа деп...

Ислам военкомну къолундан къагъытны алды. Жангыз къолу бла аны ичин ачалмай, ауара болду.

— Ёлгенми этгенди Алим? — деп, къоркъа-къоркъа сорду Ислам военкомгъа.

— Тас болгъанды... ёлгенинден бла къалгъанындан хапар жокъду.

Ислам къагъытны къойнуну теренине сукъду да, олтургъан жеринден къопду.

— Ким биледи, сау эсе уа...— деди военком Исламгъа.

— Ким биледи, алай болургъа да болур. Хайда, сау къал, Михаил Михайлович.

Военком Исламны арбасына дери ашырды. Тышында кеч болуп бара эди. Ислам жолуна атланды.

* * *

Ислам кечесин жукъусуз оздуруп барады. Жукълай башлагъанлай, Алими кёз аллына сюеледи да, сескенип уянады. Кеси кесине кёл этдирирге да кюрешеди. Алай жюрегине чыгъанача чанчылгъан ачыуну ууун басалмай-

ды. Кече кеси аллына къалгъан заманда болады ол алай. Мария бла Фатиматны къатларында уа ол кючсюннген окъуна этмейди. Алагъа жукъ сездиргенден Аллах сакъласын.

Ингирде жата туруп, Мария: «Алимни къагъыты нек тохтап къалгъан болур? Нек жаза болмаз?..» — деп жарсыгъан эди.

Ислам а:

— Къоркъма, жазар алыкъа,— деп, ариула айтып, жюрегин жапсарып къойгъанды.

Энди уа ундурукъда бурулады, сытылады. Кеси ёмюрюнде бу жолча уллу ачыу кирмегенди аны жюрегине. «Туудукъ деп андан айта кёреме» — деп, ненча кере ахтынып барады ол бюгече. Жатхан жери анга тёшекча угъай, ташла юсюча болуп кёрюнеди. Анга бираз жукъларгъа керек эди. Танг атханлай ол Нальчикге атланырыкъды. Обкомгъа чакъыргъандыла. Бармай жарарыкъ тюйюлдю.

Жукъларгъа керекди. Жукъламаса, жолда да къыйын боллукъду.

«Жукъларгъа... жукъларгъа... а-а, биз Кисловодскеде госпиталда къалай жукълаучубузну мен нек унутуп барама. Санагъан этиучек да. Энтда да санайым... бир... эки... юч... тёрт... беш...»

Ислам, санай кетип, къалкъыды. Алай аны жукъусу узакъгъа бармады — бирси отоудан сабий жилягъан тауушха уянды. Ол анга къалай хычыуун кёрюндю! Исламны жукъусу арталлы да аязды. Сергочукъ аны хар къуру да бу заманда уятыучуду. «Мени сагъатым»,— деучюдю Ислам анга. Шёндю тышында танг аласы болур... Хоу, алайды. Сергоучукъ бу заманда къаугъа этип башлаучуду.

Ислам бирси отоудан Фатиматны ауазын да эшитди. Ол баласына арнучукъла айтады. Аны ауазы мамукъча жумушакъды. Бусагъат ол Сергону бешигинден тешип, къойнуна аллыкъды.

Мария да уянганды. Ол да Исламча, Сергону ауазчыгъына къулакъ салып, ичинден анга къор болуп бошаялмай жатады. Алай ол кёп жатарыкъ тюйюлдю. Бусагъат туруп барып, къагъанакъны къойнуна аллыкъды. Ол аны келтирип Исламгъа да кёргюзтюрюкдю. Бираздан а Азинат да уяныр. «Беригиз бери»,— деп, Сергону башхаладан сыйырыргъа кюрешир...

Хар зат да алай боллугъун Ислам биледи. Сергочукъ шёндю бу юйню къууанчыды, уллуланы жюрек жубанчыды. Ол болмаса была шёндю къалай жашарыкъ болур эди-

ле? Кеси уа бир асыулу сабийчикди: аман къылыкъ этгени жокъ, жиляп да къыйнамайды. Алимни юйдегили этгенлери къалай иги болгъан эди! Аны ючюн Мария Аллахха шукур этгенлей турады.

9

1944 жылны март айы таулагъа жаз башы жылыуну биргесине алып келди. Аны жарыкъ тангларындан бири Акъташны мамыр жукъусундан акъырын уята тебиреди. Арбазлада аз аздан адамла къымылдап башладыла, бир къауум юйлени ожакъларындан тютюн да чыкъды. Кёп да турмай, таула артындан кюнню бети кёрюндю. Уллу тарны ичин аны нюрю жарытды. Кюн тыякъла «Эрттен ахшы болсун!» — дегенча, терезеледен бла эшик жепиледен адамланы юйлерине кирдиле.

Мамыр жашау кюн бла бирге кюч ала барады. Фермадагъыла колхоз ийнеклени сауадыла, адамла арбазларында малларын кютюуге къыстайдыла. Анала от жагъалада юйлерине аш-суу этедиле. Къартла да, эрттен намазларын къылып бошап, тышына, кюн тууушха чыгъадыла. Бешикледе къагъанакъла уянып, къолчукъларын, аякъларын тыпырдата, ойнакъларгъа кюрешедиле.

Окъуучула школгъа ашыгъадыла. Дерс берирге келген устазлагъа, жерлеринден туруп, хурмет бла тюбейдиле.

Мамыр жашау Акъташны ийнакълайды. Бирле челекле бла суугъа барадыла, бирле уа толу челекле бла Черенден юйлерине келедиле. Жолда тюбешген тенг къызла бир бирге сериледиле, эрлери урушда болгъан жаш келинле уа жюрек къайгъыларын айтышып, ахтынадыла.

Ислам къышлыкъдан къайтып келе эди. Ол къойчулада болгъанды. Ала сау болсунла. Иги кюрешгендиле, къаты къышдан къойланы къоранчсыз къутхаргъандыла. Бусагъатда уа тёлю алып башлагъандыла. Ислам энтда да анда бир ыйыкъ чакълы мычыргъа умут этген эди. Алай сегизинчи мартха юйге къайтыргъа деп къатынына, келинлерине да сёз берип кетгени себепли, ызына атланнганды.

Таулада къар эрий эди. Жер шытыды. Исламны миннген аты уча да, абына келеди. Тик тёшледе уа ол атындан тюшюп жыяу жолоучу болады. Жолу уа узакъды. Алай Ислам аны узакълыгъын эсине да алмай барады. Аны акъылы — тамата жашы Алимдеди. Ол аны бла кёлюнден сёлеше келеди. Бир бирде жашыны ауазын эшитгенча да болады. Анга жюрегинден къууанады, аны игиликге жоралайды. «Ауазын эшите эсем, ол сауду! Ёлмегенди! Къагъытны анасына кёргюзтмегеними иги этгенме...» —

деп, кеси жюрегин кеси жапсарады. Къагъыт а къоюн хуржунундады. Ол аны сезгенлей турады, къолу бара барып анга тийгени сайын, битеу санлары элгенедиле. Алай, не болса да, ол аны кишиге да кёргюзтюрюк тюйюлдю. Кеси кюйгенлей турса сюеди, башхаланы да жилятмай. Мария бла Фатимат умутлу болуп жашай берсинле. Алай игиди...

Кюн батаргъа жуукълашды. Акъташны юсюне чокъракъ къаяны ауанасы созулду. Кёп турмай эл сюрюу да къайтырыкъды.

Азинат тенг къызлары бла ойнай, тышында айлана эди. Ол юйге чабып кирди да:

— Ё-рге би-бир уллу ма-машинала барадыла! — деди, ашыгъышлы айтхандан тили тутула. Сергону жубата тургъан Фатимат аны къулагъына алмады. Мария бла Айшат а сагъайдыла. Ала Азинатны биргесине тышына чыкъдыла.

Уллу тарны жолу бла ёрге, башлары да брезентле бла жабылып, кёп машина бара эди. Быллай «тамашаны» акъташчыла бу жерледе уруш баргъан кезиуде да кёрмеген эдиле. Тарны ичинден чыгъадыла, чыгъадыла, бир да артлары юзюлмейди. Тийрени да мотор тауушха алдырып, бир бирни къууалап барадыла.

Тамаша болуп тургъан адамла артдан артха сагъайып тебиредиле. «Была къайры барадыла?» «Не палах болгъанды?» «Гитлерчиле жангыдан кюч салып, бизникилени артхамы сыгъындыргъан болурла?..» — деп, адамла бир бирлерине къайгъылы болуп сордула.

Кетип бара тургъан машиналаны бир къаууму Акъташха бурулду. Тизилишип келип, къаран-къарагъынчы элни орамларын толтурдула. Адамла къайгъылы болдула. Машинала бла бирге аскерчиле да келдиле. Алай, нек эсе да, ала огъурсуз эдиле, жукъ соргъанга жууап окъуна бермей эдиле. Къоншу къоншугъа, тийре тийреге жюрюп, бир бирден хапар соруп кюрешедиле. Киши бир зат билмейди. «Фронтха аш-азыкъ жыя келгендиле»,— деген хапар чыкъды. Алай анга да ийнанырча тюйюл эди. Ала аллай иш бла келселе, халкъдан тил тутмазгъа керек эдиле.

Акъташны ингир къарангы баса башлады. Бу кезиуде Чокъракъ къаяны сол жаны сыртдан Ислам кёрюндю. Миниген аты аякъларын зордан алып келеди. Ислам кеси да арыгъанды. Элни кёргенде, жюрегине рахматлыкъ кирди. Ат да, эс тапханча, эки къулагъын алгъа чюелтип, Акъташха къарады.

Ислам итлени тынгысыз юргенлерин эшитди. «Нек къозгъалгъандыла была былай?» — деди ол кёлюнден, элге эс буруп къарай. Ингир къарангыда машиналаны юйледен айыртлап кёрюрге къыйын эди. Болса да элни башында Ислам аладан бирин эследи. Тохтап къарады. Экинчи машинаны да кёрдю, дагъыда... Исламны жюрегине тынгысызлыкъ кирди. «Кимле эселе да келип, мени сакълап тура ушайдыла да»,— деп, элге ашыкъды. Ислам атыны башын конторгъа бурду. Конторну алында бир къаум аскерчи жокку болуп, ушакъ эте тура эдиле. Ислам атындан тюшдю да, аланы къатына барып, салам берди. Аскерчилени арасындан арыкъсуу полковник алгъа чыкъды.

— Сен кимсе? — деп Исламгъа хыны сорду.

— Мен мында колхоз председателме... Эменов...

— Конторгъа кирейик,— деди ол, Исламны айтханына артыкъ бек къулакъ да салмай.

— Кирсек кирейик,— деп, Эменов конторгъа бурулду. Полковник кесини жыйыны бла аны ызындан тебиреди. Ислам аланы кабинетине кийирди. Полковник бара барып, стол артына олтурду. Къалгъанла да олтурушдула.

— Кимлесиз, не жумуш бла айланасыз? — деп сорду Ислам.

— Тау жоллада жангы машиналаны сынай айланабыз,— деди полковник Эменовха.— Бу жашырын ишди. Аны бир киши да билмезге керекди.

— Ангылагъанма. Бусагъат биз сизни юйлеге юлешейик да...

— Керек тюйюлдю,— деп, полковник унамады.— Биз школда тохташханбыз. Энди бу контор да болса, бизге жетерикди.

— Аш-суу бла уа?

— Жарсыма. Кесибизни барды.

Кетерге деп, Ислам жеринден турду.

— Элигизде неччa адам жашайды уллусу, гитчеси да?— деп сорду полковник, бош ансдан соргъанча.

Ислам айтды. Андан сора полковник Эменовну тыймады.

Юйюне къайтып бара тургъан Исламны эллилери жолда тёгерегин алып тохтадыла.

— Бу келгенле кимледиле? Нек келгендиле?

— Къайгъы этмегиз, была тамбла эрттенликде кетерикдиле,— деп ангылатды Ислам алагъа.

Адамла юйлерине жайылдыла. Ислам да келди юйюне. Юйюрю мудах кёрюндю. Тиширыула анга соруулу къарадыла. Исламгъа ала, аны бетине угъай, къоюн хуржунуна къарап тургъанча кёрюндюле. «Билгенми этген болур-

ла?» — деди кёлюнден, адыргыгъа къалып. Ол аланы кёз къарамларын кётюралмай, артха бурулду да, бешикде Сергогъа сёлешди. Сабий къолчукъларын Исламгъа созуп, къууанчлы болду. Мария эрини къатына келди.

— Э, киши, бу машинала бери быллай бир не затха деп къуюлгъандыла? Сен абери билгенмисе?

— Билгенме,— деди Ислам. Тиширыуланы къагъытдан хапарлары болмагъанын ангылап, кёлю жерине келди.— Сиз ала ючюн къайгъы этмегиз. Ала тамбла кетерикдиле.

— Сора аскерчиле алай хурметсиз некдиле? Киши бла да сёлеширге унамайдыла,— деп, Мария бютюн да къаты болду.

— Аланы жашырын жумушлары барды.— Ислам къатынына бетине, кесинги тынчайт дегенча, ышарып къарады.

Бу кезиуде ахы кетип, юйге Фазика чабып кирди.

— Ислам, юйдемисе!..— деди ол, ёпке солуу эте.— Кюнюм къуругъан, бу машинала бизни кёчюрюрге келгендиле дейдиле! Не этейик? Дадашны биргенге нек ала келмединг, Ислам?..

Мария бла Фатимат къайгъыгъа къалдыла.

— Эгечим, сабыр болчу,— деди Ислам Фазикагъа,— Къайдан эшитгенсе бу хапарны сен?

— Шёндю нигирли Гюренден Лауланны жууугъу келип айтып кетгенди.

— Ол барысы да бош хапарды, Фазика. Кесинг сагъыш этип кёр... не зат ючюн кёчюрлюкдюле бизни?

— Да къарачайлыланы кёчюргендиле да. Кёп болмай чеченлилени бла ингушлуланы да кёчюргендиле дейле,— деди Фазика, жилямсырап.

Ислам чеченлилени бла ингушлуланы кёчюрюлген хапарларын эшитмеген эди. Ол эки ыйыкъдан бери Сериюн къолда эди. Болса да Ислам эгечи айтханнга ийнанмады. Терслиги болгъан бир къауум адамны тутхан эселе, хапарны уа уллугъа кётюрген болурла: кёчюрдюле, жойдула, къурутдула дегенча.

— Фазика, сен айта тургъанла барысы да къатын хапарладыла,— деди Ислам, эгечин жапсара.— Мен аскерчилени командирлери бла сёлешгенме. Ала тамбла окъуна кетерикдиле. Бизни бир киши бир жары кёчюрлюк тюйюлдю, ма кёрюрсюз. Тамбла сизни байрам кюнюгюздю. Мен сизге къой соярыкъма!..

Исламны айтханлары Фазиканы хазна къулагъына да кирмедиле. Ол Дадашны юсюнден сагъыш эте эди. Кёчюрюп ийселе, иш къалай боллукъду?.. Дадаш — къышлыкъ-

да къойла бла, Фазика уа — мында. Аны жюреги ачый эди. Къарындашы айтханнга да бир кесек ийнанады ансы, кёчюрлюклерин толу билсе, аны ким тыяллыкъ эди шёндю!

Юйюне кетерге деп, Фазика олтургъан жеринден турду.

— Биз ушхуур эте турабыз, ашай бар,— деп, Мария къайын къызына къаты болду.

— Угъай, угъай мени къайгъым шёндю аш тюйюлдю,— деп, Фазика юйден терк чыкъды. Ислам да аны ашыра чыкъды. Кече къаппа-къарангы эди. Анда-мында адам ауазла эшитиле эдиле.

Ушхуурдан сора Ислам Серго бла бир кесек ойнады да, кесини отоууна кетди. Бир кесекден ары Мария да барды. Ислам юсюнден кёлегин теше тура эди.

— Э, киши, тамбла башха кёлек киерсе. Бу кёлегинг кир болгъанды, жууаргъа керекди,— деди Мария. Дыркъ деп Исламны эсине къагъыт тюшдю да, кёлегин къолуна къаты къысып тохтады. «Былай жарарыкъ тюйюлдю. Къагъытны букъдуррургъа керекме... тамбладан кеч къалмай»,— деди Ислам ичинден кеси кесине.

— Озгъан кече мен аман тюш кёргенме,— деп ахтыды Мария.

— Не тюш?

— От жагъабызда жана тургъан отубуз къара кесеу болуп, ёчюлюп къалгъан эди.— Мария ауур кючсюнюп, къоркъгъан этгенча, эрине къысылды. Исламны жюреги чанчды. «Алимгеми кёрген болур бу тюшню?» — деп келди аны кёлюне. Ол бу акъылындан кеси да къоркъду. Жашы ёлгенди деп ийнанырыгъы келмейди аны. Алай Марияны тюшю не тюшдю? Ислам къатыныны жюреги тынгысыз ургъанын сезди. Анга жаны ауруду. Не мадар этсин ол бу огъурлу адамгъа? Ол ачыу сынамасын ансы, Ислам кеси не къыйынлыкъны да кётюрлюкдю.

— Э, киши, нек тынгылап къалдынг?

Ислам жууап берирни орнуна, къатынын къойнуна къысды. Эрини къучагъы анга, юйюрюню оюлмазлыкъ къаласыча, бёкем да, къууатлы да кёрюндю. Жюреги жумушай, къолу бла Исламны бетин акъырын сылады...

Ислам бла Мария эшик къагъылгъаннга уяндыла.

— Былай эртте уа ким келгенди бизге? — деди Ислам, къадалып, кёнчегин кие. Къертиси бла окъуна алыкъа эртте эди, танг энди ата келеди. Эшик бютюн да къаты къагъылды. Мария да кийинип тебиреди. Бирси отоуда Фатимат, Айшат, Азинат да уяндыла. Жукъудан бёлюнмей жалан да Серго къалды.

Ислам, барып, эшикни къадауун ачды. Босагъаны ары жанында экеулен кёрюндюле, бири майор чынлары бла,

экинчиси уа — солдат, кёкюрегинде да автоматы бла. Ислам майорну таныды. Тюнене ингирде ол аны конторда кёрген эди, полковникни жыйынында.

— Не болгъанды? — деп сорду Ислам, абызырап.

— Биз сизни кёчюрген этебиз,— деди майор. Ол юйге кирди.

— Не кёчюрюдю ол? — Исламны бети тюрленди.

— Къаугъа болмасын, сёзню да къысхартыгъыз,— деп эскертди майор. Терезе аллында стол къатына барды да, шинтикге олтурду. Планшетин ачды. Солдат эшик юсюнде сюелди.

Майор планшетинден тефтер бла карандаш чыгъарды. Ислам аны къатына барды.

— Жолдаш майор, бу не ишигизди сизни? Ойнагъанмы этесиз, огъесе...

— Угъай,— деп, майор Исламны аузуна чанды.— Юйдегилени жазаргъа керекди. Кимди мында юйюр тамата?

— Мен... Эменов Ислам.

— Кимле жашайдыла сени бла?

Бу кезиуде отоудан Мария да чыкъды. Ол, аскерчилени кёрюп, эки къолу бла да башындан тутду.

— Э киши, неди бу, кюнюм къуругъан! Не этедиле была?! — деп ол эрине жилямсыраб сорду.

— Алыкъа мен да иги ангыламай турама,— деди Ислам, къатыныны кёзюне къараялмай. Фатимат бла Айшат да отоуларындан чыкъдыла. Аланы ызындан Азинат кёрюндю. Эшик юсюнде солдатны бла стол артында огъурсуз майорну кёрюп, ала къоркъдула, бирге жокку болуп, сын къатдыла. Исламны чолакъ имбашы къалтырады. Кесини бетин юйдегилерине кёргюзтюрге буюкъгъанча, ол жерге къарады.

Майор юйдегилени жазын бошады.

— Жазылгъанла барыгъыз да юйдемисиз, огъесе тышында къалгъанларыгъыз бармыды? — деп сорду.

— Эки жашыбыз — Алим бла Элдар юйде жокъдула. Ала урушдадыла.

— Юйюрюгюзде башха миллетден адам бармыды?

— Къатыным... къабартылыды.

Майор тизмесинде Марияны атыны ызындан соруу белги салды да, аны кесин излей, тёгерегине къарады.

— Сюе эсенг, сен къалыргъа боллукъса,— деди ол анга.

— Неди ол айтханынг? — деп, Мария искилтин болду.

— Биз жалан да малкъарлыланы кёчюребиз. Кесинг бла бирге къызынгы да къалдырыргъа боллукъса. Артда аны кесинги тукъум атынга кёчюрюрсе.

Мария кесин тыйып болалмай, жюрексинип жиляды. Фатимат бла Айшат аны жапсарыргъа кюрешдиле.

— Угъай! — деп къычырды Мария майорну бетине.— Угъай! Юйюрюм къайры барса, мен да ары барлыкъма.

— Ол сени ишингди,— деп, майор тефтерин жапды да, жеринден турду. Сора, буюн сагъатына къарап, айтды: — Хазырланыргъа къыркъ минут береме. Терк болугъуз!..

— Тохта сен,— деди Ислам анга, кёзлерине къан чабып.— Бизни не терслигибиз барды?

— Аны сенден да, менден да анда иги биле болурла,— деп, майор бармагъын ёрге чюелтди.

— Мен бу ишни кюйсюзлюкге санайма.

— Даулашыр кереклиси жокъду. Заманыгъызны бошха оздурмагъыз,— деп, майор кетип тебиреди.

— Тохта, мен айтханнга да бир тынгыла,— деп, Ислам майорну аллына сюелди.— Мен коммунистме. Битеу жашауму, кючюмю да Совет властха бергенме. Урушда...

— Сени жаншагъанынг манга керек тюйюлдю! — деп, майор Исламны къолу бла жолундан бир жанына тюртюп, юйден чыгъып кетди.

Ислам, ичи от жана, мугурайды. Юйню ичи жиляу-сыйыт болду. Ич отоудан Сергону жилягъаны да эшитилди.

— Былай бла сиз зат да алалмай къаллыкъсыз,— деди эшик юсюнде сюелген солдат юйдегилеге.— Хайдагъыз, мен сизге болушайым...

Тиширыула аман тюшден элгенип уяннганча болдула. Ары-бери чабышып, къолларына илиннген затланы жыйышдыра, дыгаласха къалдыла.

— Жол азыкъ алыгъыз...— дей, солдат да алагъа болушуп тебиреди.

Ислам а, къаты жел чайкъалтхан терекча, башын да энишге бошлап, эки жанына чайкъала сюеледи. Ол алыкъа кеси кесине келалмай турады. Ленинни ниетлери ючюн кюрешге битеу жашаун, кючюн да берген адам къарапкъарагъынчы битеу дуниягъа бедишлик болду. Исламны жюреги инжиледи, ичинде от жанады.

Бирси отоуда Сергону ачы къычырыкъ этип жилягъаны Исламны эсин жыйдырды. Ислам аякъларын зордан ала, туудугъуна барды. Сабий бешикде эди. Ислам жангыз къолу бла аны андан тешип, жууургъанчыгъына чулгъады да, къойнуна алып, юйден чыкъды. Тышында болуна тургъан ишле Исламны жюрегин титиретдиле... Битеу Акъташ сарнайды, улуйду. Адамла къолларында да къысымлары бла машиналагъа минедиле. «Неди бу? Дуниягъа къыямамы келгенди? Быллай харамлыкъны ким кёргенди?» — деп, Ислам ичинден жиляй эди. Тюнене аны алда-

гъан бетсиз полковник къайда болур? Ислам шёндю аны кёрсе эди!.. Къалай жаныйды анга аны жюреги. Аллай итликни адам адамгъа этемиди?

Исламны къатына майор келди.

—Хазыр болдугъузму? Хайда, ары минигиз! — деп, орамда машинаны къолу бла кёргюзтдю. Андан женгил юйге кирди. Тиширыула гузаба болуп кюреше эдиле. Солдат да къадалып алагъа болушады.

— Терк чыгъар быланы! — деп ашыкъдырды ол солдатны. Алай айтып, кеси уа ызына бурулуп кетди. Къоншуда юйге кирди.

Ислам биягъыча, туудугъун къойнуна къысып, арбазларында мугурайып сюеле эди. Бу кезиуде орус устаз Анна Васильевна жиляп келип, Исламны кёкюрегине къапланды.

— Ислам... неди бу?..

— Билмейме, Анна Васильевна, билмейме,— деди Ислам, солуун кючден ала.

Тиширыула алгъан затчыкъларын солдатны болушлугъу бла машинагъа жюкледиле. Ала ары миннгенде, къоншулары анда олтурушуп тура эдиле. Исламны эсине Фазика тюшдю. Тюнене ингирде ол анга ийнанмагъан эди. Айхай, былай боллугъун ол къайдан биллик эди. Аны полковник алдады, ол а эллилерин жангылтды. Ислам жангылтмаса, ала кече узуну хазырланыр эдиле, бир да болмаса да багъалы затларын жыйышдырыр эдиле, энди уа не?.. Къалай аман иш болгъанды. Ислам эллилерини кёзлерине къараялмайды. Дадаш да Сериуюн къолда къойла бла къалды. Башха къойчула да анда. Ала уа къалай боллукъдула? Фазика шёндю анга не айта болур? Эшигими жапдынг, къарындашым, дей болурму? Ислам анга къалай болушсун? Угъай, бир зат бла да болушаллыкъ тюйюлдю. Аны намысы-сыйы да, кючю да, эркинлиги да къалмагъанды. Ол энди алгъыннгы Ислам тюйюлдю, зарауатлыкъ этген факъыраладан бириди.

Машинаны кузовунда асыры тардан, къымылдап къарыу жокъду. Адамла да, жюкле да къатышып, тёбе болгъандыла. Ууакъ сабийле, къагъанакъла бир бирге эришгенча, къычырышып жиляйдыла. Ала ачдыла, жунчугъандыла. Башларын басхан ауур къайгъы, аналагъа сабийлерин да унутдургъанды.

Ислам кузовну ал жанында мюйюшге къысылып олтурады. Мария да къойнунда Серго бла аны къатындады. Сабий, эмчек излеп, бурунчугъу бла геллясыны кёкюрегин къармайды. Анга анасыны ёшюню керек эди. Алай Фатимат кузовда жокъду. Юсюнде жангыз жыйрыгъы бла чыкъгъанын эслеп, жангыдан юйге чапханды. Жаз башы

болгъанлыкъгъа, алыкъа суукъду. Жылыракъ кийинирге керекди. Чачылгъан быстырланы арасында Фатимат жюнден кеси къолу бла эшген жылы ёрге жанын, дагъыда бир къауум затын тапды. Бу кезиуде, адам къалдымы, къалмадымы деп къарай, майор кирди. Фатиматны кёрюп, ол анга айтмагъан аман сёз къалмады. Фатимат, ахы кетип, юйден къачып чыкъды. Ол машинаны кузовуна кючден бла бутдан ёрледи, адамланы ортасы бла сыгъынып, Марияны къатына ётдю. Аны битеу санлары къалтырай эдиле. Къайын анасы анга ачдан жиляй тургъан Сергону берди. Фатимат амалсыз болду. Тёгерегинде къарт кишиле, Ислам да былайда. Ол аланы къатында ёшюнюн къалай чыгъарсын? Айыпды. Бир жанына бурулургъа да къарыу жокъду. Мария башындан жаулугъун тешди да, аны бла келинини кёкюрегин жапды. Серго олсагъатдан ауузчугъу бла анасыны эмчегине жабышды. Алай бир кесекден ол хыны этип тебиреди. Анасыны ёшюнюнден сют келмей эди...

Бюгюн тиширыуланы байрам кюнлери эди. Ол зат бир кишини эсине да келмеди. Таулу аналаны къайгъысы байрам тюйюл эди. Аланы бетлерин ачы жилямукъла жууа эдиле.

Элде итле, палахны сезип, ары-бери чабыша, тохтамагъанлай юредиле. Ала машиналагъа жуукъ барып, бурунларын ёрге, кузовлагъа созуп, улуйдула. Аскерчиле аланы, герохла бла жаный, машиналадан къыстайдыла. Ала артха къачып, дагъыда машиналагъа къайтадыла. Бир-бир жерледе герохла атыладыла. Атылгъан тауушланы ызындан, итлени ачы сынсыгъанлары эшитиледиле. Мал орунлада ийнекле бла бузоула мёнгюрейдиле, къойла макъырадыла.

Солдатла къадалышып, машиналаны арт жабыуларын жапдыла. Кузовланы ичлери къарангы болду. Алайсыз да буюгъуп тургъан адамланы жюреклерине уллу къоркъуу кирди. Олсагъатдан машиналаны моторлары гюрюлдедиле. Ала жолгъа тебиредиле...

Чачылып тёгюлген Акъташ, эшиклери кенгнге ачылгъан юйлери бла бош къалды. Малла, тауукъла да орунларында бегитилгенлей къалдыла. Элни ортасында, жиляу-сыйыт эте, жангыз тищирыу да къалды. Ол орус устаз Анна Васильевна эди. Таула да мудах болдула. Жалан да Черек суу, халкъны палахдан къутхарыргъа къууулгъанча, машиналаны ызындан Уллу тар бла энишге толкъунланып чапды...

Бу кезиуде уа фронтлада малкъар жашла къанлы душман бла сермеше эдиле. Ала: «Ата журт ючюн! Сталин

ючюн!» — деп, кеслерин жана тургъан отха ата эдиле. Душманны бегинген жерлерин чача, танкларын кюйдюре эдиле. Бирле къанлары бла къатыш болуп, жерге къаплансала, бирле уа туугъан аналарын болушлукъгъа чакъыра, жан бере эдиле. Алай бу кезиуде аладан бири да халкъына этилген уллу харамлыкъны билмей эди.

10

Кече узуну Нальчикни темир жол станциясында къазауат иш барады. Стрелочникле, вагонла тагъыучула, машинистле... бир такъыйкъагъа солуу тапмайдыла. Тюненели бери станцияны начальниги да аягъы юсюндеди. Барысы да, от тюшгенча, къазауатдадыла. Бютюн да бек — аскерчиле! Буйрукъ берген да, оноу этген да аладыла. Станциягъа бирини ызындан бири товар вагонладан къуралгъан узун составла келедиле. Станцияны ишчилери да, аскерчиле да аланы темир жол ызлагъа сыйындыралмай, аман кюнлери башларына келип кюрешедиле. Паровозланы тылпыу эте пышылдагъанлары бла гудоклары, вагонланы тыхар-мухур этип, бир бирге урулгъан тауушлары, ауазларын бир бирге эшитдирир ючюн, адамланы къычырышып сёлешгенлери станцияны башына кётюредиле.

Танг жарый башлады. Стрелочник къатынладан бири, асыры арыгъандан, аякъларын кючден бла бутдан ала, темир жолдан бир жанына чыкъды да, бара барып, эрттеден атылып тургъан жаулу шпаланы къыйырына олтурду. Кир, жаулу къолу бла мангылайындан терлегенлерин сыйпады. Бир кесекден аны къатына акъ кекелли абадан киши келди. Ол да ахыр кючюне тыянып келгенди. Шпалагъа олтуруп, башындан темир жолчу фуражкасын къолуна алды да, аны тобугъуну юсюне салып, терлегенден сууланнган жукъа чачын къолу бла артха сылады.

— Марфуша, сен не айтаса... бу къадар поездни бери не затха деп сюре болурла?

— Ким билсин, Назир,— деп, къатын имбашларын жыйырды.— Бир киши бир зат билмейди. Начальник окъуна билмейди. Аскерчиле да билмейбиз дейдиле. Мен мында ишлегенли он тогъузунчу жылым барады, быллай ишни биринчи кере кёреме.

— Фронтха абери элтирик болурла.

— Алай окъуна болур...

Бу кезиуде, вокзал жанындан «Баттаев!» — деп сёлешген ауаз эшитилди.

— Сени излейди ким эсе да,— деди стрелочник къатын къатында олтургъан Назирге.

Назир ёрге турду.

— Кимди излеген? Мен мындама.

— Сени начальник чакъырады...

Назир фуражкасын да башына кийип, вокзал таба кетди. Марфа да, бир кесек солуп, ишин башлады.

Назир баргъанда, начальникни кабинетинде эки офицер да олтуруп тура эдиле.

— Баттаев, сен юйюнге бар,— деди анга начальник.

— Мен а артыкъ нек? — деп сорду Назир.— Танг ата турады. Сменим бла бирге кетерме.

— Угъай. Бусагъатдан сен юйюнге барыргъа керексе.

Назир, ичинден сейир эте, кабинетден чыкъды. «Бу манга былай нек этди? Мен да билмей, юйюмде бир палах болуп тура болурму? — деген оюм башына кирип, юйюне ашыкъды. Ол вокзалдан тышына чыкъгъанлай, Марфа аллына тюбеди. Аны бети кетип эди.

— Назир,— деди ол, жилярыгъы келип,— мен билип келеме... командирледен бири айтханды...

— Не затны? — деп, Назир жюреги къоркъуп сорду.

— Сизни кёчюрген этедиле... маякъарлыланы барысын да...

— Бизни нек кёчюредиле дейсе? — деп сорду Назир, апчып.

— Ким биледи аны. Юйюнге бар да, хазырланнган эт.

Назир кетип къалыргъа болмады. Ызына бурулду. Марфаны хапарына алыкъа толу ийнанып къалмагъанды. Начальникге соругъа керекди. Ол кертисин айтырыкъды. Кабинетни эшигине жетип бара, анда олтургъан эки офицерни кюйсюз сыфатлары кёзюне кёрюнюп, дыркъ тохтады. «Ала манга алай огъурсуз нек къарагъан болур эдиле?» — деп келди аны кёлюне. Бу кезиуде кабинетни эшиги ачылды да, андан ол эки офицер чыкъдыла, аланы ызларындан станцияны начальнигини башы кёрюндю.

— Назир, нек тураса былайда? Юйюнге нек бармагъанса?

Эки офицер да эшик къатында мычыдыла.

— Букъдурмай айт, Къазбулат Мус...

— Санга айтыллыгъы айтылгъанды,—деп, офицерледен бири Назирни сёзюн хыны бёлюп, бетине огъурсуз къарады. Офицерле аны жаны бла суукъ ётдюле. Станцияны начальниги да Назирге эриулю къарап, аланы ызларындан жёбеледи. Уллу палах келгенин Назирни жюреги энди сезди. Танг жарыйдан жарый келеди. Шахарны юйлерини бла жол жанларында чапыракъсыз тереклени къарелдилери кёзге илинип тебиредиле. Назир юйюне къууулду. Бир ненча уллу машина жолда аны жаны бла зууулдашып оздула.

Станцияда ишлегенлени арасында къуш-муш кёбейди.

— Ой, боже мой, боже мой,— деп, ичинден жарсый, Марфа аллына тюбегеннге эшитген хапарын айтады.

Станцияны ишчилерине танг къалай эсе да ашыгъыулу, заманындан алгъа, муштухул атханча кёрюндю. Алыкъа ала эшелонланы бирлерин ёрге, бирлерин энишге сюре, темир жол бутакълагъа сыйындыралмай кюрешедиле. Танг атханлы уа, аскерчиле, урушдача, бютюн да къазауат болгъандыла. Кими ёрге, кими энишге чабады, даулашадыла, оноулашадыла, ачыуланышадыла. Офицерле темир жолчулагъа да къызадыла: «Терк, терк!..» — деп, от тюшгенча, ашыкъдырадыла.

Танг жарыгъы бла темир жол станциягъа бирини ызындан бири — деменгили студобеккерле келе башладыла. Былай къарагъанда, ала урушха жол тартып бара тургъан керуаннга ушай эдиле. Станциягъа келген машиналагъа аскерчиле суукъ тюбеп, аланы темир жолну бойнунда тохтатдыла. Башлары брезентле бла жабылгъан кузовладан бет къанлары кетген, къоркъуннган, жилямсырагъан къартла, жашла, сабийле тюше башладыла. Станцияны ишчилери «тамашагъа» къарадыла. Марфа, къолу бла христиан «намаз» эте, ичинден: «О боже, о боже!» — деп ахтынды. Машиналаны бириндеи тюшалмай адыргыгъа къалып тургъан къарт къатыннга алайда тургъан офицер: «Старая свинья, а ну-ка быстрее!» — деп къычырды. Къарт къатын аны не айтханын англамаса да, кесине ачыуланнганын сезип, кёзлерин жилямукълары жууа, ичинден сынсып жиляды. Марфа анга чапды. «Эй, къайрыса? — дедиле нёгерлери аны ызындан. Марфа, жетип барып, къарт къатыннга машинадан тюшерге болушду. Аны ишчи нёгерлери: «Марфа бусагъат кесин тутдурады»,— дедиле бир бирине. Алай аны киши да тутмады. Марфа къарт къатынны, тап жер сайлап, ары олтуртду. Аны жилягъанына жюреги тёзалмай, Марфаны да кёз жилямукълары саркъдыла. Бирси темир жолчула да, Марфача, къыйынлылагъа болушургъа деп, машинагъа барып тебиреген лей, аскерчиле алларын тыйдыла.

— Кесигизни ишигизни этигиз,— деп, аланы ызларына къайтардыла.

Машинала уа келе эдиле, бир-бири ызларындан сюрюу болуп. Станцияны тёгереги аладан толгъанды. Кузовладан жазыкъ жанла темир жолну бойнуна тёгюледиле. Къартланы бла сабийлени араларында башлары байланнганла, къолу кёкюрегине бау бла тагъылгъанла, костылле бла чонкъая айланнганла да бардыла. Ала, жаралы болуп, урушдан къайтхан фронтовикледиле.

«Жюклери» къотарылгъан машинала станциядан кетедиле, аланы орнуна башхалары келедиле. Тюшге жуукъ станцияны тийресинде аякъ басар жер къалмады. Дуния къайгъы, жабы, хахай! Ажашып бир бирни табалмай айланнган ахлула, анала бла сабийле да кёп Шахарны халкъы да бери басыннганды. Аскерчиле аланы кёчгюнчюлеге жуукъ жибермейдиле. Болса да бир къаумла ычхынгандыла. Къабартылыла таулуланы ичинде жуукъларын излеп айланадыла. Тапханла да бардыла. Кёрюшедиле, къучакълашадыла, жиляшып айырылышадыла. Мария да, Сергону къойнуна къысханлай, ахлуларындан адам кёрюр муратда, тёгерегине, кёз жауларын тауусса, къарайды. Алай бу къатыш-къарада адам адамны кёрюрча да, табарча да тюйюлдю. Ислам да, Фазиканы, Адилни, Дадашны излеп, тёгерекге айланады... Адам адамны табарча тюйюлдю. Аскерчиле къазауатдан адамланы вагонлагъа миндирип кюрешедиле. Не къаты кюреше эселе да, халкъны азайталмайдыла. Анга къошуладан къошула барады. Машинала биягъыча тохтаусуз келедиле. Жюкленип бошалгъан эшелонла уа бирини ызындан бири кетедиле.

Марфа адамланы арасы бла сыгъына, хапчук къысымлагъа бла чемоданлагъа да абына, Назирни излеп, темир жолну бойну бла энишге да, ёрге да барады. Тапмайды. Ислам да тапмады не къарындашын, не эгечин. Сурашдыргъандан хайыр жокъду, хар ким да жунчупду, кеси башы къайгъылыды. Элинден бир да болмаса да таныш адам окъуна кёзюне урунмагъанына Марияны да жюреги жарылады. «Эшитмейми къалгъан болурла... эшитселе, бирлери келир эди...» — деп, бушуу-бушман болады. Бу кезиуде къарындашына ушагъан биреуню кёрюп жюреги учунду.

— Ма Тазрет!

— Къайда?! — деп, Ислам Мария къолу бла кёргюзтген жанына къарады.

— Ма, ол желкеси бери айланып тургъан акъ къалпакълы!..

— Ол Тазрет тюйюлдю.

— Жаным ёлмеси, кесиди! — деп, Мария къазауатха къалды. Аны ол иши бош эди. Урушда айланнган Тазрет бюгюн бери къайдан чыгъарыкъ эди? Мария кёрген акъ къалпакълы кертиси бла къабартылы эди, алай Тазрет тюйюл эди ансы.

Быланы къатларына огъурсуз жапысы бла, кёпгенбет офицер келди.

— Вагоннга, марш! — деп буюрду ол. Исламны къаны къайнады, жюреги чанчды, къолу кетген имбашы адыргылы болуп къымылдады. Сау къолу бла, къамасын излегенча,

белип къармады. Эрини кёзлерине къап чапханын эслеп, Мария аны офицерден бир жанына айырды.

— Сен аны къой... бу къурурукъ вагонда жерибизни алайыкъ.

Мария Сергодан хазна бошамай эди. Ислам а алыкъа ахлау кибик болгъанлай турады. Болуна тургъан ишни башына сыйындыралмайды. Мыккыл болгъанды. Кёзлери жилярыгъы келген адамны кёзлерине ушайдыла. Бир затны айта тургъанлай, акъылы башха жанына кетип къалады. Абери соргъаннга, тили бюлдюргю этип, жарты-къурту жууап береди, не да жууап бермей, соруу соргъан адамны кёзюне къарагъанлай турады. Аны халини алай тюрленгенин Мария сезип, ичинден жиляйды, жюреги кюйюп бишеди.

Адамла вагонлагъа хапчукларын да жюклей, кеслери да ары минедиле. Айшат бла Фатимат Исламны абериге къолун да жетдирмейдиле. Юйден келтирген затчыкъларын ала вагоннга терк ташып бошадыла. Аны бла да къалмай, бирсилеге да болушдула. Ол экисинден сора, быланы вагонуна минериклени ичинде хазна къарыуу болгъан адам жокъ эди: кими къарт, кими сабий, кими жаралы... Аны ючюн болур, Исламны эки келини да башларында жаулукъларын да арт желкелерине кетип, гузабагъа къалып кюрешедиле.

Ингир бола башлагъан эди. Темир жол станцияда эшелонла бирини ызындан бири кетедиле. Ала кетген сайын, кёчгюнчюлени саны да азая барады. Марфа жолгъа тебиреген хар эшелонну кёз къарамы бла узакъгъа дери ашырады.

— Марфуша!..

Марфа сунмай тургъанлай кесини атын эшитгенинге къаты элгенди. Кимди мени излеген дегенча, тёгерегине бурулуп къарады.

— Марфуша, бери къара...

Къызыл вагонну гитче терезечигинде Назирни башы кёрюндю. Марфа, эки къолун да анга созуп: «Назир... Назир!..» — деп къычыра, кетип баргъан эшелонну ызындан къууулду.

— Марфуша, мени фатарыма къарай тур. Абери алалмагъанбыз. Барысы да анда къалгъанды,— деп, Назир терезеден не эсе да бир затны тышына атды. Марфаны аякъ аллына ачхычла тюшдюле. Ол, алагъа къарап, ишчи жыйрыгъыны кир этеги бла бетин жабып, жюрексинип жиляды.

Исламны юйюрю миннген вагонгга дагъыда беш юйюр минди. Тёртюсю Акъташдандыла, къалгъан экиси уа башха ауздан, башха элдендиле. Барысы да отуз тогъуз адам

боладыла. Аланы кёбюсю сабийле бла къартла эдиле. Дынг-дынг эте тургъан жюзжыллыкъ къарт да барды. Ол Шарауду, акъташчы. Вагонну ичинде асыры тардан, аякъ басар жер жокъду. Хар юйюр хапчуклары бла бирге, кеси аллына жокку болуп орналышханды. Исламны юйюрюне вагонну сол мюйюшю жетгенди.

Минерикле минип, тамам болгъандан сора, вагонгга эки офицер кирдиле. Аладан бирини — семизбет офицерни — къолунда планшети бла къаламы бар эди. Ол Исламны ашыкъдыргъан офицер эди. Ала экиси да туурланы санагъанча, вагондагъыланы санап чыкъдыла да, къагъытха не эсе да бир затла жазып, кетип тебиредиле.

— Жолдаш офицерле, бизни къайры элтесиз? — деп сорду башы байланнган кёчгюнчюледен бири. Ол да, Исламча, аскерчи гимнастёркасы бла эди. Фронтдан жаралы болуп къайтханы билинип турады. Кёп болмай къайтса керек — башында байлауну эки жеринде да къан тамгъала кёрюнедиле. Офицерле аны сорууна жууап берген угъай, анга боюнларын буруп да къарамадыла. Жерге тюшдюле да, экиси да бир болуп, вагонну ауур эшигин гъырылдатып жандыла. Вагонну ичи къарангы болду. Адамла ахтындыла. Бир къауум сабийле жилямсырадыла. Кимле эселе да, Аллахны эскерип, билген дууаларын окъудула. Алай эте кетип, шум болдула. Бир аздан а вагонла бир бирге урула, эшелон жолгъа тебиреди. «Я, уллу Аллах, сен онг бер» — деди биреу. Ислам Шарауну ауазын таныды.

Бу къыяма кюнню ингири да терк къаралды. Вагонну ичи кёзню кёзге урса да кёрмезча болду. Аны бла бирге кечеги суукъ да къатыланды. Адамла къарангыда хапчукларын къармап, жылы быстырла изледиле. Сабийли анала балаларын кёкюреклерине къысдыла. Хар ким да шошду. Сабийле окъуна шум болгъандыла. Уллу, гитче да терен бушуулу болуп, суукъ вагонлада гыт-гыт эте барадыла.

Ислам мюйюшге къысылгъанлай, киши бла да сёлешмей, терен сагъышха кёмюлюпдю. Ичи от жанады. Революция башланды да, жанын къолуна алып, аны жолун къууалады. Акъташда Совет властны къурч чигинжиси болду. Сталиннге бла партиягъа табынды. Аланы кертичи шапалары болду. Байланы оу-шау этдире, малларын сыйырды, кеслерине да жер аудуртду. Совет власть дуниягъа тюзлюк ючюн деп жаратылгъан эсе, аны хар оноуун къабыл этерге керекди. Ислам а этгенди. Артха турмагъанды. Хар буйрукъну толтургъанды. Уруш башланнганда, Сталин

ючюн, Туугъан журтум ючюн деп, отха киргенди. Бир санын къыркъдыргъанды... Жашы да уруш отда жоюлгъанды... «Кимге къуллукъ этип келгенме мен? Иблисге... Иблисге алдатып тургъанма кесими. Адамла, биз барыбыз да кесибизни иблисге алдатып тургъанбыз. Революция дегенибиз шайтанла оюну болуп чыкъгъанды. Алданнганбыз. Аман алданнганбыз!..»

Исламны сагъышларын, ким эсе да, тиширыуладан бирини сынсып жилягъаны бёлдю. Бираздан а аны жиляуу къайнап тёгюлген къазанча уллугъа кетди. Аны жиляуунда аллай бир амалсызлыкъ, аллай бир кюйюулюк бар эди, анга жюрек тёзюп тынгылагъан къыйын эди. Жилягъан а къарт эди. Жуукъларындан къайсысы эсе да, сабийге айтханча, ариу айта кетип, аны тынчайтды.

Эшелон жюрюшюн селейтди. Чархланы тыхырдагъанлары да азая тебиреди. Бираздан вагонну гитче терезечиклеринден жарыкъ ура башлады. Ол а поезд къайсы эсе да темир жол станцияладан бирине жетгенини белгиси эди. Вагонла буферлери бла бир бирни къагъа, темир тауушэтдиле. Алгъа бла артха силкиндире кетип, поезд тохтады. Тышындан паровозланы «пыш-пыш...» этгенлери, аланы гудоклары эм адам ауазла эшитилдиле. Шёндюге дери Марияны къоюп жылыууна къысылып, жукълап тургъан Сергo уянды да, жилямсырап тебиреди. Мария жашчыкъны анасына берди. Фатимат эки тобугъун бешик этип, Сергону ары бла бери чайкъады. Бу кезиуде вагонну ауур эшиги ачылды. Тышында автоматлары бла эки НКВД-чы кёрюндюле. Аладан бирини къолунда патеген чыракъ бар эди. Ол вагоннга кётюрюлдю да, чыракъны къабыргъада чюйге такъды. Чыракъны жарыгъы адамланы къозгъады.

— Былайда сагъат чакълы турлукъбуз,— деди сержант.— Станцияда къайнар суу барды. Экеулен, челекле бла барып, алып келирге боллукъсуз. Кеси керегине чыгъарыкъла да, эркинсиз. Узакъ кетмегиз. Эскертип къояма — къачаргъа умут этген узакъ кеталлыкъ тюйюлдю!

Алай айтып, сержант автоматына тийип кёргюздю.

— Ол бири,— деди сержант андан ары.— Экинчиси, сизни арагъыздан вагон тамата айырыргъа керекди.

Сержант хар кимге къарай барып, Исламгъа бурулуп тохтады.

— Сен,— деди ол, анга бармагъын чюелтип.— Вагонда низамлыкъ сени бойнунга салынады. Вагондан адам къачса, башынг бла жууап берликсе.

Ислам аузун ачхынчы, сержант вагондан секирип тюшдю. Ол анга: «Мени башым бла ойнагъаныгъыз боллукъ-

ду»,— дерик эди. Айтыргъа жетишмеди. Жюрегине энтда да бир окъ тийгенча, олтургъан жеринде башын энишге ийгенлей къалды.

Вагондагъыла тышына тёгюлдюле. Асыры ашыкъгъандан бири-бирин малтаргъа жетишдиле. Аякъларын, къолларын ачытханла да болдула. Къартланы вагондан болушуп, алай тюшюрдюле. Бирси вагонладан да адамла тышына тёгюлдюле. Темир жолну бойну, эшелонну битеу узунлугъуна дери, халкъдан толду. Кеси кереклерине арыбери чачылышып, жангыдан ызларына къайтдыла. Хар вагонну кесини сауутланнган къалауурлары барды. Ала хар кимни ызындан сакъ къарайдыла, адамларын санайдыла. Вагонладан кенгиге кетерге кишини да къоймайдыла. Кеси кереклерине олтурургъа къарт жашдан, жаш къартдан, келинле къайын аталарындан, къайын аталары уа келинлеринден уялдыла. Бир бирден арлакъ-берлакъ кетерге уа онг жокъ. НКВД-чыла автоматларына жабышып тохтайдыла. «О, Аллах, бизни быллай намыссызлыкъгъа не зат ючюн къалдырдынг?» — деп ахтынды Шарау, кёнчек бауун къысалмай, амалсыз болуп. Вагонлагъа минерге буйрукъ берилди. Ислам эшикни къатында тохтап, бек алгъа къартланы бла сабийли аналаны миндирди. Къалгъанла уа аладан сора. Келтирилген къайнар суудан хар бири чёмюч бла, кружка бла алып, аны чай орнуна иче, ичлерин жылытдыла. Ауузланнган да этдиле. Вагонну ауур эшиги этилди. Кёп да турмай, эшелон жолгъа тебиреди.

Ислам биягъы жерине олтуруп, сагъышха кетди. Халкъыны къыралны аллында бир тюрлю терслиги болмагъанын ол биледи. Бармакъларын ийнеле тешип, кече кёзлерине жукъу кирмей, жюнден къолкъапла бла носкиле эшип, аланы урушда айланнган аскерчилеге саугъагъа ийип тургъан таулу аналаны бла къызланы не терсликлери боллукъ эди? Урушда къан тёгюп айланнган таулу жашланы, аналарын, эгечлерин, къатыларын, сабийлерин эллеринден, юйлеринден айырып, малланы къыстагъанча, къайры эсе да къыстап барадыла. «Къайдаса сен, акъылман Сталин? Къайдаса сен, махтаулу партия? Къайдаса сен, халкъгъа насып берлик Совет власть? Бу не ишигизди сизни? Сиз кимсиз? Сиз — мурдарласыз! Мурдарла!...»

Ислам, кеси оюмундан кеси къоркъгъанча, башын элгенип кётюрдю. Вагондагъыла жукълайдыла бир бирге къысылып; бирле хурулдайдыла, бирле уа тюшлеринде жаншайдыла. Жалан да, башы байланнган жаралы фронтовик жукълап тюйюлдю. Аны кёзлери да, Исламны кёзлерича, огъурсуз да, мудах да эдиле.

— Сени да жукъунг келмегенча кёрюнесе,— деди анга Ислам.

— Жукъум а эртте келгенди, алай жукълаялмайма ансы.

Ала бир-бирни бла шагъырей болдула. Ол бызыгылы жашды. Аты Махмутду. Сталинградда баргъан сермешге къатышханды. Башындан жаралы болгъанды. Беш ай госпиталда жатханды. Андан, инвалидге чыгъарып, юйюне йгендиле. Башыны осколка тийген жери сау болмайды, алайдан тохтамагъанлай къан къатыш ирин чыкъгъанлай турады. Тюнене ол Нальчикге барып, жарасын байлатыргъа керек эди... Аны жарасына да, урушда алгъан эки орденине да бир тюрлю хурмет этмедиле...

Эшелонла уа барадыла, суукъ вагонлада къартла бла сабийле инжиле. Танг атаргъа жуукъ Ислам олтургъан жеринде къалкъыды. Тюшюнде атасын кёрдю. Нек эсе да, Къужон бий бла ол бир-бири къолларындан тутуп, шуёхла болуп айлана эдиле. «Сени уллу жашынг мени кёлюме тийгенди»,— деп, Къужон Жамботха тарыкъгъанча болады. Жамбот а Исламгъа урушады...

Ислам уянды. Тюшюне сейир этди. «Къужонну юсюндедамы жангылгъанма мен. Аны ёлтюргенними терсми этген болурем?! — деп, ол жангыдан сагъышха кёмюлдю.

11

Эшелонла жолгъа чыкъгъанлы ыйыкъ озду. Ала ашыкъмай барадыла. Жолда терк-терк тохтайдыла. Бир къауум станциялада уа сау кюнню тургъан кезиуле да боладыла. Ол алай поездлени кёплюгюнденди, жол жетишмейди.

Кёчгюнчюле аманны кебинден барадыла. Жанларындан да, вагонладан да тойгъандыла. Кёплени жолгъа алып чыкъгъан адыргы азыкълары бошалгъанды. Ачдан чий нартюх бюртюклени кыртлагъанла бардыла. Станциягъа жетселе, чабышып, къайнар суу аладыла да, аны бла бир кесек ичлерин жылытадыла. Эмчек юсюнде сабийле, аналарыны хыбыл ёшюнлерин къармай, аш излейдиле. Алай къыйынлыкъны бек уллусу ол тюйюл эди. Эшелонла Къазахстанны жетгенли, суукъла бютюн да кючейгендиле. Алыкъа къар эримеген жерле да бардыла, суукълукъну кётюралмай, кёпле ауруулу болгъандыла. Вагондагъыла, бири бирине эришгенча, жётел этип башлясала, кече кёл бойнунда макъала жабы эте тургъаннга ушай эди.

Ауруугъа Шарау бегирек да хорлатды. Аны къызгъан санлары анга отда кюе тургъанча кёрюне эдиле. Бирде кёз акълары ёрге айланып, бирде сандырагъан да этеди. Жуукълары да къайгъылы болдула. Ингир алагъа ол бютюн да осалгъа кетди. Ислам аны къатына барып, къолун мангылайына салды.

— Шарау, къаты бол. Барлыкъ жерибизге жетгенлей, сени больницагъа элтирбиз. Тап болур, ахшы болур,— деп, къартха кёл этдирди. Шарау кёзлерин ачды. Исламны биринчи кере кёргенча, аны кёзлерине тансыкълап къарады. Къарт суу тиледи. Ислам аны башын жастыкъ орнуна салыннган эски-бусху быстырладан ёрге кётюрюп, анга суу ичерге болушду. Суу ичип бошагъандан сора, къарт, солуудун эркин алып, эс тапханча болду.

— Бусагъат игиге айланып къаллыкъса, Шарау,— деп, биягъы Ислам къартны жапсарды. Керти айтаса дегенча, къарт башы бла белги берди. Сора хырылдагъан ауаз бла айтды.

— Ислам, жашым, биз хар заманда да санга ийнанып турдукъ. Бизни партиябыз да, Совет пластыбыз да сен эдинг. Элибизни жамауаты, сен къайры десенг да, ызынгдан барып турду. Энди уа сен биз хариплени къайры элтип бараса? Бир зат нек айтмайса халкъынга?

Исламны жюреги такъыр болду. Хурметли къартны сорууна жууап берирге аны къолундан келмеди. Мыйысында ачымагъан жери къалмады. Тёгерегинде юсюне къарап тургъан адамладан бетин букъдурду.

Не эсе да бир станцияда поезд тохтады. Вагонну эшигин ачхан сержантха Ислам:

— Къыйын саусузубуз барды. Врач керекди. Тилейме, онг бар эсе, болуш,— деди.

— Врачмы?! Ха-ха... Андан сора жукъ керекмеймиди? — деди сержант, хиликкя этип.

— Адамлыкъ керекди, сержант.

— Гап-ганынгы жап! Алай тюйюл эсе, вагондан биринги да чыгъарлыкъ тюйюлме!

Келепен ачыу Исламны къанын, гинясууча, башына урдурду. Къолу болмагъан имбашы калтырады. Мария, барып, Исламны аллына сюелди.

— Тилейме сенден... сёлешме аны бла. Суууг кесинги. Зарауатлыкъда болгъаныбызны унутма,— деп жалынды ол эрине.

Адамла вагондан тюшдюле. Сержант чюйге тагъылын тургъан фонарны къолуна алды да, ары-бери чайкъап кёрдю. Аны чыракъ сууу тауусула тура эди. Ол фонарны нёгерине берип, патеген къуюп келтирирге буюрду.

Вагонладан тышына тёгюлген кёчгюнчюле ары-бери жортушуп, гузаба болуп айланадыла. Ингир болгъанлыкъгъа, алыкъа жарыкъ эди.

— Ислам, ол анда вагонланы тийресинде адамланы халлерин мен тап кёрмейме,— деди Махмуд. Кертиси бла окъуна, эшелонну ал жанында не эсе да бир къаугъа бар эди. Ислам бла Махмуд ары бардыла. Анда уа жиляу-сыйыт. Адамла ёлюп: эки къарт бла юч сабий. Бирси вагонладан да къарыулары болгъанла жыйылып, темир жолну жанында къабырла къазып, ёлюклени ашыгъыулу асырадыла.

Бир сагъатдан кёчгюнчюле вагонларына жыйылдыла. Хар ким жерин тапды. Ислам да кесини мюйюшюне къысылды.

— Тышында къалайды? — деп сорду Шарау къатына келген къарт эгечине.

— Да къалай боллукъ эди... суукъду.

— Кюнню кёрюрге сюе эдим.

— Аллах айтса, тамбла кёрюрсе... танг атса.

Сержант вагонгга эрлай секирип минди. Адамланы санап чыкъды.

Эшелон жолгъа тебиреди. Биягъы темир чархланы темир жолда тыхырдагъан тауушлары адамланы башларын къайнатып, жюреклерине къайгъы салды. Къачан бошаллыкъ болур бу къыяма. Факъыр адамла вагонладан да, жанларындан да тойгъандыла. Жаханимге элтип тюшюрлюк эселе да, бу къурурукъ вагонладан бир тюшюрге эдиле. Ашыгъадыла, кюедиле. Алай жол а тауусулмайды. Эшелонла аланы къайры эсе да узакъдан узакъгъа алып барадыла.

Ислам биягъы ауур сагъышлагъа кёмюлюп, жаны къыйнала, жукъугъа берилди. Ол къатынла жилягъанга уяндыла. Шарау ёлген эди. Кюнню кёрюрге сюйген эди да, кёралмай кетди. Исламны эсине къартны тюнене айтхан сёзлери тюшдюле. «Энди сен биз хариплени къайры элтип бараса?.. Бир зат нек айтмайса?» Ислам, солууун теренден алып ахтынды. Ол жиляй тургъан къатынланы, билгенин айтып, жапсарды. Аланы тыйгъан алай тынч тюйюл эди. Хар бирини жашауу — жиляуду. Жалан да аны къозгъаргъа сылтау керекди. Шарауну ёлгени уа, тыйылып тургъан сууну аллын ачханча, тиширыуланы ичлеринде сыйынмай тургъан жюрек жарсыуларын тышына тёкдюрдю.

Поезд бир гитче станциячыкъда тохтады. Сержант жарым сагъатдан кёп турмазлыкъларын айтды. Шарауну асыраргъа керек эди. Ёлюкню жамычыгъа чулгъап, вагондан

чыгъардыла. Кюрекле мажарып, къабыр къазып башлагъынчы, кетер заман жетди.

— Вагоннга! — деп хахайлады сержант.

— Ёлюкню басдырмай а..,— дедиле адамла, аны юсюне болуп.

— Поезд бир такъыйкъаны да сакъларыкъ тюйюлдю, график! — деп эскертди ол.

Амалсыз болуп, не этейик дегенча, Исламгъа къарадыла. Ислам станцияны тийресинде жумуш эте тургъан адамланы къатына барды. Саламлашды.

— Басдырыргъа заман бермейдиле. Ёлюгюбюз къалып барады. Хатер этигиз. Басдырыгъыз аны,— деп, Ислам къолун кёнчек хуржунуна сугъуп, ахча чыгъарып, алагъа узатды.

— Ахчанг керек тюйюлдю. Ёлюкню биз басдырырбыз. Аны ючюн жарсымагъыз. Къуру сиз тюйюлсюз. Алгъа кетген эшелонладан да къалгъан эдиле ёлюкле. Аланы да басдыргъанбыз.

— Сора сау болугъуз...

Поезд тебирерге азчыкъ заман къалды. Шарауну жуукъулары аны ёлюгюн жангыдан вагоннга кийириуню къайгъысын эте башладыла.

— Угъай! — деп, эки сержант да аланы алларына сюелип тохтадыла. Ислам келди. Ол темир жол ишчиле бла сёлешгенин айтды. Не этерик эдиле, ёлюкню жол жанында къойдула. Жуукъулары аны ёшюнюне ахчачыкъ да салдыла, къыйыны тийгеннге халал болсун деп.

Поезд андан ары кетди. Ислам биягъы кесини мюйюшюнде къысылып, ауур сагъышларын сюзе барады. Бу станцияда ол бир къауум затны сезгенди: была баргъан эшелон иги кесек къысхаргъанды. Поездла да азайгъандыла. Алай эсе, ала жетер жерлерине жетип, жолда къала барадыла; станция сайын эшелонладан да къауум вагонну юзедиле. Алай бла кёчгюнчюлени жер-жерде аз-аздан чача барадыла. Ислам а халкъны барысын да бир жерге элтип тёгерик сунуп тура эди. Ала жолгъа чыкъгъанлы ючюнчю ыйыкъ тауусулуп барады...

Махмуд Исламны къатына барды да аны жанына олтурду.

— Мен сенден бир зат сорлугъем,— деди ол.

— Сор.

— Сталин биле болурму бу бизге этилген артыкълыкъны?

— Къырал башчы билмей, быллай иш къалай этилир? Къуру биз тюйюлбюз — чеченлиле, къалмукълула, къарачайлыла...

— Мен а Сталин билмеген сунама.

Махмудну бу сёзлери Исламны ачыууна ачыу къошдула. Ары бла бери къозгъалып, тынгысыз болду.

— Мен кесим устазма,— деди Махмуд, хапарын андан ары жалгъашдырып.— Барлыкъ жерибизге жетгенлей, Сталинге къагъыт жазарыкъма.

— Не деп?

— Бизге да, бирси миллетлеге да законсузлукъ этилгенин айтып. Угъай демесенг, экибиз да бирге жазарбыз. Биз фронтовиклебиз... къыяулула. Ол бизни сёзюбюзге къарарыкъды. Жазарбыз да бирге?

— Жазарбыз, жазарбыз...— деди Ислам, башын къайры атаргъа билмей.

12

Юштёбе деген гитче темир жол стациягъа эрттенликден окъуна ёгюз, ат арбала келе башладыла. Ала Талды-Курган областны узакъ, жуукъ эллеринден келе эдиле. Тюшге жуукъ станцияны тийреси улоудан толду. Арбачыла къауум-къауум болуп, аяусуз хапарлашадыла. Ала темир жолну бойну бла ёрге — кюнбатыш таба терк-терк къарайдыла. Станцияда аскерчиле да кёпдюле. Милционерле да бардыла. Ала энтда да келе-келе турадыла. Бирлери атла бла, бирлери арбала бла келедиле. Женгил машинала бла келгенле да бардыла. Баям, ала район не да область къуллукъчула болсала керек, арбачылагъа да, милционерлеге да оноу эте айланадыла.

Эрттенликден окъуна кюн бузулупду. Тохтамай суукъ тёбеннги ургъанлай турады. Чегет ырбынлада, арыкъ ичлеринде, батыулада алыкъа эрип бошамагъан къар хурттакла кёрюнедиле. Кюн туушлада уа жашил кырдык чыгъып башлагъанды. Ач болгъан ёгюзле бла атла, жухларын жерден айырмай, алаша чёпчюклени отларгъа кюрешедиле. Отлай, отлай, арбаланы да тартып, жан-жанына чачыладыла. Иелери аланы алларын тыядыла, ызларына къайтарадыла. Арбачыла жылы кийиниpдиле. Кёбюсюню башларында тюлкю териден этилген бёрклери, юслеринде уа — тонлары. Фуфайка кийгенле да бардыла.

Жетисай деген элден келген арбачыла, ичлеринде таматалары Къарсакъбайны тёгерегинде тохтап, аны хапарына къулакъ салып тынгылайдыла. Быланы жаш нёгерлери Кенгес деген жигит а, ёгюзлени алларына элден биргелерине алып келген биченден да сала, бирси арбачыланы айтханларына тынгылай айланады. Бир заманда ол, къоркъгъан бет алып, кесини нёгерлерине чабып келди.

— Къорсакъбай-агъа, мынау Къапкъаздан келе жаткъандар адамды ёлтюрюп, этин жееди екен! — деди.

Арбачыладан бир къауумланы ахлары кетип:

— Къудайым сакътасын! — деп, тынгысыз болдула.

— Ётюрюк хапарлагъа тынгылай турмагъыз,— деди Къарсакъбай нёгерлерине.— Адам тили «ётмек», «сюймеклик» дегенча ариу сёзледен сора да, ачы, ётюрюк сёзлени да айтады.

— Да мен ол хапарны ма алайда, хурметли къартланы кеслерини ауузларындан эшитгенме,— деп, Кенгес къаты болду.

— Акъ сакъаллы болгъанла барысы да бирча хурметли болмайдыла. Сен, Кенгес, аны хар заманда эсингде тут,— деди Къорсакъбай жаш нёгерлерине. Аны айтханын дурус кёргенча, Кенгес башын къымылдатды.

Бу кезиуде узакъдан паровозну тауушу эшитилди. Темир жол станцияда болгъанланы барысы да башларын кюнбатышха бурдула. Аскерчиле бла милиционерле платформаны битеу узунлугъуна тизгин туруп сюелишдиле. Аланы алай этгенлерин кёрген Кенгес, биягъы Къорсакъбайны аллына чабып жетди.

— Аскерчиле нек хазыр болдула? Къапкъазчыла бла урушму этерикдиле? — деп сорду ол.

— Эй, сенде бас жокъ экен,— деди Къорсакъбай жашха.— Олар тартип[1] сакътаугъа деп дайындалып отургъандыкътары-гъой.

Кенгес станицияны платформасында болуна тургъан ишге сейирсинип да, къоркъунсунуп да къарай эди.

Бир заманда узакъдан паровоз да кёрюндю. Ол къалын тылпыуун кёкге ата, ауур «солуй» келе эди. Кёп да турмай, узун эшелон станциягъа жетип тохтады. Аны аллында бла бек артында вагонладан кёкюреклеринде да автоматлары бла аскерчиле секиришип тюшдюле. Ол зат арбачыланы бютюн уллу «тамашагъа» къалдырды.

— Кёремисе, Къорсакъбай-агъа, автоматчикле,— деди Кенгес, къолун алгъа созуп.

— Кёреме.

Сёзге ючюнчю нёгерлери да къошулду.

— Бу келгенле кертиси бла да къоркъуулу адамла болурла ансы, быланы тёгерегинде быллай бир аскерчи сауут алып айланмаз эди.

---

[1] Тартип — низам *(къазах.)*

— Иа, солай-гъой,— деди Кенгес, аны жанлы болуп.

— Эй, сен былшылдагъанынгды[1] къоясынгба! — деп, Къосакъбай Кенгесге хыны этип сёлешди.

Автоматчикле бла бирге, вагонланы бириндеи эки офицер да тюшдюле. Ала платформада сюелип тургъан полковникни аллына келдиле да, анга честь берип, къолун тутдула. Бир кесек кенгешгенлеринден сора, полковник вагонланы эшиклерин ачаргъа буюрду. Жол узуну юйренчик болуп келген аскерчиле ол ишни терк тындырдыла. Вагонладан къыйынлыкъ жунчутхан адамланы саз бетлери кёрюндюле. Вагон таматаланы полковникге чакъырдыла. Ислам да барды ары.

— Сиз Къазахстанны Талды-Курган областына келгенсиз,— деди ол алагъа, ары бла бери атлай, юлле бла тютюн да букъулата.— Бу арбала сизни сакълайдыла. Жашарыкъ жерлеригизге элтиркдиле. Эллени оноучуларына айтылгъанды. Ала сизни орнашдырыргъа керекдиле. Бюгюнден тебиреп, сиз спецпереселенецлеге саналасыз. Оноуугъузну район комендатура этерикди. Энди уа мен айтханланы хар ким кеси вагонунда айтып ангылатыгъыз да, къотарылып башлагъыз...

Арбачыла арбаларын вагонлагъа жууугъуракъ сюрдюле да, кеслери уа бир жанына кетдиле. Кёчгюнчюлени тууралырындан, бир-бирге оюмларын да айта, сейирсинип къарайдыла.

Улоуну оноуун этген аскерчи къауумла, къолларында къагъытлагъа да къарай, къайсы юйюр къайсы арбагъа минеригин белгили эте айланадыла. Исламны юйюрюне Къарсакъбайны арбасы жетди. Махмудха уа Кенгесни арбасын кёргюзтдюле.

— Къарсакъбай-агъа, анау бузукъ киси, мени арбама отратын болдума? — деп, жаш арбачы энтда да тынгысыз болду.

— Сен огъан неге бузукъ дейсинг?

— Жолда тёбелесип басын тестирсе керек. Сондукъдан басын байлап тастагъан-гъой.

— Эй, шырагъым, сокъурсунгба. Ол жаралы-гъой. Кёрмейсингбе, юстюнде аскер гимнастёркасы бар. Шалбары да аскер шалбар. Ол — фронтовик.

— Байкъап тынгдашы! — деди Кенгес, къулагъын алгъа тутуп.— Булар бизше сёйлеп тургъанша эситиледи.

— Мен да согъан къызыгъып[2] отурман,— деди Къарсакъбай да.

---

[1] Былшылдагъан — керексиз жаншагъан *(къазах.)*

[2] Къызыгъып — сейирсинип *(къазах.)*

— Буларды немнеге деп ёз ауулдарындан айдады? — деп сорду Кенгес.

— Ким билсин,— деди Къарсакъбай.

— Къалайша билмейсинг,— деди аланы къатында тургъан уллукъарын, алаша бойлу къара киши.— Болур бандитгер-гъой... немистерге сатылгъан.

— Эй, къарагъым,[1] анау, эмшек юстюндеги бала да, немисге сатылып, бандит болдума? — деди Къарсакъбай къара кишиге.

— Мен эстигенимди айтып отырмын,— деди къара киши, кирпиклерин терк-терк къагъа.— Сен не? Буларды жакътап олтургъандан саумусунг?

— Эй, ёзюнг кимсинг? Сандырап кеттинг-къой, типти.

Кёчгюнчюле хапчукларын арбалагъа жюклеп кюрешедиле. Жангыз къолу бла Ислам да вагондан арбагъа аберилерин ташыйды. Къарсакъбайны анга жаны ауруду. «Бу да фронтовикди»,— деди ол ичинден. Къарсакъбай да болгъанды урушда. Алай биринчи кюнледе окъуна, бутуна окъ тийип, жаралы болады. Жарасын сау этгендиле. Алай Къарсакъбай акъсакълай къалгъанды. Аны, инвалидге чыгъарып, юйюне къайтарып ийгендиле.

— Шуёхла, биз былайда нек турабыз? — деди Къарсакъбай кеси элли арбачылагъа.— Келигиз бу жазыкълагъа болушайыкъ. Сууапды.

Ол, алай айтып, алгъа тебиреди. Алай нёгерлеринден бири билегине жабышып тохтады.

— Сабыр бол. Башынга палах излеме. Парткомубузну айтханын унутханмы этгенсе? Была душманладыла. Душманлагъа уа болушургъа керекмейди.

— Не хапар айтаса сен? Не душмандыла была... къартла, сабийле, инвалидле...

— Билемисе, Къарсакъбай, сакъ болгъан игиди. Алыкъа биз былаиы кимле болгъанларын билмейбиз.

— Ай, тутсала — мени тутсунла,— деп, Къарсакъбай, акъсай-акъсай, арбасына кетди. Ол ары жетгенлей, Ислам бир машок нартюхню кётюрюп келип, арбаны юсюне атды. Арбачы да, Ислам да бир бирге къарашдыла.

— Салам-алейкум,— деп, Къарсакъбай анга къолун узатды.

— Алейкум-салам,— деп, Ислам ичинден сейир да эте, аны къолун тутду.

---

[1] Къарагъым — жаным-кёзюм *(къазах.)*

Къарсакъбайны ызындан къарап тургъан нёгерлери: «Ойбай, Къасекенг бандиттинг къолун устады. Энди ол сотталады[1]!» — деп, къаугъагъа къалдыла.

— Эта арба я хозяин. Я тебе помогаит будет,— деди арбачы орусчалатып.

— Сау бол,— деди Ислам анга орус тилде. Бу кезиуде къолунда да аберилери бла арба къатына Мария келди. Къарсакъбай анга баш ийди. Мария да баш ийди.

— Бу бизни арбачыбызды,— деди Ислам юй бийчесине.

— Эй, жаным, сиз не тилде сёйлеп турсуз?! — деп, Къарсакъбай тамаша болду. Арбачыны ангылашныулу тилде сёлешгени Исламны бла Марияны да сейирге къалдырды.

— Биз кеси тилибизде... малкъар тилде сёлешебиз.

— Малкъар дейсинг бе?! Ондай халкъты эстигеним жокъ. Мен ёзюм къазакъбыз.

Ислам бла Мария бир бирге къарадыла. Арбачыны тили бла тиллери келишгени аланы жаралы жюреклерине асылукъ берди. Къазахлы киши жуукъ адамларыча кёрюндю.

— Анда аберигиз къалгъан эсе, мен сизге болушайым,— деп, арбачы Исламны биргесине вагонгга барды. Низамгъа къарай айланнган милиционерледен бири Къарсакъбайны арбасы тургъан жерге ал бурду.

— Ма, кёрдюгюзмю! Айтхан эдим да анын тутарыкъларын! — деп, алгъаракъда Къарсакъбай бла даулашхан къара киши ёхтем болду.

— Эй, не затха деп тутарыкъдыла аны,— деди къартайгъан, жукъа сакъаллы арбачы, алгъа чыгъып.— Къарсакъбай тюз этеди. Бизден эсе, аны адамлыгъы уллуду...

Алай айтып, акъсакъал арбачы вагонла таба жюрдю. Аны ызындан кёпле тебиредиле.

— Башындан окъуна былай этерге керек эди,— деди Къарсакъбай нёгерлерине,— была да, бизнича, буслийманладыла...

Жюкленнген арбала темир жол станциядан жолгъа чыкъгъанда, узакъдан дагъыда бир эшелон кёрюндю. Ол а къайры, не тюзлеге барлыкъ болур?

Кюн бугъунчакъ ойнагъанча, бирде ачылады, бирде жабылады. Ачылгъан заманда андан келген жылыу жолда баргъан кёчгюнчюлеге эс тапдыргъанча этеди.

Арбала батыулу, дуппурлу жоллада чайкъала, акъырын барадыла. Ёгюзле да арыгъандыла, тартхан жюклери ауурду. Къартла, сабийле, къарыусузла хапчукла юслеринде

---

[1] Сотталады — тутуллукъду *(къазах.)*

арбалада барадыла. Къарыулуракъла бла жашыракъла жыяудула. Арбалагъа алышынып да минедиле. Мария да туудугъу бла арба юсюнде барады. Арба чайкъалгъаны сайын, бир къолу бла Сергону къойнуна къаты къысып, экинчи къолу бла уа, абериледен тутады. Кёчгюнчюле тёгерекге къарай барадыла. Кенг, къыйырсыз тюзле, жашил бет алгъан кюзлюк сабанла. Анда-мында жербаш, алаша юйлери бла ауулла да кёрюнедиле. Аллай ауулгъа жетген сайын арбаладан бир къауумлары ары буруладыла.

— Биз де жетемиз. Жакъын къалдыкъ,— деди Къарсакъбай кесини жолоучуларына. Ол Исламны юйюрю бла танышханды, барысыны да атларын соруп билгенди. Ислам бла экиси жол узуну ушакъ эте келедиле.

Кенгес арбасыны ал жанына да олтуруп, арыгъан ёгюзлерин чыбыкъ бла сюре, тунтуюп барады.

Жолоучуланы алларында эл кёрюндю.

— Ане, биздинг аул... Жетисай,— деди Къарсакъбай Исламгъа, кёз алларында элни анга къолу бла кёргюзтюп. Къыйынлыкъ богъурдакъларындан бууп келген кёчгюнчюлени жюреклерине женгиллик келди. Алыкъа ала ол элде къалай боллукъларын да билмейдиле. Не да болсун, бу азап жолдан теркирек ары бир къутулсунла ансы.

Уллу жолдан Жетисайгъа он эки арба бурулду. Ёгюзле бла жер сюре айланнган адамла кёрюндюле.

— Сабанларыгъызда къаллай тирликле ёсдюресиз? — деп сорду Ислам арбачыгъа.

— Къант къызылша, бидай...

— Къант къызылша дегенинги ангыламадым.

— Сахар жасайтым тамыр-гъой... татти тамыр.

— Балтуз чюгюндюр!.. Энди ангыладым...

Арбала элге жуукъалашдыла. Арбачыла бла кёчгюнчюле къызыу хапаргъа киришгендиле. Жол узуну тынгылауну нийп келген Кенгесге да тил битгенди. Махмуд бла сёлеше, ол аны эгечи Мадинагъа санлап бирде жашыртын къарап къояды. Сют кибик акъ бетли, узун чачлы, къаракъаш къызны Кенгес жюреги бла жаратханды. Алай Мадина аны таба жангыз бир кере да къарамагъанды. Ол башын энишге тутханлай, хапчукла юсюнде арба бла бирге чайкъала, бушуулу болуп келеди.

— Мен колхозда арбачы болуп ишлейме,— деди Кенгес Махмудха.— Председателибиз быйыл мени шофёр курслагъа жиберирге айтханды. Алай болса, мен ёгюз арбаны угъай, машинаны жюрютюрюкме.

— Игиди, игиди...— деди Махмуд, жаш арбачыгъа кёл этдире.— Ненча жылынг болады?

— Жыйырма.

— Ненча классны тауусханса?

— Жети. Андан ары да окъуругъем, алай бизни ауулда жалан да жетижыллыкъ мектеп барды. Сен а Къапказынгда не ишлеп тургъанса?

— Мен устазма.

Кенгес арбадан секирип тюшдю.

— Устазмы дейсиз?! Кечгинлик берингиз, Махмуд-агъа, мен билмегенме. Тилейме, арбагъа мин. Сен станциядан бери жыяу келесе. Минигиз.

— Сау бол, Кенгес. Жете турабыз.

— Угъай, угъай, минигиз,— деп, Кенгес къаты болуп тохтады.

Малкъарлы устаз бла къазахлы жаш бир бири къатларында къабыргъаларын бир бирге къысып олтурдула.

Арбала ауулгъа киргенде, кюн да батды. Кюн батханлыкъгъа, кюндюзча жарыкъ эди. Элде башы да шифер бла жабылып, жалан да бир абадан юй бар эди.

— Колхоз контор,— деди Къорсакъбай Исламгъа.

Аны колхоз контор болгъаны ол айтмаса да эшигини башында тагъылып тургъан къызыл байракъдан да белгили эди. Къалгъан юйле барысы да бир кибик топуракъ башлыдыла. Акъташда юйлеча, бир бирге ушайдыла. Ауулну ичи арыкъладан толуду. Экн къоншуну чек арасы да арыкъ бла бёлюнюндю. Ала ёрге да, энишге да, кёнделен да тартылыпдыла. Орамла букъулудула. Арбала, къарда баргъанча, сары къумда терен ыз къалдырып барадыла. Ауулну тийресинде къойла, эчкиле, тууарла кёрюнедиле.

Контор къатында адам кёп эди. Жетисайчыла кёчгюнчюлени юслеринден кёп тюрлю аман хапарла эшитгендиле. Барысындан да бек аланы: «Адам ашаучула келедиле»,— деген хапар къоркъутханды. Аны себепли, ала контор къатына жетип келе тургъан арбалагъа ахлары кетип къарайдыла. Сабийлерин къоюнларына къысхандыла. Бир къауум кишилени къолларында уа къазыкълары окъуна бардыла — адам ашаучула юслерине чапсала, аладан къорууланыргъа!

Арбала контор къатына жетип тохтадыла. Сакъаллы кишилени кёргенде, бир къауумла кертиси бла да къоркъдула, къачаргъа окъуна хазырландыла. Аланы бетлеринде: «Сиз кимлесиз? Жеригизден нек къысталгъансыз? Бери нек келгенсиз?»... деген соруула бар эдиле. Кёчгюнчюлени мудах бетлеринде уа: «Кёремисиз биз хариплени къалай жазыкъ этгендиле!...» деген тарыгъыу бар эди.

Жыйылгъанланы арасындан (башында — орус къалпагъы, юсюнде — къаралдым плащы, аякъларында — жылтыраукъ чурукълары) орта жашаулу, кенгбет адам алгъа чыкъды. Ол — колхозну председатели Жекебай эди. Председатель кёчгюнчюлеге орусча айтып тебирегенлей, Къарсакъбай аны сёзюн бёлдю.

— Жаке, булардынг тили биздинг тилмиз сыякъты. Къазахша айта бер... тюсюнеди.

«О-о-хо-о!..» — деп, жыйылгъанла сейир-тамашагъа къалдыла. Аланы сур бетлери къарап-къарагъынчы жумушакъгъа айланды.

— Сен не деп турсунг?! — деп, председатель Къарсакъбайгъа экили болуп къарады.

— Къасакенг дурус айтады,— деп, Кенгес да шагъатлыкъ этди.

— Олай болса, типти жакъсы,— деди Жекебай. Сора кёчгюнчюлеге бурулуп айтды: — Ал, жолдастор, хош келингдер. Капказдыкътар келеди деп бизди ауданнга (районнга) шакъырып айткъан. Биздинг аул осы, кёрюп турсунгдар. Биз, казахтар, къонакъкъумар халкъпыз. Сиздерге орун-жер табамыз...

Председателни сёзлери кёчгюнчюлени инжилген жюреклерине аз жарыкълыкъ да, ышаныулукъ да бердиле. Келгенлени бош юйлеге, аз юйдегилери болгъан юйюрлеге юлешдиле.

— Жаке,— деди Къарсакъбай председателге,— мынау жигитинг семьясын мен юйге алып кетейим. Ёзюм алып келдим-гъой, ёз къонагъым болсун.

— Сенинг бала-шагъанч кёп, тар болады-гъой.

— Тар болса да, не этерикбиз. Жер табылыр,— деп, Къарсакъбай Исламны юйюрюн кеси юйюне алып келди. Къатыны Айгюл да, сабийлери да къонакъла бла жартыкъурту тиллеше, бир бирлери бла шагъырей болдула. Бир отоуларын кёчгюнчюлеге бошатдыла.

Аны бла азап да, зарауатлыкъ да, бедишлик да сынатхан жаханим жол тауусулду. Алай, жол тауусулгъанлыкъгъа, къыйынлыкъ тауусулмады. Киши жеринде тюк-тюк этип чачылгъан факъыр миллет энди жан сакъларгъа керек эди.

13

Киши жеринде, киши юйюнде биринчи кечесин Ислам жукъусуз оздуруп барады. Жукълап башлагъанлай, жюреги къысып, солууу тохтаргъа жетеди да, уянып къалады. Уянса уа, биягъы ауур сагъышла мыйысын къайнатып те-

бирейдиле. Алим эсине тюшюп, аны ачыуу да ол сагъышлагъа къошулса уа, хайран болады. «Къыйынлыкъ келген да этеди, кетген да этеди»,— деп, кеси кесин жубатыргъа да кюрешеди. Алай болалмайды. Жюреги къысып тохтайды. Кеси жукълаялмаса да, юйдегилерини татлы жукълагъанларына ыразы болады. Ол Сергону солугъанчыгъын эшитеди. Дунияны жарытхан бир ариу макъам къулагъына келгенча, ол анга сагъайып тынгылайды. Тынгылай кетеди да, Алим эсине тюшеди. Гимнастёркасы юсюнде сунуп, аны къоюн хуржунуна узалады. Адыргы этеди. Чыгъанакъла юсюнде жатханча, кесине жер тапмайды. Жукъусу да, алмосту басханча, санларын басып, онгун алгъанды. Жукълаялгъан а этмейди. Жюрегинде бир палахы болгъанын сезгенди. Алгъын чанча да, бошлай туруучу эди. Энди уа къысып тохтайды, кёкюрегин кюйдюреди. Шёндю аны алай болгъаныи Мария билсе эди, жаныи анга дарман этерге кюрешир эди. Халы не къыйын эсе да, Ислам аны уятыргъа сюймейди. Къыйналгъанды. Жукъласын... Ислам, кеси да билмей тургъанлай, къалкъып къалды.

Юйдегиледен бек алгъа Мария уянды. Исламны жукълап тургъаныи кёрюп, шум болду. Жол узуну бар къыйынлыкъланы да унутуп, анга жарсыгъанлай келгенди. Аны халын жаратмагъанды. Бир заманда да Исламны бу жолча тюрленип кёрмегенди. Кёзлеринден къуту да кетгенди. Кеси кеси бла сёлешген адетни да чыгъаргъанды. Алгъын аллайы жокъ эди.

Ынчхап, керилип, созулуп, Серго да уянды. Мария аны къойнуна алды. Аны бла тышына чыкъды. Кюн тийип тура эди.

— Турдунгдарма? — деп, анга Айгюл жарыкъ болду.

— Турдукъ, жаным, турдукъ.

— Ал сонда къол-бет жууингдар да, чай ишингдер. Самауар къазир къайнайды.

Сергону кеси керегин этдирип, Мария ызына къайтды. Фатимат бла Айшат кийине тура эдиле. Азинат да уянгандыи, алай, турлугъу келмей, эринип жатады.

— Сергону манга бер,— деп, ол эки къолун Марнягъа созду.

— Къычырма, атангы уятаса,— деп, Мария къызына чюш хыны этди. Мария не сакъ болургъа кюрешсе да, Ислам уянды. Башын кётюрюп тёгерегине къарады. Сергогъа бармакъларын ойнатып кёргюзтдю. Аны алай этгенине Серго бла бирге Мария да къууанды.

Тиширыула тышына чыгъып, Исламны кийинирге къойдула. Андан сора полда тёшеклени жыйдыла. Ала барысы да полда жатхан эдиле. Мында адет алайды.

Айгюл къонакъларына чай ичирип бошагъан кезиуде, юйге къолунда да жукъа, сахтиян планшети бла арыкъсуу офицер кирди.

— Мен комендантма. Тукъум атым Юдинди,— деди ол, сары къашларын да тюйюп, саламлашхан да этмей. Аны шинтикге олтуртдула. Ол, ашыкъмай, планшетинден тефтер бла къалам алды да, Исламдан башлап Сергогъа дери барысыны да атларын, туугъан жылларын жазып чыкъды. Тефтери бла къаламын планшетини ичине салды.

— СССР-ни Правительствосуну спецпереселенецлени юслеринден бегими чыкъгъанды,— деди ол биягъы къашларын тюйгенлей.— Ол бегимге кёре, спецпереселенецле жашагъан эллеринден тышына чыгъаргъа эркин тюйюлдюле. Сёз ючюн, сиз Жетисайны чегинден ётерге эркин тюйюлсюз. Экинчиден — ай сайын комендатурада къол салып турлукъсуз. Бу жорукъланы бузгъанлагъа къаты сюд этилликди.

— Да сора аякъларыбызгъа бугъоу салып къойсагъыз а,— деди Ислам, ачыудан къарыла.

— Сал деп буюрсала, бугъоу да салырбыз.

Ислам аны кюйсюз кёзлеринде бла, ырахымсыз жапысында харамлыкъдан башха бир тюрлю зат кёрмеди.

— Мурдар! — деди Ислам, комендантны бетине аралып.— Къайдан чыкъгъансыз сиз... бу къадар мурдар! Къайдан?!.

Мария жиляп, эрини кёкюрегине къапланды.

— Тилейме... тилейме зат да айтма...

— Сени бла артда сёлеширбиз,— деп, комендант, Исламны жаный, юйден хыны чыкъды.

Юсюне исси суу къуюлгъанча, Ислам жан адыргыгъа къалды. Мария анга жилямсырап жалынды. «Башыбызгъа тюшген уллу палахха дагъыда палах къошма...» — деп тиледи.

— Къайда Совет власть?! Къайда ол акъылман Сталин?! Къайда?..— къоюн хуржунундан партбилетин чыгъарды да, аны ёрге тутуп: — Къайда ол къошагъы болмагъан тахлыкъ партия?! Ол жокъду! Жокъду! Барысы да алдаудула!..— Алай айта, Ислам партбилетини бир къыйырындан тишлери бла къабып, аны жыртып, полгъа сыздыды. Алайынлай, ол, къолу бла жюрегинден тутуп, артха сюрюшдю. Мария да, келинлери да аны къолтугъундан тутдула.

— Ба-башымы жастыкъгъа...—деди Ислам, тилин кючден бла бутдан айландыра. Жерге тёшек жайып, аны ары жатдырдыла.

— Не болду санга?!. Не болуп къалды, кюнюм къуругъан!..— деп, Мария аны къатында тобукъланып, бетине ийилди. Келинлери да гузаба болдула. Азинат а:

— Аття, аттячыгъым!..— деп, кёз жашлары тёгюле, атасыны кёкюрегине бауурланды. Ислам кёзлерин ачды. Алада сау дуниягъа сыйынмазча уллу ачыу бла, жарыкъ кюнню мутхуз этерге жетер чакълы бир мудахлыкъ бар эдиле.

— Къайдадыла... жа-жашларым? Алим бла Эл-Элдар? Мен а-аланы кё-кёрюрге сю-сюе эдим,— деди ол, тили тутула.

Мария да, келинле да, Азинат да, кеслерин тыялмай, жилядыла. Аны эшитип, Айгюл чабып кирди.

— Ой-бай, не болуп къалды?! — Сыртындан сойланып жатхан Исламны кёрюп, ол къаты къоркъду. «Не этейик?.. Элде дохтур жокъду... Мен бусагъат бакъсыны [1] чакъырып келейим!» — деп, юйден терк чыкъды.

Ислам дагъыда кёзлерин ачды.

— Ста-а-алин мур-му-мурдарды,— деди. Андан сора да эринлери бир затла шыбырдадыла. Алай не айтханын ангылатмады.

— Э, киши... эшитемисе?.. Аллахчю кёзлеринги жумма...— дей, Мария аны мангылайындан сылады. Алай ол жарлы не бек тилеп кюрешсе да, сюйген эрини кёз жилтинлери ёчюле башладыла. Бу кезиуде Айгюл бир къарт къатынны къолундан да тутуп, алып келди. Алай энди Исламгъа зат да керек тюйюл эди. Кёп жылладан бери чакъгъыч ташча от чакъдыра ишлеген жюреги жарылды. Ахыр солууун алды да, башы жастыкъдан бир жанына тёнгереди.

— Аття, аттячыгъым!..

Акъташда Совет властны чигинжиси болуп тургъан малкъарлы жаш большевик тузакъда Жетисай деген узакъ къазах элде жерге кёмюлдю.

14

1945 жыл... къыш тауусулуп, жаз башы жылыула ура башлагъан кезиудю. Европаны къары эриген къара жерлери солуу алып тебирегендиле. Къауданлы ёзенле бла сыртла саргъылдым бетлерин тюрлендирип, билинир-билинмез жашил тюрсюннге боялып башлагъандыла. Кюн жылыугъа

---

[1] Бакъсы — тюрлю жашырын амалла бла саусузгъа багъыучу.

уллу эс бурмай, тынгылауну ийип тургъан жалан да терекледиле. Алыкъа ала къыш къалкъыуларындан уянмагъандыла. Алай, дерс башланыргъа деп къонгуроу къагъылгъанча, кёп тюрлю къанатлыланы жарыкъ жырлары жукъулу агъачланы ичлерине жангы жашаудан хапар бере башлагъандыла. Терекден терекге уча, къона айланнган хар къанатлыны жырлагъаны — «Кюн тийди, кюн тийди, кюн тийди»,— деп, сюйюнчюлюк айта тургъан къууанчлы сабийни жарыкъ ауазыча эшитиледи. Табийгъатны ол тауушлукъ сырыйна согъууна уа адамла топ, окъ тауушла бла жууап этедиле. Гитлерчиле башлагъан уллу уруш алыкъа бошалмагъанды. Ол адамла тёгерегинден чабышып ёчюралмай кюрешген къылыкъсыз уллу ёртеннге ушайды. Болса да аны кенгнге жайылгъан этеклери къысхартылгъандыла. Энди аны къызыу жаннган ортасы къалгъанды. Фашист Германия кеси салгъан отда энди кеси жанады. Ол дыгаласха къалгъанды. Жер юсюнде адамланы ачы дертлери, жютю сюнгюлеча, аны жюрегине чанчылып тохтагъандыла.

Концлагерь алаша сыртланы арасында орналгъанды. Баям гитлерчиле аны былайда бошдан ишлетген болмазла. Кёзден таша жердеди. Тёгерекден къарап кёрюнмейди. Алайда концлагерь болгъанын андан беш-алты чакъырым кенгде тургъан уллу герман шахарда жашагъанланы кёбюсю билген окъуна этмейдиле.

Бу аскерчи жесирле тургъан, кеси да Германияны жеринде бек алгъа ишленнген концлагерледен бириди. Мында отузунчу жылланы аллындан бери тургъан испанлы, белгиячы, французлу, австриячы, чехословакиялы жесирле аз тюйюлдюле. Артда бери Европаны башха къыралларындан, аны бла бирге уа Совет Союздан да пленнге тюшген кёп аскерчини келтиргендиле. Жесирле асыры кёпден, эски баракла жетишмей, жангыдан талай барак ишлерге тюшгенди. Арт чурулада уа, фашистле баракла ишлетип да кюрешмегендиле. Жесирле кёп болуп, лагерге сыйынмай башласала, «артыгъын» къырып болгъандыла. Мында автомат тауушла кече да, кюндюз да хазна тохтамайдыла. Гестапочуланы мурдарлыкъ ишлери тилсиз сыртланы арасында жутулуп барады. Эрттен сыйын жарыкъ кюннге жесирле жангы умутла бла тюбеселе да, сыртланы арасында жутулуп барады. Эрттен сайын жарыкъ кёллю болургъа кюрешиучю французла окъуна ёнгеленнгендиле. Лагерге жангыдан келтирилген жесирлени хапарларындан, урушну ахыры бола тургъанын мындагъыла биледиле. Азатлыкъ кюнню жетерине да ийнанадыла.

Алай ол кюнге ким жетер? Анга ийнаннган жесир азды. Гитлерчиле толу хорланырыкъларын билселе, лагердегилени барысын да бир кечеге уулу газла бла тунчукъдуруп, къырып къоярыкъдыла деген хапар да жюрюйдю. Къалауурчу фашистле аман къутургъандыла. Не болмачы затчыкъ ючюн да атып ёлтюрюп къоядыла. Алгъын ауругъан жесирлени энчи тутуучу эдиле. Энди ол да къалгъанды. Эртгенликде жети сагъатда жесирлени жерлеринден къобарадыла. Кёпле уа кече ёлюп чыгъадыла. Кимле ауруудан ёлселе, кимле уа ачдан къарыусуз болуп ёледиле. Кеси кеслерин бууп ёлтюргенле да боладыла. Жатхан жеринден къобалмай, жан ала тургъан жесир болса уа, къалауурла аны алайда окъуна битдирип кетедиле. Ёлюклени барокладан жесирлени кеслерине чыгъартадыла.

Кечени иги кесек заманы озгъанды. Баракны ичи уа алыкъа шошаймагъанды. Режимни бузгъаннга не аз да кечгинлик берилмеучюсюн жесирле биледиле. Алай, нек эсе да, бюгече ала тынгысыздыла. Бир бирлери бла къушмуш этедиле. Былагъа быллай бир батырлыкъ къайдан чыкъгъанды? Режимге кёре, жатаргъа команда берилгенден сора, баракда бир адамны чууу эшитилмезге керекди. Къалауурла ауругъанланы ынчхагъанларына окъуна тёзмеучюдюле.

Бюгече жукъу Алимде да жокъду. Башындан басхан ауур сагъышла, тохтамай, кёк кюкюреп тургъанча, анга жукъу бермейдиле. Эки жылдан бери концлагерледе кюйсюзлюкню, адамсызлыкъны, зулмулукъну сынагъанлай келди. «Мен дуниягъа нек жаратылгъан болур эдим? — деп аз кере ачыу этмегенди ол. Эндиге дери жашагъанына сейир этеди. Биринчи кере концлагерден къачып, агъач ичинде ызындан ит да жетип, аны бла талашхан заманында ол кесин жан алгъан суннган эди. Къалай сау къалгъанын билмейди. Бу жашау анга артал да керек тюйюл эди. Къадары сынганды, битеу умутлары оюлгъандыла.

«Азатлыкъ жетип келеди!» — деп, бу арт чуруда жесирле къууанч этип айланадыла. Алимни жюрегин а ол хапар да жумушатмайды. Азатлыкъгъа чыгъаргъа ол да сюеди. Фашист Германияны ууатылгъанын кёрюп, анга кёл кенгдирсе, айхай да, аламат боллукъ эди.

«Манга уа не зат берир азатлыкъ? — деп, Алим нарасында сагъышланып жатады, эки кёзю да кенгиге ачылгъанлай.— Бедишликге къалгъан башым. Ганс манга этген аманлыкъны мен юсюмден жууалмам. Манга ийнанмазла. Шагъатым жокъ. Жангыз шагъатым Салта эди да, ёлген болур ол да. Сау эсе да, мен аны къайдан табарыкъ-

ма? «Мен аны тюз атын да билмейме. Къапхандама мен. Не берликди манга азатлыкъ? Не айтып барлыкъма халкъыма, эллилериме? Органла ызымдан тюшерле. Сатлыкъ дерле. Тутарла... Атамы жюреги таралыр. Угъай-угъай, келе тургъан азатлыкъ, туманлы тангча, манга азатлыкъ тюйюлдю. Ол манга ёлмей къалгъан жанымы сюркей барыргъа болушурукъду ансы, башха зат берлик тюйюлдю. Алай, алай дагъыда...» — дей барып, Алим кёзлерин жумду. Тынгысыз ауур жукъу, аны ачы сагъышларын жутду.

— Эй!.. Эй, камарад!

Алим ол сёзлени жукъу арасында эшитгенча болду. Сора, ким эсе да имбашындан тюрте тургъанын сезип, элгенип уянды.

— Эй, эшитемисе бомбёжканы? Тынгылачы, эй, то-о-обариш!

Алим башында нарада жатхан французлу жесирге уятханы ючюн тырман этерге да бир болду. Алай, хар нарадан жесирле башларын тыпына созуп, сагъайып тургъанларын кёргенден сора, абери айтмай, тынгылауну нйди. Къайда эсе да топланы терк-терк атылгъанлары эшитиле эди. Бир бирледе уа жерни титиретеги да билине эди. Нарланы бириндеи:

— Оруслула!.. Оруслула! Гитлерни артына чибижи къуя турадыла! — деген къууанчлы ауаз эшитилди.

— Оруслула угъай — америкалыла,-- деп жууаплады анга Алимни къоншусу.

— Охо, ким да болсун, игирек къуйсун чибижини ансы,— деп къошду биреулен.

Баракны эшиги кенгнге ачылып, автоматлы къалауурла баракга кирдиле. Чычханла тешиклерине букъгъанча, жесирле нараларына сыгъынышып, жукълап тургъанча, шош болдула. Къалауурла ким бар, ким жокъ дегенча, жан жанларына да къарай, нараланы арасында узун коридорну тюбюнден башына дери барып, андан ызларына бурулдула. Кечеги обходларында ала жесирледен бирин не да экисин тюйюп, ёлюр чекге жетдиргинчинге дери баракдан кетмеучю эдиле. Бюгече уа, не эсе да, ала ол къылыкъларын этмедиле. Жесирлени жукъламай, топла атылгъан тауушлагъа тынгылап, бир бирлери бла къуш-муш эте тургъанларын ала эшикден киргенлей окъуна билген эдиле. Алай ол затны эслемегенча этип къойдула. Къалауурла баракдан чыгъып кетгинчи ызларындан онла бла кёзле къарап турдула.

«Угъай, тейри, жууашхан а этгенсиз»,— деди Алим, кёл кенгдирип.

— Эй, камарад,— деди Алимни французлу къоншусу.— Кёрдюнгмю алапы шош чыгъып кетгенлерин?

Алим анга жууап къайтармады. Жукъусу артал да кетгенди. Топланы атылгъан тауушлары хычыуун кёрюнюп, алагъа тынгылайды.

15

Ол эрттенликни Алим кеси ёмюрюнде да унутмаз. Хар замандача, эртте уянып, къалауурланы баракга келир заманларын сакълап турду. Бир такъыйкъагъа да кеч къалмай, не да алгъа болмай, тюз да бир заманда келип, баракны ичин хахайдан алдырып, ала жесирлени алай къобарыучудула. Алим да ол кезиую сакълайды.

Бир заманда тышындан адам ауазла бла аякъ тауушла эшитилдиле. Ызы бла уа эшиклени да табанлары бла уруп, кенгнге ачып, бирси бараклада жесирледен бир къаууm адам, хахай этип, кирип келдиле.

— Нек буюгъушуп турасыз? Гитлер капут! Лагерден фашистле бюгече думп болгъандыла! — деген хапарны билдирдиле. Аны эшитген жесирле бир бирлерин малтаргъа жетишип, нараларындан секиришип тюшдюле. Къыйын саусузла окъуна аякъ юслерине болдула. Баракладан чыгъалмай къаллыкъ сунганча, хар ким мыллыгын тышына атды. Халкъ бла бирге Алим да лагерни арбазына чыкъды. Битеу жесирле тышына тёгюлюп эдиле. Бир бирни къучакълайдыла, алгъышлайдыла. Бирле, къууанчларын жюреклерине сыйындыралмай, жырлайдыла, бирле башларын артха тутуп, кёкге къарап, уллу Аллахха шукур этедиле.

Фашистле концлагерни темир эшиклерин къаты бегитип кетгендиле. Аны тёгерегин къуршалагъан темир чыбыкъла уа, хар замандача, токга къошулундула.

Жесирле концлагерни къабакъ эшиклерин ууатыргъа деп, ёшюп уруп да кёрдюле. Алай, къоркъгъандан, ол ишге атрыкъ кёп адам къатышмады. Фашистлени хыйлалыкъларына ала тюшюнюр ючюн къалмагъандыла. Ала, кертиси бла да, лагерни бегитип къачыпмы кетгендиле, огъесе уа, тёгерекге бугъуп, жесирлени не этериклерин марапмы тура болурла? Аны билген къыйынды. Гитлерчи мурдарла не аманлыкъгъа да устадыла.

Жесирле, не этерге да билмей, шинжили темир чыбыкъладан тышына, азат дуниягъа термилип къарайдыла. Бир заманда узакъдан мотор тауушла эшитилдиле. Жесирле шум болуп, сагъайып тохтадыла. Кёп да турмай, лагерни кюнбатыш жанында сыртла артларындан танкла чыкъды-

ла. Ала узакъда болгъанлары себепли, не танкла болгъанларын айыргъан къыйын эди.

— Немец... Фриц! — деген биреуню ачы къычырыгъы жесирлени элгендирди. Шум болуп тургъан адамла къайгъыгъа къалдыла.

— Фрицле бизни къырыргъа келедиле...

Танкланы ызларындан кузовларында да солдатлары бла машинала кёрюндюле. Ала кёп эдиле.

— Американлыла! Ура-а-а!..

Концлагерь тенгиз толкъунча болду. Кёкге чоккала, эски къалпакъла, быстырла да учдула.

Машинала бирини ызындан бири лагерни къабакъ эшиклерини аллына шуулдап жетдиле. Аладан секиришип тюшген американлы солдатла автоматларын да хазыр тутуп, кеслерини тиллеринде не эсе да бир затланы айта, лагерни темир эшиклерине сакълыкъ бла жуукълашдыла.

— Фрицле къачхандыла! — деп къычырышдыла жесирле. Американлы аскерчиле темир эшиклени бузуп ачдыла. Лагерни ичинде къалыкъ сунуп къоркъгъанча, жесирле тышына ырхыча тёгюлдюле. Бир бирни малтап, халекге къалып тебиредиле. Американлы солдатла ишни аманнга кетип баргъанын кёрюп, «ырхыны» аллына къат-къат сюелип, кёкюреклерин тиреп тохтадыла. Азатлыкъгъа термилген адамланы тышына ёшюн урууларын ала кючден бла бутдан тыйдыла. Шыякыдан чыкъгъанча, къуру терилери бла сюеклери къалып тургъан адамлагъа быллай къарыуну къайдан чыкъгъанын ангыларгъа къыйын эди.

Американлы аскерчиле аякъ тюпде къалып, жерде сойланып жатхан жесирлени кётюрюп, эшик юсюнден бир жанына кетердиле.

— Ашыкъмагъыз! Барыгъыз да чыгъарыкъсыз! — деп, солдатла жесирлеге къычырышып, аланы низамгъа чакъырып кюрешедиле. Алай, азатлыкъны кюсей кетип, жаралы болгъан жюрекледе тёзюм жокъ эди. Къабакъ эшикледен чыкъгъанланы бирлери чабып барып, американлы аскерчилени къучакъласа, бирлери уа, жерге бауурланып, топуракъны уппа этерге кюреше эдиле.

Юсюнде узун ызлыкълы кир халаты бла концлагерден Алим да чыкъды. Чыгъа келип, башында халатына ушашлы ызлыкълы чоккасын бир жанына быргъады. Сора, барабарып, арлакъда, къыйын жолдан арыгъан адамча, къыртишге бауурланды. Бу такъыйкъагъа жетерме деп аны эсинде жокъ эди. Жер анга, мамукъча, жумушакъ кёрюндю.

Акъташ эсине тюшдю. Жерден ёрге къобуп: «Анам, мен саума!» — деп къычырлыгъы келди. Алай аны къычырыргъа къарыуу да жокъ эди. Аны себепли, ол къууанчлы хапарын анасына ичинден айтып эшитдирирге кюрешди: «Анам, мен саума!.. Мени ючюн жиляма, анам! Мен саума, саума, саума!..» Алай айта, кёзлеринден акъгъан жилямукълары сакъал басхан бетин жуудула.

— Алим, сенмисе? Тур, кел мени бла.

Тёшекде къыйын ауруп жатхан саусузча, Алим санларын кючден бла бутдан къозгъай, жерден ёрге къыйналып кётюрюлдю. Аны чакъыргъан концлагерчи шуёхларындан бири французлу жесир эди.

— Къайры барабыз?

— Ары... шахаргъа. Мени анда шагъырейлерим бардыла.

— Не шагъырейлеринг барды?

— Немецлиле.

Алим шуёхуна соруулу къарады.

— Кел, кел. Немецлиле барысы да фашистле тюйюлдюле.

16

Германияны Бавария деп аталгъан жеринде орналгъан бу шахарны тюбюнде Алим жангыз кесинлей къалгъанды. «Мен юйюме къайтыргъа керекме»,— деп, французлу шуёху да кетгенди. Ол, сау болсун, Алимге жарагъанды. Бир немецлини юйюне алып барып, кече да анда къалдырып, юслеринде лагерь кийимлерин да алышындыртханды. Берген кийимлери доюн затла да тюйюлдюле, болса да, кийип айланыргъа жарарыкъдыла. Къонакъбайлары толу санлы, къартайгъан киши эди. Ол Алимге кесини эски шалбарын бергенди. Баям, французлу шуёхуна къонакъбайлары жолгъа деп ахчачыкъ да берген болур эди. Айырылыша туруп, ол, Алимни къолуна бир ненча марка тутдуруп: «Ма, бир-эки кюнюнге ашаргъа жетерикди. Ары дери уа башынга бир мадар этерсе...» — деп кетгенди.

Шахарда талай мекямла бузулупдула. Кёп юйлени терезелеринде миялалары да ууалыпдыла. Орамлада бла заводланы тийрелеринде бомбала къазгъан урула да бардыла. Анда-мында тютюню чыгъа тургъан жерле да кёрюнедиле. Ала шахарда кёп болмай баргъан урушну белгилеридиле. Тюзюн айтханда, шахарны къоруулагъан гитлерчиле союзниклени аскерлери бла артыкъ уллу сермешип кюрешмегендиле. Ол себепден, шахаргъа артыкъ уллу халеклик да тюшмегенди. Аны жашау формасы да

хазна тюрленмегенди. Тюкенле, ресторанла, театрла да ишлейдиле. Орамлада троллейбусла да жюрюйдюле. Адамла да жумушларын эте айланадыла. Жалан да тюрленнген иш — шахарда иелик этген американы аскерчиледиле. Орамлада эркин айланнганла да — ала, ресторанлада эркин олтуруп, ичип, ашап безиргенле да — ала... Немецлиле уа шош болгъандыла. Аланы бетлеринде къоркъунучлу хал эсленеди. Кёзлери, жукъудан элгенип уянган адамны кёзлерине ушайдыла. Сакъ жюрюйдюле, сакъ сёлешедиле. Бара тургъанлай алларына американлы тюбесе, бир жанына туруп, анга жол бередиле.

Алим ол затланы барысын да кёрюп турады. Ол ачды, алай кёлю токъду. Фашист Германияны ууатылгъан кюнюн кёрюрмеми деп термилиучю эди да, ма кёрдю ол кюнню! Душманны азабындан къутулур кюн туурмы манга деп кюсеучю эди да, ма тюбеди ол кюнге да! Алай аны жаралы жюрегинде къууанч жокъду. Ол кесини бу насыплы кюнюне быллай болумда тюберин, ой, къалай сюймей эди. Кимди ол шёндю? Тамбладан тебиреп, факъыралыкъ тилеп башларыкъ эсе да билмейди.

Арыгъан да этип, ач да болду Алим. Французлу шуёху берип кетген ачхачыгъы эсине тюшюп, къолу кёнчек хуржунуна узалды. Орамны бирси жанында «Ресторан» деген жазыулагъа кёзю илинди. Аны аллында сигаретлени букъулата, уллу ёхтемлик бла ушакъ эте тургъан американлы солдатла кёп эдиле. Баям, ала ресторандан иги ауузланып чыкъгъан болур эдиле. Алим орамны ары жанына ётюп, ресторанга кирди. Аны ичи да американлы офицерледен бла солдатладан толуп эди. Немецли официантла, къадалып, алагъа шапалыкъ эте айланадыла. Алимни ары киргенин, баям, анда олтургъанладан киши да эслеген болмаз эди. Эслеген эсе да, анга эс бургъан адам болмады. Къарай кетип, кеси кирген эшикни онг жанында бош столну кёрдю. Аны юсюнде аш жугъу табакъла, къашыкъла, чагъыр жугъу рюмкала бар эдиле. Алим, кёп сагъыш эте турмай, барып, ол столну артына чёкдю. Олсагъатдан официант да жетди. Алимге салам берип, кечгинлик да тилеп, столда адырланы терк жыйышдырып тебиреди. Ол да аны тамамлагъанлай, тышындан къуш бурну бла сары мыйыкълы биреулен кирип, Алим бла бетден бетге бош шинтикге олтурду. Ол ким эсе да, юсюнде кийимине кёре, Алимден къайда онглу эди. Мор пиджагы, галстугу. Аны келип олтургъанына Алим ыразы болмады. Ол ресторанда бек учуз ашны сайларгъа деп тура эди. Энди уа бу адамдан уялыргъа тюшерикди.

— Соргъаным ючюн айып этме, сен кимсе?

Алим, не айтыргъа да билмей, аллында олтургъан адамны бетине къарап къалды. Ол анга къалай эсе да жуукъ адамча кёрюндю.

— Сен Кавказдан тюйюлмюсе? — деп, ол Алимге къайтарып сорду.

— Кавказданма.

— Сезгенем,— деди къушбурун, жарыкъ болуп.— Сени бери киргенинги мен тышында кёргенем. Кавказлы болурса деп, ызнгдан келип, къатынга андан олтургъанма. Танышайыкъ. Мени атым Сагъитди.

— Мени уа Алим.

— Кавказны къалайынданса?

— Къабарты-Малкъардан.

— Къабартылымыса?

— Угъай, малкъарлыма.

— Мен а чеченлиме.

Ахлуларына тюбегенча, экиси да бир бирине къууандыла.

— Бери къайдан чыкъгъанса? — деп сорду Сагъит.

— Концлагерден. Тюнене союзникле эркин этгендиле. Сен а?

— Мен да концлагерденме. Бир ай озгъанды мен башыма эркин болгъанлы.

— Игиди, алай эсе.

— Къайда тохташханса?

— Мен алыкъа юйсюзме, жерсизме, ишсизме.

— Ол а осалды,— деди Сагъит, сигарет къабындыра.

— Америкалы сигаретлеими ичесе?

— Мен алагъа къуллукъ этеме. Жан багъаргъа керекди да. Къоркъма, мен санга да болушурма.

— Не затларына жарайса американлыланы?

— Не иш буюрсала да, этеме. Асламысында хамамларын къурайма.

— Ата журтха къайтыргъа муратынг бармыды? — деп сорду Алим нёгерине. Башха хапарлагъа къызып, была алыкъа ол азтны юсюнден сагъышланыргъа жетишмей тура эдиле. Алим алай соргъанда, Сагъит анга тюрслеп къарады.

— Бек сюйюп къайтырыкъ эдим... алай,— деп, Сагъит тынгылап къалды.

«Не эсе да муну да бир къоркъгъан жери барды»,— деп келди Алимни кёлюне.

— Сен эшитмегенмисе?! — деди чеченли, соруулу къарамын Алимни бетинден айырмай.— Бизникилени Сталин Кавказдан думп этгенди.

— Не зат, не зат дейсе?! Ангылаялмай къалдым!

— Малкъарлыланы да, чеченлилени да, ингушлуланы да, къарачайлыланы да къайры эсе да Орта Азиягъа сюргендиле.

— Кимден эшитгенсе аны?!

— Американлыла айтхандыла.

— Ётюрюк хапар болур,— деди Алим, къулагъы эшитгенинге артал да ийнанырыгъы келмей.— Алай болургъа амалы жокъду.

— Ол керти хапарды, жуугъум.

Алим башына таш бла ургъанча болду. Битеу башындан ётген къыйынлыкъланы унутду.

— Къуру аланы угъай, къалмукълуланы бла къырым татарлыланы да кёчюргендиле,— деп къошду Сагъит.

Бир ауукъгъа дери Алим, акъылын башына жыйышдыралмай, ауара болду.

— Не ючюн деп кёчюрген болурла?

— Хапаргъа кёре, немецлилеге сатылгъандыла дейдиле.

— Уллу, гитче да?..

— Ким билсин. Мен эшитгеними айтама.

— Алай болургъа амалы жокъду. Мени атам... билемисе, мени атам сатлыкъ болгъандан эсе, жанын жюз кере къайтарып берир!..— деп къызды Алим.

— Мени атам да,— деп къошду чеченли жаш

— Алай бла, шуёхум, къайтабыз десек да, барыр жерибиз жокъду,— деди чеченли жаш, солуугъун теренден алып.— СССР-ни унут. Бизге ары жол кесилгенди. Бютюн да жесирлеге.

— Да мен а жесирликге сюйюпмю тюшгенме?

— Сталин аны сора турмайды дейдиле. Къайтып баргъан жесирлени, тутуп, Сибирге иедиле... жыйырмашар жыл берип.

— Аны уа къайдан эшитгенсе?

— Американлыла айтхандыла. Союзда не иш баргъанын ала биледиле.

Къадар къанатларын сындыргъан бу эки кавказлы жаш, туманлы кюн къалын агъачда ажашып, артха жол табалмай, дыгаласха къалып тургъан мискинлеге ушай эдиле.

— Биз, бир къауум болуп, Америкагъа кетерге оноулашып турабыз. Ыразы эсенг, нёгер этейик сени да. Аллах буюргъанны бирге кёрюрбюз.

— Сау бол, Сагъит, нёгерликге чакъыргъанынг ючюн,— деди Алим, сагъышлы болуп.— Мында къалайым мен. Биреуленнге уллу дауум барды...

Сагъит Алимни не айтханын ангыламады. Ол малкъарлы жашны къолун тутду. Экиси бир бирден айырылышдыла.

Алим, уллу шахарны орамларын къыдыра, кюнюн кеч этди. Аны башы хайран эди... Юйдегилерини, акъташчыланы къадарларыны юслеринден сагъышлары анга тынчлыкъ бермейдиле. Аланы юслеринден оюмлай кетип, эсине Ганс тюшеди. Жюрегинде дерт от къабынады.

Кеч болду. Уллу шахар къарангы тартды. Бир бири юслерине къаланнган кёп терезеледен чыракъ жарыкъ урду. Алим а орамланы къыдырып айланады. Барыр жери жокъ. Танымагъан шахары. Жарыкъ чыкъгъан терезелеге къарайды. Къаты бла озгъан адамлагъа, баш ийип, салам берирге да кюрешеди. Алай кишиден да къайгъырыулукъ тапмайды. Алим кибикле кёндюле... юйсюзле, жерсизле... Алай ала эркинликдедиле. Къыяма урушда сау къалгъанла!

17

Кёчгюнчюле къазахлылагъа юйюрсюне, къазахлыла да алагъа юйюрсюне, жашау эте барадыла. Къыйын заманды. Халкъ азды. Не колхозда, не колхозчуланы къолларында абери жокъду. Битеу ишлеген къыйынларын къыралгъа жыйып кетедиле. Бахчада шаптал терекден башлап, арбазда тауукъну жумуртхасына дери да налог саладыла. Хар ким аманны кебинден жашайды. Кёчюрюлген малкъарлыла уа бютюн бек къыйналадыла. Къазахла къолларындан келгенича болушадыла. Алай ала да не этсинле — кеслери да кючден кечине барадыла.

Кече ортасы болгъанына да къарамай, Махмуд, эски столну артында олтуруп, жазыу этеди. Асыры кёп жаннгандан, патеген чыракъны мияласы да къара жалын болгъанды. Жаза кетеди да, къырады, дагъыда жазады.

— Э, киши, быллай бир не кюрешесе?! — деди сабийни ычхагъанына уяниган къатыны. Эрини жазыу ишине ол Бызынгыда да юйренген эди. Устаз жазмай болмайды, дерселеге хазырланыргъа керекди. Мында да ол школда ишге тохташханды. Аны себепли анга жазыу этерге тюшеди. Алай эрини бу жолча къаныгъып кюрешгенин къатыны бир заманда да кёрмегенди.

— Неге деп уяндынг кече ортасында... акъылымы бёлдюнг да ийдинг,— деди Махмуд, къатынына тырман этип.

— Охо, менден неге букъдураса?

—Сталинге письмо жазама.

— Не за-а-т?! — деп сейирсинди къатыны.

— Жолда Ислам бла келишген эдик, бирге болуп жазаргъа. Ол ёлдю да кетди, харип. Энди кесим жазама...

тарыгъыуларыбызны айтып. Ким биледи Аллахны ишин. Письмом къолуна тюшюп окъуса, жазыкъсынып, бизни артха — жерибизге къайтаргъа буйрукъ берип къойса уа!

— Ах кюнюм, ол алай этсе, ёлгюнчю аны аты бла къаргъаныр турурем! — деп ахтынды юй бийче. Алай айтып, ол жукъугъа кетди. Махмуд а патеген чыракъны жарыгъында, миллетини атындан халкъланы атасы — Сталинге тарыгъыу къагъыт жазыуну бардырады...

* * *

Махмуд жазгъан къагъытын Москвагъа ийгенли ай озду. Энди ол кюн сайын аны сагъышын этип турады. Москвадан иги хапар келир деп сакълайды. «Малкъарлыла да, бирси миллетле да, терс кёчюрюлгендиле. Законсузлукъ этилгенди. Ала туугъан жерлерине къайтыргъа эркиндиле»,— деген жууап келип къалса уа! Не да Махмудну Сталин кесине чакъырып къоярыкъ эсе уа, бетден бетге тюбеп, ушакъ этерге. Алай болса, хар затны ауух бла айтып жетишдирирге иги боллукъ эди. Ол бек алгъа кесини хапарын айтыр эди: Сталинградда болгъанын, къалай уруш этгенин, «Сталин ючюн!» — деп, атакагъа, жанын аямай, чапханын, андан ауур жаралы болгъанын, эки орден бла саугъаланнганын, инвалид болуп, урушдан юйюне къайтханын, андан НКВД-чы аскерле машинала бла келип, таулуланы юйлеринден сюрюп чыгъарып, Къазахстаннга бла Къыргъызгъа жер аудургъанларын, адамланы юйлери да, маллары да, ёмюрден ахыргъа жыйылгъан ырысхылары да иесиз журтлада чачылып къалгъанларын, жолда суукъ вагонлада адамланы къырылгъанларын, кёчюп келгенли бери, ачлыкъ кирип, ёлюп баргъанларын... айтырыкъды. Исламны юсюнден да сагъынырыкъды. Совет власть ючюн кюреше кетип, халкъына этилген артыкълыкъны кётюралмай, жюреги жарылып ёлгенин. Сталин тынгылай кетерикди да, сора къашларын тюерикди. Юллесин къабындырлыкъды. Андан олтургъан жеринден къобуп, кабинетни ичинде ары бла бери атлап башларыкъды. Сора ачыуланырыкъды. Къыралда аллай ассы ишни этгенлени барысын да илишаннга салдырлыгъын айтырыкъды...

Махмуд, кесин аллай «жулдуз» оюмла бла жубата, иги умутлу болуп жашайды. Хар жангы кюн анга жангы оюм, жангы умут келтиреди. Жангы умутла уа анга къарыу бередиле, кёлюн кётюредиле.

Жетисайгъа жай келгенди. Ауул жангы бет, жангы къуат алгъанды. Таулула аны биринчи кёргенлеринде: «Не

такъыр жерге келгенбиз»,— деп жарсыгъан эдиле. Энди уа жашил тереклени ичинде эл кёрюнмеген окъуна этмейди. Бийик акътерекле, сатыргъа тизилген солдатлача, жол жанларында тизгин тохтап, субай ёседиле. Къарагъачла да чапыракъ ийгенли, башларын тарамагъан тиширыулача, силпичач болгъандыла. Жемиш терекле уа, чагъып бошап, бюртюкле салып тебирегендиле.

Кёчюп келген малкъарлылагъа колхоз юй орунла да бёлюп бергенди. Жерлерине партюх да, картоф да салгъандыла. Къолларындан келгенле юйле ишлеп да башлагъандыла. Колхозну председатели Жекебай районгъа барып, кёчгюнчюлеге деп агъач да мажаргъанды. Болса да кёбюсю журт салыргъа ашыкъмай эди. «Бюгюн, тамбла жерибизге кетерикбиз!» — деген хапар уллуну, гитчени да аузундады. Ала анга ийнанадыла. Аланы ол ийнанмагъанлыкъларын Махмуд бюгюн да кючлендиргенди, «Мен жазгъан къагъытха Москвада къарай турадыла. Артха кетерге кёп къалмагъанды!» — дей эди ол жерлешлерине.

Махмуд жетинчи классда физкультурадан дерсни бошап, юйюне келди. Кёлю жарыкъды, кёзлеринден ышарыулукъ кетмейди. Аны эси да, акъылы да — Москвадады.

Сабийлери тышында бирсилени сабийлери бла ойнай айлана эдиле.

— Келигиз чай ичерге,— деп, ол балаларын юйге чакъырды.

— Сауле ичиргенди бизге чай,— деди анга тамата къызчыгъы. Сауле была тургъан юйню бийчесиди. Къайын анасы бла экиси бирге жашайдыла. Къарсакъбайча, была да бир отоуларын кёчгюнчюлеге бошатхандыла. Энди ала бла бирге Махмудну юйюрю жашайды. Биринчи кюнледен окъуна эки жаны да бир бирни жаратхандыла. Сауле халал жюрекли адамды. Кеси да асыры жарыкъдан, бетинден ышарыулугъу кетмейди. Алай аны да барды насыбы тутмагъан бир жери — сабийи жокъду. Аны ючюн биринчи эринден айырылгъанды. Экинчи эри бла кёп жашамагъанды, уруш башланып, ол ары кетгенди. Къагъыты келип турады. Сауленн ахшы умутлары алыкъа алдадыла, эри сау-эсен къайтса, сабий табарыгъына ийнанып жашайды.

Махмуд отоугъа кирди. Анда киши да жокъ эди. Атасы да, анасы да, къатыны да, эгечи Мадина да чюгюндюр сабанда ишлейдиле. Эрттенликде танг аласы бла кетселе, ингирде кёз байлана алай къайтадыла. Къартларына Махмудну жаны ауруйду. Ала аман тозурагъандыла. Алай ол не этсин? Чюгюндюрню кезнуюнде, къартды, жашды деп къарамайдыла, табылмагъанны ары сюредиле. Саусузланы окъуна къоймайдыла жерлеринде.

Махмуд чай ичди да, бир кесек солургъа деп, юй тюбюнде кийизге аркъасындан тынчайып тюшдю. Олсагъатдан акъылына биягъы бийик оюмла келип, татлы сагъышлагъа берилди. Москвадан бу эки-юч кюнде жууап келирге керекди. Айхай, заман да, анга ачыугъа этгенча, терк озмайды. Алгъын терк батып кетиучю кюн, энди тапкагъа салып къойгъан къош къалашча, жеринден темпегенлей туруп турады. «Москвагъа терк жет»,— деп Сталинден телеграмма келип къалса, юсюне не кийип барлыкъды? Аны адамыча кёлеги окъуна жокъду. Аяулу кийимлери Бызынгыда, анасыны кюбюрюнде къалгъандыла. Энди уа къалай болсун? Кремлге эски костюм бла баргъан айыпды. Аякъларында да кирза сапогладан башха абериси жокъду. Бир мадар этерге керекди... Арабий, Жекебай болушмазмы? Аны аяулу костюму, чурукъларыда болмай амалы жокъду. Не десенг да, колхозну кемиргенледен бириди. Угъай демез. Бютюн да Сталин чакъыргъаныи билсе уа, кеси чапдырып келтирир не затын да...

Тышындан ат аякъ тауушла эшитилдиле. Махмудну тамата къызчыгъы юйге чабып кирди.

— Аття, ат арба бла эки жаналгъыч келгендиле, сени сорадыла,— деди ол. «Жаналгъычла»,— деп таулуа НКВД-чы аскерчилеге атагъан эдиле.

Отоугъа эки аскерчи кирдиле. Аладан бири — комендант Юдин эди.

— Сен жолдаш Сталинге къагъыт жазгъанмыса? — деп сорду Юдин анга.

— Жазгъанма! — деди Махмуд, къууанчлы болуп.— Мен жууап сакълап турама!

— Алай эсе, бизни бла тебире.

«Была мени Москвагъа ашырыргъа келгендиле!» — деген оюм жангыз бир такъыйкъаны ичинде Махмудну жер башында бек насыплы адам этди. Комендантны кюйсюз кёзлерин кёргенде, аны къууанчы терк басылды.

— Сиз мени къайры элтирге айтасыз? — деп, Махмуд экили болуп сорду.

— Тутмакъгъа.

— Нек сора?

— Сталин сени шуёхунг тюйюлдю, анга хылы-мылы затланы жазып перча. Ол халкъланы атасыды.

— Мен анга хылы-мылы затла жазмагъанма. Мен анга...

— Кёп жаншама. Хайда, тебире.

Махмуд апчыды. Къатында къызчыгъына да къарай, адыргы болду. Бетинден къаны кетди.

— Тохтагъыз, маржа, ишден атам, анам келсинле...

— Замап жокъду. Тебире аллыбызда.

Келгенле Махмудну юйден чыгъардыла. Арбагъа миндирдиле да, эки къолуна темир бугъоу салдыла. Аны сабийлери, аталарына не эсе да бир палах болгъанын сезип, гитче, кир къолчукълары бла арбагъа жабышып, къычырыкъдан алдырып жилядыла.

Арба жолгъа тебиреди. Къайдан эсе да ат бла келе тургъан Жекебай комендантны аллындан чыкъды. Арбада къоллары бугъоуланнган Махмудну кёргенде, председатель Юдиннге: «Неди бу ишигиз?» — деп сейир этип сорду.

— Сен муну юйдегилерине билдирирсе тутулгъанын,— деди комендант.

— Не хата этгенди ол аллай бир?

— Аны биз билебиз,— деп, Юдин атлагъа къамчини жетдирди. Арба, орамны букъулатып, жолуна кетди.

«Бу хариплеге быллай бир артыкълыкъ нек этедиле!..» — деди Жекебай, арбаны ызындан къарап.

Бир ыйыкъдан Юдин Жетисайгъа келип, Махмудха жыйырма жылгъа сюд этилгенин аны юйдегилерине билдирди.

Махмуду кюн тыякълача узакълагъа учхан ахшы умутлары алай бла оюлдула...

18

Къыяма уруш да бошалды. Аны азабын чекген уллу къырал да солуун эркин алып, тынчайды. Алай андан кёчгюнчюлеге келген файда болмайды. Аланы жашаулары биягъы зарауатлыкъда эди. Жылла оза барадыла. Ала уа башларына тюшген уллу палахны тюбюнде эзиледиле. Халкъ къырылады. Жан сакъларгъа къарыу табылмай къалгъанды. Къартла бла сабийле тауусулургъа жетгендиле. Ачлыкъны кётюралмай, кёбюп ёледиле. Малкъарлыла жашагъан ауулла къабырла кёбейгендиле. Жетисайда да къабыр орун кенгергенди. Кёп болмай Махмудну атасын бла анасын асырагъандыла. Ачдан ёлген насыпсыз жанла!.. О, уллу Аллах, сен да къайдаса?!

Адамла къырыла эдиле. Алай ала ёле туруп да туугъан жерлерине термилип ёледиле, къарыусуз эриплери «Кавказ...» деп шыбырдай, алай жан бере эдиле...

Бюгюн кюн — жерни жандырыпмы къояды дегенча, алай къызыуду. Анга да къарамай тиширыула жерге тобукъланып, тёрт гуппуш болуп, чюгюндюрде ишлейдиле. Къалын битген тизгинлени къоллары бла жукъартадыла. Танг аласындан ингир къарангыгъа дери беллерин кётюрмей ишлейдиле. Бу иш башланнганлай, тиширыу табылын-

иганны сабанлагъа сюргендиле. Къагъанакъ сабийлери болгъанланы окъуна къоймайдыла. Аллайла балачыкъларын алып келип, терек салкъында жукълатып, ишлерге кюрешедиле. Иш а ауур ишди. Жерге асыры кёп тобукъланып тургъандан, сингирлери тартылып, бутлары ауруйдула, къолларыны бармакъ къыйырларын топуракъ ашап, къанлары чыгъа, ачыйдыла. Жаханим азабын сынай эселе да, ишни уа бардырадыла. Хар адамгъа план берилгенди. Планны толтурмай къояргъа уа жарарыкъ тюйюлдю. Кюн сайын берилиучю ётмек юлюшюнгден къуру къаллыкъса. Аны себепли харип тиширыула къанларын, жанларын да атып кюрешедиле. Болалмай къалырбыз деп къоркъгъанла сабийлерин да болушдурадыла. Быллай бир башларына къан жауып кюрешгенде да, къарынларын тойдурурча хакълары жокъду. Бек уллу, бек сыйлы жалналары — трудоденди! Не къадар кёп ишлесенг — ол къадар бир трудоденнинг да кёп болады. Алай аны файдасы жокъду. Жылны ахырында колхозда абери къалса, трудоденнге бир затчыкъла да жалатадыла. Алай къырал битеу жыйгъан тирлигинги сыйырып кетсе уа, аузунгу ач да къал. Ол угъай, бахчангда ёсдюрген картофунгу ашаргъа да эркин тюйюлсе. Аны да налогга берирге керексе. Келир жылгъа урлукъ къалса, анга да ыразы бол. Ийнегинг бар эсе, къыралгъа он тёрт килограмм жау ётдюрюрге керексе...

Харип колхозчула! Сизге: «Насыплы совет адамла!» — дейдиле. Сиз а жазыкъ къулла! Аузугъузну ачаргъа эркинлигигиз болмагъан жалчыла! Сиз сынамагъан не зат къалды дейсе! Сиз тёзген къыйынлыкъгъа эшек да тёзалмаз эди. Сизге уа быллай бир кюч-къарыу къайдан табылады? Огъесе уа Аллах берген жарлы жаныгъызны тартып чыгъаралмаймы кюрешесиз?

Къазахлыла кёре келген бу къыйынлыкълагъа малкъарлыла да юйюрсюннгендиле. Аланы къыйынлыкълары алайсыз да жете эди. Энди аны юсюне уа жашау зарауатлыкъ да тыяннганды. Жетисайда суу сугъарыучуланы ичинде Ханапийге жетгенлери жокъ эди. Эки, юч марданы толтуруп тургъанды. «Бу малкъарлы суу бла бирге туугъан болур ансы, суудан чыкъмайды!» дей эдиле анга къазахлыла. Биринчи Май байрамда, иги ишлегени ючюн колхоз анга саугъагъа токълу берген эди. Эки айдан а налог жыйыучу агент ол токълугъа эки тери бла беш килограмм жюн налог салады. Андан, кёп да бармай, Ханапий аякълары, къоллары кёбюп ёледи. Бирле сууда кёп тургъаны ючюн ёлгенди дейдиле, башхалары уа — саугъагъа алгъан токълусуна салыннган налогну ачыуун кётюралмай ёлгенди дедиле. Ким терс, ким тюз, аны Аллах билсин...

Акъташчы къатын Зуриятны къоншу элде къаршы жуугъу ёледи. Ол Жетисайдан ары къайгъы сёзге барады. Ахлула бирге олтуруп, жиляу-сыйыт эте тургъанлай, комендант Юдин юйге кирип келип, Зуриятны эки къолуна темир бугъоу салып, тутуп кетеди. Бир элден экинчи элге ётюп, СССР-ни Правительствосуну бегимин бузгъаны ючюн анга бир жылгъа сюд этедиле. Заманы бошалып, Жетисайгъа къайтып келгенинде, беш сабийинден ючюсю ёлюп боладыла...

Хасанбий деген къарт малкъарлы тирлиги орулуп кетген сабанда, комбайндан къалгъан къылкъыланы излеп табып, аланы ууучу бла ууып, хуржунуна жыя болады. Колхозну парторгу Жаманбай къайдан эсе да атха минип келе, аны кёреди да, къатына барып: «Эй атанга налат, къангъып жюрген къанкъаз!» — деп, къамчи бла да башына уруп, жазыкъны ат аллында жыяулай сюрюп, районгa алып барады. Комендант Юдин аны хуржунунда будай бюртюклени базманда ёнчелетеди — 157 грамм болады. Къартха алты жылгъа сюд этедиле. Сюдню залындан чыгъарып бара, аны жюреги тутуп ёледи...

Кёчгюнчюле аллай палахланы да сынай эдиле.

Бюгюн а биширип къояды. Быллай кюнде тышында угъай, юйню ичинде тургъан да къыйынды. Тиширыула уа, кюе-бише, чюгюндюрню хансын артадыла. Ауузларындан бла бурунларындан кирген исси хауа ёпкелерин къыздырады. Суусапдан тиллери къургъакъсып, артха тартылады. Терлеген суулары бетлерин жууа, сары топуракъгъа саркъадыла. Терекле салкъынына бугъуп, бир кесек эс тапмакълыкъ алагъа жаннетге кирген кибик кёрюнюрюк эди. Аллай насып къайда! Мында ишден бёлюнгеи — урушда душмандан артха чегиннгенден эсе къыйынды. Парторг да, бригадирле да, райондан келген къуллукъчула да бирер атха минип, къарап айланадыла. Аланы ауузларына тюшгенден Аллах сакъласын!

19

Бюгюн Марияны кюню тюйюлдю. Иши бармайды. Эрттенликден окъуна жашлары эсине тюшюп, ичинден жиляйды Белин кётюрюп, уллу жолдан Жетисайгъа бурулгъан орамгъа, кёзлери сюзюлюп, терк-терк къарайды. Адам кёрмегенден сора, жюреги инжиле, биягъы чюгюндюрге ийиледи. Ол жашлары келлик сунуп сакълайды. Бу акъыл аны башындан кетмейди. Умут этгенлей турады. Орамгъа да андан терк-терк къарайды. Келе тургъан балаларын

биринчи кеси кёрюрге сюеди! Мындан юч жыл алгъа уллу жолдан элге бурулгъан биринчи солдат жашы да, былай, бюгюнча ишлей тургъанлай, бек алгъа ол эслеп, къатынлагъа къууанчлы хапар берген эди. Хар ким да, жюреги тынгысыз ура, жангызлай келе тургъан солдатха къарай эди. Хар бири аны кеси адамына ушата эди. Мария да ушатхан эди аны Алимге... «Атлагъаны да аныкъыды!» — деп, жюреги ёрге уруп чёкген эди. Келген солдат а Саулени эри эди. Къалай уллу къууанч болгъан эди ол кюн элде! Фронтдан сау-эсен къайтхан аскерчини да, насыплы Саулени да битеу эллилери алгъышлагъан эдиле. Андан сора бир къаум къазахлы жаш къайтханды. Эки малкъарлы фронтовик да келгендиле юйлерине. Жетисайчыла аланы къууанчларын да этгендиле. Алай кёпленни жюреклерин къайгъы басханлайды. Бирле жашларын, бирле эрлерин, бирле уа къарындашларын сакълайдыла. Уруш бошалгъанлы тёрт жыл озгъанды. Умутларын юзгенле да бардыла. Алай Мария уа умутун юзмегенди. Фатимат бла Айшат да аныча умутлу болуп, эрлерин сакълайдыла.

Алай Мария бла Фатимат билмеген бир затны Айшат биле эди. Ислам ёлгенден сора, аны кийимлерин Айшат жуугъан эди. Алимни белгисиз тас болгъаныны юсюнден къагъытны ол Исламны гимнастёркасыны хуржунунда табып, окъугъанды. Ислам ол огъурсуз къагъытны юйдегилеринден букъдуруп, айтмай тургъанын Айшат сезеди. Ол да аныча этеди. Къагъытны букъдурады. Мария бла Фатиматны алайсыз да жарыла тургъан жюреклерине жангы ауруу къошаргъа аны кючю жетмейди. Ол аланы аяйды. Фатимат Алимни сагъынып кёлю толгъан кезиуледе, Айшат, кесин тыялмай, жиляп иеди. Фатимат аны асыры халал жюреклиликден этген сунады.

Айшат Алимни ёмюрде да келмезлигин биледи. Къагъытда жазыуну ол алай ангылагъанды. Урушда тас болгъан агъачда тас болгъанча тюйюлдю. Фатимат аны бош сакълайды. Энди ол — баш иесиз къатынды.

«Мен а, мен?! — деп сагъышланады Айшат.— Мен да Фатиматча баш иесиз калып тура эсем а...». Быллай оюм аны жюрегине кирсе, алмагъа кирген къуртча, аны инжилтеди. Къайдады аны Къанаматы? Сау эсе, бир хапары иек жокъду? Бирси малкъарлы фронтовиклеча, излеп, юйюрюн иек тапмайды? Айшатны жаны ачыйды. Алай умутун а юзмегенди. Къурудан умут да игиди. Фатимат да умутлу болуп жашайды. Айшат къагъытны анга берип, аны умутун юзюп къоймагъанын къалай ахшы этгенди!..

Марияны кёлю аман этип, башы тёгерек айланды. «Кюнмю ётген болур?» — деп жарсыды ичинден. Алгъын да алай эки-юч кере болгъанды. Аны онгсуз болгъаныч ызындан келе тургъан Айгюл кёрдю да, жетип барып, имбашларындан тутду.

— Не болуп къалды. Мария, айналайын[1],— деп, Айгюл гузабагъа къалды. Арлакъда ишлей тургъан Айшатха сёлешди. Къоркъгъандан бети да кетип, Айшат чабып жетди

— Мария... Мария...— дей, Айшат аны бетин кёкюрегине къысды. Дагъыда эки къазахлы тиширыу келдиле. Марияны аягъы юсюне тургъуздула да, жол жанында терекле салкъынына элтдиле. Къайдан эсе да парторг ачыуланып чыкъды.

— Эй, бу этнюгюз неди? Ишден бёлюнюрге ким эркинлик бергенди сизге! — деп, ачыуланды ол тиширыулагъа.

— Муну кёрмеймисе,— деди Айгюл анга, Марияны кёргюзтюп.— Сабанла ичиндеми атып къояргъа керекди ауругъан адамны... алайлай ёлюп къалса.

— Эй, аны бла сизни не ишигиз барды. Ёлсе ёле берсин...

— Сени арталлы да адамлыгъынг жокъ кёреме,— деп, Айгюл парторгну юсюне алынды.— Сен къазах болуп туумагъыенг ансы, мен кёрге окъуна киргеем.

— Эй, сен партияны оскарбит этме... Мен парторгма.

— Сен итсе, айтдырмай къоймай эсенг! — деп, Айгюл элияча жанды. Бирси къатынла да аны жанындан болуп, Жаманбайгъа къыздыла. Парторг, къыл чайнай, аланы къатларындан кетди.

Башха бригадада ишлеген Фатимат да, Марияны хапарын эшитип, чабып жетди. Ол келгенде, Айгюл бла Айшат саусузну салкъында олтуртуп, бетин суу быстыр бла сыйпай тура эдиле. Айгюл кесин сууталмай, эди. Къайтара да парторгга ачыуун тёге эди. Бир кесек эс жыйгъан Мария: «Къор болайым, Айгюл, къой аны. Бир хата этер ол санга»,— деди.

— Базынырыкъ тюйюлдю. Мен аны кёп кир ишлерин билеме.

Мариягъа жылы чай ичирдиле. Суукъ суу бла бетин жуудула. Ол бир кесек жайыкъды.

— Энди биз ишибизге барайыкъ, сен былайда эс таба тур,— дедиле анга Фатимат бла Айшат. Айгюл да, ала да кетип тебирегенлей, жолда чабып келген сабий къызны кёрюп тохтадыла.

---

[1] Айналайын — къор болайым *(къазах.)*

— Азинат! — деди Айшат.

«Оу, кюнюм, бир палах болупму чабып келеди бу?» — деп, Фатимат ичинден къоркъуу этди. Сергочукъгъа бир зат болмасын ансы, къалгъанына тёзерикди.

Азинат эсли къыз болгъанды. Уллула ишге кетгенде, Серго бла юйде къалады. Юй жумушланы жалчытады. Билеклик этеди.

Тиширыула жолну ортасына чыкъдыла. Азинат эки къолун да кенгнге жайгъанлай, чабып келе эди. Кенгден окъуна Фатимат аны къууанчлы болуп келгенин эследи. Жюреги орнуна чёкдю.

— Бизге Тазрет келгенди!

Къыртишде тыянып тургъан Мария Тазретни атын эшитгенлей, учунуп ёрге турду.

— Не дейсе, къызым!..

— Тазрет келгенди, анака!

Малкъарлы тиширыула къууанч тыпырлы болдула. Аланы къууанчларына Айгюл да къууанды. Мария ауругъанын унутду. Къарыусуз санларына къарыу кирди. Туугъан къарындашы келир деп, аны эслеп эсинде да жокъ эди. Къалай иги болду! Мария юйлерине — Урух къабакъгъа письмо жазар ючюн къалмагъанды. Алай бир письмосуна да жууап алмагъанды. Башына кёп тюрлю аман сагъышла келип тургъандыла. Бютюн да бек Тазретге къоркъа эди. «Ол урушдан къайтхан болурму, болмазмы?» Марияны бек тынгысыз этген соруу ол эди. Аллахха шукур, къарындашы сауду! Юйге къайтханды, къартлагъа къарар адам барды! Марияны къарангы жюрегине кюн тыякъла тийип жарытханча болду. Хар къайгъысын да унутуп, элге къууулду. Къарындашы аны жокълап келгенди. Адамы болгъан къалай насыпды! Бу къыяма жылланы ичинде аны кёзлери биринчи кере жарыдыла. Юйге терк жетип, къарындашын кёрюрге ашыкъды. Мария бла Айшат аны ызындан жеталгъан окъуна этмей эдиле. Ала юйге келгенде, Тазрет Серго бла ойнай тура эди. Къарындашы бла эгечи, жюреклери титирей, къучакълашдыла. Марияны бетин жилямукълары жуудула. Ичи толу тарыгъыуларын тышына тёгерик эди. Алай жиляу бла къатыш кёкюрегин толтургъан къууанч аузундан сёзюн чыгъарыргъа къоймады. Туугъан юйюню от жагъасыны жылыууна къысылгъанча, къарындашыны къучагъындан Марияны айырыллыгъы келмей эди.

— Болду, Мария, жиляма,— дей эди Тазрет эгечине, кесини да кёлю толуп. Эгечине аны жаны ауруй эди. Ол адам танымазча болгъанды. Чачы — чал, акъ бети кюнге кюйюп къаралгъанды, жыйырылгъанды, чырайы кетгенди.

Тазрет аны башха жерде, адамла арасында кёрсе, таныялгъан окъуна эталлыкъ болмаз эди.

Насып кёп тюрлю болады дейдиле. Алай эсе, аны бир тюрлюсю — къууанчды. Бу кезиуде уа бу жарлы юйде къууанмагъан жан жокъ эди. Бешжыллыкъ Серго окъуна, тойгъан улакъча, ойнакълайды. Ол Тазретни танымайды Танымаса да, юйлерине жуукъ адам келгенин жюреги сезгенди.

Мария, эсин жыйып, сабырланды да, къарыдашына бек алгъа анасыны хапарын сорду.

— Сау-эсендиле барысы да. Эл да, журт да жериндедиле. Санга саулай Урух къабакъ салам айтдыргъанды...

Тазретни бу сёзлери Марияны жюрегине жетдиле. Жангыдан кёз суу этип, алай тохтады.

— Жазгъан письмоларыбызгъа жууап къайтармай нек тургъансыз?!

— Къайтармай а! Жууап да сора, кесибиз да жазып тургъанбыз,— деди Тазрет.

— Биз а бир зат да алмагъанбыз. Аны сагъышы азмы инжилтгенди жюрегими.

— Сейирди бек. Къайры тас болгъандыла сора биз жазгъан къагътыла?

— Алимден, Элдардан, Къанаматдан а не хапарларыгъыз барды? — деп сорду Мария. Бу соруу аны жюрегин булгъагъан соруу эди. Аны себепли ол къарындашыны бетине умутлу да, къоркъуулу да бола, къарады. Келинле да, иги хапар эшитирге ашыгъа, тынгысыз болдула.

— Биз билген а жокъду, сиз билмей эсегиз.

Тазретни бу айтханы тиширыуланы бушуулу шошайтды. Аладан бири да жюреги излеген жууанны тапмады.

— Письмодамы жазмагъандыла? — деп, Мария, суугъа кетген чёп къармар дегенча, адыргы болуп сорду.

— Угъай, письмолары да келмегенди бизге.

— Да сен да ала болгъан урушда айландынг... быладан бирине къалай тюбемединг?—деп сынсыды Мария. Тазрет башын энишге ийди.

— Нек тынгылап къалдынг? — деп сагъайды эгечи. Аны ол соруусундан Тазрет элгенген окъуна этди. Ана жюрек дегенинг къалай сакъды. Къарындашыны мудах болуп тохтагъанын Мария жаратмады. Аны жюреги Тазретни халинде не эсе да бир тапсыз затны сезгенча, къулакъларын тургъузду. Алай къарындашы эгечине жукъ билдирмеди.

— Жашладан хапар болмагъанына жарсыдым,— деп, башын кётюрдю.— Аланы юслеринден Дадаш бла Фазика да жукъ билмейдиле.

— Дадаш бла Фазикамы?! Ала уа къайдадыла?!

— Къыргъызда... Бир бирге письмо жазып турабыз.

Бу хапар тиширыуланы къууандырды. Алай аланы жюрек мудахлыкълары уа ачылмады.

Ингирде Мариягъа, къонакъны кёре, таулусу, къазахы да кёп жыйылды. Келген къонакъны малкъарлыла, файгъамбарныча кёрюп, тансыкълай эдиле. Кюн сайын Кавказны сагъына, туугъан журтларына термилип жашагъан адамлагъа жерлешлерин кёрмеклик алай бош иш тюйюл эди. Танымагъан къабартылы киши алагъа, ахлуларыча, жууукъ да, татлы да кёрюне эди. Ала Тазретни ортагъа алып, Кавказдан хапар соруп кюрешедиле. Кими элин, кими журтун сорады.

— Урушдан къайтханымлай, Акъташха баргъанем,— деди Тазрет, башын чайкъай.— Андан эсе баргъан да, кёрген да этмей къалсам иги эди. Тюп болгъан къуру журт. Анда-мында мяу-шау эте айланнган киштикле...

— Бизни анда къалгъан ырысхыбыз а? — деп сордула къатынла.

— Гюрбежи болуучу жерде тот басып тургъан бир бичакъ илинниген эди кёзюме... Андан башха зат да угъай. Айтама да, эл тюп болуп тура эди. Къуру Акъташ алай тюйюлдю. Битеу Малкъар алайды...

Жерлешлерине быллай хапарланы айтхан Тазретге къыйын эди; алай анга тынгылап тургъан таулулагъа уа андан да къыйын эди.

— Бизни артха къайтарлыкъ болурламы? Аны юсюнден хапар жокъмуду? — деп сордула.

— Аллай хапар эшитилмейди. Алай бизни къартларыбыз къайтырыгъыгъызгъа ийнанадыла.

Адамла Марияны юйюнден кече арадан озуп, алай жайылдыла. Сергодан сора юйде жукълагъан жокъду. Хар ким къонакъ къайгъылы болуп, аны, мюйюшге къысылып, жукълап къалгъанын киши да сезмегенди. Адамла кетгенден сора, тёшек этип, аны жерине жатдырдыла.

Ахлулары быллай къыйын халда жашагъанларына Тазретни жаны ауруду. Юйлери юй деп тюйюл эди: эки гитче отоу, кеслери да алашала. Бийигирек адам кирсе, башы чардакъгъа жетерикди. Юйге кирген эшик къынгырды, кеси да тап этилмейди. Къангалары къургъакъсып, аралары бармакъ сыйынырча жепиле. Бир отоуну тёрт кёзлю терезесини жалан да бир кёзюню мияласы барды. Къалгъан кёзлерине быстыр буштукъла салыныпдыла. Жауун жауса, юйню башы тамгъаны белгили болуп турады. Къабыргъалада суу ызла кёрюнедиле. Отоуда тюзюнлей ишленнген быргъысы бла печь да барды. Аны да жер-жеринде сюртюлгенлери къобупду... Юй, Тазретге къолайсыз

кёрюнгенликге, аны ичинде жашагъанлагъа ол къала кибик эди. Нек дегенде, аланы башха ышыкълары жокъ эди. Аман эсе, ахшы эсе да, кеслериникиди, саман этип, ёз къоллары бла ишлегендиле. Сау болсунла Къарсакъбай бла Айгюл! Ала иги болушхандыла. Башына салгъан агъачны да Къарсакъбай ташыгъанды.

Къалай-алай болса да, бюгюн бу жарлы юйге къууанч киргенди. Тазрет юйдегилени хар бирине саугъала алып келгенди. Мария да, келинле да, Азинат да жыйрыкъла къоллу болдула. Аланы Куна кеси къолу бла тигип ийгенди. Ала анга неден да бек къууандыла. Болгъан кийимлери да тозурап, башхасын сатып алыргъа да къолларындан келмей, амалсыз болуп тура эдиле. Азинат къууаннгандан кесине жер тапмайды. Къызыл, акъ тамгъалы къолан жыйрыкъны юсюне кийип, махтанады. Арт жыллада ол ёсгенди. Ариу къыз болгъанды. Аны бет чырайы анасыны къыз заманына ушайды. Куна хар бирине чурукъла да жибергенди. Айшатныкъыла аягъына бир кесек тарыракъ болгъандыла ансы, къалгъанланыкъыла тапдыла. Тазрет андан сора машок бла бир къакъ эт да, бал къалачла да, артмакъ бла бир тюй да келтиргенди. Энди къауум заманнга ач болмазча болгъандыла.

Юйдегиле танг атаргъа кёп къалмай, алай жатдыла. Мария кесине бла къарындашына кичи отоуда жер этгенди. Экиси да жукъуну унутхандыла. Ана тилине тансыкъ болгъан Мария Тазретни хар сёзюне сюйюп тынгылайды, кеси да жаны ыразы бола жаншайды.

— Мария, былай жашап турургъамыды умутунг? — деп сорду Тазрет.

— Да, мындан иги болса, угъаймы деригем.

— Мен сени биргеме алып кетеригем... анабызны тилеги да алайды.

— Къуру менними?!

— Жиберирге унасала, барыгъызны да.

— Жиберлик тюйюлдюле. Бир элден бир элге барыргъа окъуна къоймай турадыла.

— Да сора сен жашауунгу мындамы ётдюрюрге айтаса?

— Мен Сергону атып кеталлыкъ тюйюлме. Ол тургъан жер жаханим эсе да, мен да анда турлукъма. Сора жашланы да сакълап турама мен мында. Кёпленни адамлары къайтхандыла. Меникиле да келирле, Аллах айтса.

Марияны жюрек къыйынлыгъы Тазретге берилди. Экиси да бирден инжилдиле. Къарындашыны жюреги бютюн бек ауруду. Нек дегенде, ол Элдарны ёмюрде да анасыны аллына келмезлигин биле эди...

— Къыйналып солугъанча кёрюнесе,— деди анга эгечи.

— Угъай, угъай... жукъларгъа тартына барама да, андан болур,— деп, Тазрет бир жанындан экинчи жанына бурулуп жатды.

20

Тазретни келгени Марияны юйюрюне эс тапдырды. Ол бек алгъа быланы юйлерин кебине келтирди. Жангы эшик ишлеп салды, башын топуракъ бла жангыдан жабып, жауун жауса таммазча этди, печни оюп, жаппа-жангыдан ишледи, къайдан мажарды эсе да, терезе кёзлеге да миясла табып салды, юйню тышын, ичин да акълады... Алай бла, жангы келинча, Марияны юйю Жетисайда кёзге илинди. Юйню ишин бошагъандан сора Тазрет Исламны къабырыны тёгерегине самандан буруу этди. Анга да бир талай кюню кетди. Энди уа артха — Урух къабакъгъа къайтыргъа керекди. Мария аны кюз артына дери кетмезин тиледи. Тазретни уа аллай ойгу жокъ эди. Анда да, мындача — колхоз! Эки ыйыкъгъа тилеп кетгенди. Бери келгенине уа айдан артыкъ болду. Эгечине жаны ауруп турады ансы, эртте окъуна кетерик эди. Алай энди мындан кёп къалыргъа жарарыкъ тюйюлдю — юйюнде да къайгъы этип тура болурла. Тамбла ол Жетисайдан кетерикди.

Тюш болуп барады. Мария да, келинлери да биягъы чюгюндюрдедиле. Жукъартыу ишни бошап, энди чага этедиле. Азинат да анасыны биргесине ишлейди. Школ бошалгъанлы, уллуду, гитчеди деп къарамай, сабийлени сабанлагъа сюргендиле. Энди чюгюндюрню къазып, аны балтуз заводха ташып бошагъынчы, алагъа тынчлыкъ боллукъ тюйюлдю.

Мария да, Азинат да жолгъа къарай-къарай ишлейдиле. Тазрет Сергону алып, тюшде бери келирге керекди. Ала бирге ауузланыргъа деп оноулашхандыла. Сабан къыйырында колхоз къазанны да тылпыуу чыгъады. Кёже[1] хазыр болгъанлай, шапала чюгюндюрчюлени ашаргъа чакъырлыкъдыла.

Нек эсе да Тазрет бла Серго уа кёрюнмейдиле. Марияны ачдан ичи шор тарайды. Алай ол кеси къайгъылы тюйюлдю. Серго келип, аны жылы кёжеден бир тойдурсун ансы, анга башха зат керек тюйюлдю. Аны жангыз къуучы олду! Ол анга къайгъырыу бла жашайды. Аны мында къоюп, Мария къалай кетип къалыр? Угъай, андан эсе, ёл-

[1] К ё ж е — лапша *(къазах.)*

ген этсин. Туудугъун кёрмей бир кюн да жашау эталлыкъ тюйюлдю. Ол кюнден кюнге ёседи, кюледи, ойнайды. Аны сыфатчыгъын кёрсе, Марияны кёлю жарыйды, жюреги къууанады. Ол кесини геллясын сюеди. Мария келинлери бла ингирде ишден къайтханда, Серго анасын къоюп, бек алгъа Марияны къучакълайды! Ол хар заманда аны къойнунда жатады. Мариягъа ол гитче Алимчикди! Мария аны дунияда бир затха да алышаллыкъ тюйюлдю — не туугъан элине, не дуния мюлкюне!..

Тазрет Сергону къолундан тутуп, экиси да юйден чыкъдыла. Исси хауа бетлерине урду, ийнелеча ёткюр кюн тыякъла уа кёзлерин къаматадыла.

— Бусагъат экибиз да геллянга барабыз,— деди жашчыкъгъа Тазрет. Серго, къууанчлы болуп, кесин алгъа тартдырды.

Ала юйню мюйюшю бла сол къолгъа бурулуп орамгъа чыкъгъанлай, ёргеден ашыкъмай келген биреуню кёрдюле. Ол орамда ойнап айланнган сабийлени къатларында да тохтап, алагъа да бир затла сора, тёгерегине тангкёрдю болуп къарай келеди. «Халына кёре, бу, ким эсе да, тыш адамды»,— деп келди Тазретни кёлюне. Аны сакълап, Тазрет бла Серго орамны ортасында тохтадыла. Тыш адам ала таба жюрюшюн терклендирди. Ол жуукълашханы сайын Тазретни бети да тюрлене башлады. «Былай жюрюшю ушагъан!..» — деп, жюреги элгенди. Сергону да къолундан тутуп, тыш адамны аллына тебиреди. Ала бетден бетге тюбедиле.

— Къанамат?!

— Тазрет!

Орамны ортасында экиси да бир бирни къучакъладыла. Аланы алай къучакълашханларын тамаша кёрюп, Серго да къучагъын жайып, алагъа къысылды. Быланы тамашаларына тийрени сабийлери да жыйылдыла.

— Тазрет, сен а мында нексе?! — деп сорду Къанамат, къууанчын да, сайирсиниулюгюн да ичине сыйындыралмай.

— Къонакъгъа келип турама...

Ала бир бири бетлерине къарап, жангыдан къучакълашдыла.

— Къайдан чыкъдынг, Къанамат?

— Айдан артыкъ болады мен Къазахстанны къыдырып айланнганлы, адамларыбызны излей. Саумудула бизникиле?

— Саудула, Къанамат... саулары саудула.

— Ол айтханынг? — деди Къанамат, жюреги къоркъуп.

— Келчи юйге... Орамны ортасында турмайыкъ.

— Бу жашчыкъ а кимди? — деп, Къанамат энишге ийилип, Сергону бетине къарады.

— Алимни жашчыгъыды... Серго.

— Хо-о, бир да?!

Къанамат жашчыкъны эки къолу бла да ёрге кётюрюп, кёкюрегине къысды. Эки кёзюнден чыкъгъан жилямукъ тамычыла кюнде жылтырадыла.

— Къанамат, бек тюрленнгенсе. Жюрюшюнгю ушатханем ансы, таныялгъан да этерик тюйюлем.

— Уруш мени аман ийлегенди. Сау къалгъаныма сейир да этеме.

Къанамат керти да адам танымазча эди: бетинде жара тапладан бармакъ басар жери жокъду. Онг къашы болгъан жери ичине батыпды, кёзю жарты жумулупду. Ол аны алгъын болуучу сыфатын башха тюрлю этгенди.

Ала юйге келдиле.

— Киши да жокъду да мында,— деди Къанамат, къарангы тартып тургъан жер юйню ичин кёзлери бла къармай.

— Барысы да ишдедиле... Мария да, Айшат да, Фатимат да, Азинат да.

— Ислам а?

— Ислам...— Тазрет сёзюн жутду.

— Къайдады Ислам? Нек тынгылайса?

— Къанамат, сен кёп жаша, Ислам жокъду.

Къанамат эки къолу бла бетин жабып, шош болду.

Сергону да бетинден жарыкълыкъ кетди.

— Бу нек жиляйды? — деп, Тазретге къысылды.

Къанамат башын кётюрдю.

— Жюрегим тынгысыз эди,— деди ол, ауур кючсюне.— Бир палах болгъанын сезгенем.— Эмен терекча къаты къарындашым къалайлыкъ бла жоюлуп къалды? Атабызны орнунда ол эди. Аны ышыгъына къысылырма деп келе эдим да, болмады. Ол алай терк бюгюлюп къалырча адам тюйюл эди. Баям, кёчгюнчюлюкню ачыуун кётюралгъан болмаз.

— Не этериксе, Къанамат. Огъурсуз заманнга тюбетгенди Аллах барыбызны да.

— Керти айтаса... Кёп жерлени кёрюп келеме. Хар къайда да — къыйынлы адамла.— Къанаматны кёзлери къайры эсе да кенгнге сагъышлы къарадыла.— Фазикадан бла Дадашдан а не хапар?

— Ала Къыргъыздадыла. Саудула.

— Аллахха шукур.

— Къанамат, сен Серго бла былай тура тургъуз, мен, барып, тиширыуланы къуудырайым...

— Тохта, Тазрет. Алыкъа сорлукъ затларымы бошамагъанма. Алим бла Элдар саумудула?

Ол соруу Тазретни титиретди. Алай Къанамат ишекли болурча зат сездирмеди.

— Алыкъа аладан хапар жокъду. Ким биледи, ала да, къайры барлыкъларын билмей, ажашып айлана эселе уа.

— Ажашхан а не къадар да этсинле, сау болсунла ансы...

Бу кезиуде чюгюндюр сабанладан элге тёрт тиширыу: Мария, Фатимат, Айшат эм да Азинат къууулушуп келе эдиле. Къарсакъбайны къызчыгъы чабып барып, алагъа ким эсе да бир тыш адам келгенин айтханды. Ала уа энди жан атып келедиле. «Ким келген болур?!» — деген соруу хар бирини жюрегинде от къабындыргъанды. Мария жашларындан бири келген сунуп чабады, Фатимат Алимни кёрюрге ашыгъады. Айшатны эсинде уа — Къанамат! Алай кимни насыбы тутарыгъын алыкъа аладан бири да билмейди. Хар ким кесини умутун байракъ этип келеди...

Тиширыула юйге суху кирдиле. Барысы да Къанаматха аралып, таныялмай, сирелип къалдыла.

— Кимсе сен?! — деп, Мария аны аллына жууукъ барды.— Сенмисе, ханым, Къанамат?!

Айшат босагъа юсюнде жеринден тебалмай къалды. Бети бирде агъарады, бирде уа къызарады. Кёз аллында тейри къылыч тартылып тургъанча болду. Жюреги уа анга: «Нек тагъылмайса эринги бойнуна?!» — деп къычырады. Аллах бла да ыразыды. Къойнуна жабышып, жау чыракълай эрип кетерге да хазырды. Алай адет, намыс деген барды. Анасы кибик, Марияны къатында ол алай эталлыкъ тюйюлдю. Тазретден уялады. Айшат, шёндю асыры къуанчлы болуп тургъандан, эрини бетинде жара тапланы да кёрмейди... Мария Айшатха бурулду да, аны къолундан тутуп, Къанаматны аллына элтди.

— Уялма, жаным. Биз алайсыз да кёп къыйынлыкъ кёргенбиз. Тансыкълагъыз бир биригизни.

Айшат, уяла-уяла, башын эрини кёкюрегине къысды. Фатиматны кёзлерине Алим кёрюнюп, Айшатны орнуна кеси насыплы бола тургъанча, жюрексинип къууанды...

Экинчи кюн Тазрет Жетисайдан кетди. «Энди бизни ючюн жарсыма. Тыянчагъыбыз барды...»,— деди Мария къарындашына, аны жолгъа ашыра.

Ол кюн окъуна комендант Юдин, къуугъунгa чыкъгъан атлыча, миннген атын да терлетип, белинде да кероху бла Жетисайгъа жетди. Къанаматны кёчгюнчюлени тизмесине къошуп, учётха алды. Алай бла, Туугъан журту ючюн

къанлы урушда жаханим азабын сынап, киши жерине къысталгъан юйюрюне къайтхан совет солдат зорлукъну тузагъына тюшдю.

21

Кюз арты суукъла быйыл башха жылладан эсе эртте келдиле. Алыкъа жетисайчыла ёсдюрген чюгюндюрлерини экиден бирин да къазып бошамагъандыла. Адамла ишге жылы кийинип, алай барадыла. Бир къауумла трактор къазып кетген чюгюндюрню жыйып, бичен батанлача, жер-жерде тёбеле этедиле. Бир къауумла уа бичакъла бла къазылгъан чюгюндюрню чапыракъларын жонуп, ариулайдыла. Къара суукъ санларына ётеди, къолларын юшютеди. Алай анга киши да къарамайды. Уллу да, гитче да къадалып кюрешедиле. Школда да дерслени тохтатхандыла. Сабийле барысы да чюгюндюр сабанлададыла. Къалай да этип, къыш тюшгюнчю, чюгюндюрню къазып бошаргъа керекди. Жер бир бузласа, аман кюнлери башларына келликлерин колхозчула биледиле. Аны себепли, ала кюз арты къара суукъланы уллу тергеуге алмайдыла, къышны къатында ол алагъа бал къапхан кибикди.

Жонулуп арну этилген чюгюндюрню машинала, арбала да балтуз этиучю заводха къыстау ташыйдыла. Танг аласындан ингир къарангысына дери сабанлада иш тохтамайды. Колхозну председатели да, парторг да, бригадирле да бир жары бёлюнмейдиле, чюгюндюрчюлени ашыкъдырадыла, бир бирлери бла эришдирип ишлетедиле. Уллу хакъ берирге да айтадыла. Иш кезиуюнде тамамланмаса, была райкомну аллында жууап берликдиле. Жыл сайын районда эки-юч председатель ишинден къысталады. Сюдге тюшгенлери да болады.

Ол жаны бла Жекебайны насыбы тута келеди. Алыкъа ол райкомдан выговор окъуна алмагъанды. Былтыр а Жетисайгъа районну кёчюучю Къызыл байрагъын окъуна бергендиле. Райкомда аны алгъышлагъанларында, ол: «Мени алгъышламагъыз да, колхозчуланы алгъышлагъыз... бегирек да малкъарлыланы!» — дегенди. Алай бла ол район къуллукъчуланы бир кесек дыгъылларына да къатылгъанды. Аладан бир къауумлары малкъарлыланы энчи айтханын жаратмагъанды. Бир-эки кере анга аны эскертген да этгендиле. Алай Жекебай сёзюнден артха турмагъанды. Ол ишлеген адамны кёре да, багъалай да билген председателди.

Кюн батып, ингир бет алды. Жумуш бла къоншу колхозгъа кетген Жекебай, ызына ашыгъыулу къайтып келе

эди. Ол сабанлада кёрюнсе, анга бет этип, кетерикле да кетмей ишлейдиле.

Кенгирекден окъуна председателни къулагъына жыр эшитиледи. Атыны жюрюшюн акъырынландырды. Жыргъа къулакъ салып тынгылады.

Аллахыбыз — Къудай болду,
Нартюхюбюз — будай болду,
Отунубуз — къурай болду,
Чыпчыгъыбыз — торгъай болду...

Жырлагъанла Мадинаны звеносунда ишлеген малкъарлы тиширыула эдиле. Жекебай аланы бу жырларын биринчи кере эшитмейди. Хар эшитгени сайын жюреги титиремей да къалмайды. Бу жыр анга къуру да жер тюбюнде зындандан эшитилген сарнауча эшитилмучюдю. Бирсиле уа алай сунмайдыла, малкъарлы тиширыула такъгъан жырны оюнча, кюлкюча, лакъырдача ангылайдыла. Алагъа жууапха къазахлы тиширыула да чам жыр такъгъандыла. Малкъарлыла жырлап тебиреселе, ала да жууап къайтарадыла. Араларында оюн-кюлкю тууады. Бу ингирде да алай болду. Малкъар жырны ызындан къазах жыр эшитилди:

Нанымызды — гыржын дейди,
Баурсакъты — лёкъум дейди,
Къуртумузду — бишлякъ дейди,
Къылшамызгъа — чюгюндюр дейди...

Жекебай кёлюнден кюлдю, жюреги къууанды. Малкъарлыла жер аудурулуп келген биринчи жыллада жети-сайчыланы бла аланы араларында бир бирге терс къарамакълыкъ, ышанмаулукъ, гурушхалыкъ да бар эди. Энди уа экн жаны да жууушхандыла, бир бирни ангылагъандыла, жюреклери жалгъашхандыла. Малкъарлыла ишге тириликлери бла кеслерин сюйдюргендиле. Болса да алыкъа Жетисайда кёчгюнчюлеге Совет властны душманларынача къарагъан адамла бардыла. Аладан бири— колхозну парторгу Жаманбайды. Аны ол былхымын жаратмай, Жекебай бла экисини арасында талай кере сёз къозгъалгъанды. Болса да Жекебай ол ишни юсюнден парторг бла тереннге кирирге къоркъа эди...

Колхозну председатели Мадинаны звеносуну къатына келип, атындан тюшдю. Чюгюндюр ариулай тургъан тиширыула анга жарыкъ болдула.

— Жырны нек тохтатдыгъыз? — деди Жекебай алагъа. Председателге Мадинаны кёзлери кюле тургъанча кёрюндюле. Кюлгенден да озуп, ойнакълай тургъаннга ушадыла. «Сейирди бек!.. Бу жолгъа дери мен муну былай жарыкъ болуп кёрмегенме. Баям, не эсе да бир затдан жюреги къууаннганды»,— деди ичинден Жекебай. Къызны жарыгъанына ол кеси да жарыды. Кёчгюнчюлени кёллери кётюрюлген кезиулери алай кёп болмайды. Туугъан жерлерин сагъына, туманнга кирген кюнча, бетлерин мудахлыкъ басханлай турады. Мадинаны уа, къарындашы тутулуп кетгенли, адамыча ышаргъанын окъуна кёрмегенди Жекебай. Былтыр аны звеносу колхозда биринчи жерни алгъан эди. Анга саугъагъа жыйрыкълыкъ да берип, къолун тутуп алгъышлагъанында да жарымагъан эдиле аны кёзлери. Бусагъатда уа тепсериги келип турады. «Кенгесми къууандыргъан болур?..» — деп да келди председателни кёлюне. Мадина бла Кенгес бир бирлерин сюедиле деген хапарны Жекебай эшите-эшите турады. Сюймеклик — къарыулу затды. Ол не къаты жюрекни да эритеди, ачыуну, бушууну да унутдурады...

— Агъай, бюгюн Махмуддан къагъыт келгенди! — деди Мадина, къууанчлы эринлери бирге жетмей. — Санга къызыу салам айтады!

Жекебай къызны къолун тутуп, алгъышлады.

— Жакъсы болгъан экен! Салеми юшюн кёп рахмет огъан! — деди председатель, жюрегинден къууаннганын сездире.— Мен сагъан айтып жюрдюм-гъой, агъанг эсен деп. Ал сен, шырагъым, магъан сенбей (ийнанмай) жюрдюнг. Ёзю къай жерде?

— Калыма дейди. Мен аны бир да эшитмегенме. Узакъдамы болур ол жер? — деп, Мадина ашыгъып сорду.

— Э-э, къарындас[1] ол алыс жер... ёте алыс,— деди Жекебай башын чайкъай.

Бюгюн Мадина письмону окъугъандан сора, бек узакъ тюйюл эсе, комендантдан тилеп, барып, къарындашын кёрюп къайтыргъа уллу таукел болуп тура эди. Жекебайны айтханы аны ол умутун юздю. Алай къызны къууанчы аны ючюн селеймеди. Къарындашы тутулуп кетгенли беш жыл озгъанды. Андан бери Махмудну бир тюрлю хапары эшитилмей тургъанды. Аны ёлген сунуп, къатыны да, Мадина да кёп жилягъандыла. Ол а — сау!

Кёз байланыпды. Чюгюндюрчюле юйлерине кетип тебиредиле. Мадина уа кетерге ашыкъмады.

---

[1] Къарындас — эгеч, эгечим *(къазах.)*

— Кел, неге деп къаласа кесинглей мында,— деди анга Айшат.

Бу кезиуде кенгден чыракъларын жандырып келе тургъан машина эсленди.

— Къуруп кетмегин сен. Аны бизден неге жашыраса... айтхан этсенг а Кенгесни сакълагъанынгы,— деди Айшат, Мадинагъа лакъырда эте. Ала кетдиле. Машина уа, келе келип, чюгюндюр къалауну къатында тохтады. Аны кабинасындан Кенгес чыкъды. Мадина бла экиси бирге къучакъларын кенг жайып тюбедиле.

— Менинг Айым, Кюнюм! — деди Кенгес.

— Мени наным! — деп ахтынды Мадина.

— Чюгюндюрню бошагъанлай, той этебиз! — деди жаш.

— Атанг, ананг ыразылыкъларын бергенмидиле? — деп сорду къыз.

— Ала ыразыдыла,— деди Кенгес. Эки сюйген къарангы кечени ташасында бир бирге къысылдыла.

22

Печде от этилгенликге, конторну ичи суукъду. Председателни кабинетине жыйылгъанла тонларын тешмей олтурушадыла. Жекебай правленни членлерине колхоз ишни жыллыкъ итогларыны юсюнден къысха айтып билдирди да, экинчи вопросха кёчдю.

— Райкомну оноуу бла, биз колхозубуздан биреуленни Ленинни орденине кёргюзтюрге керекбиз,— деди ол, дауурну селейтир ючюн, къолунда къызыл къарындашыны къыйыры бла столну акъырын къагъа. Дауур тохтагъынчы, председатель тёзюмлюк этип, тынгылап турду.— Кимни къаллай оюму бар эсе да, айтыгъыз,— деп, Жекебай сёзюн андан ары бардырды.— Ленинни орденин алчы чюгюндюрчюбюз алыргъа керекди.

— Алай а нек? Мени акъылыма кёре, ол уллу орденге чюгюндюрчюлерибизден эсе, къойчуларыбыз тийишлидиле,— деп, парторг Жаманбай председателни аузуна чапды.— Мен терс эсем, ма былайда правленни членлери айтсынла.

— Друс, друс...— деп, бир-экеулен парторг жанлы болдула.

— Садыкъов Тёлеген жюз къой башындан жюз алтмыш къозу алды. Махтауну анга бермесек, кимге берликбиз!..

— Тёлеген быйыл жигит болгъанды,— деди председатель, парторгну сёзюн бёлюп.— Ол да тийишлиди Ленин-

ни орденине. Алай райкомда чюгюндюрчюге берирге керекди дегендиле.

Кабинетде дауур уллугъа кётюрюлюп, алай басылды.

— Кесигиз билгенликден, быйыл чюгюндюрчюлерибиз аман ишлемегендиле. Аланы арасында бир къауумлары уа уллу хорламгъа жетгендиле. Мадина колхозубузну атын битеу областха айтдыргъанды.

— Сора орденни анга бериргеми дейсе? — деп, Жаманбай Жекебайгъа сур бет алып къарады.

— Оноу этейик дейме. Тюз оноу.

— Аны оноуу бирди. Орденни Къатипа алыргъа керекди,— деди парторг.

— Къатипаны звеносуну кёрюмдюлери Мадинаны звеносундан эсе алашадыла.

— Тап алай эсе да, Къатипа тийишлиди. Ол кесибизни къазах къызыбызды...

Жаманбайны сёзлери дауурда тумаландыла. Парторгну къаны бузулду. Юсюнде чубур тонун тешип, шинтигини артына такъды.

— Сиз не этесиз! — деп къызды ол кабинетдегилеге,— Мадинаны ким болгъаныш билемисиз сиз? Ол халкъны душманыны эгечиди. Аны къарындашы кёсемиз[1] Сталинни политикасына къажау сюелип, жыйырма бла беш жылгъа тутулгъанды. Къайдады сизде партия жютюлюк!

Правленни членлери шум болдула. Бир къауумлары парторгдан буюкъгъан окъуна этдиле. Алай Жекебай, кесин желге бюкдюрмеген терекча, къатылай къалды.

— Сен, Жаманбай, хар заманда да, ёзюнгден сора, партияда адам болмагъанча сёлешесе,— деди ол парторгга.— Биз да партияны членлерибиз.

— Партияны членлери эсегиз, халкъны душманына Ленинни орденин тежегенигиз неди?

— Мадина халкъны душманы тюйюлдю. Ол ишге жаныи атхан къызды. Къарындашы ючюн а ол жууаплы тюйюлдю. Унутхан эсенг, Сталинни сёзюн эсинге тюшюр. Атасы ючюн жашын терслерге жарамайды. Жашы ючюн...

— Сталиннге тийме,— деп къычырды парторг председателге.— Мен аны ючюн жанымы къыяргъа да хазырма. Сен а? Сиз, былайда олтургъанла уа?

— Эй, сен барыбызны да халкъ душманнга санай тургъандан саумуса? — деди правленни члени Базарбай.— Сталин ючюн урушда немис танкны аллына ушкок бла чапхан кишиме мен. Эслеп сёлеш. Орденни уа, Къудайгъа къарап айтханда, Мадинагъа тийишли кёреме мен.

---

[1] Кёсем — бачама *(къазах.)*

— Алаймыды?! — деп, Жаманбай олтургъан жеринден секирип къопду.— Алай эсе, мен мында этерик жокъду. Райком айырыр ортабызны.

— Жеринге олтур. Сен бизни райком бла къоркъутма,— деди анга Жекебай.— Сени не зат ючюн ауругъанынгы мен билмегенми сунаса? Битеу эл да биледи аны.

— Не затны?! — деп, парторг къаты сюелди.

Жекебай эрттеден бери да ичинде кечиндирип келген чурумун бу жол да айтырыкъ тюйюл эди. Алай Жаманбайны бетсизлиги чыдамын тауусду.

— Сени бар излегенинг да, мени тайдырып, орунума киргеди.

Кабинетни ичи шош болду. Жалан да анда олтургъанланы солугъаулары эшитиле эди. Парторгну бети олгъасынды. Кёзлери алас-булас этип, тёгерегине къарадыла.

— Сен манга жала жабаргъа[1] кюрешме,— деди ол, ачыудан тилин чайнай.— Манга сени орунунг керекмейди. Мен партиябызны намысын сакълап кюрешеме.

Жаманбай тонун да кийип, кабинетден чыгъып кетди. Тышында суукъ боран юсюне урду. Ол андан кесин къоруулай, билегин бетине тутду. Тюзюнлей райкомгъа барыргъа кёл алды. Алай кеч эди. Иш бошалгъынчы ары жеталмазлыгъын билип, юйюне кетди.

— Папа келди, папа келди! — деп, сабийлери аллына чапдыла. Бийчеси да анга жарыкъ болуп, чай къайгъыгъа кирди.

— Амантай адам жиберип, бизни тойгъа чакъыртхандыла,— деди ол эрине, жарыкъ болуп.

— Не тойду ол?

— Баласына келин келтиреди... Кенгесге.

— Кимни? — деп сагъайды Жаманбай.

— Малкъар къызны... Мадинаны.

Эшик жанында чюйге такъгъан тонун сермеп алып, Жаманбай юсюне кийди.

— Къайрыса энди уа? — деп, къатыны сейир этди. Анга да сёз айтмай, парторг юйюнден ачыуланып чыкъды. Тышында биягъы боран, бютюн да къаты уруп, аны аллын тыяргъа кюрешгенча, кёкюрегинден артха тюртдю. Терен къарны жыра, Амантайны юйюне ёпке солуу этип жетди. Анда жууукъла, ахлула жыйылып, аш-суу къуумну юсюнде эдиле.

— Э-э, Жамеке, кел, тёрге ёт! — деп, Амантай анга жарыкъ тюбеди. Жамантай бурун сюеклерин тургъузуп, босагъа къатында тохтады.

---

[1] Жала жабаргъа — жалгъан айтыргъа *(къазах.)*

— Сен жашынга кимни аласа? — деп, юйню иесине хыны сорду.

— Элибизде бек ариу, бек ахшы къызны.

— Былшылдама[2],— деди да, парторг босагъа къатындан алгъа ётдю. Аны огъурсуз жапысы да, адепсиз сёзю да, Амантайны сейирге къалдырдыла. Бирсиле да, бу не этеди дегенча, Жаманбайгъа бетлери тюрленип къарадыла.

— Сен мени жууугъуммуса огъесе тюйюлмюсе? — деп сорду парторг Кенгесни атасына.

— Нек сораса алай? Жууугъум болмасанг, биринчиге сени чакъыртмазем.

— Манга сени чакъыртханынг керек тюйюлдю. Тойну тохтат.

Къулагъы эшитгеннге жюреги ийнанмай, Амантай армау болду:

— Сени не айтханынгы ангылай эсем, Къудай урсун.

— Мадина Кенгесге тийишли тюйюлдю. Ол кёчгюнчюдю... Ол бандитни эгечиди. Кеси башынгы да, бизни башыбызны да отха сукъма! — деп силкинди Жаманбай.

— Олмуду айтырыгъынг? — деди Кенгесни атасы, бети алгъасынып.— Айтырыгъынг ол эсе, былшылдагъан мен тюйюлме, сенсе.

Ачыуу ичине сыйынмай, Жаманбай, безгекден ауругъан адамча, къалтырады.

— Ой-бай, бир биригизге былай этмегиз,— деп, къатынла алагъа жан жанындан жюуюлдедиле.

— Сабыр болугъуз,— деп хахайлады парторг тиширыулагъа.— Сиз партияны политикасындан жукъ ангыламайсыз. Эшитмедим демегиз, Мадинаны аягъы бу юйге басса, ишни ахыры аман бла бошаллыкъды.

— Эй, къарайма да, сен мени къууанчымы бузаргъа деп келгенсе. Алай эсе, кёзюме кёрюнме! Думп бол мындан! — деп, Амантай кёкюрегинден артха тюртдю Жаманбайны.

— Алаймыды! Алай эсе, кёрейик! — деп, Жаманбай, эшикни да къаты уруп, чыгъып кетди. Бу жол да, тышында биягъы суукъ боран, юсюне юрюп, аны бутларына, тон этеклерине жабышып, артха тартды. Ол юйюне келди да, халжарда атына иер салды.

— Къайры атланнганса? Ингирде тойгъа барыргъа керекбиз,— деди анга къатыны.

— Тоюнг да, сен да къуругъуз,— деп, Жаманбай атына минип, район таба жортду, аны акъылы Юдинни та-

---

[2] Былшылдама — жаншама *(къазах.)*

бып, Жетисайгъа алып келиргеди. Ол анга айтханын этдираллыкъды. Къуру бу жол тюйюлдю. Жетисайда кёчгюнчюле аякъларын къалай басханларына дери да ол комендантха билдирип тургъанды. Аны себепли Юдинни бла Жаманбайны араларында шуёхлукъ кючленнгенди.

Парторг районнга къарангы болгъан кезиуде юшюрге аздан къалып жетди. Комендатураны эшигине кирит салынып эди. Ол Юдинни юйюне барды.

— Обастха кетгенди... жыйылыугъа,— деп билдирдиле анга комендантны юйдегилери.

Жаманбай ызына айланды. Къаты суукъ сюеклерине дери ётгенди. Юйюне терк жетерге керекди. Алай атны чапдырса, жел къатыланып, бютюн да суукъ болады. Атдан тюшюп, жыяу барып, жылынныргъа да кюрешеди. Ол иши да хазна болмайды: ат жюгенинден тартдырып, терк барыргъа унамайды. Кече ортасы бола, аманны кебинден Жетисайгъа жетди. Кеч болгъанлыкъгъа, юйлени кёбюсюню терезелери жарыкъ эдиле. Амантайны юйюнден а домбраны согъулгъаны, жашланы, къызланы оюн-кюлкюлери, жарыкъ кюйле эшитиле эдиле.

Жаманбай бузлагъан санларын кючден бла бутдан тепдире, юйню босагъасындан зор бла кирди. Кире баргъанлай, кёзю-башы тёгерек айланды. Бийчеси аллына чабып, къолтугъуна жабышды.

Къауум кюнден, ёпкелерине суукъ ётгенди деп, Жаманбайны район больницагъа элтдиле. Дагъыда бир къауум кюнден а аны ёлюгюн юйюне алып келдиле.

23

Таулула киши жеринде жашагъанлы он экинчи жыл бара эди. Бу жылланы ичинде къыралда да, аланы жашауларында да кёп зат тюрленнгенди. Дунияны аузуна къаратып тургъан «ёлюмсюз» Сталин да ёлгенди. Анга жилягъанла да кёпле болгъандыла. Кёчгюнчюлюкню азабын чегип тургъанланы араларында да бар эдиле анга жюреклеринден жарсыгъанла. Битеу къыралыбыз да тургъан эди бир ауукъ заманны — булутлагъа тумаланнган кюнге ушап. Алай артдан артха ол да аязды.

Сталин ауушхандан сора, кёчгюнчюлеге да Тейри эшик ачылгъанча болгъанды. Алагъа къыралны ичинде, туугъан жерлеринден башха, къайры сюйселе да барыргъа-келирге эркин этгендиле. Ол да иги эди. Кёп ахлула бир бирлерин излеп тапхандыла, къууаннгандыла, ёлгенлерине жилягъандыла.

Жетисайгъа Дадаш бла Адил да келген эдиле. Аланы келгенлери Марияны къарангы юйюн жарытхан эди. Дадаш бла Адил Жетисайда бир къаум кюн туруп, Исламны къабырыны тёгерегин-башын да тап этип, алай кетгендиле.

Озгъан жылланы ичинде сабийле ёсгендиле. Азинат жетген къыз болгъанды. Аны ариулугъуна кёпле сукъланадыла! Серго да киши болгъанды. Жетинчи классха жюрюйдю. Кеси да иги окъуйду. Къанамат а районда атъы айтылгъан комбайнчыды. Аны хайырындан Марияны юйюр жашауу да къуралгъанды. Алгъынча ач болмайдыла, жаланнгачлыкълары да бир кесек жабылгъанды. Азинат эрге чыгъып къалса деп, бир кесек ахчачыкъ окъуна жыйгъандыла. Айшат а насыплыды. Эки къызчыкъ да танханды. Ала да ёседиле, кюлкюлери, жабылары бла юйюрню къууандыра! Мария бла Фатиматны жюреклери уа инжиледиле. Алимден бла Элдардан хапар жокъду. Алай умутларын юзмегендиле. Аллахны уллу къудуретине сыйынып, иги тилекле бла жашайдыла.

Жетисайда, къуру таулуланы угъай, къазахланы да сейирге къалдыргъан дагъыда бир иш болгъанды: сунмай тургъанлай, Махмуд башына эркин болуп къайтханды. Элде анга къууанмагъан жан жокъ эди. Алай кимден да бек Махмуд кеси къууанчлы эди...

Иги тюрлениуле кёп эдиле. Алай ала не кёп, не иги эселе да, кёчгюнчюлени туугъан журтларына тартыннган жюреклерине ырахатлыкъ бералмай эдиле. Аланы хар бирини акъылында къошагъы болмагъан жалан да бир сыйлы сезим — Ата журтуна тансыкълыгъы жашай эди. Он эки жылны ичинде аланы ол сезимлерин не ачлыкъ, не бушуу сындыралмагъанды. Бюгюн да, бюгече да олду аланы жюрек сарыулары. Ёлгенле да туугъан жерлерине термиле ёлген эдиле, саула да тауларына термиле жашайдыла. Артха кетерге уллула бла бирге мында туугъан сабийле да ашыгъадыла. Къартла бютюн да тынгысыздыла. Ала, жерлерине къайтып, анда ёлюрлерин кюсейдиле. Алай аллай насыплы кюн келирми? Аны киши да билмейди.

Уллу къыралны жашауу уа, ташлы жолда баргъан арбача, жан-жанына чайкъала, тыхырдай-тыхырдай барады. Быйыл партияны XX съезди боллукъду деген хапар да кенг жюрюйдю. Аны намысына деп ишлегенни, ишлемегенни да социалист эришиуге чакъырадыла. Фермалада, МТС-лада, къойчу къошлада уллу «хорламла» болдуруладыла.

* * *

— Жаманбай ёлген жылдача, быйыл да къыш не бек суукъду,— дей, Къанамат къолларын ауз тылпыуу бла жылытыргъа кюрешди. Нёгери Кенгес да, жылыныр ючюн, ремонт эте тургъан комбайналарыны тёгерегине чапды.

Быллай суукъда тышында механизаторлагъа ремонт ишлерин бардыргъан алай тынч тюйюлдю. Къолкъапсыз темирге тийип къарыу жокъду, бармакъланы кесине жабышдырып къояды. Алай болгъанлыкъгъа, МТС-ни кенг арбазында эрттенден ингирге иш къыстау барады. Механизаторла февраль айда партияны жыйырманчы съезди ачылыргъа МТС-де болгъан битеу эл мюлк техниканы жаз башы ишлеге хазыр этип бошаргъа сёз бергендиле. Аны себепли араларында социалист эришнуюю къурап, къадалып кюрешедиле.

— Къанамат-агъа, бизге ол съездден келлик не барды. Андан эсе кесибизни суукъдан ёлтюрмейик,— деди Кенгес, асыры къалтыраукъ тийгенден, тишлерин бир бирге «чаркъ-чаркъ...» деп ура.

— Киеу, ол айтханынг неди? Сёз бергенибиз а,— деп ышарды Къанамат.

— Эй, сёзю къурусун. Мен кишиге да сёз бермегенме. Бизни барыбыз ючюн да МТС-ни директору бла парткому сёз бергендиле. Ала жылы кабинетледе олтуруп турадыла. Биз а былайда суукъдан къабыша турабыз. Тюзлюк къайда?

— Тюзлюкмю дейсе,— деп сагъышланды Къанамат.— Киеу, тюзлюкню не болгъанын мен унутхан окъуна этгенме.

Къанамат Кенгесге «киеу» деп, ол Мадинагъа юйленнгенли бери айтады. Кенгес алгъа шофёр болуп ишлеп туруп, артда уа Къанаматха комбайначы нёгер болгъанды. Алай этгенине жангылмагъанды. Арт юч жылны ичинде мирзеу орууда Къанамат бла бирге ишлеп, аты да махтаугъа чыкъгъанды. Бир-бирледе Кенгесни, бусагъатда айтханыча, жагъыны тутхан кезиулери болуучуду. Алай Къанамат аны ангылаучуду. Ол да адамды. Темирден тюйюлдю. Аны не бек чочугъан кезиуюнде да Къанамат анга киеу деп сёлешиучюдю. Ол сёзню эшитгенлей, Кенгес терк жумушап къалыучуду. Ким биледи, ол сёз Мадинагъа сюймеклигин аны эсине тюшюрюп, жюрегин жылыта болур эди. Мадинаны уа жаныча сюеди. Ол жашчыкъ тапханлы бери уа «Мадиначыгъым» деп къубултады аны.

— Кел кетейик,— деп, Кенгес къаты болуп тохтады. Угъай, бу жол аны жагъыны тутмагъан эди. Къанамат нёгерини суукъдан керти да онгсуз болгъанын сезди да, инструментлерин жыйышдырып тебиреди.

Экиси да алгъа конторгъа кирдиле. Анда бир кесек жылындыла да, сора Жетисайгъа жол тартдыла.

— Къанамат-агъа, мен бир затны англамайма.

— Не затны?

— Съезд февралда ачыллыкъды. Ол ачылгъан кюн мирзеу оруу башланырыкъча, комбайнлагъа къадалып ремонт нек этдиредиле?

— Техника барысы да ишге хазыр болуп къалса сюе болурла оноучула.

— Да ала бизни юсюбюзден а нек сагъыш этмейдиле. Бу къыяма суукъылада къыйнала болурла деп. Мирзеу июль айда жетеди. Ары дери МТС-да болгъан комбайнланы ремонт этген угъай, юч кере тууарып, юч кере жыяргъа боллукъду.

— Бу затланы мен да англамайма. Жай жылыулада ремонтну кёп да тынгылы этерге боллукъ эди. Алай аны оноуун бизге жетдирмейдиле. Башчыла кеслери биле болурла.

Ала, къарны да жыра, терк барадыла. Жылыннган да этгендиле.

— Киеу, мен кетсем, нёгерге кимни аллыкъса?

— Сен а къайры кетериксе? — деп, Кенгес, сейир эте, Къанаматны билегинден тутуп тохтады.

— Кавказгъа.

— Да сизни ары иймейдиле да.

— Ийип къойсала уа!

Кенгес тынгысыз болгъанча кёрюндю. Ол Къанаматны билегинден ийди да, экиси да жолларын андан ары къысхартдыла.

— Сора сизни жеригизге ийселе, мени къатынымдамы кетерикди?

— Сени ауругъанынг а башха зат кёреме,— деп ышарды Къанамат.— Иги къатынла бир заманда да эрлерин къоюп кетмеучюдюле.

— Мени Мадинам игиди. Ол мени сюеди.

— Алай эсе, сени бла мында къалыр. Къонакъгъа келе турурсуз. Бизни жерлени кёрюрсе. Жаратсанг а, Мадина бла бирге Кавказда къалып къалыргъа да болурсуз.

— Угъай, Къанамат-агъа. Кавказ дегенинг жаннет эсе да, мен Жетисайымы анга алышалмам.

Къанаматны жюреги тамагъына келди. Къалай багъалыды адамгъа аны от жагъасы, юйю, туугъан жери.

Эки ыйыкъдан партияны жыйырманчы съезди да ачылды. Анда Сталинни аманлыкъ ишлери ачыкъландыла. Аны бла байламлы сау миллетлени туугъан жерлеринден кюч бла законсуз кёчюрюлгенлери да айтылып, ол кюйсюз иш битеу къыралгъа баям этилди. Жаралы жюреклеге жарыкълыкъ кирди. Жиляй-жиляй ау басхан кёзле, бийик кёкде узакъ жулдузланы жылтырагъанларын кёре башладыла.

24

Жай да болду. Кюз арты да келди. Дагъыда къыш жетди.

Мария къыйын ауруп жатды. Къуру да: «Башым, башым...» — дегенлей турады. Жюрегинден да тарыгъады. Кёрген къыйынлыкълары татыгъан болур. Юйдегиле да къоркъуп турадыла. Бир бирледе Мария «Э, киши...» — деп, эри бла да жаншайды. Баям, Ислам кёзлерине кёрюне болур. Ол алай этгенде, Фатимат бла Айшат къайгъылы боладыла. Азинат а кесин тыялмай жиляйды. Къоншула да Марияны саулугъун сора, кире-чыгъа турадыла.

Айшат юйдегилени барысындан да эртте уянды. Бирсиледен эсе аны жумушу кёбюрекди. Сабийли ананы тынчлыгъы болмайды. Къанамат да МТС-ха танг аласы бла кетиучюдю. Аны да ишине чай ичирип ашырыргъа керекди.

Юйню ичи Айшатха бирси кюнледен эсе суукъ кёрюндю. Тёшегинден къопханлай, саусуз жатхан отоугъа кирди. Мария, жууургъанына да чулгъанып, тынч жукълап тура эди. Печде от тамызып, чайник бла суу салды. Къанамат да, туруп, къол-бет жууду. Ол олтуруп чай иче тургъанлай, тышындан Кенгес сёлешди. Къанамат къабыргъада тагъылып тургъан сагъатха къарады. Башын чайкъай, ышарды.

— Бу адамны хораздан къошагъы болур ансы, заманны бир да ажашдырмайды,— деп, юйден чыкъды.

— Къалайса, киеу?

— Мыкъты [1]. Мария уа нечикди?

— Аллахха шукур, бюгече къайгъысыз чыкъгъанды.

— Мадина анга асыры жарсыгъандан, ёледи...

Экиси да ишлерине кетдиле. Ала жайда сабанлада, къышда уа МТС-да боладыла.

Мария уянды. Юйдегилери тёгерегине басыныпдыла.

---

[1] Мыкъты — къаты; былайда иги деген магъанада.

— Анака, не тукъумса? — деди Азинат, къолу бла аны мангылайындан жумушакъ сылай.

— Тюш кёргенме.

— Аллах игиге жораласын,— деди Фатимат, къайын анасыны халын тап кёрюп, ичинден анга къууана.

— Туугъан элими... Урух къабакъны кёргенме. Анамы да. Ол кеси да ариу кийинип, жаш да болуп! — Марияны кёзлери къууаннган да эте, жилямсырагъан да этдиле.

— Иги тюш кёргенсе, анабыз!

— Айхай, уянып къалдым,— деди Мария, ёкюнюп.— Андан эсе ол тюшюм бла къалгъыем... ёмюрде да уянмай.

— Анакам, жиляма. Аллахчю,— деп, Азинат башын анасыны кёкюрегине салды. Ол къызыны башындан да сылай, жилямукъ жуугъан кёзлерин юйню чардагъына аралтханлай турду.

Бу кезиуде тышындан кимни эсе да аякъ тауушлары эшитилдиле. Эшикни къагъып, юйге Жекебай кирди. Аны пальто жагъасына бла башында тюлжю бёркюню узун тюклерине къырау къагъып эди.

— Салеметсизбе?..— дей, ол алгъа ётюп, Марияны ундуругъуну аллына барды.— Халынг къалайды?

— Игиме,— деп, Мария башын жастыкъдан кётюрюрге кюрешди.

— Къозгъалма, Мария... тилейме, къозгъалма,— деди Жекебай саусузгъа.— Мен, районнга барып, больницаны баш дохтуру бла сёлешип келеме. Базарбайгъа да айтханма. Ол бусагъат арбасын жегип, бери келликди. Больницада сени сау этерикдиле, ма кёрюрсе.

— Жанынга къурман болайым, Жекебай. Туугъан къарындашым къатымда болса, аны этериги да ол болур эди. Сау бол, сау айлан...— деди Мария, анга ыразылыгъын билдире.— Алай мен энди игирекме. Больницада туралгъан да этерик тюйюлме. Андан эсе, мени тёшегимден къозгъамай къоюгъуз. Тилейме барыгъыздан да.

— Анакам, больницада мен да къатынгда турурма,— деди Азинат, анасына жалынып. Мария башын акъырын чайкъады.

Бу кезиуде эшикни да кенгнге ачып: «Мария! Ой Мария!..» — деп, къууанч тыпырлы болуп, аягъы басханны кёзлери кёрмей, юйге Махмуд кирди. Мынга не болгъанды дегенча, юйдегиле сейирге къалдыла.

— О, Жекебай, сен да мындамыса?! Эшитдигизми ол хапарны!

— Не хапар! — деп, юйдегиле барысы да бир ауздан сордула.

— Бизге туугъан жерибизге къайтыргъа эркинлик бергендиле!.. Бусагъатда радиода айтхандыла!..

— Туугъан жерибизгеми дейсе?! — деп, Мария башын жастыкъдан кётюрюп сорду.

— Хоу, Мария! Кесим къулагъым бла эшитип, санга къууулуп келгенлигимди!

Фатимат бла Айшат экиси эки жанындан Махмудну бойнуна тагъылдыла. Азинат да аны белинден къучакълады. Мария юсюнден жууургъанны бир жанына атды. Угу-жугу ич жыйрыгъы бла ундуругъундан тюшдю. Махмудну аллына барды.

— Жанынга къатайым, керти айт, келдими ол Кюн!

— Келди, Мария, келди Къууанч Кюнюбюз!

Мария, санлары бирден къалтырай, Махмудну кёкюрегине къапланды.

— Ислам сау болса эди шёндю! — деди Махмуд, кёлю толуп, Марияны къучагъында ийнакълай.

Бу кюнню жазыкъ таулула, кёзлеринден къан тама, он юч жыл сакъладыла. Не узакъ эди аны жолу, не узакъ!..

Мария Махмудну кёкюрегинден башын алып, мылы тутхан кёзлери бла Махмудха къарады да:

— Жашым, кимди дейсиз аты да шёндюгю къырал таматабызны? — деп сорду.

— Хрущёв.

— Къор болайым мен анга,— деди Мария. Аны кёзлеринден жилямукъла тёгюледиле. Бу такъыйкъалада аны жилягъанын бла къууанганын айыргъан къыйын эди. Ол, кеф адамча, ары бла бери тентиреди. Фатимат бла Айшат экиси эки къолтугъундан тутдула.

— Ана, кел тёшегинге жат,— дедиле ала анга.

— Угъай, къызларым, энди мен жатмайма. Жолгъа хазырланайыкъ... Туугъан жерибиз сакълайды бизни!

Жекебай быланы тууралларындан, кесини дунияда болгъанын унутханча, алай къарап турду. Ол кеси ёмюрюнде керти насыпны не зат болгъанын бюгюн, былайда, бу такъыйкъалада, биринчи кере кёрдю!

* * *

Сау къал, бизге эмчек ана болгъан огъурлу къазах жери! Сау къалыгъыз, къыйынлыкъда халкъыма билеклик этген огъурлу адамла! Къалыгъыз, сиз да, замансыз кёрге кирген, харип балаларыбыз! Аллахха аманат болугъуз, дуниядан ажымлы кетгенлерибизни къабырлары!

Арадан къауум жыл озду. Малкъар элле жангыдан къураладыла. Сау къайтханла бузулгъан журтларыны орунларында юйле ишлейдиле. Сталин бузгъан от жагъаларында жангыдан от тамызгъандыла. Алай кёп журтла оюлгъан хуналаны бла къалын ёсген къарыуланы тюплеринде къалгъандыла. Аланы иелери киши жерледе къырылгъандыла. Алай, уллу Аллахха шукур босун, миллет тюп болуп къалмагъанды!

Акъташ да къуру жерден ёрге кётюрюлгенди. Жангы юйле ишленнгендиле, ишлене тургъанла да бардыла. Бу юйле алгъынгы жер юйлеге ушамайдыла. Кирпичден къолайлы журтла салынадыла. Эски эл жангырады. Дуниягъа жангы туудукъла да келедиле. Алгъын заманладача, юйледен къууанчлы ауазла да, сабий къычырыкъла да, къобуз тауушла да эшитиледиле. Алгъынча Чокъракъ къаяны этегинде ийнекле кютедиле, тау бетледе къой сюрюуле кёрюнедиле. Черек суу эски жырын жырлай, Уллу тарны ичи бла мушхутул саркъады. Кеслерини иелери къайтып келгенлерине къууанганча, буз тёппели бийик къаяла да кюн нюрюне бёленип, жылтырайдыла.

Он юч жыл бырнак этилип тургъан малкъарлы жашла бла къызла къыралны бийик окъуу юйлерине кирип окъуйдула. Сабийле школлада Кязимни назмуларын кёллеринден айтып, ана тиллерине къанат къакъдырадыла. Быллай кюн къайтып келир деп, кишини эсинде да жокъ эди. «Энди бу кюнюбюз къаралмасын»,— деп, намазлыкъгъа сюелген къартла Аллахдан тилейдиле...

* * *

Фатимат бир ненча жылдан бери колхозда кёгет ёсдюрюучюлени звеньевойлары болуп ишлейди.

Алгъын тау элледе арпа себиучю эдиле... картоф битдириучю эдиле. Наша, помидор, хобуста деген зат а бир кишини да эсинде болмагъан затла эдиле. Аны барын да башлагъан — Фатиматны къарындашы Ахмат болгъанды. Ол урушдан къайтхандан сора, Краснодаргъа барып, андан агрономлукъ курсланы бошап келгенди да, Уллу тарда кёгетлени ол жайгъанды. Хобустаны да, нашаны да, башха тюрлю кёгетлени да аны амалы бла битдиредиле. Талай колхозла кюнлюм бетледе бахчала этгендиле. Акъташчыла да Чокъракъ къаяны аллында ташлы бетде уллу колхоз бахча къурагъандыла. Алайны Ахмат кеси сайлагъанды. Ол аны сайлагъан заманда, колхозну пред-

седатели да, элни къартлары да Ахматха къажау сюелип тохтагъан эдиле.

— Былайда жер жокъду. Ташла юсюнде сен не зат битдиррге умут этесе? — деген эдиле ала жаш агрономгъа.

— Жер хар къайда да барды. Жалан да анга хурмет эте билирге керекди,— деп а Ахмат сюелген эди.

Колхозну председатели Ахмат сайлагъан жерни ташларын ариулатыргъа адамла жиберирге унамай къойгъанында да, Ахмат башлагъан ишинден артха турмагъанды. Энди уа председатель бек ыразыды анга. Бахча колхозгъа кёп файда береди. Элни адамлары да кёгет керекли болмайдыла.

Быйыл колхоз бахчада кёгетле иги битип келедиле. Огъары Чегетде Ленин атлы колхозну кёгет ёсдюрюучюлери быйыл Фатиматны звеносун социалист эришиуге чакъыргъандыла. Энди эки жаны да ким кимни озса да бир кёрейик деген ниет бла ишлейдиле. Кёп болмай Фатимат Огъары Чегетге барып къайтханды. Андан келгенли бери, бахчадан хазна чыкъмайды.

Аланы бахчаларында бир ханс жокъду. Аякъ кийимлерингни тешмей кирмезсе ары, асыры арыудан! — деп, Фатимат Ленин атлы колхозда кёрюп келгеннни юсюнден нёгерлерине айтханды. Андан бери была бютюн къадалып ишлейдиле. Огъары Чегетден да ишлерине къараргъа келечиле келликдиле. Келе келип, ханслы тахталаны кёрселе, айып этерле. Аллах сакъласын аллай ишден!

Къарангы болгъунчунга дери Фатимат белин кётюрмей ишледи. Кёзлери хансланы бла кёгетлени бир бирлеринден айырмай башлагъан кезнуде, ишни къойду. Башын кётюрюп, тёгерегине къарады. Бахчаны ёрге къыйырында биреуленни къарелдисин эледи.

Фатимат, чагасын да тахтала арасында къоюп, аны таба тебиреди.

— Сенмисе, Маржан? Нек кетмей тураса шёндюге дери юйюнге?

— Не эсе да, бюгюн ишге кёлюм бир бек ачылып эди.

Маржан бла Фатимат тенгдиле. Быланы къадарлары да бирге ушайды: экисини да эрлери урушдан къайтмай къалгъандыла. Ёлгенлени санындадыла... Къарындашлары уа сау къайтхандыла. Фатиматны къарындашы Ахмат — колхозну агрономуду, Маржанныкъы — Къаншау, эл Советни председателиди.

Ала экиси да, кёгет бахчадан чыгъып, элге тебиредиле. Юйлени терезелери жарыгъандыла.

— Фатимат, энтда да къайтарып айтмай болмайма...

«Башлагъанды биягъы»,— деди Фатимат ичинден, ачыуу чыгъып. Ашыкъмай тап бара тура эди да, энди уа, нёгеринден къачханча, аякъларын терк-терк алып тебиреди.

— Ахырысы сен сейир адамса,— деди Маржан аны ызындан.— Насыпдан къачхан, сен болмасанг, ким болур дунияда.

— Не насыпды ол? — деп, Фатимат дыркъ тохтап, артха бурулду.

— Мени къарындашым сени насыплы эталмазлыкъмы сунаса?

— Да, Маржан, мен санга айтханма да...

— Кет, аллахчю, башымы аурутма,— деп ачыуланды Маржан.— Жаншай тураса сен алай. Къаншау къатын тапмай турмайды. Алай кёлю санга кетгенди да, башханы унамайды...

Маржан да айта, Фатимат да тынгылауну ийип, барадыла. «Арабий, бу нек башлады жангыдан бу ишни? Алгъын жол аны ючюн тюйюшюрге жетип айырылгъан эдик да, унутупму къойгъан болур?..»

Мындан беш жыл алгъа Къаншауну къатыны ёлген эди. Андан бери Маржан тохтамагъанлай Фатиматны къарындашына тилегенлей турады. Алгъа Фатимат аны бош, лакъырда этген сунуп, оюн-кюлкю бла жууап берип тургъанды. Артдан артха Къаншау кеси да билдирип, иш кертиге кетип башлагъанын сезгенден сора, Фатимат ол затны этмезлигин Маржаннга айтханды. Алай болгъанлыкъгъа, къарындашыны атындан келечилик ишин бардырыуну Маржан да къоймайды, анга угъай деуден Фатимат да тоймайды. Энди, алгъынча да болмай, Маржан ол ишни сагъынып башласа, Фатиматны жини тутуп тохтайды. Ол эрге барыуну юсюнден хапарны эшитирге да сюймейди. Аллай акъылы болса, мындан он беш жыл алгъа окъуна барлыкъ эди эрге. Аны тилегенле дагъыда болгъандыла. Алай ол кишиге да бармагъанды. Энди анга эки жыйырма жылдан атлап барады. Чачына акъ киргенди. Бети жыйырылып башлагъанды. Мындан къарт болгъунчу, башын бир жерге жарашдырып, жашау тынчлыгъын тапса, иги эди да анга. Алай ол аны этерик тюйюлдю. Сау дунияны ырысхысы ючюн да угъай. Аны жюреги ёмюрден ахыргъа жалан да биреуленнге берилгенди.

Маржан а аны ангыламайды. Ол аны ангыларгъа да сюймейди. Эри ёлген къатын жангыдан эрге барыучуду. Маржан кеси да баргъанды экинчи эрге. Урушда ёлген эрини къарасын кийип турмагъанды. Экинчи эринден сабийле табып, толу юйюрлю болуп жашайды. Аны не

айыбы барды? Фатимат аллай бирни къалай билмейди? Насыпсыз жашауун бютюн да насыпсыз этип нек турады? Маржанны къарындашына эрге чыгъып, аны да, кесини да жашауларын нек къурамайды? Не зат сакълайды ол уллу Аллахдан?!.

Маржанны ангылауу алайды. Аны себепли Фатимат бла анга бир акъылгъа келишмеклик бек къыйынды. Болса да Маржан кесини кючюне ийнанады. Эртте, кеч болса да, ол Фатиматны ниетин тюрлендирликди. Аны ажашхан жолундан ызына къайтарлыкъды. Экисин бир юйдегили этип, насыпларын къурарыкъды.

Бир бирден айырыллыкъ жерге жетгинчи, Фатимат нёгерине сёз къатламай келди. Жалан да былайгъа, гюрбежи къатына жетгенде, Фатимат анга жарыкъ болуп:

— Кел, юйге жуукъ бол,— деди.

Экиси да бу ингирде алай бла айырылышдыла. Маржан юйюне жарыкъ кёллю болуп барды. Фатимат а юйлерини босагъасындан мудах кирди. Юйде Мария жангыз кеси эди. Уллу кюбюрню ачып, быстырла бла кюреше тура эди.

— Келдингми, келин... Кеч къалдынг да бюгюн.

— Бахчада ханс кёпдю. Сен кесинг а не эте тураса, ана?

— Жашланы кийимлерин бюгюн кюнге жайгъан эдим да, энди жерлерине жыя турама.

Фатимат кюбюр къатында жерге тобукъланып, ичинден сытыла жиляды. «Жазыкъ ана... сен а менден да жазыкъ. Эки балангдан бирча айырылып. Алагъа жиляй, сокъур болдунг. Жыйырма жылдан бери, аланы кийимлерин сакълагъандан сора къууанчынг болмай къалгъан жазыкъ ана...»

— Келин, не этесе? Мени бетиме сен жиляй тургъанча тылпыуунг урду.

— Угъай, угъай, ана. Нек жилярыкъ эдим мен.

— Алимим бла Элдарым келселе...

Фатимат Марияны андан ары айтханын эшитмеди. Аны жазыкълыгъын жюреги кётюралмай, тышына чыгъып кетди. Юй артына барып, адам кёрмеген къарангы жерде кёлю къаннгынчы жиляды.

26

Кеси аллына жан багъып айланнган бу къарасакъал художникни Н. шахарда таныйдыла. Ол аны орамларында терк-терк кёрюне турады. Бети жара тапладан толуду. Мангылайында окъуна сау жери жокъду. Кийиннген да

хар заманда бирча этеди. Боз бетли къумачдан тигилген кёнчеги. Ол аны жазда, къышда да хазна алышындырмайды. Башында къысха козырёкчугъу бла къара дермантин фуражкасы барды. Аны уа арталлы бла да башындан кетермейди. Ачыкъ, жылы кюнледе уа къызыл кёлек бла айланыучуду. Башха тюрсюнлю кёлек кийип аны бу шахарда адам кёрмегенди.

Бу уллу шахар кюн сайын аны кёз аллындады. Бюгюн да, башха кюнледеча, ара орамны онг къолгъа бурулгъан бир тар мюйюшюне келип, кеси къолу бла ишлеген къауум суратны узун шинтикни юсюне жайды. Ызы бла хуржунундан сигарет чыгъарды да, аны да тютюнлете, тёгерегине къарап, бираз сюелди. Андан сора шинтикни къыйырында кесине деп къойгъан бош жерине ашыкъмай, жайгъашып олтурду. Олтура кетип, мыккыл болду. Тротуарда аллы бла ёрге, эннге озгъан адамланы бетлерине, уллу жарсыуу болгъан адамча, мудах къарады. Аладан кёбюсюню бет сыфатлары анга танышды. Бу шинтикге ол къуру бюгюн келип олтурмагъанды. Аны кёп жыллары былайда ётюп барадыла. Аллы бла ёрге-эннге ётген халкъны ичинде кёплерини бет сыфатларын да ол андан таныйды. Кюн сайын кёре тургъан адамлары. Ала да таныйдыла бу мудах художникни. Бир къауумлары уа аны бла шагъырей окъуна болгъандыла. Аладан былайны озгъаны болса:

— Гутен таг, Алекс! — деп, анга салам бермей кетмейди. Бир къауум шагъырейлери уа, тохтап, аны бла лахор да этедиле.

Алекс бери келмей хазна кюнюн оздурмайды. Жалан да жауунлу кюнледе келмей къалыучуду. Аллай кюнледе юйюнде олтуруп, суратла ишлейди. Ахчасы тауусулуп, бек амалсыз болса, къышда да жайлаучуду бу шинтикни. Суукъдан къабышып, гыт-гыт эте сюелиучюдю. Кюнлери алай бла оза барадыла. Бир ненча миллион адам жашагъан бу уллу немец шахарда кеси къыйыны бла тырнакълап жашау этерге кюрешген миокинледен бириди ол да.

Кимди ол? Къайданды? Не адамды? Аны киши да билмейди. Шахарда аллайла азмыдыла. Бир жарлы суратчы.

Бюгюн Алекс кесини шинтигине башха кюнледен эсе эрттерек келип жайгъашханды. Жайны исси кюнлеринден бириди. Суратчыны тамагъы къургъакъсып, уллу орамда суу ичиучю автоматлагъа терк-терк барып къайтады. Заман тюшден озгъанды. Ол алыкъа бир суратын да сатмагъанды. Нек эсе да бюгюн сурагъан адам да

жокъду. Аллы бла халкъ ары-бери бек кёп ётеди. Алай Алексни суратларына боюнларын буруп да къарамайдыла.

«Баям, мен бу тийрени эрикдиргенме. Башха жер излерге тюшмеге эди...» — деп жарсыйды ичинден суратчы. Алай былайдан кетерге уа кёзю къыймайды. Анча жылны ичинде иелеген бу шинтиги анга багъалыды. Былайда башха шинтикле да бардыла. Алай Алекс бу шинтикни бир кюнде да алышмагъанды. Хар жылны жаз башында ол аны ариу бояп, жангыртады. Кеси бош айлана келип, аны юсюнде бир башха адам олтуруп тургъанын кёрсе да, Алексни жюреги къыйналыучуду. Мында, бу шахарда, аны бу шинтикден сора абериси жокъду. Аны да законсуз иелегенди. Да болсун алай окъуна. Бирсиле заводла, фабрикле, тюкенле тутадыла да! Анга уа ачыкъ кёкню тюбюнде бир шинтик жетмеймиди? Аны былайдан бир заманда да киши да къыстамагъанды. Башха художникле келип, такъырлыкъ да этмегендиле.

«Угъай, угъай... Былайдан кетип жарамаз. Бюгюн саталмасам, тамбла сатарма...» — деп, мудах суратчы, тютюн да иче, сагъыш этип олтурады. Аллы бла уа халкъ жюрюйдю. Таныш бетле кёндюле. Ма, ол озуп баргъан къартчыкъ... къолунда да тыягъы бла. Он жылдан артыкъ болады Алекс аны таныгъанлы. Тохтамай бу тийреде айланады. Ол узун арыкъ къызчыкъ а? Алекс аны бек алгъа кёргенде, ол сабий эди. Энди уа бир субай жашны къолтугъуна кирип барады. Ёсгенди... Ма, ол семиз къатынны да Алекс эрттеден бери кёре турады. Ол алгъын алай семиз болмаучу эди. Назик санлы, ариу тиширыу болуучу эди. Энди уа, бели да жюзжыллыкъ эмен терекча, базыкъ болгъанды. Алай ол иги тиширыуду. Былайтын ётюп бара, Алексге салам бермей къоймаучуду. Алекс да анга баш ийиучюдю. Таныш бетле, шагъырей адамла, алай аладан бири да Алексни ким болгъанын билмейди. Алекс алагъа жарлы художникди. Андан сора зат да угъай. Алекс да билмейди аланы кимле болгъанларын. Ол билген — ала немецлиледиле. Бир заманда битеу дунияны титиретген немецлиле!

Алекс шинтигинде къарангы бола башлагъынчыннга дери олтурду. «Былай боллугъун билсем эди, бюгюн юйде къалып, сурат ишлемеймем. Сау кюнюм зырафына кетди»,— деп, ичинден жарсый, шинтик юсюнден суратларын жыйды. Ол шахарны кюнчыгъыш къыйырында жашайды. Ары жетгинчи иги кесек жол барды. Эки-юч автобусха минип, алай барыргъа керекди. Аны себепли Алекс, башха кюнледе этиучюсюча, кафеге не да столо-

вагъа къайтып ауузлана да турмады. Тюкеннге къайтып, ётмек бла бир банка чабакъ консерва алып, жашагъан жерине ашыкъды.

* * *

Арт чурулада Алексни иши осалгъа кетди. Этген суратлары сатылмайдыла. Эки ыйыкъдан бери жангыз бирни да саталмагъанды. Бюгюн да сатыучу жеринде эрттенликден бери сакълайды. Бир да соргъан адам а жокъду. Ачыуундан аллы бла озгъанлагъа огъурсуз бетден къарап башлагъанды. Хуржунунда жалан да эки маркасы барды. Битеу байлыгъы олду. Ол аланы асыры аягъандан, эрттенли бери азыкъ да ашамагъанды. Алайда тюкеннге кирип, эки стакан жюзюм суу ичип чыкъгъанды ансы. Андан башха тилинде зат да жокъду. Айхай, бюгюн кюн бир бек къызыуду. Андан тюйюл эсе, башы да ауруйду.

Кеч болуп бара эди. «Абери да саталмай къалама»,— деп, Алексни ичине къоркъуу кирди. Анга жашаргъа керекди. Мында аны жаны ачыр адамы жокъду. Кимге тыянырыкъды?

«Нек сатыла болмазла? Бу уллу шахар менден эриктенми этген болур? Огъесе уа адамла искусствону сюймеймни башлагъандыла? Ким билсин. Терслик мени кесимде эсе уа... ашыгъып этгенем бу суратланы. Осалмы болурла? Осал эселе, мен былагъа уллу багъа айтмайма. Соргъан нек этмейдиле? Тейри бу уа ишден тюйюлдю...»

Алекс, ичинден алай оюмлай, олтургъан жеринден терк ёрге турду да, къаты бла озуп баргъан бир къартыракъ кишини аллын тыйып тохтады.

— Алыгъыз бу суратладан къайсысын сюе эсегиз да.

— Манга сурат керек тюйюлдю.

— Бек учуз берликме.

— Керек тюйюлдю манга дейме да.

— Сора алайлай окъуна ал. Керти айтама, ал... саугъа...

— Не эсе да бек сейир адам кёрюнесе сен,— деп, къарт киши, ызына да къарай, жолуна кетди.

Энди былайда тургъандан хайыр чыкъмазлыгъын билип, Алекс суратларын да жыйып, юйюне кетди. Кёлю жер бла тенг эди аны. Башына кёп, ауур сагъышла жыйылгъандан автобусха къалай минип, къалай тюшгенин да билмей барады.

Жашагъан жерине кёз байлана тебиреген заманда жетди. Ары кирлиги да келмегенча, къабакъ эшикни аллында бир ауукъгъа дери мугурайып турду.

* * *

Ачдан жюреги шор тарай, Алекс алай уянды. Туруп, ашыкъмай, бетин-къолун жууду. Кийинип тамам болду. Энтда да «базарына» барлыкъды. Башха амалы жокъду. Мастерскоюна кирди. Полда жайылып тургъан кенг уллу полотногъа сюйюп къарады. Алекс бу суратха ахыр бояуларын бирси кюн жагъып бошагъан эди. Бу полотносу былай тамаша болур деп, аны эсинде да жокъ эди.

«Кёлюмю салсам а, эталлыкъ кёреме мен да бир затла»,— деп къууанды ол ичинден. Бу къууанчы аны ачлыгъын да унутдурду. Бир ауукъгъа дери ол суратда таулагъа къарап, насыпха кёмюлгенлей турду. Жеринден тебериги келмей эди аны. Чукуй башлары булутлагъа тирелип тургъан къаяла... жашил сыртлы таула... ташлы къолла, агъачлы бетле, суу баргъан сызгъала. Тау тюбюнде уа — эл... Аны жер башлы таш юйлери... бирлери сау, бирлери жарты оюлуп. Эски журтланы къатында жангы къошунбаш юйле. Элни ёрге жанында кенг сыртны башында къой сюрюу... Аладан арлакъда эки-юч ат кёрюнеди...

Алекс полотнону чулгъап башлагъанда, кёлю толду. Ол муну сатаргъа деп ишлемеген эди. Алай ол амалсызды. Бирси суратлары сатылмайдыла. Энди муну элтип бир кёрсюн.

Уллу чулгъамны къолтугъуна къысып, Алекс чардакъдан тюшдю. Эльза жокъду. Баям, ишине кетген болур. Аны кёзюне урунмагъаны да иги кёрюндю.

«Ай, медет а, «тауларымы сатып», жан багъаргъамы къалдым энди?.. Атам, не этейим? Мен бу амалсызлыкъгъа сени ючюн къалып айланама. Сени хурметли атынга кир къондурмайым деп. Жашы сатлыкъ эди деп айтдырмайым деп. Сени жерге къаратхандан эсе, мен, къайда болса да, ит ёлгенча ёлюрге хазырма. Алай, сен ийнан, атам, мен сатлыкъ тюйюлме. Ата журтубуз ючюн мен жанымы артха салмагъанма. Мени терслигим — ёлмей сау къалгъанымды... Мен аллынга алай айтып барсам, сен ийнанырмыса? Халкъым ийнанырмы манга?..»

Алекс базарына барып, суратын шинтикни юсюне жайды. Ол ары сыйынмай, жартысы жерге жайылгъан-

лай къалды. Ёрге, энишге озгъан адамла тохтап, суратха къарай башладыла. Бир къауумла кёпге дери мычып къарайдыла. Художникге да кёз къыйырларын жетдиредиле. Бир бирге къошула кетип, уллу жыйын болуп да къарайдыла. Ала седирерге, дагъыда башхала жыйыладыла. Бирле: «Швейцария...» — деп озадыла, бирле уа: «Альпы... Альпы...»,— деп кетедиле. Багъасын да сорадыла. Алай алыкъа Алекс аны багъасын тохташдырмагъанды. Асыры багъа айтып, халкъны юркютюп иермеми деп да къоркъады. Соргъан адамлагъа: «Сен кеси багъангы айт, сора келиширбиз»,— дейди. Алай алыкъа суратха базынып багъа бичген адам чыкъмай барады. Алексни мураты алты, жети жюз маркадан азгъа бермезгеди. Ахыр болмай къалса, беш жюзге окъуна берликди. Не этерикди, амалы алай болса.

Къарагъанла кёпдюле. Алай алыргъа деп ёшюн ургъан адам жокъду. Бир къауумла суратдан эсе художникни кесине кёбюрек къарайдыла. Аланы кёзлеринде: «Быллай суратны этген бу кимди?» — деген соруу барды. Аны Алекс кеси да сезип турады: ичинден ёхтемленеди. Битеу суратчылыкъ ишинде ол кесине бу жолча уллу эс бурдурмагъанды. Тюзюн айтханда, шёндю Алекс бу полотносуну терк сатылып кетерин сюйген окъуна этмей турады. Аны не къадар бир кёп адам кёрсе, Алексге ол къадар бир игиди. Алай болса, художник танылгъан этеди. Экинчи жол анга тынч боллукъду... суратларын иги аллыкъдыла.

Къатында да омакъ кийиннген субай тиширыу бла, орта ёсюмлю, къара шинли, арыкъсуу, акъ костюмлю киши, келе келип, суратны кёргенде, эки кёзюн андан айырмай, сын къатып къалды. Алекс да анга кёз къыйырлары бла жашыртын къарады. «Тейри, бу уа, ким эсе да, суратны жаратхан халы барды»,— деп келди аны кёлюне. Суратха къарай туруп, акъ костюмлу кишини бети ючтёрт кере тюрленди. Алекс аны да эследи. «Не эсе да, искусствodан уллу ангылауу болгъан адамгъа ушайды бу. Кеси да акъсюекледен болур. Кёремисе аны юсюнюбашыны да тазалыгъын. Къоллары да чанка къолла. Музыкант иш а болурму? Мени ючюн ким да болсун, суратны алсын ансы... не эсе да муну жапысы манга таныш кёрюнеди. Бир жерде илиннген болур кёзюме... автобусда... орамда. Болур, болур...»

Къатында тиширыу, аны къулагъына не эсе да бир затла айтып, къолтугъундан тутду. Акъ костюмлу киши, тиширыуну айтханын эшитди эсе да, эшитмеди эсе да, анга бир тюрлю эсин бурмады. Аны битеу акъылы сурат-

да эди. Тиширыу, къайры эсе да ашыкъгъанча, тынгысыз бола башлады. Тёгерекден халкъ кёп басынды. Бу кезиуде акъ костюмлу киши кёзлерин полотнодан айырды да, адамланы бетлерине тангысыз болуп къарады.

— Муну иеси кимди? — деп сорду.

— Мен,— деп, Алекс анга жуугъуракъ жанлады. Акъ костюмлу киши анга кёзлерин кенг ачып, не эсе да бир тюрлю сейирсиниулюк бла къарады.

— Автору кимди бу суратны?

— Мен,— деди Алекс.

Акъ костюмлу кишини къатында тиширыу аны былайдан артха кетерирге кюрешди.

— Багъасы неди суратынгы? — деп сорду, акъ костюмлу, хуржунундан къол жаулугъун чыгъарып, аны бла мангылайында терлегенлерин сыйпай.

— Багъасымы?.. Сен не берсенг, багъасы ол боллукъду...

— Мен бергенни къой. Автору сен эсенг, багъасын да бич.

— Мен а сен бичсенг сюеме.

— Эки минг марка.

Алайда тургъанла «Ох-хо-о!..» — деп, дауур болдула. Алекс, не айтыргъа билмей, тынгылауну ийди. Акъ костюмлу киши, полотнону къыйырындан тутуп, чёргеп башлады.

— Азды дей эсенг, энтда да къошайым. Суратны мен алдым,— деди ол Алексге.

— Угъай, аз тюйюлдю.

Алекс да болушуп, экиси да полотнону тап чёргедиле. Суратны алгъан Алексни ачасын санап, къолуна берди.

Бир урумгъа, быллай уллу байлыкъ аны къолуна ёмюрюнде да тюшмеген эди. Къууаннгандан тёппеси кёкге жетгенча болду.

— Танышайыкъ... Мени атып Шабатбекди.

— Мени атым Алексди. Ишсиз художник.

— Сен фахмулу художниксе.

— Сау болугъуз, жюйюсхан Шабатбек, ариу сёзюгюз ючюн.

— Мен керти айтама... Сен кесинг къайданса?

— Мынданма... бу шахардан.

— Бу суратда сен Кавказ тауланы ишлегенсе.

— Алайды.

— Къачан барып келгенсе сен ары?

— Мен ары бармагъанма.

— Сора, кёрмегенлей, къалай этгенсе сен бу суратны?

— Мен аны кёлюмден этгенме, жюйюсхан.

— Кёлюнгденми? Сен бу суратха Кавказны къалайын тюшюргенингни билемисе?

— Билеме.

— Алай эсе, сен анда болгъанса.

— Эртте.

— Кимсе сен?

Алекс аны сорууна жууап къайтармады. «Арабий, кимди бу? Къайда кёргенме мен муну? Не аламат, не сейир! Эсиме тюшюралмайма. Къайда кёргенме?..»

— Билемисе, жюйюсхан Алекс, мен жангылмай эсем, бу суратда сен Малкъар тауланы ишлегенсе, алаймыды?

— Алайды.

— Эл а Акъташды да?

— Хоу... Сен аны къайдан билесе... Акъташны?!

Шабатбек бла Алекс бир бири бетлерине термилишип къарадыла. Экисини да кёзлеринде уллу соруу белгиле жазылып тургъанча эди.

— Акъташ мени туугъан элимди,— деди Шабатбек.

— Къалай?.. Сен Акъташданмыса?

— Хоу.

«Алекс: «Мен да анданма!» — деп къычырыргъа аздан къалды. Алай, терк эсин жыйып, кесин тыйды. Алыкъа ол ким эсе да, Шабатбекни танымайды. Неге деп ачыкъларгъа керекди ол анга кесин. «Угъай, угъай, угъай... Сатлыкъ эсе уа? Мени да сатар да иер. Сора хапарым Акъташха жетер... Эменланы Алим Запад Германияда бугъуп айланады деп».

Шабатбек бла Алим, бир бирге тургъан жерлерини адреслерин берип, алай айырылышдыла.

Шабатбек кетгенден сора да, Алим базар шинтигини къатында, тебалмай, сюелгенлей къалды. Шабатбек узая барып, адамла ичинде кёрюнмей къалгъынчыннга дери, Алим аны ызындан къарап турду. Сейирден не этерин билмейди. Мында, Германияда, туугъан эли — Акъташдан адамгъа тюберикме деп, аны эслеп эсинде да жокъ эди. Ол аны ким болгъанын алыкъа таныгъан да этмегенди. Алай танымагъанлыкъгъа, ол акъташчыды. Ала бир эллиледиле. Экиси да бир сууну бойнунда ёсгендиле. Анча жылны ичинде, агъачда ажашхан бёрюча, Алим мында, ачыудан ичи улуй, жашайды. Кесини элинден мында адам жашагъанын билсе эди, аны бла тюбешип, къайгъыларын чача турур эди. Билмегенди быллай ишни. Къаллай ауур кюнлери болгъандыла аны мында.

Алим алыкъа базар шинтигини къатында сюеледи. Бир къарт къатын бла къарт киши келе келип, солургъа

шинтикге чёкдюле. Алим аланы окъуна эслемеди. Ол бусагъатда дуниягъа жангыдан туугъанча, уллу къууанчлы болуп турады. «Къалай ийип къойдум мен ол адамны? Ахырына дери соруп нек билмедим? Кесими да нек танытмадым?» — деп, ол ичинден кеси кесине къайтарып-къайтарып урушады. «Охо, адресин бергенди. Бюгюн окъуна юйюне барайым. Угъай, угъай... бюгюн жарарыкъ тюйюлдю. Не терк чабып жетди дер. Юч-тёрт кюн озсун да, алай барырма. Ким болур, арабий? Ким эсе да, кёзлери танышдыла. Жалан да кёзлери. Сора бет къаны да. Тохта, тохта, тохта, баям, бу ким эсе да, революцияны заманында тыш къыраллагъа къачхан байладан, бийледен болур. Угъай, тейри. Мен кеч туугъанма. Ол заманда кетгенлени танырыкъ тюйюлме. Муну уа кёргенме. Арабий, кимди бу?.. Шабатбек... Атын тюрлендиргенди, менича. Тукъум атын а сормадым. Огъесе уа Шабатбек аны тукъум атымыды. Аллай тукъум ат бармы эди Акъташда?.. Бар эсе да, унутханма. Башымда жукъ къалмагъанды. Жалан да элими сыфаты турады кёз аллымда. Башха бир зат да угъай...»

* * *

Алекс кесини акъылын не бек чучхуп кюрешди эсе да, Шабатбекни ким болгъанын эсине тюшюралмады. Энди ол аны юйюне барыргъа бел байлагъанды. Бюгюн орта кюндю. Анга жарашхан кюн! Аны ийнаныуу алайды. Ол кюн башлагъан иши огъурлу болуучуду. Алекс аны талай кере сынагъанды. Къонакъгъа барыргъа бюгюнгю кюнню да андан сайлагъанды. Бу иши да игиликге болурун сюеди. Шабатбек ким эсе да, аны билирге керекди. Ол керти да акъташчы эсе, Алекс юйюнде адамларындан бирин тапханча къууанырыкъды.

Алекс автобусда сагъыш эте барады. Тышында уа ингир бет алгъанды. Адамланы ишден къайтхан заманларыды. Автобусла да, троллейбусла да толудула.

Алекс «базар» шинтигине автобусну терезесинден къарап озду. Иесиз къалып тургъан журтча кёрюндю ол анга. Шабатбек бла сатыу этген кюнюнден бери Алекс ары бармагъанды. Башха ишле бла айланнганды.

Автобус Алексге керекли жерде тохтады. Шабатбекни юйю бу орамдады. Алекс, сейир эте, тёгерегине къарады. Бу шахарны ичинде аны аягъы жетмеген орам жокъ сунуп туруучу эди да, бу орамны уа биринчи кере кёреди. Бираз тарды ансы, ариу орамды. Эки жанында кенг бутакълы уллу терекле кёкню жабып тургъанчадыла. Ма-

шинала да кёп жюрюгенча кёрюнмейдиле. Шахарны шош орамларындан бириди. Мында бийик юйле да хазна жокъдула. Асламысы иели юйле кёрюнедиле; тюрлю-тюрлю бояулагъа боялгъан къабакъ эшикле, юйле уа эки, юч къатлы... «Баям, бу орамда байла жашай болурла,— деп келди Алексни эсине.— Алай эсе, Шабатбек бу орамгъа къайдан сугъулгъанды? Огъесе уа ол да байладанмыды?.. Къайсыды аны юйю быладан? Бу юй жыйырма бла жетинчи. Энтда да тёрт юйден сора...»

Алекс къабакъ эшигини юсюнде «33» деген жазыу болгъан юйню къатында тохтады. Сейирге къалды. «Шабатбек быллай къолайлы юйдеми жашарыкъды? Ким берликди анга мында быллай юйню? Къаллай бир немецлиле айланадыла баш сугъар жер тапмагъанлай... Шабатбекни уа эки къатлы уллу юйю! Огъесе уа мен ажашыпмы келгенме? Къайры салгъанем адресин?..» Алекс хуржунундан блокнотун чыгъарып, анга къарай тургъанлай, къолунда да портфели бла, къабакъ эшикни къатына къаракъаш къыз келип тохтады. Алекс анга баш ийип, салам берди.

— Бу юй жюйюсхан Шабатбекни юйюмюдю?

— Хау.

— Жюйюсхан Шабатбек, юйде болурму?

— Болур,— деди къыз, Алексни бетине ышанлап къарай.— Кечгинлик беригиз, сиз художникмисиз?

— Хау.

— Сора мен жангылмагъанма. Мени атама Кавказ пейзажны сатхан сиз болурсуз?

— Хау, ол аны менден алгъанды. Сиз а аны къызымысыз?

— Хау. Атым Асиятды.

— Асиятмы?!

— Нек сейир этдигиз? Таныш атмыды?

— Ы-ы-ы... Хоу.. Аллай атны эшитгенме.

— Келигиз, юйге кирейик. Атам сизни келгенигизге ыразы боллукъду.

Алекс къызны ызындан арбазгъа кирди. Ит юрюп, аны юсюне чапды. Асият болмаса, талагъан окъуна этерик болур эди. Къыз, урушуп, аны артха къыстады.

— Келигиз, энди ол сизге чабарыкъ тюйюлдю,— деп, къыз къонакъгъа бурулду. Алекс а, кёзлери да буз ташлача, суукъ тартып, сюелип тура эди.

— Не, къоркъгъанмы этдигиз? — деди Асият къонакъгъа.

Ол къоркъгъан этмеген эди... Концлагерден къачхан заманында ызындан жетип, аны талагъан ит эсине тюшген эди.

Юйню ичини байлыгъы Алексни бютюн да уллу сейирге къалдырды. Ол кеси ёмюрюнде быллай юйге кирмегенди! Тизгини тап жыйылгъан, таза юй. Асият къонакъны тюп этажда залгъа кийирип, диванга олтуртду да, кеси уа: «Атам мында эсе, кёрейим»,— деп, чыгъып кетди. Алекс тёгерегине къарай барып, къабыргъада тагъылып тургъан эки портрет суратны кёрдю: бири — эр киши, экинчиси уа — тиширыу. Эр кишини башында тёгерек бёркю барды, кёкюрегинде хазырланы къыйырлары кёрюнеди. Алекс аны Шабатбекни кеси сунуп, анга эслеп къарады. Угъай, Шабатбек тюйюл эди ол. Тиширыуну уа башында жаулугъу жокъду, чачы артха сыйдам таралыпды. Ол европалы тиширыугъа ушамайды.

Залны эшиги ачыкъ эди. Алекс Шабатбекни ауазын эшитди. Жюрегине уллу тынгысызлыкъ кирди. Жеринде олтуралмай башлады. Шабатбек киргинчинге окъуна ол дивандан ёрге турду.

Шабатбек залгъа къатыны бла бирге кирди.

— Сау кел, сау кел,— деп, Шабатбек Алексни къолун жарыкъ болуп тутду.— Бу уа юй бийчемди. Аны бла да таныш.

— Бек ыразыма... Алекс.

— Кристина,— деп, тиширыу къолун къонакъгъа узатды.

— Тейри, былай келмесенг, санга мен кесим барыргъа деп тура эдим,— деди Шабатбек, къонакъны къатына диванга олтуруп.— Ол кюн сорургъа унутуп къойгъанем... Сени дагъыда болур Кавказ пейзажларынг?

— Угъай, жокъду.

— Болса, аллыкъ эдим. Багъасы ючюн къарарыкъ тюйюлем.

— Мен сизден уялып турама,— деди Алекс юйню иесине.

— Неге деп?

— Ол суратны асыры багъа сатханма. Ахчагъызны жартысын къайтарайым деп келгенме.

— Ол дегенинг неди! — деп, Шабатбек, хуржунуна узалып башлагъан Алексни къолундан тутуп тохтатды.— Аны багъасын мен кесим бичген ушай эдим да. Тюзюн билирге сюе эсенг, сен ол кюн анга миллион марка сурасанг окъуна, мен суратны алмай кетерик тюйюлем. Сен ол полотногъа тюшюрген жерлени кёрюр ючюн, мен кёп жылладан бери термилеме. Сен да эмигрант ушайса да?

— Хоу. Керти айтаса. Адамгъа туугъан жеринден багъалы зат жокъду.

— Тюз айтаса... бек тюз. Кристина, къонакъны сыйлар къайгъынг жокъмуду?

— Болмай а.

— Мени ючюн къыйналмагъыз... тилейме,— деди Алекс, ийменип.

— Ол дегенинг неди! Кавказлы ушайса да. Биз жерибизден узакъда болгъанлыкъгъа, адетибизни унутургъамы керекбиз? Къонакъ Аллахны къонагъыды.

— Башында залгъа кётюрюлюгюз,— деди Кристина эрине бла къонагъына.

— Ахшы. Сен айтханны этейик.

Ала атлауучла бла башына кётюрюлдюле.

— Кир бери,— деп, Шабатбек, Алексни алгъа ийип, къолу бла анга эшикни кёргюзтдю. Экиси да залгъа шош кирдиле. Кире баргъанлай окъуна, къонакъны кёзлери къабыргъада суратха илиндиле. Ол аны биринчи кере кёргенча, анга къаран къалды. Билмей тургъанлай, Акъташха киргенча болду. Мангылайына жарыкълыкъ урду. Суратны быллай жарыкъ, уллу залда кёз туурагъа такгъаны ючюн Шабатбекге ыспас этериги келди. «Мен кесими мындан бош жашырып турама ансы, бу иги адам болур. Элин, жерин сюйген адам — аман адам болургъа амалы жокъду...»

— Олтур... Олтур, шуёхум,— деди юйню иеси къонагъына. Алекс суратдан кёз къарамын айырды да, не айтдынг дегенча, Шабатбекни бетине къарады.

— Олтурайыкъ былайгъа,— деп, юйню иеси диванны кёргюзтдю. Бу кезиуде, къолунда тыягъына да тыяна, кёзлюклю къарт къатын залгъа кирди.

— Ана, ма бу суратны ишлеген художник,— деп, Шабатбек Алексни тиширыугъа кёргюзтдю.

— Алаймыды?.. Сау кел,— деп, къарт къатын къонакъны къолун тутду.— Бу суратны уа мен да бек жаратханма.

— Сау болугъуз, фрау. Сизни кибик хурметли адамла ишиме бюсюреруча, мен аллай уллу художник тюйюлме.

— Угъай, сен аны бош айтаса,— деди Шабатбек.

— Олтургъуз... Мени ючюн сюелип турасыз,— деди къарт къатын алагъа. Кеси уа, тыягъына да тыяна, залдан чыгъып кетди.

— Бу мени ёге анамды,— деди Шабатбек къарт къатынны юсюнден.

— Мен а туугъан ананг суннганем.

— Угъай...— Шабатбек мудах болду.— Мени анамы да, геллямы да отузунчу жыллада думп этген эдиле.

— Къалайлыкъ бла?!

— Э-э, шуёхум, ол узун хапарды. Сен кесинг къайданма дегенеңг?.. А-а, миллетинги соргъанымда айтмай къойгъан ушаенг! Алай менден сен бош къоркъаса. Ёмюрде бир адамгъа хатам тиймегенди.

Алекс сагъышха къалды. «Айтайым да къояйым мен да Акъташдан болгъанымы. Несине букъдурама? Къарындашлача бир бирибизни ийнакълап олтурурну орнына, бир бирибизге тыш адамлача болуп турабыз. Жашауу игиди ансы, муну къадары да мени къадарыма ушап тургъанчады. Нисти да тюз кёрюнеди...»

— Къуру сен бла мен тюйюлбюз... мында Кавказдан дагъыда бардыла,— деди Шабатбек, сагъышха берилип.— Мен аланы кёбюсюн таныйма. Урушну заманында пленнге тюшгенле. Урушдан сора уа, Сталинден къоркъуп, ызларына къайтмай къалгъанла. Сен да аллайладан бири болурса.

— Да... да, хоу,— деди Алекс, не айтханыны магъанасын кеси да толу ангыламай, экили бола.

— Уруш кёплени къадарларын сындыргъанды.

— Аны уа керти айтаса. Уруш болмаса, биз да туугъан жерибизде жашарбыз,— деди да, Алекс солуун теренден алып ахтынды. Ол кесин Шабатбекге ачыкъларгъа аузун ача къалды. Алай, нек эсе да, дагъыда айталмай къойду. «Нек ашыгъама? Муну ким болгъанын бир билейим да, андан сора... Кеси жашыргъан адамгъа ушамайды. Кимсе сен?.. Мени термилте турма да, айтчы. Сен Шабатбек тюйюлсе. Сени тюз атынг башхады. Мен да Алекс тюйюлме. Мени атым Алимди. Айтчы манга атынгы, къарындашым. Айтчы. Аллах бла тилейме...»

— Бу сурат бла сен мени бек къууандыргъанса,— деди юйню иеси, жарыкъ кёллю болуп.— Билемисе, мен гитче заманда Акъташха Гюржюден художникле келип, суратла этип кетнучюлерин унутмай турама. Сени кёргенимде, аладан бири болурса дегенем. Ала да былай, сенича, сакъаллы кишиле болуучу эдиле...

Залгъа Асият кирди. Аны кёксюлдюм кёзлеринде сау дунияны жарыгъы сыйынып тургъанча, аллай бир жарыкълыкъ бар эди.

— Аш юйге келигиз. Мамам чакъырады,— деди ол, аз эннишге да ийилип. Аны быллай ариу адеплилиги Алексге болмагъанча хычыуун тийди.

Шабатбек, къонагъын да биргесине алып, аш юйге барды. Узун столну юсю сыйлы ашарыкъладан бла тюрлю-

тюрлю формалары эм да этикеткалары болгъан шешаладан толуп эди. Столну башында тамата олтурлукъ шинтикге Шабатбекни ёге анасы олтуруп тура эди. Кристина уа стол къатында ёрге сюелип, къонакъгъа да, эрине да жарыкъ бетден тюбеди. Быладан сора да аш юйде шапалыкъ эте айланнган дагъыда бир тиширыу барды.

Алекс ашаргъа, ичерге кюрешгенликге, кёлю арталлы бла да ашха тартмай эди. Бу юйню жашаууна сейирсинингенден, ол алыкъа армау болуп турады. Быллай жерге келликме деп, аны эслеп эсинде да жокъ эди. Быллай журту болгъан Шабатбек бош адам тюйюлдю. Ол бу байлыкъны къалай бла къурагъанды? Ишлеген да къайда этеди бу?.. Алексни башына кирмеген соруу жокъду. Ала аны мыйысын къайнатадыла. Шабатбекни ёге анасыны бетине жууукъдан къарай кетип, тюбюнде залда кёрген эки портретни биринде ол болгъанын энди тохташдырды.

«Бу Шабатбекни ёге анасы эсе, сора ол портретде бирси кавказлы кишни уа кимди? Шабатбекни атасы ол болургъа керекди». Алим аны жанысына бек эслеп къарагъанды. Ол Акъташда аллай адамны бир заманда да кёрмегенди. «Бу къатын а... Шабатбекни ёге анасы? Немец тилде чалып сёлешеди. Не миллетди? Таулу къатыннга ушагъан халлары да барды...»

Шабатбек ичгиден артха турмайды. Алексге да ичиреди.

Стол артындан бек алгъа къарт къатын кётюрюлдю. Ол, шинтигинден турурдан алгъа, жан жаулукъ бла эринлерин да, къолларын да сыйпады. Аллында табагъын да, вилкасын, къашыгъын да жыйышдырды.

— Кечгинлик беригиз. Сизге халалды,— деди да, аш юйден чыкъды. Кристина да аны ашырып кетди. Шабатбек бла Алим да ашап-ичип бошагъандан сора, башында залгъа къайтдыла.Шабатбекге уртлагъаны татыгъан болур деп тура эди Алим. Ол а арталлы бла да аузуна жукъ салмагъан кибикди. Залгъа кире баргъанлай, суратха къарап тохтады. Ёмюрюнде къарап турса да, ол андан тоймазча халы барды. Алим диваннга олтуруп, Шабатбекге къарап турду. Бир да бир таныш илишанын тапмагъанды. Жалан да кёзлери...

— Билемисе, сен мында не затны этмей къойгъанса?— деди Шабатбек, суратдан Алимге бурулуп.— Ма бу межгитни огъары жанында къабырла болуучу эдиле... ма былайда. Ол къабырлада мени атамы атасы жатады,— деди Шабатбек, Алексге къарап.— Баям, атам да анда жата болур. Аланы экисин да бир адам ёлтюргенди.

Алимни чач тюклери ёрге кётюрюлгенча болду. Ким эди ол деп сорургъа тили айланмай къалды.

— Анга дерт жетдирирме деп антым бар эди. Алай мен ол антымы толтуралмагъанма. Бара баргъан дунияда...— деп, сёзюн ахырына жетдирмей, Шабатбек мудах болуп тохтады. Аны акъсыл бети къаралды.

— Сен билсенг эди,— деп башлады юйню иеси, ауур кючсюнюп.— Совет власть бизге къаллай бир къыйынлыкъ сынатханын. Байсыз, бийсиз деп, малларыбызны ырысхыбызны да сыйырып, къум тюзлеге жер аудурду... Аны хатасындан геллям да, анам да туугъан жерден узакъда, ачыудан жюреклери жарыла, ёлгендиле. Мен ол заманда жаш эдим да, болуннган ишлени къыйматын артыкъ бек ангылай болмаз эдим. Ансы мени жюрегим да таш тюйюлдю, бирлеики жарылгъанча, ол да жарылыр эди. Тюзюн айтханда, ол заманда ёлюп къалсам, иги эди манга да. Шёндю мени жашауум жашаумуду? Ол заманлада жарылмагъан жюрегим энди жарылады. Заман кёп озгъанды, алай кёкюрекден ачыу кетмегенди. Баям, ёлгюнчю кетген да этерик болмаз. Туугъан тауларымы былай бир къарап кёрюр ючюн, шёндю мен жанымы къурман этер эдим... Билемисе, шуёхум, мен революцияны кёрюп болмайма. Россейде болгъан революцияны терс ишлери кёп эди.

Шабатбек мыккыл болуп тохтады. Алим да тынгылауну ийди. Ол анга къалайлыкъ бла, не ыз бла, не айтыу бла сёз нёгер болургъа билмей эди. Сёзге къошулса, Шабатбекни хапарын бузуп къоярыкъ сунуп да къоркъады. Ол аны хар сёзюн ичине жутуп баргъанча, алай тынгылайды. Бу экисини арасында тешилмей тургъан не эсе да бир жашырын тюйюмчек барды. Алимни жюреги аны сезгенди. Ол тюйюмчекни жалан да Шабатбек тешаллыкъды. Нек дегенде, аны къалай къысылгъанын жалан да ол биледи. Аны себепли. Алим тынгылап турургъа керекди. Жалан да тынгылап.

— Мен хапарым бла сени эрикдирип къойдум ушайма да,— деди Шабатбек къонагъына.

— Угъай, угъай... Мен санга тынгылап турама. Бек сейирлик затланы айтаса.

— Жарсыулу затладыла ала ансы, сейир затла тюйюлдюле... Геллям да, анам да ёлгенден сора, мен жангызлай къалгъанем.

— Атанг а къайда эди да? — деп сорду Алим.

— Атамдан а революцияны заманында окъуна айырылгъанек. Аны ёлгенин, саууп да билмей эдик биз. Тохта, аны хапарына артда жетерме. Уруш башланады.

Мени да ары аладыла. Мен ол жол болмаса, ушкокну кёрген да этмегенем. Ары дери кулакса деп, мени, бирси жашлача, аскер къуллукъгъа алып юйретген да этмеген эдиле. Поезд бла алып барадыла да, бизни Смоленскеде тюшюредиле. Душман а ары жетип тура кёреем. Ол кюн окъуна урушха киребиз. Алай бизни урушубуз уруш болмай къалады. Немецлиле шахарны тёгерегин къуршалайдыла да, бизни уа пленнге аладыла. Сюрюп барып, къайда эсе да бир лагерге урадыла. Мен аны къалайда болгъанын шёндю да билалмайма. Анда бизге ташла ташытып ишлете эдиле. Энди, Аллахны буйругъун кёремисе... Мени бойнумда дуам бар эди. Аны манга урушха атланнган кюнюмде бир юзбекли къатын такъгъан эди... «Балам, бу санга болушур»,— деп. Бир жол, ташны кётюреме деп, энишге ийилгенимлей, бойнумда дууа да энишге салынып къалады. Къатымда автоматы бла сюелип тургъан къалаууp дуамы кёреди да: сен бусурманмыса деп сорады. Хоу, дейме. Мен немец тилни да иги биле эдим. Орта Азияда, биз жашагъан жерде, асламысы немецлиле болуучу эдиле... аладан юйренген эдим. Къалаууp мени немец тилде сёлешгеними да жаратып, хапар айтышып тебиредик. Ол соргъан затлагъа мен жууап берип бардым. Тукъум атымы айтханда уа, бетиме къарап, сейир болуп къалды. «Сени атанг бармыды?» — деп сорду. «Бар эди. Алай билмейме ол къайда болгъанын»,— дедим мен. Дагъыда, кёзюме къарай кетип: «Атангы атын айтчы»,— деп тохтады. Мен айтдым. Ол а мени къолумдан тутуп, лагерден чыгъарып кетди. Андан мени къолдан-къолгъа берип башладыла. Ахырында бир юйге элтдиле да, анда азыкъ да ашатдыла. Ингирде уа юч немецли офицер кирип келип, юсюме сюелдиле. Мен къоркъдум. Артха чегиндим. Офицерледен бри уа, кёзюме да къарай, манга жууукъдан-жууукъ келе келди да: «Жашым!..» — деп, къучагъына къысды. Ол мени атам эди.

Шабатбек, биягъы мудах болуп, башын энишге ийип тохтады. «Атангы атын нек айтмайса? Ким эди ол? Аны айтсанг, мен сени ким болгъанынгы билликме. Нек тохтап къалдынг? Айт андан ары... тилейме, айт».

— Эрикдирдиммми? — деп сорду Шабатбек къонагъына.

— Угъай, угъай... сейирди бек...

— Сейир угъай, жарсыулу,— деди Шабатбек, ахтынып.— Андан атам мени бери — Германиягъа ийди... Ма бу юйге. Бу мени атамы юйю эди. Ол сен кёрген къарт анабыз — Назифа, тюрклю тиширыу — атамы къатыны-

ды. Бай тюрклюню къызы. Ала бирге къошулгъандан сора, тюймеле этген гитче заводчукъ сатып аладыла. Атам урушдан къайтмай къалады. Аны ишлерин мында мен бардырып, жашау этип къалгъанма. Къатын да алгъанма. Къызым да барды... Асият. Жашым да барды. Уллу жаш. Ол къатыны бла Тюркге кетип турады... геллясыны жуукъларына. Ол къайтса, мен сени аны бла танышдырырма. Ол да искусствону сюйген адамды. Хар бир затха аз-аздан фахмусу барды. Кёресе, мени жашауум токъду. Ырысхым да барды. Юйюрюм да толу юйюрдю. Алай болгъанлыкъгъа, жюрек тынчлыгъым а жокъду. Ашагъан ашымы татыуун окъуна сезмейме, туугъан жериме термилгенден.

— Алай эсе, нек бармайса ары? Бир да болмаса, кёрюп къайтыренг.

— Билемисе, мени атам Совет властха къажау болгъанды. Атаны бла жашыны бетлери уа бизни халкъыбызда бир бетге саналады. Аладан биринде болгъан айып экинчисине да жетеди. Мен туугъан жериме барсам, душманны туудугъу келгенди дерикле табылырла...

Алим элгенинген окъуна этди. Шабатбек хапарны кесини юсюнден угъай, аны юсюнден айта тургъанча кёрюндю.

— Алай мени атамы ёз халкъыны аллында бир тюрлю терслиги болмагъанды. Ол жалан да большевиклени сюймегенди. Аланы терсликлерин кётюралмай, Совет властха аны ючюн къажау сюелгенди.

Алимни къаны бузулду... «Мени атам большевикди. Ол тюзлюк ючюн кюрешгенди. Сен анга кир жакъма!» — деди ичинден.

— Большевикле кёп харамлыкъ этгендиле. Сен эшитген болурмуса, болмазмыса, билмейме, Сталин уруш бара тургъан кезиуде бир къауум халкъланы къарт, сабий деп къарамай, туугъан жерлеринден къула тюзлеге къыстап, гунч этерге аздан къойгъанды. Мени халкъым — малкъарлыла да сынагъандыла ол зарауатлыкъны.

— Мен аны эшитгенме. Алай аланы жерлерине къайтаргъан ушайдыла да,— деди Алим.

— Къайтаргъан этгенликге, адамланы жюреклеринде унутулмазча дерт къалгъан болур. Ол а игими сунаса?

— Иги тюйюлдю. Алай, не десенг да, тюзлюк къайтханды да! Шёндю Союзда хал тапды дейдиле.

— Ийнаналмайма, Алекс. Анда Сталинни ууу теренге сингнгенди. Ол уудан жайыкъгъынчы, Союзгъа кёп заман керек боллукъду.

— Сора бизни кибиклеге Туугъан жерибизге жол кесилгенди,— деп къойсанг а,— деди Алим, кючсюнюп.

— Тюзюн айтханда, мен былтыр барып къайтыргъа таукел болгъан эдим. Алай... атамы да, аппамы да ёлтюрген большевик сау болур деп, къоркъуп къалгъанма. Ол болгъан жерге бараллыкъ тюйюлме. Аны мурдар бетин кёрюрге сюймейме. Эски жараланы жангыдан ачытыргъа не кереги барды.

— Ким эди ол большевик? — деп сорду Алим, юйню иесини бетине къараргъа базынмагъанча, жерге къарап.

— Да сен аны къайдан билесе? Ол санга неге керекди? Мен аны атын сагъыныргъа да сюймейме... Болса да, сен Акъташха бара тургъан эсенг, аны таныргъа керексе. Ол анда комиссар эди... Эменланы Ислам...

Алимни жюреги элгенди. Бу юйде анга солургъа хауа жетмегенча болуп, адыргыгъа къалды. Аркъасы терледи. Барысы да эсине тюшдю. Аны къатында олтургъан Бекболатды!.. Элбекни жашы! Къужон бийни туудугъу! Алим, не этерин да, не айтырын да билмей, ичин бёрюле тырнай тургъанча болду. Быллай тюбешнуню ол сакъламагъанды. Аны эслеп эсине да келмегенди. «Туруп, кетипми къалайым?.. Угъай, алай жарарыкъ тюйюлдю. Битеулей алып къарагъанда, муну къадары да мени къадарымдан татлы тюйюлдю. Аталарыбыз душманла эдиле. Алай биз экибиз а? Сени жюрегинг да дертлиди, мени жюрегим да дертлиди. Экибизде эки тюрлю дерт. Бусагъат мен санга кесими танышдырайым, кёкюрегиме бичакъ тиреп тохтарыкъ эсенг да...»

— Неге баштёбен болуп къалдынг, шуёхум? — деди Шабатбек къонагъына.— Алим олтургъан жеринден ёрге турду.

— Кетгенми этесе? — деп, юйню иеси да дивандан кётюрюлдю.

— Бекболат...

— Не дейсе?! — деп, Шабатбек къонагъыны сёзюн терк бёлдю.— Сен мени атымы айтдынг!

— Хоу, Бекболат. Мен сени ким болгъанынгы хапарынгдан таныдым. Мен да Акъташданма.

Бекболатны къулакълары, тюз да къатында ушкок атылгъанча, чуулдадыла, къашлары мангылайына ёрлеп, кёзлери уллу жандыла. Алимни бетине, ийнанырыгъы келмеген адамча, соруулу къарады.

— Ме-мен сени танымайма.

— Исламны жашыма мен.

— Эменланы Исламны?..

— Хоу. Аны жашы Алимме.

Была экиси да бир бирлерин шёндю, бусагъатчыкъда кёргенча болдула: бир бирден кёз алмай, къарашдыла, бетлери да бирча тюрлендиле.

— Мени ишим ангылашынады,— деди Бекболат, тамагъы къургъакъсыгъан адамча — Алай сен а? Комиссарны жашы! Къалайлыкъ бла ажашханса?!

— Къадар, Бекболат, къадар...

* * *

Фатиматны звеносу кёгет бахчаны тирлигин жыйып бошады. Алагъа болушургъа келген школчу сабийлеге ыспас этип, Фатимат юйюне ашыкъды.

Мария тёшек болуп жатханлы, эки ыйыкъдан озуп барады. Фатиматны жюреги анга тынгысызды. Ишни къыстау заманы болуп, онг тапмай тургъанды ансы, ол аны кёз туурасындан кетерик тюйюл эди. Фатимат къатында болса, Мария жарыгъан этиучюдю. Аланы жюреклери бир бирге байлашхандыла. Аты-чууу чыкъмай къалгъан адамны несин сакълап турама деп, Фатимат эрге кетип къалса, Мария анга не этерик эди? Зат да угъай. Ол алай этсе, ким биледи, Мария бюгюнлеге дери жашамазгъа да болур эди. Анга, жашларын сау сундуруп, жюрек къарыу берип тургъан Фатиматды. Фатимат аны кёз жарыгъыды, аны умутлу этип жашатхан олду.

Ишлерини ахырына чыкъгъан кюнлери болса да, бюгюннгю кюн Фатиматха ауур кюнча, алай кёрюннгенди. Ол юйюне арып келди. Азинат анасыны къатында олтуруп тура эди. Фатимат юйге киргенлей, Мария жастыгъындан башын кётюрдю.

— Бюгюн а эртте келдинг да,— деп къууанды Мария.

— Ишни бошагъанбыз, анака,— деди Фатимат.

— Иги эди да. Энди солугъан да эт ансы, аман болуп тураса.

— Анака, сен аягъы юсюнге бол ансы, солугъан а иш тюйюлдю.

— Мени хатам жокъду, келин.

Бу кезиуде юйге, къолунда да гитче чемоданчыгъы бла, жарыкъ ышара, жаш къыз кирди.

— Кел, Роза, кел,— деп, Фатимат бла Азинат жерлеринден къопдула. Роза аз уяларакъ да болуп, саусузну къатына барды.

— Гелляка, бюгюн а нечиксиз?

— Къор болайым жанынга, къызым, игиме.

— Энтта да бир укол этейим да, бютюн да иги боллукъсуз,— деп, медсестра чемоданчыгъын ачды. Фатимат бла Азинат бирси отоугъа чыкъдыла.

— Азинат, энди сен бар. Юйюнге къара,— деди Фатимат къайын къызына. Аллах айтса, анака иги кёрюнеди.

— Хау, бюгюн а мажалды...

Ала алай сёлеше тургъунчу, Роза чемоданчыгъы бла Мария жатхан отоудан чыкъды.

— Жанынга болайым, къалайды анам? Букъдурмай айт,— деди Азинат анга.

— Игиге айланнганды. Анга шёндю тынчлыкъ керекди. Кече къатында турабыз деп, жукъусун бёлмегиз. Жукъу — саусузгъа дарманды.

— Къор болайым санга,— деди Азинат, медсестраны ийнакълап.— Серго келгенлей, биз бир кюнню да болжалгъа саллыкъ тюйюлбюз.

Къыз, уялгъандан, башын эшикге тутуп, эшикге тебиреди.

— Уялма,— деди Азинат анга.— Бизден неге уяласа?

Азинатны бла Розаны ашыра чыкъгъан Фатимат ызына къайтды да, барып, Марияны ундуругъуну аллында шинтикге олтурду.

— Жашларымы кёрмей ёлюп кетеме деп къоркъуп тура эдим да, Аллахха шукур болсун, дуниягъа къайтыша башлагъанма,— деди Мария. Фатиматны жюреги такъыр болду.

— Серго келликди деген эдинг да, нек келмей турады ол? — деп сорду Мария бир ненча минутдан сора.

— Келликди, анака.

— Къачан?

— Энди кёп турмаз. Бу ыйыкъда келирге керекди.

— Теркирек келсе эди. Бюгюн кюндюз къалкъыгъанымда, Элдарны келип кёргенем. Аны келлигине кёрюннген болур.

— Болур, анака, болур. Мен санга бусагъат аш-суу этейим. Не ашаргъа сюесе?

— Кёп болмай ашагъанма. Азинат илибиже этип келтирген эди да, сюйюп ашагъанма.

— Охо, алай эсе. Сора жукълаяла эсенг, жукълагъан эт. Розачыкъ санга жукъларгъа керексе деп кетгенди.

Ол къалай иги къызды. Серго келгинчи аны бирле учуруп кетерле деп да къоркъама.

— Къоркъма, анака. Ала бир бирлерин бек сюедиле.

— Бекми дейсе? — деп сагъышланды Мария.— Бек сюеселе, игиди. Ол насыпды. Керти сюймекликден уллу насып жокъду.

— Алайды, анака, алайды.

Баям, Марияны эсине бу чурулада Ислам тюшген болур эди. Ол башын онг жанына буруп, кёзлери иги кёрмеселе да, къабыргъада эрини кюйюз юсюнде тагъылып тургъан сураты таба къарады. Эки жашыны суратлары да атасыны эки жанында тагъылып эдиле. Мария алагъа кёп къарады. Сора, Фатиматха бурулуп, айтды:

— Жашланы кийимлерин бери бер.

Кёчгюнчюлюкню къазауат эрттенлигинде Мария битеу ырысхысын унутхан эди. Абызырагъандан кюбюрюню тюбюнде кюмюш къуршагъы бла ёшюнлюгюн, алтын сыргъаларын бла жюзюгюн окъуна алалмагъан эди. Алай эки жашыны эски быстырларын а жыйышдыргъан эди. Анча къыйынлыкъда, анча азап жыллада да ол аланы ажашдырмай, жанында сакълагъанлай келеди. Жазыкъ, амалсыз кюнлеринде аланы аллына жайып, балаларын тансыкълаучуду. Бу ингирде да, жашлары эсине тюшюп, аланы кийимлерин андан излегенди.

Фатимат, сёз да къатламай, жериндён турду. Барып, Марияны ундурукъ аягъында кюбюрню ачды да, Алимни бла Элдарны кийимлерин андан чыгъарды. Къоллары алагъа тийгенде, санлары къалтырады. Ол аланы Марияны аллына алып келди. Мария, артхаракъ туруп, жууургъаныны къыйырын ёрге кётюрюп, кийимлени ары салдырды. Фатимат, ол затны жюреги кётюралмай, юйден тышына чыгъып кетди. Бираздан ол юйге кирди. Мария жатхан отоуну эшигин акъырын ачып, ары къарады. Жазыкъ ана сабийлери бла жатханча, жашларыны кийимлерин ёшюнюне къысып, жукълап тура эди.

27

Бюгюн Гюренде Черек районну эл мюлкюнде ишлеген алчыланы кенгеши бар эди. Фатимат эрттенликден окъуна Акъташны делегациясы бла ары кетгенди.

Мария аягъы юсюне кётюрюлген кибик этгенди. Арыбери айланырча къарыу кирмеген эсе да, кеси аллына юйден арбазгъа чыгъып, ызына къайталады. Эрттенликде Азинат да келип кетгенди.

Сентябрь айы болгъанлыкъгъа, кюн, башха болмай, жай чилледеча къыздырады. Мария арбазда, юй салкъында, бираз олтурду. Жарыкъда тургъандан тюйюл эсе, кёзлери, къалын тумандача, жукъ кёрмей къалдыла. Аны юсюне уа жюреги да къарыусуз этип тебиреди. Олтуруп болмазлыгъын сезди да, жеринден къобуп, къабыргъаны къармай, юйге тебиреди. Абына-сюрюне, жатхан

жерин кючден бла бутдан тапды. Аягъында чарыкъларын тешип, ундуругъуна тыянды. Бир кесекден эс табып, теке къалкъыу эте башлады. Юйню эшиги ачылгъанча тауушэшитилип, адыргы къалкъыуундан аязды. Азинат къайтып келген сунду ол. Аны себепли жукъ да сормады. Алай, келген адамны аякъ тауушундан, ол аны Азинат болмагъанын ангылады.

— Гелляка!

— Оу кюнюм! — деп сескенди Мария. Аны ау басхан кёзлери, адыргыгъа къалып, юйню ичин къармадыла.— Къор болайым, жашым, сенмисе?

— Менме, гелляка.

Ол Серго эди. Къарт геллясын тансыкълап къучакълады.

— Сыфатынгы кёрлюгем да, кёралмайма, балам,— деп, Мария амалсыздан Сергону бетин къол аязлары бла сылап кюрешди.

— Геллячыгъым, сен ауруп му тураса?

— Угъай, балам, угъай. Мен сау болгъанма. Жанынга болайым. Къалай иги этдинг келгенинги. Къор болайым санга. Бюгюнге къарап тургъанча, ананг да юйде болмады да. Сени аллынга къарай, эки кёзюн жолда тауусханды ол да, жазыкъ.

— Къайры кетгенди?

— Районнга. Жыйылыу барды деп, ары алып кетгендиле.

— Охо, къайтыр... Гелляка, мен бусагъат,— деп, Серго бирси отоугъа чыгъып кетди да, анда къойгъан чемоданын алып, ызына къайтды. Ол аны ачып, ичинден жумушакъ тибит жаулукъ чыгъарып, геллясыны къоллары на берди.

— Муну санга, къышда суукъ болмай турурса деп, келтиргенме. Оренбургда этедиле быллай жаулукъланы. Мен болгъан жерде.

Мария, кёрген этгенча, жаулукъгъа башын ийип, анга къарап бираз турду да, сора аны бла бетин жапды. Ол алай огъурлу жюрегини къууанып сарыгъанын Сергодан букъдурур ючюн этгенлиги эди. Шёндю аны къарыусуз жюрегине не гитче затчыкъ да жетип къалады — иги ичча, аман аманча. Сергону саугъасы уа анга гитче затчыкъ тюйюл эди. Жаулукъ кеси угъай, жашындан туугъанны анга этген хурмети эди аны жюрегин ёрге урдургъан.

— Къалай иги болду келгенинг. Къайгъыларымы чачдынг, балам,— деди Мария, ёню къалтырап.

— Сен жилягъан нек этесе, гелляка?

— Бош алай. Санга къууаннгандан. Санга тансыкъ-лыгъым жюрегиме сыйынмагъандан.

— Гелляка, мен да санга тансыкъ болгъанча, бир адамгъа тансыкъ болмагъанма.

— Къор болайым жанынга, балам. Сау бол, бу жаулукъну келтиргенинг ючюн да. Сен муну алама деп, ашар жеринге ашамай да къалгъан болурса...

— Угъай, угъай, гелля. Мен энди хакъ алама.

— Къалай? — деп сейирсинди Мария.

Окъууну бошагъанма. Энди ишлеп башлагъанма.

Мария сагъынып сагъышланды.

— Сора сен къайда ише киргенсе?

— Анда, окъугъан жеримде.

— Тохта, сен энтта да арымы кетериксе?

— Хоу, гелля. Мен, сизни кёрюп къайтыргъа деп, бир къауум кюнге келгенме.

Мария мудах болду. Ауур кючсюндю.

— Мен а алай сунмаучем, балам. Окъууунгу бошасанг, юйюнгде турлукъ сунуучем.

— Да, геллякам, мен лётчикге элибизде турургъа деп окъумагъанма.

— Хау, балам, хау... къуш бала кёкде учаргъа деп туудыр.

— Сау бол, геллякам, фатыуангы бергенинге. Анала, сенича, уруш жойгъан жашларына жиляй сокъур болмаз ючюн, сабийле, менича, аталарын танымай къалмаз ючюн, биз чеклерибизни сакъларгъа керекбиз.

Сергону ол сёзлери Марияны жюрегин такъыр этдиле. Тюкюрюгюн жута, жилярыгъын кючден бла бутдан тыйды. Ол бу такъыйкъалада бир тюрлю къайгъысын да эсине келтирирге сюймей эди. Сергогъа къаушалып тургъан жюреги энтда да алай къаушалгъанлай бираз турса сюе эди. Аны себепли, къаты болургъа кюрешди.

— Аллах адам улусуна энди ол зарауатлыкъны сынатмасын,— деди Мария, тура кетип.

Бу кезиуде эшиклени да кенгнге ачып, юйге Къанамат кирди. Ол Сергогъа эки къучагъын да кенгнге жайып тохтады. Аны къууанчдан толу кёзлери кеслерини жарыкълары бла саулай юйню ичин жарытханча болдула...

Ингирде, бети жашнап, райондан Фатимат да къайтды. Жашыны келгенин ол эл къыйырына жетгенде эшитген эди.

— Мындан артха созаргъа керек тюйюлдю,— деп, Къаншау, къайгъылы халда олтургъан жеринден туруп, юй тюбюнде ары бла бери барып тебиреди.

— Да мен не этейим? — деди эгечи Маржан, эки къолун да жайып.— Мен билген амал бла кюрешеме...

— Угъай, угъай,— деп, Къаншау аны аузуна чапды.— Мен санга ийнанмайма. Сен хайт десенг, бары да тап боллукъду.

Маржан, кючсюннген да эте, жерге къарады. Къарындашына жаны ауруйду, алай ол не этсин. Фатимат унамайды. Халкъ жыйылып жеринден тепдиралмагъан ташча, юйюнден ары-бери тебер умуту жокъду. Маржан Фатиматны кесини жууукъларындан сора да, аны эрини жанындан жууукълары бла да сёлешип кёргенди. Аладан бири да угъай демейди. «Фатимат кеси жаны сюйгенлей этсин»,— дейдиле. Къарындашы Ахмат а, эгечини Къаншаугъа барып, башын жарашдырып, юйдегили болуп тохтарына бек ыразы окъунады. Ол анга: «Эрсиз къатынны эрге баргъаны къуру санга тёре тюйюлдю. Мындан бек къартайгъынчы жеринги табаргъа керексе»,— деп, акъыл сёзюн айтып кюрешгенди. Алай Фатимат унамагъанды. Къаншау а къоймайды. «Ол болса — болур, ол болмаса, ёмюрде къатын аллыкъ тюйюлме»,— деп тохтагъанды. Къаншау арт чурулада биле-биле азгъанды. Аны аздыргъан Фатиматды... анга къызыу сюймеклиги! Къаншау битеу элни аузуна тюшгенди. Тили кичип айланиганладан къайсысы эсе да анга — Зухрасыз Тахир деп атагъанды. Ол ат анга чырмауукъча жабышханды. Къаншау аны ючюн уллу гурушха да болмайды. Фатимат ючюн анга не да айтылсын — ол барысына да тёзерикди.

— Бусагъатда бек тап заманды,— деди Къаншау эгечине.— Мария да аягъы юсюне болуп, жашы да юйюне келип, къууанып тургъан заманыды. Адам этер ишине аллай кезиуюнде таукел болуучуду. Ангылаймысса сен аны?

— Ангылайма, ангылайма,— деп, Маржан, олтургъан жеринден къобуп, эшикге ал бурду.

— Хайт де. Сакълап турлукъма сени,— деди Къаншау эгечини ызындан.

Маржан къарындашыны юйюнден чыкъды да, Фатиматланы юй таба тебиреди. Тышында къарангы эди. Былай кечгиде адам адамны юйюне хазна баргъан да этмеучюдю. Маржан да барлыкъ тюйюл эди — амалсыз болуп

барады ансы. Бармай къалса, къарындашыны кёлюне тиерикди. Болса да, Маржан Фатимат бла къаты сёлешип кёрюрге керекди. Не ары, не бери болурча. Ким биледи, ол бу жол умутуна жетип къаллыкъ эсе уа! «Фатиматны башында бир кесек акъылы бар эсе, энди мындан кёп аякъ тиреп турмаз. Акъылы жокъ эсе уа, не этерикбиз. Турсун алай, оту ёчюлген от жагъасын сакъласын да»,— деп къызды жюрегинден Маржан. Ол, къызыуу бла келип, Фатиматны эшигин къакъды. Эшик терк ачылды.

— Сенмисе, Маржан?.. Серго келген сундум. Кел, кел, кир,— деп, Фатимат аны юйге чакъырды. Маржан юйге жарыкъ болуп кирди. Шёндю аны кёрген биягъында къарындашыны юйюнден тёппеленип чыкъгъан Маржанды деп айтмаз эди. Ичи огъурсуз болса да, ол кесини бет къаныи аламат терк тюрлендирди. Фатиматны къучакълагъан окъуна этди. Аны жарыкълыгъына къошулуп, Фатимат да анга жуукъ адамынача ачылды.

— Серго уа къайры кетгенди дейсе? — деп, Маржан жарыкъ сорду.

— Атасыны къарындашы чакъырып кетгенди бюгюн.

— Къанамат аны жаныча кёреди. Чакъырмай къоярыкъ тюйюл эди. Къой сойгъан болур. Иги этеди, аллахакъына. Ол Сергогъа ата ёксюзлюгюн сынатмай барады. Битеу элибиз анга аны ючюн окъуна къаллай бир ыспас этеди! Мария уа къайда кёрюнмейди, харип?

— Жукълагъанды ол.

— Сергону келгени аны сау этип къойду дейме, ахырысы.

— Аны айтсанг а,— деди Фатимат, къууанчлы болуп.— Аны алай тирилгенине мен битеу къайгъыларымы унутханма.

— Кет, кет аллахчю, къайгъыларым де да тур. Не къайгъынг барды аллай бир? Кесинге кесинг къайгъы туудура тураса. Сергоча жашым болса, аллахакъына, жерге тюшмей, кёкде учуп айланыр эдим. Ол орамгъа чыкъса, анга къараргъа халкъ тышына тёгюледи. Лётчик кийимлери да къалай ариу жарашадыла аны санларына! Керти айтама, Къаншау ёлмесин.

Къаншауну атын эшитгенде, Фатимат элгеннгенча болду. «Сен биягъы ол иш бла келген болурса?» — деди Фатимат ичинден.

— Мени келгениме ыразы болмай тургъанча кёрюнесе,— деди Маржан кёлкъалды болуп.

— Оу кюнюм, ол айтханынг а неди! — деп, Фатимат сейирге къалды.— Мени сенден сюйген тенгим да жокъду.

— Мен да аны билип келгенме...— Маржан жётел этди.— Сёз тауусургъа деп келгенме.

— Не сёздю ол?

— Къой, аллахчю, билмегенча этме. Жарлы къарындашымы къабыргъа сугъарыкъ тюйюл эсенг, мындан кёп термилтме аны.

Фатимат башын энишге тутуп тохтады.

— Жашынг да биргенге турмазлыкъ хапары барды. Сора сен бу къарт къатын бла бу босагъаны сакълап къачаннга дери турургъа умут этесе? Къаншау санга аманлыкъмы этерик сунаса. Бир Аллах, сени да, Марияны да кёз гинжисича тутарыкъды ол... Неге тынгылайса? Айт бир зат. Урушдан эри къайтмай къалгъан жангыз сен тюйюлсе. Кесинги быллай бир инжилтип тургъандан не хайыр?.. Заман не уллу жараны да сау этеди... уруш бошалгъанлы уа нелляй бир заман озгъанды. Къой, былай этип, кюнлеринги туманнга басдырып турма. Биз да ауара болуп айланабыз. Къарындашым сенден башханы аллыкъ тюйюлдю. Ол сени сюйгенча...

— Ах кюнюм, Маржан, сен къалай ангыламайса мени!

— Ангылайма, Фатимат. Асыры бек ангылагъандан келгенме ансы, келген да этмез эдим.

— Угъай, сен мени ангыламайса,— деп ахтынды Фатимат.— Кёлюнге тиймесин, Маржан, мени эрге барыр акъылым болса, эндиге дери турмай да барыр эдим. Къыйнама мени. Кесинги жюрегинги да аурутма. Ол жумуш бла келген эсенг, бош келгенсе.

Маржан олтургъан жеринден ачыуланып турду.

— О, уллу Аллах, сен болмасанг, ёлген адамны сау этип тургъанны ким кёргенди!

Фатимат жюрексинип, эки къолу бла да бетин жапды. Аны къулакъларына эшикни «тарх» деп этилгени эшитилди. Ол, кеси кесин тыялмай, столгъа бауурланып, кёп жиляды. Жиляй кетип, башын кётюрдю. Къабыргъада Алимни сураты анга къарап тура эди. Ол Фатиматха бу жол бек мудах болуп тургъанча кёрюндю. Фатимат, жеринден акъырын туруп, аны аллына барды.

— Къоймайла мени, наным. Санга ёлгенсе дейле. Сен былай мудах болма, жаным. Экибизни сюймеклигибизни мен ёмюрде да сатмам. Санга кертичилигими дунияда бир киши да бузалмаз. Наным, жаным, сен ёлгенсе деп мен ийнанмайма. Сен манга хар заманда да сауса...

Эшик къагъылды. Фатимат жыйрыгъыны этеклери бла кёз жилямукъларын сыйпады. Серго кёз жашларын кёрсе, нек жилягъанса дер да, тынчлыкъ бермез. «Маржанны ызындан мен эшикни къадауун салмагъанем. Тыш

адамча, эшикни нек къагъып кюрешеди бу?» — деди Фатимат кеси кесине. Кече ортасы болгъан эди. Баям, бу кезиуде элде, бу юйде болмаса, чыракъ да жана болмаз эди. Фатимат, барып, эшикни кесине тартып ачды. Ол босагъаны ары жанында сюелип тургъан сакъаллы кишини кёргенде: «Оу кюнюм!» — деп, къоркъуп артха турду. Къоркъуннган жюреги тамагъына жетип тохтады. Коридорда къарангы эди. Аны себепли, жолоучу Фатиматны эслеп кёрмей эди.

— Кечгинлик бер,— деди сакъаллы киши анга, башын ийип.— Мен кеч жолоучума. Такси бла келип тюшгенме шёндю. Чырагъыгъыз жанып эди да, андан бурулгъанма.

— Киригиз юйге.

— Угъай, сау бол, эгечим. Мен Эменланы Исламны юйюн излейме.

Фатиматны санлары, аякъ тюплеринден тебиреп, тёппесине дери жызылдадыла. Тили тутулгъанча, аузундан сёз чыгъаралмай, не эсе да, бир тюрлю болуп къалды. Аны бла бирге къулакълары да чуулдадыла.

— Аны юйю буду.

— Будуму?! — Сакъаллы киши, босагъадан арсарлы болуп кирди.— Сен кимсе да сора?

— М-мен ке-келгиниме.

— Фатимат!

— К-кюнюм алынгган, сен кимсе?!

— Танымаймы къалдынг?.. Мен Алимме...

— Оу кюнюм, бу мени тюнюммюдю, тюшюммюдю! — деп хахайлады Фатимат. Аны къычырыгъына бирси отоуда жукълап тургъан Мария элгенип уянды.

— Келин, не болгъанды санга?! — деди ол. Аны эшитип, Алим тёгерегине бурулуп къарады.

— Анам, анам, къайдаса сен?! Ауазынгдан таныдым мен сени!

— Балам... балам! — деди Мария, жалан кёлеги бла ундуругъундан жууургъаны къатыш тюшюп.— Мен телими болгъанма? Не этеме мен? Къулагъыма уллу жашымы ауазы эшитилди да!

Алим анасыны отоууна кирди.

— Келин, сенмисе? Мен Алимни ауазын эшитгенча болдум.

Алимни кёзлеринден жилямукълары тёгюлдюле.

— Анам, сен мени кёрмеймисе да? Мен аллынга келип турама да.

Алим армау болуп тургъан анасын къучакълады. Мария къоллары бла аны бетин, кёкюрегин, санларын къармап кёрдю.

— Жашым!..

— Анам!..

Быланы насыплары жаралы насып эди. Алай не къыйын кюнлеринде да ала аны жилтинин ёчюлтмей, жюреклеринде сакълагъандыла. Ол да адамлыкъны уллу къудуретлеринден бири эди.

Мени гитче, огъурлу халкъымы бийик таулары уа, эйди не зат боллукъ болур дегенча, уллу кенг дуниягъа булутла арасындан сакъ къарап, мамырлы жерни жукъусуз къалауурларыча, сакъ болуп сюеледиле.

Киши жеринде

(Эсгериуле)

«СЕНИ ТУКЪУМУНГ — ИЗБАГЪИРОВДУ!»

...«Кёчгюнчюлени сабийлерин школгъа аллыкъ тюйюлдюле» деген хапар да жайылды. Аны ётюрюк, керти болгъанын киши сюрюп кюрешмеди: кёчгюнчюле окъуу къайгъылы тюйюл эдиле. Ол хапарны эшитгенден сора, бизден школгъа баргъан адам чыкъмады. Жюрегим окъургъа не бек тартдырса да, мен да школдан тюнгюлдюм. Алай, Женгис деп бир къазахлы жашчыкъ бла шагъырей болгъан эдим да, ол, къоймай, мени да биргесине школгъа алып барды. «Охо, къыстасала — кетерме»,— деп, кеси кесими жубата, Женгисни биргесине школгъа келдим.

Школ да, элде юйлеча, топуракъбаш эди. Алай юйледен эсе иги да уллу. Тышы акъ тытыр бла сюртюлгени уа анга энчи омакълыкъ бере эди. Аны себепли болур эди, ол гитче къайыкъланы ичинде уллу кемеге ушай эди.

Арбазында адам кёп эди. Окъуучула да, устазла да, сабийлени биргелерине келген ата-анала да, бир бирлерин бюгюн кёргенча къууанчлы эдиле. Сабийлени къолларында китапла, дефтерле... Мени уа затым да жокъ. Бусагъат къыстап иедиле деп асыры къоркъгъандан, ичим зып-зып эте эди. Къыстасала да, мында мени къорууларыкъ адам жокъ эди. Жалан да Женгисге ышана эдим. Аны биргесине айлансам, манга киши да тиймез-

лик суна эдим. Ол а менден да сабий, менден да къарыусуз.

Къонгуроу къагъылды. Сабийле, чабышып, классха кирдиле. Женгисни биргесине мен да кирдим. Женгис алда партагъа олтуруп, мени да кесини къатына чакъырды. Алай мен унамадым. Устаз, кире келгенлей ал партада мени кёрюп, къыстап иерлик сунуп къоркъдум. Барып бек артда партагъа олтурдум. Мени къатыма киши да олтурмады. Партада жангыз кесимлей къалдым. Устаз кирди. Ол чачы агъаргъан арыкъбет тиширыу эди. Сабийле ёрге туруп, анга хурмет этдиле. Мен а устаз кёрюп къоймасын деп, башымы парта тюбюне сукъдум.

Устаз жангы окъуу жылны башланнганы бла сабийлени алгъышлады. Ол алгъыш манга да айтылгъан сунуп, ичимден къууандым. Мен бюгюн туугъан элимде болсам эди, биринчи классха угъай, ючюнчю классха барлыкъ эдим. Алай анга да кёлкъалды этген жерим жокъду. Школдан къыстамасынла ансы, биринчи классдан башлап окъургъа да ыразыма.

Устазыбыз сабийлени тизмелерин жазып тебиреди. Былайда бир сейир иш болду. Къызчыкъладан бири, олтургъан жеринден туруп, кишиге да сормай, классдан кетип тебиреди.

— Къайры бараса? — деди анга устаз. Къызчыкъ уялып: «Сиеригим келгенди»,— деди. Бир къауумла мыскылдап кюлдюле. Устаз алагъа да урушуп, къызчыкъны классдан чыгърды. Кёп да турмай, ала къайтып келдиле.

Хар кимни жаза келип, устаз бек ахырында манга жетди. Элгеннген да этип, жеримден турдум.

— Кимни баласыса? — деп сорду устаз.

— Атамы...

— Атангы аты къалайды?

— Зубейир.

— Олтур,— деди устаз.

Кет демеди! Олтур деди! Ичим къууанчдан толду. Алай ол мени тукъум атымы сормай, атымы атын соруп къойгъаны жюрегиме къайгъы салды.

«Атамамы урушурлукъ болурла мени ючюн...»— деп келди кёлюме. Алай атам бизни бла тюйюл эди. Ол фронтда эди.

Къалай-алай да болсун, школгъа баргъан биринчи кюнюм аман тюйюл эди. Классдан къыстамагъанларын айтып юйге келгенимде, анам да, эгешчиклерим да къууандыла. Алай андан ары кюнлерим къайгъылы болдула.

Устазыбыз, классда ким бар, ким жогъун билир ючюн тизмени окъугъанда, мени тукъум атымы ахыр да сагъынмай эди. «Эслемеймн къоя болур?.. Огъесе уа мени тизмеге жазмаймы къойгъан болур?..» деген оюмла манга тынчлыкъ бермей эдиле. Ачыкъдан сорургъа уа базынмай эдим. Къыстап иер деп къоркъа эдим.

Эки ыйыкъ озгъандан сора, жарсыууму Женгисге айтдым. Ол къолун кётюрюп жеринден турду да:

— Татей*, мына балкъар баланынг памиласы неге жокъ? — деп сорду. Ол алай соргъанда нек эсе да аркъам терледи.

Устаз, сабийлени башлары бла бойнун созуп, манга къарады да:

— Эй, сени акенги аты къалай? — деп, биягъы атамы атын сорду.

— Атамы аты Зубейирди. Тукъум атым а...

— Ай, тукъумунг къурурлукъ, сенн тукъумунг Избайировду. Мен кюн сайын бу атны журналдан окъуйма, сен а, аузунгда къууутунг болгъанча, жуап бермейсе! — деп урушду устаз манга. Аны бу урушхаиы манга алгъыш этгенча кёрюндю. Тукъумум не да болсун, окъумагъа къоюгъуз ансы деп, къууанч тыпырлы болдум.

Ол кюнден тебиреп, устазыбыз бирси сабийле бла тенг мени да сора башлады. Билимими иги болгъанын кёргенден сора, мени экинчи классха ётдюрдюле.

Андан онунчу классха дери мен Избайиров болгъанлай бардым. Онунчу классха жетгенимде уа, кюреше кетип, тукъум атымы кючден бла бутдан жерине къайтардым.

«ЖЕП КЪОЙДУМ»

— Бусагъат мен сизни тойдурайым! — деди анабыз, отха-суугъа къармаша. Сабийле, асыры къууаннгандан, бир бирибизни къучакъладыкъ. Анабызгъа болушуп, от этдик. Чегилени жууаргъа болушдукъ..

Хар бирибиз, бойнубузну да созуп, ауз сууларыбыз да бара, къазан ичине къарай эдик. Теркирек бишсе эди деп, отну не къадар уллу этерге кюреше эдик. Къазан боркъулдап къайнап, отха тёгюлгенде, андан чыкъгъан жау ийисни солуубуз бла ичибизге тартып, ачлыкъ къыйнагъан жаныбызгъа ырахатлыкъ тапдырыргъа кюреше эдик.

---

* Къазахлы окъуучула тиширыу устазгъа, татей» деп сёлешедиле. эркегырыу устазгъа уа «агъай» дейдиле.

— Тёзген этигиз. Бу этни иги биширирге керекди. Ауругъан малны этиди. Бишмегенлей ашасагъыз, сиз да ауруп къаллыкъсыз,— дей эди анабыз. Тюзюн айтханда, аны «ауругъан» деген сёзю къулагъыбызгъа да кирмей эди. Биз жалап да къарын къайгъылы эдик.

Эт да бишди. Ашадыкъ. Шорпасындан да ичдик. Тойдукъ! Танг жарый башлагъанда жерлерибизге жатдыкъ. Тюшге жуукъ уяндыкъ. Бетлерибизни кёпчюгени чёгюп тура эди. Ол кечени мен бир да унутмайма. Юйюрюбюзню бек насыплы кечеси ол эди — токъ сабийлерине къарап анам къууаннган кече!

Къазахлыла къолларындан келгенича бизге аш-суу бла болушургъа кюреше эдиле. Алай ол заманда аланы къолайлары да хазна тюйюл эди. Уруш алыкъа тохтамагъан эди. Адамланы колхозда, юйлеринде ишлеген къыйынларын фронтха деп, сибирип алып кете эдиле. Ийнеклеринден саугъан сютлерин окъуна жетдирмей эдиле алагъа. Аны себепли колхозчула бек жарлы эдиле. Аманны кебинден жашай эдиле. Алай бай жашагъанла да бар эдиле. Ала элде къуллукъ къыйырында айланнган коммунистле эдиле: колхозну председатели, парторг, бригадирле, налог жыйыучу инспектор, бухгалтер, агроном, зоотехник... Былаиы хар затлары да бар эди. Гинязлача жашай эдиле. Алай аланы къарыусузлагъа, факъырлагъа жазыкъсыныулары жокъ эди. Ётмек бурху тилей, юйлерине баргъанларыбызны, аманла да айтып, итни къыстагъанча къыстап ийиучю эдиле.

Бизни бла къоншуда Чапет деп, колхозну бригадири жашаучу эди. Адамлары болмагъан заманны марап туруп, бир кюн терезелериндеи аланы юйлерине кирдим. Уллу кастрюл бла бир эритилген жауларын алып чыкъдым. Киши да кёрмеди. Чюгюндюр ишни къыстау заманы болгъаны себепли, уллу, гитче да сабанда эдиле.

Жауну юйюбюзге келтирип букъдурдум. Анам ишден къайтханда анга айтдым. Ол тынгысыз болду. «Ызына элт!» — деп урушду. Мен унамай, тирелип тохтадым. Биз да алай эте тургъунчу, тышындан бир къаугъа эшитилди. Юйден чабып чыкъдым. Адамла орамгъа тёгюлюп тура эдиле.

— Не болгъанды? — деп сордум таныш къазахлы жашчыкъгъа.

— Ким эсе да Чапетни юйюнден кастрюл бла бир майын урлап кетгенди. Контордан комиссия къурап, аны излеп айланадыла. Сизни (малкъарлыланы) юйлеригизни тинтедиле,— деди ол. Ичиме къоркъуу кирди. Чабып ба-

рып, ишни болушун анама айтдым. Ол а менден да бек къоркъду.

— Башыбызны отха сукъдунг... Ёмюрден ахыргъа бедишлик этдинг! — деп, сытылды, сынсыды.— Жауну юйден къурут. Бахчагъа элт да арыкъгъа ат...

— Адамла тышына жайылып турадыла. Кастрюлю юйден чыгъаргъаныбызлай кёрюп къоярлыкъдыла.

— Сора не этейик?..— деп анам жюрегинден тутду.

Бир мадар эталыр эсем деп, биягъы тышына чыкъдым. Комиссиячыла орамны бирси жанында таулула жашагъан юйню тинте тура эдиле. Ала андан чыкъдыла да, бизни юйге айландыла. Мен чабып аланы алларына бардым.

— Жауну ким урлагъанын мен кёргенме! — дедим.

— Ким?!

— Назима,— дедим. Ол атны аузума къалай бла тюшгенин кесим да ангыламай къалдым. Назиманы эшитгенлей, комиссиячыла бир бирге къарашдыла. Ала, мени да биргелерине алып, ызларына — конторгъа къайтдыла. Назиманы табып алып келирге эки адам ийдиле. Назима уа акъылындан шашхан тели къатын эди. Юйденюйге кирип, ким не берсе да, аны ашап жашагъан бир факъыр жан эди. Алай, тилегенден сора да, тап тюшгенде, урлагъан да этиучю эди. Аны уа эллиле биле эдиле.

Назиманы келтиргинчи конторда манга соруу этдиле. Мен ётюрюклени къурашдырдым: Назима терезе бла кирип, юйден жауну къалай алып чыкъгъанын айтдым. Баям, ийнанырча айтхан болур эдим, ансы бир да шекли болгъан адам чыкъмады.

Бир заманда Назиманы алып келдиле. Юсюнде къоланы жыйрыгъы, жыртылмагъан жери жокъ, асыры кирден а къоланлыгъы да хазна билинмей. Аякълары да жалан, тыкырла. Башында кир жаулугъу, ол да артха сыптырылып, кекеллери ачылып. Асыры къоркъгъандан а бетинде къаны жокъ. Ол келе келгенлей, колхозну парторгу Маманбай, столну да жумдургъу бла къаты уруп: «Май къайда?!» — деп, къычырып юсюне алынды. Назима бютюн да бек къоркъду. Эки кёзю, укуну кёзлерича, кенгнге аралып, сёз айталмай, тыгъылып къалды. «Айт, майны не этгенсе?» — деп, комиссиячыла аны къысып тохтадыла. Колхозну председатели уа: «Айтмай эсенг, бусагъат милицияны чакъырып, тутдургъан этеме!» — деди. Назима къаты элгенди. Аузун ачып, къынгкъ-мынгкъ эте кетди да: «Жеп къойдум!» — деди.

— Кастрюл бла бир жауну бир жолгъа къалай ашап къойгъанса?! Ётюрюк айтаса! Къайдады жау? — деп, Чапет Назиманы кёзюне-къашына тебинди.

— Жеп къойдум.

— Жауун ашагъан эсенг, кастрюл а къайда?

— Жеп къойдум.

— Терезени къалай ачып киргененг?

— Жеп къойдум.

— Кесингми урлагъаненг, огъесе нёгеринг бармы эди?

— Жеп къойдум...

Комиссиячыла бир да аямай кюрешдиле: урушуп да, жалынып да. Алай «Жеп къойдум» — дегенден ары, Назиманы аузундан башха сёз чыгъарталмадыла. Амалларын тауусуп, аны башына эркин ийдиле. Мен да юйге келдим, юйюрюбюзню бедишликден къутхарып. Алай, бюгюн да, бюгече да ол факъыр тиширыугъа жала жапханым манга тынчлыкъ бермейди, эсиме тюшген сайын жюрегим къыйналады. Алай ол заманда мен сабий эдим. Сабийлигимде мени туугъан юйюмден киши жерине къыстатып, амалсыз жашаугъа къалдырып, гюняхлы ишни этдиртген Сталин жаханимли болсун дейме. Мени да, мени кибиклени да гюняхларын уллу Аллах аны бойнуна жюклесин.

«МЕНИ ОТАНЫМ* ЖОКЪ!»

Талды-Курган областны Киров районунда жашаучу эдик. Тургъан элибизни аты Бёлекши эди. Биз кёп сабийли юйюр эдик. Кёчюргенлеринде, атабыз урушда болгъанды. 1946 жылда окъ жаралары бла къайтхан эди. Суу сугъарыучулагъа колхозда кёбюрек трудоден жазыучу эдиле да, атабыз, уллу юйюрюн кечиндирир ючюн, къарыусуз болгъанына да къарамай, кесин бир кёп хакъ аллыкъ сунуп, суу сугъарыу ишге кирген эди. Танг аласындан ингир къарангысына дери будай, чюгюндюр сабанланы сугъара, жай узуну суу ичинден чыкъмай тургъанды. Аны ючюн аны, махтагъан кибик этселе да, хакъ берип а бир да къууандырмагъандыла. Суу ичинде кёп тургъаны уа саулугъун бютюн да осалгъа кетерген эди. Окъ жаралары ачылып, тёшекге тюшеди. Кёчгюнчюлюкню ачыуу да, ачлыкъ да, ауругъаны да бирге болуп, аны эзген эдиле. Кёп бармай, атам ёледи. Ол ёлгенде, манга 15-16 жыл бола эди. Аны асырап бошап, къабырына къарагъанымда, ол манга къа-

* О т а н — ата журт, родина.

быр тёбеча угъай, ачыудан кёпген дуплурча кёрюнниген эди.

Бизни элде жалан да башланнган школ бар эди. Анда окъуп бошагъанымдан сора, Мукъуру деген къоншу элде жетижыллыкъ школгъа жюрюдюм. Анда жетинчи классны бошагъанымдан сора уа Энгбекши къазах деген узакъ жерге жюрюрге тюшдю. Анда болмаса, биз тийреде къазахча окъутхан орта школ жокъ эди. Мен жашагъан элни бла Энгбекшини арасы жыйырма чакъырымдан да аслам эди. Жылы кезиуледе къалай-алай болса да жюрюй эдим, къыш суукълада уа жыяу жюрюп къарыу жокъ эди. Окъууну къояргъа уа сюймей эдим. Школну ёксюзле жашагъан интернаты болуучу эди. Ары алсала эди деп, директоргъа бардым.

— Агъай, окъургъа бек сюеме, алай Бёлекширен бери жюрюялмайма. Узакъды. Онг бар эсе, мени интернатха ал,— деп тиледим.

— Атанг, ананг бармыды? — деп сорду ол.

— Атам ёлгенди, анам а сауду.

— Анангы сенден сора сабийи бармыды?

— Менден сора да алты баласы барды.

— Ойбай, сора сиз къыйналып жашайсыз,— деп жазыкъсынды директор. Манга заявления жаздырып, мени интернатха алды. Алай бла, аны ахшылыгъындан, окъууму андан ары бардырыргъа онг тапдым. Анда аш-суу бла да, кийим бла да иги къарай эдиле.

Эмбекши къазахны орта школунда, тёгерекде элледен келип, таулу жашла да окъуй эдиле. Ала бла да танышдым. Бютюн да бек Къочхарланы Бияслан, Байдаланы Хажимурат, Хапаланы Хыйса, Созайланы Хыйса кибик ётгюр жашла бла тюбешгениме къууандым. Бизни арабызда ол заманда байланнган шуёхлукъ бир заманда да мутхуз болмагъанды, бир бирге жюрек жылыуубуз таркъаймагъанды.

* * *

...Жылла оза, онунчу классха да жетдик. Бир кюн Абдурахманов деген устазыбыз бла бирге, классыбызгъа бир субай офицер кирди. Биз, жашла, аны аскерчи кийимлерине бла, умбашларында жулдузлу чынларына сукъланып да, зарланып да къарай эдик. Къызла уа, ичлеринден ахтына, аны сыйдам жюлюннген акъсылдым бетинден бла дум-къара къашларындан кёзлерин алмай эдиле.

— Бу жигит военкоматдан келгенди,— деп хапарлады Абдурахманов къонакъны юсюнден. Абдурахманов устазлыгъындан сора да, школда партия организацияны секретары эди.

Офицер, ышаргъан да эте, барыбыз бла да жарыкъ саламлашды. Сора ол аскерге алынырыкъ жашланы тизмелерин тохташдыра айланнганын айтды.

— Аскерде къуллукъ этип, Ата журтугъузну аллында сыйлы борчугъузну толтурур заманыгъыз жете турады,— деди офицер. Аны ол сёзлери бизни, жашланы, ёхтемлендирдиле. Классыбызда къызланы алларында даражабыз ёсдю. Кеси кесибизге жетген кишилеча кёрюндюк. «Ата журт», «Сыйлы борч!» деген сёзле мени жюрегими артыкъ да бек къозгъадыла. Къанатла битгенча болдум. Аскерге кетсем, кёчгюнчюлюкню тузагъындан къутулурма деп ойладым. Ол а уллу насып эди. Классыбызда 41 окъуучу бар эдик. Хазна къалмай барыбыз да татлы шуёхла эдик. Болса да арабызда манга терс къарап айланнганла да бар эдиле. «Аны бла шуёх болмагъыз. Ол кёчгюнчюдю. Быланы Кавказдан бошму къыстагъан сунасыз?..» — дегенлерин эшите-эшите туруучу эдим. Аллай ачы сёзленни эшитмез ючюн а мен аскерге баргъан угъай, жаханимге кетерге да хазыр эдим.

Бир жол классыбызда Къатипа деген бир ариу къазах къызгъа кёлюм кетди. Ол да манга сюймеклик сезимин билдире башлады. Экибизни арабызда ол халны эслегенле: «Сен кимни сюйгенинги билемисе?..» — деп, Къатипагъа бедиш этип тебиредиле. Аны бла да къалмай, хапарны атасына бла анасына жетдирдиле. Атасы уа колхозда парторг эди. Ол а: «Сен кавказлы бандитден сора сюер адам тапмагъанмыса?» — деп, къызын орамгъа чыгъарып тюйгенди. Анасы уа школгъа келип, мени директоргъа чакъыртдырып, итден, эшекден да манга айтмагъаны къалмай, алай кетген эди. Андан сора Къатипа бла мен бир бирни сюйген угъай, бир бирге къараргъа окъуна къоркъуучу эдик.

...Офицер, планшетинден бир къагъытны чыгъарды да, бизни классда призывниклени тукъум атларын окъуду. Мени тукъум атым а сагъынылмай къалды. Къаным башыма чапды. Къулакъларым иш да чуулдадыла.

— Мени тукъум атым нек жокъду тизмеде? — деп сордум, жеримден туруп. Барысы да манга къарадыла. Баям, мен уллу къычырып соргъан болур эдим.

— Тукъум атынг къалайды? — деп сорду офицер.

— Токумаев,— дедим.

Военкоматчы тизмеге жангыдан кёз жетдирди. Алай ол анда мени танмады. Сейир этди.

— Бу малкъар балады,— деди Абдурахманов офицерге.

— Андан бери аны айтсанг а,— деди военкоматчы, къагытын артха — планшетине сала.— Биз кёчгюнчюлени аскерге алмайбыз.

— Алайды, алайды,— деп, Абдурахманов да башын ийип, уллу билимчилигин кёргюзтдю.

Жаным асыры къыйналгъандан, тилим тутулуп, аузумдан сёз чыгъаралмай къалдым. Кеси кесиме классыбызда мендан алаша, менден мугур адам болмагъанча кёрюндюм. Къарап къарагъынчы жерге кирлик болдум. Къызладан артыгъыракъ да бек уялдым. Аланы алларында мен аякълары, къоллары да шынжыр бла байланып тургъан тутмакъгъа ушап къалдым.

— Мени отаным жокъ! — дедим. Андан сора жукъ айтыргъа солууум жетмеди. Кёлюм толуп, классдан чыгъып кетдим. Интернатха бардым да, ундуругъума бауурланып, аямай жилядым.

Алай ишни уллусу экинчи кюн башланды. Мени юсюмден школда педсовет жыйылды. Аны парторг Абдурахманов жыйдыргъан эди. Устазладан бир къауумлары анга: «Болмачы ишни кётюрюп айланаса»,— дедиле.

— Къалай болмачы ишди бу?! Ичибизден халкъны душманы чыкъгъанын кёре тургъанлай, алай айтыргъа къалай базынасыз? Къайдады сизни партия сакълыгъыгъыз? Къайдады Ата журтха сюймеклигигиз?.. — деп, юслерине къутурду.

Педсоветге мени да чакъырдыла. Устазла, жауарыкъ кюнча, бетлери да бузулуп, жерге къарашып олтура эдиле. Башын тик тутуп, ёхтем олтургъан жалан да Абдурахманов эди. Мен эшикден киргенде, аны эки кёзю экиатылгъан къауалча, манга айланып тохтадыла. Къалгъанла уа мени таба къарагъан окъуна этмедиле.

Абдурахманов кёп жаншады. Халкъ душман дегенден башлап, шпионнга дери да манга айтмагъаны къалмады.

— Барыбызгъа да эшитдирип, отаным жокъду деген адам барып тохтагъан сатлыкъды! Уллу бачамабыз Сталин да, жаныбызча сюйген партиябыз да бизни сакъ болургъа юйретгенлей турадыла. Бетибизни не азчыкъ да бир жанына бургъаныбызлай, ич душманларыбыз къуртлача къымылдап башлайдыла, ма бу аллыбызда тургъан бузукъча. Муну ким болгъанын бюгюннге дери бирибиз да билмей тургъанбыз. Аллай сокъурлукъну партия бизге

кечерик тюйюлдю... Къысхасы, муну сюдге берирге керекди. Ол ишни кесим тындырырма. Бюгюн окъуна районнга элтип спецкомендатурагъа ётдюрейим да, анда муну жерин терк тапдырырла,— деп бошады парторг сёзюн. «Сюд», «комендатура» — деген сёзлени эшитгенимде, жюрегиме къоркъуу кирди. Нек эсе да бек алгъа эсиме анам тюшдю. Менден сора да жете эди аны баш аурууу. Алты ууакъ сабий къарай эди аны хуппежинли къолларына. Ала ачдан жилясала, ол да жетинчилери болуп, алагъа къошулуп жиляучу эди. Аны юсюне мени тутулгъанымы эшитсе уа, жарлы анамы жаралы жюреги кётюраллыкъ тюйюл эди.

— Сен асыры бек оздураса,— деди школну директору Абдурахмановха.— Биз муну сюдге берип не табарыкъбыз? Жюреги къыйналгъан кезиуюнде адам айтмазлыгъын да айтады. Андан эсе, Жагъафар аллыбызда терслигин бойнуна алсын да, ишни аны бла жабайыкъ.

— Хау, алай этейик!.. — деп, устазладан бир къауумлары терк окъуна директор жанлы болдула. Мени да ичиме жан кирди.

Алай Абдурахманов аны унамады. Отдан кёлек кийгенча болду.

— Неди бу ишигиз? Бандитними къоруулайсыз? Аны ючюн сизге райкомну аллында жууап берирге тюшер! — деп тебинди Абдурахманов директоргъа да, аны жанлы болгъанлагъа да. Устазланы сыкъгъанларын эледим.

— Эй, не сюйсенг да, аны этчи,— деп, дирекотр педсоветни жапды.

Абдурахманов интернатны ат арбасын жекдирди да, мени да ары миндирип, районнга жол тартды. Мен къачып кетерик сунуп, эки къолуму да артха къайырып, жыжым бла байлады. Интернатчы сабийле да, биргеме окъугъанла да ызымдан къарап къалдыла. Къочхарланы Бияслан, Хапаланы Хыйса, дагъыда бир къаум таулу жаш, талакъ солуу эте, арбаны ызындан чапдыла. Абдурахманов атны асыры къаты сюргенден, жашла артхадан артха къалдыла. Жол онг жанына бурулгъан жерде уа ала мени кёз туурамдан кетдиле.

Жолда бара, кёп тюрлю сагъышла мийисими къайнатдыла. Тутуллугъума не аз да шекли тюйюл эдим. Къайсы эсе да бир элде, чюгюндюрде ишлей тургъан 12-жыллыкъ таулу къызчыкъ: Сталин ёлсе, бизни артха — жерибизге къайтарлыкъдыла»,— дегени ючюн, тутуп кетип, атын-чуун да билдирмей къойгъандыла. «Мени отаным жокъду» дегеним а андан кем хыянат тюйюл эди. «Ненча жыл берлик болурла?» деген ауур соруу башым-

дан кетмей эди. Окъууум жартылай къаллыгъына жюрегим бютюн да бек къыйнала эди.

Къаты жыжым къолларымы ачытып, амалсызгъа къалдырды.

— Агъай, къолларым бир бек ачыйдыла. Жыжымны теш. Мен бир жары да къачарыкъ тюйюлме,— дедим Абдурахмановха, жалынып. Ол а, къолларымы бошларны орнуна, артха айланып, къамичи бла эки-юч кере башым къатыш, кючюнден келгенча урду. Жюрегим «тарс» деп атылыргъа жетди. Бу такъыйкъалада, къолумдан келген болса эди, мен анга не аманлыкъ этерден да артха турлукъ тюйюл эдим.

Абдурахманов нек эсе да спецкомендатурагъа бармай, арбаны КПСС-ни райкомуну юйюню аллында тохтатды. Ол мени аллына сюрюп ары кийирди. (Аны райкомгъа нек къайтханын мен ол заманда ангыламагъан эдим. Артда билгенем: партиядан да аперимлик ала кетер ючюн къайтхан эди ол ары). Абдурахманов мени да билегимден тутханлай, узун коридор бла бара барып, кёп эшикледен бирин ачды. Стол артында олтургъан жаш тиширыу жаза тургъан ишин да къоюп, Абдурахманов бла манга сейирсинип къарады.

— Айтбаев кесиндемиди? Мен анга бек уллу жумуш бла келгенме,— деди Абдурахманов тиширыугъа. Айтбаевну кесин бетден бетге танымасам да, аны ким болгъанын биле эдим: ол партияны Киров райкомуну биринчи секретары эди. Эшикни юсюнде аны аты жазылып тургъаны да кёзюме илиннгенди. Приёмныйде олтургъан тиширыу а аны къагъытчысы болгъанын билдим.

— Айтбаев кесиндеди. Алай бу бала кимди? Къоллары артына нек байланыпдыла? — деп сорду къагъытчы.

— Халкъ душманын тутуп келеме! — деди Абдурахманов ёхтемлик бла. Тиширыу бютюн да уллу сейир этди. Мени таба къоркъуп къарады. Жукъ да айтмай, жеринден туруп, биринчи секретарны кабинетине кирип кетди. Бираздан чыгъып келди да, Абдурахмановха «кир» деди. Абдурахманов къолунда къамичисини сабы бла мени желкемден тюртюп, кабинетге кийирди. Мен эшик къатында къалдым, ол а барып, Айтбаевну аллында энишге да ийилип, аны къолун эки къолу бла да тутуп саламлашды. Абдурахманов анга эсен-саулукъ сора башлагъанлай, Айтбаев:

— Бу бала кимди? — деп аны сёзюн бёлдю.— Къоллары бошла. Айыпды. Сен милиция тюйюлсе.

— Муну къолларын бошларгъа жарарыкъ тюйюлдю. Къачып кетерикди. Бу халкъ душманыды. Аны бизни школдан табылгъанына бек жарсыгъанма. Алай не этерикбиз. Партиябызны аллында кирибизни жууып, таза болургъа кюреширбиз. Санга да аны ючюн къайтханма, айта кетейим деп. Муну сюдге берирге оноу этгенбиз. Малкъар бандитледенди. Была барысы да Совет властны душманларыдыла,— деп, Абдурахманов айталгъанын айтды. Айтбаев кёз къарамын столдан айырмай аны «хапарына» тынгылап турду.

Мен а эшик къатында, ачыудан тарала, мугурайып сюеле эдим. Абдурахмановну хар сёзю, башыма келип тийген ташча, ичими сынсыта эди.

— Мени жаным бек тийген не зат болгъанды десегиз, директорубуз да, бир къауум устазыбыз да бу бандитни къорууларгъа кюрешгендиле,— деп, Абдурахманов сёзюн жангыдан башлады.— Баям, сизге ала бла сёлеширге тюшерик болур. Угъай демей эсегиз, аланы юсюнден вопросну райкомну бюросуна хазырларгъа мен бойнума алама. Бютюн да бек директорубузгъа ышанмайма. Бу бандитни интернатха да ол алгъан эди!

Айтып бошап, Айтбаевха ёхтем къарады. Алай Айтбаев анга къараргъа ашыкъмады. Сагъышлы кёзлерин столдан да айырмады. Кеси кеси бла ушакъ эте тургъанча кёрюндю. «Бусагъат мени тюрмеге беклетирге буйрукъ берлик болур»,— деп келди кёлюме.

Бу такъыйкъала манга болмагъанча узун кёрюндюле. Бу Аллах ургъан Абдурахманов энтда бир зат къошар да, башым тюрмеден чыкъмазыча этер деп къоркъа эдим. Бир кесекден Айтбаев башын кётюрдю. Манга къарады. Тылпыуум тыйылды.

— Айтханмыса алай? Отаным жокъду деп? — кёзюме терслеп къарады.

— Айтханма,— дедим. Ызы бла уа кесими тыялмай, жюрексинип жилядым.— Мени аскерге нек алмайла? Тенглеримден нек айырадыла. Нек бырнак этедиле? Не терслигим барды мени?!

Айтбаев, жеринден турду да, Абдурахмановха:

— Баланы къолларын бошла,— деди.

Къулакълары эшитгенине кёзлери ийнанмай, Абдурахманов биринчи секретарны бетине соруулу къарады. Айётбаев, сёз къатларны орнуна, бол дегенча, башын акъырын къымылдатып къойду. Абдурахманов, сюймесе да, жыжымны тешди. Жаным ичиме киргенча болуп, солууму айландырдым. Айтбаев къатыма келди да, башымдан сылай:

— Атынг къалайды? — деп сорду.

— Жагъафар.

— Жагъыпар жан, алыкъа аскерге да барырса. Къоркъма сен, аллай заман да жетер,— деди.

Атам сёлеше тургъанча, жюрегим жумушады. Айтбаевну, бойнуна тагъылып, къучакъларыгъым келди.

— Баланы ызындан тюшюп айланмагъыз да, окъума къоюгъуз,— деди Айтбаев Абударахмановха. Абдурахмановну тюп эрни салынды. Мен а, дуния насыбы мени юсюме жаугъанча, къууанчлы болдум.

Кабинетден учунуп чыкъдым. Приёмныйде олтургъан къагъытчыгъа «Рахмет сизге! Рахмет!..» деп, бир неча кере къайтарып айтдым. Ол алгъындан да бек сейир этди.

— Манга неге рахмет дейсе?!

— Санга да, бу юйде ишлегенлени барысына да минг кере рахмет! — деп, тышына къууулдум. Къарасам, райкомну арбазында Къочхарланы Бияслан, Ханаланы Хыйса, Созайланы Хыйса, дагъыда башха таулу жашла жыйылып тура эдиле. Аланы кёргенде, кёлюм кёкге кётюрюлдю. Ала, тёгерегимден алып, къучакъладыла. Туугъан тауларыбызны ышыгъына къысылгъанча болдум...

Андан бери кёп жыл озгъанды... Узакъ Къазахстан эсиме тюшген сайын Айтбаевну огъурлу сыфаты кёз аллыма келеди. Сталинни къарангы дуниясында адамлыкъларын тас этмеген оночула да бар эдиле... Айтбаев да алай чынтты, таза ниетли адамладан бири эди. Къыйын сагъатымда анга тюбегеним — насыбым эди!

СТАЛИН ЁЛГЕН КЮН

Бизге кёчгюнчюлюк азабын сынатхан Сталин болгъанын барыбыз да ангылай эдик. Алай ол ёлген кюн а биз да бушуулу болгъан эдик...

Онунчу классда эдим. Юч-тёрт айдан къанат къатдыргъан къуш балача, жашау жолума чыгъаргъа керек эдим. Алай онунчу классны бошамай къалыргъа боллукъ эдим. Нек дегенде, алгебрадан окъутхан Аманбаева бла сёз болгъан эдим да, манга къуру да «экиле» салгъанлай туруучу эди. Мени экзаменлеге иймезлигин, экинчи жылгъа къалдырлыгъын букъдурмай айтыучу эди.

Алгебрасындан зат ангыласанг а! Алай болуп тургъанлай да, аузуму тыялмай, устазны кесиме эриш этген эдим. Кечгинлик тилесем, ким биледи, манга жумушаргъа да болур эди. Айхай, келефен ёхтемлик кечгинлик тилерге къойса уа! Аузуму хатасындан, жашауумда талай кере

жолум кесилгенди. Мен аны ангылап, кесими къолгъа алгъынчы уа, жылла оздула да кетдиле...

Сталин ёлген кюн биринчи дерсибиз алгебрадан эди. Окъуучула барыбыз да суу къуйгъанча болуп олтура эдик. Къызладан бир къаумлары уа жилягъан окъуна этдиле.

Устаз мени къангагъа чакъырды. Мен эшитмеген кибик этип къойдум. Алгебрадан журналда тёрт «эким» бар эди. Энтда анга бешинчиси къошулса, онунчуну бошаялмай къаллыгъыма сёз да жокъ эди.

— Избаиров, мен санга айтама! Къангагъа чыкъ! — деп ачыуланды Аманбаева. Башымы кётюрюп да къарамадым. Бек сюйюп чыгъарлыкъ эдим, абери билсем...

— Избаиров, сангырауму болгъанса?! Мен санга айта ушайма да! — Мен жеримден тепмедим. Устазны къаны бузулду. Ол, къатыма келди да, къулагъымдан тартып, партадан тургъузду.

— Неди бу этгенинг?! Биягъы сен юйге берилген дерсни этмейми келгенсе?!.

— Этмегенме,— дедим жилямсырап.— Сени къайгъынг дерс болгъанлыкъгъа, мени къайгъым — Сталинди! Битеу дунияны адам улусу, Сталин ёлюп, жиляу-сыйыт эте тургъанда, сен а алгебра, дерс деп тураса. Инетинг тюз болса, алай да этмез эдинг,— деп, классдан уруп чыгъып кетдим.

Интернатха бардым да, ундуругъума ауун, кесими сууутургъа кюрешдим. Туманда ажашханча, ичим къайгъылы болду. Устазыбыз бла бютюн да эриш болгъаныма жюрегим къаты къыйналды. Къалгъан дерследен мен иги окъуучу эдим. Устазларыбыз: «Аманбаева бла сёлеширбиз. Бир мадар этербиз...» — деп, мени умут этдиргенлей туруучу эдиле. Ол умутум да юзюлдю! «Файгъамбар келип айтса да, энди Аманбаева манга игилик этерик тюйюлдю»,— деген сагъышда эдим.

Мен да алай аман сагъатлы болуп тургъанымлай, эшик ачылды. Башымы кётюрюп къарасам — Аманбаева! Эки кёзюнде къоркъуу, бетинде уа къаны жокъ.

— Эй, сен неге ачыуланып чыгъып кетдинг, ийи,— деди ол къатыма келип.— Мен сени «экилеринги» тюзетир ючюн къангагъа чакъыргъанем.

— Кёсемибиз * Сталин ёлюп тургъанлай, не «экиле» хапарды ол? — деп, кёз суу этдим. Аманбаева башымдан да сылай:

---

* К ё с е *(къазах.)* — бачама деген магъанада.

— Сен къайгъы этме. Онунчу классны бошарыкъса. Бюгюн болгъан ишни уа унут да къой. Кишиге сагъынма,— деди.

Манга жан кирди. Сталиннге бушууум, жюрек къууанчыма бурулду.

Аманбаеваны нек къоркъгъанын ангылагъан эдим. Мен тил этерик сунуп, ызымдан ол аны ючюн келген эди. Алай аллай акъыл мени эсимде да жокъ эди.

Сталинни ёлгени, баям, ол заманда кёплеге ырахатлыкъ тапдыргъан болур эди. Ол мажюсюню ауушханы манга да алай бла жарагъан эди. Аны ёлгенини хайырындан онунчу классны жетишимли бошап чыкъгъан эдим. Алгебрадан а экзаменде «4» окъуна алгъан эдим. Ма, дуния дегенинг алайды.

ЖАРЛЫ АЙЗА

1946 жылны ноябрь айы. Суукъла эртте тюшюп, табийгъатны къутун кетергендиле. Акъ терекленни бутакъларыэрттенликге бузкъаудан болуп чыгъадыла.

Юсюбюзде кийим дерча кийимибиз да жокъду. Школгъа гыт-гыт эте жетиучюбюз. Анда от этилип болса — насыбынг. Болмаса уа, жаууннга жибиген тауукъча, жыйырылып, кесинги къалтырагъанынг бла партаны да къалтырата олтураса.

Классда жаланда эки малкъарлы сабий болабыз. Бири — мен, бири уа — Айза. Къалгъанлары къазахлы сабийледиле. Окъугъан а экинчи классда этебиз.

Айза, болмагъанча ариу, чырайлы къызчыкъды. Дум къара къашлары учуп баргъан къарылгъачны къанатларына ушайдыла. Ариулугъу ючюн болур эди — жашчыкъла, къызчыкъла да аны тёгерегине жыйылгъанлай туруучу эдиле. Окъуу бла да анга жетгенибиз жокъ эди. Къазахча уа ол — къазахлы сабийлени кеслеринден да уста.

Биз Къазахстаннга кёчюрюлгенли эки жыл бла жарым чакълы озду. Бир жол школубузгъа райондан не эсе да бир комис келди. Биз тургъан эл, Къызыл Сай, узакъ элге саналыучу эди. Ары райондан угъай, къоншу элден адам келсе окъуна тамаша кёрюнюучю эди. Райондан комис келеди деген а тамашадан да оза эди.

— Комис школубузда окъууну къалай баргъанын кёрюрге келгенди. Тамблагъа бек иги хазырланыгъыз. Комис бизни классха да кирирге боллукъду,— деди устазыбыз Сауле.

Экинчи кюн школгъа дерслерибизни иги билип келгенден сора да, кесибизни жыйышдырып, тазачыкъла болуп келдик. Айза бла менден къалгъанла жангы кийимле да кийип келдиле.

Къонгуроу къагъылды. Классха кирип, хар ким жерибизге олтурдукъ. Бираздан эки да нёгери бла Сауле да кирди. Нёгерлери, къолларында да къагъытлары бла, омакъ кийиннген адамла, барыбыз бла да саламлашдыла. Сора бек артда партагъа барып олтурдула. Дерс башланды.

— Юйге берилгенни этгенмисиз? — деди устаз.

— Этгенбиз! — дедик бирден.

Устазыбыз, партала арасы бла ётюп, дефтерлерибизге къарады. Жамбыл Жабаевну пионерлеге аталгъан назмусун кёлден айтыргъа сюйгенле кёп эдиле. «Мен! Мен!» дерге къалдыла. Устазгъа ол иги кёрюндю. Барыбызгъа да ыразы болду. Баям комис да ыразы болгъан болур эди. Андан сора устазыбыз Айзаны чакъырды. Бек иги окъуучусу аны жерге къаратмазын биле болур эди. Он назмуну да бек аламат айтды.

— Айза, энди къангагъа «Мени атам — Сталин» деп жазчы,— деди устаз.

Айза, къалай эсе да мелге сюймей узалды. Жазаргъа деп, мелни къангагъа жетдиргенлей, жазмай тохтап къалды.

— Нек жазмайса? — деди устаз.

Айза уллу харфла бла «Мени атам Мурадинди», деп жазды. Устаз не айтыргъа билмей къалды.

— Айза, бу жазгъанынг неди?

— Мени атам Сталин тюйюлдю... Мурадинди. Ол урушда ёлгенди,— деди Айза мудах ауаз бла. Сауле бютюн да тынгысыз болду. Бети агъарды. Комис таба къоркъуп къарады, Ала уа, олтургъан жерлеринден туруп, къагъытларын да жыйып, чыгъып кетдиле.

— Айза, нек этдинг былай? Бетибизни нек жойдунг?— деди устазыбыз. Айза башын кётюрдю. Аны кёзлери жилямукъдан толуп эдиле.

Ол кюн окъуна Айзаны школдан къыстадыла... Бир ыйыкъдан а, райондан комендант келип, аны алып кетдиле.

...Арадан тогъуз жыл озду. Сталин да ёлдю. Къайдагъысы билинмей тургъан Айза, бир кюн Къызыл Сайгъа къайтып келди. Бек алгъа адамла аны таныялмай къалдыла. Кимни эсине келлик эди — чачы агъарып, гуппур къарт къатынчыкъ Айза болур деп. Аны биз билген ариу чырайындан жукъ да къалмагъан эди.

Айзаны кёре, битеу эл жыйылды. Анга жаны аурумагъан, анга ичинден кюймеген адам къалмады. Хапар сорсала, ол, жюрегинден тутуп, терк окъуна жиляп къала эди.

— Айтдырмагъыз, Аллах ючюн,— деп тилей эди ол, ауур ахтынып. Къаллай къыйынлыкъла сынатхан болур эдиле ол ариу, гюняхсыз жанны бу чекге жетдиргенле...

Аллахны ахшылыгъындан туугъан жерибизге, Кавказгъа къайтдыкъ. Жашауубузну жангыдан къурадыкъ.

Бир жол, базаргъа баргъанымда, кёзюме сакъ къарап тургъан бир акъбаш тиширыуну эледим. Мен да анга эс бурдум. Аны бетинде ол мен таныгъан Айзачыкъны чырайлы илишанларын кёргенча болдум. Ол къатыма келди да: «Сен Муратмыса?..» — деп сорду, экили бола.

— Айза! Айза!... — дей, аны къучагъыма къысдым.

Туугъан жерине къайтханыны къууанчы аны нюр жайылгъан бетинде кёрюнюп тура эди.

Жангыз жаш

Повесть

1

Мазан юйде кесинлей эди. Эрикгенден хайран болуп тургъан адамча, не олтуруп, не туруп болалмайды. Кенг отоуну ичи анга тарлыкъ этгенча кёрюнеди. Барып, терезеден тышына къарады. Анда — жауун. Мазан аллай кюнню сюймейди. Артха бурулуп, отоуну бирси жанында стол къатына барды. Аны юсюнде китаплагъа, тефтерлеге сансыз къарады. Ала аны китапларыдыла. Окъуу китаплары. Тефтерле да аныкъыладыла. Бу столну артында он жыл олтургъанды. Биринчи классдан тебиреп, дерслерин этген столу. Аны кёлюн ол да тартмады. Энди уа стол да, бу китапла да манга не затха керекдиле дегенча къарады ол алагъа. Столну тюз да къыйырында тёнгереп жерге тюшерге аздан къалып тургъан къаламны алып, аны жерине салыргъа окъуна кёлю бармады. Ол аны кёрген окъуна этмей эсе да алайды. Сюеле кетип, китапларындан бирин къолуна алды да, аны бетин ачды. Бу ишин да жаратмагъанча, китапны жабып, аны столгъа атды. Аны желинден стол къыйырында къаламы тёнгереп полгъа тюшдю. Мазан аны ёрге алмады. Столдан артха бурулду да, тёрде тургъан омакъ шифоньерни уллу кюзгюсюнде кесин кёрюп тохтады. Ол анга жуукъ барды. Ке-

си кесин бу жол биринчи кёргенча, кюзгюге сейирсинип къарады. Сакъал-мыйыкъ ура башлагъан бетин къолу бла сылады. Кёп болмай атасы, кесин юлгюге салып, анга къаты урушхан эди: «Сени кибик заманымда мен колхозну къой сюрюуюн кютгенме. Сен а, сен? Санга къой сюрюуню угъай, тауукъну окъуна ышаныргъа къыйынды. Къушха алдырып нериксе. Аллай бир мытырса сен!..»

Атасыны ол сёзлерин шёндю эшите тургъанча болуп, Мазан кюзгюден артха бурулду. Кёзлерин аралтып, тёгерегине бош къарады. Кесинден сора отоуда жан да жокъ эди. «Мытыр, мытыр, мытыр»,— деди ол ичинден, къаны бузулуп. Атасыны аузундан ол бу сёзню ненча кере эшитген болур? Аны санап турса, саны табылмаз эди. «Энди мен уллу болгъанма. Атам манга алай айтыргъа керек тюйюлдю»,— деп оюмлады Мазан. Бара барып, мюйюшде тумбочканы юсюнде тургъан радиоприёмникни къурду. Ол аны «къыжж-мыжж...» этдирип, къулагъын буруп турду. Жюреги сюйген музыканымы тапмады, огъесе уа аны бургъандан да эригипми къалды, радиону ёчюрюп, биягъы терезе аллына барып сюелди.

— Охо, жаууп тохтап турады да! — деди эшикге ал буруп.

Тышында кертиси бла окъуна жаууп тохтап эди. Булутла тозурап, кюн ачыла тура эди. Мазан, тёгерегине да къарай, арбазларында бир кесек сюелди. Сора орамгъа чыкъды. Элде жан къымылдамагъанчады. Буруу жанларына къысылып, суукъсурап тургъан тауукъладан сора зат кёрмеди. Болса да бир кесекден орамгъа сабийле чыгъа башладыла. Ала, кёнчек бухчакъларын да ёрге къайырып, орамда саркъгъан жаууп сууланы алларын тыя, илиппичикле ишлей, оюн къурадыла. Сабий заманында Мазан да алай кёп ойнагъанды. Ол орамда жашчыкълагъа бусагъатчыкъда окъуна бек ыразы болуп къошуллукъ эди, алай ушамайды. Ол энди уллу жашды. Онунчу классны бошагъан жаш! Аны иши энди сабий оюнла тюйюлдюле.

Орамны балчыкъсыз ырбынларын сайлай, Мазан элни ичи бла ёрге тебиреди. Айхай, шуёхларындан адам да кёрюнмейди.

Юйледен биринн арбазына бурулду. Аны школчу шуёхларындан бири — Салим бу юйде жашайды. Мазан эшикни ачып, ичине кирди. Юйде Салимден сора адам жокъ эди.

— Ала, мен а сени ауруп къалгъан сунуп турама... Башынгы тышына бир кёргюзтсенг а,— деди Мазан, эки

къолун да кёкюрегинде чалишдирип, ары-бери ёхтем атлай — Кел суу бойнуна. Мен бир шешачыкъ да мажарырма.

— Угъай, Мазан... Сау бол. Кесинг билесе, шёндю окъургъа кирген къыйынды. Конкурс уллуду. Экзаменлеге ахшы хазырланмасакъ, киралмай къалыргъа боллукъбуз,— деп, Салим къолунда окъуй тургъан китабын столгъа салды.

— Къой-къой, неге къоркъаса?... Кирирбиз. Бирле тенгли бизни да тыянчагъыбыз барды.

— Сени болгъанлыкъгъа, мени жугъум да жокъду...

— Биз шуёхлабыз. Мени атам аны биледи. Ол сени да унутуп къоймаз.

— Угъай, Мазан, мен окъургъа биреуню аркъасына минип кирирге сюймейме. Билимим жетсе — кирирме, жетмесе — къалырма...

— Фи, биягъы сен башлагъанса,— деди Мазан эринбурнун жыйырып,— ары кирир ючюн билим угъай, танышлыкъ керекди. Англылаймысса? Университетде танышлары болгъанла керелеу таблицаны билмегенлей окъуна киредиле. Танышлары болмагъанла уа, не бек билимли болсала да, киралмайдыла. Тюкенчи Баршауну жашы уллу билими болуп киргенми сунаса? Ол школну кючден бла бутдан бошагъанды. Аны ючюн а, кёресе да, студент болуп, къалпагъын алчи кийип айланады. Андан кёп да иги окъугъанла уа колхозда сыгъынып айланадыла. Баршау жашын университетге танышларыны хайырындан кийиргенди. Бир къауумла уа ахчачыкъ да узатханды дейдиле. Сен, жуугъум, аллай затчыкъланы англаргъа керексе.

— Угъай, Мазан, мен ол затланы англаргъа сюймейме,— деп, Салим китабын къолуна алды. Тенгини айтханлары аны жюрегин чимдидиле. Болса да Салим анга жугъун сездирмеди. Мазан, бираз тынгылап туруп, айтды:

— Сора артдаракъ англарса.

— Къой, Мазан, жангылыргъа болурса. Атанга ышанып турма да, андан эсе хазырланнган эт. Билемисе, кеси къыйынынг бла этген затынг хар заманда да татыулу болады.

— Сен да лектор болургъа жараулу адамса... Чау! — деп, Мазан юйден сызгъыра-сызгъыра чыкъды.— Сейирлик адамды бу Салим,— деди ол ичинден.— Аманны — ахшыдан, ахшыны уа — амандан айыра билмейди.

Тюбюнден жолну суун чачдырып келген «Волганы» кёрюп, Мазан тохтады.

Кабинадан къара мыйыкъларын да бура, орта жашаулу, жукъа адам чыкъды. Аны сол къаш башында кёнде-

лен тартылгъан жара тап эсленеди. Ол колхозну председатели, Мазанны уа атасы — Къайырбек эди.

— Орамланы ташларын санап не айланаса? Экзаменлеге нек хазырланмайса?! — деп къызды Къайырбек жашына.

— Да сен бюгюн университетде шуёхунга кетген эдинг да,— деп жууаплады Мазан, кирпиклерин да къакъмай. Къайырбекни бети тюрленди. Кёзлери жашына огъурсуз къарадыла. Не эсе да бир къаты сёз айтыргъа деп аузун ачханлай, къатында сюелип тургъан шофёрун эслеп тыйылды. Хуржунларын къармап башлады. Шофёр анга кесини сигаретлеринден узатды.

— Бусагъат былайдан думп бол! — деп, Къайырбек машинасына минип, аны эшигин къаты уруп жапды. Машина да, ачыуланнган этгенча, чархлары бла балчыкъ чача, ёрге къызыу кетди.

Мазан юйюне ачыуланып келди.

— Санга не болгъанды, жашым? — деп анасы аны тёгерегине урчукъча бурулду.

— Не боллукъ эди...— деди Мазан къашларын тюйгенлей.— Мен адам тюйюлмеми? Солургъа керекмеми? Он жыл окъугъан алай тынч тюйюлдю да.

— Солу. Кимди санга угъай деген.

— Шёндю атам, жолда тюбеп, экзаменлеге хазырланмай айланаса деп урушханды. Университетде шуёхуна тюбегени бла тюбемегенини юсюнден да абери айтыргъа унамагъанды.

— Охо, къайгъырмаз. Сен аны ючюн ачыу этме. Ингирде келсе, мен анга барысын да соруп билирме. Бир кесек жатып жукълагъан этсенг а... Жукъу саулукъгъа бек игиди.

— Андан эсе тышына барыргъа сюеме...

— Бар, жашым, бар...

Къайырбек, колхоз правленни кенгешин бардыра, кече ортагъа дери чырмалды. Ол юйюне арып келди. Къатыны, жукъу басхан кёзлерин ууа, ундурукъдан къопду. Бетине жайылгъан узун, къара чачын артха этип, юсюне кишмирден тигилген акъ къолан халатын кийди. Стол юсюнде тёгерек кюзгюню къолуна алып, къызыл уурт-ларына бла, хойнук кибик къыйыры жютю бурнуна тийип-тийип кёрдю, къалын, къара къашларын акъырын сылады. Кюзгюню жерине салды да, ашыкъмай, аш юйге чыкъды. Бираздан ол: «Кел, ушхуур аша»,— деп, эрин чакъырды.

Къайырбек аллына салынган ашны ашап бошады да, сора, жукъ да айтмай, кеси отоууна кетди. «Тейри, муну

халы тап тюйюлдю...» — деп, къатыны Саният, аякъ бурунлары бла атлай, аны ызындан кирди. Къайырбек жатып тура эди.

— Былай нек мудахса? — дей, ол жуургъанны бир къыйырын кётюрюп, эрини жанына къысылды.— Сен мудах болсанг, мен, жер тебип, юйюбюз юоллукъ сунама...

— Ой сен да айтхан этесе, айтхан!..— Къайырбек къатынына аркъасын буруп жатды.

— Бюгюн шахаргъа барыргъа айтхан эдинг да?..— деди Саният, эрине бютюн да жуукъ къысылып.

— Тилейме, тынчаймагъа къой.

— Жашыбызны къадары ючюн биз жарсымасакъ, киши да жарсымаз. Университетде шуёхунга тюбедингми?

— Тюбегенме.

— Да болушургъа айтмадымы?

— Жаш хазырланнган этсин дегенди. Ол тюз айтады.

— Ултхачыкъ иш умут эте болурму?

— Кет, айыплы затланы жаншама. Асхат аллай адам болса, ёмюрде анга салам да бермезем. Не уллу, не гитче ишде да ол тюзлюкню биринчи жерге салыучу адамды. Сен аны танымайса.

— Охо, бизни жашны аягъын ары бир илиндирсин ансы...

— Бизни жашны аягъы ары илинир ючюн ол хазырланыргъа керекди. Бу юйю къуругъанны къолуна китап алып кёрмейме.

— Охо, харип, он жыл окъугъан алай тынч тюйюлдю. Башы ауруй болур.

— Хоу, чачылып къала болур. Аны алай хыбыл этип ёсдюрген сенсе. Анга не жетишмейди? Иги окъургъа не жаны бла да онгу бола тургъанлай, бек къарыусуз аттестатны ол алгъанды.

— Охо, жангыз балабыз тюйюлмюдю.

— Жангыз болуп, аныча болгъандан эсе, болмагъан окъуна игиди...

Саният ауур кючсюндю. Эрини къулакъ артындан ол дагъыда не эсе да бир затла шыбырдады. Алай Къайырбек анга эс бурмады. Бираздан ол къаты хурулдап тебиреди.

2

Арадан къауум кюн озду. Саниятда тёзюм жокъ эди. Ол эрине болмагъан сылтаула этип, аны машинасына да минип, шахаргъа кетди. Кюн исси эди. Саният машинаны эшигини мияласын ахырына дери энишге тюшюрюп,

бетине жел урдура барады. Жол жанында хансла, кюнню иссилигине тёзалмай, бир жанлы болгъандыла. Бутакълагъа кёп тагъылып туруп талчыкъгъанча, терек чапыракъла да хыбыл болгъандыла. Орамны асфальт чайыры да жумушагъанды, анда машина ызла къаладыла...

Къайырбекни къатыны машинадан Универмагны къатында тюшдю. Аягъында чурукъларына бла юсюнде жыйрыгъыпа эслеп къарап, сора тюкен таба тебирей.

— Кёпмю сакъларыкъма? — деп сорду анга шофёр.

— Угъай, угъай... Бусагъат мен...— дей, ол артда айтхан сёзлерин да эштдирмей, тюкеннге ташайды. Саният кертиси бла да анда кёп турмады. Къолтукъ тюбюне бир чулгъамны да къысып, тюкенден терлеп чыкъды.

— Кет, бу шахарда жашагъандан эсе, къайда жашагъан да игиди,— деди ол, иссиден амалсыз болуп. — Бу къадар халкъ бери басынып не эте болур? Кетдик...

— Къайры? — деп сорду шофёр.

— Алгъа университетге, сора... Тохта, университетге да нек барабыз, сен аланы юйлерин таный болурса да?...

— Кимге айтаса?

— Ай юйюнге, Къайырбекни ол университетде шуёхуна айтама.

— А-а, Асхатмы?.. Билеме.

— Элт мени алагъа. Тюзюнлей юйлерине...

Шофёр аны айтхан жерине жетдирди.

— Энди сен былай тур, мен кирип чыгъайым,— деп, ол, чулгъамын да алып, беш къатлы юйню къыйырда подъездине ташайды. Къарай барып, кесине керекли эшикни тапды да, аны звоногун зынгырдатды. Босагъада узун халаты бла, къара шинли, чырайлы тиширыу кёрюндю.

— Ы-ы... кечгинлик беригиз, Асхат юйдемиди? — деп сорду Саният, иги жарыкъ болуп.

— Угъай, юйде жокъду... Кёп болмай университетге кетгенди.

— Соргъаныма айып этмегиз, сен аны неси боласа?

— Къатыны.

— Ах, сенмисе, Балжан?..— деп, Саният Асхатны къатынын къучакълады.— Бизни эрлерибиз жандан жаннга шуёхладыла... экибиз а бир бирни шёндюге дери танымай турабыз. Мен колхоз пирсидателни къатыныма.

— Ким председателни? — деп сорду Балжан, жукъ ангыламагъанын сездире.

— Къайырбекни...

— А-а, андан бери алай айтып къойсанг а... Кел,

юйге кир... Къайырбек кёп болмай къонагъыбыз болуп кетген эди...

Ала юйге кирдиле. Саният, быланы жашау формалары къалайды дегенча, юйде болгъан хар затха, кёз къыйырлары бла жашыртын къарады. Бир къаум затха уа, кесин тыялмай, къолу бла тийип да кёрдю. Асхатны къатыны аш юйден печге чай салып чыкъды.

— Кет аурунг, э къыз, бу шахарда бир иссилик барды. Къалай жашайсыз мында? — деп, Саният ачылып тургъан терезени аллына барды.

— Юйюрсюнгген кибик этгенбиз да, тюртюне барабыз,— деди Асхатны къатыны.

— Мени жашым, харип, мында къалай турлукъду. Башына кюн ётюп къалмазмы?

— Не жашды ол?

— Кеси жашым. Жангыз бир жашыбыз барды. Быйыл онунчу классны бошагъанды. Энди бери келип окъургъа кирликди. Инженер болургъа сюеди.

— Иги усталыкъны сайлагъанды. Кел, чай ичейик.

— Атамы жаны ючюн, олтура турургъа заманым жокъду... Сени таныгъаныма бек къууандым. Асхатны да кёре кетсем иги боллукъ эди.

— Охо, ингирде ол да келир. Бюгюн аланы жыйылыулары барды.

— Ингирге дери тураллыкъ тюйюлме, э къыз. Охо, келген жумушуму Асхатха сен айтсанг да болмаймыды. Мен ол бизни аман кишиге не сюйсем да этдиралама,— деди Саният, кокаланып. Асхатны къатыны, жукъ да айтмай, аш юйге барып, чай келтирди.

— Къатыныны айтханын этмеген эр болмайды,— деп, чайдан да уртлай, Саният башлагъан сёзюн андан ары жалгъашдырды.— Биз узакъдабыз, хар кюнден келе турургъа онгубуз жокъду. Биз — тиширыула бир бирни ангыларгъа керекбиз...

Балжан къонагъыны сёзюн бёлмей тынгылады. Чай ичип бошагъандан сора, Саният ууакъ-ууакъ кюле, олтургъан жеринден турду да, биргесине келтирген чулгъамны чачып, нейлон кёлекни Асхатны къатынына узатды.

— Не затынгды бу?

— Юйюгюзге биринчи кере къурлай кирирге болмагъанма. Бу кёлек — Асхатха, ма бу жыйрыкъ а — санга....— деп, Саният келтирген затларын Балжанны къолуна тутдурду.

— Кет, аурунг, неге керек эдиле была?..— деп, Балжан уялып, эки кёзюн къайры букъдурургъа билмей, амалсыз болду.

— Бизде ол адетди... Алып къой... Атамы жаны ючюн, адетди. Бизни аман киши: «Сен мени татлы тенгими юйюне бармайса, аланы танымайса»,— деп, тохтамай тырман этгенлей туруучуду. Аны бир ыразы этейим деп келе келгенлигим эди. Тюзюн айтсам, иги тап келалмагъанма. Айып этме, Балжан. Къолубузда небиз да барды. Бара, келе да билебиз. Мен энтда да келирме...

— Ийманынг ючюн, энди келсенг, быллай зат этме. Мени жаныма тиериксе,— деп, Балжан къонагъына жюрегин айтып ангылатыргъа кюрешди. Алай Саният анга артыкъ уллу магъана бермеди.

— Аны бир сёзлюгю жокъду,— деди ол, эки къолун да дирижёрча ойната.— Сиз да бизге къонакъгъа келирсиз. Ыхы... Мен кете барайым, сау къал, Балжан. Асхатны таный кетсем къалай иги боллукъ эди...

— Къайырбекге бизден соруп салам айтырса...

— Саламыгъыз узакъ болсун... Быйыл университетде конкурс уллу боллукъду дейле. Кертими болур? — деп, Саният ызына бурулуп сорду.

— Андан хапарым а жокъду.

— Да эринг санга айтмаймыды да?

— Сорсам, айтыучуду.

— Энди ол бизни жашны, къалай да этип, ары сугъаргъа керекди. Университетге киралмай къалса, аскерге алып кетерикдиле. Анда уа ол ёлюп къаллыкъды, къарыусуз затды, саулугъу жокъду.

— Да саулугъу жокъ эсе, аскерге алмазла.

— Шёндю саулукъгъа къарамайдыла. Дохтур айтханны этип къоядыла. Дохтурла уа хар ауругъаннымы билген сунаса? Хайда, Балжан, сау къал... Биз жалан да сизге ышанабыз. Университетде Асхатдан сора танышыбыз жокъду. Жангыз балабыз сизге аманатды. Сен эринге былай иги айт...— Саният юйден жаншай-жаншай чыкъды. Атлауучладан тюшюп бара да аны тили тыйылмай эди...

Асхат юйге кеч къайтды. Арыгъанын сездире, акъырын барып, диванны чёкдю. Нек эсе да жаш заманы эсине тюшдю. Аталары ёлюп, сегиз сабий аналары бла къалгъанда, Асхатха он алты жыл бола эди. Башха амалы болмай, ол заводда ишге кирип, ингирде уа школгъа жюрюй эди. Беш-алты сагъатдан кёп жукъларгъа тюшмей эди. Болса да арыгъан деген затны не болгъанын Асхат сезмеучю эди. Иш да, окъуу да анга къарыу бергенча кёрюнюучю эди...

«Да-а, адам жашлыгъын эсгере башласа, ол къартайып башлагъанны биринчи белгисиди,— деди Асхат ичинден.— Не этериксе, ким да сюйюпмю къарт болады.

Табийгъат этер ишин кишиге да сормайды. Алай дагъыда, не десенг да...»

Сагъышла Асхатны акъылын къайры эсе да узакъгъа алып кетдиле. Балжан эрин ушхуур ашаргъа чакъырды.

Асхат, ашап бошап, ич отоугъа кирди. Ол, стол юсюнде жангы нейлон кёлекни бла къызыл крепдешин жыйрыкъны кёрюп, къатынына соруулу къарады.

— Быланы бюгюн Къайырбекни къатыны келтирип кетгенди...

— Не затха? — деп Асхат акъырын сорду.

— Да не билейим,— деди къатыны имбашларын жыйыра. «Къурлай келирге болмагъанма»,— деп алай айтханды.

— Андан сора абери айтмагъанмыды?

— Жашыны юсюнден сагъыннганды.

— Ма была да аны ючюн келгендиле,— деди Асхат, стол юсюнде быстырланы кёргюзте.— Сен а ызына къайтарып иймей, аланы мында къойгъанса, бетсиз!

Къатыны, эки къолу бла да бетин жабып, диваннга чёкдю.

— Мен аланы бу юйге киргирлерин сюйген эсем, санларым къыйылсын,— деди ол буюгъун.

Асхат кёпге дери жукълаялмады. «Къатыныны этген ишин Къайырбек биле болурму? Билсе, ол аллай затны анга къалай этдирир эди... Угъай, мен таныгъан Къайырбек аллай адам болургъа амалы жокъду...»

3

Июль айны ахырына, ара шахаргъа абитуриентле келип тебиредиле. Аланы хар бирини жюрегинде къайгъы да, къууанч да барды.

Жашын алып, шахаргъа Къайырбек да келди. Ол аны общежитияда тохташдыргъандан сора, ызына айланды. «Асхатха шёндю жолугъа кетсемми иги болур, огъесе уа, экзамен башланнган заманда келип тюбесемми тап болур?..— деп, ичинден кеси кесине сора барады. Жашыны билими терен болмагъаныи ол ахшы биледи. Алай ол аны тенглеринден айырылып къалырын сюймейди.

— Артха къайт... Асхатха тюберге унутуп барама,— деди Къайырбек шофёруна.

Машина ызына бурулду.

«Математикадан бла физикадан Асхат къутхарса, сора къалгъаны уа иш тюйюлдю. Асхат мени жерге къаратмаз. Ол бизни урушну къанлы жолларында сыналгъан шуёхлугъубузну унутхан болмаз...»

Къайырбекни ичинден эте келген оюмларын шофёрну «келдик» деген сёзю бёлдю.

Къайырбек машинадан тюшдю да, ауур атлай, Асхатны фатарына кётюрюлдю. Эшикни Асхат кеси ачды.

— О-о! Къайырбек — деп, Асхат къонакъгъа жарыкъ болду.— Кир юйге. Бусагъат келининге чай къайнатдырайыкъ.

Къайырбек да, Асхат да стол артына олтурдула. Жашау-турмушдан хапар соруштула. Шахмат ойнайдыла. Асхатны къатыны чай салды.

— Бирер жюзден жиберирмек? — деди Асхат, ышарып.

— Угъай, не эсе да кёлюм бармайды.

— Кенигсбергге киргенибизде, спиртден ичип, частыбыздан ажашханыбызны унутмай турамыса? — деп кюлдю Асхат.

— Унутулмаз затла кёпдюле.— Къайырбек, олтургъан шинтигинде артына тыянып, аллына сагъышлы къарады.

— Аны уа керти айтаса. Биз кёп затны унутургъа керек тюйюлбюз...

— Чайны суутасыз,— деди Балжан, стол юсюнде шахматланы жыя. Чай ичип бошагъандан сора, Къайырбек Асхатха жашыны юсюнден сагъынды.

— Иги хазырланнганмыды? — деп сорду Асхат, шуёхуна ышанлап къарай.

— Кюрешген кибикле эте тургъанды.

— Бир зат ангылауу бар эсе, мен аны мудах этмем.

— Ышанама.— Къайырбек олтургъан жеринден къопду.— Мен кете барайым. Иш кёпдю. Тауда биченнге адамланы чыгъарыргъа керекди.

Балжан эрине кёз къыйырлары бла къарады. Асхатны акъылында не болгъанын сезди. Алай, Къайырбекге аны айтыргъа арсар болду. «Къатыны этген адепсизликни айтып, юйюмде аны неге уялтама»,— деп келди Асхатны кёлюне. Къайырбек эшикден чыгъып бара, Балжан: «Менден Саниятха салам айт»,— деди.

— Бек ахшы, айтырма.

— Кеси да кёп болмай, бери келип кетген эди.

— Хо бир да? — деп сейирсинди Къайырбек.— Къарачы аны, манга да жукъ билдирмей...

* * *

Къайырбек юйюне киргенлей: «Сен Асхатлагъа къачан баргъанса?» — деп сорду къатынына.

Саният кокаланып кюлдю.

— Сени шуёхунгу юйюне баргъанлыкъгъа, манга айыпмы боллукъду да?

— Мындан шахаргъа баргъан былайда къоншугъа кирип чыкъгъанча тюйюлдю. Аллай ишинг болса, мен билирге керекме.

— Не айта эдиле ала? Баргъанымы жаратмагъанмыдыла?

— Иш анда тюйюлдю. Сени ары барып кетгенинги билсем эди, бюгюн мен алагъа къайтырыкъ тюйюл эдим. Кёп барып, адамланы тынчлыкъсыз этерге не кереклиси барды.

— Охо, Мазан окъургъа бир кирсин да, айып эт мен аланы босагъаларындан атласам.

— Къалай адепсиз адамса сен. Ангсыз, билимсиз...

— Бирле билгенни мен да билеме. Хар ким да дунияда кеси ючюн жашайды.

— Сени бла даулашханданэсе, барып ауругъан тишлерим бла таш кемирсем окъуна тынч болур...— Къайырбек, ачыуланып, чыгъып кетди.

4

Ингир эди. Шахарны орамларында адам кёпдю. Бирле энишге, бирле ёрге барадыла. Хар кимни кесини бир иши, кесини жолу...

— Кет, неге башымы аурутуп кюрешеме,— деп, къолунда китапны да ундурукъ юсюне быргъап, Мазан да тышына чыкъды. Ол къызыл-къолан галстугун да тагъып, чачын да чюйре тарап, къызланы общежитиясына барды. Ол, комендантдан тилеп, Жамиляны чакъыртды. Ала онунчу классны бирге бошагъандыла. Жамиляны умуту— медицина факультетге киригеди.

Атлауучладан къара шинли къыз чабып тюшдю. Аны базыкъ чач эшмеси кёкюреги бла энишге салынып, тобукъ башына жетеди. Узун кирпиклерини ары жанындан къара кёзлери жарыкъ къарайдыла. Эки къашыны ортасын билир-билинмез ызлыкъ бёледи, кенг мангылайы уа аны бетине халаллыкъны белгисин береди.

— Бюгюн тюбемезге айтхан эдик да...— деди къыз, Мазанны къатына келип.

— Сени кёрмей тёзалмайма. Кел, бир кесек айланайыкъ. Паркга барайыкъ.

— Угъай... Тюнене айланнганыбыз да боллукъду. Экзаменле башланыргъа эки-юч кюн къалгъанды. Хазырланыргъа керекди.

— Къой-къой, бир мадар болур. Кел.

— Угъай, Мазан. Кёлюнге тиймесин. Биз, бир къауум къыз, жыйылып, химияны окъуй турабыз.

— Мени термилтме, Жамиля.

— Тели болма... Сен да бар да, хазырланнган эт.

— Мен хазырланмасам да кираллыкъма.

— Мен а — угъай,— деп, Жамиля ызына кетип тебиреди. Мазан аны къолундан тутуп тохтады.

— Кесинг билесе, мен ёхтем адамма. Кёлюме тийсенг...

— Сора уа не боллукъ эди? — деп сорду Жамиля, аны алай айтханын жаратмай.

Мазан жууап къайтармады.

— Бюгюн Салим да келгенди. Аны кёргенмисе?

— Угъай, кёрмегенме.

— Ол сени соргъан эди. Мен анга тургъан жеринги айтхан эдим.

— Сора барып аны табайым. Санга уа энтда да къайтырма.

Мазан андан сора жукъ да айтмай, ызына айланып кетди. Алай бла ол Жамилягъа кесини ёпкелегенин сездирди. Алай къыз анга эс бурмады. Жамиляны къайгъысы бусагъатда ол тюйюл эди. Кечеги жукъусун да кеси кесинден къызгъанады. Кёп окъугъандан кёзлери окъуна къызаргъандыла. Не этериксе. Медицина факультетде конкурс бютюн да уллуду. Тюнюне Мазан келип, аны, къоймай шахар тюбюне алып кетген эди. Паркда айланып къайтхан эки сагъаты анга жылча кёрюннгенди.

Мазан общежитиягъа келгенде, Салим аны сакълап тура эди.

— Келгенинги бир кесек белгилемей къояргъа жарарыкъ тюйюлдю.— Мазан тенгини билегине жабышып, аны тышына тартды.

— Къой, маржа, ол затны экзаменледен сора этербиз. Шёндю...

— Бир сёз да айтмай, тебиреп къал.

— Хауагъа чыгъайыкъ, алай андан башха зат болмасын.

— Охо, сен энди аны оноуун манга къой.

Ала, ушакъ этс, ресторанга жетдиле. Аны уллу терезелеринден ургъан жарыкъ иги кесек жерни жарытады. Ресторанны ичинде музыка тауш да эштиледи.

— Бери киребиз,— деди Мазан.

— Анда адам кёпдю.

— Болмагъа къой. Биз а кёпню ичинде олтуралмайбызмы?

— Иш анда тюйюлдю, Мазан. Ресторанга кирирге алыкъа бизге айыпды. Бизге жалан да онсегизишер жыл болады. Андан эсе, столовагъа кирип, ушхуур ашайыкъ,— деп, Салим расторандан бир жанына бурулду. Алай Мазан кеси айтханнга къаты болуп тохтады.

— Элде ёсгенибиз белгили болуп турады... Культурабыз жокъду! — деп жерге тюкюрдю ол.— Кел!

Салим бармазгъа кюрешсе да, Мазан аны зор бла ресторанга кийирди. Уллу, жарыкъ залны ичи тютюн ийис этеди. Асыры дауурдан адамла бир бирлерини айтханларын да хазна эшитмейдиле. Стол артында олтургъанланы бир къауумларыны кёз акълары айланып, башлары, хаух башлача, ары-бери чайкъаладыла. Бир-бирлери уа, уурттлары къып-къызыл болуп, аяусуз жаншайдыла. Официантқала ары-бери чапханлай айланадыла.

— Кел, Мазан, бери кирмейик,— деп тиледи Салим, шуёхуну билегинде жабышып.— Кёремисе, мындагъыланы къатында биз сабийлебиз.

— Ала, сен сейир адам кёреме!.. Ма, ол алайда стол бошду. — Мазан эрляй алгъа ётдю. Салим да, буюгъуп, башын эшикге тутханлай, аны ызындан барды. Аланы къатларына терк окъуна официантка келди.

— Не зат ашаргъа сюесиз?

— Эки либижа... сора бир шеша,— деди Мазан.

— Шеша лимонадмы, огъесе гара сууму? — деп сорду официантка.

— Угъай, угъай... агъындан.

— Аллай бир кёп боллукъду. Керек тюйюлдю,— деп, Салим кесин ортагъа атды.

— Тишш!.. Заказны мен береме.

— Сиз жаш адамласыз, сау шеша кёп болур,— деди официантка да, Салим жанлы болуп.

— Аны оноуун манга къоюгъуз,— деп, Мазан айтханындан къайтыргъа унамады.

Официантка аланы айтханларын келтирип, алларына салды. Мазан терк окъуна аракъыдан рюмкаланы толтурду.

— Ал, Салим. Биз энди кишилебиз. Кеси аллыбызгъа жашау этер кишилебиз. Жашауубуз иги болур ючюн, бу гитче рюмкачыкъланы ахырына дери жутайыкъ.

Мазан рюмкасын бошатып столгъа салды. Эрнин, бурнун жыйыра, ётмекден къапды.

— Ич, не затха тынгылайса?

— Бу мени тилиме тийген зат тюйюлдю,— деди Салим, бойнун да къынгыр тутуп.— Къысма мени, Мазан.

— Мен ёлмеген, сен да ёлмезсе. Ич!

Салим, рюмканы жартысын ичип, чачыкъды. Кёзлеринден жилямукълары келди.

— Не хыбыленг,— деди Мазан, аны чачыкъгъанын жаратмай.

Салим андан сора ичерге унамады. Эки-юч рюмка ичгенден сора, Мазан сандырап тебреди. Салим андан кёп анга да ичерге къоймады.

Экиси да расторандан терлеп чыкъдыла. Мазан арыбери сюрюшеди. Ауун къалыр деп къоркъа, Салим аны къолтугъундан тутду.

— Ме-е-ен бюгече ичерге был-быллай бир не-нек тартынганымы билемисе? — деди Мазан, тилин кючден бла бутдан айландыра.

— Угъай, билмейме.

— Жамиля ючюн.

— Аны ючюн а нек?

— Ол бюгюн ме-мени бла киногъа ба-барыргъа унамагъанды.

— Заманы болгъан болмаз. Экзаменлеге хазырлана болур эди.

— Сюймеклиг а, сюймеклик? Анга бир зат чырмау болургъа жарамайды. Экзамен... плевать я хотел! Мен экзаменледен къоркъмайма!

— Бош айтаса алай, Мазан.

— Бош айтмайма,— деди ол, Салимни аллын тыйып,— шёндюден окъуна къолуму тутуп алгъышларгъа боллукъса... Мен студентме!.. Неге сейир этесе? Мен толу ийнанама...

— Ийнанганынгы иги этесе. Алай хазырланыргъа уа керекди.

— Чепуха! — деди Мазан, табаны бла жерни уруп.— Шёндю университетге, институтха билими бла киши да кирмейди. Анда кимни танышлары бар эсе да, кимни атасы къуллукъчу эсе да, ол киреди. Энди ангыладынгмы?

— Алай эсе уа, тапсызды,— деди Салим, кючсюнюп. — Алай эсе, мени кибикле ёмюрде да студент болаллыкъ тюйюлдюле.

— Къоркъма, Салим... Мени атам санга да кёз-къулакъ болур.

Ала тиширыуланы общежитиясыны къатына жетгенде, Мазан Салимге ары къайтырыгъын айтды.

— Шёндю сен кефсе, ары барып айыплы болгъандан эсе, жеринге бар да, тынчайгъан эт,— деп, Салим къаты болду. Мазан, ол айтханнга къарамай, аны къолундан ычхынып, тиширыуланы общежитиясына бет бурду.

— Сен мени керти да кефми сунаса? Угъа-а-ай, бир да къоркъма... Чау! — Мазан, артха да къарамай, терекле арасында жыяу жолчукъ бла къарангыгъа ташайып кетди.

Эки кюнден экзаменле башландыла. Математикадан жазыу экзаменни берирге Салим бла Мазан да келдиле. Узун коридор абитурентледен толуду. Ары-бери ётгенле сыгъынып-сыпдырылып, кючден бла бутдан жюрюйдюле... Звонок урулду. Аны сакълап тургъанча, дауур бютюн да уллу кётюрюлдю. Алай ол терк окъуна селейди. Абитуриентле, аудиториялагъа кирип, шошайдыла.

Мазан бла Салим бир столну ортына олтурдула. Салим, тетрадына не эсе да бир формулаланы жаза, сагъыш этеди. Мазан а, къолунда къаламыны къыйыры бла столну аз къагъа, жан-жанына къарайды. Жарыкъ ышара, аудиториягъа эки устаз кирдиле. Аладан бири — алашаракъ, жаш тиширыу олтургъанланы экзамен башлангъаны бла алгъышлады.

Аудиторияны ичи чибин учханы эшитилирча шошду. Экзаменге тюшген эсеплени жазып алып, энди абитуриентле аланы чыгъарыр ючюн, алларында къагъытлагъа тикги болуп, сагъыш этедиле. Мазан, анда-санда Салимге кёз къыйырлары бла къарай, желкесин къашыйды. Устазла асламында олтургъанлай турадыла. Алай, эслерине тюшсе, жерлеринден къобуп, акъырын ары-бери да айланадыла.

Заман терк озуп барады. Алыкъа бир да ишин бошагъан жокъду.

— Ала, болалмаймыса? — деп, Мазан Салимни тобугъуна тобугъу бла тийип, ашыкъдырады. Бир кесекден Салим аны аллына жазыудан толу къагъытны тюртдю.

— Муну кёчюре тур... биринчисиди...

Салим экзаменнге тюшген тёрт эсепни да тергеп бошады. Хуржунундан къол жаулугъун чыгъарып, бетинде терлегенлерин сыйпады. Сора этгенлерин таза къагъытха кёчюрюп, устазгъа берип, Мазан да, ол да тышына чыкъдыла.

— Не затла алырбыз? — деп сорду Мазан Салимге.

— Ким билсин. Барын да тюз этген а сунама. Тамбла белгили болур... Кел, энди бирси кюннге хазырланайыкъ. Жазып экзамен бергенден эсе, айтып экзамен берген къыйынды. Устазны аллында аузубузгъа къуууут къапханча сюелип турсакъ жарамаз.

— Къой, къой, бюгюн арыгъанбыз. Бир аламат кино барды деп эшитгенме. Аны да кёрюп, башыбызны солутайыкъ.

Ала арбазгъа чыкъгъанлай, Саният тюбеди.

— Къалай болдугъуз?.. Абери эталдыгъызмы?..— деп, ол къадалып соруу этди. Сора, жашына бурулуп: «Оу, ананг сенден алгъа ёлсюн, бурун сыртынг иш да терлеп турады да... Къыйналгъанса»,— деди.

— Атам а къайдады? — Мазан тёгерекге къарады.

— Ол бирси кюн келликди. Бир да къоркъма. Хар зат да тап боллукъду.

Саният жашын Салимден бир жанына айырды да, къулагъына шыбырдады:

— Мен бир эки адам бла сёлешгенме. Болушургъа сёз бергендиле. Айтханларынлай этселе, мен да аланы къуру къоймам.

— Анам, сен алагъа Салимни юсюнден да айтсанг эди уа.

— Угъай, балам, угъай! — деп чочуду Саният.— Санга аны несин къошакъ этеме. Керек эсе, аны да анасы барды. Келсин да, мадарын кёрсюн. Несинг а ачдан къыйналмай турамыса?

— Ахча келтирген эсенг, бер.

Саният жашына ахча да берип, тюкенден жангы чурукъла да алып, алай кетди. Мазан анасы бла айланнган кезнуню ичинде, Салим башха факультетледе экзамен берген шуёхларына тюбеди. Жамиля биринчи экзаменден — химиядан беш алгъаныи билип, анга да къууанды. Ингирде уа биягъы китапланы къолгъа алды. Кече ортасына дери окъуп, андан сора жатды. Жукъу кесин кёп сакълатмады. Башы жастыкъгъа тийгенлей окъуна, кёзлери кеслери аллына жумулуп тебиредиле.

Экинчи кюн тюшден сора Салим бла Мазан алгъан багъаларын билир ючюн университетге бардыла. Салимни экзамен къагъытында «тёрт», Мазанныкъында уа «юч» салынып эди.

— Бу не аламатды! — Мазан, эринлерин чюйюрюп, алгъан багъасына сюймей къарады.— Анам да кимге эсе да бирлеге айтханма деген эди... Аны юсюне уа Салимден харфын харфы бла кёчюрюп жазгъанма. Сора анга тёрт салып, манга юч нек салгъандыла? — деп, ичинден сейирсинниген да кюйюксюнниген да этди. Болса да ачыу этмеди. Аны къадары экзаменле бла байламлы тюйюлдю. Ол не да алсын, анга башхалыгъы жокъду. Эки аягъы да университетни босагъасындан ары ётгендиле. Ол студентди! Мазан анга толу ийнаныпды.

5

Саният эрин танг аласы хоразла бла бирге уятды. Къайырбек, терк кийинип, жолгъа чыкъды.

Ол шахаргъа эртте жетди. Ол келгенде, сагъат жети да болмагъан эди. Алай университетни арбазы адамдан толуп эди. «Была кече да былайдамы къалгъандыла?» — деп келди Къайырбекни эсине.

Экзаменле сегиз сагъатда башланырыкъдыла, «Ары дери Асхатлагъа кирип чыгъарем...» — деп оюмлады Къайырбек.

Къайырбекни сагъышлы оюмун Мазан бла Салим бёлдюле.

— О-о, папам келип турады да! — деди Мазан, атасын кенгден окъуна кёрюп. «Аллахха шукур, энди къоркъуу жокъду»,— деп къууанды ичинден. Кёремисе, мени къаллай тыянчагъым барды дегенча, Мазан, атасыны аллында къубула, Салимге ёхтемлик бла къарады.

— Коркъамысыз? — деп сорду Къайырбек жашлагъа.

— Къоркъабыз,— деди Салим, кёлюндегин жашырмай.

Мазан а уллу кёллю ышарды.

Къаты урулгъан къонгъуроу, абитуриентлени экзаменге чакъырды.

— Хайт дегиз!.. Хайт дегиз!..— дей, Къайырбек эки жашны да босагъагъа дери ашырды...

Салим бла Мазан кеслерини группаларына къошулдула. Къызла бла жашла «ах», «ох» эте, эшикни аллына жокку болгъандыла. Коридорда хар ёрге, энишге ётген адамгъа: «Бизден экзамен аллыкъ буму болур?» — деп, буюгъуп къарайдыла.

— Ма, келеди атамы шуёху,— деп, Мазан Салимни къулагъына шыбырдады.

Асхат бир жаш нёгери бла бирге аудиториягъа кирди.

— Эшигибиз жабылды! — деди абитурентледен бири.

— Нек? — деп къалгъанла аны тёгерегине басындыла.

— Ташдан да къаты адамны къолуна тюшдюк... Мен аны юсюнден эшитгенме. Асхат деген математик олду.

— Ой-ой-ой!.. — дедиле бир къауумла, башларын чайкъап.

Бу кезиуде эшик ачылды.

— Тёртеулен киригиз,— деди Асхатны жаш нёгери, жарыкъ ышара.

— Кел, кирейик,— деди Салим Мазаннга.

— Угъай, мен бек артда кирликме. Атам алай айтханды.

— Да... мен алда, артда кирсем да, кёрлюгюм бир болур,— деп, Салим алгъа тебиреди. Аны ызындан, кёл этип, дагъыда ючеулен кирдиле.

— Билетле алыгъыз да, олтурун хазырланыгъыз,— деди алагъа Асхат, аллында къагъытлагъа не эсе да бир зат жаза.— Эштмедим демегиз, шпаргалканы хайырланыргъа ким кюрешсе да, андан экзамен аллыкъ тюйюлме.

Салим билетде сорууланы окъугъанда, аркъасында къумурсхала баргъанча болду. Бираз сагъыш этгенден сора, ол къагъытха бир затланы жазып башлады.

Мазан эшикни жеписинден тенгине кёз жетдирди. «Аман къаш тюйгенча кёрюнеди да, баям, билмеген заты тюшген болур»,— деп оюмлады ичинден. Башхала да, дыгалас этип, эшикни жеписинден, кирит тешигинден къарайдыла.

— Ким хазырды? — деп сорду Асхат, сагъат жарым чакълы озгъандан сора. Чюй бла столгъа уруп къойгъанча, киши жеринден къопмады.

Экзаменатор дагъыда ашыкъдырды. Салим, тёгерегине къарап, жеринден къозгъалыргъа сюйген адам кёрмегенден сора, ёрге турду.

— Хазырмыса? — деп сорду анга Асхат.

— Билгеними айтырма... — деди жаш, ийменип.

— Ахшы, алай эсе. Бери, доскагъа чыкъ.

— Оу кюнюм, ол бек алгъа кирген жаш жууап берирге чыкъды,— деди, эшикни тешигинден кёз алмай къарап тургъан сары чачлы къыз. Къалгъанла биягъы эшикге басындыла.

Асхат, айта тургъанлай, Салимни тохтатып, башха соруу берди.

Тышындагъыла аны сезип, бютюн да къайгъы этдиле.

— Сени сорлугъунг бармыды? — Асхат кесини сол жанында олтургъан нёгерине бурулду.

— Угъай, жокъду,— деди ол. Аркъасындан ауур жюк тюшгенча, Салимни санлары женгил болдула.

— Математиканы аман билмейсе,— деди Асхат, аны экзамен къагъытын къолуна бере.— Къайсы элденсе?

— Тар къолдан.

— Билеме, билеме...— деди экзаменатор жарыкъ ён бла. — Анда мен жаш заманымда бир-эки кере болгъанма. Ахшы элди.

Салим экзаменден, терлегенлери бара, чыкъды.

— Не алдынг?.. Не алдынг?.. — деп, эшик аллында тургъанла, аны тёгерегине басынып, къолунда къагъытына къарадыла.

— Бе-е-еш! Ой насыплы уа!..

— Алгъышлайма...— Мазан Салимни къолун къаты къысды, биразгъа дери жиберген окъуна этмей турду.

Салим асыры къууаннгандан эки жукъа эрни бир бирге жетмейдиле.

— Не соруула тюшген эдиле? — деп сорду къызладан бири Салимге. Жаш къолунда тефтерин узатды.

— Мында жазылыпдыла, къара.

Къыз, Салимни къолунда тефтерни алып, коридорну бирси къыйырына кетди. Салим тышына чыкъды да, къайтып келип, тефтерин алгъан къызны къатына барды.

— Атынг къалайды?

— Вера.

— Мени атым а...

— Билеме... Салим,— деп ышарды Вера.

— Къайдан билгенсе?

— Да ма, тефтеринги тышында жазылып турады да.

— Ах, алай ушай...

Аудиториядан бирле къууаныш, бирле мудах болуп, бирле уа жилямсыраш чыгъадыла. Не этериксе, хар кимни къадары хар тюрлюдю. Жашауда къууанныргъа да, жарсыргъа да тюшеди.

Бек ахырында экзамен берирге Мазан да кирди. Арсарсыз билет алып, экзаменаторну аллында столгъа чёкдю.

Салим эшикни жеписинден къарады. Жангыз кеси къалгъан Мазан доскагъа чыкъды.

— Башла,— деди анга Асхат,— тынгылайбыз.

Мазан, жукъ да айтмай, досканы аллында бойнун да бир жанына къынгыр этип сюелди.

— Биз сени сакълайбыз,— деди Асхат дагъыда.

— Асыры къыйын билет тюшгенди...— деди Мазан, ары-бери бурула.

— Аны уа бош айтаса,— деди экзаменатор, билетде сорууланы окъуй.— Мунуча тынч билет бюгюн былайгъа киргенлени бирине да тюшмегенди.

— Мен ангылаялмагъанма.

— Тохта, юч соруудан бирине да жууап бераллыкъ тюйюлмюсе?

— Угъай.

— Сора къалай экзамен берирге умут этесе да?

— Да сен мени танымаймыса да?.. Мен Къайырбекни жашыма,— деди Мазан, башын тик тутуп.

— Таныйма... Алай, сен аны не затха айтаса? — деп, Асхат анга ыразы болмай къарады.— Бу билетге жууап бералмай эсенг, экинчи билет ал.

Мазан, къарагъан да этмей, столдан дагъыда бир билет алды. Къашларын тюйюп, жерине чёкдю.

— Ашыкъмай, хазырланнган эт,— деди Асхат анга.

Жарым сагъатдан сора, Мазан дагъыда доскагъа чыкъды.

— Биринчи соруугъа жууап бераллыкъ тюйюлме,— деди ол, билетни экзаменаторну аллына салып.

— Экинчи соруугъа уа?

— Аны уа билеме...— деп, Мазан мелни да къолуна алып, доскагъа жазып, айтып тебиреди.

— Сагъыш эт,— деди Асхат, аны сёзюн бёлюп,— тюз жууап бермейсе.

Мазан, аузуна къуууг къапханча, шум болду.

— Математиканы билмейсе,— деди Асхат, столда къагъытларын жыйышдыра.— Арталлы да билмейсе. Мен алай сунмагъан эдим...

Мазанны тюп эрни салынды. Экзамен къагъытында «неуд» — деген сёзню кёргенде уа, башына таш бла ургъанча болду. Эки кёзю да къарангы этип, аудиториядан къалай чыкъгъанын да иги эслемей къалды.

— Не болдунг, Мазан? — деп сорду анга Салим. Мазан андан бир жанына бурулду. Къабыргъагъа имбашын тиреп, мыккыл болуп сюелди.

Тышында эрттенли бери сакълап тургъан Къайырбек жашыны бет къаны бузулуп, баш тёбен болуп, Салим бла бирге чыгъып келгенин кёргенде, жюрегин къайгъы алды. Мазаннга ол кенгден окъуна: «Не болдунг?» — деп сорду.

— Адам тюйюлдю ол! — деди Мазан, ачыуланып.

— Не болгъанды, айт муну!

Мазан, жууап бермей, башын бир жанына бурду.

— Мазаннга эки салгъандыла,— деди Салим, жарсып!

— Экими?.. Хо бир да?.. Алай а къалай этер Асхат?— деп, Къайырбекни бети агъарып, адыргыгъа къалды.— Кеси уа мындамыды?

— Мындады. Экзамен алып бусагъатчыкъда бошагъанды,— деди Салим.

— Тохтачы мен анга...— деп, ол университетге кирди. Алай женгил окъуна чыкъды. «Адамла къатында аны бла ачыкъ сёлешалмам... Андан эсе, тышында сакълайым, кесине энчи тюберме»,— деп оюмлады ол.

Салим бла Мазан общежитиягъа кетдиле. Къайырбек а университет аллында Асхатны сакълап къалды.

Аны башына кёп тюрлю сагъышла кирип аурутадыла. Асхат жашына эки салыр деп, аны эслеп эсинде да жокъ эди. «Ким биледи, ол жашны иги билмегенин сезгенден сора, къоркъутхан кибик этейим да, сора артда тюзе-

тирме деп салып къойгъан эсе уа?.. Хау, хау... алай боллукъду ансы, мени жашыма эки салыргъа амалы жокъду. Ол алай этсе, сора дунияда тенглик, шуёхлукъ деген затла барысы да бошдула...»

Ол сагъышла бла бирге, Къайырбекни эсине озгъан кюнле да тюшдюле...

...1943-чд жылны къышы. Сталинград. Атылгъан топла, бомбала жерни титиретедиле. Алагъа эришгенча, къарлы боран да ачыуланып урады.

Лейтенант Асхат, кесини ротасы бла шахарны север жанына тебирейди. Къарангы кечени жаннган юйлени ёртени жарытады. Къаты жел тохтаусуз урады. Ол солдатланы эркин атларгъа да къоймайды.

Рота белгиленнген жерге аманны кебинден жетди. Аскерчиле оюлуп, къуру къабыргъалары къалып тургъан юйню ичине жыйылдыла. Бёрклерини тюклери къырпакъ этгендиле. Аякъларында чурукълары бузлап, ташча болгъандыла.

— Жарым сагъатдан атакагъа чыгъарыкъбыз,— деди Асхат, махоркадан базыкъ папирос бура.— Сауут-сабаларыгъызны хазыр этигиз.

Тышында окъланы бла желни сызгъыргъаны къатыш эшитиледи. Минутла акъырын озадыла. Солдатла бир бирлерине жууукъ къысылып, сагъышлы олтурадыла. Бу сермешде аланы талайы тамблагъы тангны атханын да кёрмей къалыргъа да боллукъдула. Алай ёлюм аланы къоркъутмайды. Туугъан жер ючюн кюрешиу — жигитни юлюшюдю.

Асхат сагъатына къарады. Ол къатында олтуруп тургъан солдатны имбашына къолун салып:

— Къоркъамыса, Къайырбек? — деп, акъырын сорду.

— Кесим ючюн угъай..

— Сора уа ким ючюн?

— Анам ючюн къоркъама... Жашым ючюн. Мен юйге къайтмай къалсам, ала къалай болурла?

— Къоркъма, Къайырбек. Душманны хорлап, юйюбюзге эрлеча къайтырбыз.

Асхатны отряды атакагъа чыкъды. Ушкокланы бла автоматланы атылгъанлары, гранатланы чачылгъанлары башха бир затны да эшитдирмейдиле. Аскерчиле хар къарыш жер ючюн къан тёгедиле. Душман ахыр кючюн салып кюрешеди... Бауруу бла сюркелип бара, Асхат къар юсюнде сойланып къалды. Бираздан ол ёрге турургъа умут этди. Алай борбайлары тутмады. Бу кезиуде аны къатына Къайырбек жетди.

— Асхат, ой Асхат, не болгъанды санга?

— Эшта, манга болуру болгъан болур.— Командир, эси азып, башын Къайырбекни къолларына бошлады.

— Угъай, Асхат, угъай... Ёлюрге алыкъа эрттеди...— дей, Къайырбек командирни сюйреп, уруш бара тургъан жерден алып чыкъды. Тер суу жибитген ич кёлегин жыртып, Асхатны бойнунда жарасын байлады... Тюз да къатларында чачылгъан топ Къайырбекни да сылхыр этди. Ол да, Асхат да къар къатыш топуракъ тугулланы тюбюнде къалдыла. Къайырбек эсин терк жыйды. Къулакъларыны чууулдагъанларындан башха ол бир зат да эштмей эди. Солууун зордан алады. Юсюне къуюлгъан ауур топуракъ аны санларын эзеден эзе барады. Къалын къара энишгеден энишге чёге, аны кесини кюйсюз къучагъына тартады. «Асхат!..» Аны эсине келген биринчи оюму ол болду. Къайырбек жан къазауатха кирди. Кюреше кетип, къолларын эркин этди да, тёгерегин чучхуп тебиреди. «Асхат... Асхат, къайдаса?..» Асхатха къолу тийди. Къайырбек энди аны бетин изледи. Ол солургъа керекди... Бузлагъан топуракъ тугулла, ташла кибик, бирин кетерсе, экинчиси аны орнуна тюшеди. Тютюн къатыш ушкок от ийис тамакъгъа бизча чанчылып, солууну тунчукъдурады. Къайырбек ёлюм тузагъына тюшгенин сезе башлады. Алай адыргысын къоймады. Жюреги къутургъанды. Жана тургъан юйден тышына чыгъаргъа адыргы этгёнча, ол Къайырбекни кёкюрегин тарх-тарх этдирип урады. Бир заманда Къайырбекни кёзюне от жилтин уруннганча болду. Ол, къазауат этип, алайны чучхуду. Бетине таза хауа урду. «Къутулгъанмы этдим?!» — деп келди аны кёлюне. «Асхат!.. бусагъат, бусагъат!..» — деп, ол командирни юсюн къазыу бла болду. Тапды!.. Бетин тапды... Бир къолу бла аны солурча эте, экинчи къолу бла уа кесини аллын тырнакълады. Тешик уллудан уллу ачыла тебиреди. Энди ол алайдан ары чыгъарлыкъ эди, алай, жерге жабышып къалгъанча, санларын тепдиралмай эди. Къулакъларыны зат эшитмей эселе да, тышында от жарыкъны кёреди. Ол да дуния жарыгъы тюйюлдю — жашаугъа ёлюм чачхан жарыкъды. Болса да Къайырбекге ол кюн нюрюча кёрюндю. Битеу къаны, жаны бла да ол анга тартынды. Не этди эсе да, кесин къабыр урудан чыгъарды. Асхатны да юсюн ачды. Тёгерекге къарап, адам кёрмеди. Шахар саулай жана тургъанчады. Къайырбек Асхатны къолтукъ тюплеринден тутуп, палах жерден сюйреп чыгъарды. Бу кезиуде, къарда бауруу бла сюркеле, аланы къатына санинструктор жетди. Къайырбек къоллары бла бетин сыйпады.

— Сендамы жаралыса? — деп сорду санинструктор, Къайырбекни къан жугъу бетине бла къолларына къараи.

— Угъай...

Полевой санбатха жетгенлеринде, Къайырбек, онгсуз болуп, эсин ташлады. Эрттенликде уяннганларында, аны эки къолу да байланып эдиле.

— Медсестра!.. — деп хахайлады ол.

— Не этесе?

— Командир саумуду?

— Сауду.

— Мен анга барама. Ол къайдады?

— Ашыкъма, барырса.

— Мени къолларымы нек байлагъансыз?

— Сени кесинги да, командирни да ёлюмден къалдыргъанлары ючюн...

...Къайырбек жукъудан элгенип уяннганча болду. Ол эки къолун да кёз аллына тутду. Бармакъ къыйырлары туумакъла эдиле. Жалан да сол къолуну баш бармагъыны тырнагъы сауду ансы, къалгъан бармакъларыны тырнакъ орунларында бош сыннган тюймелеге ушаш сюек жаркъачыкъла кёрюне эдиле...

Ичинден ауур кючсюне, Къайырбек халкъ арасындан бир жанына чыкъды. Тёгерегине къарап, олтурургъа шинтик изледи. Бош жер тапмагъандан сора университетни темир бурууну аллында тизилип ёсген бийик акътеректеден бирини къатына барып, анга аркъасын тыяндырып сюелди.

Саргъылдым сахтияндан этилген портфелин да къолтукъ тюбюне салып, Асхат университетден чыкъды. Жарыкъ кюнню нюрю аны кёзлерин къаматдыла. Кюл бетли костюмуну къоюн хуржунундан къара кёзлюклерин чыгъарып, аланы кёзлерине салды да, юйюне тебиреди. Арбазда адамланы арасы бла ётюп бара, терек сериуюннге да къысылып, мудах сюелип тургъан Къайырбекни эследи. Асхат дыркъ тохтады. Алай нек тохтагъанын кеси да билмеди. Кеси кесинден уялгъанча, аркъасы терледи. Биразгъа дери тенгине жашыртын къарагъанлай турду. «Шёндю аны акъылына не келе болур,— деп оюмлады ичинден Асхат. — Баям, мени терсге санай болур. Тенглик эталмады деп жарсый болур... Не айтыр ол манга? Ангылармы мени?..»

Адамла Асхатны жаны бла ары-бери ётедиле. Алай ол кишини да эслемейди. Башына кёп тюрлю оюмла асыры терк кирип чыкъгъандан, ол аланы къайсы бири не магъананы тутханларын да тохташдыралмайды.

— Асхат, не сюелесе... Юйюнге бармаймыса? — деди аны къаты бла озуп баргъан устаз нёгерлеринден бири.

— Угъай... Мени ишим битмегенди,— дей, Асхат андан айырылып, Къайырбекни къатына барды.

— Салам-алейкум...

Къайырбек башын кётюрдю. Ол аллында Асхатны арыгъан, саз бетин кёрдю. Аны саламына жууап къайтарды.

— Башынгы да эннишге бошлап, былайда нек сюелесе? — деди Асхат, аны къолтугъундан ала,— кел юйге.

Къайырбек аны биргесине тебиреди.

— Къачан келгенсе?

— Эрттенликде.

— Жашынга тюбегенмисе?

— Да аны уа бек къууандыргъанса,— деди Къайырбек, жюреги къыйналгъанын жашырмай.

Асхат терк жууап къайтармады. «Жанына тиймезча къалай тап айтсам иги болур?..» — деп оюмлады ол. Къайырбекни солугъанындан окъуна аны жюреги къаты къыйналгъанын Асхат сезе эди.

— Керти окъуна, жашха алай кёлюнг бламы этгенсе, огъесе уа?.. — Къайырбек, андан ары айтыргъа жукъ тапмагъанча, тохтап къалды.

— Мен бюгюн анга эки салмаз ючюн, уруп къолуму кесдирирге окъуна хазырем,— деди Асхат, хар сёзюн базманда тартханча, сабыр айта.

— Да сора нек салгъанса да?

— Арталлы да зат билмейди... Анга адамны жюреги чыдап, иги белги къалай салыр? Сен манга кечгинлик бер, Къайырбек...

— Мени хатеримни этерге жарамаймы эди да?.. Айтыр ючюн да къалмагъан ушай эдим да?..

— Ахшы, мен сени хурметинги этип, аны экзаменледен ётдюрейим. Сора уа, сора?

— Сора не?.. Къалгъанлача, ол да окъур.

— Къайырбек, биз коммунистлебиз. Ажал аякъларыбызгъа чырмалышып айланнганыбызда да адамлыгъыбызны тас этмегенбиз.

— Да сен аны экзаменледен ётдюрюп ийгенликге бизни адамлыгъыбыз нек тас болургъа керекди да? Хар ким да туудугъун окъутургъа, адам этерге сюеди.

— Тюздю. Баласыны къадары ючюн къайгъы этмеген ата, ана жокъду. Алай биз бир-бирледе асыры жумушакъ жюрекли болабыз. Сабийибизге ахшылыкъ этебиз деп, аманлыкъ этгенибизни сезмей къалгъан заманларыбыз да болады. Бюгюн мен сени жашынга иги белги салып

жибермесем, кесинг сагъыш эт, аны кёлюне не келир эди?.. Ол жашауну ма алай жукъ да билмей тургъанлай алгъан багъасыча къыйматсыз сунар эди...

— Философия,— деди Къайырбек, шуёхуну айтханларын арталлы бла да онгсунмай.

— Философия жашауну ёзегиди,— деп къошду Асхат, сагъышланып.— Ансыз жашау жарлыды.

— Энди жашха къалай этебиз? Шёндю философиядан анга келлик хайыр жокъду,— деди Къайырбек, иш алыкъа алай бла бошаллыгъына ийнанмагъанын сездире.

— Да, айт, не этейик?.. Мени акъылыма кёре, ол бу факультетни бош сайлагъанды.

— Айхай, инженер болургъа бир бек итинеди.

— Итиннгенин иги этеди. Алай къуру итиниуден хайыр жокъду. Математиканы билирге керекди.

— Ары бир кирсе, кюрешир эди... Энди аны жюрегин да аллай бир аурутма да, ол салгъан экинги тюзет да къой...

Асхат, башын чайкъай, ауур кючсюндю...

6

Къайырбек юйюне мудах болуп къайтды. Къатыны, аны эслеп, тынгысыз болду.

— Жашны иши къалайды?

— Осалды... Эки алгъанды.

— Кет! Къуру да мени къоркъутхандан сюйгенинг жокъду.

— Мен керти айтама, къатын.

— Къалай? Ол неге ушагъан ишди? — деп Саниятны кёзлери жандыла.— Экзаменни ол сени шуёхунг алмагъанмыды да?

— Ол алгъанды.

— Сора уа?

— Сора не?.. Эки билет да алып, бир соруугъа да жууап бералмай къалгъанды.

— Бералмасын... Аны ючюн а эки нек салады? Ол сени шуёхунг ушайды да?

Къайырбек аллына салынган ашдан бир-эки къапды да, ауур атлай барып, диваннга чёкдю.

— Къалай эки салып къойду да бу мынга? — Саният къызадан къыза башлады.— Ол адаммыды, огъесе уа эшекмиди? Къара, аллахчю, бу ишге! Ой, андан эсе ёлгеи этейим! Сени хатанг болду! Сен ышандырмасанг эди, мен башха жол табар эдим.

— Сандырай тураса сен алай! Не жол табарыкъ эдинг? — Къайырбек къатынына огъурсуз къарады.

— Башхала тапхан жолну табарем. Ултха берирем. Шёндю окъургъа ансыз ким киреди? Халкъ ултха бла жашайды. Ма ол сени шуёхунга да узатыргъа керек эди.

— Къой, бу болмачы затланы айтып, башымы аурутма.

— Атамы жаны ючюн, къоймам. Тохта, мен тамбла ары бир барайым... Асхат эсе, ауруу эсе да мен анга кёргюзтюрме. Ол заманда элтгенчиклерими азсынып, аны ючюн алай этгенди. Я мени аллахым, санларынг къурушуп, тилинг тутулуп, къатынынг да юсюнге жиляй тургъанынга барайым...— Саният, ундурукъ юсюнде жаулугъун сермеп къолуна алып, юйюнден жел этдирип чыкъды. Ол элни ара орамында, колхоз правленни къатында тюкеннге къууулду. Тюкен этилип эди. Саният эшикни къакъды.

— Баршау, ач, менме,— деди Саният эшикни тутуучусуна жабышып.

Тюкенчи эшикни ачханлай, Саният, оу-шау эте, ары кирди.

— Не болгъанды?

— От тюшдю... Къан жауду!..— дей барып, Саният эки жумдургъу бла да прилавканы тюйдю. Тюкенчи, абызырап, не этерин билмей къалды. «Адам ишми ёлген болур?» — деп келди аны кёлюне.

— Баршау, жанынга къор болайым, къутхар! — деди Саният, эки къолу бла тюкенчини жагъасындан тутуп.— Бюгюн Мазаннга экзаменде эки салгъандыла...

— Ух! Не аман къоркъутдунг. — Баршау солууун эркин алды.— Аны ючюн быллай бир неге сынсыйса?

— Жюрегим жарылып къалады. Болушмасанг, мен ёллюкме. Былтыр сен жашынг ючюн ултха узатхан адамынга барып тюберге керекбиз. Сюйсе, ийнек окъуна берирме.

— Ол боллукъ иш тюйюлдю,— деди Баршау, Саниятны сёзюн бёлюп.— Аны университетден къыстагъандыла.

— Оу кюнюм, сора уа не этейик? — деп, Саният тюкенчиге аралды. Баршау не билейим да дегенча, башын бир жанына буруп, имбашларын жыйырды. Саният, мыккыл болуп, прилавкагъа тыянды.

— Экзаменни ким алгъан эди? — деп сорду бираздан Баршау.

— Асхат... Асылгъанын кёрюр эсем.

— Къой, аллах сакъласын,— деди тюкенчи, эки къолу бла да башын тутуп.— Ол ит адамды. Анга жанлап къарыу жокъду. Къыш семестрде бизни жашха эки салгъанды

ды, мен билген амал бла кюрешеме, анга аны тюзетдирталмайма. Энди, не этерге билмей, амалсыз болуп турама.

— Абери узатып кёрмегенмисе?

— Къой, къой, къой... Ол манга этгенни соргъан иш да этме. Хуржунуна къызыл тюменликледен бешисин сукъгъан эдим. Ол а, аланы да чыгъарып, чуунумдан тутуп, милициягъа элтеме деп, ол манга кёргюзтген ишни душманым да сынамасын!

— Аз бергенсе да ол андан этгенди,— деди Саният, къаны къайнап,— Асламыракъ узатыргъа керек эдинг. Тохта, тамбла мен анга бир барайым!

Экинчи кюн Саният, эрине да билдирмей, автобус бла шахаргъа кетди. Ол, ары-бери да бурулмай, тюзюнлей Асхатлагъа барды. Анга эшикни Асхат ачды. Бурун сюеклерин да тургъузуп, Саният юйге боранча кирди. Асхат да, Балжан да, аны къонакълыкъ хурметин кёре, жарыкъ болдула. «Олтур» — деп шинтик салдыла.

— Сау болугъуз,— деди ол, огъурсуз кёзлерин Асхатха буруп.— Бек иги этдинг. Шуёхум барды деп ол бизни аман санга ышандырып, эшигибиз жабылды...

— Сен къайгъы этме, олтур, тап сёлешейик:

— Олтурмайма! Мен бери олтургъа деп келмегенме. Жашымы эшигин нек жапдынг деп, аны дауун этип келгенме. Сен бизге душманыбыз этмезликни этгенсе! Сау къалыгъыз!

— Тохта, тохта...— деп, Асхат аны аллын тыйды.— Сен асыры женгил адам кёреме. Мен айтханнга да бир тынгыла.

— Игирек ултха бергенлени сабийлерин университетге бек терк аласыз!

— Алаймы сунаса? — деди Асхат, бети тюрленип.

— Ол алай болгъаны кибик жаннетде жатсын харип атам. Асламыракъ узатсам эди, ма мени жашым да, башхалача, бешле алып, окъургъа кирлик эди!

— Муну ол затларын бери келтирчи,— деди Асхат къатынына.

Балжан эшик артында, мюйюшде тургъан къагъыт чулгъамны алып келип, эрине берди. Асхат а, аны Санията бере:

— Ма, бу затларынгы да ал да, мындан думп бол! — деди, ачыуланып.

— Аз эди бу, бек аз эди. Кёлюнге тиеригин билмегенем,— деп, Саният, чулгъамын да къолтукъ тюбюне сугъуп, юйден суху чыкъды.

— Кёрдюнгмю ол бетсизни,— деди Асхат, башын чайкъай.— Къайырбек аны бла къалай жашайды?

Ким билсин дегенча, Балжан эрине мудах къарады.

— Къайырбек мени ёлюмден къутхаргъанды деученг.

— Алайды,— деди Асхат, сагъышха берилип.— Болса да ол мени ангыларгъа керекди.

7

Окъургъа да киралмай, тенглеринден айырылып, элге къайтханлы, Мазанны хазна юйден чыгъарыгъы да келмейди. Къашлары тюйюлгенлей турады. Юйюнде атасы, анасы бла окъуна алгъынча жарыкъ сёлешалмайды. Тышына чыкъса да, адамгъа тюберге сюймей, таша жерлени сайлайды. Бир-бирледе кеси аллына таугъа чыгъып кетип, андан кёз байланнганда къайтады. Билмей тургъанлай, школда окъутхан устазларындан бирлерине тюбесе уа, бети къызарып, кесин къайры этерге билмей, амалсыз болады.

Къайырбек бир ингирде жашын къатына чакъырып айтды:

— Жюрегинг къыйналып, адамланы кёзлерине къараргъа уялып айланнганынгы сеземе. Алай, не этериксе? Енгеленип туруп сен табарыкъ жокъду. Болгъан ишге тёзерге керекди. Алыкъа сен жашса. Битеу жашауунг алдады. Эсингде болсун: хар адамны къадары аны кесини къолундады...

Мазан атасына, башын да энишге бошлап, шош тынгылай эди. Аны сёзлери жашны сагъышларын теренлете, школда окъугъан жылларын эсине тюшюре эдиле «Мазан, сени ючюн мен уялама. Осал окъуйса. Къуру да ойнап айланаса. Артда тюп эрнинги къабарса...» — деучю эди атасы анга, ол школдан эки алып келсе. Бир-бирледе Къайырбек, тёзюмю тауусулуп, урушхан да этиучю эди. Саният а: «Э, киши, муну кемиргенинг боллукъду. Кесинги тыйчы»,— деп, эрини аллына сюелип, Мазанны уа къолтукъ тюбюне къысыучу эди. Анасыны алай этиучюсю жашха хычыуун кёрюнюучю эди, атасыны айтханлары уа къулагъына кирмеучю эдиле...

Жаш кёргенин унутмаз дегенча, ала барысы да Мазанны эсиндедиле. Ол атасыны аллында кесини терслигин сезе башлагъанды. Аны ючюн бусагъатда атасыны айтханлары анга тазир салгъанча ауур кёрюнедиле...

Къайырбек, хар замандача, эртте къопду, жарый келген тангнга терезеден къарады.

— Кюн иги боллукъду,— деп къууанады ол ичинден, къадалып кийимлерин кие. Бичен ишлеген заманда хар кюнню, ол угъай, хар сагъатны да къаллай бир багъасы болгъанын Къайырбек ахшы биледи. Ол юйден кетерге тебрегенлей, ич отоудан Мазан кийинип чыкъды.

— Сен а былай эртте къайры хазырланнганса? — деп сорду Къайырбек, эшикни къадауун ача.

— Таугъа, биченнге барыргъа эркин эт.

Атасы, артха бурулуп, жашыны жукъудан къанмагъан кёзлерине ышанлап къарады. Мазан атасына жууукълашды. Къайырбек аны имбашына къолун салып, юйден экиси да бирге чыкъдыла.

Колхозну бичен ишлеген жери элден узакъда эди. Мазан бла атасы ары тюш бола жетдиле. Тау гелеуледе къанкъазлача тизилип, акъ кёлекли жашла, чалгъыларын кенг силдей, ызларында тизгин дурула къалдырып барадыла. Аладан арлакъда къызла дырын жыядыла. Кимни эсе да, сыбызгъы сокъгъанча, арпу жырлагъан ауазы эшитиледи. Мазан къызланы кёргенде, Жамиля эсине тюшдю. Жюреги шор тарагъанча болду. «Энди ол мени сюйген да этмез. Студент жашладан кесине тенг нёгер табар»,— деп, ичинден кюе, ауур кючсюндю.

Биченчи жыйынны бригадири Шаухал ишни къалай баргъанындан Къайырбекге хапар айтып бошады да, сора Мазанга бурулду.

— Жигит, сен а болушургъамы келгенсе?

— Ишлерге,— деди Мазан, аз уяла.

— Аперим! Чалгъы чалалмазса, алай къызла бла дырын жыяргъа боллукъса.

Мазан Шаухалны бетине жаратмай къарады. «Мында да мени жараусузгъа санайдыла»,— деп келди аны кёлюне. Шаухал жашны жанына тийгенин сезди да, терслигин бойнуна, алгъанча, аны аркъасындан къагъа айтды:

— Ойнагъан этеме. Сени кибик киши чалгъы тарталлыгъын билмегенми сунаса мени.

Ол кюн окъуна Мазан Шаухал бла бирге чалгъычы жашлагъа къошулду.

— Хайда, тебире,— деди бригадир, Мазанны аллына салып. Жаш, бирсилеча иги керилип, чалгъыны тартды. Ол аны асыры къаты силдегенден, чалгъыны аузу алгъан бичен аны сол жанында дуруну юсюне барып тюшдю, кеси да бир жанына сюрюшдю.

— Былайны бичени жумушакъды, артыкъ уллу кюч салма,— деп юйретди анга Шаухал. Мазан чалгъыны экинчи кере, эслеп, тап тартды. Эки билеги да талып.

мангылайындан саркъгъан тер суугъа да къарамай, дурусун ахырына дери чыгъарды. Ол ызына бурулуп, Шаухалны иги кесек артда къалып келгенин кёргенде, ичинден ёхтемленди. Алай ол бригадирни кесинден артха нек къалгъанын ангыламады. Шаухал жыйында аллына адам тюшюрмеучю чалгъычы болгъанын ол билмей эди.

Бригадир дурусун чыгъарды да, Мазанны имбашындан къагъа айтды:

— Сен ашыкъгъан этме. Адам кесин ишге бир кюнде юйретип къоймайды.....

Ингирде биченчиле къошха жыйылдыла. Ушхууурдан сора жашла тутушуп, къол таш атышып ойнадыла. Бираздан а, таудан ёзеннге шорхулдап саркъгъан эсирик черекни тауушуча, къобуз согъулуп тебиреди. Жашла, къызла тёгерек туруп, тепсеу башланды. Мазан да алагъа къошулуп къыстау къарс ура, аякъ бюкген жашлагъа бла майрышып тепсеген къызлагъа кюллюгю бетин жарытып къарайды. Аны жарыкъ кёллюлюгюн эслеп, Къайырбек ичинден къууанды. Мазан тиширыуланы арасындан кесине жашыртын, кёз къакъмай, къарап тургъан Фаризатны эследи. Анасы Саният: «Жашым, бизни элде Фаризатча намыслы къыз жокъду. Кеси да, толгъан айча, ариуду...» — деучюсю жашны эсине тюшдю. Мазан бираздан дагъыда Фаризат таба жашыртын къарады. Къыз, аны эслеп, анга билинир-билинир ышарды. «Угъай, мен Жамиляны кишиге да алышаллыкъ тюйюлме»,— дей, Мазан тойчуладан бир жанына чыкъды. Фаризат аны ызындан тынгысыз къарады.

Мазан тауда биченчиле бла бир ай ишлеп алай къайтды. Кеси кесин не бек жубатыргъа кюрешсе да, окъургъа киралмай къалгъан ачыуу аны жюрегин кемире эди. Экзаменден эки алып чыкъгъан сагъаты эсине тюшген сайын къанаты сынып, учаргъа адыргы эте къалгъан къушча болуп, кёзлерин мудахлыкъ басады.

8

Саният эки женгин да жингириклерине дери къайырып, терлегенлери да бара, къадалып быстыр жууа тургъан кезиуде тышындан почтачы сёлешди. Ол, эки къолун да ал ботасына сыйпай, юйден чабып чыкъды. Почтаты анга военкоматдан келген повестканы берди. Аны кёргенлей, Санаятны жюреги отча жанды. Эки кёзюне ау чапды. Ингирде эри ишден келгенде уа повестканы анга уллу бушуулукъ бла жилярыгъы келе кёргюздю.

— Хы, да муну несине жарсыйса? — Къайырбек мыйыкъ тюбюнден кюлдю.— Бу хар адамны сыйлы борчуду. Аны ючюн сен бош тикги боласа.

— Сени жюрегинг ташданды! — деди Саният, къашларын тюйюп.— Ол анда къалай турлукъду? Аны юсюнден сагъыш этемисе? Угъай... Не да этип, аны юйде къалдырыргъа...

— Ол боллукъ иш тюйюлдю! — Къайырбек аны сёзюн бёлдю.

— Нек боллукъ иш тюйюлдю? — деп жанды къатыны.— Аны аскерге ийип, сен тынчайып къалыргъамы умут этесе? Угъай, угъай! Андан эсе мен отха кирейим. Ол къарыусузду. Саулугъу иги тюйюлдю. Аскерде ёлюп къаллыкъды. Ары барыргъа Мазандан къалгъанла да жетеримдиле.

— Бир хатасы жокъду. Ол да, бирсилеча, Ата журтну жашыды. Кесини сыйлы борчун толтурургъа керекди.

— Оу кюнюм! Сен аны арталлы да сюймейсе!..

— Керексиз затланы жаншама, къатын. Энди муну жаппа-жангыдан бешикге бёлерик тюйюл эсенг бир да билмейме.

— Сиз, кишиле, ана жюрекни билмейсиз. Ол къыйынлыкъ сынагъандан эсе мен сан-сан болайым.

Бу кезиуде Мазан келди. Къайырбек да, къатыны да даулашханларын тохтатдыла. Жаш стол юсюнде повестканы кёрюп, аны къолуна алды.

— Мангамыды бу?

Анасы, бойнун да бир жанына салып, ауур кючсюндю. Атасы уа жашына къаш тюплери бла жашыртын къарады.

— Аскерге аладыла да мени! — деди Мазан, повестканы окъуп бошап.— Жюрегим сезип тура эди. Тюшюмде гимнастёрка кийип кёргенем кесими...

Къайырбек жашыны бет халындан аны повесткагъа къууанганын сезди.

— Аскерни иши тынч тюйюлдю,— деди атасы жашына.— Ол хыбылланы бла эринчеклени сюймейди. Анда низам къатыды.

— Билеме... Аскерден къайтхан жашла айтхандыла.

— Айтып эштген кёз бла кёргенча тюйюлдю. Солдат чурукъну киймеген аны не болгъанын билмейди.

Саният бир уллу бушуу келгенча, кесин кёпдюрюп, баштёбен да болуп олтурады. Аны алай этгенин Къайырбек ичинден жаратмайды. Алай, жашыны къатында ачыуланыргъа болмай, кеси кесин тыяды.

— Мен жашаууму бек магъаналы кезиуюне аскерде айланнган жылларымы санайма.

— Къойчу, аллахчю, башыбызны аурутма! — деп чочуду Саният.

— Башынг ауруй эсе, бар да жатхан эт,— деди Къайырбек, тютюн къабындыра. Къатыны олтургъан жеринден къобуп, ичинден бир затла мурулдай, башха отоугъа кетди. Къайырбек да жашы бла сёлешип, ол жатхандан сора, къатыны болгъан отоугъа барды.

Саният, чилле къуртча, жууургъаннга чулгъанып, къымылдамай жата эди. Къайырбек, жууургъанны къыйырын тартып, аны башын ачды.

— Къатын, кесинг билесе, мен ачыуланыргъа артыкъ бек сюйген адам тюйюлме. Алай бир ачыуланса, аман ачыуланыучума...

— Кимге ачыуланырыгъенг?.. Мангамы? — деп, Саният жингиригине кётюрюлдю.

— Бу жашны мындан бек бузма.

— Менми бузама аны? Хы! Сен аны аскерге кетерине ыразы болуп тураса. Ата деген алаймы болады? Сен туугъанынга жазыкъсына билмейсе! Мен, жаным сау туруп, аны аскерге иерик тюйюлме. Ол анда ёлюп къаллыкъды. Мен тамбла дохтурлагъа барып, ол аскерге жарамайды деп, справка аллыкъма. Военкомгъа да барлыкъма.

— Жаншап бошадынгмы? — деп сорду Къайырбек.

— Этеригим алайды...

— Угъай, къатын! — деди Къайырбек, бет къаны тюрленип.— Мындан кёп къанымы бузма. Боллукъду! Жашны жолуна хазырла...

Бир ненча кюнден сора Мазан аскерге кетди.

* * *

Мазанны кетгенин эштгенде, Жамиляны жюреги чанчды.

«Манга билдирмей, бир кёрюннген да этмей къалай кетип къалды,— деп башын сагъыш бийледи.— Ол, баям, мени унутхан болур. Аны «сюеме» дегени да ётюрюк болур эди. Алай болмаса, мени не аманлыгъымы кёргенди?..»

Бир къаум кюнге дери Жамиля, саусуз адамча, бети кетип, тенглери бла да хазна сёлешмей, бузулуп айланды. Ол кесини бла Мазанны ортасында байламлыкъ юзюлгеннге санады.

Аланы бир бирге жюрек тынгысызлыкълары сегизинчи классда окъуп айланнганларында окъуна башланнган эди.

Аны башлагъан а Мазанны Сегизинчи мартда Жамилягъа жазгъан открыткачыгъы болгъан эди. «...Ийсагъан, сени алгъышлап турур ючюн, хар кюнден да Сегизинчи март болуп турса эди!» — деп жазгъан эди Мазан. Ол сёзле бек алгъа къызгъа къалай эсе да сейирлик кёрюнюген эдиле. Артдан артха уа, аны жюрек отун ышыра башлагъан эдиле.

Алгъа ала бир бири бетлерине къараргъа уялгъан окъуна этиучю эдиле. Къуру экиси тюбешип къалгъан жерде, бетлери къызарып, бир бирге жукъ айталмаучу эдиле. Кюн сайын бир бирге къагъытла жазып, билдирмей, бир бирини портфелине салыучу эдиле. Экиси да юйге теркирек жетип, аланы окъургъа ашыгъыучу эдиле...

Жамиля, кеси жангыз къалгъанда, ол затларын эсине тюшюрюп, жилягъан да эте эди. Жюреги инжилип, кюнлерин жарсыу бла ашыра эди.

Мазанны жюрегинден атар ючюн, Жамиля артдан артха кинолагъа, театрлагъа терк-терк жюрюп тебиреди. Биргесине окъугъан студент жашладан анга лакъырда этгени болса, алгъынча къашларын тюйюп къоймай, жарыкъ болады.

Къыш тюшдю. Къар жерни агъартханды. Юй башларыны къыйырларында буз къатханла агъырыкъгъа жайылгъан быстырлача салынадыла.

Ыйых кюн эди. Салим, пальтосуну жагъасын да ёрге къайырып, тиширыуланы общежитиясына келди. Ол тенг къызлары бла атлауучладан энишге тюшюп келе тургъан Жамилягъа тюбеди.

— Къайрыса? — деп сорду анга Салим.

— Киногъа. Кел сен да бизни бла.

— Санга жумуш барды,— деди Салим, Жамиляны тенглеринден артха тыйып.

— Айт, не жумушунг барды?

— Мен бюгюн Мазандан письмо алгъанма.— дей, Салим къоюн хуржунуна узалды.

— Да сора не эди да? Аны манга несин айтаса? — деп, къыз имбашларын жыйырды. Салим анга сейирсинип къарады.

— Письмода ол сени соруп жазады.

— Ой, къалай уллу насыпды!..— Жамиля, хыликгя этгенча, битеу коридоргъа эшитдирип кюлдю.

— Нек кюлесе алай? Мазандан бир хапар билмеймисе деп, кесинг кюн сайын манга соруп айланыученг да?

— Сау бол, Салим. Мазанны хапарын мен энди алай бек тансыкъламайма.

— Нек?.. Не болгъанды?

— Да сен а билмеймисе? Ол мени унутханды. Аны мен да унутургъа керекме,— деп, Жамиля тенг къызларыны ызындан чабып кетди.

Салим да, сагъыш эте, орамгъа чыкъды. Мазан бла Жамиляны арасында сюймекликни ол ахшы билиучю эди. Ол экиси ёмюрде бир бирин татлы сюйгенлей къалырла деп оюмлаучу эди Салим. Къуру ол угъай, аланы халларын билген башха тенглери да алай сунуучу эдиле. Энди уа кёресе да...

9

Жамиля эрттенликде лекциялагъа къалай эсе да мудах болуп келди. Башхала къадалып конспект жазгъан заманда, аны эки кёзю уа къайры эсе да сагъышлы къарайдыла.

«Ол мени юсюмден не жазгъан болур? Къагъытны алып нек окъумагъан эдим, мен тели... Салимни да акъылына не келген болур?..» — деп, Жамиля ичинден кеси кеси бла сёлеше эди.

— Сен конспект нек жазмайса? — деди къатында олтургъан тенг къызы, аны жингириги бла тюртюп. Жамиля, эринген этгенча, къаламын къолуна акъырын алды.

«Къой, къой, керексиз затны юсюнден сагъыш этип, башымы неге аурутама. Унутургъа дегенме да, унутургъа керекди. Болду»,— деп, кеси кесине кёл этдире, устазны айтханларына тынгылып, конспект жазып башлады.

Перемена болду. Жамиля аудиториядан чыкъмады. Аны биргесине олтургъан тенг къызы кирирге звонок да болгъунчу, къайтып келди:

— Жамиля, тепсе! — деди, жарыкъ ышара.

— Нек?!

— Письмо.

— Бер бери. Юйден келген болур.

— Угъай, жан дуккул. Солдат письмоду.

— Алаймыды?..— Жамиля, сансыз кибик этип, ичинден а тынгысыз болду. Письмо Мазандан эди.

— Ач, окъуюкъ,— деди тенг къызы. Жамиля, ашыкъмай, конвертни ачды.

Устаз келип, лекциясын окъуп башлады.

— Конспект жазайыкъ... Переменада окъурбуз,— деди Жамиля, къагъытны стол тюбюне букъдуруп. Алай бираздан ол, тёзалмай, къагъытны чыгъарып, аллына салды. Тенг къызы анга кёз къыйырлары бла къарап кюлдю.

«Узакъ Востокдан салам!

Жамиля, сен манга ёпкелеген болурса. Аны мен сеземе. Тюшюмде окъуна кёрюучюме. Алай, ийнан, мени жюрегим санга не аз да тюрленмегенди. Алай бир заманны ичинде санга къагъыт жазмай тёзген манга аркъам бла таш ташыгъанча къыйын эди. Кесинг билесе, хыликгялыкъ болгъанма. Университетге киралмай къалырма деп не аз да жарсымаучем. Эсингдемиди, бир-бирледе битеу классны аллына чыгъып махтаныучум?.. Андан эсе мен ёмюрде да махтаныу деген не болгъанын билмей окъуна къалгъыем. Къуру школда угъай, битеу элибизде окъуна: «Къайырбекни жашы иги окъумагъанлыкъгъа, университетге кирликди»,— деучю эдиле. Артда уа не болду? Аны сен кесинг да билесе... Сизни биригизни бетигизге да къараялмай къалгъан эдим. Сенден а бютюн да бек уяла эдим... Университетге киралмай элге къайтхандан сора, санга къагъыт жазаргъа умут этген эдим. Алай, ийнан, эки сёзню бир бири ызындан тизалмагъан эдим. Айтыр зат табалмаем. Андан бери мен кёп затны юсюнден сагъыш этгенме. Жамиля, айтып жетишдиралгъан эсем, сен мени ангыларыкъса. Энди тохтамай жазып турлукъма.

Жууабынгы ашыгъып сакълайма. Солдат саламым бла Мазан».

Жамиля переменагъа звонокну урулгъанын иш да эштмеди.

Лекцияла бошалып, общежитиягъа келгенлей, ол Мазаннга къагъыт жазаргъа олтурду.

«Туугъан жерингден салам!

Мазан, письмонгу алдым. Тюзюн айтсам, къууанныган этген эсем да, ачыуума ачыу къошулгъан эсе да билмейме. Экибизни сюймеклигибизни сен дунияда не затдан да багъалы кёрген сунуучу эдим. Эсингде эсе, аны сен кесинг къуру да айтыучу эдинг. Алай болуп тургъанлай, сен менден къачып айланнганса, мени кёрюрге сюймей тургъанса. Ашыра келир деп къоркъгъандан, аскерге кетер кюнюнгю да билдирмегенсе. Сен керти сюйсенг, алай этмезенг. «Ёмюрден ахыргъа!» — деп ант этгенибиз а? Аныдамы унутханса?

Мазан, жюрегим толгъандан жазмазлыкъ затларымы жаза болурма. Алай сен да ангыла!..

Жамиля».

Письмону жибергенден сора Жамиля солуун эркин алды. Болса да аны жюреги тынгысыз эди. Тынгысызлыкъны ауанасы Мазандан экинчи письмо келгинчиннге дери кетмеди.

Экинчи письмону Жамиля бир айдан сора алды.

«Мени багъалым! Бюгюн мен онкюнлюк аскер юйреннуден арып къайтханма. Казармагъа кирип, ундуругъуму юсюнде сенден келген письмону кёргенимде, арыгъаным иш да кетген эди. Ачыуланып жазгъанса. Халгъа кёре, сен мени ангыламагъанса. Не этериксе, жашауда кёп тюрлю затла боладыла. Алай не болса да санга тутхан ниетим тюрленирик тюйюлдю. Мен ёмюрден ахыргъа экибизни сюймеклигибзге кертичилей къаллыкъма. Жамиля, сен окъуугъан, жашаугъан хапар жазмагъанса. Тилейме, келир письмонгда хар затны да толу жаз!

Мени халым игиди. Не аз да бош заманым болса, китапланы къолгъа алама...»

Жамиля къагъытны эки-юч кере окъуп, аны кёкюрегине къысды. Ол а сууп баргъан жюрекге жангыдан жылыу кире башлагъаныны белгиси эди.

10

Мазан юйюне терк-терк жазады. Алай анасына уа эки письмосуну арасында сау жыл ётгенча кёрюнеди. Ол эрттен сайын, орамгъа чыгъып, почтальонну сакълаучуду. Жашындан къагъыт келтирсе, Саният анга айтмагъан ариу сёз къалмайды. Айран ичирмей да жибермейди. Письмо келтирмесе уа, адамыча сёлешген окъуна этмеучюдю. Аны ючюн почтальон Мазандан къагъыт болмаса, Къайырбекланы юйюню къатындан, бир жанына къарагъан кибик этип, теркирек озаргъа кюрешиучюдю. Алай Саният аны ыхчындырмаучуду.

— Къагъыт болса, мен кесим бермеймеми... Быллай бир неге тынгысыз боласа? — деп, почтальон анга кёп кере тырман да этеди. Алай аны ючюн ол къамамайды.

— Не этейим, жашым урушдады...— дейди ол бойнун бир жанына салып.

— Не уруш хапарды ол! Шёндю уруш жокъду. Къоркъма сен. Мазан сау-эсен юйге келликди,— деп, почтальон аны жюрегин жапсарыучуду.

Бир эрттенликде Саният ийнек сауып бошап баудан чыкъгъанлай, почтальон келди.

— Былай иги, кюшлю айранынг бармыды? — деди ол, артмагъына узала.

— Аллахакъына барды. — Саният, челегин да жерге салып, почтальонну аллына чапды.

— Письмому келгенди?

— Угъай. Журнал «Работница».

— Кет, кет... Мен а...

— Не кет, кет. Сен письмо алгъанлы, алай кёп болмайды да. Мазанны уа олтуруп санга къагъыт жазып тургъандан сора иши жокъму сунаса? Келтирчи ол айранынгдан. Бу исси кюн суусабымы бир къандырайым.

Саният айран келтирип, анга берди. Почтальон андан ичип, мыйыкъларын да сыйпай, атына къамичи уруп, жолуна кетди.

Саният терк окъуна юйюн тап этди да, элни башында жашагъан Хорасан деген хыйнычы къатыннга барды.

— Юйдемисе, аурунг, Хорасан,— деди Саният, эшикден акъырын кире,— къалай тураса? Саулугъунг игимиди?

— Кел, кел, кел...— деди ундурукъгъа олтуруп, жюн тите тургъан гуппур, къарт къатын.— Бюгече тюшюмде сени бери келлигинги кёрген эдим. Айт, не жумушунг барды?

— Бир таш салсанг эди деп келе келеме,— Саният къолтугъунда чулгъамны тапкагъа салды.— Жашдан къагъыт келмегенли он кюнден озуп барады. Жюрегим тынгысызды.

— Аны уа, аллахакъына, бусагъат айтып берейим,— деп, Хорасан ундурукъдан тюшюп, мюйюшде кир столну артына барып чёкдю.— Шёндю дуния аманнга кетип барады. Адамла Аллахха ийнанмай башлагъандыла. Таш салыу, саусузгъа тюкюрюу — была барысы да уллу Аллахны ишлеридиле. Алагъа ийнанмагъан гяуурду... Аллай адам жаханимге барлыкъды.

— Мен бек ийнанама, аллах кеси кёре болур,— деди Саният.

— Сен а Аллахны тюз къулуса,— деп, Хорасан столгъа нартюх бюртюклени жайды. Ол бир-бир, эки-эки... айырып тизгин-тизгин этди да:

— Аллахакъына, бош жарсыйса. Жашынгы къагъыты жолдады,— деди.

— Кертими айтаса?

— Мен салгъан таш алдамаучуду. Керек болса, дагъыда келе тур, аурунг.

— Сау бол, Хорасан, сау бол. Къалай къуандырдынг сен мени...— Саният ыразы болуп кетди.

Ол юйден чыкъгъанлай: «Не келтирген болур, бирсидатилни къатыны?» — деп, Хорасан тапкада чулгъамны къолуна алды.

11

Кюн бла кече заманны тала билмеген аякъларыча, тохтамай аны алгъа элтедиле. Толкъун толкъунну къуугъанча, ай айны къууа, жыл а жылны ашырады.

Кюз арты кюнлени биринде Саният жашындан: «Сакълагъыз, жолгъа чыкъгъанма» — деген телеграмма алды. Ол аны да къолунда тутханлай, мукъут болуп, колхозну правленине жетди. Алай Къайырбекни анда тапмады. Фермагъа кетген хапарын эшитип, ары чапды. Ол эрин анда да тапмады. Саният къууанчлы хапарны анга билдирирге ашыгъа эди. Аякъ тюбюнде чёп сынмай, юйюне къайтып келе, Осман эфендини къызы Фаризатха тюбеди.

— Жанчыгъым, Мазан келеди... Ма окъу,— деп, Саният телеграмманы анга узатды. Фаризатны эки кёзю мудахлыкъдан толду, бетин эриулю хал бийледи. Саният аны алай этгенине сейир болду.

— Санга не болгъанды, жанчыгъым, нек къууанмайса?

— Мен неге къууанайым... Жамиля къууансын,— деди къыз, жерге къарап.

— Нек Жамиля уа? Аны уа не иши барды мени жашым бла?

— Ала бир бирге къагъыт жазып тургъандыла.

— Хы, жазсынла!..— Саният къызарды.— Мен аны къалай билмей тургъанма? Сен да аны манга айтмагъанса. Халкъ таныгъан къахме Жамилягъа уа неге къагъыт жазарыкъ эди ол? Ким эсе да санга ётюрюк айтханды. Бир сюймеген адамынг айтханды, къогъузтургъа кюрешгенди. Сен анга ийнанма, жанчыгъым. Мени босагъамдан келип болуп сенден башха бир жан атларыкъ тюйюлдю...

Фаризатдан эшитген хапары Санятны къууандырмады. Ичин къайгъы алды. Болса да ол бу хапаргъа ийнанырыгъы келмеди. Ол Фаризатны Мазаннга эртте окъуна бичгенди. Къызны атасына бла анасына да билдиргенди.

Экинчи кюн жашларыны алларына тюберге Къайырбек бла Саният шахаргъа кетдиле. Жолда машиналары бузулуп, ала вокзалгъа кечигип жетдиле. Саният Мазанны кенгден окъуна таныды. Нальчикде окъугъан тенглери аны тёгерегин алып тура эдиле. Саният, жилямсырап, жашын къучагъына къысды.

— Ма, энди адамгъа ушагъанса...— дей, атасы да кёлю тола, Мазанны къучакълады.

Саният къол жаулугъу бла кёзлерин сюртюп бошап, жашыны тёгерегинде тургъан шуёхларыны арасында Жамиляны кёргенде, жюреги элгенди. «Бу уялмагъан къахме

уа мында не этеди? Фаризат айтхан керти окъунамы болур?..» — деп, ол Жамилягъа эрнин-бурнун жыйырып, жийиргенчли къарады. Аны эслеп, Жамиля сейир этди. «Ол манга не зат ючюн былай огъурсуз къарады?» — деп сагъышха къалды.

Бираздан: «Хайда, кетейик...» — деп, Саният жолгъа ашыкъдырды. Салим Мазанны чемоданын машинагъа салды.

— Шабат кюн мен юйге барлыкъма, тюбеширбиз,— деди ол Мазанны къолун тута.

— Шабат кюн къуру сен угъай, Мазанны мында тенглери барыгъыз да келигиз,— деди Къайырбек.

Бир-эки кюн озуп, адамланы келиулери да сел болгъандан сора, элни ичинде бир кесек айланып къайтайым деп, Мазан тышына чыкъды.

Ол чыкъгъанлай, Саният жашыны жол чемоданын башындан тюбюне дери тинтгинчи тёзалмады. Ол излеген Жамиляны къагъытлары эди да, тапды. Аланы кёргенде, Саниятны кёзлери от чакъгъанча болдула. Артында да: «Сюйгеним Мазаннга» деген жазыуу бла, аны суратын кёргенде уа, Саниятны чач тюклери ёрге турдула.

— Ауруууум ичинге! — деди ол, женгил окъуна башына жаулугъун къыса.— Сен шахар тюбюнде къала айланнган бедишлик, керти окъуна жашымдан умут этип тура кёреме да! Угъа-а-ай, мени жаным саулай, сен манга келин болмазса...

Асыры терк баргъандан, жаулукъ къанатлары да жел эте, Саният Хорасаннга келди.

— Болуш, Хорасан!.. — деди ол, эшикден хыны кирип,— болуш!.. Юйюме от сугъаргъа айланады! Хыйны эт, бизни ол палахдан къутхар!..

— Не болгъанды? — деп хырылдады Хорасан.

— Шахманини кимилдиден туугъан къызы Жамиля мени жашыма кесин алдыргъа айланады. Андан эсе ёлюп жерге кирейим. Эт бир хыйны, Хорасан, къор болайым. Не сюйсенг да — берирме.

— Къоркъма сен,— деди Хорасан, олтургъан жеринден ынчхап къоба.— Аланы уа экиси бир бирни кёрселе эки жанына къачарча этейим.

— Ы, маржа, алай этгиенг ансы...

— Сен бир акъ тауукъ бла къара тауукъ тап,— деди Хорасан, мюйюшде эсги кюбюрню ача. — Хыйны этер ючюн манга аланы экисини да къанларын бирге къошаргъа керекди.

— Да ол а алай къыйын тюйюлдю. Бусагъат, барып, алып келейим.

— Андан сора да эркек гогуш керекди...

— Охо... Аны да табарма.

— Къалгъан затлары уа кесимде бардыла.— Хорасан кюбюрюнден, не эсе да, бир чулгъамны чыгъарды.— Хы, унутуп къоя эдим... Къара ийнекни къуйрукъ тюгюнден да бир кесекчик керекди. Сизники къара ийнек ушайды да?

— Хау, къара ийнекди.

— Алай эсе, къыпты бла тап кесип, аны да ала кел...

— Бек ахшы... Мен аланы барысын да бери тапдырайым,— деп, Саният ашыгъып кетди.

Ол ингир алагъа Хорасан айтхан затланы алып келди.

— Хыйны тамблагъа хазыр боллукъду. Тюшден сора келе келирсе,— деди Хорасан.

Саният кетди. Юйде аны иши кёп эди. Тамбла шабат кюндю. Ингирде алагъа къонакъла келликдиле. Хазырланыргъа керекди.

Саният кетгенлей, Хорасан ол келтирген эки тауукъну къуйрукъларын да кесип, кесини тауукъларына къошду. Гогушну уа къоншуларында кишиге кесдирип, къазаннга урду. Аны этинден ашаргъа ол жашындан туугъанланы да чакъырды.

12

Къайырбек ишден эртте келди. Юйде столланы тизгин салынып, аланы юслери тап жарашдырылгъанын кёргенде, ыразы болду.

— Сен къолунгу бир затха тийирмейсе,— деп, Саният анга тырман этди.

— Охо, менсиз да жетишесиз,— дей, Къайырбек сигарет къабындырды. Аны кёлю бютюн да жарыкъ эди. Жыл да бошалгъынчы, колхоз планларын артыгъы бла толтургъанды. Районда биринчи жерни алып, анга кёчюучю Къызыл байракъ берилгенди. Колхозну алчы адамларыны да, Къайырбекни да суратлары газетде чыкъгъандыла. Колхозну махтап жазгъандыла.

Ингир алагъа Мазанны тенглери жыйылып тебиредиле. Бек алгъа Салим бла Жамиля келдиле. Олсагъатдан Саният, шапалыкъны да къоюп, терк окъуна плащын кийип, Хорасаннга къууулду. Ол келгенде, хыйнычы къатын, терлегенлери да бара, шорпа иче тура эди.

— Келдингми? — деди Хорасан, къолунда агъач аякъны эринлеринден да кетермей.— Олтур, сен да шорпа ич. Аламат семиз гогуш кёреем...

— Олтура турургъа заманым жокъду. Ол затны хазыр этген эсенг, бер. Мени юйде сакълап турадыла,— деп ашыкъдырды Саният.

Хорасан, ашыкъмай, шорпадан дагъыда бир-эки уртлады да, туруп барып, тапкадан бир гитче шешачыкъны алып, аны Саниятха берди.

— Сен энди къалай да этип, мындан Жамиляны ичине барырча этерге керексе,— деди хыйнычы, ал ботасы бла бурнун сыйпай.

— Ол а къыйын тюйюлдю. Шёндю кеси да бизде олтуруп турады.

— Алай эсе, ишинг къуралып турады. Чайгъа не да шорпагъа тамызып, билдирмей бер. Айып эт, мындан аны ичине жукъ баргъанлай, ол сени жашынга тонгуз сыфатдан кёрюнюп къалмаса.

— Ай сау къалгъан а. Ёмюрюнг узакъ болсун! — деп, ыспас эте, Саният юйюне кетди.

Ол келгенде, юйде адам кёп эди. Жашланы бла къызланы стол артына олтуртханда, Саният Фаризатны сыйлы этип, тёрге чыгъарды. Мазанны да анга жуукъ олтуртду. Жамиля уа къыйырда къалды. Мазан аны жаратмады. Ол жанында олтургъан Салимни къулагъына бир затла шыбырдады. Саният тышына чыкъгъандан сора, Салим Жамиляны къоймай кесини бла Мазанны ортасына олтуртду.

— Не десенг да, къатынгда врач болса, жанынга къоркъмайса,— деди Салим, чам эте. Къалгъанла кюлдюле. Жалан да Фаризат мудахлай къалды.

Саният, жарыкъ ышара, уллу сай табакъ бла тылпыу эте тургъан хычинлени алып келди. Ол, Жамиляны жашыны къатында олтуруп тургъанын кёргенде, артына ауаргъа аздан къалды. Бети тюрленди.

Бираз олтуруп, бираз ашагъандан сора жаш къаум, башха отоуда олтургъан таматаладан эркинлик алып, тепсеп, ойнап башладыла. Ортагъа Мазан чыкъды. Аны жилтиреген эки къара кёзю: «Кел, тепсейик...» — дегенча, Жамилягъа къарадыла. Алай бу кезиуде Саният Фаризатны къолундан тутуп, ортагъа чыгъарды.

— Эй, къарс!..— деди Салим, алгъа ийилерек да болуп, эки къолун бир бирге къаты ура, къарс къызды. Мазан, аякъларын женгил ала, къолларын да эркин ойната, тепсеп тебиреди. Фаризат да ийменнгенден, ууртларына къызыл ингилик жайылып, бойнун да бир жанына тутуп, аны аллында тынч сюзюлюп башлады.

— Ой, къор болайым! — деди Саният, кеси да къарс ура.— Къарачыгъыз аланы экисине да!.. Санлары тойгъа къалай ариу жарашадыла.

Аны айтып, ол кёз къыйырлары бла Жамиля таба жашыртын къарады. Жамиля, ышаргъан да эте, башхала бла бирча къарс ура эди. Аны алай этгени Саниятны бютюн да бек къозгъады.

«Къарачы аны къамамагъан кёзлерин!..» — деп, ичинден къыжырыкълана, Саният юйден чыкъды.

Ол терк окъуна шапачы къатынлагъа шорпаны табакълагъа къуйдуруп, столгъа элтдирди. Алагъа кеси да болуша, табакъладан бирине, жашыртын, Хорасан берген хыйныны да къуйду. Сора ол табакъны элтип, Жамиляны аллына салды.

— Эй, шорпаны сууутхунчу ичигиз,— деди шапа къатынладан бири.

Къобузчу аны эшитгенлей, сокъгъанын тохтатды, арыгъан къолларын энишге бошлады. Салим аны къобузун алып, ундурукъ юсюне салды.

— Хар ким кеси жеригизге олтуругъуз,— деди Саният.

— Эт — этге, шорпа — бетге деп бош айта болмазла,— деди Салим.

— Ох, аламатды... ичигиз.

Жамиля аллында шорпасындан уртлагъанлай, Саният:

«Ыхы, аллахха шукур, сенден да къутулдукъ»,— деп, ичинден къууана, отоудан чыкъды.

Къонакъла кече ортадан ауып алай жайылдыла. Къайырбекни бети къулакъ артларына дери къызаргъанды. Кесини да ышаргъаны кетмейди. Ол алай «шайтан суудан» асламыракъ тартып ийсе болуучуду.

— Мени аскер къуллугъунг бла ыразы этгенсе,— деди Къайырбек, жашыны къатына олтуруп. — Аскер — ол уллу сынауду. Андан жигитча ётгенсе. Энди мындан арысында хайт де.

— Окъуу бла тенглеримден артха къалгъаныма жюрегим къыйыналады ансы...— деди Мазан, мудах болуп.

Жашыны ол сёзлерин Къайырбек кесине этилген тырманча алай ангылады. «Не этейим, къолумдан келгенни аяп къоймагъан эдим...» — деди ол, ичинден жюреги къыйнала.

Атасы не сагъыш этгенин сезгенча, Мазан.

— Алай терслик кесимдеди. Аны мен билеме,— деди. Жашыны ол сёзлери Къайырбекни къууандыргъан да, ёхтемлендирген да этдиле.

— Окъургъа бир заманда да кеч тюйюлдю,— деди ол, Мазаннга кёл этдире.— Энди университетни тынчыракъ факультетин сайла да...

— Къалай тынчыракъ?

— Математикасы болмагъан,— деди Къайырбек, желкесин къашый.— Ол палах затды. Аны хар ким да бир кибик билмейди. Инженер болмагъанла да жашайдыла.

— Угъай, атам. Мен инженер-техника факультетден башхасына кирлик тюйюлме.

— Да биягъы математика уа?.. Мен энди кишини аллына тилей барлыгъым жокъду.

— Барама десенг да, унарыкъ тюйюлме.

— Айхай, ол Асхатча бир осал адамны къолуна тюшюп къалсанг а?

— Асхат осал адам тюйюлдю,— деди Мазан, атасы айтханнга ыразы болмагъанын билдире.— Онг болса, мен энтда да математикадан экзаменни анга берирге кюреширикме. Ол тюз ниетли адамны аллында мен аман бетли болуп къалыргъа сюймейме...

Бу кезиуде Саният аланы экисин да дивандан тургъузду.

— Тынчайыргъа керекди. Кечди,— деди ол, сейнада чыракъны ёчюре.

Мазан кесини отоууна кетди.

Къайырбек бла Саният да, башха отоугъа кирип, жерлерине жатдыла.

— Аллахха шукур, хар зат да тап болду,— деди Саният, эрине жуукъ къысыла.

— Жокъ эди хатасы,— деди Къайырбек да, онг къолун къатыныны боюн тюбюне сала.— Аш да, суу да эркин эди. Алай гогуш эт эслемедим.

— Да болмагъан гогуш этни къайдан эслерик эдинг?

— Охо, да бек семиз гогушуму сени къатынынг алып кетгенди деп, Домалай бюгечели бери махтанып турду да.

— Хы-ы-ы!..— Саният, сансыз этгенча, узун тартды.— Мен аны башха затха жаратханма.

— Не затха?

— Охо, не затха эсе да, зыраф этмегенме,— деп, Саният тюзюн айтыргъа унамады.

Эрттенликде эртте Мазан терезе къагъылгъаннга уянды. Ол, терк окъуна жеринден туруп барып, терезе жабыуну бир къыйырын кётюрдю. Тышында Салимни эследи.

— Бери чыкъ,— деди ол Мазаннга.

Мазан, терк окъуна юсюне бир затла къаплап, тышына чыкъды.

— Не этесе былай эртте?.. Кетгенми этесе? — деп сорду Мазан

— Угъай, угъай. Жамиляны алып кетгендиле...

— Ким? Къайры? — деп, Мазанны ахы кетди.

— Районнга, больницагъа.

— Нек?

— Тюзюн билмейме...

— Мен бусагъат,— деп, Мазан юйге кирди. Бирси отоудан жукъусу къанмагъан кёзлерин ууа Саният чыкъды да, ары бла бери урчукъча бурулуп айланнган жашына:

— Не болгъанды? — деп, къоркъуулу сорду.

— Жамиля бюгече къыйын ауруп, больницагъа тюшгенди.

— Охо, да аны ючюн а быллай бир несине гузаба этесе? — Эгечинг тюйюл, затынг тюйюл...

Мазан аскердеча женгил кийинип, анасына жууап къайтармай, юйден терк чыкъды.

— Бу не аламатды? Ол хыйны жарамаймы къалгъан болур? Бир да ангыламайма...— деп, Саният, гыр-мыр эте, жерине къайтды.

— Не тыхыр-мыхыр эте айланаса? — деп сорду Къайырбек, кёзлерин жарты ача.

— Кет, кет,— деди къатыны, чочуп. — Ол эл таныгъан къахме ауругъан этеди деп, Мазан ары кетгенди.

— Ким къахмеди ол?

— Ма ол къурттай Шахманини къызы.

— Жамилягъамы айтаса?!

— Хау.

— Да аны уа неси къахмеди? Элни иги къызларындан бириди да.

— Сен болмасанг, анга игиди деген бир адамгъа тюбемедим мен.

— Да анга аман къызды деп сенден болмаса, мен да бир адамдан эштмегенме...

— Танг да иги атхынчы, не эгечи, не жууугъу болмагъан тиширыуну несине чабып барады,— деди Саният, эрини сёзюн бёле.

— Да аманмы этеди да? Адам болса, алай болургъа керекди. Бек тюз этгенди. Ол аны сюйген иш эте эсе уа къайдан билесе?

— Не зат?! Сюе болурму дейсе?! — деп Саният, жилян ургъанча, секирип тёшекден къопду.— Сен аны ылыкъсынмай къалай айтаса? Аллай шахар тюбюнде атыла ай-

ланнган баштакъдан сора бизни жашыбызгъа къыз табылмаймы къалгъанды?

— Ала, сен былай терк къабынып нек къаласа? — деди Къайырбек, суукъ бет алып,— къычырмай, учунмай, былай сабыр сёлеширге жарамаймыды?

— Да не этейим,— деди Саният, жилярлыгъы келип. — Жангыз жашыбыз ол кимилдиден туугъаннга алданып, кесин да, бизни да бедишлик этер деп къоркъама. Ол уялмагъан Мазаннга къагъыт жазып тургъанды. Суратын да бергенди...

— Алай эсе, ала бир бирни сюйген этедиле. Сен а, къара жин кибик, аланы орталарына не затха кирирге кюрешесе? Къызгъа да юсюнде болмагъан аман затланы нек айтаса?

— Къой, къой!.. Мен жюрегим жарылып ёллюкме.— Саният жиляп башлады.— Ол келин болуп мени юйюме келгенден эсе, юйюм ёрге жансын!

— Къылыкъсызланма,— деди Къайырбек, ачыуланып.— Неге деп жиляйса, сабий кибик?

Саният эки-юч кере бурнун тартып тохтады.

— Бу бизни элде Фаризатча алтын къыз жокъду,— деди ол, кёз жилямукъларын сыйпай. — Мен аны Мазаннга эрттеден бичгенме. Ол бек намыслы къызды. Ораза да тутады, намаз окъуна этип башлагъанды дейдиле. Ма бизге аллай келин керекди.

— Бизгеми, огъесе сангамы?

— Мен Мазаннга андан башха бир жанны алдырлыкъ тюйюлме.

— Охо, ары дери да бир жашай барайыкъ да, кёрюрбюз,— деди Къайырбек. .

Ингирде кеч Мазан келди.

— Къалайды къыз? Неси ауруйду? — деп сорду атасы анга.

— Не эсе да бир бузулгъан затны ашап ауругъанды,— деди Мазан сагъышланып.— Врачла игй этерикбиз дейдиле.

— Охо, сора,— деп, Къайырбек мыйыкъларын бурду.

13

Хар зат да ол замандача башланды. Биягъы университет... Биягъы аудиторияла... Жалан да абитуриентле башхаладыла. Алай, мындан эки жыл алдача, Мазан математиканы жазыу экзаменинде кимден кёчюреме деп, жанжанына жашыртын къарай, ишсиз олтуруп турмады. Хар затны да кеси билгенича этип, устазгъа ётдюрдю. Экинчи

кюн «тёрт» алгъанын билгенде уа, къууанчы жюрегин ийнакълады.

Ол замандача, Асхат саргъылдым сахтиян портфелин да къолунда тутуп, бир жаш нёгери бла аудиториягъа кирди. Аны кёргенде, абитуриентлени бетлери агъардыла, бир къауумла къоркъуп, суугъа сугъулуп чыгъарылгъан тауукълача жыйырылдыла.

— Бек къаты адамды дейдиле...

— Эшигибизни жабарыкъды.

—Оу, атам...— деп экзамен берликлени арасында тюрлю-тюрлю къуш-муш сёзле башландыла.

«Биягъы Асхатны юсюнден биягъы хапар энтда да бара кёреме!» — деди Мазан ичинден.

Бу кезиуде аны къатына Салим бла Жамиля келдиле. Аланы кёргенде, Мазанны жюреги къууанды.

— Къоркъамыса? — деди Салим, тенгини къолтугъундан алып.

— Къоркъама деп да билмейме... Алай, нек эсе да, жюрегим асыры терк ургъанын а сеземе.

— Анга къарама,— деди Салим, тенгине кёл этдире.— Алай алтын медалистни окъуна болады.

— Айхай, быйыл а конкурс бютюн да уллуду.

Бу кезиуде Асхатны: «Тёртеулен киригиз» — деген ауазы эшитилди. Эшик къатында тургъанла бир бирге къарашдыла. Мазан Салимни къолун къысды да, жукъ да айтмай, абитуриентлени ортасы бла ётюп, аудиториягъа таукел кирди.

«Биягъы Къайырбекни жашы ушайды да бу?! — деди Асхат ичинден, Мазаннга кёз къыйыры бла къарай.

Биринчи киргенле, билетле алып, жерлерине чёкдюле.

— Акъылыгъызны ары-бери бёлмей, иги хазырланыгъыз,— деди алагъа Асхат.— Шпаргалка бла кюрешмегиз. Кимде шпаргалка табылса,андан экзамен аллыкъ тюйюлме.

Жыйырма минут чакълы озгъандан сора, Мазан къолун кётюрдю. Асхат ичинден сейирсинди.

— Ашыкъма, иги хазырлан,— деди ол, анга ийнанырыгъы келмей.

— Мен хазырма,— деп, Мазан жеринден къопду.

— Алай эсе , чыкъ бери,— деди экзаменатор, имбашларын жыйыра.

Мазанны билетинде соруула алай тынч тюйюл эдиле. «Алгъын жолча этип, бу жуугъум энтта да аркъамы бир терлетмеге эди»,— деди Асхат ичинден.

Болса да Мазан хар соруугъа тынгылы жууап берди. Асхатны бети жарыды.

— Атанг къалай турады? — деп сорду ол Мазаннга.

— Ишлеп айланады.

— Нек эсе да кёрюнмейди,— деди ол сагъышланып. Сора экзаменчи нёгерине бурулуп айтды: — Сени сорлугъунг бармыды?

Асхатны нёгери Мазаннга бир-эки соруу берди. Жаш алагъа да жууап къайтарды.

Аудиторияны эшиги ачылып, Мазанны андан ышарып чыкъгъанын кёргенде, Салим да къууанды.

— Айтмасанг да, бет халингден окъуна не алгъанынгы билеме,— деди ол, эки къолу бла да шуёхуну белинден къаты къысып. Жамиля да Мазанны алгъышлады. Ала ючюсю да университетден кюле-кюле, бир бирине лакъырда эте чыкъдыла. Тышында да ариу кюн эди. Жашил чапыракълы тереклени башларында чыпчыкъла, бутакъдан бутакъгъа къона, жарыкъ жырлайдыла. Орамлада машинала бир бирлерин оза, къайры эсе да барадыла. Адамла да кими ёрге, кими эшиге ашыгъадыла. Бирле кюледиле, бирле уа ачыуланадыла... Жашау алайды ол къууандыргъан да, жилятхан да этеди. Жашауда не зат болмайды дейсе?..

Къайырбек университетни къатына бармазгъа ант этген эди. Алай жюреги тёзалмады. Бир къауум ишлерин тамам этип бошагъандан сора шахаргъа келди. Ол университетге жетгенде, кюн тюшден иги кесек озгъан эди.

Университетни арбазында адам базардача кёп эди. Ол Мазанны не да аны нёгерлеринден адамны иш кёрюрмеми деп, тёгерегине къарайды. Бу кезиуде кенгирекден:

— Къайырбек, сенмисе? — деген ауазны эшитип, бойнун ары бурду.

Къайырбек, адамланы ортасы бла сыпдырылып, кеси таба келе тургъан Асхатны кёрдю. Кенгирекден окъуна Къайырбек шуёхуну жарыкълыгъын эследи.

— Салам-алейкум, Къайырбек! — деп, Асхат шуёхуну къолун къаты къысды.— Нек тураса былайда?.. Кимни излейсе?

— Бош, алай... Биягъы жаш...

— Аны ючюн энди сен жарсыма,— деди Асхат, Къайырбекни сёзюн бёле.— Кел, юйге барып чай ичейик. Мен да эрттенли бери ишими шёндю бошап чыгъып келеме. Арыгъан да этгенме. Кел...

— Тохта, жаш мында эсе, тюбей кетейим.

— Кетген болур. Эрттенликде бек алгъа экзаменни ол берген эди.

Къайырбек да, къалай эди да дегенча, анга соруулу къарады. Асхат жукъ да айтмай, яны къолтугъундан тутуп, экиси да алгъа тебиредиле...

— Мен билеме, сен манга ол жол бек ёпкелеген эдинг,— деди Асхат, сагъышлы ёп бла,— алай, бюгюн мен эсли, адежли, къаты жашны кёргенде, жюрегиме къаллай бир ырахатлыкъ келгенди.

Ол бек тюрленнигенди. Адам болгъанды. Жашауну ангылагъанды. Сабийин сюймеген ким барды дейсе? Алай сюйгенни да сюйген биледи. Эки аягъы жерге тиеди деп къоркъуп, боюнгга миндирип айланнган — ол сюймеклик тюйюлдю. Таулада ыфчыклача, жашауну да ыфчыклары бардыла. Алай, тау ыфчыклача, жашау ыфчыкла кёзге кёрюнюп турмайдыла. Хар адам кесини ёмюрюн ол ыфчыкладан ауа алай ётдюре барады. Жашауну кёзге кёрюнмеген ыфчыкларындан эрлай ауа барыр ючюн хар адамны кесини къыйыны, билими, сынауу болургъа керекди. Алайсыз жашауда жол тарды... Баям, биягъы сен ичингден «философия» деп кюле болурса. Алай, Къайырбек, мен санга жюрегимде болгъанны айтама...

Къайырбек шуёхуна сёз къайтармай тынгылай эди. Асхат анга, къая жухча, бийик да, къудуретли да кёрюндю.

14

Юч жыл озду, Къайырбекни юйюрюнде жашау, кюн бла кече кезиу-кезиу келгенча, тюрленмей барады. Колхозчула Къайырбекни дагъыда председателге айыргъандыла. Мазан университетни ючюнчю курсунда окъуйду. Саният юй жумушун этеди.

Жаз башы эди. Тёгерек кёгерип, терекле чапыракъ этип башлагъандыла. Жылны бу кезиую Тар къолда эсде къалырча иги болады. Кёкню хазна булут жапмайды. Дайым кюн тийгенлей турады. Кече уа тау сууланы шуулдап саркъгъан тауушлары, жайны юсюнден этилген ийнарлача, къулакъгъа ариу эшитиледиле. Акъ башлары къаяладан ургъан салкъын тёбеннги уа адамны санларын тирилтеди.

Малланы жайлыкълагъа чыгъаргъанда, Къайырбек да малчыла бла бирге таулагъа кетип, ала орналышып тынчайгъандан сора элге алай къайтды. Юйюне ингирде кеч келди. Къатыны нек эсе да, жауаргъа тюрленнген кюнча, кесин кёпдюрюп тура эди. Эрини келгенине да ол артыкъ уллу магъана бермеди.

— Не болгъанды? Ауругъанмы этесе? — деп сорду Къайырбек, диванга тыянып, узакъ жолдан арыгъан санларын солута.

— Абери да болмагъанды,— деди Саният, бойнун бир жанына буруп.

—Сора неге деп чюелгенсе?.. Мен кетгенли Мазан юйге келгенмиди?

— Келмегенди.

Къайырбек тыянган жеринде къалкъый тебиреди.

— Тур да ундурукъда жеринге жат,— деп, Саният аны диванда жукъларгъа къоймады. Эри жатхандан сора Саният да жатды. Алай, ары-бери бурула, кёпге дери жукълаялмай къыйналды. Аны къаны ингирде, эри келирни аллында. Осман эфендини къызы Фаризатны тилей, тюп элден келечиле келгендиле деген хапарны эшитгенде бузулгъан эди. Жюрегин чимдиген хапарны ол эрине да айталмады. Ол хапарны Къайырбек къулагъына да алмазлыгъын ол ахшы биле эди.

Эрттенликде Къайырбек жукъудан иги къанып алай къопду. Сакъалын жюлюп, бетине одеколон да сюртдю. Жукъаргъан, акъсылдым чачын артха омакъ тарады. Акъ кёлегин кийип, галстугун да бойнуна къысды.

— Э, киши, былай не затха омакъланаса? — деп сагъайды Саният.

— Бюгюн бизни элге министр келликди.

— Не министрди ол?

— Саулукъ сакълауну министри... Жарахмат Батырович. Бюгюн биз элибизде жангы амбулатория ачабыз.

Къайырбек ауузланып кетди. Ол кетгенлей, Саният да, башына узун чачакълы акъ чилле жаулугъун къысып, Осман эфендини юйюне барды. Юйде Фаризатдан сора киши да жокъ эди.

— Жанчыгъым, ауруунгу алайым... — деп, ол, жилярыгъы келе, Фаризатны къучагъына къысды.— Не хапарды бу, арну балам? Мени къолумдан сени учуруп кетерге айланнган жаналгъыч кимди? Бюгече асыры ачыудан жукълаялмай чыкъгъанма. Сен жалан да мени келинчигим боллукъса. Сени ычхындырлыкъ тюйюлме мен. Мазан окъуун бошай турады. Энди эки къысха жылчыгъы къалгъанды. Андан сора той этербиз. Бир кишиге да барма. Мазанны сенден сюйгени жокъду.

Фаризат ауур кючсюндю. Акъ ууртларына къызыл ингилик жайылды.

Бу кезиуде юйге Фаризатны анасы Кебахан кирди. Ол Саниятны кёргенлей, къашларын тюйюп тохтады. Фаризат тышына чыгъып кетди.

— Кебахан, аурунг, тапсыз хапар эшитип, тёзалмай келгенме. Мен Фаризатны кишиге да ычхындырлыкъ тюй-

юлме. Бизни кибик жуукъну сиз къайдан табарыкъсыз? — деди Саният, кёлкъалды болуп келгенин сездире.

— Къой, Саният, бизни башыбыз бла ойнагъанынг боллукъду! — Кебахан ол сёзлени аузунда оту болгъанча, ачыуланып айтды.

— Оу кюнюм!.. Не этесе, Кебахан? — деп сорду Саният да, бети тюрленип.

— Сени хатанг болмаса эди, Фаризат шёндюге дери жерин табып, тынчайып турлукъ эди. Жашыма алама деп ышандыра, аны да, бизни да эшигибизни жапдынг. Къаллай жашладан къуру къалды ол. Обур кибик, сен къаллай бир хата салып кетдинг бизге.

— Кебахан, не затла жаншайса сен? Мен айтхан сёзюмден къайтханмы этген сунаса? Угъай, жарлы. Фаризат жалан да мени келинним боллукъду.

— Киминге келин этериксе мени къызымы? — Кебахан Саниятха кюйсюз къарады.

— Тохта, Мазан осал киеу болур деппи къоркъаса? Аллай жаш бу элде жокъду.

— Анга Шамхани къууансын.

— Шамханини уа не ишди барды Мазан бла?

— Жашынг аны къызы Жамиля бла шахарда некях этдиргенди.

Саният аны эшитгенде, аузу ачылып, Кебаханнга аралып къалды. Бираздан ол, эс жыйып:

— Аузунгу чайкъа, Кебахан. Ылыкъмай сен аны къалай айтып къойдунг? — деди, гузаба бола.

— Аны мен тюнене базарда эшитгенме.

— Ийнанма... Ийнанма, Кебахан. Ол ётюрюк хапарды. Аны бизни сюймегенле чыгъаргъандыла. Угъай, угъай! Алай болургъа амалы жокъду. Мени жаным сау туруп, Жамиляны аягъы бизни юйню босагъасын басмаз...

Саният Кебаханладан бети кетип, этеклери жел эте чыкъды. Эшитген хапары асыры къайгъы этдиргенден, арбазда эски чалыгъа аркъасын берип, мудах сюелип тургъан Фаризатны да эслемеди. Юйюне кетип бара, жолда Салимни анасы Ариубатха тюбеди. Ол аны да кёрмегенча этип ётюп кетерге умут этди. Алай Ариубат сёлешгенден сора тохтамай къарыуу болмады.

— А-а, сенмисе, Ариубат? — деди Саният, жарыкъ болургъа кюреше. Ичинден а: «Кебахан айтхан хапар керти эсе, бу да эшитген болур... айтыр»,— деп оюмлады. Алай ол акъылындан кеси къоркъду.

— Сен а халкъ жыйылгъан жерге бармаймыса? — деп сорду анга Ариубат.

— Халкъ а къайры жыйылады?

— Жангы больницаны ачадыла да бюгюн. Эшитмегенмисе?

— А-а, арымы бараса? — Саният сагъышланды. Барыргъа бла бармазгъа экили болду.

— Кел, кел... ишинг-кючюнгмю озады. Министр келгенди дейдиле. Не тукъум эсе да, аны да кёрейик. Мен алыкъа министр кёрмегенме.

Ала эки къатлы жангы амбулаториягъа келгенде, анда адам кёп эди. Жол узуну «ол» хапарны юсюнден Арнубатны жукъ сагъынмагъаны Санияты кёлюн бираз кётюрдю. Юсю да къызыл къумач бла жабылгъан столну артында ортагъа олтуруп тургъан эрин кёргенде уа, ичинден ёхтемленди.

— Энди сёз республиканы саулукъ сакълау министри Жарахмат Батырович Хасановха бериледи,— деди колхозну партия организациясыны секретары. Министр жеринден къопду.

— Къарачы, аллахакъына, келбетли адамды,— деди Арнубат, жингириги бла Санияты къатыла.

— Кет, кет — къартды,— деп, Саният башын бир жанына бурду. Министр кёзлюклерин да алып, халкъгъа къарап, сёзюн башлады:

— Мен сизни элигизде бу жол бла экинчи кере болама. Биринчи кере бери отузунчу жыллада, коллективизацияны кезнуюнде келген эдим. Андан бери элигиз танымазча тюрленингенди. Кёп зат этгенсиз. Октябрь революция урунган халкъгъа берген насып сизни жашауугъузда окъуна ачыкъ кёрюнеди. Коммунист партия совет адамланы жашауларын не къадар иги этер ючюн хар заманда да атача къайгъыргъанлай турады. Аны хайырындан эллерибиз да, шахарларыбыз да жашнайдыла... Адамларыбыз ёседиле. Октябрь революциягъа дери сизни элде хат таный билген жангыз бир адам болгъанды. Ол да эфенди эди. Аны акъ сакъаллы къартларыгъыз ахшы биледиле. Бюгюнлюкде ичигизде жаза, окъуй билмегенигиз жокъду. Сизни элден беш алим чыкъгъанды. Эки жюзден аслам жашыгъыз бла къызыгъыз бийик окъуу юйлени бошагъандыла. Ала республиканы жер-жеринде жууаплы къуллукълада ишлейдиле. Ахшы школугъуз, аламат клубугъуз бардыла. Жангы юйледе жашайсыз. Бюгюн а жангы амбулатория ачасыз. Саулукъдан багъалы адамгъа зат да жокъду. Бу мекям а сизни саулукълу болургъузгъа болушургъуна не сёз барды. Барыгъызны да жангы амбулаторияны ачылыуу бла алгъышлайма...

Адамла къызыу къарс урдула. Хар кимни бетинде къууанч эсленди. Газетледен бла радиодан келген коррес-

пондентле къадалып, блокнотларына бир затланы жазадыла, сурат аладыла.

Къарс урула бошалгъандан сора партия организацияны секретары министрге бурулуп айтды:

— Жарахмат Батырович, бизни эллилени сизге бир тилеги барды...

Айт не тилегигиз бар эсе да дегенча, министр анга къарады. Жыйылгъанла, солууларын ичлерине тартып тохтагъанча, шумсуз болдула.

— Бизни бир къызыбыз быйыл университетни медицина факультетин бошай турады. Онг бар эсе, аны бери, кесибизге ийсегиз эди.

— Кимди ол? — деп сорду министр.

— Сауболова... Жамиля Сауболова. Атасы Уллу Ата журт урушда ёлгенди. Жангыз анасы барды...

Адамла къарс урдула. Саният а къызгъан темирни суугъа сукъгъанча чыжылдады.

— Оу кюнюм, ол къахмени министрден иш да тилеп, быллай бир неге сыйлы этедиле? — деди ол Ариубатха.

— Кет, кет, аурунг, Саният, ырысламай, келининге алай къалай айтаса?

Ариубатны аузундан «келининг» — деген сёзню эшитгенде, Саниятны бети кёгерди. «Кебахан айтхан керти кёреме да, кюнюм къуругъан! — деди ол ичинден.— Юйюме къан жауып тургъаныи билмей турама да! Ой, башсыз жашым, бизни эл бедишлик этипми къойдунг?.. Угъай, ол боллукъ иш тюйюлдю».

Саният жан жанына огъурсуз къарады. Ол кесинден арлакъда, бетине нюр жайылып тургъан Шамханини кёргенде уа бютюн да къозуду. Тёзалмай, халкъдан айырылып, юйюне кетди. «Не амал этейим?» — деп, жеринде туралмайды, эшикге да чыгъады, юйге да киреди, аш юйге барып, суу да ичеди, отоугъа кирип, тёшекге да ауады.

— Къара мен телиге. Хорасаннга бармай нек турама? — деди ол кеси кесине.— Аллын жол этген хыйнысы да жарамай къалгъанды. Бу жол алай этсе, бир да унамам.

Кёп сагъыш эте турмай, Саният эшикни киритин салыргъа да унутуп, Хорасанлагъа къууулду. Ол келгенде, Хорасан, арбазда тюкгючге олтуруп, кеси кеси бла жаншай, этегине нартюхчюк ууып, тёгерегине басыннган тауукълагъа чача тура эди.

— Не кёп тауугъун барды, Хорасан,— деди Саният, сехледен ёте.

— Юш! Юш, аллах къурамазлыкъ,— Хорасан Саниятха да эс бурмай, терисн жыйырылып, къан тамырлары билине тургъан къолун ёрге бла энишге силдей, тауукъланы къоркъутду. — Кёремисе аны, мырхык кибик, кетерге унамагъанын. Юш, аллах урлукъ! Къайдан юйренинген эсе да, бу былайда къоншубузну бир тауугъу тохтамай бери келип, меникилеге аш нёгер болгъанлай турады. Юш!..

— Хорасан, мен санга жумуш бла келгенме.

— Жюз бар эдиле да, бу къыш экиси тас болуп къалды,— деди Хорасан, Саниятны айтханын къулагъына да алмай. — Ашлары тауусула турады. Сен, бирсидатилни къатыны, бир кесек нартюхчюк беральмазмыса манга?

— Берирме, Хорасан, берирме. Алай сен бу жол мени жарсыууму тынгылы эт. Тауукъларынга сау жылгъа жетерча нартюх берирме.

Хорасан олтургъан жериндеи ынчхап къопду да, юйге тебиреди. Аны ызындан Саният да юйге кирди.

— Айт жумушунгу,— деп къуралды Хорасан.

— Къара жин кибик, ол биягъы Жамиля жашыбызны этегине жабышханды да, бир да айырылыр халы жокъду. Ол эртте этген хыйнынг да жарагъан болмаз ансы, былай сейирликни ким кёргенди. Жангы хыйны эт деп келгенме.

— Тохта, алыкъа ала бир бирлерин сюйгенлеймн турадыла?

— Андан да озгъандыла. Ол къахме, къоймай, жашым бла шахарда некях этдиргенди.

— Тоба астофирулла... Аны бузгъан а къыйын боллукъду. Алай сен къоркъма. Мен аллай хыйны этерме, аллай, ала бир бирлерине тонгуз сыфатдан кёрюнюрча.

— Къор болур эдим санга.

— Тауукъларыма берирге айтханынгы мажарсиг, хыйныны алырса.

— Бек ахшы. Мен аны мычытмам,— деп, Саният кетди. Ол келгенде, Къайырбек юйде эди.

— Эшиклени да этмей, къайда айланаса сен? — деп сорду Къайырбек.

— Юйюбюзге от тюшюп, башыбызгъа къан жаугъанындан хапарынг бармыды сени?! — Саният чачакълы чилле жаулугъун хыны тешип, диванны юсюне атды.— Эшитгенмисе ол хапарны?

— Не хапарды ол? Мен жукъ эшитмегенме.

— Ол тели Шамханини къызы жангыз жашыбызны бедишлик этип къойду да!

— Къалайлыкъ бла?

— Алдап, тюбюне, башына кирип, Мазан бла кесине некях этдиргенди. Оу, андан эсе мен кёрге киребим. Андан эсе мен...

Къатынны сынсыгъанын эшитмез ючюн, Къайырбек ич отоугъа ташайды. Ол Саният бла ачыкъ сёлеширге базынмады. Бусагъатда анга адам сёзю жарашмазлыгъын Къайырбек ахшы биле эди.

Къыз заманларында Саният да, Жамиляны анасы Шамхани да татлы шуёхла болуучу эдиле. Той болгъан жерге, колхоз ишге баргъанда да ала хазна бир бирден айырылмаучу эдиле. Шамхани ариу къыз болуучу эди. Анга элни жашлары Саниятдан эсе кёбюрек лакъырда этиучю эдиле. Шамханиге жашла тохтамай къагъыт да жаза эдиле. Ол аланы асламын да Саният бла бирге окъуучу эди. Ала бир бирден хазна жукъларын жашырмаучу эдиле. Тенг къызына ичинден зарланса да, Саният аны бла шуёхлугъун къаты тутуучу эди. Бир жол ала дырын жыяргъа таугъа чыгъадыла. Шамхани, батан артына бугъуп, не эсе да бир къагъыт окъуй тургъанлай, Саният юсюне чыгъып къалды. Шамханини бети тюрленеди, къагъытны букъдуралмай апчыйды.

— Охо, неге жашыраса? — деди Саният, аны къатына чёге

— Ким жазгъанды?

— Къайырбек.

Аны эшитгенде, Саният жалан этине къызгъан темирни басханча болады, жюреги чанчады. Шамханини къолундан къагъытны тартып алып окъуду:

— Шамхани, айып этме, санга жюрегим эрттеден тынгысызды. Алай айтыргъа базынмай айланама. Къачан юйдегили боласа деп, анам кюн сайын къысады. Ыразы эсенг, бир кюнню да болжалгъа саллыкъ тюйюлме...»

Саният, андан ары окъугъан да этмей, къагъытны Шамханини юсюне быргъап кетеди. Ол кюнден сора, аланы аралларында тенглик юзюледи. Саният Шамханини кёрюп болмай тохтайды. Шамхани кесини не аз да терслиги болмагъанын бир-эки кере да анга айтып ангылатыргъа умут этеди. Алай Саният аны бла сёлеширге да унамай къояды.

«Кёремисе сен ол гатчаны? Мен Къайырбекни сюйгеними биле тургъанлай, андан къагъыт алып, жашыртын окъугъаныр!» — деп, Саният анга ичинден къызгъанлай туруучу эди. Шамхани башха жашха эрге кетип, Саният да Къайырбек бла бир юйдегили болгъандан сора да аланы аралары суумагъанды. Андан бери кёп жыл озгъанды. Шамхани эрин урушда тас этип, жангыз къызын сакълап къалгъанды. Ким биледи, башына тюшген къыйынлыкъла

аны къыз заманында болгъан ишлени унутдургъан да этген болурла. Алай Саниятны жюреги уа анга бузулгъанлай къалгъанды.

15

Шабат кюн эди. Эрттенликде бираз кюн тийип. ингир алагъа кёкню къоргъашин булутла жапдыла. Кёп да турмай, жауун жауун тебиреди. Аны ызындан а буз урду. Кюнню аманлыгъындан Нальчикден Тар къолгъа жюрюген автобус заманындан кеч къалып келди. Автобусдан тюшюп юйюне киргинчи, Мазан жибиди. Юйде кеси жангыз тургъан анасы анга, кёз-къаш бермей, суукъ тюбеди. «Баям, эшитгенди»,— деген акъыл Мазанны мыйысын жарып ётгенча болду. Ол, суу кийимлерин алышындырып, анасыны къатына барды.

— Нек мудахса, анам?

— Уялмай, сен мени бла къалай сёлешесе? — Саният, башын чайкъай, ауур кючсюндю.

— Нек айтаса алай? — деп сагъайды Мазан.

— Манга да билдирмей, ол къахме Жамиля бла нек некях этдиргенсе?

Мазанны бети къулакъ артларына дери къызарды. Жукъ айтмай, тынгылауну ийди.

— Андан эсе, балта бла уруп, мени башымы кетерсенг ыразы болур эдим.

— Анам...

— Къой! Сен мени анагъа санасанг, аллай бедишлик ишни этмез эдинг. Алыкъа кеч тюйюлдю, некяхынгы буздургъан эт. Аллай алмостуну мен босагъамдан ичине иерик тюйюлме.

— Анам, мен аны сюеме...

— Сюймейсе, жашым, сюймейсе. Ол хыйныла этип, санга кесин алай сюйдюргенди. Аллай сюймеклик а жюрек алдауду. Ол кеси да узакъгъа бармаучуду.

— Жамиля хыйныны не болгъанын да билмейди, анам.

— Къой, балам. Мени бла даулашма. Ол билген аманлыкъны сау элде бир киши да билмейди. Аны анасы къуртха къатынды. Къуртхадан а къуртха тууады.

Мазан не айтыргъа билмей къалды. Анасыны сёзлери, юсюне къайнар суу къуйгъанча, санларын кюйдюредиле, жюрегин чанчдырадыла. Алай ауур сёз айтып, аны жанына тиерге да болмайды. Не десенг да, ана анады. ЗАГС-ха некях жаздырыргъа бара туруп, Жамиля Мазаннга: «Нек эсе да сени ананг мени сюймейди. Ол бизге жашау этерге

да къоймаз»,— деген эди. Къыз алай айтханда, кесини бош ышарып къойгъаны Мазанны эсине тюшдю.

— Санга бу журтда Фаризатдан тийишли тиширыу жокъду,— деди Саният, бираз жумушап. — Андан адепли, андан ариу къыз да туумагъанды, туугъан да этерик тюйюлдю. Ол санга келирге хазырды.

— Анам, мен Жамилядан башханы сюймейме. Сен аны къалай ангыламайса?

— Мени анагъа санай эсенг, сен ол затны манга сагъынма. Керекмейди. Ангыладынгмы?

— Ол санга не хата этгенди?

— Бир зат да этмегенди.

— Сора анга нек чамланаса да?

—Чамланмайма, жашым. Ол санга тийишли тиширыу тюйюлдю. Шахар тюбюнде къала айланиган баштакъны сен мени юйюме къалай алып келирсе? Ол кюн мен кесими ёлтюрюрме да!

Бу кезиуде Къайырбек келди. Саниятны гурт тауукъча кесин кёпдюрюп, жашыны уа тюп эрни салынып тургъанын кёргенде, аланы араларында татлы ушакъ бармагъанын сезди. Атасын кёргенде, Мазан бютюн да апчыды: бети бирде къызарып, бирде уа агъарады. «Энди экиси да бир болуп, кюнюмю кёргюзтедиле»,— деп келди аны акъылына. Алай Къайырбек, жукъ да билмегенча, ышарып келип, аланы алларына сюелди да, Мазанны имбашындан къакъды.

— Къалайды окъууунг? Асхат шуёхуму уа кёремисе?

Билинир-билинмез Мазанны кёзлери жарыды. Ол, башын акъырын кётюрюп, атасына къарады.

— Асхат Мурзабекович санга салам айтдыргъанды.

— Аха... Сау болсун, сау болсун...— дей. Къайырбек бирси отоугъа кетди. Саният да аш юйге кирди. Жалан да олтургъан жеринден тепмей Мазан къалды. Бираздан Саният эрни да, жашын да ушхуур ашаргъа чакъырды. Тёгерек столну артына чёкдюле. Къайырбекден сора киши да аузун ачып сёз айтмайды. Саниятны эки къашы тюйюлгенлейди.

— Быйыл каникулларынгда не этерге муратынг барды? — деп сорду атасы Мазаннга, жан жаулукъ бла къолларын сыйпай.

— Элге келип, колхозчула бла бирге бичен чаллыкъма.

— Тюздю. Мен да алай айтырса деп тура эдим. Къолу ишлемегенни башы да ишлемейди. Алайды... Къара иш саулукъгъа игиди. Саулукъ иги болса уа, баш да жарыкъ болады.

— Мени бла бирге Мурманскеден эки жаш окъуйдула. Ала да каникулларын мында ётдюрюрге умут этедиле.

— Бек ахшы...— Къайырбек къолун жаныны имбашына салды.— Аланы да биргенге алып кел. Чалгъы чалыргъа юйретирбиз. Тауланы да кёрюрле.

Ушхууурдан сора Саният жерлерин этди. Мазан эрттенликде эртте биринчи автобус бла кетерге керек болгъаны себепли, кесини отоууна кирип тынчайды. Къайырбек, диванны тыянып, жангы газетлеге къарады. Аш юйде адырланы жууун, жыйышдырып бошагъандан сора, Саният да жукъларгъа кетди. Аны ызындан Къайырбек кирди.

— Къатын, кимден тил тутаса? — деди Къайырбек, юсюнде кийимлерин теше. Саният жууап къайтармады. Ол, аркъасын Къайырбекге хыны буруп, жууургъан бла башын тумалады.

— Не болгъанды санга, къатын? Жашаубузну булутлу кюнча къарангы этгенлей къачаннга дери турлукъса? — Къайырбек, алай айта, къатынны жанына къысылды.

— Сен, адам эсенг, жашха нек урушмадынг? — деп, Саният уллу къазанда хантус къайнагъанча боркъулдады.

— Урушурча ол не хата этгенди?

— Сора сен аны хатагъа санамайса? Юйюнге жаналгъычны келтирсе, андан уллу хата къайда!

— Къой, къатын. Тилейме, эсинги жый. Жаш сюйюп этген ишге биз ыразы болургъа керекбиз.

— Къалай ыразы болур эдим мен ол ишге?!

— Ыразы болмай не этериксе? Бир бирни сюйгендиле да, жашасынла.

— Хау, сен алай айтырыкъса. Мен билеме. Шамхани сени сюйгенингди. Къуру къызын келтирип не этериксе? Шамханини кесин да келтирейик. Ма сен излеген олду.

— Телиле жаншама, къатын...

16

Башда айтылгъан ишледен сора, юч-тёрт ай озду. Мазан таугъа бинненге кетгенди. Окъууун бошап, Жамиля туугъан элине — Тар къолгъа къайытханды. Ол жангы амбулаторияда врач болуп ишлейди. Жамиля элге келгенден сора Саниятны тынчлыгъы арталлы бла да кетди. Хорасан, къыйын ауруп, айтхан хыйнысын этмегени аны бютюн да къайгъыландырды. Ол аны юйюне хар юч кюнден бир барады. Алай Хорасан иги болмайды. Саният жашы бла талай кере сёлешип кёргенди. Ол Мазанны Жамилядан ахшылыкъ бла айырылмазлгъын толу сезгенди. Энди ол

жалан да къарт Хорасанны хыйнысына ышанады. Андан сора амалы къалмагъанды.

Алай эте, кюнле ёте барадыла. Аланы биринде Саният аурукъсунду. Аны аш оруну ары дери да ауруй-ауруй туруучу эди. Алай бу жол а бичакъ ургъанча, къаты буруп, алай ауруп тебиреди. Къайырбек ишден келгенде, къаты-ны ундурукъда сытыла тура эди. Ынчхагъаны уа арбазгъа окъуна эшитиле эди.

— Не болгъанды?.. Не этесе? — деп, Къайырбек тынгысыз болду. Жюреги къоркъду.

— Тюймек, тюймек! — деди Саният, юйню ичин хахайгъа алдырып,— Соллоуну къатыныи чакъыр. Ол тюймек теше биледи. Оу, анам, ёлеме, терк бол..

— Соллоуну къатыны санга не этерикди? Андан эсе врачны чакъырайым.

— Ким врачды ол?

— Ы-ы... Элибизни врачын... Жамиляны.

— Керекмейди. Андан эсе жанымы Ибилис алсын. Соллоуну къатынын чакъыр! Ол бир кере мени сау этгенди. Бу жол да этерикди. Турма... Эл башында Хасау эфендини да чакъыр. Аны тюкюргени да бек жарашады...

Къайырбек, не этерин билмей, апчыды. Ол бир заманда да тюкюргенге да, дууалагъа да ийпанмагъанды. Аланы саусузгъа себеп болмазлыгъын ол ахшы биледи.

— Не этсин адам? — деди ол кеси кесине.— Жамиляны чакъырама да, бу кесин анга къаратыргъа унамаз. Чакъырмайма да — къалай болсун?

— Нек тураса?.. Ёлеме мен.— Саният, къарнындан тутуп, онгсуз болду. Къайырбек чабып тышына чыкъды. «Амбулаториягъамы, огъесе уа Соллоуну къатынынамы?..»

Тышында къарангы эди. Сагъат он болгъанды. Орамда хазна адам да кёрюнмейди. Къайырбек, бир кесек энишге барып, дагъыда ызына бурулуп, ёрге айланды. «Къой, кесин ыразы этейим»,— деп келди аны эсине. Ол барып Соллоуну къатынын алып келгенде, Саниятны амалы тауусулуп, ынчхаргъа да къарыуу жетмей тура эди. Соллоуну къатыны мычымай къолунда узун къара тартманы тюйюмчекле этип, ичинден да бир затланы окъуй, билгенин этип тебиреди. Алай ол саусузгъа болушмады. Саниятны кёз акълары айлана башладыла. Къайырбек, андан кёп тёзалмай, барып, Жамиляны алып келди. Саният аны келгенин да экили эследи. Врач аны къарнына тийип-тийип кёрдю, кёзлерине, тилине къарады.

— Женгил окъуна район больницагъа жетдирирге керекди,— деди Жамиля Къайырбекге,— сени машинанг къайдады? Бир минутну оздурургъа жарарыкъ тюйюлдю.

Сокъур чеиси кеси аллына жарылгъынчы, операция этерге керекди.

Къайырбек машина табып келгинчи, Жамиля Саниятха эс тапдырырча дарман да ичирди.

Жамиля ауур саусузну район больницагъа кече ортасындан ауа алай жетдирди. Юйюне барып, хирургну чакъырды.

Къатыны операция этнучю отоугъа алып кетгенлеринде, Къайырбекни бети агъарды. «Мазанны мында болмагъаны къалай тапсыз болду»,— деп, ол ичинден къоркъуулу сагъыш этди. Акъ халатны имбашларына къаплап, коридорда ары бла бери тынгысыз жюрюйдю. Операция этилген отоудан эшитилген хар тауушха сагъайып тынгылайды. Буунунда сагъатына терк-терк къарайды. Алай анга аны стрелкалары жеринден тепмегенча кёрюнедиле.

Операция этиучю бёлюмню эшиги ачылды. Андан хирург бла Жамиля чыкъдыла. Къайырбек къалайды, не болду дегенча, аланы кёзлерине соруулу къарады.

— Бир-эки сагъат кеч къалса, анга бир киши да болушаллыкъ тюйюл эди,— деди хирург, мангылайында терлегенлерин сыйпай.— Энди уа къоркъуу жокъду, жашарыкъды.

Саниятны палатагъа келтирип жатдырдыла. Жамиля бла Къайырбек аны ундургъуну аллында чёкдюле. Саусузну бети къарча агъарып эди, эки эрни бозаргъандыла. Бираздан ол кёзлерин ачды. Аллында олтуруп, кесине кёз къакъмай къарап тургъан Жамиляны кёрдю да, тилин кючден бла бутдан айландыра:

— Сау бол, жаным, келиним...— деди. Жамиля, уялып, кёзлерин букъдурду. Къайырбекни уа тюп сакъалы тепди.

Он кюнден Саният больницадан сау болуп къайтды. Аны саулугъун сора эллилери келдиле. Тыякъгъа тыяна, ух-чух эте, къарт Хорасан да келди. Ол юйде адам болмагъан кезиуде, къойнундан чыгъарып, Саниятха бир чулгъамны узатды.

— Ма, ол айтханынгы хазыр этгенме,— деди Хорасан хырылдап.

— Сау бол, Хорасан. Алай энди ол манга керек тюйюлдю,— деп, Саният хыйнычыны чулгъамын кесине къайтарды....

1969 ж.

Следователни хапары

1

Самолётдан тюшгенден сора, ары-бери бурулмай, ишлеген жериме — уголовный розыскагъа келдим. Тюзюнлей таматабызгъа кирдим. Кёбюракъ къалып келсем да, ол мени ишиме ыразылыгъын билдирди. Къырал банкны тонагъан уручу, не бек бугъаргъа кюрешсе да, бизден къутулуп кеталмагъанды.

— Ахшы, жолдаш Болатов, хорламынг бла алгъышлайма,— дей, ол къолуму тутду.— Арыгъан болурса... Юч кюннге эркин этеме. Солу.

Керти да бек арыгъанымы юйге келгенде сездим. Сакъалым да ёсюп, кеси кесими танымазча болгъанма.

Ваннагъа кирип жууундум да, башымы да жан жаулукъ бла чёрген, диваннга аудум... Уяннганымда, юйню ичи къарангы болуп тура эди. Терк окъуна кийинип, тышына чыкъдым. Жаз башы ингирни салкъын хауасы аламат хычыуун кёрюндю.

Мен Ларисаны кёрмегенли ай чакълы болады. Кете туруп анга: «Бир ыйыкъдан кёп къалмам»,— деген эдим. Алай мен умут этгенча болмагъанды. Не этериксе, следователни иши алайды. Заманны не бек къысхартыргъа кюрешсек да, ол бизге бой салмайды.

Автобусха минип, шахарны энишге къыйырына дери бардым. Лариса анда жашайды. Экибиз танышханлы юч ай чакълы болады. Ол кеси да кийим тикген ательеде ишлейди. Къабакъ эшикни манга Ларисаны атасы Семен Гаврилович ачды.

— А-а... капитан,— деп, ол манга жарыкъ тюбеди.— Кел юйге, нек сюелип тураса?

— Лариса къайдады?

— Ётмек алыргъа тюкеннге кетгенди. Бусагъат келликди.

Биз юйге кирдик. Ларисаны кухняда шапалыкъ эте айланнган анасы да, мени кёргенде, жарыкъ болду.

— Не эсе да бу жол кёп айландынг? — деп, Семён Гаврилович манга соруулу къарады.

— Бир-бирде алай да тюшеди,— дедим мен, къабыргъада тагъылгъан суратлагъа къарай. Бир кесекден Лариса келди. Ол эшикден киргенде, экибиз да бир бирге къарап къалдыкъ. Аны кёксюлдюм уллу кёзлери къууанчлы ышара эдиле.

Ол ингирде окъуна биз киногъа бардыкъ. Андан чыкъгъандан сора да бираз айландыкъ.

— Кел, юйге ашырайым. Кечди, атанг урушур,— дедим Ларисагъа.

— Ол манга бир заманда да урушмагъанды.

— Иги адам кёрюнеди.

— Ол мени ёге атамды.

— Хо бир да?!

— Мени туугъан атам урушда ёлгенди,— деди ол, мудах болуп. Ол алай айтханда, анга жюрегим жазыкъсынды. Мени атам да урушдан къайтмай къалгъанды. Ол Польшаны азатлай ёлгенди. Сабийге атасыз ёсген къыйынды. Аны мен сынагъанма.

2

Хар жыл сайын 9-чу майны биз, уголовна розыскада ишлегенле, бирге жыйылып ётдюрюучюбюз. Бизни арабызда Уллу Ата журт урушха къатышханла аз тюйюлдюле. Ала талай сейирлик хапарла айтыучудула. Мен а аланы хапарларына тынгыларгъа бек сюйюучюме. Бюгюн да биз Хорлауну байрам кюнюн бирге жыйылып ашырыргъа оноулашханбыз. Хар заманда шахарны огъары жанында терекле ичине барыучубуз.

Мен бир къауум иш бла чырмалып, ашыгъып кетип бара тургъанымлай, дежурный аллымы тыйды.

— Жолдаш капитан, бусагъатчыкъда райондан сёлешгендиле. Узун кёлню къатында ёлюк табылгъанды...

Эки милиционерни да, судмедэкспертде ишлеген врачны да нёгер этип, жолгъа чыкъдым. Тапсыз болду... Бу жол Хорлауну Кюнюн байрамларгъа тюшмеди. Не этериксе, следовательни иши алайды. Анга иш билмей тургъанлай чыгъады. Анга хар заманда къарангы жолда барыргъа тюшеди.

Биз Узун кёлню къатына жетгенде, анда милиционерледен сора да бир къауум сабий бар эди. Милицияны район бёлюмюню начальниги манга:

— Жолдаш капитан, ёлюкню ма бу сабийле тапхандыла. Аны суудан да ала чыгъаргъандыла,— деп, къысха рапорт берди. Ёлюк кёлню жагъасында эди. Мен ёлюкню хуржунларын къармап, бир тюрлю документ табалмадым. Менден сора ёлюкге врач къарады.

— Жаны чыкъгъанлы он, онбир сагъатдан кёп озмагъанды,— деди ол, ёлюкню башын кётюре.— Ким эсе да ургъанды. Желкеси къаралыпды. Ауур зат тийгеннге ушайды...

Милиционер нёгерлеримден бири ёлюкню суратын алды. Энтда да бир жашырын мурдарлыкъ. Ёлген — 50-55 жылы болгъан адамгъа ушайды. Кимди ол? Аны ёлюмю кимге керек болгъан болур?.. Да, соруула кёпдюле. Мени ишим — алагъа жууап табыуду.

— Ёлюкню къалайлыкъ бла тапхан эдигиз?— деп сордум сабийлеге.

— Чабакъ тутаргъа келген эдик,— деди аладан бири.— Келсек, ма бу ыргъакъ сапны къыйыры жагъагъа чанчылып тура эди. Биз аны тартып чыгъардыкъ. Сора жангыдан жерине салдыкъ...

— Ыргъакъгъа чабакъ илинипми эди?— деп сордум мен жашчыкъгъа.

— Угъай,— деди ол.— Чабагъы жокъ эди.

— Ыргъакъдан сора жукъ тапханмысыз?

— Ма, ол артмакъ да былайда эди,— деп, жаш манга рюкзакны кёргюзтдю. Аны ичинде бир туурам ётмек бла къыйма бар эдиле.

— Тутулгъан чабакъ жокъму эди?— деп сордум жашчыкъгъа.

— Угъай, жокъ эди.

— Айт, андан ары айт, иги жаш. Ыргъакъны жерине салдыгъыз, сора уа?

— Сора кетейик деп тургъаныбызлай, Алёшка: «Къарачыгъыз!»— деп къычырды. Биз барыбыз да ол кёргюзтген жерге къарадыкъ, Сууну башындан аз ёрге чыгъып чурукъ бурун кёрюне эди. Биз ма былайдан энишге тюшюп, аны тутуп кёрдюк. Ол адамны аягъы эди. Алгъа къоркъуп, барыбыз да жагъагъа чыкъдыкъ. Сора мен ким биледи, суугъа кёп болмай кетген эсе, сау болур, келигиз, чыгъарайыкъ дедим. Тартып чыгъардыкъ. Алай ол ёлюп тура эди. Сора барып, милициягъа айтхан эдик.

— Башха адам кёргенми эдигиз?

— Угъай.

Ёлюкню машина бла шахаргъа ийдик. Мен, тёгерекге къарай барып, ёлюк болгъан жерден он атлам арлакъда паспорт тапдым. Ачып окъуйма: «Назиров Борис Тауланович»..

Мен шахаргъа къайтханда, ашхам болгъан эди. Тюзюнлей кабинетиме келдим. Биргеме айланнган эки милиционерни паспортну иесин алып келирге ийдим. Ишни болушуну юсюнден сагъыш эте тургъанымлай, дежурный сёлешди.

— Сени бир тиширыу излейди,— деди ол.

— Кирмеге къой,— деп, трубканы жерине салдым. Баям, Лариса тюбеширге айтхан жерибизде мени табал-

май къалгъанына тынгысыз болуп келген болур деп ойладым.

Эшик ачылды. Акъ шинли тиширыуну башы кёрюндю. Аны кёзлеринде къоркъуулу хал эсленеди.

— Киригиз, киригиз...— дей, жеримден къопдум.— Не жумушугъуз барды?

— Узун кёлде ёлген кимди?— деп сорду ол, эки къолу бла бетин жабып.

— Алыкъа билмейбиз.

— Мени атам эрттенликде эртте, чабакъ тутама деп, ары кетген эди. Ол энтда да къайтмагъанды.

— Атангы аты къалайды?

— Хоренко... Николай Николаевич, Хоренко.

— Кесинги атынг а?

— Светлана.

— Мени бла кел, Светлана,— деп, эшикге тебиредим.

— Къайры.— деп, тиширыу тынгысыз болуп сорду.

— Моргга.

Жолда бара, къыз бу шахаргъа бир жыл мындан алда кёчюп келгенлерин айтды. Ол ёлюкню кёргеплей:

— Па-па-а! — деп ачы къычырды. Ол тентиреп башлагъанда, мен аны къолтугъундан тутуп, билгеними айтып, жапсарыргъа кюрешдим.

Къызны врачла бла анда къоюп, ишлеген жериме къайтдым. Милиционерле ёлюкню къатында табылгъан паспортну несин да келтирдиле. Аны жолюннген башына жангыдан чач чыгъа башлагъанды. Алаша бойлу, бёкем санлы адамды. Жыйырма юч-жыйырма беш жылдан кёп болмагъанды. Урлагъаны ючюн беш жылгъа тутулуп, тюрмеден кёп болмай чыкъгъанды.

— Атынг, тукъум атынг, атангы аты? — деп сордум мен анга.

— Тукъум атымы билмей, сиз мени бери келтирген болмазсыз, жолдаш капитан,— деп, ол къужур жууап берди.

— Паспортунг къайдады?

— Юйде. Ишге кийиучю костюмуму хуржунундады.

— Къайда ишлейсе?

— Металл заводда.

— Бу адамны таныймыса? — деп, мен анга Николай Николаевични суратын кёргюзтдюм.

— Таныйма,— деди ол, бош алай сансыз кибик этип.

— Кимди?

— Ким боллукъ эди? Подлец,— деди ол жулуп алгъанча.

— Нек айтаса алай, не хата этгенди ол санга?

— Бир зат да этмегенди.

— Сора нек жаныйса сен аны?

— Мени юсюмден сизге тил этгени ючюн.

— Сени юсюнгден бизге киши да тил этмегенди,— дедим мен.

— Сора мени не затха деп чакъыргъансыз?

— Бу адам Узун кёлню бойнунда ёлюп тургъанлай табылгъанды.

— Ёлюпмю?! — деп, жаш эки кёзю уллу жанып, жеринден къопду.

— Хоу, ёлюп тургъанлай. Тюзюн айтханда, ол кеси аллына ёлмегенди. Сени паспортунгу уа ёлюкню къатында тапханбыз. Ма, кёр.

— Мени паспортум юйдеди! — деди ол, мен узатхан паспортха сейирсинип къарай. Ол аны къолуна алып, ачып къарады. Сора, жукъ да айтмай, бир ауукъгъа дери, статуяча сын къатып къалды.

— Не тынгылайса, Борис? — деп сордум, жумушакъ ауаз бла. Ол, терен жукъудан элгенин уянганча, башын кётюрюп, манга къарады.

— Сен паспортунгу юйде сунуп тура болур эдинг, алаймыды?

— Жолдаш капитан,— деди ол паспортну манга бере,— не сюйсегиз да этигиз... мен айтханнга сиз ийнанырлыкъ тюйюлсюз.

— Нек ийнанмайбыз? Тюзюн айтсанг, ийнанмай къояргъа эркин тюйюлбюз.

— Мени кибиклеге сиз ийнанмаучусуз. Ашагъан да — бёрю, ашамагъан да — бёрю. Тутугъуз мени, манга сюд этигиз.

— Борис, сен бизни бир зат ангыламагъан сунма. Терслигинг жокъ эсе, санга бир тюрлю сёз айтыллыкъ тюйюлдю. Алыкъа биз мурдарны ким болгъанын билмейбиз. Сен эсенг да, башха биреу эсе да белгисизди. Алай ол табылыргъа керекди.

— Табыгъыз,— деди Борис, ёню къалтырай,— мен бир кишини да ёлтюрмегенме. Ийнанамысыз, ёлтюрмегенме...

— Ёлгенни не замандан бери таныйса?

— Бир айдан кёп болмайды. Аны къызы Светлана бла мен бир цехде ишлейбиз.

— Экигизни арагъыз къалайды?

— Ол да, мен да бир бирибизни сюебиз, жолдаш капитан.

— Сора къызын сюйюп, атасына «подлец» дегенинг а неге ушайды?

— Николай Николаевич мени тюрмеден чыкъгъанымы билгенден сора, Светлананы мени бла тюбеширге эркин этмей къойгъан эди. Мен анга барып, экибиз бир бирни сюйгенибизни, юйдегили болургъа оноулашханыбызны айтхан эдим. Ол а: «Сени кибик уручугъа мен къызымы берлик тюйюлме»,— деп, хоншуларын да юсюме къаратып, итни къыстагъанча, къыстап нйген эди.

— Сен тюнене ишге баргъанда паспортунг биргенгемеди?

— Мен ишге къуру да бир костюмну кийип жюрюйме. Паспортуму да хар заманда аны къоюн хуржунунда тутуучума.

— Тюнене паспортунг биргенгемеди?

— Тюненеми?.. Билмейме...

— Ахшы, Борис, керек болса, энтда да чакъыртырбыз. Шёндю уа юйюнге бар.

— Къалай?..— деп, сейир эте, жаш жериндеп къопду.— Юйге окъуна?..

— Хоу, эркинсе. Алай сенден бир тилеригим, бу ишни юсюнден хапар жайма. Керек тюйюлдю.

— Ахшы, жолдаш капитан, ахшы...— дей, Борис ызына да къарай-къарай, кабинетден алай чыкъды.

— Нек жибердигиз? — деп, милицияны нёгерлерим сейирсинип сордула.

— Хоренкону ол ёлтюрмегенди,— деп жууапладым мен.

— Жангыла болурмуса, капитан? — дедиле ала, манга тюрслеп къарай,— сиз аны бир кесек къыссагъыз эди, ол терслигин бойнуна аллыкъ эди.

— Угъай, багъалы жолдашла, терслиги болмагъан адамны керексиз къысып тургъандан эсе, заманны оздурмай, мурдарны табаргъа керекди.

Кабинетге таматабыз кирди. Ол тынгысызды. Мен анга ишни башындан ахырына дери болушун айтдым. Ол, тынгылап бошап:

— Планынг къалайды? — деп сорду.

— Ёлгенни юйюне барыргъа деп турама.

— Тюздю. Бек алгъа ёлген не адам болгъанын иги тинт,— деди ол.— Санга болушургъа Алексей да келликди. Хайт де, Магомет. Не зат керек болса да билдирип къоярса.

Таматабыз кетди. Милиционер нёгерлерим бла мен тышына чыкъдым. Къарангы кече тынгысыз кёрюндю. Жел уруп, тёгерек шууулдайды. Жолну ёрге къаты сызгъырып, женгил болушлукъ бериучю машина барады. Кёк къаралыпды, жауун жауаргъа ушайды.

— Кетдик,— деди шофёр, машинагъа от алдырып.

— Эй, тохтагъыз! — деп къычырды биреулен. Мен машинадан чыкъдым. Чабып келген Алексей эди. Аны келгени кёлюмю кётюрдю.

Хоренкону юйю шахарны къыбыла жанында эди. Биз ары жетгенде, юйню ичи да, арбазы да адамдан толуп эди. Светлана анасы бла бирге ёлюк салынган гулланы къатында олтуруп жиляйдыла. Асыры кёп жилягъандан, кёзлери кёпчюгендиле. Быллай бушууларында аланы къозгъай айланнган да иги тюйюлдю. Алай, не этериксе, следствия не къадар женгил барыргъа керекди. Алайсыз жарамайды. Светлана мени кёргенлей окъуна жеринден къопду. Биз аны бла ич отоугъа кирдик.

— Сени атанг 9-чу майда, эрттенликде чабакъгъа барлыгъын адамгъа иш айтхан болурму эди? — деп сордум мен анга.

— Айтмай а, аны ары барлыгъын къоншуларыбызда атамы шагъырейлери биле эдиле. Ала 8-чи майда бизге келип, атам бла Хорлау кюнню къалай байрамларыкъларыны юсюнден оноулашхан эдиле,— деди, ауур кючсюне.— Ой, папам, жюрегим жарылып къалады...

— Мени да атам жокъду,— дедим аны жапсарыргъа кюреше,— не этериксе, дунияда адам аз тюрлю къыйынлыкъгъа тюбемейди, тёзерге керекди.

— Мени папам кёп къыйынлыкъ сынагъанды. Урушда ол кёрмеген ачылыкъ къалмагъанды. Аны санында жара тапланы кёрмеген ийнанырыкъ тюйюлдю. Сау жери жокъду.

— Бери кёчгюнчю къайда жашаучу эдигиз?

— Харьковда.

— Мында ахлугъуз бармыды?

— Папамы тамата къарындашы мында жашайды.

— Аны юйю уа къайдады?

— Узакъ тюйюлдю...

— Бу юйню уа сиз сатыпмы алгъансыз?

— Хау.

— Къоншугъузда атанг бла сёз болгъан адам иш билемисе?

— Степан... Комов Степан...— деди къыз, тишлерин бирге къысып, ачыуланып.— Ол ичгичиди. Ичип келсе, къатынын да, сабийлерин да тюйюп, юйден къыстаучуду. Мени папам а: «Алай нек этесе?» — деп анга тырман этип туруучу эди. Болмагъанындан сора уа бир жол милицияны чакъырып, тутдургъан да этген эди. Ол тутмакъдан он беш сутка туруп, алай чыкъгъан эди. Аны ючюн ол мени атамы хар заманда да жаныгъанлай туруучу эди.

Кёп болмай, Степан, кеф болуп, юйюне къайтып келе, арбазда мени папамы кёрюп, анга: «Тохта, алыкъа сени ёлюгюнгю къаргъала ашарча этерме»,— деген эди. Ол алай айтханда, мен терезеден къарап тура эдим.

— Ол къайсы кюн болур эди, эсинге тюшюрчю.

— Шабат кюн.

Ёлгенни къоншулары бла да сёлешдим. Комов Степанны кёп сакъладыкъ. Ол юйюне кече он эки сагъатда келди. Къылыкъсыз кеф эди. Аны вытрезвительге жиберип, кесим да юйге солургъа кетдим.

3

Эрттенликде ишни Комовха соруу этиуден башладым.

— Ненча жыл болады санга?

— Эки жыйырмадан атлагъанды.

— Къоншунгу ёлгенин билемисе?

— Эшитгенме.

— Ол 9-чу майда эрттенликде Узун кёлде ёлюп тургъанлай табылгъанды. Сен а 8-чи майдан 9-чу майны ингирине дери юйюнгде болмагъанса. Къайда эдинг?

— Билмейме.

— Къалай билмейсе?

— Просто, билмейме. Мен кеф эдим.

— Ким бла ичгенинги билемисе?

— Осман бла.

— Ким Османды ол?

— Осман Боранов... эски бараклада жашайды. Мен эки милиционерни Осман Борановну алып келирге ийдим.

— Комов, сен Хоренкону жанып айланнганынга женгдиремисе?

— Ол ит адам болуучу эди.

— Да, угъай, башха къоншулары алай айтмайдыла да.

— Мен айтама. Мени адамгъа санамаймыса?

— Хоренкону ёлтюрюрге ачыкъ жаныгъан жангыз сен болгъанса.

— Ким айтханды?

— Эшитген адамла. Керек эсе, чакъыртайым.

— Угъай... керек тюйюлдю... деди Комов, тынгысыз болуп,— жолдаш следователь, аны бойнума алама.

— Не затны?

— Ёлтюрюрге айтханымы.

— Андан арысын а?

— Угъай, аллах бла ант этеме, угъай. Мен ёлтюрмегенме.

— Ёлтюрмеген эсенг, ёлтюрген адамны биле болурса?

— Билмейме, жолдаш следователь, ийнан, билмейме. Милиционерле Борановну келтирдиле. Аны экн кёзю тереннге кетипди, сакъалы жетипди, онг жыягъы тырналыпды.

— Осман Боранов сенмисе? — деп сордум мен.

— Хоу...

— Муну таныймыса? — деп, анга Комовну кёргюздюм.

— Хоу, таныйма.

— Ахыр кере сен аны къачан кёргенсе?

— Ахыр кереми дейсе?.. Ахыр кере...— деди Боранов, бети къызарып,— биз бирге эдик.

— Къачан?

— Бирси кюн.

— Кече да биргеми эдигиз?

— Ы...ы...хоу! — Борановну бети къулакъ артларына дери къызарды.

— Къайда эдигиз?

— Жолдаш капитан...

— Къайда эдигиз? Соруугъа жууап бер!

— Таныгъан тиширыуларыбызгъа баргъан эдик. Тилейме, къатыныма билдирмегиз, палах боллукъду.

— Комов да биргенгеми эди?

— Хоу, ол, асыры кефден, жугъун да билмей эди. Мен аны ары такси бла элтген эдим.

Аланы экисин да милицияда тыя турургъа буйрукъ берип, Алексей бла бирге ала айтхан тиширыуланы излерге чыкъдым. Юйлеринде табылмадыла. Ишлеген жерлерине бардыкъ, экиси да бир предприятияда ишлей эдиле. Директорну болушлугъу бла аланы энчи кабинетге чакъыртдыкъ. Соруу этдик. Ол соруудан сора Комовну Узун кёлде болгъан мурдарлыкъ ишден кери болгъаны ачыкъланды.

Ишни жаппа-жангыдан башларгъа тюшдю. Хоу, жаппа-жангыдан...

— Магомет,— деди Алексей, мени акъылымы бёле,— баям, сен Борисни бош ийип къойгъанса. Аллай адамны сёзюне ийнаныргъа боламыды?

— Энтда да андан башларгъамы дейсе?

— Ол кеси ёлтюрмесе да, ёлтюрген адамны билирге боллукъду.

— Угъай, Алёша, бу ишни юсюнде Борисни терслиги барды деп айталлыкъ тюйюлме. Мурдар ким эсе да, бизни жолдан ажашдырыр ючюн, Борисни паспортун урлап, ёлюкню къатында атып кетгени хакъды. Анга мен не аз да ишекли болмайма. Ким болур ол? Ким?..

Мен биягъы сагъышха къалдым. Бек ишекли болгъаным Комов эди да, ол да чотдан кетди. Энди не этсин адам? Айхай, Борисни паспортундан сора ишекли болурча бир башха жукъ табылмагъанды. Паспортну юсюнде бармакъ ызла къалмагъандыла. Туманда ажашханча болуп къалгъаным кишилик тюйюлдю.

— Алёша, сагъыш этеме да, бу ишни тамыры бек теренде болгъанча кёрюнеди,— дедим нёгериме,— келчи, энтда да ёлгенни юйюне бир барайыкъ.

Хоренкону къатыны юйде жангыз кеси эди. Ол, башына къара жаулукъ чёргеп, бушуулу олтура эди. Бизни келгенибизге ол артыкъ уллу магъана бермеди.

— Светлана уа къайдады?— деп сордум мен анга.

— Ишде,— деп жууаплады ол къарыкъгъан ён бла.

— Сизни эригизни документлери болурла, ала бла шагъырейленирге керек эди бизге.

Къатын, жукъ да айтмай, ич юйге кирип, андан гитче къол чемоданчыкъны алып келип, столгъа сала:

— Къаллай къагъытлары керекди сизге? — деп сорду.

— Не тукъум да болсун... Аны битеу къагъытлары...

Письмоларыдамы?

— Хоу, письмолары да керекдиле.

— Барысы да мындадыла,— деп, ол чемоданчыкъны аллыбызгъа тюртдю. Къагъытла кёпдюле. Заман аланы кёбюсюн саргъалтханды. Жазыула онгандыла. Хоренко Къызыл жулдузну ордени бла эки кере саугъаланнганына шагъат къагъытлары да бардыла. Танкист болгъанды. Пленнге да тюшгенди. Андан къачып, Белоруссияны партизан отрядларындан бирине къошулгъанды. Ауур жаралы болуп, госпиталгъа тюшгенди. Экинчи группа инвалидди, аны ючюн пенсия алып тургъанды. Къагъытладан бизни билгенибиз ол болду. Къатындан кечгинлик тилеп, юйден чыкъдыкъ. Биз арбазгъа чыкъгъанлай, ишден келе тургъан Светлана аллыбызгъа тюбеди. Аны бети бушуулуду, кёзлери къызарыпдыла. Биз анга не зат ючюн келгенибизни айтдыкъ.

— Костюм хуржунунда письмону уа кёргенмисиз? — деп сорду Светлана.

— Угъай, не письмоду ол? — деп сагъайдым мен.

— Бусагъат,— деп, къыз юйге кирди. Бир кесекден ол авиаконвертни келтирип манга берди.

— Баям, папам муну жазып, почтагъа атаргъа унутуп къойгъан болур эди. Ол арт эки-юч жылда нек эсе да унутуучу болгъан эди,— деди Светлана, ауур кючсюне.

Письмону адреси Северде Н шахарны кёргюзтеди. Ким эсе да Петров К. К. деген биреуленнге жазылгъанды. Алайда окъуна конвертни ачдыкъ.

«— Багъалы Константин Кириллович, эрттеден бери санга къагъыт жазмай тургъаным ючюн кечгинлик тилейме. Унутуп къойгъан сунма, Беркут. Мен шёндю Харьковда тюйюлме, югга кёчгенме.

Костя, бу къагъытны санга бир ашыгъыулу ишни юсюнден жазама. Сюйсенг ийнан, сюйсенг къой, мен ол бизни сатхан Сотниковну кёргенме. Жыйырма сегизинчи апрелде паркда кёргенме.

Кёргенлей, таныгъанем. Мени кёргенлей, аны да бети тюрленнген эди. Ол мени къатымдан терк кетип тебиреди. Алай мен да, олтургъан жеримден къобуп, аны ызындан тебиредим. Ол артха къарап мени кёрдю да, акъыртын атлап тебиреди. Ызындан жетип, тютюн къабындырыргъа сирнек тиледим. Ол сирнек бла сигаретими къабындырды. «Сау бол, Сотников»,— дедим мен, бош сансыз халда. «Ким Сотниковха айтаса?» — деп, ол бетиме аралды. Не деп жууап къайтарыргъа билмей, мен апчып къалдым. «Баям, сен мени бир башха танышынга ушата болурса»,— деди ол, сирнегин хуржунуна сала. «Тейри, бир кёргенимни уа унутмаучума, алай, ким биледи»,— дедим мен. «Мындамы жашайсыз?» — деп сорду ол. Мен анга адресими окъуна айтдым. Ол, бир зат да билмегенча, имбашларын жыйырып кетди.

Костя, сен манга ийнан, Сотников олду. Мыйыкъла къоюп, чачын такъыр жюлюп, кесин кавказлыгъа ушатып, танымазча этгенликге, мен аны таныгъанма. Не этейим? МВД-гъа билдирейимми? Андан сора кёрген иш этермеми деп, паркга талай кере чыкъгъанма, алай кёрмегенме. Къачып кетген эсе да ким биледи. Сенден жууап сакълайма. Сен айтханча этерме. Кесинги да 9-чу май бла алгъышлайма!

Саламым бла *Хоренко*».

— Света, бу къагъыт бизге керек боллукъду,— дедим, аны окъуп бошап.

— Керек эсе, алыгъыз,— деди къыз.

4

Таматабыз къагъытны окъуп бошады да:

— Заманны оздурургъа жарамайды,— деди столунда кнопканы басып, къагъытчысын чакъыра.— Бу ишни не эсе да бир жашырын тюйюмчеги барды...

Таматаны къагъытчысы кирди.

— Болатов командировкагъа барады, къагъытларын жарашдыр,— деп буюрду ол.

Эртенликде эртте жолгъа атланыргъа керекди. Жукъ айтмай кетип къалсам, Ларисаны кёлюне тиерикме. Анга тюбемей кетерге кесим да сюймейме. Юйде жолгъа керекли бир къауум затларымы да хазыр этип, тышына чыкъдым. Къаппа-къарангыды, жауун аз шулпу этеди.

Мен келгенде, Лариса арбазда тура эди. Ол, сабийча къууанып, бойнума тагъылды.

— Жюрегим келлигинги сезип тура эди. Юйде олтуралмай чыкъгъанем...— деди ол, къулагъыма шыбырдай.

— Мен энтда кетген этеме,— дедим Ларисагъа.

—Къайры?

— Узакъгъа.

— Ненча кюннге?

— Аны уа билмейме. Иш тап болса, юч-тёрт кюнден къайтырма,— дедим. Лариса мудах болду.

— Жолгъа тебирен тургъанымлай алай этме,— деп, мен кёлкъалды кибик этдим.

— Кел, аламат кёгет хычинле этгенме,— деп, Лариса мени юйлерине тартды.

— О, капитан, кел, кел,— деп, Ларисаны ёге атасы жарыкъ болуп, кенгден окъуна манга къолун узатды. Биз столгъа олтурдукъ. Лариса кухнягъа кетди.

— Да,— деди юйню иеси, къаш тюплери бла манга жашыртын къарай,— баям, къызымы тилей келген болурса, ы?

— Угъай, Семён Гаврилович. Бюгюн ол иш бла келмегенме. Командировкадан къайтханлай...

— Не командировкадан энди уа? — деп, ол сёзюмю бёлдю.

— Да иш азмыды.

— Тохта, ол мындан алда ёлюгюн тапханыгъыз ким эди?..

— Хоренко.

— Хоу, хоу Хоренко. Аны ёлтюрген адамны табалмай къоюпму къойдугъуз?

— Алыкъа табалмагъанбыз,— дедим мен, буюн сагъатыма къарай,— алай тапхан а этербиз.

— Ол бизни заводда ишлеген жашны... тукъум аты да къалай эди?.. Хы, Назировну да чакъырта айланнган хапарыгъыз бар эди.

— Хоу, аны паспортун ёлюкню къатында тапхан эдик.

— Хо бир да? — деди Семён Гаврилович, эки кёзю жаныпп.— Аны аман жапысы барды. Заводда анга хар ким да

ишекли болады. Не десенг да, тутулуп чыкъмагъанмыды. Аллай адам къаллай харамлыкъны да этерикди.

Лариса тылпыу эте тургъан хычинлени келтирип столгъа салды. Кертисин айтханда, ач тюйюл эдим. Алай хычинлени татыулу ийиси ашха кёлюмю ачды.

— Кесинг да олтур бизни бла,— дедим Ларисагъа. Угъай демей, шинтигин ёге атасына жууугъуракъ салып олтурду. Аны алай этгени манга хычыуун окъуна кёрюндю. «Намыслы тиширыуду. Ёге атасы болса да, Семён Гавриловични ыспассыз этмейди»,— деп келди мени кёлюме. Жюрегим айтханны эшитгенча, Лариса мени бетиме къарап, кёзлерин ойнакълата, болмагъанча ариу, жумушакъ ышарды. Ичинден не эсе да бир зат айтханча, къызыл ингиликли, тогъай эринлерин къымылдатды. Мен ангылагъан эсем, ол, баям: «Сен алыкъа мени кёп игиликлеримни билмейсе»,— деген болур эди. Лариса ол оюмун ачыкъ окъуна айтса да, мен аны бла даулашмаз эдим. Кертиси бла окъуна, ол алыкъа мен толусунлай окъуп бошамагъан бир сейирлик китапха ушай эди.

— Сен къонакъны адамыча сыйлай билмей кёреме,— деп, Семён Гаврилович Ларисагъа терс да къарап, тырман этди. Къыз апчыгъанча болду. Сора, кюлюмсюреген да эте, олтургъан жеринден женгил турду.

— Унутуп къойгъанма.

— Манга бир зат да керек тюйюлдю,— дедим мен, ишни болушун ангылап.

— Алай жарамайды, капитан,— деп, Семён Гаврилович кёксюлдюм, мутхуз кёзлерин манга сюзюлтдю.

5

Н шахаргъа ингир алагъа жетдим, Къонакъ юйде жер алып, бир кесек солугъандан сора, тышына чыкъдым. Хауа чыракъла уллу шахарны айлы кечедеча жарытадыла. Трамвайла бла троллейбусла, чепкен сокъгъанча, къыстау жюрюйдюле. Тарууш уллуду. Заводланы узун быргъыларындан къалын тютюн чыгъып, къарангы кёкге жайылып, кёрюнмей къалады.

Мен, таксиге минип, шахарны милиция бёлюмюне бардым. Дежурный, орта жашаулу майор, мени бла шагъырей болгъандан сора:

— О, келгенинг нечик иги болду! Сизде кюн иссиди дейдиле, кертимиди? Къаллай санаторияла бардыла? Нервалары ауругъанлагъа балчыкъ бла бакъгъан жер барды деп эшитгенме, ол кертимиди? Кёгетле багъамы-

дыла? Къаллай кёгетле кёпдюле?..— деп, къадалып соруу этип тебиреди.

— Жолдаш майор, бир жолгъа асыры кёп затны соруп, мени къыйнамагъыз,— деп кюлдюм.

— Да, не этейим,— деди ол бираз сабыр ён бла,— мен Кавказны бир заманда да кёрмегенме. Жыйырма кюнден а отпускагъа чыгъама. Нальчикге барлыкъма. Путёвка бергендиле.

— Ах, алаймыды? — дедим мен, аны не зат ючюн соруу этгенин энди ангылап,— сокъуранырыкъ тюйюлсе, жолдаш майор, бизни жерлерибиз кюн нюрюне бла гокка ханслагъа бёлюнгген жерледиле.

Майор, жарыкъ ышара, олтургъан жеринден къопду да, къабыргъада тагъылып тургъан картаны аллына барып сюелди.

— Жолдаш майор, манга хар такъыйкъа багъалыды,— дедим мен сагъатыма къарай.

— А-а,— деп, ол картадан артха бурулду,— ангылайма.— Бусагъат мен санга ахшы нёгер табайым,— деп, ол столну къыйырында аппаратны кнопкаларындан бирин басды. Мычымай, отоугъа узун бойлу, жаш милиционер кирди.

— Дежурный машиналадан къайсы бошду? — деп сорду майор анга.

— «Уазик»,— деп къысха жуап берди милициячы жаш. Беш минутдан ол да, мен да машинагъа минип, манга керекли адресни излерге кетдик.

— Бу боллукъду,— деп, жаш машинаны бир уллу юйню аллында тохтатды. Машинадан чыгъып, юйню номерине къарадыкъ. Тюздю, конвертде кёргюзтюлген юй олду. Фатарны да терк тапдым. Ол ючюнчю этажда эди. Эшикни къакъдым. Аны ары жанындан гуппур къарт къатын кёрюндю.

— Кюн ахшы болсун, ынна.

— Ахшылыкъ кёр, балам...

— Петров мындамы жашайды?

— Ким Петровду ол? — деп, къарт къатын онг къулагъын алгъа тутду.

— Петров Константин Кириллович! — дедим, ёнюмю кётюрюп.

— Константинми дейсе?.. Угъай, балам, бизни юйюрде аллай аты болгъан жокъду. Биз Сальниковлабыз.

— Эрттеденми жашайсыз мында?

— Беш-алты жыл болады.

— Ахшы, ынна, кечгинлик беригиз,— деп, мен эшиге тюшдюм.

— Былай терк а? — деп, мени бла келген милициячы жаш манга соруулу къарады.

— Жокъду анда,— дедим мен, кёзлериме ийнанмагъанча, юйню мюйюшюнде номерге жангыдан къарай,— бир да билмейме, конвертде адрес терсми жазылгъан болур?

— Бир да билмезсе,— деди нёгерим,— тутчу конвертни.

Мен къоюп хуржунумдан конвертни чыгъарып анга узатдым. Ол, анга къарай кетди да:

— Кел, жолдаш капитан,— деди.

— Къайры? — деп сордум.

— Петровну излерге.

— Къайда излерикбиз?

— Конвертде «Комсомольск, 12»,— деп жазылгъанды. Биз а Комсомольск 120-гъа, не 112-ге, не да 102-ге барайыкъ.

«Тейри, бу жуугъуму башы да бош къашха болуп бара болмаз...» — дей, машинагъа миндим. 120-чы юйде ишибиз болмады, 112-чи...

— Петров менме,— деди эшикни ачхан толу санлы, бёкем киши.— Киригиз юйге.

Биз юйге кирдик. Эки сабийчик, бизни кёргенлей, ийменип, ойнап тургъан илляуларын да къоюп, терезе къатына барып сюелдиле. Мен алагъа къарап ышардым. Ала да: «Бу адам телимиди?..» — дегенча, манга жашыртын къаран кюлдюле.

— Жашымдан туугъанладыла,— деди Петров,— мени сабийлеге эс буруп тохтагъанымы эслеп.

Танышып бошагъандан сора мен письмону Петровха бердим. Ол аны окъуп бошады да:

— Хо бир да, Николай жангылгъан эте болур,— деди къагъытха артыкъ уллу магъана бермегенча.

— Ким билсин,— дедим мен анга,— муну санга жазгъан адам ёлгенди.

— Не дейсе? — деп, эки кёзю да уллу жанып, юйню неси олтургъан жеринден къопду.— Къалай ёлюп къалды да, харип, Коля? Ах, нечик иги адам болуучу эди. Бек ачыу этдим... Неси ауруп ёлдю?

— Ауруп ёлмегенди,— дедим мен, Петровну къолундан къагъытны ала.— Аны ким эсе да ёлтюргенди. Мурдар бир тюрлю белги къалдырмагъанды. Бу къагъыт санга жазылгъанды. Манга Сотниковну ким болгъанын билирге керекди. Сени излеп аны ючюн келгенме.

— Хоренко кёрген кертиси бла да Сотников эсе, аны ёлтюрген да ол боллукъду,— деди Петров сагъышлы халда. Ол, стол артында олтургъанлай, бир ауукъгъа дери эки къолу бла бетин жабып, айтмай турду. Мен аны

ашыкъдырмадым. Баям, ол озгъан кюнлени, башындан ётген ишлени эсине тюшюре болур эди. Мен, олтургъан жеримден къобуп, терезе аллына бардым. Тышында бия-гъы хауа чыракъла жанадыла. Орамда машиналаны да жюрюгенлери сел болгъанды адамла да азайгъандыла. Сагъат онбир болгъанды. Тынчайыргъа керекди. Абери айтмагъанлыкъгъа, Константин Кирилловични да къаты жукъусургъанын сезип турама. Кесим да арыгъанма. Не десенг да, Кавказдан Сибирге дери жол алай къысха тюйюлдю. Аны юсюне уа самолётха миннгеним манга иги жарашмайды. Тохтамагъанлай кёлюм аман этгенлей туруучуду.

— Хар затны иги эсигизге тюшюрюгюз,— дедим мен Петровха, столда къагъытларымы жыйышдыра. Мен тамбла келирме.

— Ахшы,— деп, ол мени босагъагъа дери ашырды.

Экинчи кюн Петровха он сагъатда келдим. Ол манга бу хапарны айтды:

— Мен 1942-чи жылда Белоруссияда партизан отрядладан биринн командири эдим. Жашырын атым Беркут эди. Декабрь айны суукъ кюнлерини биринде юсюбашы зыккыл-зыккыл болуп, сакъалы да жетип, ачдан ёле, биреулен келди.

«Концлагерден къачып келеме... Бир тюрлю къагъытым жокъду. Тукъум атым Сотниковду, атым а Михаилды»,— деди ол. Аллайлагъа он кюн карантинибиз болуучу эди. Он кюнню ичинде биз аны юсюнден ишекли болурча хапар билмегенден сора отрядха къошдукъ. Сёзюне ийнандыкъ. Ийнанмай не этеригенг? Отрядда кёбюбюз концлагерден къачып келгенле эдик. 1943-чю жылда 22 январда бизге душманны саутла жыйылгъан складын чачдырыргъа тюшдю. Ол бек жууаплы борч эди. Операцияны планын жарашдырдыкъ. Ол операцияны бардырырдан алгъа душман бегиннген жерге разведка этерге керек эди. Аллай жууаплы тасхачылыкъ ишге биз хар заманда бир-эки нёгер бла Хоренкону жибериучю эдик. Ол жол да разведкагъа анга барыргъа тюшдю.

— Жолдаш командир, нёгерге Михаилны бер,— деди Хоренко.

— Ким Михаилны?— деп сордум мен. Бизде Михаилле алты-жети адам болуучу эдиле.

— Сотниковну,— деп жууаплады ол.

— Да, алыкъа аны не адам болгъанын биз иги билмейбиз,— дедим мен.

— Шёндю тургъаныча турса, бир заманда да биллик тюйюлбюз. Келсин мени бла, кёргюзтсюн кесин,— деп, Хо-

ренко къаты болады. Мен угъай демедим. Ала экинчи кюн эрттенликде кетдиле. Арадан бир кюн озду. Кече ортасында мен ушкок атылгъан тауушдан уяндым. Жер юйде эдим. Тапчандан секирип къопдум. Жастыкъ тюбюнде керохума узалгъан кезиуюмде ким эсе да аркъама бичакъ бла урду. Эсими жыйгъанда, госпиталда жатып тура эдим...

Петров хапарын тохтатды. Менден сигарет тиледи.

— Госпиталда къаллай бир жатханенг?

— Юч ай,— деди ол.— Эки кере операция этген эдиле.

— Сора уа?

— Сора не,— деп башлады Петров, бираз тынгылап туруп.— Сотниковну юсюнде биз жангылгъан этдик. Аны бла душман бизни алдагъан эди. Бюгюн да, бюгече да аны ачыуу жюрегимден кетмейди. Отряд хазна къалмай къырылгъан эди. Эх, анасына...

— Сотниковну фашист агент болгъанын а къалай бла билген эдигиз?

— Эки жылдан сора... Мен Сотниковну бла Хоренкону излеп кёп жерлеге къагъыт жазгъан эдим. Ахырында Хоренкону тапхан эдим. Сотниковну хапарын ол айтхан эди.

— Не айтхан эди ол?

— Ала разведкагъа кетип бара, жолда суу ичерге гитче шауданчыкъны къатында тохтайдыла. Хоренко суугъа бауурланнганлай, Сотников аны бичакъ бла урып кетеди. Хоренкону башха партизанла табып, госпиталгъа иедиле. Аны сау къалгъанына госпиталда сейир этип болгъандыла. Ол тёшекден къопмай сау жыл жатханды. Бизни Сотников сатханын аны сау къалгъанын хайырындан билген эдим. Алай болмаса, жукъ да билмей къаллыкъ эдик.

— Андан сора органлагъа айтып, Сотниковну излетмегенмисиз?

— Излетмей а. Табылмагъанды. Аллай адам кесин тапдырамыды дейсе? Хоренкону жазгъанына да ийнанырыгъым келмейди. Мындан тёрт жыл алгъа ол манга Харьковдан тюз быллай бир къагъыт жазып ийген эди. Ма окъу,— деп, Петров жазмалары онгун башлагъан къагъытны манга узатды. Окъуйма: «... Багъалы Беркут, мен мында бир адамгъа ишекли болуп айланама. Сотниковха айланмай ушайды. Мен аны къатына барып сёлешгенде, танымагъан кибик этип къойгъанды. Ол Сотников болгъанына не аз да ишекли тюйюлме...»

— Бу къагъытны алгъанымдан сора тюзюнлей Харьковха баргъан эдим,— деди Петров.— Хоренко ишекли

болгъан адам Сотниковха ушагъан да эте эди. Алай ол Сотников тюйюл эди. Сотниковну сыфаты Хоренкону кёзлерине дайым кёрюнюп тургъанды. Тюбешгенибизде, ол аны манга кеси айтхан эди. Алайды да, жолдаш следователь, Хоренкону бу къагъытына да артыкъ уллу магъана берирге керекмиди, билмейме. Ол сизни ишигизди.

— Да,— дедим мен, сагъатыма къарай.— О-о, кече арасы!..— Заманны билинмей алай терк озгъанына сейир этдим. Кетерге деп мен жеримден къопдум.

Юйню иесин андан кёп къыйнаргъа болмадым. Аны эки кёзюн жукъу басхан эди. Кесим да ырмах болгъан эдим. Мен эрттенликде дагъыда келирге айтып кетдим.

Ючюнчю кюн Петров манга эрттеден таныш адамынача жарыкъ тюбеди. Ич отоугъа кирип, биз тюнене кече юзюлген хапарыбызны андан ары башладыкъ.

— Хоренко бла сенден сора отряддан сау къалгъан адам болурмеди? — деп сордум мен.

— Угъай. Экибизден сора киши да къалмагъанды. Аны мен бек тюзюн билеме,— деп жууаплады Петров.

— Сотниковну бет сыфатын унутмай турамыса? Айтып бераллыкъмыса аны?

— Айтмай а... Къашлары тиширыуну къашларыча инчге узунла болуучу эдиле...— деп башлады ол. Аны айтханларын жазып алдым. Керекли затланы соруп бошагъандан сора мен ауур кючсюндюм. Кючсюнмей не этериксе? Ким эсе да, Сотниковну ызы да кёлге кетген ташча жокъ болду. Хоренкону ёлтюрген ол болгъаны бла болмагъанын да толу билмей, быллай бир узакълагъа келип айланнганыма да чогъеж кибик болдум. Ким биледи, бу жол да Хоренко башха биреуню Сотниковха ушатып жангылгъан эсе уа?

— Билмейме, жолдаш следователь,— деди Петров да мени тюнгюлген халими сезгенча, жарсыгъан ён бла.— Сотниковну къуйругъун тутхан тынч болмаз. Аллай башкесле кеслерин тандырырламы дейсе?

Анга не жууап къайтарыргъа да билмедим. Иш чырмашханды. Баям, энтда да ишни башындан башларгъа тюшерик болур. Энди мен мында этерик болмаз. Константин Кириллович да айтырын айтханды. Кетерге керекди.

Петров мени ашыра чыкъды.

— Ол мурдарны тутсагъыз, манга билдирмей къоймагъыз,— деп тиледи Константин Кириллович.

— Бек ахшы, сау къалыгъыз,— дедим мен анга, подъездни атлауучларындан эне.

— Жолдаш капитан, алай тохтачы,— деп сёлешди ызымдан Петров. Мен тохтадым. Ол атлауучла бла эниш-

ге тюшюп, мени къатыма келди.— Табаллыкъ эсенг, Махмудну изле. Ол сау эсе...

— Кимди Махмудунг а?

— Чеченли жаш,— деди Петров, мени къолтукъгъа алып.— Ол аскер газетлени бирини суратчы корреспонденти эди. Аны партизан отрядлагъа Уллу жерден ийген эдиле. Ол бизге Хоренко бла Сотников разведкагъа кетер кюн келген эди. Партизанланы суратларын алып кетген эди. Аны тапсанг...

— Сотниковну суратын а алгъанмеди? — деп сордум мен, аны сёзюн бёле.

— Алмай а. Мен кесим айтып алдыртхан эдим. Ол суратха тюшмезге бек къаты болгъан эди. Алай мен къоймагъанем. Хоренкону да, аны да суратларын бирге алдыртхан эдик.

— Аны тукъум аты къалай эди, эсингде жокъмуду?

— Суратчы-корреспондентними?

— Хоу.

— Эсимде жокъду. Аты уа эсимде къалгъанды. Жарыкъ кёллю жаш эди. Бир талай кавказ тепсеулени тепсеп, бизни къууандырып алай кетген эди.

Мен Петровну ол айтханларын да жазып, жолума кетдим.

6

— Энди муратынг къалайды? — деп сорду тамата-**быз, мени Н шахардан келтирген хапарым бла шагъырей** болгъандан сора.

— Бир да билмейме,— дедим, ауур кючсюне.— Ырбынгна тыйылгъанма.

— Хомух болма,— деди ол, бармакълары бла столну къагъа.— Ким эсе да ол чеченлини табаргъа керексе.

— Айхай, табылса уа. Табылгъан окъуна этсе да, ол 1942-чи жылда алгъан плёнкаларын сакълап тура болурму дейсе?

— Кесини ишин сюйген чынтты суратчы эсе, сакъламай амалы жокъду,— деп кесип айтды тамата.

Не да болсун, манга дагъыда жолгъа чыгъаргъа тюшдю. Бу жол а Ларисагъа тюбеялгъан окъуна этмедим. Мен алагъа баргъанда, ол бир-эки кюннге Къарачайгъа, атасыны эгечине кетгенди деп тура эдиле.

Грозныйге жетгенлей окъуна, мен мычымай редакциягъа бардым. Махмуд сау эсе, кесини корреспондент къуллугъун унутуп къоймазлыгъы шарт эди. Редакцияны штатында ишлемесе да, тышындан газетлеге суратла ийип

туругъа боллукъ эди. Тюзюнлей редакциягъа келгеним да ол себепденди. Бурун тюбюнде эки эл чакълы къара мыйыгъы болгъан, добар санлы редактор манга бек жарыкъ болду. Мен анга келген жумушуму айтханда уа аны кёзлерин мудахлыкъ алды.

— Махмуд Димаев бек ахшы адам болуучу эди,— деди ол жазыкъсыннган ён бла.— Алай, не этериксе... Ёмюрден ахыргъа дери дунияда киши да жашамайды.

— Къачан ёлгенди?

— Бир ай бола болур.

— Да,— дедим мен жарсып,— ишлеген а сиздеми этиучю эди?

— Хоу.

— Ол урушда да суратчы-корреспондент болуп тургъанды. Аны архиви болмай амалы жокъду.

— Болмай а,— деди редактор, столну бир къыйырында газет подшивканы ача,— биз аны уруш заманда алгъан кёп сейирлик суратларын басмалагъанбыз.

— Архиви уа юйдемиди, огъесе уа мында, редакциядамыды? — деп сордум мен, газетлеге къарай.

— Юйюнде, юйюнде...— деп женгил жууап къайтарды редактор.— Баям, санга аны архивине къараргъа тюшерик болур. Алаймыды?

— Хоу.

Махмудну юйюне мен эки-юч нёгер бла бардым. Бизге къартайгъан къатын тюбеди. Аны юсюнде узун къара жыйрыгъы барды. Башына да къара кюпес жаулукъ къысыпды. Кёзлеринде бушуулу хал эсленеди. Ол Махмудну къатыны эди. Нёгерлеримден бири — редакцияны суратчысы, бизни нек келгенибизни анга айтды. Къатын, жукъ да айтмай, бизни ызындан тизип, коридоргъа чыгъарды да, уллу къара кирит салынып тургъан эшикни аллына элтди.

— Аны ишчи отоуу буду. Ачхычын излеп табалмай къойгъанма, сюйгенигизлей этигиз,— деди къатын, ауур кючсюне. Нёгерлеримден бири, милициячы жаш, кирит салыннган къадауну чыгъарыргъа умут этди. Мен унамадым.

— Быллай кирити болгъан адам бар эсе, соруп билирге керекди,— дедим мен милиционерге. Ол чыгъып кетди. Биз къабыргъада суратлагъа къарай тургъунчу, милиционер бир угъай, эки ачхыч окъуна алып келди.

Махмудну ишчи отоуу айланмай лабораториягъа ушай эди. Отоуну юч къабыргъасы полдан тебиреп башына дери тапкаладыла. Аланы юслери плёнкаладан, сурат къагъытладан толупду. «Тейри, мында зат тапхан алай тынч бол-

маз...» — дейме кеси кесиме, тапкаладан кёзлерими айырмай.

— Жолдаш следователь, сизге къайсы жыл керекди? — деп сорду редакцияны суратчы-корреспонденти.

— Къалай къайсы жыл? — деп сейирсиндим мен.

— Къайсы жылда алынган суратын излейсиз дейме?

— А-а, да алай айтсанг а.... 1942-чи жылда...

— Алай эсе, бусагъат,— дей, ол тапкалагъа къарап тебиреди.— Махмуд низамны сюйген адам болуучу эди. Мен аны уста билеме. Бери, бу жазылагъа къарачыгъыз.

Кертиси бла окъуна тапкалада уллу низам эсленеди. Мен кире келгенлей бош къоркъгъанем. Хар жылны кесини энчи тапкасы барды. Плёнкала къагъытлагъа чулгъанып, юслерине айлары, кюнлери окъуна жазылыпдыла.

— Ала, «Беркут» дегени уа неди?..— деди милиционер, тапкада тургъан плёнкаладан бирин къолуна алып.

— Къайда?.. Берчи бери! — дедим мен, жюрегим элгенип. Чарх халы кибик, гитче тёгерек чулгъамчыкъда да бир сёз жазылып эди.

— Буду! — дедим, чулгъамны ууучума къаты къысханлай. Алыкъа анда не болгъанын да билмейме. Болса да аны табылгъаны кёлюмю кётюрдю.

Мен плёнканы терк окъуна сурат лабораториягъа жетдирдим. Къарангы отоуну ичинде увеличительни къызыл жарыгъындан сора хазна жукъ кёрюнмейди. Суратчы мен келтирген плёнканы аны «кёзюне» тутханлай, акъ къагъытха суратны ауанасы тюшдю.

Суратчы биринчи суратны проявитель суудан чыгъарып аллыма салды. Ол Петров эди. Дагъыда эки сурат хазыр болду. Алай, ала мен таныгъанла тюйюл эдиле.

— Бу уа, ким эсе да, кёзлерин жумуп тюшгенди,— деп, суратчы дагъыда бир суратны аллыма салды. Анга къарагъанлай, жюрегим элгенди, кёзлерим ау басханча болдула. Хуржунумдан къол жаулугъуму чыгъарып, кёзлеримни сыйпадым. Асыры сейир этгенден, аркъам иш да терледи.

Ол кюн окъуна мен Грозныйден кетдим. Акъылымы асыры уллу сагъыш алгъандан, юйге къалай жетгеними да билмей къалдым.

— Не болгъанды, Магомет? Бетингде бет къанынг жокъду да? — деди таматабыз кабинетине киргенимлей окъуна.

— Кёп сейирлик затлагъа тюбей келгенме, алай бу жолча...— деп, мен шинтикге чёкдюм.

— Неди? Сотниковну суратынмы тапханса?

маз...» — дейме кеси кесиме, тапкаладан кёзлерими айырмай.

— Жолдаш следователь, сизге къайсы жыл керекди? — деп сорду редакцияны суратчы-корреспонденти.

— Къалай къайсы жыл? — деп сейирсиндим мен.

— Къайсы жылда алынган суратын излейсиз дейме?

— А-а, да алай айтсанг а.... 1942-чи жылда...

— Алай эсе, бусагъат,— дей, ол тапкалагъа къарап тебиреди.— Махмуд низамны сюйген адам болуучу эди. Мен аны уста билеме. Бери, бу жазылагъа къарачыгъыз.

Кертиси бла окъуна тапкалада уллу низам эсленеди. Мен кире келгенлей бош къоркъгъанем. Хар жылны кесини энчи тапкасы барды. Плёнкала къагъытлагъа чулгъанып, юслерине айлары, кюнлери окъуна жазылыпдыла.

— Ала, «Беркут» дегени уа неди?..— деди милиционер, тапкада тургъан плёнкаладан бирин къолуна алып.

— Къайда?.. Берчи бери! — дедим мен, жюрегим элгенип. Чарх халы кибик, гитче тёгерек чулгъамчыкъда да бир сёз жазылып эди.

— Буду! — дедим, чулгъамны ууучума къаты къысханлай. Алыкъа анда не болгъанын да билмейме. Болса да аны табылгъаны кёлюмю кётюрдю.

Мен плёнканы терк окъуна сурат лабораториягъа жетдирдим. Къарангы отоуну ичинде увеличительни къызыл жарыгъындан сора хазна жукъ кёрюнмейди. Суратчы мен келтирген плёнканы аны «кёзюне» тутханлай, акъ къагъытха суратны ауанасы тюшдю.

Суратчы биринчи суратны проявитель суудан чыгъарып аллыма салды. Ол Петров эди. Дагъыда эки сурат хазыр болду. Алай, ала мен таныгъанла тюйюл эдиле.

— Бу уа, ким эсе да, кёзлерин жумуп тюшгенди,— деп, суратчы дагъыда бир суратны аллыма салды. Анга къарагъанлай, жюрегим элгенди, кёзлерим ау басханча болдула. Хуржунумдан къол жаулугъуму чыгъарып, кёзлеримни сыйпадым. Асыры сейир этгенден, аркъам иш да терледи.

Ол кюн окъуна мен Грозныйден кетдим. Акъылымы асыры уллу сагъыш алгъандан, юйге къалай жеткеними да билмей къалдым.

— Не болгъанды, Магомет? Бетингде бет къанынг жокъду да? — деди таматабыз кабинетине киргенимлей окъуна.

— Кёп сейирлик затлагъа тюбей келгенме, алай бу жолча...— деп, мен шинтикге чёкдюм.

— Неди? Сотниковну суратынмы тапханса?

— Суратын угъай, кесин окъуна тапханма.

Не дейсе дегенча, таматабыз, сейир эте, манга къарап къалды. Мен портфелимден экеулен тюшген суратны алып, анга узатдым.

— Да, бири Хоренкоду, экинчиси кимди ансы?— дей, ол манга соруулу къарады.

— Экинчиси уа Сотниковду.

— Къайдан билесе?

— Махмуд Хоренко бла аны суратын ала разведкагъа атланнган кезиуде алгъанды. Ол сурат буду. Кесини сатлыкъ болгъанын Сотников суратында окъуна билдирип турады. Аны бетин жыйырып, кёзлерин къысып тюшгенин кёремисе...

Ахшы, бу Сотниковну сураты болсун, ол кеси уа къайдады? — деп сорду таматабыз, мени сёзюмю бёле.

— Кеси да узакъда тюйюлдю. Мында, шахардады,— дедим мен.

7

Сотниковну тутуп келирге адамла ийдим. Жюрегим тынгысызды. Жеримде олтуруп туралмайма. Сигаретлени бирини ызындан бирин къабындырама.

Тышындан аякъ тауушла эшитдим. Жериме чёкдюм. Мен жиберген адамла Сотниковну алып келдиле.

— Олтур,— дедим мен анга, шинтикни кёргюзте.

— Магомет, бу не ишди? Ойнагъанмы этесиз! — деди ол, эки кёзю тана кёзлеча уллу жаныл.

— Угъай, ойнамайбыз. Оюн бошалгъанды,— дедим мен анга, кёз къыйырларым бла жашыртын къарай.

— Ангыламайма... Бир зат ангыламайма...

— Олтургъан эт, бусагъат ангыларса. Сен бек алгъа манга тюз тукъум атынгы айтчы.

— Аны несин сораса? Сен кесинг бек уста билесе, Магомет.

— Мен сени эки жалгъан атынгы билеме. Аладан бири — шёндю жюрютген атынгды. Экинчи жалгъан атынг а — Сотниковду... Сотников Михаил. Ол тукъум атны сен 1942-чи жылда жюрютгенсе.

— Ким? Менми?!— деп, ол жеринден кётюрюлюп сорду.

— Хоу, сен,— дедим мен. Ол, кесин абери ангыламагъанча сундура, эринлерин чюелтип, имбашларын жыйырды.

— Бош сыпдырылыргъа кюрешесе,— дедим мен, тютюн къабындыра,— Беркут сауду.

Аны эшитгенлей, ол жётел этди, манга къарамады.

— Ма, тансыкъ болгъан эсенг, кёр,— деп, анга Петровну суратын узатдым.

— Танымайма,— деп, ол аны артха къайтарды.

— Да, сора муну танырыкъ болурса,— деп, аны Хоренко бла бирге тюшген суратын къолуна тутдурдум. Суратха къарагъанлай, аны бармакълары къалтырап, мангылайы терледи. Кёзлери тузакъгъа тюшген жаныуарны кёзлерича тёгерегине гузаба этип къарадыла.

Анга соруу этип кеч бошадым. Арыгъан да этгенме. Алай, не бек арысам да, санларым женгилдиле. Аркъамдан бир ауур жюкню атханча болгъанма.

Кабинетни киритин этип, тышына чыкъдым. Эшик аллында Ларисагъа тюбедим. Шёндю аны кёрюрме деп эслеп эсимде да жокъ эди. Аны бет къаны кетипди.

— Эрттеденми сакълайса? — деп сордум мен анга къол бере.

— Иш анда тюйюлдю,— деди ол, эринлери къалтырай,— нек эсе да бюгюн атамы тутуп кетгендиле.

— Билеме,— дедим мен кюлюмсюреп.

— Къара анга! Сен къууанныганмы этесе?

— Хоу.

— Нек?

— Ол сени туугъан атанг болмагъаныма.

Лариса, оймакъча гитче ауузчугъун ачып, бетиме аралып къалды.

— Кел, юйюнге ашырайым,— деп, аны къолтугъундан тутдум.

— Угъай, сен манга не зат болгъанын айтхынчы, жеримден теберик тюйюлме,— деди ол биягъыча кёзюме аралгъанлай.

— Кел, жолда айта барырма,— дегенимде, Лариса тебиреди...— Семён Гаврилович Глинов сени ёге атангы жалгъан атыды... керти айтама. Аны, Сотников Михаил деп дагъыда бир жалгъан аты болгъанды. Тюз аты уа — Данил Шимановду. Атасы Сибирде уллу кулакладан бири болгъанды. Кеси да Совет властха къажау сермешледе ёлгенди.

Фашистле бизни къыралгъа чапханда, Данил Шиманов аланы жанына ётюп кетеди. Фашистле анга гестапода иш бередиле. Ол атамы къанын алама деп, талай совет адамны жойгъанды. 1942-чи жылны ахырында Белорус-

сияны агъачларында партизан отрядла душманнга уллу халеклик тюшюрюп тебирейдиле. Гитлерчиле аланы жояр ючюн тюрлю хыйлалыкъла этедиле. Партизан отрядлагъа провокаторла, шпионла иедиле. Аллайладан бири уа Шиманов болгъанды. Ол уллу партизан отрядладан бирине барады. «Концлагерден къачып келеме...»,— дейди. Бир къауум кюнден сора душманны бегиннген жерине разведка этерге тюшеди. Отрядны командири Беркут ол ишни Хоренкогъа буюрады. Хоренко уа нёгерге Шимановну сайлайды. Ала юч кюнден къайтыргъа керек эдиле. Бир иш болуп, юч кюнден аладан бири да артха къайтмай къалса, отряд тургъан жерин алышындыргъа керек эди. Уста разведкачы Хоренко агъачны къыйырына жетгенден сора Шимановха къарангы болгъунчу агъачдан чыгъаргъа жарамагъанын айтады. Къарангы болургъа уа 5—6 сагъат керек эди. Хоренко, автоматны жерге салып, суу ичерге бауурланнганлай, Шиманов аны аркъасына бичакъ бла эки-юч кере уруп кетеди. Ол тюзюнлей фашистлеге барып, ишни болушун айтады. Гитлерчиле кече бла Беркутну отрядын жоядыла. Ол операция ючюн фашистле Шимановну къуллугъун кётюрединле. Совет аскерчиле Белоруссияны азатлагъан заманда Шиманов гитлерчиле бла бирге кеталмай къалады. Ол къачып Кавказгъа келеди. Сени ананг бла шагъырей болады. Ашап-жашап турады. Сора... ма санга! Аны Хоренко кёреди. Таныйды. Шимановну жюрегине сюнгю сукъгъанча болады. Хоренко сау болур деп аны эслеп эсинде да жокъ эди. Шимановну ичине аш бармай, кёзюне жукъу кирмей тохтайды. Ол Хоренкону жашыртын марлап башлайды. Жашагъан жерин да биледи. Сегизинчи майда уа, кече къарангыда, ол Хоренкону юйюню арт терезесине барып бугъады. Хоренко эрттенликде Узун кёлге чабакъгъа барыргъа хазырланнганын биледи.

Андан ол ючюнчю сменде ишлерге кетеди. Станокну артына барып сюеледи. Жукъ эталмайды. Арлакъда Назиров Борисни кёреди. Шимановну эки кёзю жанады. Борис костюмун тешип чюйге тагъады. Шиманов, жанлай барып, билдирмей, костюмну хуржунуна кёз жетдиреди. Паспортну кёреди. Ол, къолкъабын кийип, коридоргъа чыгъады да, цехде чыракъланы ёчюлтеди. Къарангыда чабып келип, Борисни хуржунундан паспортну алады да, быстыргъа чулгъап, къойнуна сугъады. Чыракъ жаннгандан сора ол, ауругъан этеме деп, цехни таматасындан тилеп, ишден кетеди. Тюзюнлей Узун кёлге барады. Анда бугъуп, Хоренкону сакълайды. Танг белги бере башлагъанда, ол да келеди. Шиманов аны артындан жашыртын барып, арт жел-

кесинден таш бла уруп, суугъа батдырып, Борисни паспортун да алайда атып кетеди...

Ма биз Шимановну аны ючюн тутханбыз. Ол сени туугъан атанг болмагъанына да мен аны ючюн къууанама.

Лариса, бир затдан къоркъгъанча, манга къысылды...

Шаухалны жангылычы

Бюгюн Шаухалны кёлю жер бла тенгди. Бир учрежденияда ишге алыргъа айтып тура эдиле да, алмай къойгъандыла. Аны орнуна къайсы эсе да бир къуллукъчуну жууугъун алгъандыла.

Мындан алда ишлеген жери тап эди. Заводну коллективине да ариу кёрюнюп, иги жетишимле болдуруп тургъанды. Кесин да ёсдюрюп, мастерден цехни таматасына ётдюрген эдиле. Заводну баш инженери пенсиягъа кетерге башлагъанда уа аны орнуна бек алгъа Шаухалны кандидатурасын тежеген эдиле. Алай...

Бир кюн директор Шаухалны кесине чакъырды.

— Квартал планыбыз толмайды, не этейик? — деп сорду ол анга.

— Мени цехим толтургъанды... артыгъы бла окъуна.

— Мен заводну планын айтама.

— Да, аны уа билмейме,— деди Шаухал.

— Билирге керексе. Биз сени баш инженер этерге деп турабыз.

— Баш инженер болсам, биле турурма не этерге керек болгъанын. Алай бусагъатда...

— Бусагъатдан башлап билирге керексе,— деди директор, Шаухалны сёзюн бёлюп.— Сен озгъан айда отчётунгу артха ал да, жангыдан жаз. Кёп керекмейди. Алтмыш минг сом багъасы продукция къошсанг боллукъду.

— Да алай этерге жарамайды да?

— Жарамаса да жаратыргъа керекди. Завод планын толтурмаса, башындан тырман этедиле. Премия бермейдиле.

— Къыралны алдаргъа мени бетим чыдаяллыкъ тюйюлдю.

— Ол алдау тюйюлдю.

— Сора уа не затды?

— Планны толтурууну амалыды. Бирси цехле да къошхандыла.

— Мен а къошаллыкъ тюйюлме.

— Ахшы, алай эсе... бизни сёзюбюз бошалды.

Директор бла ол ушагъындан сора Шаухалны аягъы заводда тутмагъанды. Цехден кетергенлеринде, бир къауум органлагъа тарыгъып да баргъанды. Алай файда чыкъмагъанды.

Андан бери Шаухал кесини усталыгъына кёре ишге киралмай, ауара болуп айланады. Усталыгъы уа — инженерди. Институтну къызыл диплом бла бошагъанды. Коммунистди.

Шаухалгъа бюгюн да бир тыякъ тийди. Сабийни алдагъанча алдадыла аны.

Ол юйюне келди да, кюн узуну жер къазып арыгъан адамча, диваннга ауду. Сыртындан жатып, эки кёзюн юйню башына къаратды. Акъылы сагъышха кетди: «Мен бир осал адам болуп, кесим аны билмейми тура болурма? Да не осаллыгъым барды? Не хата этгенме? Ёмюрде бир адамгъа харамлыгъым жетмегенди. Биреуден ийне тенгли бир затны урламагъанма. Аман ауузлу тюйюлме. Жагъным жокъду. Мени бир киши да алыкъа акъылсызгъа тергемегенди. Школда юйретгенлерича, тюзлюкню жолун тутханлай келеме. Ишлеген жерлеримде ишни иги бардырып тургъанма. Техниканы сюеме. Анга фахмум барды. Сора манга къуру да тапсыз тюшюп нек турады? Тенглерими кёбюсю жашау къууанчлы болуп айланадыла. Чора, Жоккай, Сайлам, Батрай, Адырай... Мени школчу тенглерим. Бюгюнлюкде ала кёкде, мен а — жерде. Къалай, не амал этдиле, эселе да, жашау атлауучла бла ёрледиле да кетдиле. Мен а къалдым да къалдым. Нек болду былай? Къайда, къалайда жангылгъан болурма мен? «Бу узакъгъа барлыкъды»,— деп, устазларыбыз мени юсюмден алай айтыучу эдиле. Мен а бек артда къалып къалдым. Мен энди аланы кёзлерине кёрюнюрге окъуна уялама. Ала ичлеринден: «Биз Шаухалны юсюнде жангылгъан эдик»,— дей болурла. Ол а манга къаллай бир ыспассызлыкъды. Жууукъ-ахлуларым да мени ракетача кёкге учарыкъ сунуп туруучу эдиле. Мен а ишледен къыстала айланама. Не эсе да бир жангылычым а барды. Алай мен аны билалмайма. Билирге уа керекди. Алыкъа жашаууму жартысы алдады. Терс жерими тюзетирге заманым барды. Бир акъылман адам табып, аны бла кенгеширге керекме. Не акъылман? Мени окъутхан устазларым а! Аладан акъылман къайда! Угъай... уялмай аланы алларына бараллыкъ тюйюлме. Тохта, тохта... бийикге кётюрюлген тенглеримден бирлерине барып акъыллашыргъа нек жарамайды?! Алай этейим. Чорагъа барайым. Угъай. Минг кере угъай!

Ол не бийикге кётюрюлген эсе да, аны адамлыгъы болмаучу эди. Адырай! Адырайгъа барыргъа керекди. Классыбызда андан къарыусуз окъугъан ученик болмаучу эди. Энди уа институтда преподаватель. Биология илмуланы кандидаты! Доктор диссертация жаза тургъан хапары да барды. Къалай бла ёрлеп барады ол алай?! Сейирди бек. Башы ишлемесе ёрлемез эди. Аны бла акъыллашыргъа керекди...»

Шаухал тенгини юйюне ингир алада барды. Анга эшикни къара шинли, ушагъыулу тиширыу ачды. Ол Адырайны юй бийчеси эди. Шаухал аны таныйды. Адрай анга юйленнгенде Шаухал киеу нёгерге баргъан жашладан бири болгъанды.

— Ингир ахшы болсун, Айжан.

— Сау бол, ахшылыкъ кёр. Киригиз юйге.

— Адырай...

— Юйдеди ол да.

Кирлиги келмегенча, Шаухал босагъадан арсарлы бола атлады. Къалай эсе да келгенине чогъежленнгенча болду. Алай энди, келгенден ары, артха айланып кетерге жарарыкъ тюйюлдю. Аллай адепсизликни Шаухал ёмюрюнде да этмегенди, этген да этерик болмаз.

Къайдан эсе да теренден: «Кимди ол?» — деген эр киши ауаз эшитилди. Адырайны ёнюн Шаухал ишексиз таныды. Айжан эрини сорууна жууап бере да турмай, ашыгъып барып, эшикледен бирин ачды. Кенг, жарыкъ отоуда, жумушакъ диваннга тыянып газет окъуй тургъан Адырай Шаухалны кёргенде сейир этди.

— О-о!..— деп, ол дивандан терк турду.— Къайдан чыкъдынг, Шаухал?

— Сен жокъламагъанлыкъгъа, мен жокълап келдим сени.

— Аламат иги этгенсе! Сау бол! Тюнене эки-юч кере да сен эсиме тюшген эдинг. Кёремисе, адамны сезими къалайды? Алыкъа алимле анга иги эс бурмай турадыла ансы, адамны юсюнде болгъан затладан бек сейирлик биологиялы шарт олду.

— Да сора сен кесинг да терссе анга эс бурмай тургъан.

— Ол айтханынг да тюздю. Алай, кесинг билгенликден, табийгъат адамгъа жашауну, аптека базманда ёнчелегенча, бек аз бергенди. Бир затны ызындан тюшсенг, экинчи затха заманынг жетмей къалады...

Кесини алимлик даражасын да сездире, Адырай школчу тенгине жарыкъ тюбеди.

Кирген отоуу Адырайны кабинети болгъанын Шаухал ангылады. Бир къабыргъада ариу тапкала ишленип, ала китапладан толупдула. Терезе аллында — эки тумбалы узун кенг стол. Аны юсюнде омакъ подставкасы бла календарь, тюрлю-тюрлю къаламла, къарындашла. Столну бир къыйырында Дарвинни китаплары, «Уллу Совет Энциклопедияны» бир тому, жазылгъан къагъытла...

Шаухал, тапкалада китаплагъа сукъланып къарай, ичинден сейир этеди. Адырайны быллай аламат библиотекасы болур деп аны эслеп эсинде да жокъ эди. «Кёремисе» муну! Окъуу жаны бла биз Адырайны онунчу классдан ары бармазлыкъ сунуучу эдик. Бу уа кёбюбюзню башыбыз бла атлап кетгенди. Аперим!..»

Адырай да Шаухалны туурасындан жашыртын къарап тура эди. Тенгини сейирсиннгенин сезип, ичинден ёхтем болгъанды. «Къара, къара... тёгерегинге иги къара! Школда сиз тергеусюз этиучю тенгизни къаллай чекге жетгенин кесинг бир кёр! Кимни аллы, кимни арты дейле, шуёхум. Сен школда алчы эдинг, мен а — жашауда. Алыкъа мен профессор да боллукъма. Ол заманда мени аллыма баш уруп келе да башларсыз. Школда атымы билимсизге чыгъарып, манга осал багъала салыучу устазларыбыз да тюбюмден ёрге къарап сейирсинирле!..»

Шаухал китап тапкаладан артха бурулду.

Ахшы библиотеканг барды, Адырай.

— Бу манга азлыкъ этеди: Адам илмугъа бир берилсе, китапсыз болмайды.

— Китап дегенинг хар кимге да керекди. Ол — акъыл байлыкъды.

— Шаухал, олтургъан этчи. Сёзге къызынып, адетни унутмайыкъ.

Адырай Шаухалны кеси бла бирге диваннга олтуртду.

— Кёргениме бек къууандым,— деди юйню иеси.

— Сау бол, Адырай. Не десенг да, школчу тенгле бир бирни унутмайдыла.

— Унутханны къой, мен тансыкъ болуп, излеп окъуна айланыучума. Бир къауумларыбызны кёре да турама. Сен а къалай эсе да атынг-чуунг чыкъмай, тас болуп къалгъанса.

— Да, айланама мен да...

— Оллахи, Шаухал, биз сени академик боллукъ сунуучу эдик.

Шаухал шум болду. «Бу манга кюлген этеди» — деп келди эсине. Алай, ол оюмун Шаухал башындан терк кетерди. Бир заманда да ол Адырайны кёлюне тиймегенди. Тогъузунчу бла онунчу класслада уа экиси бир партаны

артында олтуруп окъугъандыла. Анга Шаухал ангыламагъан затларын ангылатып, болушуп тургъанды. Адырай аны да унутхан болмаз.

Болса да Шаухал келген жумушун анга айтыргъа бла айтмазгъа арсарлы бола, сагъышланды. Адырай да сагъайып сёз къатламады. Ол Шаухалны бюгюн бери бошдан келмегенин сезгенди. Кеси айтыучулай, сезими аны алдамаучуду. Тенги анга не эсе да бир жумуш бла келгенди. Не жумуш бла? Адырай аны билмейди. Билирге уа бек сюеди. Къолундан келлик зат болса, ол анга болушхан окъуна этерикди.

— Адырай, тюзюн айтханда, мен сени бла, шуёху шуёхунача, кенгеширге келгенме,— деди Шаухал, аркъасына мардасыз ауур жюк кётюргенча, аллына къынгыр болуп. «Акъыл сурай келгенме»,— дерик эди да, аны кесине асыры даражасызлыкъгъа санап: «Кенгеширге»,— деп къойду.

— Кенгешир жумушунг бар эсе, мен бек ыразыма,— деди Адырай.

— Барды...

Шаухал школчу тенгинден бир затын да жашырмай, битеу оюмун айтды.

— Мен сенден болушлукъ тилей келген сунма,— деди Шаухал ахырында, мангылайында терлеген суун сыйпай.— Мен жалан сени акъылынгы билирге келгенме. Не десенг да, адам кеси кесин иги танымайды. Хар ким да тышындан къарагъан кёзге бегирек танылады — шуёхлагъа, тенглеге, жуукълагъа, ахлулагъа.

Адырай къонагъына бир сёз къошмай тынгылады. Шаухал хапарын айтып бошагъандан сора да ол шум болгъанлай къалды. Бир кесекден ол кесини кенг кёкюрегин Шаухалгъа бурду.

— Мен сени ангыладым,— деди юйню иеси сагъышлы да, басымлы да ёп бла.— Ахшы, сен ачыкъ жюрек бла менден кенгеш излеп келген эсенг, кеси акъылымы мен да айтайым. Кертиси бла окъуна биз, школчу тенглеринг, устазларыбыз да сени окъуу жаны бла бек бийикге кётюрюллюк сунуучу эдик. Сен кётюрюлмединг. Орта жолда къалдынг. Аны юсюнден сен кесинг кёп сагъыш этгенинг баямды. Алай сылтауу неден болгъанын билмейсе. Къалайда, не жерде жангылгъан болурма деп сораса сен. Алай жангылгъанынга уа ийнанырыгъынг келмейди. Жангылгъан а этгенсе.

— Къалайлыкъ бла? — деп, Шаухал ашыгъып сорду.

— Школну бла жашауну бир бирден айырмагъанса сен. Школ — башха, жашау — башха. Устазла школчуланы дунияда бек сыйлы, бек ариу затлагъа — огъурлулукъ-

гъа, тюзлюкге, халаллыкъгъа, таза ниетлиликге, жигитликге, адепликге, намысха... юйретедиле. Жашауда уа ала барысы да, къулакъны жаны бла шууулдап ётген желча, жукъгъа да тергелмей къаладыла. Сен а жашау жолунга аланы нёгерге алып чыкъгъанса. Ма, шуёхум, сени жангылычынг алайдан башланнганды. Жашауну кесини энчи законлары барды. Хар ким да жан багъар ючюн къазауат этип кюрешеди. Ол кюрешде уа тюпде малтанып къалмаз ючюн бёрю болуп улургъа да тюшеди, къой болуп макъырыргъа да тюшеди. Тийишли жерде кёзбау да этерге керекди, ала да, бере да билирге керекди. Ол угъай, ётюрюк айтыргъа, урлагъа, алдаргъа да тюшеди. Сен а, Шаухал, аны ангыламагъанса. Школда устазларыбыз берген ариу ууазланы байракъ этип айланса, тюзлюкню жолун къууалап. Алай бла уа узакъ барлыкъ тюйюлсе...

Шаухалны къаны уюгъанча болду. Жюреги ташча къатды. «Энди танысдым сени ким болгъанынгы»,— деп, ол олтургъан жеринден суху турду. Бу кезиуде алагъа Адырайны къатыны кирди.

— Аш хазырды,— деди ол, жарыкъ болуп.— Келигиз.

— Сау бол, Айжан. Мен ач тюйюлме.

— Угъай, Шаухал, алай къалай жарайды? Сыйланмай кетерик тюйюлсе,— деп, Адырай къонагъыны билегинден туртуп тохтайды.

— Кечгинлик беригиз, бир такъыйкъа заманым жокъду.

Шаухал тенгини юйюнден терлеп, суу-салам болуп чыкъды. Тышында къарангы кечени электрочыракъла жарыта эдиле. Шаухал, Адырай жашагъан юйден къачхан этгенча, атлагъаны бла чапханы тенг бола, орамны ёрге кетди. «Угъай, Адырай, жашау мени тюбюне малтап, эзип кетерик болса да, устазларымы сатмам. Ала манга берген байракъны жашауму ахыр такъыйкъаларына дери бийикге кётюргенлей барырма!»

1979 ж.

Кристинаны насыбы

— Кесинги да, бизни да ауара этип, не заманнга дери былай айланырыкъса? Чачынга акъ кирип баргъаны кёрмеймисе. Энди бир, эки жылдан атынг къартха айтылып къаллыкъды... Халкъгъа табылгъан къызладан бири санга къалай табылмайды? Сени хатангдан кичи къарындашларынг да юйдегили болалмай турадыла! — деп, ишден келе-келгенимлей, анам юсюме алынды.

Ол затны юсюнден анам манга алгъындан да тырман эте туруучу эди. Алай бу жол а кёлю бла ачыуланды. Сабий заманымда хыли этгенимде урушуучусуча урушду. Мен анга жукъ айтмадым. Кеси тохтагъынчы, бойнуму да бир жанына этгенлей, тынгылауну ийип турдум.

Экинчи кюн ишге келе-келгенимлей, директорубуз мени кесине чакъырды.

— Нек мудахса, Махай? — деп сорду ол, ызымдан эшикни да этгинчи, манга кёзлюклерини юсю бла ышанлап къарай.

— Бош алай.

— Олтур... Сени бир айгъа командировкагъа иебиз. Кесинг билесе, бирси инженерлерибиз барысы да юйдегилидиле. Аллай узун командировкагъа аладан адамны ийсек, юйлеринде сёз чыгъаргъа боллукъду. Сени уа, алыкъа, аллай къайгъынг жокъду.— Директор, дагъыда, манга кёзлюклерини юсю бла къарап, билинир-билинмез ышарды.

— Баргъан а къайры этерикме?

— Ригагъа.

Директорну кабинетинден кёлюм кётюрюлюп чыкъдым.

Не десенг да, бир айны, юйде тырмандан солурма. Ол да игиди. Аны юсюне уа, Ригада мен бир заманда да болмагъанма.

Керекли затларымы жыйып, жолгъа чыкъдым. Кюн жауунлу эди. Аны ючюн тюйюл эсе, билмейме, жукъу къысып, купеде теке къалкъыу эте барама. Вагонну чархларыны тыхырдагъанлары, бирде къулагъыма уллу эшитилселе, бирде уа поезд мени жолда къоюп, узайып баргъанча, акъырындан акъырын эшитиледиле.

Ригагъа эрттенликде жетдим. Чемоданымы къолума алып, вагондан тюшдюм. Уллу байрамдача, вокзал адамдан толупду. Бирле келелле, бирле кетелле. Жолоучуланы ашыкъдыргъанча, тепловозла андан-мындан къычырадыла.

Адамланы ортасы бла сыпдырыла, вокзалдан чыкъдым. Шахар манга къалай эсе да хычыуун кёрюндю. Тюрлютюрлю архитектуралы юйле, ариу боялгъан троллейбусла бла автобусла кёлюмю кётюрдюле.

Къонакъ юйде жер алып, бир-эки сагъат солугъандан сора, илму-излем институтха бардым. Манга анда жарыкъ тюбедиле. Менден сора да ары командировкагъа келгенле аз тюйюл эдиле. Бизни барыбызны да институтну директору кесини кабинетине жыйды. Ол бизге институт жараш-

дыргъан бир къауум жангы приборланы юсюнден хапар айтды.

Бизни, бери командировкагъа келгенлени, баш борчубуз да техникалы жангылыкъла бла терен шагъырейлениу эди.

Директорну ушагъындан сора бизни лабораториягъа элтдиле. Аны эшигинден кире баргъанымлай, уллу терезени аллында не эсе да бир приборла бла жубана тургъан акъ халатлы тиширыугъа кёзюм илинди. Жюрегим къалай эсе да бир тюрлю болду. Къызны бети манга ышарып тургъанча кёрюндю. Ол, анда-санда башын кётюрюп, бизни таба да къарайды. Алай этгенине, аны эки жарыкъ кёзюню жылыуу манга жетгенча болады.

Лабораториягъа бизни алып келген инженерни не айтханы да хазна къулагъыма кирмейди. Эсим терезе аллында акъ халатлы тиширыугъа кетгенди.

— Манга не болгъанды? Биринчи кёргенлей, жюрегим мынга быллай бир нек алынды? — деп, ичимден кеси кеси-ме сейир этеме.

Къызгъа кесими эслетир ючюн мен башхаланы арасындан бир жанына чыкъдым. Бираздан ол мени эследи. Кёз алмай къаран тургъанымы сезгенде уа, аны акъсылдым бетине къызыл ынгилик жайылды.

Инженер бизни лабораторияны экинчи бёлюмюне чакъырды. Кетип бара, мен ызыма бурулдум. Алай терезе аллында акъ халатлы къыз башын кётюрмеди.

Тюшден сора бизни эркин этдиле. Мен башхалача къонакъ юйге кетип къалмадым. Мени акъылым къалай эсе да экиге юлешиннгенча болду. «Тамбла да кюн барды, быллай бир несине гузаба этеме?..» — деп, эсиме бир алай келсе, экинчи уа: «Угъай, кетме... Сакъла... Сакъла...»,— деп, алай келеди.

Къысхасы, кетмедим. Институтда иш бошалгъынчы аны тёгерегинде айланып турдум.

Кёксюлдюм къабакъ эшикни бир жанында кенг бутакълы терекни тюбюнде, тютюн да иче, институтдан чыкъгъанлагъа кёз къыйырым бла жашыртын къарайма. Кёп да турмай, эки нёгери бла мен сакълагъан тиширыу да чыкъды. Ол мени эслемеди. Троллейбус тохтаучу жерге бардыла. Ары мен да бардым. Жуукъдан ол тиширыу манга бютюн да сюйдюмлю кёрюндю. Саргъылдым чачы арну таралып, желкесине жыйылыпды. Мангылайы, жарты айча, тогъай формалыды. Кёзлери тохтамай кюлюмсюреп тургъанынга ушайдыла. Ол а аны бетине ариулукъну, огъурлулукъну нюрюн береди.

— Ишни бошадыгъызмы? — деп сордум, аны къатына барып.

Ол да, аны эки нёгери да манга, бу адам кимди деген-ча, соруулу къарадыла.

— Бюгюн мен сени лабораторияда кёрген эдим.

— Ах, алаймыды?.. — деп жарыды къыз, кёзюме тюрслеп къарай.— Баям, мен да сени эслеген окъуна болур эдим дейме...

Бу кезиуде троллейбус жетди. Ала бла бирге мен да троллейбусха миндим. Адам аз эди. Бош шинтиклеге олтурдукъ.

— Шахарыбызны уа жаратамыса? — деп сорду къыз, башын да бираз бир жанлыракъ тутуп.

— Тауушлукъ шахарды. Алай алыкъа мен аны бла толу шагъырей болалмагъанма.

— Жетиширсе. Мында бир ай турлукъ ушайсыз да?

— Хоу, алайды. Сен а институтда эрттеденми ишлейсе?

— Эки жыл болады.

Троллейбус тохтады.

— Кристина, тамблагъа дери...— деп, аны эки нёгери да, къолларын булгъай, троллейбусдан тюшдюле. Кристина да аланы ызларындан къолун кётюрюп, узун акъ бармакъларын къымылдатды.

Кесине сора турмай, аны атын билгенинме да къууандым. Биз троллейбусдан жангы юйле ишлене тургъан жерде тюшдюк.

— Былайдамы жашайса? — деп сордум мен Кристинагъа.

— Ма, ол анда кёрюнген бийик юйде.

— Ашырайым.

— Хо бир да. Сау бол. Алыкъа къарангы тюйюлдю. Ажашмам,— деп, ол менден айырылып, кетип тебиреди.

— Кристина, мени бу шахарда арталлы да шагъырей адамым жокъду.

Ол тохтап ызына бурулду...

Кече узуну кёзюме жукъу кирмеди. Жюрегим лагъым къабыннганча болуп, битеу ичими ёртен алгъанды.

— Ала, шуёхум, сен ауругъанмы этесе? Бетинг къалай эсе да моргъулдум болуп къалгъанды. Тюнене алай тюйюл эдинг,— деди къонакъ юйде биргеме тургъан нёгерим.

Мен барып кюзгюге къарадым. Алай, тюзюн айтханда, мен анда кесими кёрдюм деп да билмедим. Кёзлеримни ау басып, кеф адамгъа ушайма.

Институтха сагъат сегизге жыйылдыкъ. Тюшге дери бир къаум лекциягъа тынгыладыкъ.

Ингирде, ишден сора, Кристинагъа биягъы троллейбус тохтаучу жерде тюбедим.

— Кел, ушакъ эте, жыяу барайыкъ,— дедим мен анга.

— Угъай, Махай, ашыкъгъан этеме. Тюнене санга айтмагъан эдим... Мени жетижыллыкъ къызчыгъым барды. Биринчи классха жюрюйдю.

Бу жангылыкъ мени сагъайтды.

— Нек тынгылап къалдынг? — деп, Кристина кёзюме къарады.

— Бош алай,— дедим мен ышарып.— Сабий бар эсе, сора ашыгъыргъа керекди.

Ол ингирде Кристина мени юйюне чакъырды. Эшикни ачханлай: «Мамочка, келдингми?» — деп, акъбет, гитче ариу къызчыкъ, къууанып, анасына чапды. Мени кёргенлей, ол буюкъду.

— Людочка, бу — дядя Махайды. Бизни институтха узакъ Кавказдан командировкагъа келгенди,— деди Кристина къызчыгъына.

Мен, арнула айта, анга къолуму узатдым. Алай ол, манга терс къарап, анасыны этегинден тутду.

Кристина эки отоулу фатарда жашай эди. Мен уллу, жарыкъ терезени къатында жумушакъ шинтикге олтурдум. Юй тазады. Хар зат жериндеди.

— Мамочка, сабийле бла бир азчыкъ ойнап келирге эркин эт,— деп тиледи Люда.

— Бар, къызым. Алай кёп турма. Эшитдингми?

— Эшитдим, мамочка,— деп, ол юйден чыкъды. Кристина менден арлакъда башха шинтикге олтурду. Мен аны къатыма чакъырдым. Ол башын булгъады.

— Къоркъгъанмы этесе? — деп сордум мен.

— Угъай.

— Сора уа?

— Сени не адам болгъанынгы алыкъа мен толу билмейме.

— Кристина, сени кёргенли битеу тынчлыгъым кетгенди.

— Менден сора алдаргъа адам тапмаймыса сен?

— Алдамайма, Кристина. Не зат бла сюйсенг да ант этеме. Ай юйюнге, мен ётюрюкчюге ушаймамы да?

— Кавказлы жашланы хар айтханларына ийнанып барыргъа болмайды. Мен аны тенглеримден эшитгенме.

— Ол тюздю,— дедим мен, сагъышланып.— Кертиси бла да, хар сёзге ийнанып барыргъа жарамайды. Алай таза жюрекден чыкъгъан сёзлеге уа ийнаныргъа керекди.

Кристина, кючсюнюп, къабыргъада суратха къарады. Аны кёзлерин мудахлыкъ бийледи.

— Ол кимди? — деп сордум, мен да суратха къарап.

— Эримди...— деди Кристина, ахтынып.— Къыркъ биринчи жылда урушха кетген эди. Андан къайтмай къалгъанды.

— Да не этериксе? Урушну отундан кёпле жоюлгъандыла,— дедим мен, жарсып.

— Биз бир бирибизни бек сюйюучу эдик. Дунияда аллай сюймеклик болур деп мен энтда да ийнанмайма. Бир бирибизден айырылгъанлы жети жылдан атлап барады. Алай мени жюрегим анга суумагъанды.

Кристинаны кёзлери мылы тартдыла. Аны сёзюнден, ауазындан да эрине керти да уллу сюймеклиги болгъанын ангылагъан къыйын тюйюл эди.

Людачыкъ кирди. Ол барып анасына къысылды. Аны сакъалчыгъы, артыкъ да бек а мангылайы суратда атасына ушай эдиле.

— Мама, дерслерими этейим,— деп, къызчыкъ бирси отоугъа кетди.

— Атасы муну да кёрмей къалгъанды,— деди Кристина, къызы кирген эшикге мудах къарап.— Ол кетгенде бу туумагъан эди.

— Энди уа уллу къыз болгъанды,— деп къошдум мен.

— Къуру да атасын соргъанлай турады.

Ол ингирде мен да Кристинагъа кесими хапарымы айтдым. Манга толу ийнанганын бла ийнанмагъанын ол ангылатмады. Болса да, арабызда, ашыкъ ойнагъанча, сёз эркин жюрюп тебиреди.

Ыйых кюн, Людачыкъны да алып, биз паркга чыкъдыкъ. Кристина, ары биринчи кере баргъанча, тереклеге бла тюрлю-тюрлю ариу гюллеге сейирсинип къарай эди.

— Сизни Нальчикни уа быллай тауушлукъ паркы бармыды? — деп сорду ол.

— Барды,— дедим мен.— Алай бизни парк мындан эсе игирекди.

— О, сора кёрюрге керекди.

Биз, ушакъ эте, къайры эсе да узакъгъа, тенгиз жагъасына дери жетгенибизни да сезмей къалдыкъ. Баям, Людачыкъ: «Арыгъанма»,— деп анасыны этегине жабышып тохтамаса, биз андан ары да барлыкъ болур эдик.

Терек салкъынында шинтикге олтурдукъ. Людачыкъ башын анасыны тобукъларына салып, татлы жукъугъа кетди. Тенгиз жанындан ургъан шош тёбеннгичик къызчыкъны саргъылдым, силпи чашчыгъы бла ойнагъанча, аны ары-бери чайкъалта эди.

—Жашау дегенинг нечик сейирликди,— дедим мен, сагъышланып. — Бери, Балтиканы жагъасына келип, сени кё-

рюрме деп кимни эсинде бар эди? Ёмюрде тиширыугъа ачылмагъан жюрегими бир кёргенлей латыпды тиширыу къабындырыр деп кимни эсине келир эди? Угъай, Кристина, сенсиз жашау эталлыкъ тюйюлме.

Кристина энишге къарады.

— Къоркъма сен... Дунияда насып деген бар эсе, мен сени андан юлюшсюз къоймазгъа кюреширме. Людачыкъгъа уа туугъан сабийимден башха болмам.

— Санга не айтыргъа да билмейме,— деди Кристина, къызчыгъыны чачын сылай.— Муну атасы сау болса эди, манга андан уллу насып керек тюйюл эди.

— Анга не сёз барды.

— Мен аны унуталмайма. Ол хар заманда кёзюме кёрюннгенлей турады. Урушха кете туруп: «Кристина, къоркъма, мен къайтырма...»,— деген эди.

— Къайтырыкъ болса, Арманд шёндюге дери къайтыр эди. Болса да аны ахыр сёзлери къулагъыма эшитилгенлей турадыла.

— Мен сени ангылайма. Болса да, тохтамай сагъышлы болуп, жюрегинги инжилтгенлей турма. Сеничала кёндюле. Не этериксе.

Люда уянды. Ол кесини кёксюлдюм кёзчюклерин уукъалай, башын кётюрдю...

Мени командировкам да тауусулду. Сау айны кёз къакъгъанча терк озуп кетгенине сейир этдим.

Ингирде мен келгенде, Кристина аш юйде шапалыкъ эте айлана эди. Мени кёргенлей, ол бираз абызырагъанча болду, кесини тынгысызлыгъын жашырыр муратда жарыкъ болургъа кюрешгенин сездим. Алай мени тынгысызлыгъым аны тынгысызлыгъыны къатында, баям, къыйырсыз тенгизге ушай болур эди.

— Кетесе...— деди Кристина, мудах болуп.

— Жалан да сени кюнден бир кёрюр ючюн окъуна турурем бу шахарда,— дедим мен да, жюрегимде болгъанны айта.— Алай, не медет! Къайтыргъа керекди.

Кристина стол къурады. Бир шампан шешаны да башын ачдыкъ.

— Сёзюбюз сёзлей къалады,— дедим мен, бокалны кётюре. — Хар затны да хазыр этгенлей, келип, сени да, Людачыкъны да алып кетерме...

Биз алай бла айырылдыкъ.

Мен Ригадан къайтхан кюн юйюбюзге кёп ахлуларыбыз да хапар сора келдиле. Мени кёлюм таула бла тенг эди. Ышармагъанлай хазна сёлешген да этмей эдим.

Ингирде адамла сел болдула. Тамата эгечим Табият мени башха отоугъа чакъырды. Ызыбыздан анам да кирди.

— Махай, тамбладан кеч къалмай, бизге бир жет,— деди тамата эгечим, башында жаулугъун тап къыса. Табият кесини юйюрю бла узакъ элде жашайды.

— Нек барама? Не... болгъанды? — деп сордум мен.

— Бармай амалынг жокъду,— деди анам экинчи жанымдан.

— Санга къыз кёргюзтюрюкме,— деди Табият, ышарып.— Устаз къызды. Бизни элге кёп болмай келгенди. Сурат кибикди. Намыслыды... Кёргенлей сюйюп къоярыкъса. Сени юсюнгден мен анга чалындыргъанма.

— Ай юйюнге...

— Кеси да иги тукъумданды,— деди анам, мени андан ары жукъ айтыргъа къоймай.— Андан къалсанг, сора арталлы да къалып къаллыкъса.

— Аллай къызла эшикде атылып турмайдыла,— деп эгечим къадалды.— Тилегенле кёпдюле. Теркирек къармашыргъа керекбиз.

— Не этесиз сиз? Манга бир жан да керекмейди!

— Нек? — деп, ала экиси да бетиме аралдыла.

— Мен кесиме къыз тапханма.

Анам да, тамата эгечим да сейир болдула. Аланы бетлери тюрленеден тюрлене барып, ахырында экиси да бирге ышардыла.

— Кимди ол? — деди Табият, богъурдагъыма жуукъ къысылып.

— Къайсы элденди? — деп сорду анам да, тынгысыз болуп.

— Бизни жерли тюйюлдю.

— Сора уа?

— Мен аны бла Ригада танышханма. Ол латышлы тиширыуду.

— Оу кюнюм къуругъан, ол а не миллетди? Муслийманмыды? — деп сорду анам, мангылайы иш да терлеп.

— Угъай, ол бизни динден тюйюлдю.

Анам баш тикги болду.

— Не тукъум затды? Сыфаты къалайды? — деп сорду тамата эгечим. Мен, жукъ да айтмай, къоюн хуржунумдан чыгъарып, анга Кристинаны къызчыгъы бла бирге тюшген суратын бердим.

Табият суратха сейирсинип къарай, аны анама да кёргюзтдю.

— Угъай, ариу къызды,— деди тамата эгечим, бираз жумушап.— Аллахакъына бир хатасы жокъду.

— Бу къызчыкъ а кимди? — деп сорду анам.

— Аны къызыды,— дедим мен.

— Ойнагъанмы этесе, огъесе?..— деп, анам манга огъурсуз къарады.

— Угъай, ойнамайма. Ол аны къызчыгъыды.

—Ой, мен харип,— деп, анам жюрегинден тутду.— Бир да болмай эсе да, ызындан такъмагъы болмагъан биреуню тапсанг эди уа! Угъай, жашым, бу ишинг болмазлыкъ ишди. Сыйлы башынгы учуз этме. Бизни да бедишге къалдырма. Мени ананга санай эсенг, сен ол ишни этмезсе.

—Андан эсе барыбыз да ёлюп къалайыкъ,— деди эгечим да, тобукъларын тюе.— Биреу къойгъан сабийли къатынны уа уялмай къалай алырса? Тенглеринг кюлмезлеми санга?

— Аны киши да къоймагъанды,— деп, мен, ачыуланып, юйден чыкъдым.

Экинчи кюн ишге бардым. Биргеме ишлегенле манга жарыкъ тюбедиле. Юйде бир кесек сёз болгъанлыкъгъа, кёлюм жарыкъ эди. Манга ол жарыкълыкъны Кристина бла байламлы умутларым бере эдиле.

Мен командировкадан къайтхандан сора бир къауум кюн предприятиябызны баш цехинде техникалы тюрленнюле бардырдыкъ. Аны хайыры уллу болду. Аны ючюн администрация мени саугъалагъан да этди.

Бир къауум кюнден биягъы Табият келди. «Ыхы, биягъы даулаш башланады»,— деп оюмладым мен ичимден.

— Алыкъа тели акъылынгы тюрлендирмегенмисе?—деп сорду ол, анам да тургъанлай.

Мен жууап къайтармадым.

— Нек тынгылайса? — деп сорду дагъыда эгечим. Аны бла кёлюмю кенгдиргинчи урушургъа да бир болдум. Алай дагъыда кеси кесими тыйдым.

— Сиз мени юйдегили болуруму сюе эсегиз, тилейме, чырмаулукъ этмегиз,— дедим, жалынып.

— Жанынг аллай бир сюе эсе, мен угъай демейме,— деди анам, сансыз этгенча, къолун булгъап.

Ол сёзле мени жарытдыла. Болса да анам кесини ыразылыгъын сюймей бергенин жюрегим сезе эди.

— Ол бек ахшы адамды,— дедим мен, къууанганымы да жашырмай.— Ма кёрюрсюз, сиз аны жаратырыкъсыз.

Бир къауум кюн озгъандан сора мен Кристинагъа быллай къагъыт жаздым:

«Багъалы Кристина, санга тансыкълыгъымы айтып да жетишдираллыкъ тюйюлме. Людачыкъны сыфаты да кёзюме кёрюнгенлей турады. Энди биз, кёп турмай, бирге жыйышырыкъ болурбуз. Мында хар зат да тап болгъанды. Анам ыразылыгъын бергенди. Бусагъатда юйде аямай ха-

зырлана турадыла. Эгечлерим, къарындашларым да санга саугъала ала айланадыла. Кристина, сен ишингден да эркин болуп, хар затынгы да тап этгенлей, къагъыт жаз. Не да телеграмма жибер. Мен мычымай жетерме. Хайда, сау кёрюшейик.

Сени *Махайынг»*.

Юйде хар затны да хазыр этгендиле. Мени отоууму да ариу жарашдыргъандыла. Ишлеген жериме да хапар жайылгъанды.

— Сени командировкагъа эртте жиберирге керек кёреем...— деп, тенглерим чам этедиле...

Кюнле озадыла. Мен Кристинадан жуап сакълайма. Хар кюн жылча узун кёрюнеди. Заман не къадар кёбюрек кете баргъан сайын, жюрек тынгысызлыгъым ёседен ёсе барады. Юйде да: «Келтире эсенг, муну къачан келтиресе?..» — деп, соруу этип тебирегендиле. Почтачыгъа кюн сайын тюбеп, аны да жанындан этгенме.

Бир эрттенликде ишге тебиреп тургъанымлай, почтачы къыз келди. Аны ышаргъанын кёргенимлей окъуна жюрегим къууанчдан толду. Ол кесини къара артмагъындан тёрт мюйюшлю конвертни къолума тутдурду. Къагъыт Кристинадан эди. Мен асыры къууангандан аны ёшюнюме къысдым. Кеси отоууна кирип, конвертни ачдым.

«Багъалы Махай, шёндюге дери хапар билдирмей тургъаным ючюн сенден кечгинлик тилейме. Бу къагъытны санга жазардан алгъа мен кёп сагъыш этгенме. Ким биледи, мени бу къагъытым сени къууандырыргъа да болур, не да жюрегинге жара салыргъа да болур. Аны мен билмейме. Ол сени адамлыгъынга кёреди. Мени жашауумда адам айтып ийнанмазча сейирлик иш болгъанды. Сени къагъытынгы алгъан кюнюмю ингиринде эшигибиз къагъылды. Дерслерин эте тургъан Люда барып эшикни ачды. Босагъада акъ шинли, орта бойлу адам кёрюндю. Мени жюрегим ток бла ургъанча элгенди. Ол юйге тынч кирди. Люда, аны бетине къарай кетип: «Папа... папочка...» — деп, жиляп, тобукъларына чулгъанды. Ол Арманд эди! Махай, мен кесими да, къызчыгъымы да къалай насыплы болгъаныбызны санга айтып жетишдираллыкъ тюйюлме! Арманд 1942-чи жылда ауур жаралы болуп, эсин тас этеди. Битеу озгъан жашаун унутуп къояды. Биргесине къагъытлары да болмайды. Врачла аны эсин къайтарыр ючюн беш жыл кюрешгендиле. Алай бла тас болгъан насыбым, жюрегими кюйдюрген сюймеклигим, ахшы умутум жангыдан къайтып кесиме келгендиле! Сау къал, Махай...»

Андан ары эки кёзюмю ау басып, къагъытда не зат жазылгъаныи окъуялгъан окъуна этмей къалдым. Къоллары м къалтырап, къагъыт жерге тюшдю. Отоуну ичи къапна-къарангы болгъанча кёрюндю. Эки къолум бла бетими жапдым. Кристинаны ышара тургъан сыфаты кёз аллыма келди.

— Сау къал,— деп шыбырдадым мен да анга ичимден.— Сау къал... Кристина.

Биринчи уллу сюймеклигим алай бла кюйдю. Ол мени жюрегиме эл бла бир ачыу салды. Алай Кристинаны насыбы эсиме тюшгени сайын кесим насыплы болгъанча къууанама.

Исмаил юйюнден кетеди

Школдан келген жашчыкъ, ауузланнган да этмей, дерслери бла кюрешеди. Анасы кезиуюнде юйге келсе, атасына ач болгъанма деп тарыкъмаз эди жашчыкъ. Исмаил тышында аякъ тауш эшитгени сайын, къатыны келе тургъан сунуп, жюреги сагъаяды. Ол анга энди не айтып тюберге да билмейди. Исмаил дерслерин этип бошагъан жашына чай ичирди. Тойгъандан сора, диваннга олтуруп, атасы бла бирге телевизоргъа къарай кетип, жашчыкъ къалкъыды. Аны акъырын кётюрюп, Исмаил ундурукъгъа жатдырды. Бу кезиуде Раузат да келди. Ол, эрине да эс бурмай, ич отоугъа ашыгъып кирди да, халатын кийип, бир кесекден чыкъды. Биягъыча, диванда олтургъан Исмаил таба къаргъан да этмей, аш юйге озду. Андан табакъкъашыкъ тауш эшитилди. Исмаил, телевизорну ёчюлтюп, Раузатны ызындан аш юйге кирди.

— Шёндюге дери къайда айланаса? — деп, Исмаил, эшик жанына тыянып, шош сорду.

— Къайда болсам да санга башхамыды...— деди Раузат, аш юйню жыйышдыра. Къатыныны аллай жуубын эшитгенде, Исмаилни кёзлери къарангы этдиле, юй тюбю башына бурулуп баргъанча кёрюндю. Бир ауукъгъа дери не айтыргъа билмей, сын къатханлай турду.

— Санга не болгъанды, Раузат? — деп сорду Исмаил, жюрегинде чамланыуну оту бираз чёкгенден сора.

— Жукъ да болмагъанды...

— Мен санга сабий тюйюлме. Ангылаймыса? Не муратынг барды?

Раузат эрине къалай эсе да масхара этгенча къарады да, сёз къошмай, эте тургъан ишин андан ары бардырды.

— Мен санга сорама... Не муратынг барды?

— Башымы аурутма, аллах ючюн болсун! Алайсыз да ауруп турама.

— Угъай, сени манга не муратынг болгъанын айтыргъа керексе. Къатыным эсенг, къатыным бол, алай тюйюл эсе...

— Не ахшылыгъынгы кёргенме сени къатынынг болуп?

— Нек айтаса алай? Мен санга аман болмагъанма. Бирге жашагъанлы бир ачы сёзюмю эшитгенмисе?

— Завод да бек, сен да бек. Андан сора сени билгенинг да, ангылауунг да жокъду. Манга уа жашау этерге керекди...

Раузат аш юйден кюкюреп чыкъды да, тюзюнлей ич отоугъа барып, халатын да тешмей, ундурукъгъа ауду. Исмаил, не этерге билмей, хайран болду. Диваннга чёгюп, эки къолу бла башындан тутуп, тынгылады.

— Мындан ары мен сени бла жашау эталлыкъ тюйюлме,— деди Раузат. Исмаилны жюреги тамагъына буштукъ болуп, солууун алыргъа къоймагъанча кёрюндю. Кеф адамча, санлары бошайып, кёзлерин чарс басды.

— Мен тели уа сау жыл кюрешип тапхан рацпредложениямы заводда къабыл кёргенлерин айтып, сени бир иги къууандырайым деп, аякъ тюбюмде чёп сынмай, юйге ашыгъып келгенме,— деди Исмаил, башын чайкъай.

— Анга сен къууан, мен нек къууанама.

— Не болгъанды санга, Раузат?

— Мен санга айтырымы айтханма.

—Сабийибизни юсюнден сагъыш этмеймисе?

— Аны ючюн бир да жарсыма.

Исмаил андан сора жукъ да айтмады. Туруп костюмун кийди да, тёшекде тынч жукълап тургъан жашчыгъыны аз терлеген къызыл ууртчугъундан уппа этип, юйден чыкъды. Тышында анга суху желчик тюбеди. Шахар жукъугъа бёленип эди. Жалан да анда-мында эсленнген бир къауум чыракъ, къарангы кечени жарыталмагъанча, мутхуз жанадыла...

Кечесин жукъусуз ашыргъан Раузат экинчи кюн ишге тозурап келди. Аны ол халын кёрген Халимат да бираз тынгысыз болду. Раузатны къоллары къалай эсе да ишге жарашмай эдиле. Ол бир затны этип башласа, аны къоюп, башха затны къолгъа ала эди. Ийнени халысын терк-терк юзе эди. Биразгъа дери Халимат тёзе турду да:

— Бюгюн не къайгъынг барды? — деп сорду. Халиматны аллай соруун сакълап тургъанча, эслемей, ийнени бармагъына чанчып, Раузат ынжыр-мынжыр этди.

Театр жангы спектаклни салыргъа хазырланады. Аны себепли Халиматны бла Раузатны ишлери кёп эдиле. Алыкъа артистлени бирини да спектаклни кезиуюнде киерик кийимлери хазыр тюйюлдю. Режиссёр бир жанындан, артистле уа экинчи жанындан ашыкъдыра эдиле. Ишни быллай къыстау кезиуюнде Раузатны кёлсюзлюгю Халиматны бегирек да тынгысыз этди.

— Бир да ангыламайма. Ауругъан ишми этесе? — деп сорду Халимат дагъыда.

— Тилейме, манга урушма,— деди Раузат, абызырап.

— Исмаил?..— деди Халимат, ёню тюрленип. Хау дегенча, Раузат башын къымылдатды.

— Жангылгъанса. Артда кеч болур. Ол заманда санга киши да болушмаз.

Костюмер цехге Къаншау кирди. Аны кёргенде, Раузат элгеннгенча болду.

— Къалайды мени костюмум, хазыр боламыды? Эшитмедим демегиз, ариу тигигиз, мен киеуню ролюн ойнарыкъма. Киеу а къаллай костюм кийиучюсюн кесигиз билесиз. Ха-ха-ха...— Раузатха кёз къысып, Къаншау чыгъып кетди.

— Муну ючюн деп юйюрюнгю чачхан, сени акъылынг болурму? — деди Халимат, Раузат таба огъурсуз къарап.

— Не этейим да? Сюйгенме. Дунияда ансыз жашауум болмазлыкъ сунама.

— Мен санга айтханма, Къаншау тутхучсуз адамды. Сен ичгичини иги адам болуп эшитгенмисе? Эки къатын къойгъаны уа!

— Ичмезге айтханды.

Халиматны кёлю кюлдю.

Ингирде, Раузат ишден чыкъгъанда, Къаншау аны сакълап тура эди. Ала паркга ташайдыла.

— Не болдунг? — деп сорду Къаншау, Раузатны къолундан тутуп.

— Сен сюйгенча болгъанды,— деди Раузат, ауур кючсюнюп.

— Мудах болма, ариучугъум. Ол санга ушамайды...— Алай айта, Къаншау Раузатны чачын акъырын сылады. — Жюрек жарыкълыгъынгы бузма. Хар ким да жашауда кесини насыбын табаргъа керекди. Менни насыбым сенсе, сени насыбынг а — мен.

— Кече ортасында ол юйден кетгенде, анга жаным бек ауругъан эди.

— Не хапарды ол? Сен алай айтсанг, мени жаныма тиерге беллукъса! Сен аны унут! Аны атын эсинге тюшюрме, манга да сагъынма.

— Аракъы ийисинг чыгъады. Ичмезге айтхан эдинг да.

— Бюгюн репетицияда режиссёр бла тюйюшгенме да, аны ачыуундан бир кесекчик уртлагъанма,— деди Къаншау, къашларын тюйюп. Раузатны соруулу кёз къарамы Къаншауну кёкюрегинден ёрге акъырын сылжырай барып, жюлюнмеген сакъалында тохтады.

* * *

Эки жыл чакълы заман озду. Ноябрь айны ал кюнлери. Халкъ байрамгъа хазырланады. Заводдан чыгъып бара, Исмаил сагъатына къарады. «Охо, ашыкъмайым, алыкъа заман барды»,— деди да тюкеннге кирди. Андан бир къауум затла алып, аланы да газетге тап чёргеп, жашчыгъы окъугъан школгъа барды. Ючюнчю классда ахыр дерс бара эди. Къонгуроу къагъылгъынчы Исмаил, арыбери айлана, коридорда турду. Къонгуроу да урулду. Къонгуроу бла бирге Исманлны жюреги да зынгырдагъанча болду. Жашчыгъы окъуучу классны эшигини аллына барып сюелди. Дауур этип, андан сабийле чыгъа тебиредиле. Исмаил аланы хар бирине жарыкъ ышарып къарай эди. Алай ол кесини жашчыгъын кёрмегенде, жюреги къыйналды. Классдан бек артда чыгъып келген устаз Исманлны, кёрюп, босагъада тохтады.

— Ингир ахшы болсун, Елена Ивановна,— деп, Исмаил башында папахын къолуна алды.— Алийни кёрмедим. Ол бюгюн дерсге келмегенмиди?

Устаз аны классха чакъырды.

— Олтур,— деди анга Елена Ивановна. Исмаил партаны узун шинтигини къыйырына чёкдю.

— Алийни анасын мен бир неича кере школгъа чакъыртханма. Алай ол келмегенди,— деди устаз.— Сабий бузулгъанды. Осал окъуйду. Бир тюрлю сылтаусуз школгъа келмей къалады. Эх, сиз, атала, къалай ташжюреклесиз. Сен къатында болсанг, ол алай этмез эди. Не десенг да, сабий атасына бек тынгылайды.

Устазны сёзлери Исманлны жюрегине сюнгюча чанчылдыла. Ол устазгъа жукъ айталмады. Не айтыргъа да билмей эди. Озгъан кюнлени ачыуу къайтып келип, башындан хуру болуп оюлгъанча кёрюндю. Жеринден акъырын къобуп, эшик таба тебиреди.

— Папахынгы унутуп бараса,— деди устаз аны ызындан.— Жанынга тийдим сунама, кечгинлик бер...

Исмаил устазны ол сёзлерин да эшитмеди, школдан къалай чыкъгъаныда сезмеди. Къайры эсе да ёрге кетип, нек эсе да ызына бурулду. Кёз байланып тебиреген эди. Юйледе чыракъла жангандыла.

Исмаил, айлана кетип, къалай эсе да алгъын жашаучу юйюню къатына келди. Ол бери келгени ючюн кеси кесине сейир окъуна этди. Аны бери жашын кёрюрге тартынынган жюрегими алып келди, огъесе ачыулу сагъышлана туманында ажашыпмы келди... аны тюзюн билген къыйын эди. Не да болсун, Исмаил юйюню аллында, кечеги къалауурча, бираз сюелип турду. Сора, таукел этип, атлауучла бла ёрге чыкъды. Танып эшиги... Бояуу бир кесек онгнганды ансы, жукъ да тюрленмегенди. Юйден не эсе да даур эшитилди. Исмаил эшикни зынгырдатыучу кнопкасына къарады. Ол жашаунда аны азмы басханды. Алай бу жол ол кнопка анга лагъымча кёрюнеди. Къолу узала баргъанлай, жюреги да тамагъына келе башлагъанча болады... Бу кезиуде юйде жашчыкъны: «Мамагъа тийме...» деген назик ауазы аны къулагъына чалынды. Аны эшитгенде, къонгуроуну къалай зынгырдатханын Исмаил кеси да эслемей къалды. Эшикни Раузат ачды. Аны жилямсырагъан кёзлери Исмаилны кёргенде, орунларындан чыгъыпмы кетедиле дегенча, уллу жандыла.

— Мен Алийге келгенме,— деди Исмаил, ауазы къалтырай. Ол Раузатны ызындан юйге кирди. Атасын кёргенлей: «Аття»,— деп чабып, Алий аны тобукъларына чырмалды. Исмаил къолунда чулгъамын анга берди. Бу кезиуде Исмаил столну ары жанында къутургъан бугъача къарап тургъан Къаншауну эследи. Стол юсюнде эки бош шеша бла ауып тургъан стакан. Исмаил эсин жашына бурду.

— Бюгюн школгъа нек бармагъанса? — деп сорду ол.

— Дерслерими этмеген эдим да, Елена Ивановна урушур деп къоркъгъандан бармай къалгъанма.

— Дерслеринги уа нек этмегенсе да?

Жууап берирни орнуна, Къаншаугъа буюгъуп къарай, Алий атасына бютюн да жуукъ къысылды...

— Телибаш кибик нек тураса? Сен адам айтханны ангыламаймыса? Тюкенни этилир заманы жете турады,— деп гюрюлдеди Къаншау мюйюшде буюгъуп тургъан Раузатха.

— Ичгенниг боллукъду. Мен бир жары да барлыкъ тюйюлме,— деди Раузат, кёз жашларын сыйпай. Къаншау, столда бош шешаладан бирин сермеп къолуна алып, Раузатха керилди.

— Тийме,— деп къычырыкъ этип, Алий анасыны аллына чапды. Раузат Къаншаудан къоркъуп, жыйырылып, гуппуш болду.

— Тиширыугъа къол кётюрюу кишилик тюйюлдю,— де-

ди Исмаил, эки кёзюне къан чапхан Къаншауну билегине жабышып.

— Сен а не этесе? — деди Къаншау, Исмаилгъа огъурсуз къарап. Сени бери ким чакъыргъанды?

— Мен жашны кёре келгенме.

— Ит кючюгюнгю да ал да, мындан думп бол! — деп тартышды Къаншау.

— Бир да къоркъма, мен мында къалыргъа келмегенме.

Исмаил эшик таба бурулду.

— Аття, кетме, Къаншау маманы тюйген этерикди,— деп, жиляп, Алий атасыны этегине жабышып тохтады.

— Барамыса тюкенге огъесе бармаймыса? — деп, Къаншау буюгъуп тургъан Раузатны эки-юч кере жыягъына урду.

Исмаилны ичинде от жанганча болду. Раузатны къоруулай, аны аллына къалай сюелгенин да билмей къалды. Бу кезнуде, тишлерин къыжылдата, Къаншау Исмаилны жагъасына жабышды.

— Ёлюргеми келгенсе бери?

— Тели болма, Къаншау,— деп, Исмаил аны кесинден айырыргъа кюрешди. Алай, Къаншауну сингир къоллары Исмаилны жагъасына нал къысхашча жабышып, иймедиле.

— Къой, Къаншау,— деди ол биягъы.

Алай Къаншауну жууашыр халы жокъ эди. Ол, Исмаилны жагъасындан тарта келип, тобугъу бла къарын тюбюне урду. Бир-эки такъыйкъагъа Исмаил солуууп алалмай къалды. Къаншау экинчи да керилди. Алай бу жол а жетишалмады. Сакъал тюбюнден тийген къарыулу, ишчи жумдурукъ эски тулукъча чулгъандырып, Къаншауну жерге тёнгеретди. Исмаил жагъасындан тутуп, аны ёрге сюеди. «Барын да кечерге боллукъду, алай жашымы кёз жашларын а кечмем»,— деди ол ичинден.

— Къой, ёлтюресе муну,— деп, Раузат Исмаилны билегинден артха тартды. Исмаил жукъ да айтмай, юйден чыкъды. Чамланнган жюреги, кёкюрегине сыйынмагъанча, ёрге, тамагъына келди.

Тышында къарангы эди. Исмаил юйню мюйюшюне жетгенде, ызындан «Аття»,— деп къычыргъан ауаз эшитилди. Исмаил артха бурулду.

— Аття, мен да сени бла барама,— деди Алий, атасыны тобукъларына чулгъанып. Исмаил аны къойнуна алып, жыягъын жыягъына къысды...

1961 ж.

Жырчы къыз

Бир кёргенлей сюймеклик боламыды, болмаймыды? Анга бирле: «Хоу!» — деселе, бирле уа: «Угъай!» — дейдиле. Мен да алгъын угъайчыланы жанындан болуп тургъанма. Алай артда уа...

Артда уа башыма бир иш тюшдю.

Солуу кюн эди. Юйде кёп олтуруп эрикгенден, тышына чыкъдым. Шахарыбызны орамларын къыдырдым. Уллу тюкенлени бирини къатында къызыл къолан афишагъа кёзлерим илинип, аны аллында тохтадым. Озуп кетерик эсем да, афишадан кюлюмсюреп къарагъан къыз мени кесине тартды. Жазыуланы окъудум: «Жаш жырчыланы Битеусоюз конкурсларыны лауреаты, сыйлы артистка Мальвина...»

Афишадан бир жанына бурулуп кетип тебирегенимлей, жырчы къыз узун кирпиклерини араларындан жор тузгъа ушашлы кёзлерин мени ызымдан сюзюлтдю. Аны алай этгени манга хычыуун кибик кёрюндю да, жангыдан афишагъа бурулдум. Къызны бетине эслеп къарадым: кенг мангылайлы, тогъай къашлы, ашыкъбурун, толу эринли, эки жыягъында бармакъ бла басханча батыучукъла, чачы, бурма болмай, артха сыйдам таралып, къулакъларында гитче сыргъчыкъла... Бир сёз бла айтханда, аны жанысында илишанла къалмай мен сюйюучю илишанла эдиле. Афишагъа къарагъанла менден сора да бар эдиле. Алай жырчы къызны кёзлери, бирсилени эслемей, жалан да манга бурулуп тургъанча эди.

— Сафар, не сюелесе былайда?

Бурулуп къарасам, антлы тенгим Жамал къатымда. Алыкъа экибиз да юйдегили болмагъан, эсирик жашлабыз.

— Бу ариу къызны концертине барырмек? — дедим тенгиме. Сафар да афишагъа бираз къаран турду да, башын къымылдатды.

— Барсакъ барайыкъ,— деди ол.

Андан экибиз да театргъа кетдик. Жамалны эки шагъырей къызы тюбеди да, аланы да кесибизге нёгер этдик.

Жамал менден эсе бийигирек, келбетли жашды. Ол менден къуру ёсюмю бла угъай, тили бла да озады. Анекдотла айтып тебиресе, кюлдюргенден ёлтюрюучюдю. Къызла да анга бек жууушадыла. Мен аныча болсам, шёндюге дери юйюр къурарыгъым хакъ эди. Нек эсе да туугъанлы да уялчакъма мен. Аны хатасындан кёп затдан къуру къа-

ла баргъан сунама мен кесими. Алай уялчакълыгъымдан къутулургъа не бек адырги этип кюреше эсем да, ол затха мени къарыуум жетмейди. Ма бусагъатчыкъда да шагъырей къызла бла Жамал эркин безиреп, аланы жарыкъ кюлдюреди. Мен а аланы къатларында, аузумда суум болгъанча, сёзге къатышмай, тынгылауну ийип барама. Бирбирледе тенгим къызланы серилтеме деп оздуруп ийсе, аны орнуна мен уялып, жерге кирлик болама.

Билетле алып театргъа кирдик. Кёп да турмай, концерт да башланды. Бек алгъа сахнагъа конферансье чыкъды. Ол, не эсе да бир затла айтып, залдагъыланы кюлдюрдю. Мен а кюлмедим. Кюллюк эсем да, конферансье айтханланы магъанасына тюшюнмедим. Нек дегенде, битеу эсим жырчы къызгъа кетип эди. Ол теркирек чыгъып, аны бир кёрсем эдим деген оюм, акъылымы бёлгенди.

Конферансье да кетди. Ол кетгенлей, юсюнде узун, мор бетли жыйрыгъыны окъа тигиулери да жылтырай, сахнагъа Мальвина чыкъды. Ол манга афишада суратындан эсе кёп да ариу кёрюндю. Жюрегим кёкюрегиме сыйынмай башлады. Залдагъыла къарс урдула. Ол ишге мен да къошулдум. Жырчы къыз а микрофонну аллында жарыкъ ышара сюеледи.

— Сафар, не этесе? — деп, Жамал къолумдан тутду. Къарасам, жалан мен къарс ура... тёгерегимден да адамла манга къарап. Уялдым, буюкъдум, аркъам терледи. Мени къарсым тохтагъандан сора Мальвина жырлап тебиреди. Аны сырыйна сокъгъанча ариу макъамы къанымы уютду. Къайдан эсе да айлана келип: «Эри уа болурму?» — деген тапсыз соруу мыйыма кирди. Жюрегим элгенди. Къртиси бла окъуна мен аны юсюнден шёндюге дери нек сагъыш этмегенме? Эри бар эсе, кесими къысып тохтаргъа керекме. «Жокъ эсе уа?..» — деген къууанч келди манга. Алай ол къууанчым да кёпге бармады. Эри жокъ эсе, аны бла танышыргъа керек боллукъду. Ол затха уа мени ётюм жетерикмиди?

Кесим да билмей тургъанлай, башыма уллу палах тюшгенни ангыладым. Бу такъыйкъаладан тебиреп, Мальвинасыз жашауум жашау болмазлыкъ сундум. «Не амал? Къалай этейим?..»

Эки кёзюм сахнада — жырчы къызда, акъылым а — сагъышлада.

Концерт бошалгъандан сора Жамалны бир жанына чакъырдым.

— Болуш манга,— деп жалындым тенгиме. Ол, сейир этип, манга тюрслеп къарады.

— Не этесе, Сафар? Бетинг нек тюрленнгенди былай? Не болушлукъ излейсе менден?

— Къалай да эт, мени ол жырчы къыз бла танышдыр.

— Ол а не хапарды?

— Дунияда манга бир игилик этерик эсенг...

— Сафар, телими болгъанса! Ол кёкдс, биз жерде.

— Бир да болмай эсе да, эри бары бла жогъун бил. Сора...

— Не сора? — деп, Жамал хыны этди. Тюзюн айтханда, жилярыгъым келди. Жамал аны сезди эсе да, огъесе башына башха акъыл келди эсе да, бети жумушап, сагъыш этип тохтады. Сора, эрлай башын кётюрюп, кимни эсе да излегенча, эшикден чыгъып бара тургъан адамлагъа къарады.

— Ыхы, сен былай тур,— деп, къайры эсе да думп болуп кетди. Бир кесекден а, къайдан тапды эсе да, гюл къысым алып келди.— Быланы берген сылтау бла мен ары кирейим. Энди кийнип да бошагъан болур.

Жамал, алай айтып, залгъа кирди. Анда жан да жокъ эди. Сахна да къызыл къатапа жабыу бла жабылып тура эди. Алай жабыуну ары жанындан а тахур-тухур этген тауушла бла адам ауазла эшитиле эдиле. Мен Жамалны, ол сахнагъа чыгъып, жабыу артына гашайып кетгинчи, кёз къарамым бла ашырдым. Ол сагъатдан къууанчым тёппеме жетип, кесими ахырлыкъ насыплыгъа санадым. «Энди не бола эсе да, бир зат болады!..» — деген татлы оюмну жюрек жырыма буруп, чыгъыучу эшикге бардым. Адамла барысы да кетип эдиле. Жалан да курт-мурт эте тургъан уборщицаны кёрдюм.

—Сен а кимни сакълайса? — деп сорду ол манга.

— Тенгими. Ол ары — артистлеге киргенди,— дедим мен, жарыкъ болуп.

Къаллай бир сакълагъанымы билмедим, (сагъатыма къарамагъан эдим), алай бир заманда, бети да къызарып, кёзлери да къууанчлы ойнакълай, Жамал чыкъды. Аны жарыкъ халын кёргенде: «Ишим къуралды!!!» — деп, учуп кетеригим келди.

— Не хапар?!

— Эри жокъду,— деди Жамал. Андан сора жукъ да айтмай, тышына чыкъды. Мен аны къолтугъуна кирдим.

— Сен аны кеси бла сёлешдингми?

— Ы-ы... Угъай...

— Кёргендамы этмединг?

— Кёрдюм.

— Сора уа?

— Сора не?.. Эри бары бла жогъун бил деген эдинг да, билдим. Эри жокъду.

Не эсе да Жамал мени сорууларыма мен умут этгенча былай тынгылы, тап жууап бермеди. «Анам мени сакълап, жукъламай тура болур»,— деп, ол юйюне ашыкъды.

Мен да юйюме кетдим. Кечеми жукъусуз ётдюрдюм. Къалай да этип, Мальвинагъа тюбешиую планын къурашдырыу бла болдум. Экинчи кюн ауругъан сылтау бла ишге бармадым. Жырчы къыз жашагъан къонакъ юйню билип, аны арбазын сакълау бла болдум. Кёрдюм!.. Къатында да эки нёгери бла (бири тиширыу, бири уа сакъаллы киши), къонакъ юйден чыкъды да, солгъа бурулуп, тюкен таба кетди.

«Аллына нек бармадынг? Ызындан жет! Алыкъа кеч тюйюлдю. Не осалса сен!..» — деп, жюрегим манга къутурду. Алай ол айтханны эталмадым. Ётюм жетмеди. Уялдым. Болса да Мальвинаны ызындан а бардым... узагъыракъдан. Къатына жуукълашып башласам, мангылайым терлеп, амалсыз болуп тохтайма. Аны ызындан тюкенге да кирдим. Ол сюелген прилавканы къатында да сюелдим. Кюйдюм, бишдим, алай анга сёз айталмадым.

Ингирде Жамалгъа къууулдум. «Кел, гюлле да алып, къонакъ юйде номерине барайыкъ!» деп къысдым мен аны. Ол артал да унамады. Хыны этип къойду.

Эки кюнден Мальвина бизни шахардан кетди. Ол кетгенден сора кеси кесиме урушдум, айтмагъаным къалмады. Андан сора мен Жамалгъа да ёпкеледим. Ол мени керти тенгине санап, ишни жюреги бла къолгъа алгъан болса, мени отлу сюймеклигиме бир мадар этер эди.

Ол ишледен сора талай заман озду. Мени жюрегимде къабынган сюймекликни ёртени да сел болду.

Жырчы къызны юсюнден мени ахшы умутларым алай бла оюлгъан эдиле. Болса да Мальвинаны арталлы да унутуп а къоялмагъанма. Башха жашау сагъышла бла бирге, анда-санда ол да эсиме тюшюп, жарлы жюрегими элгендириучюдю. Бир-бирледе уа газетледе аны атын, суратын окъуна излеучюмс. Алай ол барысы да, суугъа кетген таш къармар дегенча, амалсызны иши болгъанын билнучю эдим.

Жай да кетип, кюз арты жетди. Жауунла терк-терк жауун тебирегендиле. Жолланы жанлары бла баргъан ырхы суучукъла, терек бутакъладан тюшген саргъылдым чапыракъланы элте барып, жер-жерде тёбечикле этип кетедиле. Ойнаргъа сюйген жаланаякъ жашчыкъла уа, кёнчек бухчакъларын да ёрге къайырып, кёлчюклени юсю бла

хаман ары-бери чабадыла. Сууну чачылгъаны алагъа хычыуун кёрюнеди.

Аллай кюнлени бириндe шуёхум Жамал манга телефон бла сёлешди.

Тюзюн айтханда, мен сейир окъуна этдим. Мальвинадан бери мен аны кёрген да этмегенем, телефон бла да сёлешмегенбиз бир бирге.

— Не этесе? — деп сордум мен анга.

— Тансыкъ болгъанма,— деди ол. Мен тынгыладым. Анга кёлкъалдым алыкъа жюрегимден кетмеген эди. Болса да Жамал мени бек сюйген тенгим эди. Керексизине аны жаулап энди мен табарыкъ зат да жокъ эди. Аны себепли бир жаны бла Жамалны сёлешгени манга хычыуун кёрюндю.

— Тансыкъ а мен да болгъанма,— дедим, алай айтханыма кесим да иги ийнанмай.

— Сора ингирде бизге кел,— деди ол.

— Нек? Къатынмы аласа? — деп кюлдюм мен.

— Билгенсе.

— Ойнама.

— Керти айтама, Сафар.

Шуёхуму хапары мени тамашагъа къалдырды.

— Ай юйюнге бал жауарыкъ, ол ишни шыбыртсыз къалай этип къойдунг да?! — деп сейирсиндим мен.

— Тейри, этгенбиз,— деди ол не эсе да апчыгъан халда.— Ингирде сакълайма...

Мажарып къатын алалмай айланнганым эсиме тюшсе — «Охо, Жамал да айланады да»,— деп, кеси кесиме кёл этдириучю эдим. Тенгими юйдегили болгъанына къууансам да, андан артха къалгъаныма жюрегим ауруду.

Тюкенлеге айланып, келиннге саугъагъа да бир затла да алып, ингирде тенгими юйюне бардым. Стол артында олтургъанла, сакъал тюплери да терлеп, къолларында рюмкаларын бир бирге чарх-чурх этдирип урушдура эдиле. Ала мени кёргенде: «Э-эхе-е... Сафар, келчи бери, тазир аякъ сени эрттеден сакълайды...» — деп, бютюн да дауур болдула.

— Тохтагъыз, маржа, къаллай эсе да, келинни да бир кёрмеге къоюгъуз...— дедим мен, тёгерекге къарай.

— Охо, аны да кёрюрсе. Ол бирси отоудады. Алгъа къолунга муну ал да,— деп, манга аракъыдан толу стаканны узатдыла. Бу кезиуде Жамал кирди. Мен къолун да тутуп, къучакълагъан да этип алгъышладым. Алай, келинни кёргюнчюннге деп, стаканны алыргъа унамадым. «Ашыкъма»,— деп, Жамал да къаты болду. Алай ала мени бюгалмадыла. Келинни кёргюнчю унамазлыгъымы билген-

ден сора Жамал аллымда тебиреди. Экибиз да къоншу отоугъа кирдик. Анда къызла да, жашла да къатыш олтура эдиле. Биз киргенде, ала, адетдеча хурмет этип, ёрге турдула.

Ариу, омакъ кийиннген къызланы арасында келин къайсысы болгъанын мен ажашмай таныдым. Башында чилле жаулугъуну ал жаны энишге тартылып, аны мангылайын бла кёзлерин кёргюзтмей эди. Мен арсарсыз аны къатына барып, къолун тутдум. Ол, ийменнген да эте, башын кётюрюп, манга къарады. Мен, билмей тургъанлай, ток ургъанча элгендим. Эки кёзюм къарангы эте барып, жюрегим чанчды. «Мальвина...» — дедим мен, шыбырдап. Ол сёз аузумдан эринлеримни отча кюйдюрюп алай чыкъды. Не этерге билмей, жеримде сын къатханлай бир кесек турдум. Стол артындагъыла ауузларын ачып, сейирсинип манга къарап тургъанларын эледим. Алып келген саугъаларым тарх деп, къолумдан полгъа тюшдюле. Мальвина не болгъанын билмей, амалсыздан кёз жилтиплери къалтырай, Жамалгъа къарады. Мен хайранма. Не этерге билмейме. Жюрегим жанып, мыдых от болгъанча, кёкюрегими кюйдюрдю. Къулагъыма Жамалны:

— Сафар, не болгъанды санга? — деген сёзлери чалындыла. Мени къаным къайнады. Жукъ да айтмай, ызыма бурулуп, юйден суху чыкъдым.

Юйге къалай келгеними да билмедим. Кече узуну кёзюме жукъу кирмей, тёшекде бурула, сытыла, тангны аманны кебинден атдырдым. Мальвина бла Жамал бир бирге къачан эм къалайлыкъ бла тюбешген болурла?.. Анга асыры сейир этгенден кесиме жер тапмайма. Юсюме хуна оюлгъанча, ауур сагъышла башымдан басып, амалсыз этип тургъан кезиуде эшик ачылды. Босагъада Жамал кёрюндю. Мен анга кёз-къаш бермедим.

— Сен харам тенгсе,— деп, анга аркъамы буруп тохтадым.

— Бош айтаса алай,— деди Жамал.— Ол ингирде концертден сора мен гюл къысым бла аны аллына баргъанымда, ол мени жаратып тохтагъан эди. Сора мен не этерге керек эдим, айт?

Тарх деп эшикни этилгенин эшитдим. Мен артха бурулуп, тенгими ызындан къууулдум. — Тохта, Жамал. Сенде терслик жокъду. Мени кесимден къалгъанды. Кеси осаллыгъымдан...

Жамал тохтады. Экибиз да къол тутдукъ.

Андан сора кёп да бармай, Жамал да, Мальвина да мени тоюма келдиле.

Ма иш алай болгъанды. Бюгюнлюкде Жамал да насыплыды, мен да насыплыма. Ол да, мен да толу юйюрлю болгъанбыз. Сабийле ёсдюребиз.

Алай Мальвинаны кёргеним сайын а жюрегим чанчыучуду.

1959 ж.

Аслангерий

Уллу Ата журт уруш бошалып, сау къалгъанла юйлерине къайтадыла. Бизни тау элде да алай къайтхан жашлагъа адамла къууанч бла тюбейдиле. Ёшюнлери орденле бла майдалладан толуп къайтхан жашлагъа халкъ бютюн да уллу хурмет береди, алагъа адамла, нарт жигитлегеча, сукълнып къарайдыла. Сабийле уа урушдан къайтхан жашланы боюнларына тагъылып, къоллары бла майдалагъа тийгинчи тынчлыкъ тапмайдыла.

Урушдан жашла барысы да бирча орденле, майдалла алып къайтмагъан эдиле. Аладан бири — Аслангерий эди. Аны ёшюнюнде орден угъай, значок да жокъ эди. Эллилери: «Охо, юйюнге сау-эсен къайтдынг эсенг, аллахха шукур...» — деп, аны къолун тута эдиле. Алай урушну юсюнден хапар соруп аны хазна къыйнамай эдиле. Аны кёре баргъанла кёллеринден: «Майдал окъуна алмагъанды. Муну хазна айтыр заты да болмаз»,— дей эдиле. Аны юсюне уа Аслангерий кеси да хазна жукъ айтыргъа сюймей эди. «Айландыкъ, уруш этдик, ёлгенибиз ёлдю, сау къалгъаныбыз къайтдыкъ...» — деп къоя эди.

Андан бери талай жыл озгъанды. Аслангерий гюрбежиде ишлейди. Аны атасы да темирчи болуучу эди. Анда-санда, гюрбежиде иш болмай къалгъан кезиуледе, Аслангерий кёрюкню тюбюнде алаша шинтикге олтуруп, тютюн да ичче, кёпге дери сагъыш этиучюдю. Биргесине ишлеген салтачы жаш Далхат бир жол анга:

— Аслангерий, сени юсюнгден бир къауумла урушну заманында къайда эсе да бугъуп туруп, сора уруш бошалгъандан сора къайтып келгенди дейле. Ол керти хапармыды? — деп сорду.

Темирчини жарыкъ кёз къарамы, жауаргъа тюрленнген кюнча, мутхуз болду. Тютюнюн терк-терк тартып, аны къалгъанын, ачыуланып, бир жанына атды. Сора, жеринден къобуп, кёксюлдюм жана тургъан мыдых отну къозгъады.

«Кёлюне тийдим»,— деп келди Далхатны эсине. Ол анга алай соргъанына чогъеж болду.

— Кечгинлик бер... былай жанынга тиерин билмегенем ансы...— дей, ол кёрюкню басып тебиреди.

— Аман тил адамны отдан да аман кюйдюреди,— деди Аслангерий, къызыл мыдыхланы ышырып, аланы арасына темирни сугъа.

— Оллахий, Аслангерий, мен санга эшитгеними айтханма ансы...

— Билеме, Далхат, билеме,— деди темирчи, аны сёзюн бёле.— Сен таза жюрекли адамса. Биреуню кирлерге кюрешгенле — ала кеслери кир адамла боладыла.

Ол къызыл мыдыхланы арасында къызгъан темирни чыгъарып, тёшню юсюне салды. Далхат ауур салтаны акъырын кётюрюп, аны тюйюп тебиреди. От жилтинле тёгерекге чачылдыла.

Аслангерий болду деген белги бла темирни тёшден алды. Далхат, салтасын жерге салып, мангылайында терлегенлерин сыйпады.

Бу кезнуде гюрбежинге, эл Советни председатели жибергенди деп, сельисполнитель кирди. Ол темирчиле бла саламлашды да, Аслангерийни эл Советге чакъырды.

— Мен анда не этерикме? — деп сорду Аслангерий.

— Военком сакълайды,— деди сельисполнитель.

— Военкомму? Нек?! — деп, Аслангерий бютюн да бек сагъайды. Далхат да, сейирсинигенин сездире, сельисполнительге къарады.

Аслангерий эл Советге келгенде, анда эл Советни председатели бла военкомдан сора да, колхозну председатели, парткомну секретары, дагъыда бир къаум колхозчу олтуруп лахор эте тура эдиле. Аслангерийге ала жарыкъ болдула. Темирчи, мени не этесиз дегенча, эшик къатында сюелди.

— Олтур, Аслангерий, олтур,— деди военком анга тёрде шинтиклени бирин кёргюзтюп.

—Охо, манга былайы да боллукъду,— деди ол, эшик къатында шинтикледен бирине чёге.

— Угъай, къарындашым, бери былайгъа олтур,— деп, военком аны тёрге чакъырды. Аслангерий кабинетдегилени кесини кёзюне къарап тургъанларын эслеп: «Была мени бюгюн кёргенча не этедиле?..» — деди ичинден.

Военком портфелинден эки гитче коробкачыкъны чыгъарып, аланы къол аязында тутханлай, жеринден къопду.

— Аслангерий, бу эки орден сени излегенли жыйырма жыл болады,— деди ол, темирчини аллына барып.

— Не за-а-т?!.— дей, Аслангерий ёрге турду.

— Сени батырлыгъынгы шёндюге дери киши да билмей тургъанды,— деп, военком сёзюн андан ары бардырды.— Алай къыралыбызда бир солдатны да жигитлиги унутулуп къалмагъанды, унутуллукъ да тюйюлдю.

Военком эки орденни Аслангерийни ёшюнюне тагъып, аны берчли къолларын къаты къысды.

— Алгъышлайма, Туугъан журтну батыр жашы!

Военком алай айтханда, Аслангерийни сакъал тюбю тебе, кёзлери мылы тартдыла.

Ол эл Советден чыкъгъанда, эшик аллында сюелип тургъан Далхатны кёрдю. Далхат аны ёшюнюнде жылтырагъан эки орденге къарап къалды.

— Не зат ючюн бердиле санга быланы? — деп сорду ол, Аслангерийни ёшюнюнде орденлеге къолу бла тийип кёре.

— Не зат ючюнмю дейсе? — деди темирчи, жаш нёгерини кёзлерине сагъышлы къарай. Бу кезнуде андан-мындан адамла жыйылып, Аслангерийни ортагъа алдыла.

— Да биз а сени быллай киши болгъанынгы билмей тургъанбыз, оллахий,— деди алайгъа келген къарт Оразай.

— Кеси да кишиге бир зат айтмай тургъанды, — деп къошду дагъыда биреулен.

Ол кюн Аслангерийни къолун сау эл тутхан болур эди. Ол юйюне келгенде, арбазда ойнап айланнган онжыллыкъ жашчыгъы, аны тобукъларына чулгъана:

— Атам, орденлеринги шёндюге дери бизден нек букъдуруп тургъанса? — деп, къууанып сорду.

— Букъдуруп турмагъанма,— деди атасы, жашыны башындан сылай.— Мен аланы шёндюге дери алалмай тургъанма...

— Салим, кёремисе, сени атангы жалан да бир ордени барды, мени атамы уа эки ордени барды,— деп, Аслангерийни жашы орамны бирси жанында сюелип тургъан кеси тенгли жашчыкъгъа ёхтемленип къычырды.

— Къой, хайырсыз, айыпды,— деди атасы жашына.

—Охо, къууанмагъа къой муну,— деди Аслангерийни къатыны Абидат, жарыкъ ышара.— «Мени атам урушдан орден алып къайтханды, сени атанг а бир зат да алмай кайтханды»,— деп, ол муну кёп кере масхара этгенди. Энди уа кёлюн кенгдире болур. Сабий жюрек алайды да. Ёхтемленмеге къой. Сени бла ёхтемленмесе, ким бла ёхтемленирикди ол?

— Охо алай эсе...— дей, Аслангерий юйге кирди.

Кече ол кёпге дери жукълаялмады. Озгъан отлу кюнле аны кёз аллына келе эдиле...

1943-чю жылны къышы, Украинаны кенг аулакъларын къалын къар басханды. Суукъду. Совет аскерчиле Киевни душмандан азат этгендиле. Ала энди жауну Украинаны къалгъан жерлеринден да къыстайдыла.

Совет аскерчиле, кёп эллени фашистледен азат эте, Ровно шахаргъа жууукълашадыла. Душман анда къаты бегинип, бизни аскерибизни аллын тыяргъа умут этеди. Алай къызыл аскерчиле кеслерини алгъа барыуларын тохтатмайдыла. Аланы арасында таулу жаш Аслангерий да болады. Окъла жаууна жауадыла. Аслангерийни ёлюм от элгендирмейди. Ол бауур бла алгъа сюркеледи. Къатында баргъан нёгерлерини бирине окъ тиеди.

— Андрей,— деп, ол аны кесине тартды. Алай нёгерини башына тийген окъ анга этерин этген эди. Аслангерийни къаны къартыкъгъа сыйынмайды, кёзлерине къан чабып, кёкюрегинде от жанганча болду. Ол бу кезиуде гитлерчилени окопларындан чыгъып, ушкокларыны сюнгюлерин алгъа тутуп келгенлерин кёрдю. Аслангерий бирси солдатла бла бирге, секирип къобуп, къанлы душманнга чапды. Бирин, экисин, ючюсюн... къаплады. Алай, онг быгъынындан кирген душман сюнгю Аслангерийни кесин да жерге аудурду.

Госпиталгъа келтиргенлеринде аны эси азып болады. Врачла терк окъуна операция этедиле. Жаш эсин жыяды. Бир къаууm кюнден, ауур жара терсейип, аны Узбекистанда госпиталладан бирлерине иедиле. Ол иги болуп, андан чыкъгъанлай, дагъыда фронтха кетеди. Ол кесини алгъынгы аскер частын тапмайды. Ровно шахарны азат этерге къатышханында кёргюзтген эрлиги ючюн Ата журт урушну ордени бла саугъланнганын да билмей къалады.

Андан Аслангерий, фашистле бла сермеше, Югославиягъа дери жетеди. Анда Белградны гитлерчиледен азат этер ючюн баргъан къанлы сермешлени биринде ол гранатла бла душманны эки танкын бузуп, экипажларын къырады, кеси да ауур жаралы болады. Аслангерий энтда да госпиталгъа тюшеди. Югославияны азатлар ючюн баргъан къазауатлада кёргюзтген эрлиги ючюн ол «Слава» деген орден бла саугъаланады. Алай Аслангерий аны да алалмай къалады...

«Ма алайды, Далхат. Мен урушну кезиуюнде букъмагъанма. Хар заманда алда баргъанма...»

— Э киши, санга не болгъанды? Кеси кесинг бла нек жаншайса? — деп сорду юй бийчеси.

— Алаймы этдим,— деди Аслангерий, жуургъанны юсюне тап жаба.— Охо, бюгюн айып этерча тюйюлдю. Жангыдан туугъанча болгъанма. Бир затны да унутмагъан халкъыма къор болайым...

1974 ж.

Къобузчу къыз Жамиля

Мурадин элибизни ийнагъы эди. Айланнган, жюрюген жери той-оюн болур эди. Мен кеси ёмюрюмде аныча уста къобузчугъа тюбемегенме. Мурадинни эски къобузу бюгюн да кёз аллымда турады. Ол аны, тобугъуна салып, узун тартып, бармакъларын аны тюеклеринде ойната башласа, эски къобузну ичинде жюз да къыз жюз да тюрлю макъам бла жырлай тургъан сунар эдинг!

Мурадинни бек сюйгени къуру къобузу тюйюл эди. Кесини жетижыллыкъ къызчыгъы Жамиляны жанындан бек сюйюучю эди. Кайры барса да, къызчыгъын биргесине элтир эди. Атасы къобуз сокъгъан заманда, Жамиля, аны къатында олтуруп, узун кирпикчиклерин да къагъа, тынгылагъанлай туруучу эди. Атасы арыса уа, къобузну къойнуна алып, согъаргъа кюрешир эди. Жамиля кеси да, къаяда чакъгъан гюлча, адам сукъланып къарарча, бир ариу къызчыкъ эди.

Къууатлы жай кюнлени биринде уруш башланнган хапар келди. Жарыкъ бетле мудах болдула. Мурадинни къобузу да шошайды. Кёп да турмай, ол кеси да фронтха кетди. Кете туруп а къызчыгъына былай айтды:

— Сен къобузгъа иги юйренип тур. Душманны хорлап, юйюбюзге-журтубузгъа сау-саламат къайтсакъ, элибизде биринчи къууанч тоюн сен этдирирсе.

— Ахшы, аття,— деп къууанды Жамиля.

Ол школгъа жюрюп тебиреди. Дерслерин да окъуй, анасына да болуша, кюн сайын къобуз согъаргъа юйренип турду.

Жылдан асламырякъ озду. Ол кезиую ичинде Жамиля уста къобузчу болду. Элден фронтха кетген жашланы ол ашыгъып сакълай эди. Алгъын къобуз артындан аны жалан да тогъай мангылайчыгъы кёрюнюучю эди. Энди уа къызыл эринчиклерине дери кёрюнеди. Ол кесин уллу къыз болгъаннга санап турады. Урушха кетгенле сау-эсен къайтханлай, Жамиля, саулай элни тепсетип, къобуз согъарыкъды. Атасын, анасын да къууандырлыкъды!

Ол аллай иги умутла бла жашай эди. Алай аны жарыкъ умуту туманнга батды. Элге, суукъ жел келгенча, душман аскерле кирип келдиле. Эл жашауу суу къуйгъанча болуп къалды.

— Биз сизге эркинлик келтиргенбиз. Аны себепли, аллыбызгъа той этип чыгъаргъа керексиз! — дегенни айтды фашист офицер.

Алай душман сакълагъан той этилмеди. Гитлерчиле, излей барып, Жамиляны тапдыла. Аны, къобузун да къолуна алдырып, юйюнден зор бла чыгъардыла.

— Сокъ къобузунгу! — деп буюрдула анга. Жамиля согъаргъа унамады. Душман офицер, керохун чыгъарып, Жамиляны тогъай мангылайчыгъына тиреди.— Сокъ бусагъатдан! — деп къычырды ол.

Жамиля жиляды, алай сокъмады. Эллилери, тёгерекден чабып, къобузчу къызны къоруулларгъа кюрешдиле. Душман аскерчиле бютюн бек чамландыла, автоматларын чыкъырдатып жерледиле.

— Мени ючюн халкъны къыйнамагъыз. Бюгюн ауруп турама. Тамбла согъарма,— дегенни айтып, Жамиля алгъа чыкъды. Душман аскерчиле, аны айханына бек ийнанмасала да, бир кесек жумушадыла. Алай Жамиляны юйюнде къоймадыла. Биргелерине элтип, школ классланы бирине атдыла да, тышындан кирит салып кетдиле. Кече, душманла жукълагъан заманда, Жамиля, терезе бла чыгъып, къобузун да къолуна алып, таулагъа къачып кетди.

Ноябрны ахыры эди. Къар да жауып, суукъла тутхан кезиуде къызчыкъ къайры кетгенин киши да билялмады. Къарда ызлары бла барып да кёрдюле, алай къаты жел къызчыкъны аякъ ызларын да жапхан эди...

Анасы кёп жиляды. «Охо, бир жерде бугъуп тура болур. Ач болса, кеси чыгъар»,— деп, эллилери ананы жюрек ачыуун басаргъа кюрешдиле.

Кюнлени биринде, таулада айланнган партизанла къая дорбунланы биринде, къобузун да къучакълап, гуппуш болуп тургъан къызчыкъны кёрдюле. Эси кетип болса да, аны жаны сау эди. Партизанла терк окъуна Жамиляны тау аушла бла тау артына — Гюржюге аудурдула. Больницагъа элтдиле. Бир ай чакълыдан къобузчу къызчыкъ андан сау болуп чыкъды. Душман аны туугъан элинден къысталгъанлай а, Жамиля да къобузун согъуп, партизанла бла эллилери уллу той этдиле...

Кюнлени биринде урушдан Мурадин да сау-саламат келди. Жамиля, атасыны бойнуна тагъылып, къууанчын тыялмай, жиляды.

— Къызым, мен урушха кете туруп санга айтханым эсингдемиди? — деди Мурадин анга.

Жамиля, жуап орнуна, къобузну къолуна алып, атасы этиучюсюча, аны узун тартып, тюекледен кюн тыякълача тёгюлген ариу макъамны жая башлады...

1993 ж.

Ариу Салиймачыкъ

(Къарт устазны хапары)

Манга бусагъатда токъсан жылдан атлагъанды. Кёргенлерими, билгенлеримден кёп затны унутхан да этгенме. Алай ариу Салиймачыкъны бир да унутмайма. Мен ючюнчю классны окъутуучу заманда Салийма да анда окъуй эди. Аны бал бетли жумушакъ чачы бюгюн да кёз юсюмдеди. Башхаланы башлары дум-къара, Салийманы башы уа — саргъылдым. Кёзлери уа кём-кёкле. Сейирлик субай къызчыкъ эди ол. Нёгерлери анга «Ариу Салиймачыкъ» деучю эдиле. Артдан артха мен да, алагъа къошулуп, кёккёз къызчыкъгъа «Ариу Салиймачыкъ», деп айтыргъа юйренип къалгъан эдим.

Бир жол окъуучулагъа ким болургъа сюйгенигизни юсюнден хапарчыкъ жазыгъыз деп буюрдум. Ала барысы да къолларына къаламларын алдыла. Бирлери терк окъуна жазып башладыла, бирле уа сагъышлы болдула. Дерс бошалгъанлай окъуна жазгъан къагъытларын манга бердиле.

Школдан юйге келип, тынчлыкъланып олтурдум да, сабийлени жазгъанларына къарадым. Кёбюсю дохтурлукъну жаратды. Устаз болургъа сюйгенле да бар. Окъуучуладан бири уа: «Мен арбачы боллукъма. Аны бла юйюбюзге бичен ташырыкъма»,— деп окъуна жазды. Алай мени бек сейир этдирген ариу Салиймачыкъны къагъыты болду. Ол, жукъ да жазмай, къагъытда самолётну суратын ишлеп къойгъан эди. «Арабий, бу къызчыкъ лётчикликними сайлай болур?» — деп сагъышландым. Алай не бек кюрешдим эсем да, ол сагъышымы акъылыма жууушдуралмадым. Нек дегенде — лётчик тиширыугъа артыкъ бек келишген иш тюйюлдю. Бютюн да таулу тиширыуладан а бир заманда да лётчик чыкъмагъанды.

Экинчи кюн, дерсге келип, сабийлени жазгъанларын махтадым. «Энди мен аурусам да къоркъмайма. Кёбюгюз доктур болургъа айтасыз»,— дедим.

Ахырында арну Салиймачыкъгъа: «Сен а ким болургъа сюесе? Жазгъанынгы иги ангыламагъанма?» — деп сордум. Къызчыкъ жууап бермеди. Уялып, башын энишге ийип къойду. Андан ары соруп мен да кюрешмедим.

Ол ишден сора кёп жыл озду. Мен да, пенсиягъа чыгъып, кеси элиме кёчюп кетдим. Бир жол. Алма-Атада окъугъан туудугъумдан, юйдегили болургъа хазырланнганын айтып, телеграмма келди. Юйдеги да, мен да тойгъа ашыкъдыкъ. Аэропортха барып, жолгъа билет алдыкъ. Самолётха минниген атлауучладан ёрге чыкъгъанывызлай, бир омакъ стюардесса, манга баш ийип, кюнча жарыды. Мен анга сейирсинип къарадым. Кесин да танымадым! «Ариу Салиймачыкъ!»,— дей, аны къучагъыма къысдым. Ючюнчю классда хапарчыкъ жазарны орнуна, къагъытда самолёт суратны неликден ишлегенин энди ангыладым.

— Кет аурунг, сен танымагъан жокъду. Киминг эди энди уа ол ариу жанчыкъ? — деди юйдеги, жерлерибизге олтургъандан сора. Мен анга ариу Салиймачыкъны хапарын айтдым.

Алма-Атагъа да жетдик. Арну стюардессагъа да хош айтып, самолётдан тюшдюк. Туудугъубуз аллыбызгъа чыгъып, бизни жашагъан жерине алып барды.

— Къайда келинчик? Не тукъумду? Кимди? Къайданды..? — деп, ыннасы жашха къадалып сорду.

— Тамбла кёрюрсюз,— деп къойду жаш.

Тамбласында уа аны студент тенглери жыйылдыла. Столланы да жарашдырдыла. Бир заманда уа келинчикни да келтирдиле. Мен аны кёргенимде, асыры сейирден бла, асыры къууангандан, тилим айланмай къалды. Мени аллымда келиним болуп сюелген — ариу Салиймачыкъ эди!

1994 ж.

Кюлкючю Чонай

(Чамла)

КЕТ, АЛЛАХ КЪУРАМАСЫН...

Бир эрттенликде Чонайны къатыны базаргъа къууулуп кетди. Кёп да турмай, ол, жиляу-сыйыт этип, ызына къайтып келди. Чонайны ахы кетди.

— Не болду, къатын?! Не палах келди юйюнге?

— Ой мен харип, мен жарлы... Жыгъылып, иегилерими сындыргъанма. Бу къолум буунундан чыкъгъанды. Башым да тешилгенди...— деп сынсыды къатыны.

— Кет, аллах къурамасын сени. Мен а ачхангы урлатхан сунуп къоркъдум,— деди Чонай, мыйыкъларын ёхтем бура.

НЕ ЗАТ ИЧЕСЕ?

Къабакъ эшик къагъылгъанын эшитип, Чонай юйюнден чыкъды. Аркъасында да ауур артмагъы бла тышында биреулен сюелип тура эди.

— Кимсе, не керекди? — деп сорду анга Чонай.

— Узакъ жолоучума. Суусандан ёлюп къалама...

— Не зат ичесе?

— Не да болсун... суу, айран, боза, гумул, сют...— деп жалбарынды жолоучу.

— Бош санап кюрешесе. Зат да жокъду,— деди Чонай. Жолоучуну ачыуу тутду.

— Да сора не атангы башына сораса не зат ичесе деп.

— Санга арну кёрюнюр ючюн,— деп жууаплады Чонай жолоучугъа.

ОЛЛАХИЙ, БИЛМЕГЕНМЕ...

Чонай орамда сазбет болуп айланнган бир шагъырейине тюбеп къалды.

— Аллах, Аллах, бетинг-къутунг да кетип, не аман болгъанса. Ауругъан ишми этесе? — деп сорду Чонай анга.

— Да аурумасам былаймы боллугъем? Больницада тёрт ай жатып чыкъдым, ёлемеден-къаламадан болуп. Аш орнуму жартысын кесдиле, бутума операция этдиле, ёпкелериме да узалгъандыла. Сен а кенг адамым тюйюленг. Бир сора да келмегенсе,— деди ол, кёлкъалды болуп.

— Оллахий, билмегенме ансы, бармай къалмазем. Аллах айтса, экинчи жол аллай ишинг болса, барырма,— деп жапсарды Чонай шагъырейин.

КЪЫЗЫМЫ БЕРЛИКМЕ

Бир жол Чонайны ийнеги тас болады. Ол аны излей кетип табалмагъандан сора:

— Ким да ким ийнегими табып келсе, къызымы анга берликме! — деп, хапар жайды. Къоншу элден бир чёрчек жаш аны эшитип, Чонайны ийнегин излей чыгъады. Он

кюнню ичинде ол тауланы, агъачланы къыдыра кетип ийнекни табады да, аны Чонайны аллына сюрюп келеди.

— Аллах, Аллах, Чонай, сени ийнегинги излейме деп халек болдум. Энди сёзюнгю толтур. Къызынгы бер,— деди ол.

— Да, гаккыбаш, мени къызым болмагъаныи билмей мисе? — деп жууаплады анга Чонай.

Алданнган жаш элине мудах болуп къайтхан хапарын айтып кюлюучюдюле адамла.

МАНГА БОРЧЛУДУ

Кесине эрттеден окъуна он тюмен борчлу болуп тургъан бир шагъырей адамны къыйын ауруп тургъан хапарын эшитди да, Чонай аны юйюне барды.

Эшикден кирген Чонайны кёргенлей, саусуз кёзлерин жумду.

— Саусуз болма, жаным,— дей, Чонай аны ундуругъуну къатында шинтикге барып олтурду.— Не болуп къалды санга быллай бир? Не затынгды бек къыйнагъан?..

Саусузну къатыны Чонайгъа:

— Сёзюнгю бош къоратаса. Аны къулакълары да бетитилгендиле, тили да тутулгъанды,— деди.

— Эй а, юйюнге,— деп, Чонай къаты жарсыды.— Не тапсыз болду, не тапсыз болду... Ахыратха борчлу болуп баргъан иги тюйюлдю. Къуран бла окъуна ол бек уллу гюняхха саналады.

— Мени эрим кишиге да борчлу тюйюлдю.

— Манга борчлуду.

— Къаллай бир? — деп, саусузну къатыны жаратмай сорду.

— Алгъа он тюменнми алгъан эди, аны ызындан он жети, дагъыда алты тюмен бла беш сом, андан сора уа...

— Ол не сандырагъанынгды, Чонай?! — деп, саусуз башын жастыкъдан суху кётюрдю.— Мен санга жалан да он тюмен борчлума.

— Охо, аны эсингде тута эсенг, алыкъа хатанг жокъду,— деп, Чонай чыгъып кетди.

Хапаргъа кёре, саусузну къатыны экинчи кюн окъуна Чонайдан алгъан борчларын ызына къайтаргъанды дейдиле.

СЕН КИМ ЖАНЛЫСА?

Революцияны заманында эллилери Чонайгъа:

— Ала, сен патчах жанлымыса огъесе уа большевикле жанлымыса? — деп сорадыла.

— Ы-ы, маржа, шёндю ашыкъдырмагъыз. Алыкъа аладан къайсысы хорлап чыгъарыгъын да бир кёрейик,— деп жууаплагъанды дейдиле Чонай.

ЖИГИТЛИКНИ ХАЙЫРЫ

Чонай кесине жангы юй ишлей болады. Аны башын жабаргъа изеу жыяды.

Чардакъны кётюрген бужухладан бирин жерине сала тургъанлай, аягъы тайып кетип, Чонай жыгъылады. Насыбына, къоллары кёнделен салынган къангагъа илинип, тагъылып къалады.

— Аллах, Аллах, Чонай, бара барып ол ташлагъа тийсенг, сенден къаллыгъы жокъ эди. Аллахха шукур эт... Аллах къутхарды сени.— дедиле изеучюле анга.

— Угъай, жуукъларым, Аллах а бек желкемден тюртюп кюрешген эди, кеси жигитлигим бла къутулдум ансы,— деди Чонай, мангылайындан терлегенлерин сыйпай.

САУ БОЛ, ШУЁХУМ...

Бир жол Чонайны юйюне, жыйын болуп, къауум шагъырейи келди. Ол аланы келгенлерин бир да жаратмады. Кесини ичин къонакълагъа сездирмесе да, аладан къутулууну амалын изледи. Келгенле олтурушуп тамам болгъандан сора, Чонай белинде бичагъын къынындан чыгъарды да, аны аузуна тийип, жютюлюгюн кёрдю.

— Жарарыкъды! — деп, тышына кетди.

— Тейри, эт ашайбыз!.. — деп, къонакъла уллу ыразы болуп, бир бирге кёз къысдыла. Бираздан тышындан Чонайны: «Аман гяуур, не затха аякъ тирейсе къартайгъандан сора да. Кеси ажалынг жетип ёлюрсе деп тура эдим да, ёлмединг. Энди уа ма, бичакъ аузуна тюшдюнг!..» — деп ачыуланнганы эшитилди.

— Аланла, бу бизге ол къарт ийнегинми соя болур?..— деп, къонакъла къаугъа этип, тышына чыкъдыла. Ала арбазда эшекни жерге аудуруп, аякъларын жип бла къыса тургъан Чонайны кёрюп, сейирге къалдыла.

— Бу не ишингди, Чонай?!

— Къалай не ишингди! Сизни кибик сыйлы къонакъла келгенде, сыйлы къан чыгъармасакъ айып болур.

—Къой, маржа, къой, биз къонакъ да тюйюлбюз. Бош ансдан айланабыз ансы... — деп, къонакъла бирем-бирем Чонайны арбазындан думп болдула. Ала кетгенден сора Чонай эшегине:

— Сау бол, шуёхум, сен мени кёп къыйынлыкъладан къутхара келесе,— деп, аны бойнундан сылады.

Ол кюнден бери элде Чонайны юйюне керти къонакъла окъуна сагъайып барадыла деген хапар жюрюйдю.

АЛАМАТ ХОЛОДИЛЬНИКЛЕ

Бир жол Чонайны сатыу-алыу этген базагъа директор этедиле. Дефицит затланы тилеучюле асыры кёп болгъандан, ол амалсыз кюнюне къалады. Ишинден башын алып къачарча болады. Алай аны сабийлери кёп эди. Аны себепли чыдап, ишлеп турады.

Бир жол анга: «Мен ревизорма» — деп биреулен телефон бла сёлешди.

— Не зат керекди? — деп сорду Чонай.

— Холодильниклеригиз бармыдыла?

— Бардыла.

— Игилемидиле?

— Бек аламатла.

— Маркаларын айтсанг эди.

— Асхат, Топпан, Шаман, Фатимат, Тахир, Сафар, Ахия, Кезибан...— деп, санады Чонай.

— Хы, аллай холодильникленн уа бир да эшитмегенме. Бек игилери болурла, ы?

— Несин айтаса! Аланы хайырларындан бизни юйде бир грамм эт, бир грамм жау сыраф болмайды... Алло, алло...

Ол ишден сора, тилеучюле аз болуп, Чонай жеринде тынч ишлеп тургъанды дейдиле. Алай ревизорла уа аны терк-терк тинте айланнган хапарлары барды.

УЯЛМАЙ КЪУТУЛДУ

Бир заманда Чонай не окъуй, не жаза билмегенди. Кесини бу кемчилигин ол адамладан къаты жашырып болгъанды.

Кюнлени биринде Чонай автобусха минеди. Анда адамланы кими газет, кими журнал, кими уа китап окъуй тургъанларын кёреди. «Тейри, быладан артха къалыргъа жарарыкъ тюйюлдю. Бири болмаса да, бири айып этер»,— деген акъыл бла, Чонай автобусдан терк тюшюп, остановкада киоскадан газет сатып алады. Ызына къайтып келип, бош шинтикледен бирине олтурады да, келтирген газетин жайып, кесин къадалып окъуй тургъан адам сундурады. Аны къатында ёрге сюелип тургъан биреулен:

— Багъалы жолдаш, сен къалай окъуйса? Газетни башгёбен тутуп тураса да,— деди, битеу автобусдагъылагъа эшитдирип. Чонай бедишлик бола тургъанын сезди. Алай ачымады.

— Ай-яй-яй, сен ким эсенг да, жахил адам кёреме,— деди Чонай анга.— Газетни тюз тутуп ким да окъуяллыкъды. Былай тутуп а алай кёп адам окъуялмайды.

Автобусдагъыла, сейирсинип, Чонайгъа къарадыла. Ол а киши бла да иши болмагъанча, биягъы къолунда газетге кёзлерин сюзюп тохтады.

СЕН ЖУКЪ АНГЫЛАМАЙСА

Чонай тирменчи болуп ишлегенинде, хар тирменлик алып келгеннге:

— Антым, халкъны мирзеуюн тарта, кесимикин тартаргъа заман табалмай къалгъанма,— деп тырман этип болгъанды. Тирменде тыш адам къалмагъан заманда къатыны анга:

— Э киши, тартыргъа бир бюртюгюбюз да болмай тургъанлай, сен хар келгеннге алай нек айтаса? — деп сорду.

— Сен жукъ ангыламайса. Алай кибик айтмасанг, биз аланы къыйынын ашап жашагъаныбызны сезип къоярыкъдыла.

МЕНИ КЪАТЫНЫМА ДА ЧАЛЫНДЫРЫГЪЫЗ

Къалай эсе да бир кезиуде, Чонайны сюдню таматасы этип айырдыла. Биринчи ишлеп башлагъан кюнюнде анга орта жашаулу эр бла къатын келдиле.

— Биз айырылгъан этебиз,— дедиле ала.

— Нек? — деп сорду Чонай.

— Къатынымы тили отда къызгъан шиш кибикди, жюлгюч кибикди. Жилянны тилинден эсе аманды!..— деп тарыкъды эри.

— Сени тилинг а! — деп жаныды къатыны.— Жаханим отдан да аманды. Сени аузунгдан чыкъмагъан кир зат жокъду. Сени ол уу тилинг болмаса эди, биз жашап турлукъ эдик.

— Сора сиз бир бирден тиллеригиз ючюн айырыласыз, алаймыды? — деп сорду Чонай.

— Алайды.

— Алай эсе, антым, сизни ишигиз какды,— деди Чонай, столда къалын китапны алып, аны бетлерин ача,— за-

коннга жангыдан къошулгъан параграфны экинчи тюшюнмесини он ючюнчю пунктунда айтылгъаннга кёре, сизни экигизни да тиллеригизни кесерге керекди.

Эр бла къатын къоркъуп, олтургъан жерлеринден къопдула.

— Аллай тюрлю закондамы барды?

— Барды.

— Да биз аны билмегенбиз ансы...

— Билмеген эсегиз, энди билигиз. Мени къатыныма тюбесегиз, бу законну хапарын аны къулагъына да чалындырырсыз.

Элде жюрюген хапаргъа кёре, андан сора айырылгъан этебиз деп сюдге хазна адам бармагъанды дейдиле.

СЮДДЕ

Чонай ишлеген комбинатда таматаладан бири ултхачылыкъ бла тутулуп, сюдге тюшдю. Коллективни атындан, аны къорууларгъа жамауат ёкюл этип, Чонайны жибердиле.

— Ултхачыгъа юч жыл берирге керекди,— деп, прокурор сюдге кесини оюмун айтды. Чонай аны бла келишмеди.

— Багъалы прокурор эм да багъалы судья,— деп, Чонай сёзюн уллу адеплилик бла башлады.— Сюдге тюшген адамны къуру аман ишин кёрюп къоймай, аны игилигин да кёре билирге керекди. Бюгюн былайда, сюдде олтургъан адам юч жюз сом ултха бла тутулгъанды. Анга аны ючюн сюд этесиз. Алай бу, сиз суннганча, барып тохтагъан осал адам тюйюлдю. Аны къорууларгъа деп бюгюн бери келгениме мен ёхтемленнген окъуна этеме. Нек десегиз, мен аны ахшы таныйма и аны юсюнден сиз билмеген аламат шартланы билеме. Сёз ючюн, ол биринчи кере бир минг бла эки жюз сом ултха алгъанды. Сиз аны билмейсиз. Экинчи кере — жети жюз сом алгъанды. Андан хапарыгъыз да жокъду. Ючюнчю кере уа беш жюзчюкню къымгъанды. Аны да билмейсиз. Тёртюнчю кере уа юч жюз сом алгъан эди да, аны уа билесиз. Энди кесигиз сагъыш этип кёрюгюз: ол ултханы аздан аз алып баргъанды. Бу шарт а — аны тюзеле баргъанын кёргюзтеди. Мен сизден ол затны эсге алырыгъызны тилейме.

— Охо! — деди прокурор, бети тюрленип.— Аны эсге алмай а. Мен муну жалан да бир жол ултха алгъан сунуп турама ансы, бу уа эрттеден юйреннген бёрю кёреме да. Мынга он жылдан аз берирге жарарыкъ тюйюлдю!

Эшигими жапдынг дегенча, ултхачы ёкюлге мугурайып къарады.

— Да мен не этейим, была мени ангыламадыла,— деп, Чонай имбашларын жыйырды.

АНГЫЛАТЫП АЙТА ТУР

Бир нигирде Чонай колхоз къойланы ыстауатха жыя тургъанлай, ары мал дохтур келди.

— О-о, кёп болсун, Чонай! — деди ол, къауум къонагъы бла машинадан тюше.

Къойламы, огъесе актламы? — деп сорду Чонай.

— Чамынгы магъанасына тюшюналмай къалдым,— деди мал дохтур, къашларын тюйюп.

— Аны не тюшюнюрюгю барды! Сен келген сайын сюрюуде къойланы саны аз бола, жазгъан актларынг а кёп бола барадыла. Аны себепли: «Кёп болсун!» — дегенингде, аланы къайсысыны юсюнден айтханынгы манга билдирип къоя тур.

Ол ишден сора мал дохтур Чонайны къошуна къайтып бармагъанды дейдиле. Алай эки-юч жылдан сюрюуюнде къойлары кёп болуп, бегирек къыйналыргъа тюшгенинде уа: «Тилими хатасына тюбедим...» — деп, Чонай тюп эрнин къапхан эди дейдиле.

КОРРЕСПОНДЕНТ КЪУЛЛУКЪДА

Чонай окъууну бошап келе келгенлей, редакцияда корреспондент болуп ишге кирди. Редактор аны чакъырып:

— Жайлыкълада колхоз фермалагъа барып, репортаж жазып кел,— деп буюрду. Чонай, къууанып, жолгъа атланды. Ол алыкъа кеси жашауунда фермада болмагъанды. Аны себепли анга бу жолоучулугъу бек сейир кёрюндю.

Къошда анга жарыкъ тюбедиле. Ферманы таматасы аны биргесине айланып, орунда ийнеклени кёргюзтдю. Чонай малладан бирини къатына жуукъ барып:

— Муну къарны уа бек уллу кёрюнеди. Къачан къозларыкъды? — деп сорду.

— Ол къозларыкъ тюйюлдю... бугъады.

Чонай кесини билимсизлиги бла уллу айыпха къалыргъа тюшгенин терк сезди да, ферманы таматасыны аркъасындан къагъа:

— Жаша! Мен бош сени малчылыкъдан ангылаууну сынар ючюн сорама ансы, бугъаны къозламаучусун а мен да билеме,— деп ышарды Чонай.

АНЫ НЕ СЁЗЛЮГЮ БАРДЫ

— ...уй, гяуур, келефенден туугъан келефен! Сени ол дунияда жаханимге да къоймазла!..— деп, анасы арбазда хыличи жашына уруша болады. Бу кезиуде алайны озуп баргъан Чонай аны эшитип тохтады да, жашны анасына:

— Охо, ары къоймасала, къайтыр да келир, аны не сёзлюгю барды,— деди.

ЁЧЕШЕМЕ, БИЛЕ ЭСЕГИЗ

Чонай нёгерлери бла бир бирге кюлкюлю хапарла айта, орамда бара боладыла.

— Тохтачыгъыз,— деди Чонай шуёхларына.— Ол анда кетип баргъан къалпакълыны кёремисиз?

— Кёребиз.

— Ма мен аны бла не саламлашхан этмейме, не сёлешген этмейме.

— Не-е-ек?!

— Ёчешеме, биле эсегиз! — деп къызындырды Чонай шуёхларын.

Аны билген алагъа алай къыйын чот кёрюнмей, хар бири кесини оюмун айтып тебиреди:

— Ол аман адам болур да, аны ючюн жалгъаша болмазса сен аны бла.

— Угъай.

— Сора сиз бир затны юсюнде тюйюшген этгенсиз.

— Угъай.

— А-а-а, баям, сени къатынынг бла аны жашырын ишчиклери болгъан болур, ы?..

— Угъай, угъай.

Нёгерлери кёп чурум айтдыла. Алай Чонай аланы бирин да къабыл этмеди.

— Сора билмейбиз. Кесинг айт себебин.

— Ой антсызла,— деди Чонай, кюлюп.— Ол ким эсе да, мен аны артал да танымайма. Ма элду себеби.

СЮЙМЕКЛИК

Къатыны бир жол Чонайгъа:

— Талай жылдан бери бирге жашайбыз, алыкъа сен манга сюеме деп жангыз бир кере да айтмагъанса,— деди, кёлкъалды эте.

— Да ётюрюк айтмазгъа антым барды,— деп жууаплады Чонай.

ОСАЛ АДАМ

Чонай сыра сатхан жерде ишлеп болады.

— Кружканы жарты къуюп нек бересе? — деп, сыра ичерге келгенледен биреулен Чонайны юсюне алынды.

— Ала, сен, ким эсенг да, кесингден башханы сюймеген, бир осал адам кёреме,— деп Чонай анга къычырды.— Очередни кёрмеймисе? Хар кружкагъа толтуруп къуюп барсам, къалгъанлагъа сыра жетмей къаллыгъын билмеймисе, гаккыбаш!

БОЛУРГЪА ДА БОЛУР

— Ы, маржа, заманынг бар эсе, аз кесекчикге бизге бир кир,— деп тиледи къоншусу Чонайгъа.

«Тейри, муну не эсе да бир уллу иши болур ансы, юйюне чакъырыучу адам а тюйюл эди»,— деп оюмлай, Чонай къоншуларына барды. Къоншусу Чонайны жумушакъ диваннга олтуртду да:

— Билемисе, Чонай, мени жашым аламат жырлай биледи. Анга бир тынгыласанг эди деп чакъыргъанма сени,— деди.

— Бек ахшы, бек ахшы, тынгылайым.

Къоншусу бирси отоудан жашын чакъырды.

— Жырлачы, ауазынгы Чонай эшитсин. Ол кёпню кёрген, кёпню билген адамды. Сени фахмунга тийишли багъа бичер.

Жаш тамагъын керип жырлады. Ол бошагъандан сора къоншусу Чонайгъа:

— Къалайды? Мен муну битеу дуниягъа аты айтылгъан жырчы боллукъ сунама! — деди.

— Тейри, антым, болургъа да болур. Бек уллу аузу барды.

СУУ БОЙНУНДА

Бир къызыу кюн, жуунуп эс табайым деп, Чонай суу бойнуна барды. Юлкюле ичинде таша жерге кирип, къыпа-къыжыма болду. Энди суугъа кирирге деп тургъанынлай, къайдан чыкъдыла эселе да, колхозчу къызла аны юсюне келип къалдыла. Чонай, амалсыз болуп, жерде кийимлерин сермеп алды да, ала бла... бетин жапды. Къызла жабы-хахай этип, жан-жанына къачдыла. Бу ишни кенгден къарап, кёрюп тургъан колхозну бригадири, кюле-кюле, Чонайны къатына келди да:

— Ала, сен къызланы кёргенде, башха жеринги жапмай, жалан да бетинги жапханынг не ишинг эди? — деп сорду.

— Къалай ангыламайса сен аны,— деди Чонай.— Адамны битеу чархында бетинден сора уяла билген жери жокъду.

ЗАКОННУ БУЗАРГЪА ЖАРАМАЙДЫ

Чонай милицияда ишлеп болады. Бир ингирде ол паркда низамгъа къараргъа чыгъады. Ол анда айлана тургъанлай, бир жаш тиширыу, жиляп, аны аллына чабып чыкъды.

— Жолдаш милиционер, ол анда къачып баргъан экеуленни ызларындан къууугъуз. Ала бусагъатчыкъда мени къолумда сумкамы сыйырып алып барадыла. Бюгюн алгъан зарплатачыгъым да аны ичиндеди. Тилейме, терк! Къутулуп кетедиле...

— Заявления жаз,— деди Чонай сабыр халда.

— Не заявлениясы ол?

— Аланы тутар ючюн манга основание керекди.

— Да мен санга заявления жазып бергинчи ала думпу боллукъдула.

— Ала думпу боладыла деп, мен законну бузаллыкъ тюйюлме. Заявления жазып берсенг, анга кёре мадар этерге кюреширбиз.

Чонайдан хайыр чыкъмазлыгъын сезип: «Болушугъуз, болушугъуз...» — деп хахайлай, тиширыу уручуланы ызларындан кеси къууулду.

КЕЛЕЧИЛИК

Чонай бир ингирде, сакъалын да ариу жюлюп, омакъ да кийинип, бир шагъырейлерини юйюне барды. Юйдегиле анга адетдеча жуукъ бол айтып, олтуртдула.

— Да, айып этмегиз, мен бу сыйлы ингирде сизге бош келмегенме. Ата-бабаларыбызны келечиге ёлюм жокъду деген акъыл сёзлерине сыйынып, ахшы умутларым бла келгенме.

Аны эшитгенлей, юйдегиле сагъайдыла. Ичлеринден къууанып, Чонайгъа жарыкъ болдула. Юй тамата къаракъарагъынчы таукъ орундан уллу къызыл хоразны чыгъартдырып, аны сойду. Быланы эрге чыкъмай юйде къалып тургъан жангыз къызлары бар эди. Аны тилеучю табылды эсе деп, юйдегилени къууанчлы этген да ол эди.

Чонайны хапарына да тынгылай, аны бек сыйлы къонакъныча сыйладыла. Ашап-ичип бошагъандан сора Чонай айтды:

— Жаш ахшы тукъумну уланыды. Не акъылдан, не сыфатдан кем жери жокъду. Жашау къолайын а айтыр кереклиси да жокъду. Ырысхысы кёпдю. Окъуучугъу да бардыды. Атасы, анасы да намыслы адамладыла. Аллах кеси кёреди, жуукълукъну къабыл этсегиз, эки жанына да ол бек огъурлу иш боллукъду. Мени къызымы аллай жаш тилесе, кесими файгъамбар сунарем, антым. Алайды да, мени да жерге къаратмагъыз, ыразылыгъыгъызны беригиз да, барып къууанчлы хапарны айтайым...

— Ы-ы, Чонай, ол кимди?.. Бизни къызны кимге тилейсиз? — деп сорду юйню иеси, киеулюкню атын, тукъумун билирге сюйюп.

— Сизни къызнымы? — деди Чонай, сейирсинип.— Сизни къызны мен кишиге да тилемейме.

— Сора уа не хапар айта тураса сен?

— А-а,— деп кюлдю Чонай.— Къашхабашланы Омар жашына къатын алады да, келир ыйыкъда ол мени келишим этерге къызны юйюне келечиликге иерикди. Мен а шёндю жарау эте айланама, баргъан ишими былай тынгылы къурап къайтырча.

КИМ КИМНИ АЛДАГЪАНДЫ?

Чонай буфетте ишлеп болады. Бир эрттенликде ол буфетни ачханлай, муштухул болуп, ары тёртеулеп кирди.

— Ы, маржа, биз ашыгъыулу жолоучулабыз. Эки коньяк бер, саугъагъа элтирик эдик,— дедиле.

— Сагъат оннга дери ичги сатаргъа эркин тюйюлме,— деп, Чонай унамай тохтады.

— Ай юйюнге, былай къарагъанда огъурлу адам кёрюнесе, хатер эт. Бир сагъатдан бизни самолётубуз кетген этеди. Айлана, жюрюй келген дунияда бир жерде бирибизге тюбеп къалсанг, хайырыбызны кёрюрсе,— деп жалындыла жолоучула.

— Къаллай бирден кетеди дейсиз самолётугъуз?

— Бир сагъатдан!

— Жолугъуз алай къыстау эсе, не этериксе, болушайым,— дегенни айтып, Чонай эки коньяк шешаны къагъытха чёргеп, алагъа берди. — Тилейме, адамгъа кёргюзтмегиз. Бу зат ючюн мени ишимден къыстаргъа боллукъдула.

— Бир да къоркъма,— деп, жолоучула буфетден терк чыгъып кетдиле. Бир сагъат чакълы заман озгъандан сора ала тёртюсю да буфетге къайтып келдиле да:

— Эй, сен бизни алдагъан этгенсе, жулик! Шешаланы ичинде коньяк угъай, чай эди,— деп, Чонайны юсюне алынып тохтадыла.

— Ким кимни алдагъанды, ы? — деп, Чонай да къаты ачыуланып, аланы юслерине айланды.— Сиз бир сагъатдан самолётубуз кетген этерикди деген эдигиз да? Нек кетмегенсиз, аферистле? Сиз алдагъансыз мени!

КЪАЙГЪЫ ЭТМЕ, ЖАНЫМ

Чонайны къатыны къыйын ауруп болады. Бир ингирде ол эрине: — Мен ёлюп къалсам, сен къалай жашарыкъ болурса? Андан сора бир жарсыуум да жокъду,— дейди.

— Аны ючюн не аз да къайгъа этме, жаным. Сени манга алай жарсырыгъынгы билип, кесиме нёгер хазырлагъанма,— деп жапсарады Чонай саусуз къатынын.

Аны эшитгенлей, Чонайны къатыны кийик сау болуп, тёшегинден тургъан хапары барды.

АЙЫПДАН КЪУТУЛАДЫ

Кюнлени биринде Чонайгъа узакъ элде жашагъан жуукъларындан бири тюбеп:

— Ыннабыз ёлгенде дуугъа да келмединг? — деп кёлкъаалды этди. Кесини айыплы бола тургъанын сезген Чонай:

— Оллахий, барыргъа уа бек адыргы этгенем. Алай, тюз ол кюннге къарагъанча, тишим бир бек аман ауруду да, баралмай къалдым,— деп, бушуу-бушман болду.

— Да экинчи кюн келсенг да боллукъ эди.

— Экинчи кюн а сол кёзюм ауруду.

— Ючюнчю, тёртюнчю кюнлеринде келсенг да кеч боллукъ тюйюл эди.

— Оллахий, ол кюнледе уа барыргъа да боллукъ эди, алай мен сизни ыннагъыз ёлгенин эшитмегенем ансы,— деп, Чонай айыпны юсюнден атханды.

«Чонайны сылтауларынлай»,— деген масхара айтыу халкъ аузунда алай бла къалгъанды дейле.

АНЫ АЛАЙ КЪОЯРГЪА ЖАРАРЫКЪ ТЮЙЮЛДЮ

Чонай эллени биринде къадилик этип болгъанды. Бир жол анга бий келгенди.

—Билемисе, Чонай, мени жалчым бетсизлик этгенди. Арба бла отуннга ийген эдим да, ол а келтирген отунуну жартысын мени арбазымда тёгюп, жартысын а, уялмагъанлай, кесини юйюне алып кетгенди. Аны алай къояргъа жарарыкъ тюйюлдю,— деп тарыкъгъанды бий.

— Керти айтаса, аны алай къояргъа жарарыкъ тюйюлдю. Терслигин башына жетдирирге керекди. Экинчи жол арба бла отуннга сен кесинг бар да, келтирген отунунгу жартысын аны арбазына элтип тёк, жартысын а кеси арбазынга келтир,— дегенди анга Чонай.

ЭЛБЕР

Бир жол ыгъышда адамла элберле айтыша тургъанлай, Чонай да ары баргъанды. Тынгылай кетип, кесин сёзге къошханды.

— Мен бир элбер айтайым да, аны билсегиз, юйде жангыз иригими союп, сизге ашатырма,— дегенди.

— Айт алай эсе, айт. Семиз эт ашаргъа тансыкъ болуп турабыз,— деп мысхылдатхандыла ыгъышдагъыла.

— Ахшы, айтайым. Жаланда, былай, иги къулакъ салып тынгылагъыз: Тыкыр-тыкыр-тыкыра, ортасында макъыра. Эки машок азыгъы, чат арасында къазыгъы. Хы, билигиз энди!

Аны эшитгенлей, урчукъ ийире тургъан тиширыула, пырх-чырх этип, бетлерин бир жанына бургъандыла. Къар кишиле уа Чонайгъа къаты гурушха болгъандыла.

— Сен онгмагъан бир адамса. Былайда уллудан-гитчеден да уялмай, сантла жаншайса,— деп урушхандыла анга.

— Угъай, угъай... мени элберимде бир тюрлю сант жокъду,— деп, Чонай женгдирмегенди.

— Сора не затды ол, сант болмай?

— Ол а бешикдеги къагъанакъды,— дегенди Чонай.— Тыкыр-тыкыр-тыкыра деп, бешикни эхчелгенине айтылады. Ортасында макъыргъан а — къагъанакъ. Эки машок азыгъы уа — анасыны эки ёшюню. Ол сиз бек ишекли болгъан зат — чат ортасында къазыгъы уа — СЫППАСЫ!

КЕЛЕЧИЛЕГЕ ЖУУАП

Бир жол, Чонайны къызын тилей, келечиле келедиле.

— Оллахий, Чонай, жашны игилигин айтып тауусаллыкъ тюйюлбюз. Аракъыны къатына да жанламайды. Тютюн да ичмейди. Къойдан да жууашды. Жангы келинча, уялчакъды. Айтдырмай къоймай эсенг, хычинле окъуна эте биледи!..— деп, келечиле киеулюкню аяусуздан махтагъандыла.

— Да ол, сиз айтханча эсе, анга къатын излеп бош айланасыз. Аны кесин эрге берип къояргъа керекди,— деп, Чонай келечилени ызларына къайтарып ийгенди дейдиле.

ЖЫЛЫ СЁЗЛЕ

Бир жол Чонайны келин келтирген жерге чакъырадыла. Стол башында олтургъан тамата уллугъа, гитчеге да сёз берип, Чонайны уа истемей къояды. Аны алай этгени Чонайгъа ачыу тиеди. Ахырында, адамла ашап-ичип, кеф да болуп, бир бири айтханларын ангыламай башлагъан кезиуде тамата Чонайгъа бурулуп:

— Сен да бош олтуруп турма да, бир-эки жылы сёз айт,— деди. Чонай, олтургъан жеринден туруп:

— Бёрк, тон, жамычы, уюкъла, мамукъ кёнчек, жюн жууургъан, исси шорпа, жай чилле...— деп, жерине олтурду.

—Охо!.. ол айтханларынг а неди?! — деп сорду тамата.

— Да жылы сёзле айт дединг да — айтдым,— деди Чонай.

Курнаятчы Алдарбекни хапарлары

АЛДАРБЕКНИ СЁЗЮ

Бек алгъа танышхан этейик: Арысы-бериси болмагъанлай, мени атым — Алдарбекди. Малкъарлыма. Туугъан элим Курнаятды. Манга Хожа дерге да кюрешгендиле. Алай мен Хожа тюйюлме. Мен белгили тукъумдан чыкъгъанма. Къарындашларым, эгечлерим да кёпдюле. Бир къарындашым Германия тийресинде жашайды. Ким биледи, сиз аны атын эшитген да болурсуз. Ол — барон Мюнхгаузенди. Экинчи къарындашым Алдаркёсе — Къазахстандады. Жер-жерде туугъан-туудукъла да кёпдюле. Алай мен аланы артыкъ махтаргъа сюймейме. Нек десегиз, ала алдауукъчула, ётюрюкчюле болгъандыла. Мен а кеси ёмю-

рюмде бир ётюрюк сёз айтмагъанма. Жангыз бир адамны алдамагъанма. Ётюрюк айтып, чыпчыкъны окъуна жанына тиймегенме. Аны себепли курнаятчыла мени бек сюедиле. Башымдан озгъан хапарланы айтсам, мени сиз да сюериксиз. «Кёп жашагъан кёпню кёреди»,— дейдиле. Мен а кёпден бери жашайма. Сёз ючюн, мен туугъан заманда жер юсюнде ташла жокъ эдиле. Ма, узакъ эсе, жуукъ эсе да, мен ол заманладан бери жашайма. Аны себепли айтыр хапарларым кёпдюле.

Алайды да, хазыр эсегиз, башлайма...

УЗАКЪ ЁМЮРЛЮ БОЛУУ

Мен эрттегили хапарларымы айтып башласам, бир къауумланы манга иги ийнанырыкълары келмейди, «Сен ётюрюк айтаса, аллай бир эрттеден жашамайса»,— деп тохтайдыла. Аны себепли мен узакъ ёмюрлю къалай бла болгъанымы айтып, ийнанмаучуланы ийнандырыргъа керекме.

Бир жол кеси аллыма уугъа чыкъдым. Манга жарашмагъан кюн болур эди ансы, бир бууаз къояндан сора кёзюме башха жаныуар илинмеди. Ызыма къайтып келе тургъанымлай, аллымда терен къолдан бир уллу къара къуш учуп чыкъды. Къарасам — тырнакъларына не эсе да бир узун зат илинип. Ол да ары бла бери чулгъана. Терк окъуна садакъны тартдым. Атхан огъум бара-барып къушну тюз да бойнуна чанчылды. Ол ачы къычырыкъ этди да, келе келип, мени аллыма тюшдю. Аны уллулугъун андан билигиз — мыллыгы бир гектар жерни жапды. Мен сейиртамаша болуп тургъанымлай, аны къанат тюбюнден жилянны башы кёрюндю. Ёмюрде бир затдан къоркъмагъанем, бу жол а жюрегим элгенди. Артха чегиндим. Жилян башын мени таба созду. Аны кёз тёгереклеринде бла тамакъ тюбюнде окъадан этилгенча ариу накъышлары бар эди.

— Къоркъма менден,— деди жилян, адамча сёлешип. Мен тамашагъа къалдым. Къоркъгъанымдан да бек къоркъдум.

— Бу малгъунну тюбюнден чыгъаргъа болуш,— деп жалынды манга жилян. Аны ауазы сыбызгъы согъулгъанча алай ариу эшитилди. Акъырын барып, къушну къанат къыйырын кётюрдюм.

— Мени къуйругъум бу малгъунну тырнакъларына илинипди,— деди жилян, кёзлеринден жилямукълары саркъып.

Жерге бауурланып, къушну къанат тюбюне кирдим. Аман кюнюм башыма келди. Тунчугъургъа аздан къалдым. Болса да артха бурулмадым. Сюркелип барып, къушну аякълары болгъан жерге жетдим. Аны къурч тырнакъларындан жилянны къуйругъун ычхындырдым. Къолларым жилянны жараларындан саркъгъан къанига боялдыла. Кесим да онгсуз болдум. Къарыуум тауусулуп, жеримден тебалмай къалдым. Бу кезиуде жилян къуйрукъ белиме чулгъанды да, мени тышына тартды. Кюнню жарыгъын кёргеннмде, ёлмей къутулгъаныма къууандым.

— Сау бол, ашхы улан, сен мени ёлюмден къутхардынг,— деди жилян, тёгерек чулгъанып. Сора къанай тургъан къуйругъун аузуна жуукъ тутду да, анга юч кере тюкюрдю. Олсагъатдан къаны тохтап, жаралары сау болуп къалды. Бираздан ол кёзлерин менден букъдуруп, жиляп тебиреди.

— Нек жиляйса? — деп, мен гузабагъа къалдым.

— Манга бу жашаудан эсе ёлгеним иги эди,— деди ол.

— Не-е-е-к?!

Жилян мени сорууума жууап берирни орнуна, кёз жашларын мант башла бла сыйпап, кетип тебиреди. Чабып барып, аллына сюелдим.

— Сени не эсе да бир къыйынлыгъынг барды. Айт манга. Къолумдан келсе, болушурма,-- дедим.

— Угъай, ахшы улан, сен манга болушаллыкъ тюйюлсе. Жулдузлада бла планеталада манга кёп батырла болушургъа кюрешгендиле. Алай болалмагъандыла.

— Тилейме, кесинги манга ачыкъ эт!

—О-о, ахшы улан, от жюрекли жигитледен бирлерине ушайса. Мени ючюн жаш жанынгы жоярынгы сюймейме. Болса да, сен мени ким болгъанымы билирге бек итиннгенинги сезип турама. Аны себепли айтайым санга хапарымы.

Мен аны къатында жашил кырдыкга олтурдум. Ол а башын мени тобукъларымы юсюне салады. Солууун ичине тартып, бир да болмагъанча, ауур ахтынды.

— Мен Чолпан Жулдузну къызыма. Атым Жаухарды,— деп башлады ол хапарын.— Анам мени Кюн нюрюне бёлеп ёсдюрген эди. Ариулугъуму юсюнден хапар битеу жулдузла арасына жайылады. Мени кёре кёп кнеулюкле келедиле. Алай мен аладан бирин да жаратмай эдим. Кюнлени биринде бизге Темир-Къазыкъны жашы — Нюрбала келди. Кёргенлей окъуна ол да, мен да бир бирибизни сюйдюк. Алай, не медет, бизни насыбыбыз тутмады. Тамбла тоюбуз боллукъду деген кюнню ингиринде алтын бахчабызгъа чыкъдыкъ. Нюрбала да, мен да алтын

чапыракълы гюллени ариу нйнслерин нйисгей айлана эдик. Ол чуруда битеу дуния башында биз экибизден насыплы болмаз эди. Къарап бир бирден тоймай эдик. Алтын бахчада айлана кетип, ызыбызгъа къайтыргъа тебирегенлей, аллыбызгъа бир къарт къатын тюбеди. Къарап-къарагъынчы Нюрбаланы юсюне юфгюрдю да, аны таш этип къойду. Мен къычырыкъ этдим. Къалабыздан уллу аскер чабып чыкъды. Аскерчиле ары-бери бола тургъунчу, къарт къатын бетиме юфгюрдю да, мени жилянига бурду. Кеси уа къаргъа сыфатха кирди да, мени тырнакъларына илиндирип, алды да кетди. Чолпан жулдуздагъыла ызымдан къарадыла да къалдыла. Ма, ахшы улан, андан бери кёп жыл озгъанды. Бу малгъун мени алып жулдуздан жулдузгъа кёче айланады. Муну манга сынатмагъан азабы къалмагъанды.

— Санга аллай бир не дерти барды муну?.. Сора бу кеси да кимди? — деп сордум мен.

— Бу Ант деген къарангы жулдузда жашагъан обурду. Мени тилей муну жашы да келген эди. Жети къулагъы бла юч аузу бар эди. Аны кёргенде, къоркъуп башха отоугъа къачып кетген эдим. Ол а барып анасына тарыкъгъанды — Чолпанны къызы мени бла сёлеширге окъуна тенгсинмегенди деп. Анасы уа энди манга ма быллай ишлени сынатып айланады. Муну жашына барыргъа боюн салсам, бу мени ёз сыфатыма къайтарып, юйюне элтирик эди. Мен а аны унамайма. Унагъан да этерик тюйюлме. Андан эсе мен ёлюрге керекме. Ма, ол бийик къаяны башына ёрлейим да, кесими андан атайым. Башха амалым жокъду.

— Да нек жокъду?! — дедим мен жилянига.— Кёресе, бу обур ёлдю. Сен энди эркин болгъанса.

— Угъай, ол ёлмегенди,— деди жилян, ахтынып. — Муну жаны терендеди. Бусагъатда аны, бош, эси азып турады. Юч кюнден ол эсин жыярыкъды.

— Да мен аны башын тайдырайым да, ёмюрде эсин жыймазча этейим,— дедим, белимде къамагъа узалып.

— Угъай, эталлыкъ тюйюлсе. Алай этеме десенг, ол бютюн да терк аязырыкъды. Сенден да озгъан кёп батырла кюрешгендиле муну бла. Болалмагъандыла. Кеслерин жойдуруп къойгъандыла. Сен, иги жаш, жанынгы сакъла. Юйюнг къайда эсе да, теркирек ары жетерге кюреш. Бу эсин жыйса, къутулалмазса...

— Угъай, Жаухар, мен сен суннганча къоркъакъладан тюйюлме. Мен санга болушургъа сюеме.

— Огъурлу адам кёрюнесе. Сау бол. Сен манга бир зат бла да болушаллыкъ тюйюлсе. Сау къал.

— Угъай, угъай...— деп, мен аны иерге унамай тохтадым.— Мен жаным сау къадарда санга болушургъа керекме.

Жилян эки-юч кере да ахтынды.

— Манга бу жарыкъ дунияда жалан да бир адам болушаллыкъды — деди ол, сагъышлы болуп.

— Кимди ол? — деп ашыгъыулу сордум.

— Билмейме. Мен аны танымайма,— деди жилян.

Мен ачыу этдим.

— Ол адамны манга тюшюмде къарт ыннам айтхан эди. Ол Айдан узакъ болмай Жер деген планетада жашайды деген эди.

— Да бу Жерди! — дедим мен.

— Алаймыды?! — деп сейирсинди жилян.— Сора бу Жерди. Мен а бу ариу ханслары болгъан къайсы планета болур деп тура эдим.

Жилянны гитче кёзчюклери жарыкъ болдула. Ол, башын ёрге кётюрюп, тёгерегине къарады.

— Къайда табайым мен ол адамны? — деп термилди жилян.

— Атындамы билмейсе? — деп сордум мен.

— Атын къарт ыннам айтхан эди. Эсиме тюшюре турама... аты... аты Алдарбек деген эди.

Тилим тутулуп, аузумдан сёзюм чыкъмай къалдым.

— Нек тынгылайса? — деп сорду жилян.— Аны жашагъан жерни да айтхан эди ыннам... Курнаят деген болур эди дейме. Аллай элни эшитгенмисе?

— Эшитгенме! — дедим.

— Кел сора. Мени ары теркирек жетдир. Бу малгъун эсин жыйгъынчы Алдарбекни тапсам, ол мени азапдан къутхарлыкъды.

— Да Алдарбек менме. Курнаятда менден сора Алдарбек жокъду...

Жилян, тамаша болуп, кёзюме къарап къалды. Сора, ауур ахтынып, айтды:

— Бизде, Чолпан жулдузда, ётюрюк айтхан бек уллу гюняхха саналады. Сизде уа...

— Оллаха-билляха-цилляха-гилляха, мен ётюрюк айтмайма! — деп, ант этдим.

— Ахшы, алай эсе, аны сынагъан къыйын тюйюлдю. Бусагъатда бу малгъунну сол кёзюнден жилямукъларын тама турады. Дунияда ол жилямукъладан кючлю уу жокъду. Бар да, ууучунгу жилямукълагъа тут. Алдарбек эсенг, санга бир зат да боллукъ тюйюлдю. Алдарбек тюйюл эсенг а, жаныл, урходук болуп кетериксе. Тюшюндюнгмю?

— Хоу, тюшюнгенме — деп, арсарсыз къара къушну аллына бардым. Башы бир жанына салынып, сол кёзюнден жилямукълары саркъа тура эди. Бара-барып ууучуму тамычылагъа тутдум. Жилян битеу ёресине ёрге кётюрюлюп, манга къарап тура эди. Жилямукъладан ууучум толду.

— Алдарбек, жанынга къор болайым! — деп, къаты жилямсырады жилян.— Ууучунгда ууну бери жетдир.

Мен анга ууну алып келдим. Ол терк окъуна аны ичип къойду. Бир кесекден жилян, чулгъана барып, ариу къыз болуп аллыма сюелди. Жыякълары нюр жана эди. Мен ёмюрюмде аллай ариуну кёрген угъай, айтып да эшитмеген эдим.

— Алдарбек, жаным,— деп, Жаухар мени къучакълады.— Энтда да бир жумушуму эт. Бу малгъунну къанат тюклеринден бири акъды. Аны табаргъа керекди. Ол да жалан да сени къолунгдан келликди.

Акъ тюкню мен кёп изледим. Ол къушну онг къанатыны бек терен жеринде кёреем. Мен аны тартып юзгенде, къара къуш ачы къычырыкъ этди.

— Энди ёлдю,— деди Жаухар, къууанчы ичине сыйынмай.— Тюкню бери келтир.

Мен тюкню алып келип анга бердим.

— Алдарбек, бу тюк мени Чолпан жулдузгъа да жетдирликди, сюйгеним Нюрбаланы да таш къуршоудан чыгъарлыкъды,— деди Жаухар, къууанчын къайры сыйындырыргъа билмей.— Хайда, жаным, Алдарбек, сау къал. Санга этерик ахшылыгъым а жалан да бирди — ёмюрюнг узакъ боллукъду... Минг жылла бла!

Алай айтып, Жаухар кёкге учуп кетди.

Ма, мени кёп жашагъаным анданды.

ШАЙТАНЛА АРАСЫНДА

Шайтанла энди къуругъандыла ансы, эртте заманлада кёп болуучу эдиле. Ала адамланы алдап болгъандыла. Акъылдан окъуна шашдырып тургъандыла. Ала бла мен да бир кере тюбешгенме. Аны юсюнден хапарымы да айтайым сизге.

Бюгюн кибик эсимдеди: Курнаяны баш жаны жилян жырмаз къалын агъач болуучу эди. Ары баргъан не да тас болуп кете эди, не да андан шайтанлы болуп чыгъа эди. Къысхасын айтханда, агъачны ичи шайтандан толу эди. Атлары айтылгъан батырла окъуна ары кирирге базынмай болгъандыла.

Бир жол манга Холам башында Усхур деген шахаргъа барыргъа тюшдю. Анда базук сындырыучуланы битеукъыраллыкъ эришиулери бара эди. Пелиуанла сындыралмагъан бугъа базукну сындырып, биринчи саугъаны мен алдым. Саугъа уа аллай саугъамы эди! Къуш къанатлы акъ ажир... Алтын жюгени бла! Анга да минип, Курнаятха къайтдым. Юйге келсем, атам да, анам да, къарындашларым да жиляй тура эдиле. Мени ахым кетди.

— Не болгъанды сизге? — деп сордум.

— Отубуз ёчюлдю, эшигибиз жабылды! — дей, анам юсюме къапланды. — Шамсачыкъны шайтанла, алдап, алып кетгендиле.

— Къалай бла?!

— Итибиз бла ойнай, агъач къыйырына дери баргъанын кёрдюк. Андан сора думп болду да кетди.

— Итибиз а къайда?

— Агъачда юрюп айланады, Шамсаны излеп.

Ауузлугъун чайнай тургъан акъ ажириме секирип миндим. Битеу ахлуларым, жилягъанларын къоюп, манга къарадыла.

— Къайры ахшы жолгъаса? — диди анам, ёзенгиме жабышып.

— Шамсаны излерге.

— Угъай, угъай... бир отдан чыгъып, экинчи отха секиргенлей болмайыкъ,— деп, анам жерге бауурланып жиляды.

— Къой, Алдарбек. Сен агъачдан шайтанлы болуп чыкъсанг, биз ол ачыуну кётюраллыкъ тюйюлбюз,— деп къошду атам да.

Болса да, мен ала айтханнга къарамадым. Ариу эгешчигиме асыры ачыу этгенден, жюрегим турушунлай къызыл жинк болуп къалгъан эди.

Акъ ажирими жюгенин бошлагъанымлай, эки арт аягъыны юсюне чанчылды да, ракетача, кёкге атылды. Асыры къаты желден кёзлерими ачалмадым, къулакъларым да бегитилдиле.

Бир заманда бийик къаяланы юслери бла жортуп баргъанымы эследим да, атымы жюгенин тартдым. Тёгерегиме къарадым. Курнаят кёрюнмей эди. Ёзенлени, тау сыртланы да къалын агъач басып эди. Не этерге билмей тургъанымлай, онг жанымда тик къаягъа ёрлеп бара тургъан бир уллу, къара жилянны кёрдюм. Бир кесекден а эки акъ къарылгъач учуп келдиле да, «жиляу-сыйыт» болуп, кеслерин жилян таба атдыла. Къарасам, къая тырхыкда уя! Аны ичинде балачыкъла! Жилян а аланы ашаргъа бара! Жилян аузун ачып, бойнун уягъа созгъанлай, мен садагъымы

тартдым. Огъум бара-барып, аны кёзюне чанчылды. Къара жилян къаядан эпишге тёнгереди. Эки акъ къарылгъач учуп келип, экиси эки умбашыма къондула да, кёп жырладыла. Сора аладан бири, кесини жютю бурунчугъу бла къанат тюбюн чучхуй кетип, бир тюгюн юздю да, манга берди. Ол адам тилде манга былай айтды:

— Игилик игилик бла къайтарылады. Ма, бу тюкню ал. Аны онг хуржунунгда жюрют. Санга керекли заманда къолунг бла анга тие турсанг, дунияда сени бир жан да алдаяллыкъ тюйюлдю.

Алай айтып, эки къарылгъач да учуп уяларына кетдиле. Кюн да батып, кёз байлана башлагъан эди. Узакъда, агъач ичинде бир жашил талачыкъны эследим да, атымы башын ары бурдум. Талачыкъгъа терк жетдим. Атдан тюшюп, аны отларгъа ийдим да, кесим а жумушакъ кырдыкга сыртымдан тюшдюм. Бек арыгъан болур эдим... олсагъатдан окъуна къалкъып къалдым.

Къулагъыма не эсе да бир къобуз согъулгъан тауушла эшитилип, алай уяндым. Башымы кётюрюп къарасам, арлакъда отла жана, къазанла къайнай. Аланы тёгерегинде жашла, къызла аямай тепсейдиле. Бир мыйыкълы киши къобуз согъады. Эки ариу жаш аны эки жанында олтуруп, дауурбасланы дынгырдатадыла. Бу тийреде эл-журт кёрмегенем, была къайдан чыкъдыла деп, тамашагъа къалып тургъанымлай, бухар бёрклю бир киши къатыма келди.

— Алдарбек сенмисе?! — деди ол, сейирге къалып. — Мен а ингирли бери бу акъ атлы кимди деп турама. Не ишанлап къарайса? Таныялмаймыса?

— Угъа-а-ай...

— Хы, мен анангы къарындашы Хабалайма.

Иги эслеп къарасам, кертиси бла окъуна Хабалай! Эсде-бусда болмай тургъанлай анга тюбегениме бек къуандым.

— Къайдан чыкъгъанса бери, Хабалай? Бу не тойду?

— Была чыганлыладыла. Тау артына кёчюп барадыла. Манга къысха жолну кёргюзт деп тилегендиле да, угъай дерге болмагъанма. Тамбла Теке ауушха дери ашырып, ызыма къайтырыкъма. Сен кесинг а не айланаса?

— Эгешчигими шайтанла алдап, къайры эсе да алып кетгендиле. Аны излей чыкъгъанма.

— Ай-хай-хай, не аман иш болгъанды! Бирге излейик. Бу чыганлылагъа да сорайыкъ, жолда-къолда сабий зат эслеген эселе.

Хабалай бла бирге той бола тургъан жерге бардым. Чыганлыла мени хурметли къонакъча кёрдюле. Бир ариу

кюйюзню юсюне олтуртдула. Олсагъатдан аллыма жюз тюрлю аш салдыла. Мен алагъа тиймедим.

— Аша,— аша! — деп, ала къаты болдула.

— Эгешчигими тапхынчы мен аш ашаяллыкъ тюйюлме,— дедим. Чыганлыла не эсе да бир бири къулакъларына шыбырдашдыла. Хабалай келип, мени къатыма олтурду.

— Была бек къонакъбай адамладыла. Берген ашларындан къапмасанг, кёллерине тиериксе,— деди.

— Къабаллыкъ тюйюлме. Эгешчигими ачыуу тамагъымы бууп турады.

Биз Хабалай бла алай сёлеше тургъанлай, мени аллыма бир тиширыу келип сюелди. Мен аны ариулугъун айтып жетишдираллыкъ тюйюлме. Бетинде жулдузла жана эдиле! Алтын сыргъалары умбашларына жете! Бели уа, къумурсханы белича, инчгечик. Ахырысы къайда болгъанымы да унутуп, аузум ачылып къалдым. Ол да манга къарап къалды.

Бу къыз сени тепсерге чакъырады,— деди Хабалай манга.— Бармасанг, кёлюне тиерикди.

Жеримден учунуп турдум. Чыганлыла тёгерек тохтап, ауаусуздан къарс уруп тебиредиле. Андан къызны да аллыма салып, исламейге чанчылдым! Санларым асыры женгил ойнагъандан, къанатла битген сундум. Къыз да алай ариу тепсей эди!

Къызыу тепсей тургъанымлай, эгешчигим «дыркъ» деп эсиме тюшдю. Санларым бошайдыла, иппирлерим салындыла.

— Не болду санга? — деп, хур къыз жилямсырап сорду.

— Эгешчигим... эгешчигими излерге керекме,— дедим мен. Бу кезиуде къайдан эсе да уку къычыргъанча бир эриши къычырыкъ эшитилди. Мен къоркъунуп сагъайдым. Бирсиле уа къычырыкъ эшитилген жанына къууанчлы болуп къарадыла.

— Эгешчигинги тапхандыла! — деди Хабалай, мени къучакълап,— Кёремисе, была къаллай огъурлу адамладыла.

Кёп да турмай, къарангы агъачны ичинден бир къауум чыганлы чыкъды. Аланы бирини къойнунда мени эгешчигим — Шамсачыкъ!

— Алдарбек... Алдарбек...— деп, эгешчигим жиляп, эки къолун да манга созду. Къуунгандан не этерге билмей къалдым. Шамсачыкъ эки къолу бла да бойнума чулгъанып, кёкюрегиме жабышды.

— Эгешчигинги сау-эсен табылгъаны ючюн жангыдан той этейик, ашайыкъ, ичейик,— деп, чыганлыла къууанч тыпырлы болдула. Мени жериме олтуртдула. Хабалай алгъыш этип, боза аякъланы алдырды. Мен аякъны аузума жетдире баргъанлай, эгешчигим къулагъыма «ичме» деп шыбырдады. Хабалайны ачыуу чыкъды.

— Сабий къыз уллуланы къатында тынч олтуруп турургъа керекди,— деп эсгертди ол эгешчигиме. Нек эсе да, чыганлыла да тынгысыз болдула. Мени бла тепсеген ариу къыз а келе келип, Шамсачыкъны мени къатымдан алып кетерге умут этди. Аны мен да унамадым, эгешчигим кеси да унамады. Биягъы боза аякъны аузума элтип башлагъанлай, Шамсачыкъ къолчугъу бла быгъыныма тийди. Аны алай этгени мени сагъайтды. Акъ къарылгъач берген тюк эсиме тюшдю. Къолуму хуржунума сугъуп, тюкню бери чыгъаргъанымлай, тёгерегим къуйрукълу шайтанладан толду да къалды! Анамы къарындашы Хабалай а мюйюзлю шайтан болуп чыкъды. Мени бла тепсеген «хур» къызны уа соргъан иш да этмегиз. Аны жапысындан адам угъай, таш къоркъур эди. Шайтанла ары-бери къачып, думп болдула. Отла да жокъ, къайнагъан къазанла да жокъ. Эгешчигим бла мен къалдыкъ. Аллыбызда дуния бла бир хылымылы кир затла...

Шамсачыкъны къойнума къысып, мен да къачар къайгъыгъа кирдим. Алай, къайры къачаргъа билмей эдим. Тёгерегим къалын агъач, къарангы кече! Атым да къайда эсе да жокъ. Агъачдан чыгъаргъа жол излей, аман кюнюм башыма келди. Къарыууму тауусуп, амалсыз болуп тохтагъан кезиуюмде акъ ажирими кишнеген тауушун эшитдим. Асыры къууаннгандан арыгъанымы иш да унутдум. Атны тапдым. Ол терекге тагъылып тура эди.

Шабат кюнню эрттенлигинде эгешчигим бла бирге элибизге жетдим. Битеу курнаятчыла тышына чыгъып, тамаша болдула. Ол кюнден тебиреп агъачларыбыздан, таулларыбыздан да шайтанла къурудула. Бюгюн да, бюгече да ала мени кёрселе, ахлары кетеди. Акъ къарылгъачны къанат тюгю хуржунумда болгъаныи ала биледиле. Аны ючюн сыгъадыла менден.

ХАЙЫУАНЗАВР

Жаныуарла шёндю ууакъгъа айланнгандыла ансы, эртте, мен жаш заманда, ала бек мазаллыла болуучу эдиле. Атларына да башха тюрлюрек айтыучек. Сёз ючюн, ийнеклеге — ийнекзаврла деучю эдик. Къоянлагъа — къоян-

заврла, сарыуеклеге — сарыуекзаврла, эшеклеге — эшекзаврла, жилянлагъа — жилянзаврла.

Бизни Акъбоюн деп ийнекзаврыбыз болуучу эди. Анам харип аны сауар ючюн къая башына чыгъыучу эди. Алайсыз ийнекзаврны эмчеклерине жеталмаучу эди. Бусагъатда бюрче деген затынг кёзге хазна кёрюнген да этмейди. Бурун заманда уа бюрчезаврла шёндю пилле тенгли болуучу эдиле. Аладан бири секире келип аркъанга къонса, сюрюшдюрген этиучю эди. Чум тыякъча узун ийнесин экки жауурунунгу ортасына чанчып, къанынгы ичип кетсе уа, жууулуп сыгъылгъан кисей жабыуча, чиммакъ болуп, хуерилип къалыучу эдик.

Курнаятда бегирек да эшекзаврла кёп болуучу эдиле. Аладан бири бла агъачха барсакъ, юч-тёрт жылгъа жетерча отун алып келиучек. Не да тауукъзаврладан бирин сойсакъ, сау жылгъа этсиз болмаучек. Бусагъатдагъы тауукъла уа бир ашаргъа да жетмей къаладыла.

Алай ол заманда адамлагъа къоркъуу да уллу эди. Сарыуекзаврла, жилянзаврла, къапланзаврла кибик жаныуарла алларына тюбеген адамланы «хап» деп жутуп къоюучу эдиле. Хайыуанзаврла деп аладан да озгъан бирле болуучу эдиле да, ала уа адам жаныауар деп къарамай, алларына тюшгенни сибирип кетиучю эдиле.

Бир эрттенликде курнаятчыла жарыкъ кюн тийип тургъанига уяндыкъ. Таула, сыртла, къаяла да алтын суу ичирилгенча жылтырай эдиле. Анам ийнекзаврны сауып бошап, челек бла сютюн юйге кийирди. Мен аны башында кёмюгюн ашап тебиредим. Бек сюйюучем жангы сауулгъан сютню кёмюгюн жаларгъа. Бир заманда тышы къарангы тартды. Юйдегиле къайгъылы болдула. Кюн тутулгъан сундукъ. Барыбыз да чабышып эшикге чыкъдыкъ. Ой, сени жауунг да аллайны кёрсюн: Курнаятны чыгъыш жанында къоргъашинли къаяны башына хайыуанзавр келип! Кесини тау кибик уллу саны бла кюнню жарыгъын тыйып, элге къарангы бет алдыргъан да ол эди. Халкъ жиляу-сыйыт болду. Хар ким къачышып къая ырбынлагъа, дорбунлагъа, букъдула. Чычханзаврланы тешиклерине киргенле да бар эдиле. Адамла бла бирге ийнекзаврла, сарыуекзаврла, жилянзаврла да къачышдыла. Къачмай жалан да мен къалдым. Чычханзаврны тешигинден: «Алдарбек, бери кел!» — деп, атам гузаба этип къычырды. Алай мен тешикге кирмедим. Тюзюнлей къоргъашинли къаягъа атландым.

Кертисин айтханда, хайыуанзавр бла демлешип, анга къарыу эталмазлыгъымы биле эдим. Алай халкъым ючюн мен бир заманда да бир затдан артха турмагъанма. Ёлсем

ёлюрме, ёлмесем бир мадар этерме деген инет бла Къоргъашинли къаягъа ёрледим. Баргъанымда, хайыуанзавр, жанындан да жатып, жукълап тура эди. Не эсе да, арып, жукълап къалгъанды. Алай болмаса, Курнаятны эндиге дери сибирип бошарыкъ эди.

Жюрегим отча жанды. Алай не этерге уа билмейме. Этип не этерикме — мен аны тырнагъы чакълы бир да жокъма. Турушумлай топ болуп атылсам да, эсине аллыкъ тюйюлдю. Амалсыздан тёгерегине айланама. Ёрге, энишге чабама. Бир заманда ол узун тартып хурулдады да, кёзлерин ачды. Мен таш артына букъдум. Аунай кетип, аякъларыны юсюне турду. Эмен тереклеча, жыйырма бла жети аягъы бар эди. Къуйругъу уа асыры узундан къыйыры къайда эсе да кёрюнгенда этмей эди. Къызыл тилин чыгъарып эринлерин жалай, Курнаятны башындан энишге къарады. Аузун кенгнге ачып, ичине хауа тартып башлады. Тёгерек боран болду. Шууулдагъан жел бла бирге ташла, агъачла учуп келип, хайыуанзаврны аузуна ташайдыла. Ол аны жаратмады. Ачыуланып, ташланы, агъачланы да артха тюкюрдю.

— Бу журтну адамы, жаныуары да къайры думп болгъанды?! — деп къызды хайыуанзавр. (Ол заманда жаныуарла да адамлача сёлешиучю эдиле.) Мен чабып аны аллына бардым. Ол мени жутаргъа тебиреди.

— Тохта! — дедим мен анга.— Бу журтну адамы, жаныуары да ма ол анда терен къолгъа букъгъандыла.

— Да сора мен аланы андан ичиме къалай тартайым? — деп адыргы этди хайыуанзавр.

—Да ол алай къыйын тюйюлдю...— дедим мен.— Былайдан ары секирсенг, аланы юслерине тюшюп къаллыкъса.

— Хом, хом, чом!.. Ол зат мени акъылыма къалай келмегенди? Бусагъат...

Алай айтып, хайыуанзавр Къоргъашинли къаяны башындан энишге секирди. Ол тюбюнде ташлагъа тийип чачылды. Битеу Курнаят къууанч тыфырлы болду. Адамла бичакъла алып, хайыуанзавр чачылгъан жерге жетдиле. Аны этинден кесип, ашап тебиредиле. Мен чабып жетгенде, бирле къуса, бирле уа сылхыр болуп тура эдиле.

Хайыуанзаврны эти харам болгъанын билип, адамла юйлерине къайтдыла.

Бусагъатда биреу биреуге аман айтама десе: «Сен хайыуан эт ашагъын»,— дейдиле. Билемисиз, ол сёз ма ол заманладан къалгъанды.

«ЖАХАНИМ ТАШЫ»

Эртте заманлада Курнаятны ёрге жанында адам сыфатлы бир къара таш болгъанды. Аны кесине да «Жаханим ташы» дегендиле. Бу ташны юсюнден асыры кёп таурух айтылгъандан, адамланы къулакълары окъуна чюуюлдегендиле. Таурухла да алай бош таурухла тюйюл эдиле. Бири бириндан сейирлик, бири бириндан тамаша! Барындан да сейирлиги уа неди дегенде, ташны къатына баргъан адам, не да мал болсун, олсагъат думп болуп къалгъандыла. Ол себепден, «Жаханим ташына» жанларгъа киши да базынмагъанды.

Ёсюп, хайт деген жаш болгъанымдан сора, барып, ол ташны, не зат эсе да, кёрюрге таукел болдум.

«Жаханим ташына» атланнгнымаы билгенлеринде, атам-анам да, битеу жуукъларыбыз да, аллыма тизилип, чалман болуп къалдыла.

— Сен жанынгданмы тойгъанса! Аны къатына баргъан адам угъай, башы бла учуп баргъан чыпчыкъ окъуна сау къалмайды,— дегенни айтып, барысы да оу-шау этдиле. Аланы жабыларына курнаятчыла жыйылдыла. Уллусу, гитчеси да, бир болуп, мени «Жаханим ташына» жибермезге кюрешдиле.

Кеси адамларымы хахайларына, къалгъанланы тилегенлерине да къулакъ салмай, «Жаханим ташына» жол тартдым. Белимде къамамдан сора уа зат да жокъ.

«Жаханим ташны» тёгерегинде къалын чырпыла бла чыгъанала ёсгендиле. Былайгъа минг жылла бла адам аягъы басмагъаны билинип тура эди. Кенгирекде тохтадым да, не бар, не жокъ деген хыйсап бла, тёгерекге къарадым, къулакъ салып тынгыладым. Жукъ кёрмедим, бир тюрлю тауш да эшитмедим... Андан ары бардым. Чырпыла бла чыгъаналагъа жетдим. Ала уа асыры къалындан, баралмай, тохтап къалдым. Сора къамам бла жол сала башладым. Чыгъаналагъа къолларымы тырнатып, юсюмде кийимлерими да жыртдырып, бек къыйналдым. Болса да ызыма уа къайтмадым.

Бара кетгенде уа, жаууng да аллайны кёрсюн: адам, мал сюекледен атлап къарыу жокъ. Амалсыз болуп, тохтадым. Къарасам, сол жанымда чыгъанала ичинде—бир жангыз гюлчюк! Ол кесини къызыл чапыракълары бла манга узалгъанча кёрюндю. Чыгъаналаны къыра кетип, анга жетдим. Ол а манга шыбырдап, адамча сёлеше башлады. Мен асыры сейир этгенден, артыма ауаргъа аздан къалдым.

— Алдарбек, жанынга къор болайым,— деди ол манга назик ауазчыгъы бла.— Мени къутхараллыкъ жалан да сенсе! Болуш манга. Мен а къыйынынгы унутмам.

— Сен кимсе? — деп сордум, сейирден ичим улуй.

— Мен бу «Жаханим ташны» ауанасыма.

— Ауанасымы дейсе?.. Сора мени уа къайдан таныйса?

— Жер башында бир затдан да къоркъа билмеген, батыр жюрекли адам туумай къалмазын мен биле эдим. Алай адам туугъан кюн мен чагъаргъа керек эдим. Алайды да, мени чакъгъан кюнюм бла сени туугъан кюнюнг бир болгъандыла. Атынгы уа манга акъ жин келип, айтып кетгенди. Сени андан бери сакълайма...

— Да сора бу «Жаханим ташы» дегенлери не затды да?

— Шёндю аны айта турургъа заман жокъду. Жетмиш жети башлы сарыуек бусагъатчыкъда жукълап турады. Бу ташны сакълагъан да олду. Сен аны жоялсанг, мени да къутхараллыкъса. Жоялмасанг а мен ёмюрден ахыргъа таш кепге киргенлей къаллыкъма.

Бу кезнуде бир къаты шууулдагъан тарууш эшитилди.

— Оу кюнюм, сарыуек уяна турады. Бусагъат сени адам болгъанынгы билип къоярыкъды. Мени бир чапрагъымы юз да, тил тюбюнгде букъдур,— деди гюлчюк, жилярыгъы келе.

Мен ол айтханча этдим.

— Сарыуекни хар башы сени жутаргъа кюреширикди. Алай сен кесинги жалан да багъыр такъыялы башына жутдур.

— Нек? — дедим мен, бир кесек къоркъгъанчыкъ да эте.— Мен кесими анга жутдура турмай, сарыуекни ёлтюрюп къойсам а?

— Ол зат бир кишини да къолундан келлик тюйюлдю. Сени багъыр такъыялы баш жутса, аны къарнында менича ёсген гюлню кёрлюксе. Алай аны чапыракълары дум-къарадыла. Сен аны юзалсанг, сарыуек да ол заманда ёллюкдю.

— Да ол мени чайнап жутса, менден не къаллыкъды?

— Чайнап башхалары жутадыла. Такъыябаш а чайнамай жутады. Аны тишлери жокъду. Ол сени жутхандан сора, чапыракъчыкъны тил тюбюнгден чыгъарырса. Ол а чыракъча жарытыр, къара чапракълы гюлчюкню табаргъа болушур...

Гюл айтырын айтып бошагъынчы, «Жаханим ташны» тюбюнден жетмиш жети сарыуек баш, ёрге кётюрюлюп, ауузларындан от чачыла, тёгерекни ийисгедиле. Сора ала-

дан бири манга узалды. Мен андан бир жанына секирдим. Бирсилери кезиу-кезиу манга чаба башладыла. Мен, арыбери секире, кесими аланы бирине да тутдурмадым. Ала мени ортагъа алдыла. Алайлай, къыйырда такъыясы болгъан башны шарт эследим. Ол мени, маракону къапханча, аузуна къабып, жутуп ийди. Мен а бир багушлу жерге барып тыгъылдым. Солургъа да онг болмай къалды.

Тил тюбюмден гюл чапракъны чыгъарып, къолума алгъанлай, ол чыракъча жанып, сарыуекни ичин жарытды. Асыры къызыудан бла ийисден, башым тёгерек айланып, эсим азаргъа аздан къалдым. Болса да, битеу кючюмю салып, къара чапыракълы гюлню изледим. Излей кетдим да, тапдым! Бара-барып аны бери тартханымлай, жер тепгенча болду. Алай гюлню уа къолумдан ычхындырмадым. Бар кючюмю салып, аны экинчи кере тартханымлай а, ол, юзюлюп, къолума келди. Сарыуекни ичи тенгиз толкъунча къайнады. Бир кесекден шошайды. Суукъ болуп тебиреди. Къамамы къынындан чыгъардым да, сарыуекни къарнын жарып, андан алай чыкъдым. Мен чыкъгъанда, тышында къарангы болуп, кёкде жулдузла жилтирей тура эдиле.

— Алдаребк, къолунгда гюлню къара чапыракъларын юз да ташны юсюне ат! — деди къызыл гюл. Мен ол айтханча этдим. Алайлай, таш тютюн этип жанды да, бир кесекден, топ атылгъанча, атылды. Асыры къаты атылгъандан, таула окъуна гюрюлдедиле. Таш ары-бери чачылгъанда уа — ариулугъу кёзню къамата, бир хур къыз манга ышара къарады.

— Сен кимсе? — деп сордум анга.

— Кёкде алты жулдузну кёремисе? — деди ол, бармакъчыгъын кёкге буруп.— Ала алты угъай, жети болургъа керекдиле. Биз жети эгеч эдик. Алай мени Ибилис, урлап кетип, жерге келтирип, таш этип къойгъан эди. Энди уа мен жериме къайтыргъа керекме. Эгечлерим да къууанырла. Сен а, жигит жаш, сау бол! Жашагъан ёмюрюнгде къыйынлыкъгъа тюбесенг, бизге, Жетегейлеге, къарай тур. Биз сени не палахдан да сакъларбыз.

Алай айтып, жулдуз къыз учуп кетди. Ызындан кёкге къарагъанлай къалдым. Бир кесекден а алты жулдузгъа жетинчиси къошулгъанын да кёрдюм. Энди жетиси да бир аламат жарыкъ жана эдиле.

Мен да ызыма къайтдым. Курнаятчыла, тышына жайылып, къайгъыгъа къалып тура эдиле. Мени сау-эсен къайтханыма къууандыла.

— Алдарбек, ол атылгъан не зат эди? — деп сордула.

— «Жаханим ташым»,— дедим мен. Ала уа, айтханыма ийнанмай, бир бирлери бла къуш-муш эте, юйлеринге кетдиле.

Эртденликде, барып, «Жаханим ташы» жокъ болгъанын кёргенде уа, манга махтау салдыла.

ОБУР

Бу иш бек эртде Курнаятда болгъанды. Аны бир къауум затларын унутхан окъуна этгенме. Болса да эсимде къалгъанларын айтайым...

Ол заманда манга он юч жыл толгъан эди.

Бир жол анамы кичи эгечини Балбет деген бир ариу къызчыгъы кюндюзгю кюнде, ойнаргъа деп юйлеринден тышына чыкъгъанлай, думп болуп кетди. Курнаятчыла уллу къайгъыгъа къалдыла. Къарт да, жаш да таулагъа, тюзлеге жайылып, ариу Балбетчикни изледик. Сау ыйыкъ изледик... ай изледик... жыл изледик — табалмадыкъ. Барыбыз да ачыу этдик. Анасыны уа ичи асыры кюйгенден, чачы чиммакъ болуп къалды.

Мени Хайдарукъ деп бир антлы тенгим болуучу эди. Халкъ тохтагъанда да, ол тохтамай, тас болгъан къызчыкъны излегенлей турду. Аны адети алай болуучу эди: элибизде бир зат тас болса, аны тапхынчы тыйылмаучу эди. Таулада, агъачлада ажашхан мал болса да, ол табыучу эди. Анга болушлукъ этген Салпыкъулакъ ити эди. Къайры чыкъса да, аны биргесине алып чыгъыучу эди. Ол итни юсюнден адамланы ауузларында кёп тюрлю сейир хапарла да жюрюй эдиле. «Салпыкъулакъ жерде ийислени угъай, жулдузланы ийислерин окъуна сезеди»,— дегенле да бар эдиле. Тап алай окъуна эсе да, Хайдарукъ Балбетчикни табар деп ышаннган адам жокъ эди. Мен да ийнанмай эдим къызчыкъ табылыр деп.

Туманлы кюнлени биринде чабакъ тутаргъа эсиме тюшюп, Черекге бардым. Къарасам суу бойнунда Хайдарукъ айлана тура эди. Ити уа ары бла бери чабып, таш ырбынланы ийисгей эди. Бир-бирледе башын ёрге тутуп, кёкде учуп айланнган кёгюрчюнлеге къадалып юре эди.

— Салам алейкум, Хайдарукъ! — дедим, тенгими къолун тутуп.

— Алейкум салам,— деди ол мудах халда.

— Сен энтда да Балбетни излей болурса!

— Хоу.

— Бош кюрешесе,— дедим ачыкъдан. Хайдарукъ, башын энишге ийип, ауур кючсюндю.

— Сен да алаймы айтаса? — деди ол, жанына тийгенимми сездирип.

— Да кесинг сагъыш эт: Балбет тас болгъанлы эки жыл озуп барады. Ол сау болса, андан бери аны бир тауушу эшитилир эди.

— Балбет сауду! — деди тенгим. — Ол сау болмаса, мен аны излеген да этмез эдим.

— Къалай сауду! Сен аны къайдан билесе? Кёргенми этгенсе?

Бу заманда Салпыкъулакъ бизни къатыбызгъа келди да, не хапар айтасыз дегенча, тюбюбюзден ёрге къарады.

— Аны сау болгъанын манга ма бу билдирип турады,— деп Хайдарукъ итини башындан сылады. Сора хуржунундан бир быстырчыкъны чыгъарды да аны итине ийисгетип: «Бар, изле!» — деди. Ол алай айтханлай, Салпыкъулакъ бурнун бирде жерге тирей, бирде кёкге чюелте, бизден кери кетди.

—Бу Балбетчикни жыйрыкъчыгъыды,— деди Хайдарукъ къолунда быстырны мени кёз аллыма тутуп.— Анасындан алгъанма. Ол манга ийнанады. Андан башха бу элде жангыз биригиз ийнанмайсыз мен Балбетчикни табарыгъыма.

— Тохта, сен керти да кёлюнг бламы ийнанаса аны табарыгъынга?!

— Ийнанама, Алдарбек. Билемисе, адам ёлсе, аны ийиси эки жыйырма кюнден сора жокъ болуп кетеди. Балбетчикни ийиси уа турады. Салпыкъулакъ аны сезеди. Аны ийиси бла ол элибизни ичин къыдырады. Къайда эсе да, къызчыкъ узакъ кетмегенди. Ол мындады...Элде...

Мен тенгими шашып тургъаннга ушатдым. Алай аны толу ышаныулукъ бла айтханы мени тамашагъа къалдырды. Биз алай сёлеше тургъунчу бир талай кёгюрчюн учуп келип, черекни ары жанында жалпакъ ташны юсюнде къондула. Салпыкъулакъ мыллыгын суугъа атып, алагъа чапды. Кёгюрчюнле учуп кетдиле.

— Сени итинг къанатлыланы кёрсе къозулгъан эте болур дейме. Биягъында къарылгъачлагъа юрген эди, энди уа — кёгюрчюнлеге,— дедим мен.

— Ким биледи. Алгъын аллай къылыгъы болмаучу эди. Балбетчик тас болгъанлы этип башлагъанды былай,— деп тюшюндюрдю манга Хайдарукъ.

Ит бизни къатыбызгъа къайтып келди да, кёкге къарап улуду. Аны улугъанында не эсе да бир къудретли жашырынлыкъ бар эди. Алай ол жашырынлыкъны ангыларгъа мени акъылым да, сезимим да жетишмедиле. Мен жалан да сейир этиу бла чеклендим.

— Сен тюш кёрюучюмюсе? — деп сорду тенгим манга.

— Кёрюучюме... Алай аз кёрюучюме ансы,— дедим.

— Тюшюнге ийнаннган а этемисе?

— Билмейме тейри... Мен аны юсюнден сагъыш этмегенме. Тюшню мен жубанч зат сунама.

— Жангылгъан этесе,— деди Хайдарукъ,— тюш жубанч тюйюлдю. Ол Тейри кюзгюдю. Ол кюзгюге адам жалап да тюшюнде къараргъа боллукъду...

Ол кюн чабакъ да тутмадым. Хайдарукъну хапарлары мени хайран этдиле. Ингир алада юйге къайтып келе, бир акъ кёгюрчюнчюк учуп келип, умбашыма къонду. Къулагъыма «Къо-къо-къу-къу...» деп, бир затла шыбырдады да, учуп кетди. Мен сейир-тамашагъа къалдым. Аны ызындан кёкге къарап тургъанымлай, элни огъары жанындан бир къаугъа эшитилди. Итле да аяусуз юрюп, адамла да жабы-хахай этдиле. Не болгъан болур деп, ары къууулдум.

—Айыу, айыу!..— деген къычырыкъла эшитдим. Къарасам, бир уллу, къонгур айыу зымпыйып агъачха къутулуп бара эди, итле да ызындан болуп.

— Бу жолгъа дери элибизге айыу кирип бир да кёрмегенбиз... Эшитген окъуна этмегенбиз,— деп, мингжыллыкъ къартла сейир этдиле.

— Ажашып айланнган айыу болур,— дедим мен.

— Айыу ажашмаучуду, Алдарбек,— дедиле къартла.

Эл сюрюу кютюуден къайтды. Хар кимни малы арбазына жыйышды. Алай сюрюучюбюз къайтмай къалды. Жумушу болуп, агъачда тыйылгъан болур деп, кече къарарангыгъа дери сакъладыкъ. Алай Чорттай келмеди. Жамауат къаугъалы болду.

Кёзню кёзге урса да кёрмезча къарангы тюшдю. Уллу жауун да жауду. Анга да къарамай, курнаятчыла Чорттайны излерге жайылдыла. Алагъа мен да къошулдум. Салпыкъулакъ ити бла Хайдарукъ да биргебизге тебиреди.

Чорттайны кече узуну изледик. Танг белги бере башлагъанда, Хайдарукъну Салпыкъулакъ ити юрюп, къалын чырпыланы ичине ташайды. Биз да аны ызындан къууулдукъ. Эсибизде-бусубузда болмай тургъанлай, къалын юлкюлени арасындан бир уллу, къонгур айыу эки арт аягъына сюелип, аллыбызгъа чыкъды. Къоркъгъан да эте, сейирге къалдыкъ. Тюнене ингирде элге кирген айыу ол эди. Хайдарукъну ити кесин аны юсюне атды. Болса да къоркъуп къатына жуукъ баралмады. Бир къауумла къауалларын айыугъа бурдула.

— Атдырмагъыз! — деп къычырды алагъа Хайдарукъ.— Кёрмеймисиз, ол бизге чапмайды. Кеси да къарт айыуду. Не эсе да бир жунчугъан халы барды.

— Бир жунчугъан жери жокъду. Мен зат ангылай эсем, бу адам ашаучу айыуду. Чорттайны жойгъан да буду! — деп, жыйын башчыбыз Къабанукъ ушкогун атдырды. Окъ айыуну къулагъына тийип, жартысын юздю. Айыу адамча сынсый, чырпыла ичине ташайып, думп болуп кетди. Хайдарукъну ити да «чанк-чанк...» эте, аны ызындан болду.

— Ушкокну атдыргъанынгы терс этдинг,— деди Хайдарукъ Къабанукъгъа.

— Хы, сора ол, энтда да бирибизни куркасына алып кетгинчи къарап турургъамы керек эдик?! — деди Къабанукъ, къалын къашларын тюйюп.

— Мен ангылагъандан аны бизге заран этерча халы жокъ эди. Къалай эсе да, ол бизден болушлукъ излегенча кёрюннген эди манга,— деп ахтынды Хайдарукъ. Бир кесекден Салпыкъулакъ къайтып келди. Биз аны аузунда айыуну юзюлген къулагъын кёрюп, сейирге къалдыкъ. Ол келе келип, къулакъны Хайдарукъну аллына атды да, сабий жилягъанча улуду. Хайдарукъ къулакъны жерден ёрге алды да, кёп къарады. Сора къол жаулугъуна чёргеп, хуржунуна салды.

— Шишлик этипми ашарыкъса? — деп, Къабанукъ харх кюлдю. Аны алай этгени Хайдарукъгъа ачыу тийди. Ол артха бурулуп кетди. Мен да аны ызындан тебиредим.

— Къабанукъ сер адамды. Аны айтханын сансыз этип къойсанг да боллукъ эди,— дедим тенгиме.

Тюшге дери агъачны ичин къыдырып, ызыбызгъа айландыкъ. Жолда, элге къайтып келе, шуёхум манга былай айтды:

— Алдарбек, мен бир зат сезгенме. Алай аны не болгъанын шёндю санга билдираллыкъ тюйюлме.

— Айт да къой! — деп къысдым мен. Тенгим унамады: «эки, юч кюн тёз» — деп къойду.

Биз элге жетгенлей, Чорттайны къарт къатыны, жилямсырап, аллыбызгъа чыкъды

— Табалмадыгъызмы? — деп сорду ол.

— Къоркъма, Асай, эринг табыллыкъды,— деди Хайдарукъ анга. Тенгими алай ышаныулу айтханына мен тамаша болдум.

Юйюбюзге бек арып жетдим. Чорттайны табалмай къайтханыбызгъа атам бла анам бушуу-бушман болдула. Балбетчикни да эслерине тюшюрюп, уллу жарсыдыла.

Мен аш ашап, аякъларымы да жууып, жериме жатдым. Башым жастыкъгъа тийгенлей жукълап къалдым. Уяннганымда, кюн тийип тура эди. Туруп, бет, къол да жууып, кесими жыйышдыра тургъанлай, Хайдарукъну атасы Къаратау келди.

— Алдарбек, сен бизни жашны кёрмегенмисе,— деп сорду ол.

—Да тюнене агъачдан бирге къайтхан эдик, андан сора кёрмегенме.

—Бюгече, кече ортасы бола, Салпыкъулакъны да биргесине алып, юйден чыгъып кетген эди, терк окъуна къайтыргъа айтып. Не болгъан эсе да, билмейме, келмей къалгъанды.

— Хо бир да? Биягъы Чорттайны излерге кетип, къайталмай иш тура болурму? — дедим мен, ичими къоркъуу алып. Къоркъгъанымы анга билдирмедим.

— Айхай, терк къайтыргъа айтхан эди... Башхаладан да бир сурашдырып кёрейим,— деп, Къаратау кетип тебиреди.

— Тохта, мен да сени бла барама,— деп, анга къошулдум. Бичен ишни кезиую болгъаны себепли, элде, къартла бла сабийле болмаса, хазна адам да жокъ эди.

Биз орта орам бла ёрге кетдик. Бир кесекден эки жашчыкъ аллыбызгъа чабып чыкъдыла да:

— Анда, Шыбыртны дорбунуну къатында, Хайдарукъну Салпыкъулакъ ити ёлюп турады,— дедиле. Къаратау да, мен да ары къууулдукъ. Барсакъ, кертиси бла окъуна, Салпыкъулакъ, бир къара ташны жанында жерге сойланып, ёлюп тура эди. Аузундан да кёмюклери тёгюлюп.

— Бу бошдан тюйюлдю. Хайдарукъгъа бир палах болгъанды,— деди Къаратау, башын ауур чайкъай. Экибиз да не этерге билмей апчып къалдыкъ.

— Мен ангылагъанлыкъдан ит уулу зат ашап ёлгенди,— деди Къаратау.

— Къайдан билесе?

— Аузундан кёмюклери келгенден. Уу ашагъан жаныуар алай ёлюучюдю.

— Да мынга ким уу берлик эди? — дедим мен, къайгъылы болуп.

— Келчи, дорбунунда эсе, Шыбыртха сорайыкъ. Ким биледи ол Хайдарукъну кёрген эсе уа,— деди Къаратау.

Экибиз да Шыбыртны дорбунуна бардыкъ. Хапарын айтып эшитген болмаса, мен аны таныгъан да этмей эдим. Юйсюз, жерсиз жангыз кеси дорбуннга сугъулуп жашагъан биреуленди. Адамлагъа къошулмайды. Кече болмаса, кюндюз дорбундан чыкъмаучуду дейдиле.

Биз дорбунну аллына жетгенибизлей, къайдан чыкъды эсе да, биягъы акъ кёгюрчюн учуп келип умбашыма къонду. Къулагъыма бир затла шыбырдап учуп кетди. «Арабий, бу къуру да былай нек этеди манга?» — деп, хайран болдум. Аны алай этгени Къаратауну да сейирсиндирди. Биз

Шыбыртха тышындан сёлешдик. Дорбунну ичинден, къарт киштик мурулдагъанча тауушш эшитилди.

— Юйюндеди,— деди Къаратау. Кёп да турмай, юсюнде сакгел-сакгел кийимлери бла дорбундан бир къарасакъал киши чыкъды.

— Татлы жукълап тура эдим... Не керекди сизге? — деди ол, эки къолу бла да таякъгъа таянып.

— Мени жашым Хайдарукъ ити бла бирге эл ичине чыгъып кетген эди да, юйге келмей къалгъанды. Ити алайда, ол къара ташны къатында ёлюп турады. Баям, ол бу тийреледе болгъанды. Сен аны кёрген иш этген болурмуса деп сора келгенек,— деди Къаратау.

— Угъай, мен кишини да кёрмегенме. Итни да кёрмегенме,— деп, Шыбырт дорбуннга кирип кетди.

— Бу манга ётюрюк айтханча кёрюндю,— дедим мен Къаратаугъа.

— Ётюрюк, керти айта эсе да, анга не этериксе, жарты адамгъа,— деди ол.

Къаратау да, мен да Хайдарукъну сау кюн изледик, тапмадыкъ. Адамла ингирде элге жыйышып Хайдарукъну хапарын эшитгенде, къаугъагъа къалдыла. Барысы да къонгур айыуну терслединле. Тамбладан кеч къалмай ол айыуну табып къурутургъа керекди деп тохташдырдыла. Антлы тенгими тас болгъаны мени бек жарсытды. Кече узуну жукълаялмадым. Бирде кёзюме къонгур айыу кёрюнсе, бирде уа Шыбыртны къарелдиси кёрюне эди. Бирде уа акъ кёгюрчюнню шыбырдагъаны къулагъыма эшитиле эди.

Кечени бир заманында, жукълай баргъанымлай, къулагъыма бёрю улугъан тауушш эшитилди. Кёзлерими ачып, сагъайып тынгыладым. Итле да юрюп тебиредиле. Атам бла анам да тынгысыз болуп уяндыла. Биз тышына чыкъдыкъ. Кече жарыкъ эди. Къарасакъ, юйюбюзню артында сырт башында бир кёк бёрю, бойнун да кёкге созуп, улуй тура эди. Битеу эл аягъы юсюне болду. Анда, мында ушкокла атылдыла. Бёрю къачып кетди.

Юйге келип, тёшегиме жатдым. Жарты-къурту жукълай баргъанымлай, «Доп» деп, юсюме бир ауур зат тюшдю. Олсагъатдан сингирлерим тартылып, санларым къурушдула. Бастырыкъгъанымы билдим. Алгъын да бастырыгъа, бастырыгъа туруучем, алай бу жолча къаты бир заманда да бастырыкъмагъан эдим. Онгсуз болдум, ёлюрге аздан къалдым. Аягъымы, къолуму къымылдаталмадым. Хар затым да таш болуп къалгъанча эди. Сыгъына кетип, кючден бла бутдан жайыкъдым. Ожакъдан ёрге не эсе да бир ауана сыпдырылып кетгенча кёрюндю кёзюме. Бирси отоудан анам чыкъды да:

— Алдарбек, жаным, нек тынгысызса, ынчхагъаныт манга да эшитилди да,— деди, къайгъы этип.

— Жарсыма... Бош, бастырыкъгъан кибик этгенме,— дедим мен. Анам манга ариу да айта, башымдан да сылап, кесини отоууна кетди. Мен а жангыдан жукъладым. Жукълай баргъанлай тюш кёрдюм.

Тюшюмде чабакъ тутаргъа баргъанча болдум. Мен суу жагъагъа жетгенимлей, аллымдан Хайдарукъ чыкъды, юсюнде да бёрю териси бла.

«Хайдарукъ, биз сени излеп айланабыз. Къайда тас болгъанса?!» — деп сордум. Ол юсюнде бёрю терини тешерге кюрешди, алай тешалмады.

«Алдарбек, мен палахха къалып айланама. Сен къутхармасанг, мени бир киши да къутхараллыкъ тюйюлдю» — деди Хайдарукъ, кёзлеринден жилямукълары келип.

«Жиляма, шуёхум. Айт не керек эсе да. Жаным сау къадарда мен санга болушурма» — дедим.

«Элибизде обур барды. Ол да кимди десенг — Шыбырт. Бар палахны этип айланнган олду. Мени юсюмде бу терини кёремисе? Мени бёрю сыфатха кийирген да олду. Бюгече сизни юйню артында — сырт башында улугъан бёрю мен эдим. Сен, къалай да этип, Шыбыртны сол кёзюн чучхургъа керексе. Аны бар кючю сол кёзюндеди. Аны сууундан мени онг кёзюме жетдирсенг, мен кеси кебиме кирликме. Тамбла кече сен мени биягъы сырт башында табарса...

Билмей тургъанлай, ким эсе да жыягъыма ургъанча болдум. Элгенип уяндым. Кёрген тюшюм мени уллу сейирге къалдырды.

Тышында танг энди атып тебиреген эди. Мен терк окъуна кийиндим. Бирси отоудан анам чыкъды.

— Алдарбек, былай эртте къайры къуралгъанса? — деп сорду.

— Жумуш барды! — деп, юйден терк чыкъдым. Тюзюллей Шыбыртны дорбунуна жол тартдым. Ары жетерге онбеш атлам бла эки къарыш къалгъанлай, къамамы, къынындан чыгъарып, къолума алдым. Шыбырт алыкъа жукълап болургъа керекди. Кесими билдирмей дорбуннга ташайып, ол начасны сол кёзюн чыгъарып алыргъа керекме. Мен аны эталмасам, тенгим ёмюрден ахыргъа бёрю сыфатда къаллыкъды... Дорбуннга кире баргъанымлай, санларым къурушдула. Жеримден тебалмай къалдым. Дорбунну теренинде Шыбыртны харх кюлгени эшитилди.

— Нек тирелип къалдынг босагъа юсюнде, батыр Алдарбек? Кел бери, хайырсыз. Келалмаймыса?.. Ха-ха-ха... Сора сен мени кёзюмю къалай чыгъарлыкъса, жерингден тебалмай къалгъан эсенг? Хайдарукъ шуёхунга къалай-

лыкъ бла болушаллыкъса? Ха-ха-ха... Тюшюнгде тенгинге болушургъа айтханса. Тюшюнгю уа узакъгъа бардырмагъанем. Жыягъынга жетдирип уятхан эдим. Ха-ха-ха... Аны аллында уа богъурдагъынгдан басханем... Ананг келип къалгъан эди ансы, буурыкъ эдим. Мени ызымдан ким тюшсе да ол игиликге тюбемейди. Хайдарукъ Салпыкъулакъ ити бла мени ызымы ызлап тебреген эди да, ма, кёресе, бёрю болуп, таулада улуп айланады. Салпыкъулагъы да ол дуниягъа кетгенди. Сен а... ха-ха-ха... Къара киштик бол!

Ол алай айтханлай, къара киштик болдум да къалдым. «Мяу-мяу...» эте, дорбундан чыкъдым. Тышында кюн тийип, адамла жумушларын эте айлана эдиле. Мен тюзюнлей юйюбюзге келдим. Акъылым башымдады, алай сёлешалгъан а эталмадым. Атам бла анам, эгечим да мени излеп, арбазда къайгъылы болуп тургъанларын кёрдюм. Мен акъырын барып, анамы тюбюнден ёрге къарап, аркъамы аны аякъларына ышыдым. Ол манга да эс бурмады. «Мени Алдарбегим, къайры гунч болуп кетди мени алтын балам!..» деп жилямсырай эди. «Алдарбек менме» деп айтыргъа кюреше эдим, алай тилим «мяу-мяу...» дегенден башха затха бурулмай эди.

Эгешчигим да анама къошулуп, кёз суу эте эди. Атам а ачыуланып, тёгерегин ашай эди. Мени ючюн быллай бир неге гузаба этесиз. Мен аллыгъызда турама, кёрмеймисиз дегенча, атамы къатына барып, кесими аны аякъларына ышыдым.

— Кет, бу кичиу киштик бери къайдан чыкъгъанды? — деп, ол мени табаны бла уруп ийди. Мен бияры чартладым. Иегилерим ууалыпмы къалдыла дегенча болдум. Къачып барып, юй артына букъдум.

Тюшге жуукъ бизни юйге адамла кёпден кёп жыйыла тебиредиле. Ингир алагъа уа Алдарбек тас болгъанды деген хапар битеу Курнаятха жайылды. Мени излей, адамла тёгерекге жайылдыла. Мен бек ач болгъанем. Иелери тышында айланнган юйлеге кирип, сют башдан да, бишген этледен да къарнымы тойдурдум. Бир аман гатча итле ызымдан болдула. Хунала башлары бла секире, аладан да кючден къутулдум.

Кеси юйюбюзге келдим. Жан да жокъ эди. Халжарыбызгъа кирип, аямай жилядым. Жилямай не этеригем — киштик болуп, итле къууп айлансала!

Къалай да этип, бу палахдан къутулургъа керек эди. Хайдарукъ тюшюмде айтханла уа эсимде эдиле. Халжарыбыздан чыкъдым да, ташла араларына бугъуна, Шыбыртны дорбунуна бардым. Ол тышында ташха да олту-

руп, мени излеп айланнган адамланы тууралырындан къаран, сакъал тюбюнден кюле тура эди. Дорбуннну арт жаны жилян жырмаз чырпы эди. Мен жашыртын ары ташайдым. Чырпыла арасы бла сыпдырыла, сыгъына, Шыбыртха жууукълашдым. Ол, искилтин болуп, элтургъан жеринден турду. Тёгерегин ийисгеди.

— А-а, къалайда эсенг да, былайда айланаса, Алдарбек... Бусагъат мен сени артал да айланмазча этейим,— деди да, къолунда тыягъын алгъа чюелтди.

Терк мадар этмесем бютюн да уллу палахха къаллыгъымы сездим. Битеу кючюмю жыйышдырып, чырпыла ичинден Шыбыртны юсюне сюлесинча секирдим. Ол асыры апчыгъандан къынгкъ эталмай къалды. Мен эрлай ал аягъым бла аны сол кёзюн чучхудум. Обур къаргъача къаркъылдап, ачы жабы этди. Аны кёз сууундан кеси кёзюме жакъдым. Олсагъатдан киштик сыфатдан чыгъып, кеси сыфатыма келдим. Шыбырт дорбунуна къачды. Мен да аны ызындан болдум. Сермеп жагъасындан тутдум.

— Алдарбек, сен мени хорладынг. Тилейме, жанымы сау къой,— деп жалынды ол.

— Саулай къалсанг, сен адамлагъа энтда да кёп хата этериксе,— дедим мен.

— Энди мен кишиге да хата эталлыкъ тюйюлме. Кючюм кетгенди. Битеу хыйлачылыгъым сол кёзюмде эди да, аны жилтинин ёчюрдюнг,— деди Шыбырт, жиляп.

Бу заманда тышында бёрю улугъаны эшитилди.

— Шуёхунг Хайдарукъ да келди. Бар да мени кёз сууумдан аны онг кёзюне да жакъ,— деди обур. Шыбыртны кёз сууна бармагъымы булгъап, дорбундан чабып чыкъдым. Тышында къарангы болуп тура эди. Бёрю дагъыда улуду. Мен ол улугъан жанына къууулдум. Тапдым! Онг кёзюне мылы бармагъымы жетдирдим. Кёк бёрю жерге аунады да, олсагъатдан адам сыфатха кирип, ёрге сюелди. Къарасам — Хайдарукъ! Экибиз да къучакълашдыкъ.

— Сау бол, Алдарбек! Сени жигитлигинг къутхарды мени палахдан.

— Сау бол деп санга айтыргъа керекбиз. Сен болмасанг, Шыбыртны обур болгъанын киши да биллик тюйюл эди.

Андан экибиз да элге къууулдукъ. Бизни юйюбюзде уллу жиляу этиле эди. Мени жиляуум! «Харип Алдарбек къайда гунч болуп къалды?..» деп сынсый эдиле жыйылгъанла. Анам бла эгешчигим а чачларын жыртып, бетлерин тырнап, кеслерин тыйдырмай сарнай эдиле. Хайдарукъ бла мен кирип баргъаныбызда, адамла асыры сейирден хайран болдула. Анам бла эгешчигим а эслерин ташлады-

ла. Бетлерине суу чача кетип, аланы кючден бла бутдан жайыкъдырдыкъ.

Сора биз Хайдарукълагъа бардыкъ. Хайдарукъну кёргенде, юйдегилери дуния къууанчын этдиле.

— Мен хапарымы артда айтырма, бусагъатда мени тыймагъыз. Бек уллу жумушум барды,— деп, Хайдарукъ мени билегимден тутуп, юйден учуп чыкъды.

— Не жумушунг барды аллай бир ашыгъырча? — деп сордум мен тенгиме.

— Чорттайны бла Балбетчикни къутхарыргъа керек биз,— деди Хайдарукъ. Асыры сейирден кёз акъларым ёрге айланнганча болдум.

— Ала эртте ёлгендиле да, аланы къалай табарыкъса? — деп сордум.

Хайдарукъ манга жууап къайтара турмады. Ызындан биреу къуугъанча, Курнаятны чегет жанына къууулду. Мен, аны ызындан жеталмай, артха къалдым. Ол манга бедиш этди. «Терк баргъан алай эсе» — деп, къаным къызып, къаты чапдым. Асыры чапхандан Хайдарукъну озуп кетдим.

— Эй, тохта! Ол жазыкъны къоркъутуп иерсе,— деди шуёхум.

— Ким жазыкъды ол? — деп сордум мен.

— Айыу... Элибизге кириучю къонгур айыу... Къабанукъ ушкок бла атып къулагъын юздюрген айыу...

— Ол а неге керекди бизге? Къайдады ол кеси да? — деп сордум, сейирге къалып.

— Бусагъат жетебиз. Агъач къыйырындады.

Биз тюзюнлей, къонгур айыуну юсюне чыкъдыкъ. Хайдарукъ бара-барып аны бла къучакълашды. Сора айыу, мур-мур эте, аузун да ачып, манга бурулду. Мен, къоркъуп, артха секирдим.

— Алдарбек, къачма! Бу Чорттайды... Асайны эри. Сюрюучюбюз...— деди Хайдарукъ. Сейирден сылхыр болургъа аздан къалдым. Айыу эки арт аягъына сюелип, ал аякълары бла мени кёкюрегине къысды. Кёзлеринден «шыр» деп тёгюлген исси жилямукълары этими кюйдюрдюле.

— Алдарбек, ол жугъу бармагъынгы аны онг кёзюне жетдирчи! — деди шуёхум. Ол айтханны этдим. Айыу, башын ары бла бери чайкъай кетип, адам сыфатха кирди. Къарасам: Чорттай кеси! Ючюбюз да къууанч тыпырлы болдукъ. Чорттайны сыфатына иги тюрслеп къарасам, бир къулагъы жокъ.

— Къабанукъну ишиди бу, бёрю ашар эсе аны,— деди Чорттай, юзюлген къулагъыны орнун къолу бла сылай.

— Агъачда аны санга атхан огъу башынга тиймей къутулгъанынга шукур эт да къой,— деди Хайдарукъ Чорттайгъа.

Ючюбюз да элге атландыкъ. Курнаятны къыйырына жетгенибизде танг да атды. Хар къуру да мени умбашыма къонуучу акъ кёгюрчюнчюк къайдан чыкъды эсе да, учуп келип, биягъы умбашыма къонду.

— Алдарбек, жугъу бармагъынгы аны кёзюне да жетдирчи! — деди Хайдарукъ. Кёгюрчюнню умбашымдан къолума алып, жугъу бармагъымы аны онг кёзюне жетдирдим. Кёгюрчюн кёкге учуп кетди да, андан жерге ташча сызылып тюшдю. Аны тюклери ары-бери учдула. Ол чачылып къалгъан сунуп, ахым кетди. Бир кесекден а кёгюрчюн тыпырдай кетип, къызчыкъ болуп къалды. Къарасакъ ол а — Балбетчик!

Къызчыкъ къууаннгандан жиляй, бойнума чулгъанды.

— Алдарбек, мен сени умбашынга ненча кере къонигап эдим. Сен а мени бош кёгюрчюн сунуп къоя эдинг хар къуру да,— деди шуёхум.

— Сени бош кёгюрчюн болмагъанынгы барыбыздан да алгъа Салпыкъулакъ сезген эди,— деди Хайдарукъ.— Салпыкъулакъ болмаса Чорттай — айыулай, Балбетчик — кёгюрчюнлей, Алдарбек — киштиклей, мен а бёрюлей къаллыкъ эдим. Шыбыртны ызын манга Салпыкъулакъ тапдыргъан эди. Алай, барыбыздан да уллу кишиликни уа Алдарбек этгенди...

Танг атхан кезиуде тёртюбюз да элге жыйышдыкъ. Бизни кёргенде курнаятчыла сейирге къалдыла. Балбетчикни анасы къууанчын ичине сыйындыралмай, эси азып жети кюн турду. Андан сора чачы жангыдан къаралды. Ма биз обурну палахындан алай бла къутулгъан эдик.

ОКЪУУДА

Алгъын заманлада Малкъарда билимханала болуучу эдиле. Бусагъатда уа сиз алагъа нек эсе да «школла» дейсиз. Алай иш анда тюйюлдю. Бусагъатда сиз жети жылыгъыз толгъандан сора окъуп башлайсыз. Мени заманымда уа алай тюйюл эди: сабий тууып, жети кюню болгъанлай, атасы бла анасы аны, къолундан тутуп, билимханагъа элтип барыучу эдиле. Элтген этгенликге, шёндю сизни биринчи классха алгъанча, бизни билимханагъа алай бош алып къоймаучу эдиле. Жетикюнлюк сабий билимханагъа кирир ючюн экзамен бериучю эди.

Алайды да, мен сизге къалай окъуп башлагъанымы хапарын айтайым.

Мен да тууп, жети кюнюм болгъанлай, атам бла анам къолумдан тутуп, Курнаятны бек уллу, бек сыйлы билимханаларындан бирине алып бардыла. Ары менича баргъанла кёп эдиле. Экзаменнге хар сабийни кесин энчи чакъыра эдиле. Бирле андан къууанып чыкъсала, бирле уа, экзаменден ёталмай, жиляп чыгъа эдиле.

— Балачыгъым, сен да жиляп чыгъарыкъладан болурса деп къоркъама,— деди анам, мени ёшюнюне къысып. Бираздан кезиу манга жетди.

— Хайт де, Алдарбек! — деп, атам манга кёл этдирди. Къабыргъалары кёп тюрлю накъышла бла сырылгъан уллу отоугъа кирип бардым. Узун столну артында акъ сакъаллары да салынып, жети алим киши олтуруп тура эдиле.

— Къачан туугъанса? — деп сорду аладан бири манга.

— Шабат кюнню танг аласында, къызыл хоразыбыз ючюнчю кере къычыргъанда,— деп жууапладым мен.

Сакъаллы алимле, бир бирге къарашып, башларын къымылдатдыла.

— Эсли улан кёрюнесе,— деди ортада олтургъан къарт алим.— Бир соруугъа жууап берсенг, сени билимханагъа алыргъа боллукъбуз.

— Соругъуз,— деп, эки къолуму да кёкюрегиме салып алимлеге баш ийдим.

— Айтчы сен, Жер бла Айны ортасыны узакълыгъы къаллай бирди?

— 760 минг бла 800 къары! — дедим мен, сагъыш эте да турмай.

Алимле, уллу ыразы боуп, мени билимханагъа алдыла. Атам бла анам ол заманда къалай къууанганларын бюгюн, бюгече да унутмайма. Иги окъуп не да ахшы жумушну тындырып, атасын, анасын къууандыргъандан уллу насып болмаз дейме мен.

ДОХТУР ТЕРЕК

Бир эрттенликде, сарыкъулакъ ажириме да минип, уугъа чыкъгъан эдим. Уштулу тюзюне жете баргъанымлай, къаяла зангырдадыла, таула гюрюлдедиле. Жер къалтырап, титиреп башлады. Атым абынды да, мен «горф» деп жерге тийдим. Къаяладан юзюлген уллу ташла, къутургъан бугъалача, бир бирлерин тюрте, баш энишге къуюлдула. Ол ташладан бири уа тюзюнлей мени юсюме келе эди. Алай, аякъ тюбюмде жер жарылып, къайры эсе да — тереннге берип кетдим. Кёпмю бардым, азмы бардым,— мен андан билген болмады. Нек десегиз, асыры къоркъ-

гъандан эсим азып къалгъан эди. Жайыгъа башлагъанымда, къулагъыма бир тюрлю тауушла чалындыла. Кючденбутдан кёзлерими ачып къарагъанымда, бир уллу терекни тюбюнде сыртымдан тюшюп тура эдим. Ол терекни бутакъларыны къыйырлары мени санларыма жабышып эдиле.

— Ахшы улан, бир азгъа дери къымылдамай тур! — деген тиширыу ауазны эшитдим.

Къымылдайма десем да, къымылдар онгум жокъ эди. Къолуму, аягъымы да сезмей эдим. Бир заманда онг аягъымы баш бармагъы жызылдап башлады. Аз кесекден а сол къулагъымы къыйыры жылынды. Башымда къазан къайнай тургъанча кёрюндю. Битеу чархым ууакъ чанчхыдан толуп, амалсыз болдум.

— Къымылдама, Алдарбек! — деди биягъы тиширыу ауаз.

«Бу мени атымы билген кимди?» — деп, сейирге къалдым. Сора бираздан иги да жайыкъдым. Тёгерегимде бир къужур адамла айлана эдиле. Хар бирини бешшер кёзю, ючюшер а къолу бар эди. Кеслери да, бизнича атламай, чорбат чыпчыкълача, секирип-секирип айлана эдиле. Бир арну тиширыу, эки къолу бла башымдан тутуп, ючюнчю къолу бла къашларымы сылай эди.

— Сен кимсе? — дедим анга.

— Тынч тур, сёлешме! — деди ол.— Алыкъа санга не къымылдаргъа, не сёлеширге жарамайды.

Аузуму жапдым, алай кёзлерими уа къысалмадым. Ол тиширыуну ариулугъуна жаным кетип, бет орамына къарагъанлай турдум. Бир ауукъдан терекни бутакълары мени санларымдан айырыла башладыла. Ол манга бек къыйын кёрюндю.

— Тёзген эт, Алдарбек, тёзген эт! Бусагъат хар зат да тап боллукъду,— деди ол ариу тиширыу, къашларымы сылай.

— Тёзмей а! Сен айтсанг, жаханим отуна да тёзерме! — деп, уллу айтдым, сёлеширге жарамагъанын да унутуп.

Ол тиширыуну кёзлеринден жилтинле учдула. Терек бутакъла мени санларымдан айырылып бошагъандан сора, башымы ийди да, ол ариу тиширыу ёрге турду. Мени къоюп кетме дегенча, анга къолларымы узатдым.

— Ахшы улан, энди ёрге тураллыкъ эсенг, кёрчю,— деди ол, ышара-ышара.

Мен, къыйналып, аягъы юсюме турдум. Ары-бери тентиредим, жыгъылгъан а этмедим. Манга тёгерекден дуния бла бир кёз къарап тура эди.

— Мен къайдама? — деп сордум.

— Къоркъгъан этме, алай жер тюбюндесе, Алдарбек,— деп, шош сёлешди ариу тиширыу.

Сейирге къалдым. Жер тюбюнде жашау болур деп кимни эсинде бар эди! Мен алай хайран болуп тургъанымлай, биягъы тиширыу, билегимден тутду да, мени арлакъда бир сюек тёбени къатына элтди.

— Была, Алдарбек, сени сюеклерингдиле,— деди ол шош ауаз бла.

— Къалай мени? Бу лымпыш болуп тургъан баш сюек да менимиди? — дегенни айтдым, абызырап.

— Хау, сениди,— деди ол.

— Сора мен къалай сау къалып турама да?

— Ма бу терекни хайырындан. Быллай терекле жалан да жер тюбюнде ёседиле. Дохтур терекди бу. Сени ууалгъан сюеклеринги орунларына жангы сюекле къозлатханды.

— Пай-пай-пай! — дедим, сейирсинип.

— Бу терекни хайырындан биз, жер тюбюнде жашагъанла, не къарт болмайбыз, не ёлмейбиз,— деп ангылатды тиширыу.— Къарт бола башлагъан, келип, муну бутакъларындан тутса, жаш болуп къалады. Быллай терекле жалан да жер тюбюндегилеге жарагъан сунуп туруучу эдик. Энди уа жер башындагъылагъа жарагъанын да кёрдюк. Бусагъатда тёгерекден санга къаран тургъанла барысы да уллу алимледиле. Ала сени тирилгенинге къууанадыла. Илмуда уллу жетишим этгенлерине къууанадыла. Кёремисе, кёзлеринден жилтинле къалай учадыла!

— Хы, бир-бирде сизни барыгъызны да кёзлеригизден жилтинле учадыла. Неликден болады алай? Огъесе, жанымы къоркъуу бийлеп, кёзюмеми кёрюнеди? — деп сордум.

— Айта турама да! Тюз кёресе,— деп, ариу кюлдю тиширыу, кёзлеринден жилтинле уча.— Кёзлерибизден учхан жилтинле бизни къууанганыбызны, кюлгенибизни белгисидиле.

— Ашагъан а не этесиз? Мен бек ач болгъанма — дедим, жашырмай.

Дохтур терекни бир чапырагъын юзюп, ол манга узатды:

— Ма, муну юч кере ийисге.

Ол айтханны этип, чапыракъны юч кере да ийисгедим. Ашагъан ашым тамагъыма келип тохтагъанча болду.

— Быллай чапыракъны экиден, ючден кёп ийисгерге жарамайды,— деди ол тиширыу, кёзлеринден биягъы от жилтинле уча.— Хар затны да бир мардасы болады, Алдарбек. Бу чапыракъны хуржунунгда жюрют. Ач болсанг,

ийисгей турурса. Бу санга жети ай бла жети кюнню аш-суу излетмез.

— Муну ийисгегенден сора жукъ ашарыкъ тюйюлмеми? — деп сордум.

— Угъай,— деди ол, кюле-кюле.

— Мен малкъарлыма. Малкъарлыла уа шорпасыз болмайдыла. Шорпа ичмей, къалай жашарыкъма? — деп жарсыдым.

— Жашарыкъса. Дохтур терекни чапырагъы санга шорпа кюсетмез,— деп къойду ол.

— Сиз эт да ашамаймысыз сора? — дедим ашыгъышлы.

— Ашамайбыз,— деп, сабыр айтды тиширыу.— Биз мында аш-суу жюрютмейбиз.

Асыралгъан ирикни жауурун къалагъын кемириучю заманларым эсиме тюшюп, мудах болдум.

— Мудах болма. Алдарбек. Жер башындан эсе, жер тюбюнде кёп да игиди,— деди биягъы тиширыу, юч къолу бла да бетими, къашларымы сылай.— Мында биз бек эркин жашайбыз.

Жер тюбюнде, айхай да, иги эди. Алай мен, туугъан жериме — Курнаятха тансыкъ болуп, атама, анама, жуукъгъа, тенгиге тансыкъ болуп, ызыма къайтып келгенме. Дохтур терекни бир зыгытчыгъын да биргеме келтиргенме. Келтиргенме да, бахчабызны баш жанына орнатханма. Ол, ёсюп, уллу терек болса, мен кёплеге жарарма деп, къууанып турама.

КЪОЛ ТАШ АТЫУ

Башымдан ётген ишледен нени айтып, нени къояргъа билмейме. Хы, ма эсиме тюшдю! Шёндю телевизорда бир мазаллы кишилени кёргюзтедиле, къол таш атхан спортчуладыла деп. Аланы кёрсенг, сейир-тамаша этерсе. Атхан ташлары да бизни гелля этиучю халтамаланы биринден уллу болмай. Ол гитче затчыкъ ючюн аланы сыгъынып кюрешгенлерин кёрсем, кюллюгюмю тыялмайма. Айхай, ол ташчыкъны узагъыракъ атсала да бир затха ушар эди. Бош, бизни босагъабыздан къабагъыбызгъа баргъан тенгли бир жерчикге жетдирип къоядыла. Анга кюлмей къалай тёзгюн!

Къол ташны уа мен атыучем атыуча... Бир жол биз, жашла, ныгъышда жыйылып, къол таш атып ойнай эдик. Бизге саулай элни жамауаты къарай эди. Хоншу элледен окъуна келген эдиле бир къауумла. Атхан ташыбыз артыкъ уллу тюйюл эди: тейри, былай, орталыкъ геммеш башы тенгли болур эди. Биз, бир бирге эришип, къарыу сынаша

эдик. Хы, кезиуюм жетип, мен къол ташны эки-юч кере да бырғъайма. Алай, барындан да артха къалып, кюлкюлюк болдум.

Чынакай деп, тюз да къаура кибик, бир назик, бир арыкъ жаш болуучу эди. Мени ол окъуна озуп кетмедими дейсе! Дагъыда, айлана келип, манга кезиу жетгенлей, жашла масхара этдиле: «Эй, Алдарбек, сен керексиз бизге чырмау болма. Андан эсе, юйге бар да бираз как ашап кел»,— дедиле.

Жашла алай айтханлай, ачыуум бурнума ётдю. Ачыуум бурнума ётсе, табаным бла уруп, жерни тепдирген адетим болуучуду. «Ай, жуукъларым, сиз Алдарбекни танымай кёреме!» — дедим мен алагъа, къызгъанымы тыялмай. Алай айтып, арлакъда тана тенгли бир таш бар эди да, бара-барып, аны сермедим. Ныгъышдагъыла харх этедиле.

Мен ташны жерден къобарып алгъанда, кюлкю тохтады. Таш а аллай ташмы эди! Жер башында кёрюннгени чакълы бири да жер тюбюнде! Былай, энишге да ийлип, кючюмю жыйышдырып, аны онг къолума алама да, бырғъайма да неме! Ташым кёкге учады да, кёрюнмей къалады. Алайлай, Минги тауну тийресине кёкден, къар, буз къатыш болуп, таш сыныкъла жауып башлайдыла. Ала алай жаугъанда, кёп жерлеге заран тюшгенди. Ол таш сыныкъланы иги кесеги тыш къыраллагъа окъуна жаугъан эдиле.

Чарс кетип, букъу чёгюп, тёгерек ачылгъандан сора, биз, ныгъышда къол таш ата тургъан жашла, Минги таугъа къарадыкъ. Къарасакъ — тёппеси эки бёлюнюп! Сиз да кёрген болурсуз, бюгюнлюкде да Минги тауну башы айырыды. Мен бырғъап ийген таш этгенди аны алай. Ол жамауат да къоркъгъан эди, кесим да къоркъгъан эдим. Андан бери мен къол таш атып кюрешмегенме.

КЪАЗАХСТАННГА ЖОЛОУЧУЛУКЪ

Къазахстанда Алдаркёсе деп мени тамата къарындашым жашайды. Мындан алда эсде-бусда болмай тургъанлай, андан быллай телеграмма алдым: «Кавказ, Курнаят, Алдарбекге. Бизге терк жет, уллу къууанчыбыз барды. Алдаркёсе».

Телеграмма къолума тийгенлей, жолгъа атландым. Самолётдан, посздан да кесибизни кёкбаш эшегибизни сайладым. Жашауумда андан акъыллы иш этген болмаз эдим мен! Каспий тенгизден ары ётгенимлей аллай боран башланды, аллай боран! Кёз ачаргъа къоймай эди, таланнган! Бу жолгъа дери мен аллай къыяманы не айтып эшитмеген

эдим, не къарап кёрмеген эдим. Поездла темир жолладан тайып, авария болдула. Самолётла да учалмай, анда-мында къонуп, къум тюбюнде къалдыла. Ол халны кёргенимде ичиме къоркъуу кирди. «Жолда къалып къала ушайма да!..» — деп, уллу дыгалас этдим. Алай, кёкбаш эшегим жашасын! Ол гыллыуун окъуна бузмады. Жорта-жорта, ол кюн окъуна барлыкъ жериме жетдирди.

Алдаркёсе аллыма чыкъды.

— Не къууанчыгъыз барды быллай бир? — деп сордум анга.

— Келининг Алтынай жашчыкъ тапханды! — деди тамата къарындашым ёхтем халда.— Ол тууа келгенлей сени атынгы айтып къычыргъанды.

— О-хо-о-о!..— деп сейирсиндим мен.

— Жукълай кетеди да, уяннганлай, биягъы сени атынгы айтып, битеу тийреге эшитдирип хахайлайды. Аны ючюн чакъыргъанбыз сени.

— Иги этгенсиз чакъыргъаныгъызны. Алайсыз да сизни кёрюрге тансыкъ болуп тура эдим.

Юйден Алтынай чыкъды. Уяла-уяла келип, къолуму тутуп саламлашды. Жаш табып, барыбызны да къууанч тыпырлы этгени ючюн анга Кавказдан келтирген саугъамы — жюн жаулукъну бердим.

Андан биз юйге кирдик. Аягъым босагъадан ары ётгенлей, жашчыкъ бешикден секирип къобуп, бойнума чулгъанып къалмадымы дейсе!

— Алдарбек, сен манга ат ата! Манга ат ата-а-а!

Асыры сейирсинигенден, тилим тутулуп, бир ауукъгъа дери жукъ айталмай къалдым.

— Сиз алыкъа мынга ат атамагъанмысыз? — деп сордум къарындашыма.

— Атымы Алдарбекге ататырыкъма деп, бу бизге ат атаргъа къоймай турады,— деди Алдаркёсе.

Мен сагъышха къалдым. Не да болсун, бизни сыйлы тукъумгъа келишген ат атаргъа керек эди. «Алдарбек, нек тынгылап тураса? Манга нек ат атамайса!» — деп, къагъанакъ кёзюме-къашыма тебинди.

— Алдарбай! — дедим мен къууанчлы болуп.— Алдарбайчыкъса сен!

Мен къагъанакъгъа атагъан атны барысы да бек жаратдыла. Бютюн да бек Алдарбайчыкъ кеси ыразы болду. Ол асыры къууаннгандан секирип бешикден тюшдю да, исламейни тепсеп тебиреди. Кеси тепсеген бла да къалмай, бизни барыбызны да тепсетди.

— Бизни тукъумда ёмюр дунияда да бир ётюрюкчю адам болмагъанды. Сен да ётюрюк айтмай, адамланы ал-

дамай уллу жаш болуп ёс! — деп, сабийге фатыуамы бердим.

Алдаркёсе, жашына ат аталгъаны бла байламлы, тюе союп, уллу той этди. Къурманлыкъгъа къоншу Къытайдан бла Къыргъызстандан да кёп белгили къонакъла келдиле. Кёкбаргъа чабышдыла. Аркъан тартышып ойнадыла. Тутушхан да этдиле. Манас деп бир залим къыргъызлы гёжефни киши да жыгъалмады. Къартайгъаныма да къарамай, къарыууму сынап кёрюрге таукел болдум. Белиме жыжым жипни жети къаты чулгъап, ортагъа чыкъдым. Манас бла мен тутушуп башлагъанда учуп баргъан къанатлыла окъуна тохтап бизге къарай эдиле. Алай тутушуу кёпге бармагъан эди. Мен терк окъуна Манасны таулу чаллиу салып жыкъдым да, кёкбаш эшегиме минип, ызыма къайтдым.

УЛЛУ ХОРЛАМ

Бусагъатда футбол ойнагъанлагъа къарасам, ачыуум къозгъалады. Топну ура билмейдиле. Уруп ийселе, ол а къабакъ эшикни не да башы бла, не да жаны бла терсине учуп кетеди. Анга адамны жюреги жарылмай къалай къалсын. Жыгъылгъан а? Ол зат бизни заманда уллу бедишликге саналыучу эди. Шёндю уа бири жерден къопхунчу, экинчиси тёппе турады. Айхай жыгъылгъандан ары да терк туруп кетселе уа. Ойнагъанладан бирлери келип къолларындан тутуп тартхынчы не да дохтур чабып жетип башларындан сылагъынчы жерге аугъанлай турадыла. Сора, кюреше кетип, бир къотур гол урсала уа, бир бири юслерине секиришип, къучакълашып, уппа-чуппа этишип, гынттылы боладыла. Ол айыпды. Чынтты футболчула аллайла болмайдыла.

Мен сизге бир хапарымы айтайым.

Бир жол, акъ ажирге да минип, биреулен мени излеп Курнаятха келди. Ол заманда машинала, поездле, жокъ эдиле.

— Алдарбек, хайда, мени бла тебире! Бразилиягъа барабыз, футбол ойнаргъа. Командабыз кемеге да минип, сени сакълап турады,— деди.

— Мени уа не этесиз? — деп сордум, тамаша болуп.

— Къалай не этесиз! Сен битеу дуниягъа аты айтылгъан футболчуса. Бразилиячыла бла бу жол оюнубуз бек жууаплыды. Он жети пуд таза алтындан къуюлгъан кубокну алыргъа керекбиз. Аны алалмай къалсакъ, патчах бизни аман сагъатлы этер. Хайда, маржа, тебире!

— Да мен къарт болгъанма...

— Билебиз къарт болгъанынгы. Беш къарыш ёсген сакъалынгы да кёрюп турама,— деди ол, жалынчакъ болуп.— Биз сени ары ойнаргъа деп элтмейбиз. Сен биргебизге болсанг, жаш футболчула кёлленирле деп умут этебиз. Жерге къаратма бизни. Мен баш тренерме. Игилигиги унутмам...

Ол аллай бир тилегенден сора не этергем. Келишдим. Башымда эски къалпагъымы тешип, бухар бёркюмю кийдим. Сора халжардан кёкбаш эшегими чыгъардым.

— Эшекни уа не этесе, Алдарбек? — деп сейирсинди тренер.

— Да кемеге дери жыяуму барлыкъма?

— Угъай, угъай... сен эшек бла гуллыу-гыллыу эте тургъунчу заман ётюп кетерикди. Бирледен ат тилейик.

Мен ол айтханны этерге унамадым. Эшегиме минип, жолгъа чыкъдым. Тренер манга аямай тырман да эте, акъ ажири бла алгъа сызылды. Сызылгъан а алай эсе бир кёрейик деп, мен да эшекни жюгенни бошладым. Аллымдан жел асыры къаты ургъандан, кёзлеримни ачалмай къалдым. Башха адам айтса ийнанмаз эдим, эшекни туякъ тюплеринден чартлагъан ташла, тёрт жюз-беш жюз чакъырымгъа дери учуп барып, жерге алай тюше эдиле. Сёзню къысхасы — юч кюнден мен кеме тургъан жерге жетдим. «Ура-а-а, Алдарбек келди!» — деп, футболчула къууанч сагъатлы болдула.

— Тренер а къайда? — деп сордула ала манга.

— Келмегенмиди алыкъа? Ол мени озуп кетген эди да,— дедим.

Беш кюнден акъ ажири да терлеп, суу-салам болуп, тренер да жетди. Ол мени кёргенде сейир этди. Биз терк окъуна кемеге минип, жолгъа атландыкъ. Бир ай бла бир кюн жюзгенден сора, Бразилиягъа жетдик. Ышканты деп уллу шахаргъа келдик.

Кемеден тюшгенибизлей, халкъ тёгерегибизге гумулжуклача басынды. «Алдарбек къайда?! Алдарбекни кёргюзтюгюз!..» — деп бразилиячыла аман сагъатлы бола эдиле. Атымы мында алай багъалагъанлары манга да хычыуун кёрюндю.

Эки кюн солуп, ючюнчю кюн стадионнга келдик. Ой, дунияны жаратхан аллах, мен кеси ёмюрюмде аллайны кёрмеген эдим! Жетмиш жети миллион бла эки жюз минг адам сыйынган стадион халкъдан топпа-толу эди. Хахайтухай, къычырыкъ, сызгъырыу!.. Мени атымы айтып къычыргъан тауушла да тохтамай эшитиле эдиле. Футболчуларыбыз ойнаргъа чыкъдыла. Бир кесекден бразилиячыла да чыкъдыла. Тренер да, мен да, дагъыда бизни бла келген

бир къауум адам майданны къыйырында бизни делегациягъа деп салынган узун шинтиклеге барып олтурушдукъ. Тренер футболчуларыбызны къатына чакъырды да: «Хайт дегиз, маржа! Энди бизни ашауубуз, жашауубуз да бу жол сиз къалай ойнагъаныгъызгъа кёре боллукъду. Кенгде къалгъан халкъыбыз сизге къарайды. Патчахыбызны жерге къаратмагъыз. Былайда олтургъан махтаулу Алдарбекни ёмюрлюк аты сизге кюч берсин!» — деди.

Оюн башланды. Халкъ шум болду. Бизни футболчуларыбыз бразилиячыланы къабакъ эшиклерине жан атдыла. Эки-юч кере да топну къаты урдула. Алай къабакъ эшикни сакълаучу аланы сермеп тутду. Халкъ къарс уруп, анга махтау берди.

— Къара жин аман затды,— деп кючсюндю бизни тренер.

— Кимди Къара жининг? — деп сордум мен.

— Бразилиячыла къабакъ эшиклерин сакълаучуларына алай айтадыла. Алыкъа ол къабакъ эшиклерине бир топ ётдюрмеген хапары барды.

Бизни футболчуларыбыз, биягъы бразилиячыланы ырбынга къысдыла. Алай ургъан топлары Къара жинден озмай эди. Аллай вратарны уа ким кёргенди?! Айланмай къапланнга ушай эди. Оюнну биринчи кесегини ахырында, бразилиячыла бизни къабакъ эшикге топ урдула. Стадион асыры гюрюлдегенден къулакъларым бителип, жукъ эшитмей къалдым. Ол халны кёзю бла кёрмеген адамгъа айтып жетишдирген къыйынды. Оюнну биринчи кесеги бошалды. Солургъа чыкъгъан футболчуларыбыз жаныл, кюйюп бара эдиле, ала жанларын, кючлерин да аямай кюрешгендиле.

— Къайгъырмаз, бир топ алай уллу палах тюйюлдю. Хайт десегиз, хорлаяллыкъсыз! — деп, тренер оюнчуланы юслерине суу чача, къол жаулукъ бла бетлерине жел этдире эди.

Оюнну экинчи кесеги бютюн да къызыу башланды. Бизни футболчуларыбыз бразилиячыланы къабакъ эшиклерине тулпарлача чабыуул этдиле. Ол къыйырдан да, бу къыйырдан да, ортадан, узакъдан, жуукъдан да топну аямай урадыла. Алай Къара жин хар топну тутуп барады. Бираздан бразилиячыла чабыуул этип, бизни къабакъ эшикге экинчи топну кийирдиле.

— Къурудукъ,— деди тренерибиз башындан тутуп. Ол да алай айтып, башын кётюргюнчю, бизни къабакъ эшикге ючюнчю гол урулду. Тренерибизни кёзлеринден жилямукъла саркъдыла. Анга къошулуп, бирсиле да оу-шау этип тебиредиле. Оюн бошалыргъа беш минут къалгъанында,

бизни къабакъ эшикге дагъыда бир топ кирди. 4:0! Мени тёзюмюм тауусулду. Эрлай олтургъан жеримден туруп, тешинип тебиредим.

— Не этесе, Алдарбек? — деп тренер манга жалынчакълы къарады.

— Кёрмеймисе бедишлик бола тургъаныбызны! Манга кийимле бармыдыла?

Тренер артмагъындан къадалып футбол кийимле чыгъарды. Мен терк окъуна аланы кийдим. Тренер оюнчуну алышындырлыгъын судьягъа билдирди. Мен акъ сакъалым бла майданнга чыкъдым. Битеу стадион кёк кюкюрегенча кюкюреди. Оюн башланды. Майданны сол жаны бла акъырын алгъа бара барып, терк окъуна ортагъа ётдюм. Бу кезиуде, футболчуларыбыз топну манга бердиле. Кёп сагъыш эте турмай, сол аягъым бла уруп жибергенимде, топ бразилиячы футболчуладан бирине тийип, аны да жерге къаплап, къабакъ эшикге ташайды. Къара жин ёрге секирип, жерге тюшдю. Стадионда чибинни учханы эшитилирча тынчлыкъ тохташды. Тренерибиз: «Юч минут къалгъанды!» — деп къычырды. Оюнну майданны ортасындан башладыкъ. Топ биягъы мени аллыма келди. Уруп ийдим. Къара жин аны тутама деп, кесин къабакъ эшикни таханына уруп, белин чанчдырды. Алай туталмады. Эсеп 4:2 болду. Бразилиячыла ачыуланып тебиредиле. Ала мени тёгерегими алып ары-бери тепдирмей къояргъа умут этдиле. Алай, манга кереги да ол эди. Аланы ортасындан ычхынып, къабакъ эшиклерине чапдым. Бийикде учуп келген топну башым бла тутдум. Мен аны олсагъатдан къабакъ эшикге урлукъ сунуп, Къара жин мени таба секирди. Мен а топну башымдан жерге атып, аягъым бла сеткагъа ашырдым. Эсеп 4:3 болду. Кесин алай халек алдатханына ачыуланып, Къара жин башын жерге-жерге урду. Бу кезиуде трибуналадан: «Алдарбекни тыйыгъыз!» «Алдарбекге урургъа къоймагъыз!» — деген къычырыкъла битеу стадионну да, кёкню да гюрюлдетдиле. Бразилиячыла мени бютюн да къаты къуршалап тебиредиле. Мен кесибизни къабакъ эшиклерибиз таба чегиндим. Ала барысы да мени ызымдан сюрюлдюле. Бизни футболчуларыбыз а аланы ол жангылычларын хайырланып, Къара жинни къабакъ эшигине чапдыла. Топну бирден бирге бере, Къара жинни армау этип, тёртюнчю голну урдула. Тенг болдукъ! Бразилиячыла хайран болдула. Оюн бошалыргъа жарым минут къалды. Мен топну аллыма сюре, къонакъбайланы къабакъ эшиклери таба жанымы атдым. Аланы тазир майданларына киргенимлей, беш-алты футболчу аякъларыма уруп, чаллыу салып, мени жерге жыгъып, юсюме къалап-

дыла. Судья он бир метр тазир урулуучу точканы кёргюзтюп тохтады. Мен топну алайгъа салдым. Къара жин, къанатларын жайгъан къаргъача, къабакъ эшигини аллында сын болуп сюеледи. Мен иги кесек артхаракъ да кетип, чабып келип, топну урдум. Къара жин аны тутду. Алай, окъча къызыу баргъан топ бла бирге, ол кеси да къабакъ эшикге кирип кетип, сеткагъа чырмашды. 5:4 эсеп бла биз хорладыкъ! Он жетипудлукъ алтын кубокну да кемебизге жюклеп, ызыбызгъа къайтдыкъ.

Ма, футболну алай ойнаргъа керекди. Ол заманда оюнчулагъа халкъ да ыразы боллукъду.

КЪАРАЧАЙГЪА ЖОЛОУЧУЛУКЪ

Бир кюн, эсде-бусда болмай тургъанлай, Къарачайдан Курнаятха къуугъунчу келди.

— Ы-ы, маржа, малкъарлыла, болушугъуз! Тау кибик бир уллу эмеген келип, Теберди башында тохтап, журтларыбызны тозуратып барады. Малларыбызны ашап бошап, энди уа ариу къызларыбыз бла ауузланып тебирегенди. Иш былай барса, ол Къарачайны жутуп бошарыкъды,— деп билдирди къуугъунчу.

— Да сиз бир эмегенни къалай хорлаялмайсыз? — деди бизни падчахыбыз анга.

— Ол бош эмеген болса хорлар эдик. Муну уа аузундан от чыгъады. Бурун тешиклеринден ургъан жел а тереклени тамырлары бла къобарады. Жети кёзю барды да, хар бириндан кезиу-кезиу элия ургъанлай турады. Биз анга артал да къарыу эталмайбыз.

Къуугъунчуну ханары курнаятчыланы къаугъагъа къалдырды. Терк окъуна Уллу тёре жыйылды. Анда къарачайлы къарындашларыбызны палахдан къалай къутхарыргъа боллугъуну юсюнден кенгеш барды. Бирле аскер жыйып жиберейик дегенни айтдыла. Бирле уа Чингиз ханны окъуна сагъындыла — андан болушлукъ тилейик деп.

— Сиз алай эте тургъунчу, эмеген Къарачанйы тюп этип бошарыкъды,— деди къуугъунчу.

— Сора не мадар болсун? — деп, тёреге жыйылгъанла амалсызгъа къалдыла. Мен жеримден турдум. Падчахыбыз мудах кёзлерин манга буруп къарады.

— Неди, Алдарбек... айтыр затынгмы барды? — деди ол манга.

— Эркин этсегиз, мен барайым! — дедим.

— Угъай, сен ары барып, анда жоюлсанг, атангананг жилярла. Къарачайлыла да бедиш этерле, бир ху-

начы малкъарлы келди да эмегеннге аш болду деп. Андан эсе жерингде тур,— дедиле тёречиле.

Мени бир болмачыгъа санап, аланы алай айтханлары жаныма тийди, ачыууму къозгъады. Кишини сёзюн да къулагъыма алмай, думкъара ажириме да минип, Къарачайгъа жол тартдым. Къуугъунчу да, артыкъ ыразы болмай, ызымдан тебиреди. Бызынгы башы бла ауып, Чегем тарына кире баргъан жерде бир уллу айыу бир ариу маралны талай тургъанын кёрдюк. Мен, арсарсыз, атымы башын ары бурдум.

— Къайрыса, Алдарбек? Барма ары! Айыу сюймеучюдю ашха къампалгъан кезиуюнде чырмагъанны,— деп, къуугъунчу жеринде къалды. Мен, бара барып, айыуну эки къулагъындан тутдум. Аны кёзлерине къан чапды, къылыкъсыз къутурду. Ал аякълары бла белимден тутуп, мени жыгъаргъа умут этди. Экибиз кёп жагъалашдыкъ. Ахырында мен аны кётюрюп, жардан атдым. Артха бурулуп къарасам, ол ариу марал, айыу салгъан жараларын тили бла жалай тура эди.

— Сау бол, Алдарбек, сен мени жанымы къутхардынг,— деди ол, адамча сёлешип.

Мен сейирге къалдым.

— Сен мени Алдарбек болгъанымы къайдан билесе?— деп сордум анга.

— Билеме,— деди ол.— Къайры атланнганынгы да билеме. Эмеген бла сермеширге бараса. Унутма, аны жаны киндик тийресиндеди.

Алай айтып, марал кёзюмден думп болуп кетди. Бу кезиуде къуугъунчу, атын чапдырып, къатыма келди.

— Алдарбек саумуса?! — деп уллу сейирге къалды...

Экибиз да, бара кетип, Тебердиге жетдик. Адамла жыйылып, жиляу-сыйыт эте тура эдиле. Бир ариу къыз да орталарында. Ол да жиляй.

— Къайдадыла малкъарлыла? Бизге болушургъа келмеймидиле?..— деп, къарачайлыла къуугъунчуларына гузаба этип сордула.

— Ма бу келгенди... Алдарбек,— деп, къуугъунчу мени кёргюзтдю.

— Алдарбекми! — деп, адамла сейир этип манга къарадыла. Бир къарт ынна мени къатыма келди да: «Жашым, болаллыкъ эсенг, къутхар мени бу туудукъчугъуму... мени алтын Гюлжанчыгъымы. Эмегеннге бюгюн муну берсбиз, ашаргъа...» — деп, таралып жиляды ол. Тёгерегиме къарадым. Эмеген сырт башында жатып тура эди.

— Ол шёндю жукълапды. Уяннганлай, къолун бери созарыкъды,— деп ангылатдыла манга адамла. Мен терк

окъуна къызны къатына бардым. Аны ариулугъу мени эсимден тайдыргъа аздан къалды.

— Къызны кийимлерин манга беригиз! — деп буюрдум. Жамауат тамаша болду. Алай мен айтханча этдиле. Мен, таш артына барып, ол кийимлени кийип чыкъдым, къамамы да этек тюбюме букъдуруп.

Бу кезиуде эмеген уянды да, аузундан от чача, чынар терекден да базыкъ, тюклю къолун алгъа узатды. Адамла къоркъуп артха къачдыла. Мен а, акъырын барып, эмегенни къол аязына миндим. Ол кётюрюп барып, мени аллына элтди. Жети кёзю бла да манга кезиу-кезиу къарай кетип, жиргеннгенча этди. Мен инчге ауаз бла жиляп тебиредим. Ол арсарсыз, чёплеуню атханча, мени аузуна атды да, жутуп ийди. Аны тамагъындан тигелеп бара, къамамы чыгъардым. Жолда тюбеген маралны айтханы эсимде эди. Къарнына тюшгенимлей, къармай барып, киндиги болгъан жерин таптым. Алайда уа бир уллу без. Эрлай, къамамы анга урдум. Жер тебип, къая оюлгъанча болду. Тунчугъуп ёлюрге аздан къалдым. Алай, битеу кючюмю жыйышдырып, къамам бла эмегенни къарнын жырдым да, тышына чыкъдым. Эмеген сойланып, ахыр солууун ала тура эди. Тюбюнде адамла мени кёргенде уллу тамашагъа къалдыла.

— Ант этдир, жаным, сен таза да тулпар малкъарлы кёреем! Бизде къал. Хар затынгы тапдырып, ариу жашатып турурбуз,— дедиле. Алай мен аны унамадым. Кесими Курнаятымы бир заманда бир затха да алышмагъанма. Ол жол да алышмадым. Ажириме минип, ызыма къайтдым. Къарачайлы къызла уа мени къол булгъай ашырдыла.

ЧИНГИЗ-ХАН БЛА ТЮБЕШИУ

Кесини туугъан элин хар ким да сюеди. Сиз да сюесиз. Туугъан элим — Курнаятны мен да сюеме. Чынтты жигитле эллери, жерлери ючюн керек болгъан заманда жанларын, къанларын да аямаучудула. Курнаят ючюн мен да жанымы къолума алып, кёп кере душманлагъа чапханма.

Сиз Чингиз-ханны эшитген болурсуз. Бир заманда ол битеу дуниягы къалтыратхан залим хан эди. Аны жер бла кёкню ортасына сыйнмагъан аллай бир аскери да болгъанды. Ол кюнчыгъышдан тебиреп, кюнбатышха жортуул этеди. Аллына тюбеген къыралланы бла халкъланы ууатып, бери — Кавказгъа да жетеди. Дагъыстан, Чечен, Дюгер, Гюржю деп къоймады. Барысын да малтады. Со-

ра — Курнаятха жетди. Аны багъырбаш аскерлерин кёргенде, эллилерим жиляу-сыйыт болуп, дорбунлагъа къачышдыла. Бизни уллу юйюрюбюз да, къумурсха тёбе чачылгъанча, гузабагъа къалды.

— Алдарбек, нек гаянгы ачып тураса? Хайда къач! — деп, атам бла анам мени ашыкъдырдыла. Мен унамай тохтадым.

— Душмандан къачхан айыпды. Мен тамычы къаным къалгъынчы Чингиз-хан бла сермеширикме. Туугъан элими къорууларлыкъма,— дедим.

— Оу мен ёлюп къалайым, жашым акъылдан шашып турады да! — деп, анам чачын жыртды, тобукъларын да тюйдю.

Къалай-алай да болсун, элде мен жангыз кесим къалдым. Чингиз-ханны аскери уа Курнаятны тёгерегинден алып тебиреди. Мен Айдарболланы юйлерине къууулдум. Айдарбол Курнаятны бийи эди. Аланы «Уу жилян» деп, аркъасына иер салынмагъан дум-къара ажирлери болуучу эди. Ол асыры эмиликден аны тёрт аягъына да бирден темир кишен салып, алай тутуучу эдиле. Халжарны эшигин ачып ары киргенимлей, ажир арт аякъларына туруп, мени юсюме атылды. Ол алай секиргенде шынжыр кишени, пара-чара болуп, юзюлдю. Сермеп жюгенинден тутдум да, арбазгъа чыгъардым. Тёгерегиме къарадым да, бир уллу къазыкъдан сора жукъ кёрмедим. Аны сермеп къолума алып, къуш учханча, секирип, ажирге миндим. Ажир да уллу кишнеп, мен да къычыралгъанымы къычырып, арсарсыз душманнга чапдым. Теже къаяны башындан энишге секирип, элия ургъанча, тюз да Чингиз-ханны аскерини ортасына тюшдюм. Андан сора сермеш башланды! Хайда ары айланып урама, хайда бери айланып урама! Къаным алай къызгъан эди, кёк жанып юсюме тюшсе да мени тыяллыкъ тюйюл эди. Къазыкъны хар силдегеним сайын, минг аскерчи атларындан чартлай эди. Миннген ажирими къурч наллары ташлагъа тийген сайын тёгерекге от чучхурукъла чачылып, душманны бютюн да къайгъы этдире эди.

Ингир бола башлагъан заманда алтын кийимли, алтын сауутлу, алтын такъыялы биреулен, къар кибик чиммакъ ат бла аллыма чабып келди. Къазыкъны анга кётюргенимлей, ол атындан тюшюп, жерге бауурланды.

— Уллу Аллах бла тилейме, тохта! — деп жалынды ол.— Мен Чингиз-ханма. Сен кимсе, айтчы манга?

— Алдарбек! — дедим мен. Ол жерден ёрге кётюрюлдю да, манга къарады. Аны кёзлери жилямукъдан толуп эди.

— Мындан жети жыл алгъа къарт аппамы тюшюмде кёрген эдим. «Жер юсюнде Алдарбек деп бир темир жюрекли батыр барды. Анга тюбесенг, ол сени кёкге кётюрюлген намысынгы жерге тюшюрюр»,— деген эди. Ол айтханга тюбедим. Кечгинлик бер, Алдарбек,— деди Чингиз-хан.

— Бусагъатдан думп бол бу журтдан! — деп хахайладым мен анга.

— Ахшы, Алдарбек, ахшы,— деди ол, жерден ёрге туруп.— Сен мени аскер башчым болсанг эди, жерге да, кёкге да не болуп къаллыкъ эдим. Угъай демей эсенг, жети ариу къызым барды да, аланы барысын да санга берейим.

— Керекмейди манга сени къызларынг. Айтып къояма, энди къайтып бу тийреге айлансанг, башынгы чартлатырма,— деп эсгертдим анга.

Чингиз-хан аскерини къалгъан-къулгъанларын да жыйып, ызына бурулуп кетди. Ма, туугъан элим — Курнаятны душмандан алай сакълагъанма. Ол жигитлигим ючюн элибизни баш жанында мер-мер ташдан манга эсгерме салабыз деп эллилерим эрттеден кюрешедиле. Алай мен унамай турама. Адамны сау кёзюнден аллай бир махтаулу этерге не кереги барды.

УЛЛУ КЪУЛЛУКЪ

00 009-чу жылны мухаррам айыны гоюрге кюнюнде патчахыбызгъа юч жюз жыл толду. Аны намысына деп Акъ ёзенде кёп тюрлю оюнла къуралдыла. Аягъы юсюне болуп, ары келмеген адам къалмады. Тыш къырлладан иш да келдиле. Корреспондентле дегенинг а, сыйынып-сыгъынып да болмай эдиле.

Ол заманда мен къыйын ауруп эдим. Алай патчахны тоюн кёрюрге асыры итиннгенимден, тёшекден къобуп, Акъ ёзенге бардым. Анда мен кёргенни сёз бла айтып жетишдирген да къыйынды. Кюлкю, дауур, хахай-тухай, жабы! Дауурбасланы донг-дунг, данг-дунг этген тауушлары!

Мен ары баргъанда, узакъгъа секиришип, эрише тура эдиле. Он тёрт метрге, он жети метрге, жыйырма бла тогъуз метрге дери секиргенле да бар эдиле. Бек узакъгъа секирген спортсменнге адамла да, патчах да къарс уруп махтау бере эдиле. Патчахыбыз бютюн да бек къууана эди. Сабий кибик, ёрге-ёрге секирип, башында алтын такъыясын да кёкге ата эди.

— Африкада Гималай деген къыралдан келген спортсмен Абалай-Табалай секиреди! — деп билдирди патчахны ёзюрю. (Эришиулени баш судьясы да ол эди.) Ортагъа бир

уллу къара киши чыкъды. Аны эки буту — узун, къалгъан саны уа гитчечик эди. Ол чаба барып алай секирди, алай секирди!.. учуп барып, тюз да патчахны аллына тюшдю! Жыйылгъан халкъ уллу сейир-тамаша болду.

— Алтмыш эки метр! — деп хахайлады патчахны ёзюрю. Патчах жеринден къобуп, къара кишини къучакълады.

— Абалай-Табалайны аскер башчыгъа салама,— деп халкъгъа баямлады.

Къара киши жерге бауурланып, патчахны аякъларын ушна этди. Сунмай тургъанлай уллу къыралны аскер башчысы болгъанына къууанды. Ол да алай къууанч эте тургъанлай:

— Абалай-Табалайны озаргъа базынган бармыды? — деди ёзюр.

Мени температурам бек уллу эди. Баям бир-эки деп сексеннге жете болур эди. Анга да къарамай, ортагъа чыкъдым. Чыкъгъан да этерик тюйюл эдим, алай жюрегим тёзмеди: къайдан эсе да тышындан келген биреуленнге хорлатып къоймакълыкъ уллу бедишлик эди.

Мен ортагъа чыкъгъанда, адамлагъа кюлкю тарыды.

— Алдарбек, сен а не этесе? — деп сорду баш ёзюр хыликкяландырып.

— Секирген! — дедим.

Кюлкю бютюн да уллугъа кетди. Барысындан да къаты уа патчах кюлдю. Ол асыры киндиксиз болгъандан, жеринде олтуралмай, тёппе туруп кетди.

Аланы алай этгенлерине температурам бютюн да бек кётюрюлдю. Жюрегим лагъымча къабыныргъа аздан къалды. Ол къызыуум бла, чаба барып, секирмедимми дейсе!!! Акъ ёзенни бир къыйырындан экинчи къыйырына барып тюшдюм. Бек алгъа халкъ асыры сейирден шум болуп къалды. Сора, эс жыйып, алай къарс уруп башламадыламы дейсе! Урулгъан къарсланы тауушлары гъаршха дери жете эди.

— Юч жюз бла токъсан тогъуз метр! — деп билдирди баш ёзюр.

— Аскер башчыгъа Алдарбекни салама,— деп къычырды патчах. Аны эшитгенде Абалай-Табалай отдан кёлек кийгенча болду. Ачыуланып, ортагъа чыкъды.

— Мен жангыдан секиреме! — деп тохтады.

— Секир,— деди анга баш ёзюр.

Абалай-Табалай чабып барып секиреме дегенлей, кёнчек бауу юзюлюп, эл кюлкюлюк болду. Къачып, думп болуп кетди. Мен уллу къуллукъгъа салындым. Аскерни бир

къыралгъа да чапдырмадым. Базынып бизге да киши чапмады. Алай бла, мен аскер башчы болуп тургъан къадар бирде, халкъла бир бирлерин ангылап, мамырлыкъда жашадыла.

КЪОРКЪМАЗГЪА КЕРЕКДИ

Эртте, эртте, эртте, нйнеклени къанатлары болуп, ала кёкде учуп айланнган заманлада, чыпчыкъла да пиллеча уллула болуп, жерде жюрюген кезиуледе манга беш жыл толгъан болур эди. Ким биледи, андан кёбюракъ болгъан эсе да. Бусагъатда аны тюзюн айталлыкъ тюйюлме. Болса да не кёпге жангылсам да юч, тёрт айдан кёпге жангыла болмам. Алай иш анда тюйюлдю.

Былай, бюгюнча бир иги кюн, элибизде сабийле бирге жыйылабыз да, агъачха барабыз.

Мен наныкъладан да иги тоюп, бир бийик чинар терекни башына миндим. Ары да не ючюн миниггенеиг десегиз, аны бек баш бутакъларында, гогуш гаккылача, уллу чертлеуюкле битип тура эдиле. Аланы жыяргъа кюрешмеген жокъ эди. Алай шуёхларымдан терек башына бири да миналмады. Кезиу манга жетгенде уа, гырныу киштикча ёрледим да кетдим. Мен да терек башына минип, уллу чертлеуюклени жыя тургъанымлай, шуёхларым: «Айыу, айыу!..» — деп, хахай этишип, къачып, думп болуп кетдиле. Мен а терек башында кесимлей къалдым. Бир заманда юй тенгли бир къара айыу ёкюрюп, чырпыла ичинден чыкъды. Мени эслемей озуп кетерик сунуп, сагъайып турдум. Ол тёгерекни нйисгеп башлады. Мен минип тургъан терекни къатына келди да, тюбюнден ёрге къарады. Мени кёрдю. Тишлерин къыжылдатды. Эки ал аягъы бла терекни тюп жанындан тутуп, къаты силкиндирди. Терек бутакълада жангыз бир чапыракъ да къалмай жерге акъдыла. Жалан да мен къалдым анда. Айыу къаты ачыуланды. Терекни бюгюп башлады. Ол алай кюреше тургъанда, мен терекден секирип тюшдюм да, аяусуздан къачдым. Къайры къачханымы билмей эдим. Къарангы болгъан эди. Агъач ичинде къыдырып кёп айландым. Айлана кетип, бир бийик сыртны башына чыкъдым. Ажашханымы билдим. Э-э-э-эх, алайда менден башха адам болса, къоркъуп... жиляр эди. Мен а чыртдан да къоркъмагъанем. Къарай кетип, арлакъда бир уллу тёбени кёрдюм да ары бардым. Кюреше кетип, аны башына чыкъдым. Анда уа эки уллу дорбун. Аланы ичлеринден санлап бирде къаты жел ура эди. Тёгерекден бёрюлени улугъанлары да эшитиле башладыла. Танг атхынчы кечине турайым деп, дорбуиладан

бирине кирдим. Бир заманда манга дорбунну ичи къымылдагъанча кёрюндю. Тюзюн айтханда, ол кезиучюкде уа мени да къоркъуругъум келген эди. Къазауат этип, дорбунну теренирегине ташайыргъа кюрешдим. Алай узакъ баралмадым. Не эсе да бир къалын битген къамишлени ортасына кирип, тюз да тобукъларыма дери батмакъгъа батып тохтадым. Мен да, алай амалсызгъа къалып тургъанымлай, топ атылгъанча бир къылыкъсыз уллу таууш эшитилди... Эсими жыйып къарасам, кёкде тереклени башлары бла учуп бара тура эдим. Кёпмю учдум, азмы учдум — андан хапарым болмады. Учуп бара кетип, бир жумушакъ затны юсюне тюшдюм да, ары батылдым. Ол а гебен кёреем. Гебен дегенде да кесибизни юйюбюзню аллында гебен! Тамашагъа къалдым! Гебен ичинден чыкъгъанымда, элибизде адамла: уллусу, гитчеси да къаугъа этип, ушкокла атдырып, агъачда отла да жандырып, мени излеп айлана эдиле.

Мен дорбун сунуп ичине кирген тешик не зат болур эди дейсиз?.. Жукълап тургъан Эмегенни бурун тешиклеринден бири! Аны билсем, арымы кирлигем! Мен ары киргенимде, тюклерине тийип, (ол къамиш аны бурун ичинде тюклери кёреем) дыгъыл этдирген болурем. Ол а алайлай чючгюргенди да ийгенди. Мен а топча учханма да кетгенме...

Ма сабий заманымда башымдан аллай бир иш ётгенди.

КЪАБАРТЫГЪА ЖОЛОУЧУЛУКЪ

Къабартыны Къафа деген шахарында Хабиж деп мени бир антлы шуёхум жашаучу эди. Бир жол ол манга адам ийип, юйдегили болургъа хазырлана тургъанын айтдырды. Бармай къалыргъа артал да жарарыкъ тюйюл эди. Аны себепли, кесими жолгъа хазырладым. Атам бла анам да къайгъылы болдула: къабартылыла намысха-тёреге сакъ адамладыла. Къуру къол бла барсанг жарамаз, деп. Ол заманда бизни жашау къолайыбыз доюн тюйюл эди. Анам, башха амалы болмай, къулакъларында алтын сыргъаларын тешди да манга узатды: быланы келинчикге саугъагъа берирсе, деп. Аланы да хуржунума салып, кёкбаш эшегибизге да минип, садагъымы да биргеме алып, жолгъа атландым.

Къауум кюнден мен Къафа шахаргъа жетдим. Адетдеча, шахарны къыйырында эшегимден тюшюп, шуёхуму юйюне жыяу бардым. Келсем той да, оюн да жокъ. Арбазда бир къарт къатынчыкъ, жангыз кесинлей, тауукълагъа бла гогушлагъа нартюх чача айлана эди.

— Кюн ахшы болсун, ынна.

— Ахшылыкъ кёр, балам.

— Хабиж а къайдады?

— Сен аны малкъарлы шуёху болурса,— дей, къарт къатынчыкъ мени юйге киргизди. Къарасам — шуёхум ундурукъда жатып. Бир аягъы да байланып.

— О-о, Алдарбек! — деп, ол ёрге кётюрюлюрге кюрешди. Экибиз да къучакълашып саламлашдыкъ.

— Не болгъанды санга? Нек жатаса? Келинчик къайда?

— Сормай къой. Хар зат да тап бола тургъанлай, аягъымы сындырдым да, тёшек болдум да къалдым,— деп жарсыды Хабиж.

— Къалай бла сындыргъанса аягъынгы?

— Гиназыбыз Хатаужукъ эмилик атларын юйретирге жашланы жыйгъан эди. Бир антсыз ажирге уа бирибиз да къарыу эталмай къалдыкъ. Аны юйретебиз деп, кимле къолларын сындырдыла, кимле башларын тешдирдиле. Мен да аягъымы сындырдым. Экеулен а ёлген окъуна этгендиле.

— Да ол не тукъум эмиликди, къабартылы жашла юйреталмазча? — деп сейирсиндим мен.

— Аны айтсанг а. Эмиликден да озгъан эмиликди ол — чыпты тарпан...* Энди уа гиназыбыз аны юйретгенге жангыз къызын берирге айтханды да, Арабдан, Тюркден да кёп жигит келген хапары барды. Барып кёрюрге бек сюе эдим, алай баралмайма,— деп жарсыды Хабиж. Сора, бираз тынгылап туруп — къыз а аллай къызмыды дейсе... кюн тыягъы кибик! Аты да Адиюх! — деп къошду.

Ол кюн мен шуёхуму къатында турдум. Экинчи кюн а шахаргъа чыкъдым, эрикгеними кетерейим деп.

— Ат юйретген жерге бар. Манга да хапарын айтырса,— деди Хабиж.

Мен тюзюнлей ат юйретген жерге бардым. Адам дегенинг а сыйынып-сыйынмаз! Хайт деген кишиледен бир жюзюсю, жим-жим жылтырагъан дум-къара ажирни бойнундан аркъанлап, аны жууашдырыргъа кюреше эдиле. Ажир тепчигени сайын, аркъанны тутханла да ары бла бери сюрюшюп, аман кюнлери келе эди, алай аркъанны уа иймей эдиле. Хатаужукъ гиназ да сырт башындан къарап тура эди, ажирни сыртына ким къоналыр деп. Алай эмиликни къатына барыргъа хазна киши базынмай эди. Ахырында бир къара араблы алгъа чыкъды. Акъырын атлай барып, ажирге жуукълашды. Алайынлай, ажир ёрге се-

---

* Тарпан — кийик ат.

кирип, арт аягъы бла жашны быгъынына къакъды. Ол жерге сойланды. Аны сюйреп, бир жанына чыгъардыла.

— Энди уа бармыды кесине базынган? — деп, Хатаужукъ гиназ сырт башындан сёлешди. Жеринден къозгъалгъан адам эсленмеди. «Тейри, былай келгенимден ары, мында да кесими бир сынай кетейим»,— деген акъыл кирди башыма. Алгъа чыкъдым.

— Охо-о-о, бу уа кимди?.. Къайданды?! — деп, жыйылгъанла сейир-тамашагъа къалдыла.

Мен ажир таба таукел бардым. Ол мени кёргенде алай къаты кишнеди — битеу Кавказгъа эшитилирча. Ал аякъларын бла жерни тюйюп, кесин тыйдырмай башлады.

Мен, кенгирекден окъуна секирип, аны сыртына къондум. Жалкъасына гырмыхча жабышдым. Ажир жиик болду. Аркъанны да юзюп, кёкге сызылды! Къарап-къарагъынчы булутлагъа жетдик. Аладан да оздукъ. Асыры суукъдан, эмилик да, мен да буз тугулла болургъа аздан къалдыкъ. Ажир, сууып, энишге айланды. Бир къарлы тауну башына келип тюшдюк. Андан Къафа шахаргъа жол тартдыкъ. Къара ажирни жуушдырып, Хатаужукъ гиназны аллында келип сюелгенимде, халкъ сейирге къалды.

— Сен кимсе, къайданса? — деп сорду гиназ манга.

— Мен малкъарлыма... Курнаятдан.

— Тохта, тохта... сен Алдарбек тюйюлмюсе?! — деп сорду гиназ.

— Хоу... Алдарбекме.

— Къара мынга! Андан бери аны айтсанг а! Битеу адыг халкъла сени кишиликлеринги эшитип, сейирсинип жашайдыла. Аперим, Алдарбек, аперим санга! — деп, гиназ мени къаты къучакълады. Ол къызын чакъыртды. Къулукъча къабынып, жанып, кетерге аздан къалдым, анга асыры сюйюннгенден. Быллай ариуну мен бу жолгъа дери кёрмеген эдим. Къыз да, мени кёргенде бети толгъан айча жарыды.

Хатаужукъ гиназ Адиюхну да, мени да некях бла бир юйдегили этди. Тоюбуз эки жыйырма кюннге созулду. Ол бошалыргъа Хабижни да аягъы сау болуп, анга да сюйген къызын келтирдик. Аны тоюнда да тепседим, чабырларым жыртылгъынчы. Анам берип ийген эки алтын сыргъаны да келинчикни къулакъларына такъдым. Ол анга жюрегинден къууанды. Хабиж шуёхум да бек ыразы болду манга.

Мен, къара ажирге да минип, Адиюхню да ат бойнуна алып, ызыма атландым.

— Малкъарлыланы уллусуна, гитчесине да бизден къызыу салам айтырсыз,— деди гиназ, къызын да, мени да жолгъа ашыра.

Жети кюнню жети таудан ётюп, сегизинчи кюн сау-эсен ата юйюме жетдик. Къабартылы келинчикни кёргенде, курнаятчыла танг-тамаша болдула. Анга жыр да такъдыла:

Сен келгенде, арну Адиюх,
Къарла эридиле тауладан,
Ташла къубулуп, гелеуле чагъып,
Малла да чыкъдыла бауладан...

дегенни айтып. Алай бла мени Къабартыгъа бу жолоучулугъум игилик бла башланып, игилик бла бошалды.

КЪЫРЫМ ХАН БЛА ТЮБЕШИУ

Бир-бирде манга нарт Алдарбек дейдиле. Алай неликден айтылгъанын билемисиз?.. Билмей эсегиз, тынгылагъыз, аны да айтайым. Бу ишни жылы, айы, кюню эсимде тюйюлдю. Унутханма. Баям, мындан бир минг бла тёрт жюз жыл алгъа болур эди. Ол заманда мени да хайт деген кезиуюм эди. Тура эдик тынч ашап-жашап, бир тюрлю хатабыз, къайгъыбыз да болмай. Сунмай тургъанлай, душман келеди деген хапар чыкъды. Бизни таулу патчахыбыз — Элия бий терк окъуна аскер жыйып, душманны аллына атланды. Аскерни санында мен да бар эдим. Ол заманда ушкок деген зат жокъ эди. Хар ким къолуна не зат тюшсе, аны бла сауутлана эди. Мен да юйден къарт атабызны жангыз айыры сенегин алып чыкъгъан эдим. Патчахыбыз бла аны ёзюрлери атлагъа минип эдиле, къалгъанларыбыз а — жыяулай.

Бара барып, бир уллу сыртны башына чыкъдыкъ. Тауланы, ырбынланы, ёзенлени толтуруп келе тургъан душманны кёрдюк. Мен Элия патчахыбызны бетине къарадым. «Чып» деп тамарча къаны къалмагъан эди аны. Баям, къоркъгъан болур эди. Душман бизни бла бетден бетге келип тохтады. Аланы арасында кём-кёк эмилик ажирге миниген биреулен алгъа чыкъды. Башында алтын такъыясы бар эди. Белинде тагъылгъан уллу къылычы, ат жери да, къолунда къамичиси да алтындан эдиле. «Эй, сиз кимсиз?!» — деп къычырды ол бизге. «Биз а курнаятчылабыз, алай сиз кимсиз ансы?» — деп жууаплады Элия патчахыбыз. «Курнаятчыламы дейсе? Аллай миллетни эшитмегенме мен. Болса да ариулукъ бла берилигиз манга. Алай тюйюл эсе, барыгъызны да къырып саллыкъма. Мен Къырым ханма. Аллыма тюбеген къыралланы ууатып келеме. Алыкъа манга къарыу этген халкъ чыкъмагъан-

ды. Берилемисиз, огъесе берилмеймисиз?» — деп, ол атын алгъа секиртди. «Угъай! — деп хахайлады анга бизни Элия патчахыбыз.— Биз Туугъан жерибизни эндиге дери да къоруулай келгенбиз, энтда да къоруларбыз!»

Аны эшитгенде Къырым Хан сейир этди. Ол артха бурулуп, аскерлерини къатына барды да, ала бла кенгеш къурады. Андан сора биягъы бизге айланды: «Мен сизни батырлыгъыгъызгъа бюсюредим,— деди ол.— Кишиликлери болгъан адамланы мен бек жаратама. Аны себепли, сизни бла уруш этгенни къояма. Алай эки жаныбыздан да бирер пелиуанны ортагъа чыгъарып, тутушдургъан этейик. Мени пелиуаным жыкъса, хорлам бизники болады. Сизни пелиуаныгъыз жыкъса уа, мен аскерим бла сизге берилирме. Болсунму алай?».

Элия патчахыбыз ёзюрлери бла кенгешди да: «Болсун!» — деп жуап берди.

Ол алай айтханлай, душманны жанындан ортагъа гебен кибик бир залим гёжеф чыкъды, аты да Сарыуек деп. Аллайны кёрген угъай, айтып да эшитмеген эдик. Башы жумдурукъ чакълы бир, къалгъан саны уа, айтма да къой... уллу гебен тенгли! Бизни барыбызны да ахыбыз кетди. Патчахыбыз да мыккыл болду. «Къурудукъ»,— деди сынсып. Душманны аскерчилеринден он адам узун, къара жыжымны алып келип, аны Сарыуекни белине къысдыла. «Хайдагъыз, бизни пелиуаныбыз хазырды»,— деп къычырды Къырым Хан. Элия патчахыбыз: «Къайсыгъыз чыгъасыз?» — деп, битеу барыбызгъа да сорду. Бир деп бир базыннган адам табылмады.

«Эй, къоркъа эсегиз, айтхан этигиз. Бизни пелиуаныбыз кёп сакъларгъа сюймеучюдю»,— деп хахайлады Хан. «Къурудукъ» — деп, патчахыбыз тобукъларын тюйдю.

«Угъай!» — деп, мен атылып алгъа чыкъдым. Патчах да, аскерчилерибиз да манга къарадыла. Сейир болдула. Тюзюн айтханда, бизни аскерни ичинде менден арыкъсуулары жокъ эди. «Болалырмыса?» — деп, патчахыбыз манга жалыныл къарады. «Туугъан жерим ючюн, халкъымы намысы ючюн кюреширме!» — дедим. Бара барып, Сарыуекни аллына сюелдим. Мени кёргенде, Ханнга да, аны гёжефине да кюлкю тарыды. Ала мени хыликкя этерден аямадыла. «Шиппе тауукъ» да дедиле. «Къыллебут» да дедиле. Ала айтмагъан зат къалмады. Бизни аскерден экеулен къайиш жип алып келип, белиме къысдыла.

— Къоюгъуз, анга не белбау къыса турасыз. Мен аны белинден тута да турлукъ тюйюлме. Башындан басып, жерге сугъуп къоярыкъма ансы,— деди Сарыуек, хах-хах-

дан кюле. Айтханыча, ол мени башымдан басып эзерге умут этди. Алай мен аны къолундан сыпдырылып кете эдим. Кюреше кетип болалмагъандан сора ол мени эки имбашымдан тутду да ёрге кётюрдю. Мен а жагъасына жабышдым. Ол мени тёгерек буруп тебиреди. Бура кетип, сызып иерге умуту болгъанын сездим. Эки аягъымы хауада шуу-шуу этип учханларын да эшиге эдим. Ол эки-юч кере да мени сызаргъа умут этди. Алай мен мырхык жабышханча, аны жагъасындан айырылмай эдим. Ачыуу чыгъып, мени къатыдан къаты бура башлады. Ачыуум мени да чыгъа тебиреди. Бир заманда Сарыуекни тентирей башлагъаныын сездим. Баям, аны башы тёгерек айланып тебиреген болур эди. Ол мени сызалмазлыгъын билгенден сора, аякъларымы жерге жетмеге къойду. Алайлайын сермеп белинде къара жыжымдан тутдум да, онг аягъым бла аны сол аягъына ич чаллиу салдым. Экибиз да онгсуз болдукъ. «Тутушууну тенг бошайыкъ» — деп шыбырдады ол мени къулагъыма. Мен унамадым. Кюннге къарадым. Ол батып бара тура эди. Тутушуп а тюш болгъунчу башлагъан эдик. Алайлай, бир заманда, Сарыуск къая аугъанча, «гоф» деп жыгъылып, тюбюме тюшдю. Андан сора мен да эсими ташладым. Эс жыйып къарагъанымда, Элия патчахыбыз мени къойнуна къысып: «Нарт Алдарбек, Нарт Алдарбек!..» — деп башымдан сылай тура эди. Аскерибиз да уллу къууанч эте эди. Хан аскери бла бизге берилди.

Уллу хорлам бла ызыбызгъа — Курпаятха къайтдыкъ. Битеу халкъыбыз бизге ыспас этди. Манга уа ол кюнден тебиреп Нарт Алдарбек деп башладыла.

ТЕНГИЗДЕ

Къайсы хапарымы къоюп, къайсы хапарымы айтыргъа билмейме. Атам, харип, кёк тенгизни бек сюйген адам болуучу эди. Мени да къайыкъгъа миндирип, айландыра кетип, жюзгюч-матрос этип къойгъан эди.

Бир жол тенгизге атамы къайыгъы бла кесим жангыз чыкъдым. Жюзюп бара тургъанымлай, суу башында бир уллу чабакъны сыртын эледим. Кёп сагъыш эте да турмай, секирип, аны сыртына миндим. Ол а огъурсуз чабакъ кёре эдим. Алгъадан билген болсам, аны сыртына угъай, къатына да бармаз эдим. Сора экибиз да демлешип, сермешип башладыкъ. Ол бир кере къуйругъу бла башыма уруп, эсими да аздырды. Алай менде да къарыу бар эди. Эсими жыйып, аны бойнуна жабышдым да, онгун алдым. Бир къолум бла жюзюп, бирси къолум бла уа аны тартып келип, къайыкъгъа жюкледим.

Ызыма къайтып, жагъагъа жете келгенимлей, бир къаты жел урду да, къайыгъымы, кесими да артха сюрдю. Жел къатыдан къаты ура, уллу тенгиз къылыкъсыз толкъунланып башлады. Бир заманда эки суху толкъун эки жанымдан жетдиле да, уруп, къайыгъымы пара-чара этдиле. Мен да чартлап, булгъана-къайнай тургъан толкъунлагъа тюшдюм. Ётюрюк айтыргъа не кереги барды, бек аман къоркъдум. Толкъунла мени бирден бирге ата эдиле.

Мен да алай жан къазауат эте тургъанлай, къайдан палахха чыкъды эсе да, бир уллу ыргъай чабакъ чыкъды. Суу бла, бирси ууагъыракъ чабакъла бла да бирге мени ичине жутуп къойду. Сора мен кесими дуниядан кетгеннге санадым. Алай — насыбым бар эди! Къарасам, ыргъайны ичи — уллу кёл. Ол кёлде аллым айланнган жаныма жюзюп башладым. Тюзюн айтсам, тышындан эсе, анда манга кёп да иги кёрюндю. Чабакъла бла бирге ары да жюземе, бери да жюземе. Кенгде бир къарелди кёрюндю. Не зат болур деп, аны таба жюздюм. Келип къарасам а — къайыкъ! Эрлай анга миндим да, сыртымдан тюшюп, солуп, ох этдим.

Асыры ийнсден чыдап къарыу жокъ эди ансы, алай жашап турургъа да боллукъ эди. Къалай да этип, андан къутулур амал изледим. Жанымда бичагъым эсиме тюшдю. Къылкъыяр бичагъым! Ангылаймысыз? Бичагъымы къынындан чыгъардым. Ыргъайны къарнын жарып, тенгизге чыгъаргъа керек эдим. Бир-эки кере бичакъ уруп кёрдюм да, тешик болургъа унамады. Ыргъай чабакъ къарт эди. Къарт ыргъайны уа эти, териси да къаты болуучудула.

Не этерге билмей, амалсызгъа къалып тургъанымлай, жилягъан сабийлени ауазларын эшитдим. Анга асыры сейир этгенден, симсиреп, сын болуп къалдым. Ышанлап къарасам — суудан башлары кёрюне тургъан юч сабийчик! Къайыкъ бла жюзюп, аланы къатларына жуукъ келдим. Терк окъуна сабийчиклени къайыкъгъа миндирдим: бир жашчыкъ бла эки къызчыкъ. Ариу айтып жапсардым да: «Къайдан чыкъгъансыз бери?» — деп сордум. «Жууна тургъаныбызлай, бу уллу чабакъ тартып, ичине жутуп къойгъанды»,— деп, сабийле жангыдан жилядыла. Сора мен, кеси башымы къайгъысын унутуп, сабийлени къутхарыр амал изледим. Кёп сагъыш эте турур заман жокъ эди. Абызырагъан сабийле бек къарыусуз эдиле. «Сиз былай, къоркъмай туругъуз. Мен бусагъат келирме»,— деп, аланы къайыкъ юсюнде къоюп, кесим баш энишге секирдим.

Ыргъай чабакъны къарын тюбю жукъа болуучусун мен

эрттеден биле эдим. Он метр чакълы жюзюп бардым, да, ыргъай чабакъны къарын тюбюне жетдим. Жете келгенлей эрлай къылкъыяр бичагъым бла ыргъай чабакъны къарнын жардым. Ыргъайны ичинде болгъан затла, ырхы баргъанча, тышына тёгюлюп башладыла. Бир заманда юсюнде да сабийлери бла къайыгъым аллыма келди. Секирип анга миндим да, сабийле да, мен да тышына — тенгизге чыкъдыкъ. Тенгиз шошайып, кюн да тийип, дуния бир ариу болуп тура эди. Биз жюзе-жюзе, жагъагъа чыкъдыкъ. Жагъада уа халкъ, тас болгъан сабийлени излеп, къайгъыгъа къалып айлана эди.

Сабийле, жанчыкъларым! Кесигиз жангызлай кёлде, тенгизде жууунабыз деп, эссизлик этмегиз. Мен энди къартайгъанма. Ким биледи, бир палахха къалсагъыз, къутхарыргъа жеталмай да къалырма. Сакъ болугъуз!

ТЕМИР КЪАЗЫКЪ

Эртте-эртте, бу биз тургъан жерледе ханла бийлик этип болгъандыла. Бизни да Шахарман деп ханыбыз бар эди. Акъылдан бек терен болмаса да, айтхан сёзюнден къайта билмеген, къаты кишичик эди ол.

Къызына он алты жыл толгъан кюн Шахарман, битеу аскерлерин жыйып, кесини кюмюш къаласыны кенг арбазында жерге он алты чакъырым тенгли узунлугъу болгъан темир къазыкъ урдурду. Сора бу къужур хан, битеу да миллетибизни аллында тохтап, былай айтды: «Ким да ким, бу къазыкъны тартып, жерден чыгъарса, бу суусурат къызымы, бу кюнтиймез ариуну анга берликме! Эшитген эшитмегеннге билдирсин — сёзюм бу темирча къатыды!»

Ханны келечилери хапарны тыш къыраллагъа да жетдирдиле. Андан Курнаятха атлары айтылгъан гёжефле, ийнаралла, патчахланы, ханланы, бийлени жашлары келип тебиредиле. Ой, сиз анда болгъан ишни бир кёрсегиз эди! Хар келген къазыкъны чыгъарама деп, юсюнде кийимлерин жыртхынчы кюреше эди. Чыгъаргъан а къайда! Ол угъай эсе, тепдиралгъан окъуна этмей эдиле.

Арада жети жыл озду. Алай ол темир къазыкъгъа кючю къарыгъан адам табылмады. Ханны къызы уа, кюн сайын арбазгъа чыгъып, темир къазыкъны къатында олтуруп, жиляу-сыйыт эте эди.

«Сёзюнгден къайт, атам. Бу палах къазыкъны ёмюрде да бир киши тартып чыгъараллыкъ тюйюлдю. Мени юйде къартайтма, башымы бедишлик этме»,— деп, хандан тилей эди. Алай болгъанлыкъгъа, Шахарман айгхан сёзюнден къайтыргъа бир да унамады. Темир къазыкъгъа кючлери

къарымазлыкъларын ангылап, адамла да келмей тохтадыла.

Бир эрттенликде, къайдан эсе да Мисир жанындан бир къара гёжеф келгенди деп хапар эшитдик. Битеу курнаятчыла кюмюш къаланы кенг арбазына жыйылдыкъ. Къара гёжеф узун къара мыйыкъларыны къыйырларын да имбашларына атып, темир къазыкъны къатында тобукъланып, эки къолун да ёрге узатып, кёкден болушлукъ тилей тура эди. Хан да, юйюнден чыгъып, тышындагъы тахтасына олтурду. Къызы да аны къатына келди. Ариулугъу уа, ма былай, дунияны кюн тийгенча жарыта...

— Бу ким эсе да аман залим кёрюнеди. Баям, къызым, сен анга буюрулгъан болурса,— деди хан.

—Ах, атам,— деди къыз,— сени тузагъынгдан азат болур ючюн ким бла кетерге да хазырма...

Къара гёжеф, тилегин айтып бошап, темир къазыкъны сермеп тутду. Ол аны ары-бери бюгюп кёргенде, жер да тебип турду. Алай не бек кюрешди эсе да, къазыкъны чыгъаралмады. Ахырында, къара гёжеф, асыры чамлашгандан, жумдурукъларыбла жерни аяусуз тюйюп башлады. Ызы бла аузундан тутуп ёкюрдю. Ханны къызы да анга къошулуп жиляды. Аны ариу кёзлеринден тамгъан жаухар жилямукъла мени жюрегими эритдиле.

Кел, мен да кесими бир сынап кёрейим дегенни айтып, къазыкъны къатына атладым. Тёгерекден а дунияны чамы къуюлду.

«Алдарбек, не этесе, харип?! Болмай эсе да, бел тартмангы къатыракъ къыс, ансы хата азданды!»

«Ол жюз жамауу болгъан кёнчегинге да сакъ бол!»

«Кел, бу сыйынг бла ызынга къайт да къал!»

Бу чамладан, масхараладан ачыуум тутду. Санларымда кюч къайнай тебиреди. Жерге бауурланып, жиляй тургъан къара араблыны бир жанына ашырдым, ариу айтдым, кёл этдирдим. Келип, темир къазыкъгъа жабыщдым. Сюеклерими чыкъыр-мыкъыр этгенлерин къулагъым бла эшите турама. Къаным да, къан тамырларымда зуу-зуу этип жортады. Бир-бирде уа кёзюм къарангы этип да тохтайды. Алай мен къажымайма. Ахырында, болгъан кючюмю бир тюйюмчекге жыйып узалдым да, темир къазыкъны жерден сууруп алдым! Мен да аны бияры сызгъанлай, ханны къызы, чабып келип, бойнума чулгъанды...

Мени кёп насыплы кюнлерим болгъандыла. Ол да аллай тамаша кюнлеримден бири эди.

Бир жол ийнегибиз тас болду. Ол зат битеу юйюрюбюзню бушуу-бушманнга къалдырды. Бизни жунчутмай жашатып тургъан жалан да ол жангыз ийнегибиз эди. Башха байлыгъыбыз, мюлкюбюз жокъ.

— Жютюкёз, санга бирсиледен эсе бегирек ышанама. Барып, ийнекни табып кел,— деп, атабыз къарындашладан бек таматабызгъа буюрду. Жютюкёз биргесине атхан огъу алты терекни тешип ётюп, жетинчи терекге чанчылып тохтаучу садагъын да алып, салпыкъулакъ парийибизни да нёгер этип, ийнегибизни излей кетди.

Он юч кюн озгъандан сора, юсю-башы да тозурап, Жютюкёз юйге къайтып келди.

— Ата, жер юсюнде мен жетмеген не тау, не агъач къалмады, алай ийнегибизни табалмадым,— деди ол.

Атабыз, асыры ачыу этгенден, жюреги тутуп, амалсыз болду. Анабыз а жиляп къалды.

— Аллай бир къайгъы этмегиз. Ийнекни излерге энди мен барайым,— дедим. Атабыз аны унамады.

— Алай къуралгъын сен. Адамыча бурнунгу сюртге эдинг да,— деп къойду.— Энди Таутеш барсын.

Таутеш а ортанчыбыз эди. Атабыз айтхандан сора ол да, Жютюкёзча, сауут-сабасын алып, ийнекни излерге кетди. Алай тамам эки айдан сора ол, бутун да сындырып, юйге къурлай къайтып келди.

— Не къолайсыз затла эдигиз сиз! Жашларым барды деп, сизге ышанып мен да турама! — дегенни айтып, атабыз Жютюкёз бла Таутешге къаты урушду. Сора ийнекни излерге кеси кетди.

Бир жылдан да артыкъ айланып, кесин да айыугъа талатып, адам танымазча болуп, атабыз алай келди.

Аны аллай халын кёргенде, бир да болмагъанча жаным ауруду. Кишиге жукъ айтмай, жол кёллю болуп, хазырлана да турмай, женгил атлай кетдим.

— Алдарбек, тохта! Бусагъат ызынга къайт! — деген ауазланы эшитдим. Алай бу кезиучюкде мени аллыма ол Искандер патчахны аскери чыкъса да, къайтараллыкъ тюйюл эди.

Да ма, барама. Аллымда тюбеген тауланы, агъачланы къыдырып озама. Уллу сууладан, тенгизледен да таукел ётеме. Ийнегибизни тапхынчы, юйге къайтмазгъа ант этгенме.

Ахырында бир уллу тауну этегине жетип тохтадым. Аны башы кёрюнмей эди. Быллай тауну мен кёрген угъай эсе, жомакъда айтып да эшитмеген эдим.

Аны тёппесине чыгъама деп, бир минг бла эки кюн къоратдым. Тёппесини эм чукуюна чыкъгъанда уа, айны тенгшисине жетип тургъанымы эследим. Къарай кетип, кеси элибиз — Курнаятны да кёрдюм. Бек узакъда! Арбазда урчукъ ийире тургъан анабызны да. Аямай къычырып кюрешдим. Хо бир да, къайры эшитирик эди! Аны бла мени арабыз, бек аздан къалгъанда, эски тергеу бла тамам тёрт миллион аршын болур эди.

Тау тёппеден тёгерекге къарай кетип, узакъда бир гитче талачыкъда не эсе да бир жылтырагъан затха кёзюм илинди. «Не зат болур, экен?» — деп, сагъышха къалдым. Бир заманда ол жылтырагъан затны къатына бир хайыуан келди. Иги эслеп къарасам а — бизни ийнегибиз. Аны кёргенлей, таудан энишге секирдим. Ачыргъа да болур эдим, алай, насыпха, къанталымы этеги бир жютю ташха илинип, алай бла къутулдум.

Андан ол кёрген талачыгъыма чабып жетеме. Мен ары жетгенде, къарангы болгъан эди. Къарасам, талачыкъны тёптёгерегин бёрюле алып. Бёрюле уа аллай бёрюлеми,— пилле кибик! Бизни ийнегибизни ашаргъа хазырлана, тишлерин чанг-чунг этдире турадыла. Къолумда уа бир затым да жокъ. Ол угъай эсенг, бичагъым да жокъ жанымда. Амалсыздан, бёрюлени санап чыкъдым: он, жыйырма... жетмиш жети!..

Узалып, бир узун нарат терекни тамыры бла чыгъарып алдым. Эй, не болса болсун, бир туугъанбыз, бир ёлюрбюз деп, бёрюлеге атылдым. Уой, жанчыкъларым, сиз алайда болгъан ишни бир кёрсегиз эди! Жетмиш жети бёрю бла жангыз кесим танг атхынчы сермешдим! Алай мен да адам баласыма. Жаным темирден тюйюлдю. Танг да жарый, эсим азып, жыгъылдым. Бир заманда, эсими жыйып къарасам, ийнегибиз бетими жалай тура эди. Башымы кётюрдюм. Тёгерегим а — бёрю мыллыкла! Бери бурулуп къарагъанда уа, андан да сейирликни кёрдюм: бир ариу бузоучукъ ийнегибизни эме! Ол мен тау башындан къарап кёрген зат бузоучукъ болгъанын ангыладым. Алай бла ийнегибизни, бузоучугъун да сюрюп, юйге сау-саламат къайтдым.

Жашауда батыр болургъа керекди. Батырлыкъ адамны не палахдан да къутхарыргъа боллукъду. Этген умутуна да жетерге болушады.

Бизни таулада мен танығъан байладан бек залими Къарабаш эди. Битеу да бу сиз кёрген Кавказда андан бай адам болмагъанды. Аны къой сюрюулери Къара тенгиз бла Каспий тенгизни араларына сыйынмай, Эдиль бойнуна да жайылыучу эдиле. Мени атам а, харип, Къарабашны жалчысы эди.

Бир кюн, атамы кёрюп келейим деп, жолгъа атландым. Алайына, къарап къарагъынчы, кёкню къара-боз булутла жапдыла. Мен Курнаятны чегет жанында тауладан ауып, Къожа тюзюне жетгенлей а, буз жауып башлады. Чабып барып, бир уллу ташны ышыгъына къысылдым. Алай, не медет, бир аздан буз тёбеге тумаланып къалдым. Бузла уа аллай бузламы — ёгюз башла кибик, бир уллула! Аздан эзип къоя эдиле! Кюреше кетип, кючден-бутдан буз тёбени тюбюнден чыкъдым. Мен чыкъгъанда, буз жаугъан да тохтап, таулагъа ариу кюн тийип тура эди. Алай индеклени, къолланы толтуруп келген ырхыны кёрген а, башха болмай, къыяма айланып къалгъан сунар эди.

Таудан — таугъа, къаядан — къаягъа секире, кёз байланыр кезиуге атамы къошуна жетдим. Анда уа, битеу ыстауатны суу басып, атам харип да къойланы къутхарыргъа кюреше тура эди. Арыгъанымы, суукъсурагъанымы да унутуп, атама болушургъа чапдым. Экибиз да кече узуну кюрешдик. Арып-талып, къошха танг ата жыйышдыкъ. Сора атам от тамызды.

— Жюзден аслам къой ёлгенди. Малкёз Къарабаш аны манга кечмез,— дегенни айтып жарсыды атам. Андан ары аны не айтханын эшиталмадым. От жылыуу бетиме ургъанлай, къалкъып къалдым. Бир заманда къаугъагъа, хахай-къычырыкъгъа уяндым. Къошдан тышына чабып чыкъсам, Къарабаш, къара атына да минип, атамы аямай къамичи бла тюе тура эди. Ачыудан жюрегим «тарс» деп атылыргъа аздан къалды.

— Атамы не терслиги барды! Буз жаугъанды, ырхы келгенди! Тийме атама! — деп, Къарабаш таба чапдым.

— А-а, итни кючюгю, сен да мындамыса?! — деп, Къарабаш къамичи бла мени да урду. Ол алай урду, алай — кёзлериме от чакъдырды.

— Сиз экигиз да бир ырахын токълуну къыйматын тутмайсыз! — деп, биягъы Къарабаш эшилген къамичиси бла атамы да, мени да тюйюп башлады. Ахырында, ачыуум башыма чабып, къаным къартыкъгъа сыйынмазча болду. Сермеп, къамичисин тутдум да, Къарабашны къара

ажиринден атдым. Ол, тюп-баш бола келип, «горф» деп жерге тийди.

— Тюйген дей эсенг а ма былай болады! — деп, къутургъан байны бойнуна жабышдым. Бираздан аны ауз кёмюклери келе башладыла.

— Ий, хайырсыз, ёлтюрюп къояса муну! — деп, атам мени эки имбашымдан тутуп, артха тартды.— Къой, ёлтюрсенг, муну адамлары бизни къурутуп чыгъарла!

Алай ол кезиуде мени тыйгъан къыйын эди. Имбашларымы хыны силкиндирдим да, атам артха туракълады. Мен а Къарабашны тюйюп, тюйюп, халек этдим. Сора Къарабаш, тобукъланып, жиляп, кечгинлик тилей башлады:

— Алдарбек,— дей сынсыды зулмучу,— жашаргъа сюеме, жанымы сау къой. Ёлген къойла ючюн дауум жокъду. Къалгъанлары да сизни болсунла. Сизге береме. Халалдыла сизге. Тилейме, жанымы сау къой!

Къарабаш, алысындан ауурланнган гаммешча, ауур-ауур солуй эди.

— Алдарбек, балам, къанынгы суут! — деди атам.

Алайда, атама бет этип, Къарабашны тюйгенними къойдум. Тюйюлген бай, иги кесек заман ётгенден сора, эс жыйып, къара ажирине минип, юйюне къуулуп кетди. Артда атам бла мен Курнаятха келгенде уа Къарабашны кёрмедик.

— Алдарбек! Сенден къоркъуп, Къарабаш бай тау артына кёчюп кетгенди,— дедиле курнаятчыла.

Алай бла атам харип, жалчылыкъдан къутулуп, башына эркин болду, азат болду. Байны атам кютюучю къойлары да бизге къалдыла. Ол къойланы мен элни жарлыларына юлешдим.

ЧАБЫШЫУ

Бир жол, бюгюнча эсимдеди, тёрт жюз жыл мындан алгъа, ханыбызны туугъан кюню болады да, халкъ майданнга жыйылды. Мен да бардым ары. Хан къаласындан чыгъып, тышында алтын тахтасына олтуруп тура эди. Эки ариу къызы да — къатында.

— Манга хурмет этип, бери жыйылгъаныгъыз ючюн сау болугъуз! — дегенни айтды хан. Сора бегеуюллеринден эки деу кишини къалагъа жумуш бла ийди. Бир заманда ол кишиле, эки машок бла алтын келтирип, ханны аллына салдыла.

— Мени намысыма аталгъан, бу сыйлы байрамда беш жюз чакъырымгъа чабып ким озса да, бу алтынны анга берликме! — деди хан.

Аны эшитгенлей, менме деген пелиуан жашла, назик санлы жигитле да алгъа чыкъдыла, байланы, бийлени жашлары да бар эдиле. Ханны ёзюрлерини туудукъларыда... Ала, эмиликатлача, тыпырдашып, белги берилгенлей, окъча атылыргъа хызыр эдиле.

«Кесими бир сынап кёрейим»,— деген сагъышда, мен да барып, алагъа къошулдум.

— Алдарбек, сен а къайрыса, харип, бу назик борбайларынг бла — дегенни айтып, ызымдан кюлгенле да болдула. Къертиси бла да бу чабышыугъа чыкъгъанланы къатларында мен алай бек къолайлы да кёрюне болмаз эдим. Алай энди къайтыу жокъду.

Чабарыкъ жолубузда хар экиучакъырым сайын экишер бегеуюл салынды. Алай бла чабышыу да башланды.

Биз, Къара тенгизге жетип, андан артха къайтыргъа керек эдик. Ол а тамам беш жюз чакъырым бола эди.

Жюз бла он жети чакъырым чапхандан сора, артха бурулуп къарасам — киши да жокъ. Барысы да мени озуп, алгъа кетип тура эдиле. «Тейри, бу уа ишден тюйюлдю»,— деп, мыллыкны алгъа атдым. Къулакъ жанларым бла жел асыры шуулдап озгъандан, зат да эшитмейме. Къара тенгизге жетгенимде, алайда тургъан бегеуюлле айтдыла:

— Алдарбек, къой, харип, бошунакъгъа ёпкелеринги кюйдюрме. Бирсиле былайдан эртте озгъандыла. Ала, энди, баям, Курнаятха окъуна жетген болурла.

Бу сёзлени эшитгенимде, алай ачыуум чыкъды, алай, ахырысы, жюрегим жанып мы кетеди деп болдум. Сора, чапхан алай эсе деп, желден, угъай, окъдан да женгил атылдым. Мен озгъан жерледе, терекле бюгюлюп, ташла жерлеринден къозгъала эдиле.

Бир кесекден Шайтан ёзени деген ачыкъ талагъа жетдим. Узакъды деп, бютюн да къызындым. Жол жанында жашил байракъчыгъы бла сюелип тургъан бир бегеуюлню кёрдюм.

— Аперим, Алдарбек! — деп къычырды ол. Алай манга къууаныргъа алыкъын эртте эди. Ол мен озгъан жашла артда къалгъанла эдиле. Алларында ким болгъанын сордум.

— Асланфелиуан! — дедиле ала. Аны эшитгенлей, бир кесекчик абызарадым. Ол ханны биринчи ёзюрюню жашы эди. Айтылгъан жигит. Къууп жугъутурну тутуучу. Болса да, санларыма жангыдан кюч къуюлгъанча болуп, ал-

гъа атылдым. Былайда мени учхан къанатлы да хазна жеталмаз эди.

Бир заманда Дылгам тёбе деген уллу сыртны башына чыкъдым. Асланфелиуанны кёрдюм. Къууашгандан тёппем кёкге жетгенча болдум.

— Экинчиге Алдарбек барады! — деп, бегеуюлле, бир бирге къычырып, хапар бердиле. Мен а Асланфелиуанны ызындан болдум. Ол ташдан ташха, таудан таугъа секире, жугъутурча бара эди. Бир заманда, ол артха бурулуп, манга къарады да, кёзню къагъып ачхынчы, окъ атылгъанлай, думп болуп кетди. Мен да, битеу кючюмю жыйышдырып, сызылдым. Къысхасы, къалагъа жетерге жети чакъырым къалгъанда тенг болдукъ. Алты чакъырым къалгъанда уа мен Асланфелиуанны озгъанымы бирсиле да кёрдюле. Хапарым ханнга жетгинчи мен къалагъа жетдим.

Къаланы аллында, майданнга жыйылып, сакълап тургъан халкъ мени къолларына кётюрдюле. «Жашасын бизни Алдарбек!» — деп къычыра, ханны аллына элтдиле. Экн да машок алтынны аллыма салдыла. Алай, манга не алтындан да халкъ ыснасы бийик болгъаны себепли, ахчаны жарлылагъа юлешин къойдум.

«БАШЧЫ ХОРАЗ»

Бурун заманлада телефон, телеграф деген затла болмагъандыла. Радио да болмагъанды. Аланы орунларына къычырыучула болгъандыла. Ол бек сыйлы къуллукъгъа саналгъанды. Этилген оноуланы халкъгъа къычырыучула жайгъандыла. Къыралла араларында байламлыкъла да аланы юслери бла жюрюгендиле.

Къычырыучула; телефон чыпыллача, жер-жерде сюелишип, хазыр болуп тургъандыла. Не хапарны да бирден бирге ётдюре, керекли жерге терк жетдиргендиле. Къычырып, ким узакъгъа жетдирсе, аны даражасы ол къадар бийик болгъанды. Бек залим къычырыучугъа уа «Башчы Хораз» деп, сыйлы ат атагъандыла.

Аллай атха жетишгеннге уллу хурмет этгендиле. Таба гыржын тенгли бир алтын майдалны да бойнуна такъгъандыла. Сыйлы саугъала бергендиле. Алай, «Башчы Хораз» деген сыйлы атны алгъан тынч иш тюйюл эди. Жыл сайын къычырыучуланы халкъла аралы эришиулери бардырылыучу эди. Ол эришиуледе ким хорласа да сыйлы атны анга атаучу эдиле.

Къычырыучуланы эришиулери кёбюсюнде уллу къыралланы ара шахарларында бардырылыучу эдиле. Бир

жыл а аллай эришиуню Малкъарны ара шахары Курнаятда бардырыргъа деп оноу этилди. Жер-жерден бизге эм къаты къычырыучула келдиле. Къонакъ юйлерибиз тыгъымтыкъма болдула. Келгенлени умутлары уа «Башчы Хораз» деген атны алыргъа эди.

Эришиуге къатышыргъа Курнаятдан да бир къауум адам жазылды. «Башчы Хоразны» къуйругъундан тутаргъа умут этип, Шауурдатдан Ибрагим да чабып жетди. Ол келгенден сора мен да эриш болдум. Барып, кесими тизмеге жаздырдым. Алай бу ишими анам бир да жаратмады.

— Адамланы кесинге кюлдюре айланаса,— деди, жюреги къыйналып.

— Къычыргъанын къоншулагъа окъуна жетдиралмаучу Ибрахим къатышханда, мен а анданмы аманма? — деп жапсардым анамы.

Эришиу башланды. Ол уллу той-оюн бла ачылды. Тёртжюз къыралны байракълары Курнаят башында сюзюле, дауурбасла дынгырдай, сырыйнала согъула,— къарт тауларыбызны зынгырдатдыла.

Биринчи болуп, ортагъа Индиядан келген бир къара киши чыкъды. Ол эм алгъа, ары бла бери чайкъала кетип кесин къызындырды. Кёкге къарап, бир дууала окъуду. Мангылайын жети кере жерге тийгирип, тарталгъаныча, ичине хауа тартды. Сора, бойнун да алгъа созуп, къычыралгъаныча къычырды. Бираздан а Къара тенгизни жагъасында Псыкод деген уллу шахардан хапар келди. Андагъы сюдю Къара кишини къычыргъаны ары эшитилгенин билдирди. Жыйылгъан халкъ къарс урду. Къара киши, къууанчын ичинде сыйындыралмай, ёрге-ёрге секирди. Баям ол кесин хорлагъан суннган болур эди. Аны ызындан чыкъгъан къычырыучула не бек хахайлап кюрешдиле эсе да, Къара кишини озалмадыла. Ибрахим къычыргъанда уа, жыйылгъанла харх этип кюлдюле. Аны хахайлагъаныи Курнаятны баш жанында жашагъанла окъуна эшитмеген эдиле.

Эришиуню ахыр кюнюнде да Къара кишини озгъан чыкъмады. Эм ахырында уа кезиу манга жетди. Ибрахимча айыплы болуп къалырма деп, ичимден къоркъдум. Болса да, таукел этип, ортагъа чыкъдым. Жерге тобукъланып, хауа жыя тебиредим. Уллу Тейриден болушлукъ тиледим. Ахырында, битеу кючюмю салып, хахайладым! Адамла къоллары бла къулакъларын басдыла. Курнаятны чегет жанында Чокъуракъ къаяны башы, ууалып, энишге тюшдю. Бир къауум замандан «Эшитдим!» деп, Аргентинадагъы сюдюден хапар келди. Аны ызындан аллай къууанч-

лы хапарла Японияда бла Испанияда да келдиле. Мени Махтау ташха миндирдиле, бойнума майдал такъдыла, «Башчы Хораз» деген сыйлы атны атадыла. Мени намысыма Курнаятда юч кюн бла юч кечени той этдиле.

КЪАПЛАНЧЫЛАНЫ ОЮНУ

Бурун заманлада бардырылыучу спорт оюнланы бюгюнлюкде бек тынчлары къалгъандыла. Къыйынлары уа унутулгъандыла. Сёз ючюн, алгъын Курнаятда «Къапланчы» деген оюнубуз болуучу эди. Ол оюн баргъан кезиуде, аны сейирлигине къарар ючюн, битеу да дуниядан адамла келиучю эдиле.

Оюн а былай эди. Уучула, бир талай къапланны, агъачдан сюрюп чыгъарып, бийик буруугъа жыя эдиле. Кеслерине базыннган жашла уа, аладан бирлерин тутуп, жюгенлеп, атны юйретгенча юйретирге керек эдиле. Экинчи кюн а ала, юйретген къапланларына да минип, чаришге чыгъыучу эдиле. Аллай чаришде хорлагъанга уа, «Къапланчы» деген хурметли ат атап, намысын бек уллугъа кётюргендиле. Аны кесин да къызла бек сюйгендиле. Алай, аллай даражагъа жетер ючюн а уллу батырлыкъ, чынтты кишилик керек эди. «Къапланчы» болабыз деп, кеслерин къапланлагъа талатханла да аз болмагъандыла.

Бир жол къапланчыланы кезиулю эришиулерине къатышыргъа мен да таукел болдум.

Къапланчыла оюну шабат кюн башланды. Белими кенг, къайиш бели бау бла къаты къысып, мен да ары бардым. Къаты бели бауну къапланны тырнакъларындан сакъланыр ючюн къыса эдиле. Баргъанымда, Ибрахим шуёхум да анда тура эди. Шауурдатчыла да, къолларында байракълары шууулдай, аны тёгерегине басынып!

— Не этесе сен а мында? — дедим шуёхума.

— Да сен не этесе ансы, мен а «Къапланчы» болургъа келгенме!

Мен, айтыр сёз тапмай, аузуму къысып, бир жаныма кетдим.

Бурууда уа жыйырмадан артыкъ къаплан, тышына ычхыныр ючюн гузаба этип кюреше эдиле. Кеслери да бир огъурсузла! Сарыкъулакъ къаплан а бютюн да бек чамланып эди. Адамла аны кёрюмдюсюнден окъуна къоркъа эдиле.

Сюдю къапланчыланы кесине чакъырды.

— Къайсыгъыз башлайсыз? — деди ол.

— Мен! — деп, Ибрахим алгъа чыкъды. Шаурдатчыла уа «Ибрахим! Ибрахим!» — дегенни къычыра, жашха кёл этдирирге кюреше эдиле.

Бир къолунда аркъаны, бирси къолунда да жюгени бла Ибрахим буруугъа кирди. Оюнну жоругъуна кёре ол, аркъан атып, къапланладан бирин тутуп, жюгенлеп, буруудан чыгъарып, сыртына минерге керек эди. Ибрахим аркъанын Сарыкъулакъгъа атды. Аны базынганына мен бек сейир этдим. Адамла да анга къарс урдула. Ибрахим атхан аркъан Сарыкъулакъны бойнуна илинди. Алайлай, къаплананы юсюне секирди да, тюбюне малтады. Къапланчыла барыбыз да, чабышып, Ибрахимни кючден-бутдан къутхардыкъ. Аны санларына Сарыкъулакъны тырнакълары кирип, жашны амалсызгъа къалдыргъан эдиле.

— Энди уа ким чыгъады? — дегенни айтып къычырды сюдю. Къапланчыла бир кесек арсар болдула. Баям, аланы Сарыкъулакъ арсар этген болур эди. Ол а, бютюн да бек ачыуланып, аузун адамлагъа ачып, тишлерин бир бирге ура эди...

Секирип, буруугъа кирдим да аркъан атдым. Аны къыйыры, учуп барып, къапланны бойнуна чулгъанды. Къапланы мени ол Ибрахимни талагъаныча таларгъа умут этди. Алай андан мен алгъа болдум. Кюреше кетип, чамланнган къапланны онгун алдым. Ахырында, тюпге уруп, башына жюген салдым, буруудан чыгъардым. Адамла тамаша болдула. Мени атымы айта башладыла, къарс урдула. Сарыкъулакъгъа, атха миннгенча минип, кюреше кетип, бу къарыулу жаныуарны жууаш этдим.

Экинчи кюн а чариш башланды. Ол чаришде да онглу болгъанымдан сора уа манга «Къапланчы» деген сыйлы ат аталды. Бойнума мермер ташладан тизилген минчакъланы такъдыла. Ол Чемпионну белгиси эди. Къызла уа, аллыма чабып келип, дарий къолжаулукъларын аягъыма атдыла.

НАРТЛА УЯЛГЪАН ЭДИЛЕ

Бурун заманлада нартла, кеслерини кишиликлерин сынар ючюн, бирге жыйылып, нарт оюнла къурап болгъандыла.

Бир жол ала Курнаятха жыйылдыла. Сюйсегиз ийнаныгъыз, сюйсегиз къоюгъуз, алай мен аллай сейирлик затха ёмюрюмде да кёз ачмагъанма. Ол кюн нартланы оюнларына къараргъа деп басыннган халкъны санап саны

жокъ эди. Къонакъла кёп къыралдан келдиле, саугъала да алып. Арисейни патчахы уа биргесине ариу къызын да алып келди.

Бираздан нартла ортагъа чыкъдыла. Къаялача, бир уллу адамла! Аланы билек шаугютлери тукъур-тукъур къайнап, жауурунлары буруу чалманлача кенг, боюнлары эмен тёммеклеча бёкем! Барындан да залими уа — Къонгуртай деген нарт. Аны къатында Сосурукъ, Алауган, Къарашауай, Ёрюзмек да бош жашчыкълагъа ушай эдиле.

Нартла биринчи оюнну илишан атыудан башладыла. Тёрт жюз атлам узакълыкъда, башына да ийне чанчып, узун къазыкъ сюедиле. Нартла ийнени марап ата башладыла. Биринчи Къонгуртай тартды садагъын. Аны огъу, учуп барып, ийнени кёзюне чанчылды. Халкъ, къарс уруп, Къонгуртайгъа аперимлик берди. Сюдюле къурукъну башына жангы ийне чанчдыла. Алауганны огъу аны белинден эки этди. Бу оюнда не хорлагъан, не хорлатхан болмай къалды. Нартла барысы да атхан окъларын ийнеге тийдирдиле.

Андан сора тутуш башланды. Алай ала бир бирни жыгъалмадыла. Къонгуртай окъуна къарыу эталмады. Бек ахырында ол Алауганны сермеп тутханында, адамланы ахлары кетген эди. Нек дегенде, Къонгуртай Алауганны къучагъына асыры къаты къысхандан, ол чыбыкъча инчгерип къалгъан эди. Алай деу нарт не бек кюрешди эсе да, аны жыгъалмады. Алай бла нартланы бу оюнлары да тенг бошалды. Аланы ючюнчю оюнлары уа бютюн да къыйын эди. Бу жол нартла Курнаятны чегет жанында Чынгыл къаяны аркъалары бла тюртюп аудурургъа керек эдиле. Сюдюле чёп атдыла. Бек алгъа кючюн сынаргъа Сосурукъгъа тюшдю. Ол аяусуз сыгъынып кюрешди. Болалмайды. Къаяны азчыкъ тендирип къойду. Аны ызындан кезиу Алауганнга жетди. Ол да къаягъа жукъ эталмады. Ёрюзмек да кюрешди кючюнден келгенни аямай. Къаяны къымылдатып къойгъан болмаса, аудуралгъан а этмеди. Къарашауай аладан онглуракъ болду. Ол къаяны аудуруп къоялмаса да, мурдорун а чыкъырдатды. Кезиу Къонгуртайгъа жетди. Ол санларын бир кесек ийледи, кёкге къарап, Уллу Тейриден болушлукъ да тиледи. Сора, ашыкъмай барып, аркъасын къаягъа тиреди. Сыгъына келип, ачы къычырды. Кёк кюкюреген сунуп, барыбыз да элгендик. Къонгуртай къаяны ары бла бери бешикнича чайкъады. Къаяны тёппесинден уллу ташла юзюлюп, энишге тёнгередиле. Алай, не бек сыгъынып кюрешди эсе да, Къонгуртай къаяны аудуралмады. Ачыуундан жундурукъларын бла жерни тюйюп жиляды.

Алайлай, биреулен, чабып барып, аркъасын къаягъа тиреди. Къарасакъ, ол а — Ибрагим! Адамла анга асыры кюлгенден киндиксиз болдула. Кючюн билмеген желкесин къашыр дегенлей, шауурдатчы шуёхум эки орталыкъда хиликгялыкъгъа къалды.

Нартла ахыр оюнларына киришдиле. Бу оюнда ала, ёрге секирип, кёкде учуп баргъан къушладан бирлерини аякъларындан тутуп, аны жерге тюшюрюрге керек эдиле.

«Энди бу оюнда нартладан къайсысы хорласа, аперимлик да анга берилликди, саугъала да»,— деп ангылатды баш сюдю.

Бу оюнну биринчи болуп башларгъа Къарашауайгъа тюшдю. Ол ортагъа таукел чыкъды. Курнаятны кёгюнде учуп айланнган къушлагъа къарап бираз турду. Сора, тёгерек бурула кетип, кесин къыздырды да, садакъдан ычхыннган окъча, кёкге шууулдап кетди. Адамла тамашагъа къалдыла. Къарашауай къушладан бирине жетди. Алай ол аны аягъындан туталмады. Къушну къанат тюклеринден бирин юзюп, жерге тюшдю.

Аны ызындан кёкге Къонгуртай секирди. Секире туруп, биягъы ачы къычырды. Къушла уа, ол къычырыкъдан къоркъуп, жан-жанына учуп, думп болуп кетдиле. Алай бла Къонгуртай да кёкден къурлай къайтды. Аны бла да къалмай, жерге тюшгенде аягъын да сындырды.

Сосурукъ бла Алауган да сызылышдыла кёкге. Была да болалмадыла. Кезиу Ёрюзмекге жетди. Ол а асыры къаты секиргенден, къушладан да бийикге учуп кетип, халкъны сейирге къалдырды. Анга къарс да урдула. Алай ол да ызына къурлай къайтды. Адамла ахтындыла, ачыу этдиле. Нартла кеслери да мудах болдула. Мени жюрегим къабынды. «Тейри, антым, кесими бир сынап кёрмей къоймам!» деп, ортагъа чыкъдым. Халкъ ызымдан кюлдю. Нартла да кюлдюле. Аланы алай этгенлери ачыуума ачыу къошду. Битеу кючюмю жыйышдырып, кёкге ургъуйча атылдым. Учуп барып, къушладан бирини эки аягъындан эки къолум бла сермеп тутдум! Къуш менден ычхыныргъа кюрешди. Къанатлары бла мени аяусуз тюйюп башлады. Жютю бурну бла къолларымдан, кёкюрегимден да къабып, жарала салды. Кёзлерими да кючден сакъладым. Алай мен аны иймедим. Къушну да эки аягъындан тутханлай, парашют бла учханча, акъырын учуп келип, жерге тюшдюм.

«Аперим, Алдарбек! Аперим!» — деген эшитиле башлады. Дуниядан бери жыйылгъанла манга махтау айта, жерлеринден турушдула. Арисей патчахны къызы уа, келип, бойнума жаухар минчакъча тагъылып къалды.

— Сенича жигит кёрмегенме! — дегенни айтды. Сора саугъала берди. Бирси къонакъла да алай этдиле. Мени намысыма той-оюн къурадыла. «Мени бла кел,— деди Арисей патчахы.— Аскер башчы этерме, къызымы да санга берирме». «Угъай,— дедим мен а.— Курнаятны уланыма. Туугъан жерими къоюп, бир жары да кеталлыкъ тюйюлме».

Бу кезиуде, къайдан чыкъды эсе да, Ибрагим ортабызгъа кирди. «Мен барайым сени бла!» — деп, Арисей патчахны аллына чапды. Алай ол Ибрагимни къатындан къыстап ийди.

Ол кюн нартла менден уялып кетген эдиле. Къеслери да андан сора Курнаятха келмеген эдиле.

КЪАР ЮЗЮЛГЕНДЕ

Бир жол, къыш эди, уугъа тебиредим.

— Мен сени бла барама,— деп, шауурдатчы жаш Ибрагим ызымдан тагъылды.

— Келаллыкъ эсенг кел. Мен Тур таулагъа дери барлыкъма. Жугъутурланы семизлери андадыла,— дедим.

Къар бек къалын эди. Ол жылдача кёп къар Кавказда бир заманда да жаугъан болмаз эди. Ибрагим да, мен да, къарны жыра, акъырын бара эдик. Жолубузну эки тенгине жетгинчи окъуна, белибизге дери къаргъа батылып къалдыкъ.

— Ызыбызгъа къайтайыкъ,— деп ынчхады Ибрагим. Мен унамадым.

— Жолундан къайтхан эр кишиге бедишди,— деп ангылатдым анга. Кесим а, къарны жырып, баргъанымча барып турама. Бир заманда, ызыма бурулуп къарасам, Ибрагим узакъда къалып тура эди.

— Нек тохтагъанса! Кел! — деп къычырдым.

— Барал-майма-а-а... мен юйге ке-те-еме-е!..— деди жаш.

Не бек къаты болуп кюрешди эсем да, анга бой салдыралмадым. Аркъама кётюрюп элтирге окъуна айтдым. Аны да унамады. Аны чийбел болгъанын алгъындан да биле эдим. Алай туура былай хыбыл болгъанын а билмей эдим. Анга тенг болуп, мен да ызыма къайтсам, кеси кесимден кёлюм чыгъарыкъ эди. Аны себепли, жолуму бузмадым.

Эки кюн бла кече тохтамай бардым. Тур къаялагъа жетдим. Жете баргъанымлай а къая башында тургъан бир уллу гуждарны садагъым бла атып аудурдум. Ол, тёнгереп келип, тюз да аллыма тюшдю. Кеси тюшген бла да

къалмады. Уллу палах этди! Аны ызыпдан къаялада къарла юзюлюп, дунияны кюкюретип, туман этдирип, энишге къуюлдула. Къачып жетишалмадым. Ёлтюрген жугъутурум да, мен да къар тюбюнде къалдыкъ. Не бек кюрешди эсем да чыгъалмадым.

Халгъа кёре бек теренде къалгъанымы сездим. Жангыдан, жан къазауат этип, аямай къарны чучхудум. Асыры къаты кюрешгенимден, санларым отча къыздыла. Ол къызыулугъумдан, къар эрип, тургъан жерим уллу дорбун болду. Эркинирек солургъа да онг табылды. Къарангыдан а бир зат кёрюнмейди.

Алайлаи, хуржунумда чакъгъыч ташым болуучусу эсиме тюшдю. Къууандым! Терк окъуна къууну къабындырдым. Дорбунуму ичи аз-маз жарыды. Жюрегиме ырахатлыкъ келгенча болду. Юйден келтирген азыгъымдан да ашадым. Ол сагъатдан жукъум къысды. Терк окъуна жугъутурну терисин сыдырдым да, аны тюбюме жайып, ырахатланып жатдым. Кёпмю жукъладым, азмы, билмейме. Алай уянганымда дорбунум, ыстауатча кенг болуп, кесим да кёл ичинде жатып тура эдим. Сакъалымы ёсгенине кёре уа иги кесек заман озгъанына ийнандым. Ол халда жукълай да уяна турдум. Ашар азыгъым а эртте бошагъан эдим. Бир жол а кесекле тийдиле да, бек къызып тауусургъа жетдирдим.

Ишим бек осал эди. Юсюмде мамукъ кёнчегими да, мамугъун къуугъа хайырлана, бутлукъларын кюйдюрюп бошалгъан эди. Ол угъай, чийлей ашай, жугъутурну да аурудум. Ол къызыулугъум къарны бютюн да бек эритди. Дорбунуму ичи бир уллу мекямгъа ушап къалды.

Ауругъанымы юсюне ашым да тауусулуп, бек онгсуз болдум. Жанымдан тюнгюлдюм. Алай болуп тургъанымлай, къатымда кёлде не эсе да бир шапур-шупур этген тауушла эшитилдиле. Терк окъуна къолуму суугъа сукъдум. Сейир-тамаша! Чабакъла сууда къой сюрюулеча айлана эдиле. Аладан тутуп, тойгъунчу ашадым. Дунияда чий чабакъдан татыулу аш болмагъанча алай кёрюндю. Бир кесек замандан сау да болуп, санларыма кюч кире башлады.

Бир жол, дорбунуму ичинде айлана тургъанлай, къайда эсе да узакъдан бир гитче жарыкъчыкъ эледим. Анга къарап, къууанч тыпырлы болдум. Заман оза баргъаны сайын жарыкъ келген тешик уллудан уллу бола башлады. Ахырында, ол тешикден къарап, кёкню кёрдюм! Кёкде уа — боз бултла! Аладан дуниягъа жай келип тургъанын билдим. Кёлюм кётюрюлдю.

Кавказ таулада мен ёрлемеген тик къая къалмагъан эди. Ол сынамым манга бу жол да бек жарады. Кюреше кетип, тышына чыкъдым. Къызыу кюн, кёзлерими къаматып, этими кюйдюрдю. Тёгерегиме къарагъанда — Тур къаяланы башларында тура эдим. Андан Курнаятха тебиредим. Юсюмде адамыча кийимим къалмагъаны себепли, элибизге кюндюз барыргъа уялдым. Юйюбюзге кече ортасында келдим. Атам бла анам, мени кёргенлеринде, бек къоркъдула.

«Шайтан!.. Шайтан!..» — деп, къычырышып, юйден къачып чыкъдыла.

— Мен шайтан тюйюлме! Алдарбекме! — дегенни айтып къычырдым. Алай ала ийнанмадыла.

— Алдарбегибиз жоюлгъанлы онбир жыл болады,— дедиле.

Болса да ахырында биз бир бирни таныдыкъ. Малла союп, къурманлыкъ этдиле. Къурманлыкъгъа битеу курнаятчыла жыйылдыла. Эт ашаргъа Шауурдатдан Ибрагим да келген эди.

БЕК БИРИНЧИ МЕН БОЛГЪАНМА

Минги тауну башына бек алгъа ким чыкъгъанын юсюнден бюгюн да, бюгече да даулаш барады. Алай ол даулаш, тирменде чыпчыкъ гаккыланы тартханча, бир тюрлю къыйматы болмагъан затды. Минги тауну башына жолну биринчи салгъан курнаятчы жаш болгъанды. Ол да ким десегиз — кесим!

Алдарбек биягъы махтанып башлагъанды деп, кёлюгюзге келмесин. Мен ол затны кёрюп да болмайма. Алай, бу Минги тауну тёппесине чыгъыуну юсюнден керексиз даулашланы тыяр ючюн, тюзюн айтыргъа керекди. Тюзю уа былайды...

Кёп минг жыл мындан алгъа Минги тау шёндюча алашачыкъ тюйюл эди. Асыры бийикден, аны тёппеси кёзге кёрюнмей эди. Бирле Айгъа жетеди деселе, бирле уа угъай, Кюнге жетеди дей эдиле.

Аны башына ол заманлада окъуна кёп къаячы чыгъаргъа умут этгенди. Индиядан, Африкадан, Эфиопиядан, Вьетнамдан да, бери келип, кесини кючюн бир сынамагъан къаячы къалмагъанды. Алай аладан бири да Минги тауну белинден ёрге баралмагъанды.

Кюнлени биринде мен да кючюмю сынап кёрюрге таукел болдум. Аны эшитгенде, атам бла анам уллу къаугъагъа къалдыла. «Сен андан кетип жоюлсанг, биз не этербиз!» — деп, иймезге умут этдиле. Алай мени уа кючюм

къайнагъан заманым эди. Атам бла анам мени тыялмадыла. Къутургъан сууну аллын ким тыйып кёргенди! Мен да къутургъан суу кибик эдим. Атам бла анама арну айтып, жюреклерин жапсарып, жолгъа атландым.

Мен келгенде, Минги тауну тийреси адамдан топпа-толу эди. Аякъ угъай, бармакъ басар жер окъуна жокъ эди. «Жашасын Алдарбек!.. Жашасын курнаятчы жигит!» — деген тёгерекден-башдан эшитиле эди. Кёзлери кюнча жылтырагъан арну къызла, аллыма чабып келип, гюлле бердиле. Бири уа, нек эсе да, гюлле бла бирге къол жаулукъчугъун да берди. «Атым а Алмады»,— деди ол ариу. Къертиси бла да, аны къыпкъызыл ууртчукълары бишген къызыл алмачыкълагъа ушап тура эдиле.

Узун сёзню къысхасы, жол азыгъымы да биргеме алып, Минги тауну башына жол тартдым. Адамла уа, ызымдан къол булгъап, уллу Тейриден манга болушурун тиледиле.

Минги тауну орта белине дери женгил ёрледим. Андан арысы уа къыйнай башлады. Асыры борандан къарыу табалмай, тохтап къалдым. Амалсыз болдум. Алай тургъанымлай, сол жанымдан шайтан жели жетди да, мени, урчукъча айландырып, биргесине алып кетди. Элте барып, бир къаты жерге атды. Эсими жыйып къарасам: къап-къара гыйы ташны юсюнде сойланып тура эдим. Таш кеси уа жылы... тылпыуу чыгъа! Тёгерекде уа, жюз минг къазан асылып, эт бише тургъанча, хар жерден да тылпыу чыгъа эди. Минги тауну тёппесинден а ожакъдан баргъанча тютюн бара эди. Уллу тауубуз алыкъа башы сууып бошамагъан вулкан болгъанын алайда билдим!

Аны отундан къоркъа, терк окъуна ызыма айланып, къачаргъа умут этдим. Алай, жюрегимде кишилигим уянды да, этегимден тутуп тохтатды. «Хомух болма!» — деп, къатыландырды ол санларымы. Ташдан ташха секире, ёрлей барып, тауну тёппесине жуукълашдым. Солургъа хауа жетишмей, бек къыйналдым. Ол ачы тютюнле да, кёзлериме бла тамагъыма кирип, бютюн да амалсыз этдиле. Алай хорлатмадым! Жилянча сюркеле, тауну башына жетдим!

Сейир-тамашагъа къалдым! Битеу дунияны къол аязымдача кёрдюм! Курнаятда атам бла анама да къол булгъадым. Ала, арбазда олтуруп, Минги тау таба къарап тургъанлыкъгъа, мени кёрмедиле. Мен а, бир жылы ташха къонуп, аркъамда артмагъымы аллыма салдым да, ашыкъмай, жарагъан кюйде ауузландым. Ол кече мен анда къалдым. Кечени бир заманында Ай чыкъды. Ол, эне келип, Минги тауну башына жетгенде, узалып, къолум бла тий-

дим. Ючюнчю кюн а, ол Алма деген къызчыкъ берген къол жаулукъчукъну да байракъ халда Минги тауну башында орнатып, ызыма айландым.

Энгенимде, адамла бютюн да кёп жыйылып тура эдиле. Ала мени хурметиме, топла бла атып, ат чаришле да къурадыла. Отха къазан асдыла, той-оюн этдиле. Мен, атыма да минип, Курнаятха кетип тебирегенимлей а, бир ариу къыз, чабып жетип, ёзенгимден тутуп тохтады. Къарасам, ол а — Алмачыкъ! «Мени къоюп кетме!» — деп тиледи ол. Аны да ат бойнуна миндирип, юйге келдим. Юйдегиле айтып-айтмазча уллу къууанчлы болдула. Артыкъ да бек а ол Алмачыкъ деген келинлерине бек къууандыла.

ТЮЙЮШ

Бир жол анам бла базаргъа бардым. Эртте заманлада Курнаятда бек уллу базарла болуучу эдиле. Битеу да дуниядан ары келмеген адам жокъ эди. Бразилияда Рамтритрахшидормбарисихам деген бек узакъ шахардан окъуна келиучю эдиле Курнаятда болуучу тауушлукъ базарлагъа.

Анам кесине чилле жыйрыкъ сайлай, кёп айландыкъ. Бу жолча бай базар а кёрмеген эдим. Алтын, кюмюш буунлукъла, ёшюн тюймеле, кюмюш саплы къамала! Тюрлю-тюрлю накъышла салыннган чын аякъла! Къажардан келген кюйюзле! Алтын къулакълары болгъан эшек окъуна! Бирин айт да бирин къой!

Анам да, кеси бюсюреген жыйрыкъны алып, юйге кетейик дегенибизлей, базарны тюз да ортасында бир къаугъа чыкъды. Мен ары тебиредим.

— Алдар, жаным, барма ары. Анда уллу тюйюш ачылгъаннга ушайды,— дегенни айтып, билегимден тутду да жибермей тохтады. Мени тохтаргъа унамагъанымдан сора, анам да ызымдан келди.

Тюйюшле хар базар сайын да бола туруучу эдиле. Алай бу жолча уллу тюйюш а бир заманда да болмагъан эди.

Жети да японлу каратечи, алларына тюшгенни уруп, жерге къаплап, битеу да базарда болгъан кишилени дырыш этип бара эдиле. Кеслери уа, ёрге секирип, аякълары, башлары бла да ура эдиле.

— Не болгъанды сизге? Нек тюйюшесиз? — деп сордум отча къызгъан японлу базарчылагъа. Алай, аладан къайсысы эсе да, аягъы бла уруп, мени бияры чартлатды. Мени уа къаным къызды. Ачыуум чыкъды. Арлакъда ауул тургъан бир арбаны эследим да, аны кёчер агъачын чы-

гъарып, бузукъчуланы юслерине айландым. Хы, деп ургъанымлай, каратечиледен бири тюп-баш болуп жыгъылды. Къалгъанлары, аны кёрюп, ачы къычырышып, юсюме алындыла. Кеслеринде уа бир низам, женгиллик, гиртчилик, хыпиярлыкъ да бар эди! Кёзлериме, къашларыма тебине башладыла. Алай мен къолумдагъы уллу къазыкъ бла силдегеним сайын ала, жабы этип, жан-жанына чачыла эдиле. Тюйюшюбюзню бек къызгъан кезиуюнде кёчер агъач сынды да японлула юсюме хуна оюлгъанча оюлдула. Мени, тулукъ тауушэтдирип, сыйпай чыкъдыла. Бойнумдан да тутдула. Ачыуум бютюн къайнады. Ол къызыуум бла эки да японлуну, кёлек жагъаларындан тутуп, жерден ёрге кётюрдюм да, къол таш атханча, экисин да быргъап пйдим. Ала, базар бурууну башы бла учуп барып, жерге топ тауушэтип тюшгенлерин эшитдим. Дагъыда бир каратечини жумдургъум бла «сыйпадым» да, урчукъча айландырдым. Дагъыда бирин а... къысхадан айтханда, шошайдыла жигитле. Хорланнганларына женгдирдиле. Кечгиплик тиледиле.

— Сиз не ючюн тюйюш ачхан эдигиз? — деп сордум алагъа.

— Тюйюшюр умутубуз да жокъ эди. Алай мени эгечими ким эсе да урлап кетгенди, къаугъа да андан башланнганды,— деди японлуладан бири.

— Къызны ким урлагъан эсе да, бусагъат ызына келтиригиз! — дедим мен базар халкъына. Бираздан Ибрагим деген шаурдатчы жаш японлу къызны, къолундан тутуп, къарындашына алып келди. Къыз а аллай къызмы эди! Къыз угъай — толгъан ай!

Японлула манга уллу ыспас этдиле. Саугъагъа деп, бир кишмир кёлек да кийдирдиле. Алай бла тюйюш-къаугъа да бошалды. Базар да тынчайды. Базарчыла барысы да манга, уллу ыспас этип, жюрек ыразылыкъларын билдирдиле. Бир къара негрли уа, асыры къууанигандан, келе-келип, къаты къучакълады.

— Сен бизге айтчы, бу сен бизге кёргюзтген тюйюшню аты неди? — деп сордула японлула манга.

— Курнаят тюйюш! — дедим мен.

— Не залим тюйюшдю! — деп, ала уллу сейирге къалдыла.

Анам да, мен да юйге кетдик. Ызыма бурулуп къарагъанымда уа ол ариу япон къызы манга назик къолчугъун булгъай тура эди. Мен да къол булгъадым...

КЪАТЫН АЛЫУ

(Алдарбекни уллулагъа хапары)

Ариу къызны ким сюймейди дейсе! Жашла, къатын алыр заманлары жетгенлей, ариу тиширыуланы излеп башлайдыла. Ол бошдан тюйюлдю. Ариу къатын, ёшюнде жылтырагъан майдалча, эр кишини намыслы да, ёхтем да этеди. Алай мен сизге эсгертип къояйым: ариу къатынны къолда тутхан къыйын ишди. Бу затны мен кесим сынагъанма. Дурус кёре эсегиз, аны юсюнден хапарымы сизге айтып берейим. Ким биледи, жашай баргъан дунияда бирлеригизге жарап къалыргъа да болур.

Къатын алыр заманым жетгенде, бирси жашлача, мен да, кесими сымарлап, къызлагъа къарай тебиредим. Алай, не кёп къарадым эсем да, Курнаятда кесим бюсюреген къыз табалмадым. Атам бла анам манга гурушха болдула. Ала мени теркирек юйдегили этерге ашыгъа эдиле. Алай, ала ашыкъгъанлыкъгъа, жюрегиме жалгъашмагъан тиширыуну мен аллыкъ тюйюлем.

Къауум заман озду. Кюнлени бириндe: «Шкантыда бир ариу къыз барды»,— деген хапарны эшитдим. Атыма да минип, ары жортдум. Къызны кёрдюм. Кертиси бла да, ариу эди: къанкъазча, узунбоюн, маралкёз, толгъан айча, тёгерекбет, назы терекча, субайсан! Алай бир шарайыбын эследим: онг къашында бир акъ тюгю бар эди. Аны кёргенлей, къыздан кёлюм чыкъды.

Алай бла Шкантыда да ишим къуралмады. Бурнум салынып, ызыма къайтып келе тургъанымлай, анамы кичи эгечи аллыма чыкъды.

— Алдарбек, Къоспартыгъа къуууул! Мен анда бир къыз кёргенме да, айланмай мёлекге ушайды! — деди. Аны эшитгенлей, атымы башын артха бурдум. Анамы кичи эгечи керти айта эди. Къоспартычы ариуну кёргенимде, къол аязыма кёкден жулдуз тюшгенча, алай залим къууандым. Къызны ат бойнуна къондуруп, алып къачаргъа таукел болдум. Алай, бетине иги эслеп къарагъанымда, сакъал тюбюнде бир гитче губузчукъну эследим. Ичим кюйдю, санларым тюшдю. Ачыудан ёле, юйюме къайтдым.

Арадан талай жыл озду. Эки кичи къарындашым бар эди да, мени сакълап турмай, ала да юйдегили болдула.

Кюнлени бириндe: «Индияда ариу къыз барды», деген хапарны эшитдим. Басылып тургъан кёлюм кётюрюлдю. Эшитген хапарымы юйдегилеге айтдым.

— Сен акъылдан шашханса! Аз жерде аз ариу къыз болмаз. Андан санга не файда? Башыбызны аурутма! — деп, атам бла анам манга урушдула. Алай, ала не бек урушсала да, мени Индиягъа учуннган жюрегими сууталмадыла. Кюмюш хазырлары болгъан къара чепкеним бла, бухар бёркюмю кийип, алтын саплы къамамы белиме такъдым. Атыма да минип, Индиягъа жол тартдым. Кёп тауладан аудум, чексиз къум тюзледен ётдюм. Ахырында Чыннга (Къытайгъа) жетдим. Бир да болмагъанча бай къырал! Адамлары да ушагъылыла, халал жюреклиле.

«Ким эсе да, Кавказдан бир белгили адам келгенди!» — деп, базарда, жолда да къытайлыла мени юсюмден уллу хапар айта эдиле. Мени Алдарбек болгъанымы билгенден сора уа, ала бютюнда уллу сейирге къалдыла. Чынны патчахы Хо-Ху-Ван, кесини энчи къалауурларын жиберип, мени ёз къаласына къонакъгъа чакъырды. Бу узакъ къыралда мени былай таныгъанларына, мен кесим да сейир этдим. Халкъ тёгерегиме басынып, къалагъа зордан кирдим. Хо-Ху-Ван манга босагъада тюбеди. Къучакълашып саламлашдыкъ.

— Багъалы Алдарбек, къайдан чыкъдынг?! Сени кёрюр ючюн Курнаятха барырма деп тура эдим да, кесинг келип къалдынг да! Сени кишилигинги юсюнден биз, къытайлыла, кёп хапар эшитгенбиз. Кел, жуукъ бол! Бюгюн, Кёк бла Жерни арасында, бизге сенден сыйлы къонакъ жокъду! — деп, Чынны патчахы мени дагъыда къучакълады. Ол къалауурларына: «Уллу отоугъа баргъан эшиклени ачыгъыз!» — деп буюрду. Бир бири ызындан онжети эшик ачылды. Къытайлы патчах мени Уллу отоууна кйирди. Быллайны уа кеси ёмюрюмде кёрмеген эдим: отоуну ичинде хар зат да алтындан ишленип! Хо-Ху-Ван мени тёрде алтын тахтагъа олтуртду. Кеси да къатыма олтурду.

— Соргъанны айыбы жокъду, Алдарбек, не иш бла, не жумуш бла айланаса?

— Индиягъа барама.

—Нек ары уа?! — деп сейирсинди Чынны патчахы.

— Анда бир ариу къызны хапарын эшитгенме. Аны кёре барама.

— Ах, сора сен юйдегили болургъа айланаса?

— Хоу.

— Да алай эсе, санга тийишли къыз мени къыралымда да табыллыкъды. Бири бириндан ариу жыйырма бла жети къызым барды. Сайлагъанынг сениди,— деди Хо-Ху-Ван — эсингде болсун, Чынны къызлары Индияны къызларындан эсе ариудула.

Патчах бла мен ушакъ эте тургъунчу, къарауашла алтын столну юсюн тюрлю-тюрлю ашарыкъладан толтурдула. Алтын суу ичирилген узунбоюн къошун бла ичги да келтирдиле. Кеси ёмюрюмде кёп сыйлы жерледе къонакъ бола келгенем, алай бу жолча залим сыйланганма деп а билмейме. Столда онтёрт тюрлю чагъыр бар эди: бири бириндеп татыулу, бири бириндеп кючлю. Патчах да, мен да чагъырладан аз-аз уртлай, жарыкъ болдукъ.

— Манга сенден башха киеу керек тюйюлдю,— деди Хо-Ху-Ван, чагъырдан иги къызгъандан сора. Тюз да ол алай айтып бошагъанлай, кёкде учуп баргъан зурнуклача, бир-бири ызларындан тизилип, Уллу отоугъа жыйырма бла жети къыз кирдиле. Барысы да бирча акъ чилле жыйрыкъла кийип. Барысы да кюнча жарыкъ! Патчах айтханча, бири бириндеп ариу! Къызла мени аллымда, субай санларын майрышдырып, тепседиле. Хар бири жашыртын манга кёз къысды. Аланы алай этгенлери мени жюрегими къаушалтды. Эгечлени кичисин бютюн бек жаратдым. Ол манга хур къызча кёрюндю. Мен сагъышха къалдым: Хо-Ху-Ванны кичи къызын къатынгга алып, ызыма къайтып кетейим деп болдум. Алай, индийли арнуну кёрмей кетип къалыргъа да кёзюм къыймады. Асыры сагъыш этгенден башым хайран болду. Айхай, патчахны кичи къызы уа, мен аны жаратханымы сезип, жырлагъан да эте, бютюнда ариу тепседи. Бир-бирде уа, къатыма жуукъ келип, жыягъын жыягъыма да тийире эди.

— Къалайды, къызларымы жаратамыса? — деп сорду Чынны падчахы манга.

—Быллай арнулагъа алыкъа мен кёз ачмагъанма,— дедим. Хо-Ху-Ван мени къучакълады. «Киеучюгюм!..»— деп ийнакълады.

— Айып этме, уллу патчах, мен Курнаятха жарты жолдан къайтыргъа сюймейме. Къалай-алай болса да, Индиягъа жетерге керекме,— дедим. Аны эшитгенлей, къызла мудах болдула. Тепсегенлерин да къойдула. Патчахны да бети тюрленди. Алай ол, кёлкъалды болгъанын манга сездирмезге кюрешди.

— Мен бери энтда да къайтырма,— деп, олтургъан жеримден турдум. Патчах да, къызлары да къууандыла. Ала манга: «Терк къайт, сакълап турлукъбуз»,— дедиле.

Мен жолума атландым. Биягъы тауланы, тюзлени къыдыра кетип, науруз айда Индияны чегинден ётдюм. Саламдан этилген юйчюклери бла, бир элге жетдим. Тёгерегиме къарайма — къымылдагъан жан кёрмейме. Кюн а асыры къызыудан бухар бёркюмден да ётюп, мийнсими къайнатды.

— Э-хей, мында адам бармыды?! — деп хахайладым. Салам юйлени биринден, къолунда да узун таягъы бла, бир къымыжа киши, къоркъа-къоркъа чыкъды. Уятлыгъы болуучу жери уллу чапыракъ бла жабылып эди. Атымдан тюшюп, аны къатына бардым. Саламлашдыкъ.

— Сен кимсе, не айланаса? — деп сорду ол.

— Мен жолоучума,— дегенни айтдым. Ол манга башын ийип, мени юйюне киргизди. Юйню ичи уа, къымыжа адамладан топпа-толу. Тиширыула, сабийле, эр кишиле, барысы да бирге жокку болуп.

— Кюнню бу заманында адам ашаучу къаплан келиучюдю. Андан бугъуп турабыз,— деп ангылатды таякълы киши.— Кел, сен да бери букъ,— деп, ол манга бир мюйюшню кёргюзтдю. Юйдегиле манга тамаша болуп къарай эдиле. Ала бютюн да бек башымда бухар бёркюме сейир этдиле. Къоллары бла тийип окъуна кёрдюле.

Бир заманда тышында атым къаты кишнеди.

— Ой, ой, ой, келди! — деп, индийле типискиге къалдыла. Мен тышына тебиредим. Таякълы киши, чуунумдан тутуп, иймей тохтады.

— Чыкъма! Сени кёрсе, къаплан бери чабарыкъды. Битеу юйюрюмю ашап кетерикди,— деди.

— Мен атымы къутхарыргъа керекме,— деп, кёсими тышына тартдырдым.

— Санга биз ат табарбыз. Бизни башыбызны палахха къалдырма,— деп тиледи биягъы киши.

— Угъай, мининг айланнган атымы къапланнга ашатып къояллыкъ тюйюлме,— деп, салам юйден атылып чыкъдым. Къарасам, бир уллу, талгъыр къаплан, жашыртын, бауурубла сюркелип, атым таба келе тура эди. Къамамы къынындан сууруп алып, къапланны аллына чыкъдым. Ол мени кёргенлей, эки кёзюне къан чапды. Ёкюрюп, юсюме секирди. Къалай эсе да, аягъы бла билегиме уруп, къамамы къолумдан чартлатды. Къарап-къарагъынчы, экибиз да ёреленип къалдыкъ. Къаплан да, мен да бир бирибизни ары бла бери чулгъандыра башладыкъ. Башымда бухар бёркюм да аякъ тюпге тюшдю. Ахырында къапланны богъурдагъындан тутдум да, солууун тыйдым. Ол, хуруллдай кетип, жерге ауду. Тили аузундан салынды, кёз акълары ёрге айландыла. Индийле, салам юйлерини къатында буюгъуп, манга къарап тура эдиле. Къапланны ёлгенин кёргенлей, барысы да чабып келип, мени ортагъа алып, къууанч тыпырлы болдула.

Индийле уллу той къурадыла. Дауурбасланы дынгырдатып, бир бирге ал бермей, къадалып тепседиле. Аланы тепсегенлерине асыры къызыннгандан, мен да ортагъа

чыгъып, индийли къызладан бири бла абизехха бардым. Къыз кесини къымыжа санларын арчу ойната, учунуп тепсей эди. Кёп тепседик. Мен суу-салам болдум. Арып, тобукъларым тутмай башлагъандан сора, тойдан чыкъдым. Индийли къыз да мени ызымдан тагъылды. Санларымы солутайым деп, барып, къыртишге жатханымлай, къыз да келип, къатымда тыянды. Аны бла да къалмай, юсюме ауып, бойнумдан къучакълады. Мен аны дурус кёрмедим. Секирип ёрге турдум. Индийли къыз бухчакъларыма жабышды. Чырттан да жиберирге унамады. Бирси индийле уа, биз экибизге къарап, сейир этип турдула. Былайдан теркирек къутулургъа керек болгъанын ангыладым. Мени ол умутуму сезгенча, къыз аякъларыма бютюн да къаты жабышды. Экибиз да тарт-соз болдукъ. Таякълы киши къатыбызгъа келди да, кесинги суууут дегенча, къолун мени имбашыма салды.

— Бу мени тамата къызымды,— деди ол.— Сен аны кесинг бла тепсетгенсе. Бизни адетибизге кёре, энди ол сени къатынынгды.

Атасы алай айтхандан сора, къыз бойнума жилянча чулгъаныи тохтады. Олсагъатдан индийле дауурбасланы тархылдатып, жангыдан той этип башладыла. Атасы къызыны билегинден тартып, аны мени юсюмден айырды.

—Бар да кесинги къура,— деп, атасы къызын юйге ашырды.— Сен а — деди ол манга, чуунумдан тутуп,— юсюнгде кийимлерингги теш. Бизде жюрюген адетге кёре, эки жаурунунга бла кёкюрегинге тайфабызны тамгъасын кюйдюрюрге керекбиз.

Юйюр башчы алай айтып, кесини аркъасында бла кёкюрегинде тамгъаланы кёргюзтдю. Ала да тамгъаладыла дерча тюйюл эдиле, айыу табанлача, жара тапла эдиле.

— Быллай тамгъала бла сен тас боллукъ тюйюлсе. Ажашып окъуна кетсенг да, табыллыкъса. Хар тайфаны кесини энчи тамгъасы барды,— деп ангылатды ол манга.

Мен армау болдум. Индийле терк окъуна от тамыздыла да, узун сабы бла бир зыбыр ташны ары салдыла. «Тамгъалары ол болур»,— деп келди акъылыма.

— Хайда, тешин! — деп буюрду манга юйюр башчы.

— Бу-бу-бусагъат,— деп, тилим тутула, мен артха ыхтырылдым.

— Бир жары тепме! Былайда, от къатында, тешинирге керексе,— деди ол, аллымы тыйып.— Кийимлеринги да кеси къолунг бла отха атып кюйдюрлюксе. Бизде бай, жарлы деген жокъду. Хар ким да бир кибикди.

— Алгъа ары, терек артына барып келейим,— дедим къызны атасына, эки къолум бла да кёнчегими башындан

тутуп. Ол эркин этди. Мен терек артына ташайдым. Къалын чырпыланы арасына бугъунуп, атым отлай тургъан жерге бардым. Аягъым ёзенгиге тийген кезиуде, ындийле мени кёрдюле. Юйюр башчылары да алларында болуп, ала манга чапдыла. Мен а, тор атыма къамичини жетдирип, алайдан думп болдум. Иги кесек узайгъандан сора, кеси кесиме айып этдим. Бу жол болмаса, мен бир заманда, бир затдан къоркъуп къачмагъан эдим.

Ызымдан къуугъун келе болурму деп, бираз сагъайып турдум. Къулагъыма аллай къаугъа чалынмады. Къалайда, не жерде болгъанымы да билмей, бетим айланнган жанына кете бардым. Агъачны бек къалын жерине кирдим. Атымдан тюшюп, аны жюгенинден тутдум. Алайсыз барыргъа онг жокъ эди. Бир заманда, атым юркюп, аны жюгенни къолумдан ычхындырыргъа аздан къалдым. Мынга не болгъанды деп, артха бурулуп къарасам — юсюне бир уллу, къара маймул къонуп тура эди. Къычырып, хахайлап, маймулну ат юсюнден къыстаргъа кюрешдим. Хо бир да! Къулагъына да алмады. Болмагъандан сора, терекден бир базыкъ бутакъны сындырдым да, аны маймулгъа кётюрдюм. Ол а къазыкъны къолумдан сермеп алды да, аны бла къулакъ жаныма жетдирди. Кёзлеримден от жилтинле чыкъдыла. Бир кесек эс жыйгъандан сора, жуукъ бара барып, къуйругъундан тутдум. Аяусуздан тартышдыкъ. Ахырында маймулну къуйругъу юзюлюп, къолума келди. Андан ол алай ачыуланмадымы дейсе! Юсюме секирип, талап башлады. Насыбыма, терк къармашып, къамамы къынындан чыгъардым да, маймулну къарнына урдум. Ол, ачы къычырыкъ этип, жерге сойланды. Аны къычырыгъына, тёгерекден башха маймулла жыйылдыла. Мен, атыма да минип, аманны кебинден къачып къутулдум.

Андан, дагъыда бара кетип, бир ариу шахарны юсюне чыкъдым. Чюйке башлы къалала, бийик юйле! Орамлары кенг, сыйдам. Адамлары да ариу къумачлагъа чулгъанып, эркеги, тишиси да узунетекле болуп айлана эдиле.

Тыш адам къайда да терк танылады. Мен да мында кёзге терк илиндим. Хар аллыма тюбеген: «Кимсе? Къайдан келгенсе?» — деп сора эди. Мен а «кавказлыма»,— деп къоя эдим. Базарларына баргъанымда уа, башында да акъ чалмасы бла бир къарт киши, кёзлериме къарай кетип: «Кавказлы эсенг, сен Алдарбекни таныргъа керексе»,— деп тохтады. Мени атым мында да белгили болгъанына сейир этдим. Алай къарт кишиге кесими ачыкъламадым. «Алдарбекни уа таныйма»,— деп къойдум. Кюнню узуну шахарда айлана кетип, ингирде, былай бир жарлыракъ юйге, къонакъгъа бардым. Юйдегиле къууандыла. Къоншу-

ларына да айтып махтандыла. Мында жюрюген адетге кёре, къонакъбайлыкъ бек намыслы ишге саналгъанын билдим.

Мени, тёрге чыгъарып, кюйюз юсюне олтуртдула. Аллыма кёп тюрлю аш салдыла. Банан деген затны не болгъанын биринчи кере мында кёрдюм.

— «Сыйлы» аш хазыр болгъунчу, былай, хаух ауузлана тур,— деди юйню иеси.

— Бу ашыгъыз манга тамамды. Башха зат бла кюрешип къыйналмагъыз,— дедим мен.

— Угъай, биз адетибизни этмей къоярыкъ тюйюлбюз,— дегенни айтды юйюр башчы. Аны бла ушакъ эте туруп, сёз арада «ариу» къызны хапарын сордум.

— Сен да аны эшитип келгенледенмисе? — деп, къонакъбайым бетиме къарап, сейир болду. Аны соруунудан, «ариу» къызны излеп айланнган къуру мен болмагъанымы билдим.

— Энди, келгенден ары, аны кёре кетсем иги боллукъ эди,— дедим.

— Башынгы отха сукъма! — деди юйню иеси.

— Нек айтаса алай?

— Аны ариулугъун кёргенле хайран болуп къаладыла. Ол кеси да патчахыбызны къызыды.

Патчахыгъыз а къайда турады?

—Узакъдады... тенгиз жагъасында. Бахырахампур деген шахарда.

Бу кезиуде, къолунда да уллу, сай табагъы бла, бийче кирди. Ол, ышара-ышара келип, табакъны мени аллыма салды. Анда къып-къызыл къууурулгъан жилянны кёргенимде, артыма ауаргъа аздан къалдым. Аркъамда гумулжукла чабышып баргъанча болдум. Эки орталыкъда, не этерге билмей, типискиге къалдым.

— Бу чонг-чанг деген жилянды. Бек сыйлы ашыбыз буду. Адетибизге кёре, муну жаланда сыйлы къонакъны аллына салабыз. Мунуча татыулу эти болгъан жаныуар жокъду. Кеси да ташмакъаны жауунда къууурулады, андан къызылды былай,— деп ангылатды юйюр башчы.

Мени кёлюм бокъланды. Къусарыгъым ёрге уруп, амалсыз болдум. Къонакъбайым, бичакъ бла жилянны башын кесип, аны манга узатды.

— Ма, бу сени юлюшюнгдю.

— Бизде жилянны ашамайдыла,— деп, мен башны алыргъа унамадым. Юйню иеси да, бийче да гузаба болдула.

— Сен, бизни жаратмазлыкъ болуп, къыралыбызгъа нек келгенсе? — деп, ала манга тырман этдиле.

— Мен быллай адетигиз болгъанын билмегенме.

— Сен бу башны ашап къоймасанг, тейрибиз Будда бизге ачыуланнган этеркди,— деп, бармагъын ёрге чюелтди.— Кёкден келген палахдан уллу палах жокъду. Бизни башыбызны хатагъа къалдырма!

— Мен сизни Буддагъыздан, тобукъланып, кечгинлик тилейим,— дедим, жалынып.

— Угъай, алай этсенг, Будда бютюнда ачыуланырыкъды,— дедиле ала.

— Алай эсе, мен муну жолда ашай барырма,— деп, жилян башны юйню иесини къолундан алдым да, жеримден туруп, мыллыгымы тышына атдым. Арбазда, быкъыгъа тагъылып тургъан атыма минип, аяусуздан къачдым.

Бахырахампур шахарны сурашдыра, кёп жол къыдырдым. Ахырында ары да жетдим. Кёз аллыма тамаша дуния ачылды: шахарны битеу юйлери къызыл агъачдан бла пил сюекледен ишленип эдиле. Шахарны ортасында уа бийик къала — тюбюнден башына дери алтын накъышла бла сырылып! Андан да сейирлиги уа неди десегиз — шахарны тёп-тёгереги мияла буруу бла къуршаланнганы! Быллайны уа мен жомакъда айтылып да эшитмеген эдим. Бурууну тышында тюе кериуанла, арбала, къошла! Адам да кёп! Шахарны чегет жаны уа — кём-кёк тенгиз. Анда уа кемеле, къайыкъла сыгъынып, сыйынып болмагъанча, алай кёп!

Пилге минип айланнган бир мыртазакъ, шахар къыйырында мени аллымы тыйды. Башын ийип, манга салам берди. Шахарны сакълагъан къалауурладан бири болгъанын айтып, кесин манга танытды. Андан сора, мени ким болгъанымы, къайдан келгеними, не жумуш бла айланнганымы сорду. Мен индий патчахны къызын кёре келгеними айтдым.

— Алай эсе, санга байрым кюннге дери сакъларгъа тюшеркди,— деди ол.

— Нек?

— Патчахны къызы киеулюклеге жаланда байрым кюн кёрюнеди. Ма бу жыйылгъан халкъ да ол кюнню сакълайды.

— Сора, байрым кюннге дери, менича келгенлени шахаргъа къоймаймысыз?

— Къоймайбыз. Хар ким да, кеси башына мадар этип, тышында кечинеди. Ма, ол анда кёрюнниген тал терекни тюбю бош болур дейме. Башха биреулен бийлеп къойгъунчу, ары бар,— деди къалауур.

— Тюзюн айтханда, мен, патчахыгъызны къызын къуру кёрюр ючюн деп келмегенме. Жаратсам, аны алгъан этерикме.

Къалауур харх кюлдю.

— Анга келгенле, барысы да аллай умут бла келедиле. Алай, Гангамай, дунияда бек ариу жашны излейди.

— Къызны аты Гангамаймыды?

— Хоу, Гангамайды... Анда, ол омакъ чатырны кёремисе? Ол Мысыр фыргъауунну жашыны чатырыды. Гангамайны алама деп, жетмиш тюеге алтын жюклеп келгенди.

— Сора уа не болуп турады?

— Къыз жашны жаратмагъанды. Ол бу шахарны босагъасын сакълап тургъанлы, эки жылдан озуп барады. Ызына къайтыргъа уа унамайды. Толу санлы, келбетли жаш эди ол. Энди уа, сюймекликден кюйюп, азгъанды, салам чёпча болуп къалгъанды. Хар байрым кюн шахаргъа киреди да, Гангамайны кёреди. Ма алай бла жашайды.

Мен сейир этдим.

— Бери келчи, мен санга дагъыда бир мискинни кёргюзтейим,— деп, къалауур тюбюнде пилли башын артха бурду. Экибиз да кёп халкъны ичине кирдик. Къайры къарасанг да, хайт деген чырайлы жашла! Къалауур мени бир уллу ташны къатына элтди. Анда уа, бир залим къара жаш, сынжыр бла ташха байланып тура эди. Тохтамагъанлай, кеси кеси бла жаншай эди. Жаншай кетип: «Гангамай!» — деп къычыра эди.

— Бу да, жер этегинден, Гангамайны къатынга алама деп келген эди. Алай, Гангамай, муну да бырнак этгенди. Бу уа аны кётюралмай, акъылындан шашып къалгъанды. Быллайла дагъыда бардыла,— деди къалауур.

Ичимден: «Бошха салынып келдим кёреем»,— деп, келгениме къаты сокъурандым. Ызыма айланып, жолда Чын патчахны къызын алып кетейим деп да болдум.

— Нек сагъышха къалдынг былай? — деп сорду къалауур.

— Бош келгенге ушайма мен.

— Анга уа бир да ишекли болма. Алай, энди келиринги келгенсе, байрым кюнге дери сакъла да, бир да болмай эсе да, Гангамайны кёре кет. Жюрегинге ол да асыу болур,— деп жубатды мени къалаур.

Ол айтханча этерге таукел болдум. Къалауур кёргюзтген терекни тюбюне барып, жайгъашып олтурдум. Анда салкъын эди. Чепкеними, чабырларымы да тешип, эс тапдым. Жолдан арып келген атым да, къалын кырдыкга ычхынып, къарнын тойдурду. Бираз солугъандан сора, мен

да тийреде тюкенчиклеге барып, кесиме аш-суу мажардым.

Байрым кюн да жетди. Адамла танг аласындан окъуна къозгъалдыла. Мен да туруп, кийимлерими, къагъып-согъуп, юсюме кийдим. Кюн чыкъгъанлай, адамла шахарны къабакъ эшиклери таба тебиредиле. Артда къалып къалмайым деп, мен да ары къуулдум. Къарасам,— тёгерегимде нартла кибик, залим, субай жашла! Бирлени башларында алтын такъыйкъалары, бирлени юслеринде окъа халыла бла сырылгъан къапталлары, жым-жым жылтырагъан саутлары! Хар бирини къатында къарауашлары, къуллары! Аланы къатларында мен бош, тергеусюз инсан эдим. Жаланда бухар бёркюм эди манга адамланы эслерин бурдургъан.

Къабакъ эшиклени аллында биринчи болуп сюелгенлени арасында мен ол акъылындан шашхан жашны кёрдюм. Бетинде артал да къаны жокъ эди. Ауруп кетмесин деп, эки къулу эки къолтугъундан тутуп сюеле эди. Анга жаным бек ауруду. Къабакъ эшиклени ачылырларын, ол хар кимден да бек ашыгъып сакълай эди.

Бир заманда, дауурбасланы дангур-дунгур тауушлары эшитилдиле. Аны ызындан оналты кере топла атылдыла. Ол а, Гангамайгъа оналты жыл болгъанын билдирген белги эди. Топла атылып бошалгъандан сора, къабакъ эшикле ачылдыла. Эки къат болуп, тизгин сюелген аскерчилени арасы бла адамла шахар ичине къуюлдула. Бир бирлерин тюртюп, къагъып, муштухул болдула. Къатышкъарада башымдан бухар бёркюм чартлады. Жерге ийилип, аны алама деп, кесим аякъ тюпге тюшюп, бедишлик болдум. Аскерчиле да болушуп, кючден бла бутдан аягъы юсюме сюелдим. «Мындан эсе, мен гаккыбаш, Къоспартыда къызны алып, жеримде тынч турсам эди уа»,— деп келди кёлюме.

Бийик къаланы аллында кенг майданнга жыйылдыкъ. Къаланы орта белинде уллу балкону бар эди, тёгереги да акъкъалайдан ариу чалдиш этилип. Хар ким да ол балконнга къарай эди. Адамланы орталары бла балконнга жууугъуракъ ётерге умут этдим. Хо бир да! Ташдан ишленнген къабыргъагъа тирелгенча болуп къалдым. Бир заманда, къолларында да айбалталары бла балконнга эки бегеуюл чыкъды. Экиси да балконну эки жанында тохтап, сын къатдыла. Бир кесекден а ариу музыка согъулду. Ол сагъатдан талай къыз, балконнга тепсеп чыкъдыла. Ала, беллерине дери, жаланнгач эдиле. Тепсеп бошап, эки къауумгъа бёлюндюле да, балконну эки жанына тизилдиле.

— Энди, Гангамай чыгъарыкъды!—деп, аллымда сюелген бир жаш адам, гебенек кесин чыракъгъа ургъанча тынгысыз болду. Асыры кесин тыялмагъандан, адамланы башларына секирди. Мен аны желкесинден тутуп, жерине салдым. Манга къайырылыргъа умут этди. Алай, башымда бухар бёркюмю кёргенлей, кесин къысып, шош болду.

Эрттенликде кюн чыгъа келгенча, балконну терезинден тышына нюр жайылды. Майдандагъыла шум болдула. Мени жюрегиме уллу тынгысызлыкъ кирди. Жым-жым жылтырай, балконнга Гангамай чыкъды! Майдан: «Ах!». «Ох!» деген тауушладан толду. Бир къауумла уа жюреклеринден тутуп, жерге аудула. Артыма ауаргъа мен да аздан къалдым. Быллай ариуну кёрген угъай, таурухлада айтып да эшитмеген эдим!!!

Гангамай, жулдузлу кёзлерин майданнга сюзюлтдю. Хар киеулюк, башын ёрге тутуп, кесин анга кёргюзтюрге кюрешди. Мен балкондан узакъда эдим. Бойнуму не бек созсам да, ол мени кёраллыкъ тюйюл эди. Бек кёрсе, бухар бёркюмю кёрлюк эди. Гангамай, кёзчюклерин ары бла бери сюзюлте-кетип, бир жерге къарап тохтады. Халкъ сагъайды. Бютюнда, балконда къараушла бла бегеуюлле бегирек сагъайдыла.

— Сайлады!.. Кимни эсе да сайлады!..— деген къычырыкъла эшитилдиле. Битеу майдан, дидин уяча зызылдады. Гангамай, къарагъан жеринден эки кёзюн айырмай, назик къолчугъун алгъа узатды. Ол алай этгенлей, патчах бла бийче да балконнга муштухул болуп чыкъдыла.

— Не, жюрегинг жаратхан адаммы кёрдюнг?! — деп, ала экиси да къаты къуунып, къызларына сордула. Къыз «хау» дегенча башы бла белги берип, биягъы субай къолчугъун майданнга узатды. Мени аллымда, адамланы башларына секирип кюрешген улан, эки къолун да кёкде ойната: «Мени кёргюзтеди! Мени! Манга къарап турады. Гангамай, мен мындама!..» — деп, хахай этди.

— Угъай, мени кёргюзтеди! — деп, арлакъдан да биреу къычырды. Мени артымда сюелгенледен экеулен, ючеулен да Гангамай кеслерин сайлагъан сунуп, ажирлеча кишнедиле. Тёгерегимдегиле даулашып, бир бирлери бла тюйюшюрге аздан къалдыла.

Гангамай, балконда тургъан эки бегеуюлню да къатына чакъырды да, майдандагъыладан кимни эсе да, алагъа кёргюзтдю. Олсагъатдан, бегеуюлле балкондан тюшдюле. «Кимни эсе да насыбы тутду!» — дедим, ичимден кюйюксюнюп. Мындан эсе мен бери келмей къалгъан болгъуем. Келе-келип, ёмюрюмде жюрегимден кетмезча ауруу тапдым.

Бушуу-бушман болдум. Артха бурулуп кетип къаллыкъ эдим, алай эки кёзюмю Гангамайдан айыралмай эдим.

— Эй, жол беригиз! —деп, бегеуюлле, адамланы ортасын жырып кюрешедиле. Кимни кёргюзтген болур алагъа Гангамай? Ким болур ол насыплы?!.

Бегеуюлле мен болгъан жерге жуукъалашдыла. Аллымда тургъан жаш от болду. «Айта эдим да, Гангамай мени сайлагъанды деп!.. Ол мени кёргюзтгенди!.. Эй, бегеуюлле, мен мындама! Бери келигиз!..» — деп, кесин тыйдырмай хахайлады. Къертиси бла окъуна, бегеуюлле аны аллына келдиле.

— Ма, мен! — деп, жаш аланы юсюне атылды.

— Угъай, сен тюйюлсе,— деп, бегеуюлле аны бир жанына тюртдюле. Сора ала, келе келип, мени къатымда сюелдиле. Балкондан къарап тургъан Гангамай, эки къолун бир бирге юч кере урду. Аны бла да къалмай, жарыкъ ышара, башын ийип, «Хау» дегенча белги берди.

Мен сейир-тамаша болдум. Къууанчым ичиме сыйынмай, солууум тыйылыргъа аздан къалдым. Коф болгъанча, башым тёгерек айланды. Бир ауукъгъа дери, кёзлерим ала-була этип, жукъ кёрмей къалдым. Эс жыйып къарагъанымда, майдандагъыла барысы да манга бурулуп тура эдиле. «Ой насыплы уа!» — деп ахтына эдиле.

Бегеуюлле мени кеслери бла бирге тебиретдиле. Кёп эшикледен киргизе, талай атлауучла бла ёрлете, мени балконгъа алып бардыла. Бек алгъа патчах, аны ызындан а бийче мени къучакъладыла. Аланы ызындан Гангамай къатыма келип, башын имбашыма салды.

— Кимсе, къайдансе? — деп сорду патчах манга.

— Курпаятданма. Атым — Алдарбекди.

— Ах, Алдарбек! — деп, патчах сейир болду. Гангамай а: «Ах, атам, излегеними тапдым!» — деп, бойнумдан къучакълады. Санларым жауча эрип кетерге аздан къалдыла.

Патчах, майданнга жыйылгъанлагъа айланып:

— Мени къызым кесини насыбын тапды! Келген киеулюкле энди юйлеригизге къайтыргъа боллукъсуз. Хайда, ахшы жолгъа барыгъыз! — деди. Аны эшитгенлей, кёп жашла башларындан тутуп жилядыла. Кёп киеулюкле, бушуу-бушман болуп, юслеринде кийимлерин жыртдыла. Мени жюрегимде уа насып от дууулдап жана эди.

Патчах, 107 кюн той этерге деп буюрду. Ол тойгъа кёп белгили адамла келдиле. Кече, кюн деп къарамай, битеу Индия чагъыр ичип, тепсеп, ойнап турду.

Индий адетге кёре, тойну жыйырма бла жетинчи кюнюнде, Гангамай бла манга некях этдиле. Андан сора,

экибизни да бир омакъ отоугъа беклеп, кеси аллыбызгъа къойдула. Кечгинлик беригиз, Гангамай бла мени ортабызда ол кече болгъан зауукълукъну ачыкъ айталлыкъ тюйюлме. Алайсыз да, ол мени эсиме тюшген сайын, бюгюн да, бюгече да кеф болуп къалама. Къысхасы, 107 кюнден сора, той бошалды. Патчах, эки жыйырма бла тёрт пилге дуния бла бир ырысхы жюклетип, Гангамайны бла мени жолгъа ашырды. Биргебизге аскер жыйын да жиберди, жолда хата болмасын деп.

Гангамай да, мен да бир пилге миндик. Ол индийча жырлап, мен а тауча анга эжиу эте барабыз. Жарыкъ Кюнню тюбюнде, биз экибизден насыплы адам болмагъанча, алай къууанчлы эдик. Бир бирибизге къарап тоймай эдик.

Индияны чегинден да ётдюк. Къытайдан да озуп, Сахара патчахлыкъны жерине жетдик. Кюн асыры къыздыргъандан, кериуан баралмай тохтады. Аны сабепли, кюндюз салкъын жерчик тапсакъ, алайда солуп, кече уа жолгъа атлана эдик.

Ай жарыкъ кечелени биринде, тыпч-эсен кетип бара тургъаныбызлай, не эсе да бир къычырыкъла эшитилдиле. Кимле эселе да бизге чабыууллукъ этдиле.

— Тонаучула! — деди аскер жыйынымы башчысы. Мен пилни сыртындан секирип тюшдюм. Къамамы къынындан чыгъардым. Чабыууллукъ этгенле къап-къара адамла эдиле. Аланы бла бизни арабызда къанлы сермеш башланды. Бирде биз, бирде уа ала онглу бола эдиле. Танг атхынчы чайкъашдыкъ. Ахырында, къыралны башчысы алгъа чыгъып: «Сермешни къояйык»,— деди. Ол алай айтхандан сора, биз да тохтадыкъ.

— Мен Сахараны патчахы Бау-Баума. Алдарбек бла энчи сёлеширге керекме,— деди ол. Мен алгъа чыкъдым.

— Алдарбек сенмисе?

— Хоу.

— Алай эсе, мен сени бла келиширге керекме,— деди Бау-Бау, манга жуукъ келип.

— Нени юсюнден? — деп сордум мен.

— Мени жашым, Гортан, Гангамайны сюйюп, тели болгъанды.

— Да болсун. Гангамайны сюйюп тели болгъанла къуру сени жашынг тюйюлдю!

— Сёзюмю бёлме! — деп эсгертди Бау-Бау.— Билгичле айтханнга кёре, жашым Гангамайгъа юйленнгинчи сау боллукъ тюйюлдю. Аны себепли, экибиз, ариулукъ бла келишим этерге керекбиз. Мен санга жюз тюе жюгю алтын береме, сен а — Гангамайны бересе.

Киеулюклени арасында, сынжыр бла ташха байланып, башын да жанжанына чайкъай, «Гангамай»,— деп къычырыкъ этген къара жаш кёзлериме кёрюндю. Ол Бау-Бауну жашы болгъанын англадым.

— Кавказда къатынын сатыу-алыугъа салгъан адет жокъду. Сен аллай айыплы ишни манга айтмазгъа керек эдинг. Жаныма тийдинг,— деп жауапладым патчахха.

— Мени аскерим кёпдю. Былайда барыгъызны да туурап, Гангамайны алып кетерге къолумдан келликди,— дегенни айтды ол.

— Сёлешгенинге кёре, баям, сен мени иги танымайса,— дедим мен.

—Иш таныгъанда бла танымагъанда тюйюлдю. Мен жангыз жашыма болушургъа керекме. Аны ючюн бир затдан артха турлукъ тюйюлме!

— Ахшы, алай эсе, кёрейик энтда да кюч сынашып.

Патчахны кёзлерине къан чапды. Бети алгъасынды.

— Аскер урушму этебиз, огъесе уа экибизми демлешебиз? — деп сорду ол.

— Кёп къандан эсе, аз къан тёгюлюрюн сюеме мен.

Алай айтханымы патчахны жыйыны да, мени адамларым да жаратдыла. Патчах да бичагъы бла, мен да къамам бла бетден бетге сюелишдик.

— Алдарбек, жаным, кюнюм, сен жоюлсанг, мен кесикесимни ёлтюрлюкме,— деп жиляды Гангамай. Бурулуп, анга къарайма деп, аркъама бичакъ урдуругъа аздан къалдым. Насыпха, женгил къармашып, Бау-Бауну бууунундан сермедим. Бууунун буруп, бичагъын къолундан тюшюртдюм. Жаныма къоркъуу жетгенин сезип, патчах аякъларыма жыгъылды.

— Ёлтюрме!.. Мен хорландым... ёлтюрме!..— деп тиледи ол. Мен аны аядым. Къамамы да къынына сугъуп, Гангамайны къатына келдим. Ол бойнума чулгъанды. Бау-Бау, аскери бла ызына кетди. Мен да, кериуаным бла, жолума атландым.

Арадан, тёрт ай бла онбир кюн озуп, мен Курнаятха жетдим. Эллилерим мени ёлген сунуп тура эдиле. Сау-эсен къайтханымы кёргенде, чабышып аллыма чыкъдыла. Пиллеге бла индийли аскерчилеге бек сейир этдиле. Бютюнда, Гангамайны кёргенде уа, хайран болдула. Аны ариулугъуна асыры эслери кетгенден, ахлуларым окъуна мени унутдула. Саламлашайым деп, анамы аллына баргъан эдим да, хо бир да, манга бойнун буруп да къарамады. «Келинчигим!.. келинчигим!..» деп, Гангамайдан башханы эслемей эди.

«Алдарбек индийли келин келтиргенди»,— деген хапар битеу халкъгъа жайылды. Бизни ханыбыз а, Гангамайны кёрюрге асыры ашыкъгъандан, чабырларын кнерге да упутуп, жаланаякълай чабып жетди. Келе-келип, индийли келинни кёргенлей а, эси азып къалды. Бетине суукъ суу чачып, эсин алай жыйдырдыла.

— Бу аймыды, огъесе Кюнмюдю! — деп, ханыбыз дагъыда артына ауаргъа аздан къалды.

Эллилерим, барысы да болушуп, пиллени жюклерин тюшюрдюк. Хар кимге да алтын, къумач саугъала юлешдим.

Курнаятда мени тоюм, юч кюннге бла юч кечеге созулду. Тойгъа Къарачайдан, Гюржюден, Къабартыдан, Чеченден, Дагъыстандан, Дюгерден да кёп халкъ жыйылгъан эди. Той бошалгъандан сора, индийли аскерчиле, пиллеге да минип, ызларына кетдиле. Алагъа, кёп саугъала да берип, хурмет бла ашырдыкъ. Келген къонакъла да кетдиле. Гангамай бла мени зауукълу жашаубуз башланды. Бир бирибизни къучакъламай, бир бирибизни кёралмай, бир такъыйкъаны да туралмай эдик.

Алай мени бу жашаубуз тынчлыкъсыз болуп тебиреди. Арталда, эсде-бусда болмай тургъанлай, кюнлени бириндe Курнаятха уллу аскер кирди. Халкъ къайгъылы болду. Аскер башчы, аскерин да ызындан тизип, тюзюнлей бизни юйге келди. Къарасам ол а, Гангамайны сюйюп, къуу сюек болгъан киеулюкледен бири — Мысыр патчахны жашы.

— Ариулукъ бла Гангамайны бер! Алай тюйюл эсе, къан тёгюлюрге боллукъду,— деп тохтады ол. Алай айтханы бла да къалмай, ат ёшюню бла юсюме тебинди. Сермеп, аягъындан тутдум да, атдан жерге атдым. Къамамы къынындан сууруп алып, богъурдагъына тиредим. Аны аскери юсюме чапды.

— Артха туругъуз! Алай тюйюл эсе, муну башын тайдырама,— дедим. Аскер тохтады. Олсагъатдан, Курнаятны уллусу, гитчеси да, къолларына сенекле, балтала, чалгъыла да алып, манга болушургъа чабышдыла. Аланы кёргенде, мысырлы жаш, къолумдан ычхынды да, секирип атына къонду.

— Мысырны батыр уланлары, къазауатха киригиз! — деп буюрду ол аскерине. Уллу сермеш башланды. Отун жарыучу уллу балтабызны алып, мен да атыма миндим. Жюрек къызыуум бла сермешге кирдим. Кеси ёмюрюмде мен бу жолча къаты ачыуланнган болмаз эдим. Аллыма тюшгенни уруп, жерге къаплап бардым. Ол къызыуум бла, балтамы да кётюрюп, Мысыр патчахны жашына чапдым. Баям, ол мени халими сезген болур эди, терк окъуна, аты-

ны башын артха буруп, хаман къачып тебиреди. Аны ызындан аскечилери да къачдыла. Къутулалгъанлары къутулдула, къутулалмагъанлары уа жер къапдыла. Биз хорладыкъ. Алай хорлагъаныбызгъа къууанырча болмадыкъ. Кёп адамыбыз жоюлду. Курнаят жиляу-сыйыт болду. Гангамайны да, мени да жюреклерибизни мудахлыкъ бийледи.

— Мени хатамдан кёп адам ёлдю. Андан эсе мен туумай къалгъан болгъаем,— деп, Гангамай жюрегинден жарсыды. Мен, ариула айта кетип, аны зордан жубатдым.

Бир къаум заман озду. Курнаятны бушууу да бираз басылды. Алай, нек эсе да, Гангамайны бла мени жюрек тынчлыгъыбыз жокъ эди.

— Мен сени жанынга къоркъама,— деп, ариу къатынчыгъым жарсыгъанын къоймай эди.

Бир кече аман тюш кёрюп уяндым. Юсюме чапхан уллу сарыуекден кеси-кесими кючден бла бутдан къоруулагъанча болдум.

Уяннганымда, Гангамай:

— Не этесе, ханым? Не болгъанды сайга? — деп, бетиме къоркъуулу къарап тура эди.

— Бош... бош алай. Къайгъы этме,— деп, къатынымы жапсардым. Экибиз да, бир бирни ийнакълай, жангыдан жукъладыкъ.

Жукъу арасында къулагъыма, отоуубузну эшиги ачылгъанча тауш эшитилди. Уянып къарасам, къолунда да бичагъы бла, биреулен юсюме сюелип тура эди. Терк окъуна мыллыгымы ундурукъдан атдым. Бичакъны аузу сол имбашыма жетгенин сездим. Секирип артха турдум... Гангамай да къычырыкъ этип уянды. Биягъы бичакъны жаханим аузу манга кётюрюлдю. Не болса да, ол болсун деп, кесими бичакъгъа атдым. (Къарангыда бичакъны жылтырагъан аузу болмаса, жукъ кёрюнмей эди). Къолум, темирча, бир къарыулу къолгъа илинди. Мен аны буруп тебиредим. Душманым, ким эсе да, амалсыз болуп сынсыды. Бичагъы къолундан жерге тюшдю. Андан, экибиз да къапланлача жагъалашдыкъ. Кюреше кетип, аны тюпге урдум. Бу кезиуде юйдегилерибиз, къаугъалы болуп, отоугъа кирдиле. Чыракъ жандырдыла. Бек алгъа кёзлерим Гангамайны изледиле. Ол, жалан этин жууургъан бла жабып, мюйюшде ахы кетип сюеле эди. Жерде уа, бауурундан къапланып, бир къара киши!

— Оу кюнюм, Алдарбек, бу не палахды?! Къаннга боялып тураса да! — деп, анам оу-шау этди. Бирсиле да, башларындан тутуп, хайран болдула. Къара киши, къоллары бла жерни уруп, жиляды. Мен аны чуунундан ту-

туп, аркъасына аудурдум. Къарасам ол а — Сахара патчахны жашы Гортан!!! Мен сейирге къалып тургъан кезиучюкню марлап, ол секирип ёрге турду да, юй тюбюнде атылып тургъан бичагъын къолуна алды. Юйдегиле, къоркъуп, артха сюрюшдюле. Гангамай жабы этди. Гортан, бичагъыны сабындан эки къолу бла да тутуп, аны ёрге кётюрдю да:

— Гангамай, мен муратыма жеталмадым. Сени ючюн кюйдюм, сени ючюн акъылдан да шашдым! Сени ючюн деп, жанымы къыяма!..— деди да, бичакъны къарнына урду. Тентирей барып, Гангамайны аллында сойланды. Гангамайны ахы кетди...

Мени жашауумда, ол да къоркъуулу кечелеримден бири эди. Не къоркъуулу болса да, андан да къутулдум. Гангамай бла зауукълу кюнлерим дагъыда башландыла.

Алай бизни ырахат ёмюрюбюз узакгъа созулмады. Гангамайны менден сыйырабыз деп, Тюркден, Ингилизден, Сингапурдан, Арисейден да талай къуугъунла келдиле. Аланы барысындан да мен къатынымы эрча сакълап къалдым. Алай ариу Гангамайымы мен ёлюмден сакълаялмадым. Анга кёз тийди да, ёлюп кетди.

Мен а къалдым, сокъур адамча, тёгерегими къармай, ауур бушуу да башымдан басып.

Къатын аллыкъ жашлагъа осуятым: кеси кесигизге бек базынмай эсегиз, ариуну излеп кюрешмегиз. Гинасуунуча, арну къатынны къолда тутхан къыйын ишди.

* * *

Мени бу хапарым аны бла бошалып къалмагъанды. Гангамай бла мени дагъыда бир тюбешиуюбюз болгъанды. Анга ийнанмазлыкъла да болурла, ёлген адам бла сау адам къалай тюбеширикдиле деп?! Алай ол кертиди. Аны къалай болгъанын билирге сюе эсегиз, таурухуму андан арысына тынгылагъыз:

Гангамайны асырагъандан сора, мени жашауум къарангы кечеге ушап къалды. Кюндюз окъуна, къалын туманнга киргенча, кёзлерим ала-була этип, хазна жукъ кёрмей эдиле. Кюн сайын Гангамайны къабырына барып, ачыудан кёпген жюрегими чёкдюрюрге кюрешиучю эдим. Бир жол, Гангамайны къабырына къапланып жиляй тургъанымлай, атам бла анам келдиле.

— Алдарбек, быллай бир инжилме. Сенден сора къатыны ёлген жокъму сунаса? Бетинг-къутунг да кетгенди. Адам танымазча болгъанса. Жау чыракъча, эрип, тауусулуп бараса. Санга жарсый, биз да аман кюнлю болгъанбыз. Ёлтюрме кесинги. Жашаугъа къошул. Кюннге къара

да, энтда да аны жарыгъындан кесинге юлюш алыргъа кюреш!..— деп, ала манга кёп уаз бердиле. Атам бла анамы жюреклерин мындан кёп аурутмайым деп, кеси кесими къатыландырыргъа кюрешдим. Алай, не бек кюрешсем да, Гангамайны унуталмай эдим.

Мен да алай ахылау болуп айланнганымлай, уллу патчахыбыз Хатербек халкъны жыйды. Ол тюзлюкню жолун тутхан, огъурлу патчах эди. Аны заманында, уруш-тюйюш да болмай, халкъ тынч-ырахат жашагъанды. Курнаятда сейирлик Кюмюш къаланы ишлетген да ол болгъанды.

«Патчахыбыз не зат айтырыкъ болур, арабий?!.» — деп, адамла къаланы тийресине басындыла. Ары мен да бардым. Бир заманда Хатербек, къаланы мангылай терезесинден кёрюндю. Халкъ анга къарс урду. Ол да, башын ийип, адамлагъа хурмет этди. Сора былай айтды:

— Кесигиз кёргенликден — мен къарт болгъанма. Къарыуум да, акъылым да таркъайгъандыла. Кёзлерим да иги кёрмей тебирегендиле. Энди мен алгъынча оноу да эталмайма. Аны себепли сиз жангы патчах айырыргъа керексиз. Айыра туруп, сакъ болугъуз. Тахтагъа аман адамны олтуртсагъыз, артда тюп эрнигизни къабарсыз. Ол сизни апчытыр. Иги сагъыш этип, тюз ниетли адамны айырыгъыз. Ма мени сизге ахыр осуятым олду.

Патчах алай айтып бошагъанлай, уллу даулаш башланды. Кёп адамны аты сагъынылды. «Мени айырыгъыз! Менича закий патчах жер юсюнде табаллыкъ тюйюлсюз!» — деп, кеси кеслерин махтагъанла да болдула. Аланы барысындан да бек гузаба этип кюрешген а патчахыбызны биринчи ёзюрю — Къалынкъаш эди. «Насыплы болургъа сюе эсегиз, тахтагъа мени олтуртугъуз! Менича тюзлюклю патчахны Кюн бла Жерни ортасында табаллыкъ тюйюлсюз!» — деп, тамагъын жыртдыра эди ол.

— Угъай, сени ичинг харамды,— деп, адамла ёзюрню арталда унамадыла.

Даулаш жетмиш жети кюннге созулду. Жетмиш сегизинчи кюн къарт патчахыбыз дагъыда халкъны аллына чыкъды.

— Къарайма да, сизни даулашыгъыз бошаллыкъча кёрюнмейди. Аны себепли, былай этейик: Къыркъауу айны ортасында Къула тюзде ат чариш къурайыкъ. Ол чаришде ким озса да, патчахлыкъ такъыямы аны башына кийдирирме. Чаришни атына да — «Такъыя чариш» атайыкъ,— деди къарт патчахыбыз.

Халкъ ол айтханнга ыразы болуп чачылды. Патчах болургъа сюйгенле, жюйрюк атла излеп, жер-жерге къуууулдула. Къалынкъаш а, Арабстаннга кетип, андан дум-къа-

ра ажирге минип къайтды. Аллай атны биз ёмюрде да кёрмегенек — чабып башласа, жилянча созулуп, къанатлыча уча эди! Къалынкъашны къаршы адамлары: «Бу ат сени тахтагъа олтуртурукъ атды»,— деп, аны къолун тутуп алгъышлай эдиле.

Къыркъауув айны ортасында, халкъ Къула тюзге къуулушду. Кесибизни къашха байталыбызгъа минип, мен да ары тебиредим. Атам бла анам: «Алдарбек, сен а къайры атланнганса!?» — деп, сейир-тамаша болдула.

— Чаришге! — дедим мен.

— Къой, башыбызны беднишликге къалдырма,— деп ала, байталны жюгенинден тутуп, мени иймезге умут этдиле. Мен ала айтханнга къулакъ салмадым. Къашха байталгъа къамичини жетдирип, Къула тюзге жол тартдым. Анда халкъ къылыкъсыз кёп эди. Къарт патчахыбыз да, Сары тёбени башына чыгъып, анда бийик тахтагъа олтуруп тура эди, тёгереги да, къарауашладан бла мыртазакъладан толуп. Патчахлыкъдан умут этген чаришчиле, атларын ары бла бери чапдырышып, жарау этип кюреше эдиле. Къара ажири бла Къалынкъаш да аланы ичлеринде эди. Жыйылгъан халкъ асламысында анга къарай эди. Къара ажир ал аякълары бла жерни чучхуп, чабаргъа адыргы эте эди. Чаришчилени бир къауумлары, къара ажирни залимлигин кёрюп, тюнгюлюп, атларындан окъуна тюшдюле, бош къыйын салмайыкъ деп. Къалынкъаш таба мен да къарай эдим, ичимден анга кюйюксюннген да, сукъланнган да эте. Къайдан чыкъды эсе да, аны къатына бир гуппур, къарт къатын барды. Ёзюр атындан тюшдю да, аны къаты къучакълады. Экиси да бир бири къулакъларына шыбырдашдыла. Анда-санда, ол гуппур къатын, нек эсе да, бармагъы бла мени кёргюзтюп, Къалынкъашха бир затла айта эди. Ахырында къарт къатын жокъ болуп кетди, жер тюбюне ташайгъанча.

Бир заманда дауурбасла урулуп, сырыйнала согъулдула. Хатербекни тёгерегинде мыртазакъладан бир къауумлары Сары тёбени башындан энишге тигеледиле. Чаришчилени Къула тюзню къыйырына чакъырдыла. Аланы ызларындан мен да тебиредим.

— Къарагъыз ол сейирге! Алдарбек да «Такъыя чаришге» барады! — деп, артымдан уллу кюлкю тарыды. Анга да эс бурмай, бара-барып, чаришчилени сатырларына къошулдум. Дауурбасла бла сырыйнала тохтадыла. Адамла да шум болдула. Низамы тохташдыра айланнган мыртазакъланы таматасы алгъа чыкъды да:

— Эсигизде болсун, ким да ким чаришни жоругъун бузса, алгъа келгенликге, хорлагъаннга саналлыкъ тюйюл-

дю,— деп эсгертди.— Хар он чакъырымдан къараучула салынгандыла,— деп да къошду. Алай айтып, ол къолунда акъ байракъчыкъны ёрге кётюрдю. Ол аны энишге бошлагъанлай, тёгерекни туякъ тауушха алдырып, биз да алгъа сызылдыкъ! Хы деп тебирегенимлей окъуна, башымдан акъ къалпагъымы жел учурду. Адамла бютюнда киндиксиз болдула. Бедишлик болуп къалмайым деп, атымы башын артха бурдум да, жел учуруп бара тургъан къалпагъымы ызындан жетип тутдум. Мен алай къармаша тургъунчу, чаришчиле узакгъа кетдиле. Къашха байталыма къамчини къаты-къаты жетдирдим. Ол, эки къулагъын да тик тутуп, алгъа секирди!

Ызымдан: «Къой, хайырсыз, тюбюнгде жаныуарны керексиз къыйнама!» — деген къычырыкъланы да эшитдим. Алай ол затла къулагъыма да кирмедиле. Мен къашха байталымы халисин иги биле эдим. Ол, бирси атлача, терк къызып, терк сууп къалыучу жаныуар тюйюл эди.

Жюз чакъырым чакълы жол къоратхандан сора, желни къатыдан-къаты шууулдай башлагъанын сездим. Ол а — къашха байталымы керти да къызгъаныны белгиси эди. Тюшге жуукъ алгъа кетген чаришчилени бир къауумларыны ызларындан жетдим. Мычымай, аланы бириндан сора бирин оза башладым. Бир заманда узакъдан Къалынкъашны къарелдисин эледим. Ол бек алда бара эди. Аны кёргенлей, къашха байталыма къанатла битгенча болду. Аллымдан ургъан жел асыры къатыдан, ат нерден чартларгъа аздан къалдым. Ызындан жетип баргъанымы кёрюп, Къалынкъаш къара ажирин хаман къамичиледи. Аны туякъларыны тийген жерден отла чыгъа эдиле. Къалынкъаш, атын не бек къамичилеп кюрешсе да, мен аны жетдим.

— Алдарбек, мени озма. Мен патчах болсам, сени кесиме ёзюр этерме,— деди ол. Айтханы бла да къалмай, атымы жюгенинден тутуп, мени тыяргъа умут этди. Алай къашха байталым, кишнеп ёрге секирди да, Къалынкъашны къолун жюгенден ычхындырды. Алай бла, мен битеу чаришчилени алларына тюшдюм!

Къара къая деген жерге жетгенимлей, байталым абынды да, экибиз да тёппе турдукъ. Мен секирип аягъы юсюме болдум. Саным-чархым сау эди. Алай къашха байталым жеринден туралмай къалды. Аны боюн жиги юзюлген эди. Асыры ачыудан кёзлерим къарангы этдиле. Бу кезиуде Къара къаяны башындан бир къотурбоюн къаргъа учуп келди да, мени аллыма къонду. Къанат тюбюн чучхуй кетип, андан бир уллу метекени чыгъарды да, башындан къапды. Олсагъатдан, ала экиси да уллу тютюннге айландыла. Тютюн а, чулгъана кетип, гуппур къарт къатын

болду. Къарасам, ол а Къула тюзде Къалынкъаш бла тюбешген къатын! Палахны манга къайдан чыкъгъаныи билдим. Къуртханы тутуп, бууаргъа умут этдим. Алай ол, харх-хархдан кюлюп, ары бла бери къоянча секире, кесин манга тутдурмады. Бу кезиуде, къара ажири да суу-салам болуп, Къалынкъаш да жетди. Къуртха, эки къолун да кенгнге жайып, аны аллына сюелди.

— Къалынкъаш, сени буйругъунгу толтурдум! Манга берирге айтханынгы унутма,— деди.

— Унутмам,— деди ёзюр анга. Сора ол къара ажирини ёшюнюн манга бурду.

— Къалайса, «патчах!?» — деп, мени масхара этди. Аны бла да къалмай, къайыш къамичиси бла эки-юч кере башыма бла аркъама жетдирди. Сора, артына да къарай, алгъа сюзюлюп кетди. Ол заманда жюрегим ачыудан жарылмай къалгъанына бюгюп да, бюгече да сейир этеме. Къаным асыры къызгъандан, отда жана тургъанча болдум. Къуртха къатын а: «Алли-малли...»,— деп, тёгерегиме айланып тепсей эди. Аны алай этгени мени бютюнда бек къабындырды. Кёнчек бухчакъларымы да ёрге къайырып, башымда къалпагъымы да къолума алып, Къалынкъашны ызындан жыяулай сызылдым. Бир заманда къулагъыма туякъ тауушла эшитилдиле. Артда къалгъан чаришчиле мени жетип келе эдиле. Мен бютюнда бек къызындым! Асыры чапхандан, аякъларым жерге жетмей, хауада учуп баргъанча болдум. Узакъдан Къалынкъашны къарелдисин эледим. Манга бютюнда уллу кюч къошулду. Къула тюзге жуукъалашхан заманда мен Къалынкъашны жетдим. Ол, мени кёрюп, сейирге къалды. Къара ажирин къамичи бла аямай тюйюп, мени озаргъа умут этди. Мен а оздурмадым! Бютюнда бекден-бек къыза тебиредим. Адамла мени жыяу чабып келгеними кёрюп, уллу тамашагъа къалдыла. Сары тёбени этегине Къалынкъаш бла мен тенг жетдик. Энди аны башына чыгъып, патчахны къолун къайсыбыз алгъа тутсакъ да, хорлагъанга ол саналлыкъ эди. Сыртха ёрлеп бара, мен Къалынкъашны оздум! Ёзюр къара ажирин къаныи чыгъаргъынчы къамичиледи. Алай, ол не бек жан атып кюрешсе да, иши бармады. Тийрени жел этдирип, патчахыбызны аллына биринчи болуп жетдим. Аны къолун тутдум! Мени ызымдан жетген Къалынкъаш да, секирип атындан тюшюп, къолун патчахха узатды.

— Сен а не этесе? Алгъа Алдарбек келгенди,— деп, патчах аны къолун тутаргъа унамады.

— Ол жорукъну бузгъанды. Жыяу чапхан саналмайды,— деди ёзюр.

— Саналады! Бютюнда бек саналады! — деди патчах. Аны эшитген халкъ, къарс уруп, патчахны тюзлюгюне ыразылыгъын билдирди. Патчах башында алтын такъыясын тешип, аны мени башыма кийдирди. Сора жыйылгъан халкъгъа былай айтды:

— Алдарбекни бу чаришде этген кишилиги ёмюрледе айтылып турурча аллай кишиликди. Кишилиги болгъан закий да болады. Аны себепли, мен патчахлыкъны Алдарбекге береме!

Олсагъатдан дауурбасланы тауушлары Къула тюзню гюрюлдетдиле. Адамла: «Жашасын бизни жангы патчахыбыз Алдарбек!!!» — деп, къууанчлы болдула. Къалынкъашны къара бети уа бютюнда бек къаралды.

«Такъыя чариш» аны бла бошалды. Хатербек да, мен да аны тохсан тогъуз ат жегилген алтын арбасына минип, Къула тюзден Курнаятха атландыкъ. Дауурбасланы да дынгырдатып, орайданы да айта, халкъ бизни ызыбыздан тебиреди. Мени кёз туурама чыгъып, жерни букъулатып тепсегенле да болдула. Бир къаумла уа ат оюн эте эдиле. Къысхасы, хар ким да, кесин манга ариу кёргюзтюрге сюе эди.

— Алдарбек, эслеймисе, халкъ санга къалай къууанады. Сен аны бу къууанчын ёчюлтмей сакълап туралсанг, ол заманда билинирикди сени адамлыгъынг,— деди Хатербек.

— Бир да къоркъма, багъалы акъсакъалыбыз. Халкъымы бюгюнгю къууанчына ташла, агъачла да къошулуп къууанырча этерме! — дедим мен.

— Махтанчакълыкъ иги тюйюлдю,— деди Хатербек, сагъышлы болуп.

— Кечгинлик бер, акъсакъал, мен махтанып айтмайма, жюрегимде болгъанны айтама...

Той-оюн да эте, ингир алагъа Курнаятха жетдик. Курнаятчыла уа, къалмай, тышына тёгюлюп, юйлени, тереклени башларына минип, тау сыртлагъа да чыгъып, бизни аллыбызгъа къарап тура эдиле.

— Эгечлерим, къарындашларым! Сиз мени сюйгенча, мен да сизни алай сюерме. Дунияда болгъан ахшылыкъладан сизни юлюшлю этерге кюреширме. Уруш болдурмам. Адам къанын тёкдюртмем. Тюзлюкню къаты тутарма, терслikни уа бууарма! — дедим халкъыма.

Байракъланы кётюрюп, сырыйналаны согъуп, Кюмюш къалагъа мени алай кийирдиле. Мыртазакъла бла бегеуюлле къоларында сюннелери, къангкъалары, айбалталары бла тизгин тохташып, манга жол ачдыла. Аллымда Хатербек, мен а аны ызындан бардым. Патчах олтуруучу алтын тахтаны къатына жетгенибизде, Хатербек:

— Бу тахта санга огъурлу жер болсун! Аны бийиклиги сени эсиртмесин. Хайда, олтур. Уллу Тейрибиз болушсун санга! — деп, алгъыш этди.

Мен тахтагъа олтурдум. Сырыйнала согъулдула, къарсла урулдула, тышында топла атылдыла. Кёп кёзле манга къубулуп къарай эдиле. Аланы арасында эки суукъ кёзню эследим. Ала Къалынкъашны сур кёзлери эдиле. Мен анга эс бурмадым. Къалынкъаш кибикле энди менден энишгеде эдиле.

Мени алгъышлай, тыш къыралладан да кёп къонакъла келдиле, саугъала да алып. Сабанстан деген уллу къыралны ханы уа манга саугъагъа жюз арну къыз алып келди. Ол саугъаны да, ыразылыгъым бла къабыл этип алдым. Асыры кёп къонакъ келгенден, халкъыма оноу этерге заманым да жетишмей эди. Аны юсюне уа, билмей тургъанлай, Хатербек къаты ауруп, тёшекге тюшдю. Кюмюш къала бушуулу болуп шошайды. Мен Хатербекни къатындан не кече, не кюн кетмедим. Дохтурла да анга хазна жарамадыла. Бир кюн ол ёзюрлерин да, ахлуларын да къатына жыйды.

— Дунияда ёлмезлик адам жокъду. Мени да жетгенди ахыр сагъатым. Тейрибиз тюнене сызгъыргъанды манга. Аны себепли, сизге ахыр осуятымы эшитдирирге сюеме. Битеу патчахлыгъымы, Кюмюш къаланы да, тёрт жюз къатынымы да, тауларыбызны, ташларыбызны да Алдарбекге аманат этеме,— деди ол жыйылгъанлагъа. Ёзюрле анга ыразы болмадыла. «Эсинги жый, сыйлы патчахыбыз. Бизни къуру жерге къаратып къойма...» — деп, ала гузабагъа къалдыла.

— Мен айтырымы айтханма, хайда, эсен къалыгъыз, — деп, Хатербек жан алды. Курнаят бушуу-бушман болду. Кюмюш къалада жетмиш жети кюнге дери жиляу тохтамады. Бютюн бек жиляп кюрешгенле Хатербекни къатынлары эдиле. Къуллары да жиляй эдиле, тобукъларын тюйюп.

Курнаятны огъары башында «Чюйке» деп, бийик къая болуучу эди. Бийик дегенде да — тёппеси булутлагъа жете! Аны этегинде къабыр къаздырып, Хатербекни алайда

асыратдым. «Чюйке» къая уа анга сын таш болуп къалды. Аллай бийик сын таш, дунияда бир ёлюкге да салыннган болмаз эди, Хатербекге болмаса.

Хатербекни асырап бошагъандан сора, патчахлыкъ ишими къолгъа алдым. Биринчи кюн окъуна эки уллу буйрукъ чыгъардым: бири — къахмеликни бла ултхачылыкъны тыйыуну юсюнден, экинчиси уа — Къалынкъашны баш ёзюрлюкден тайдырыуну юсюнден.

Жарлыла иги жашарча дагъыда бир буйрукъ чыгъардым. Къара халкъ анга асыры къууанггандан, ингирде сюрюуден къайтхан ийнеклерин сауаргъа унутуп окъуна къойгъан эдиле.

Хар зат да тап болуп бара тургъанлай, Қюмюш къалада уллу къаугъа кётюрюлдю. Хатербекни «башсыз» къатынлары бла, Сабанстандан манга саугъагъа келтирилген жюз къыз, бир бирге чабып, тюйюш ачдыла. «Падчахны къатынлары бизбиз!» — деп бирлери, «Угъай, сиз тюйюлсюз, бизбиз!» — деп а экинчилери. Ала, бир бири чачларына жабышып, бир бири бетлерин тырнадыла. Кесими орталарына атдым.

— Не от тюшгенди сизге?! Нек жыртышасыз, гырнау киштиклеча?! Не зат юлешесиз быллай бир?! — деп къутурдум алагъа. Къоркъгъанмы этдиле, огъесе уа патчахлыкъ намысымымы этдиле — барысы да бирден шум болдула. Араларындан акъ кекеллери бла бир къарт къатын алгъа чыкъды да, келе-келип, аллымда тобукъланды.

— Ыпна, не этгенингди бу? Тур ёрге! — дедим анга.

— Мен сени ыпнанг тюйюлме! Мен тамата къатынынг— Чаначайма! — деди ол.

Тилим тутулуп, абери айталмай къалдым.

— Сен бек алгъа къатынларынгы оноуун этерге керексе! Ёлген эрибиз бизни санга аманат этип кетгенди. Аны унутма! Хатербек ахыр кюнюне дери, къартлыгъына да къарамай, бизни ийнакълап тургъанды. Сен а, жаш адам болуп тургъанлай да, алыкъа бирибизге жанламагъанса. Алай бла иш барлыкъ тюйюлдю. Бюгечеден башлап, кесинги эркеклик борчунгу толтурургъа керексе. Тамата къатынынг мен болгъаным себепли, жумушунгу менден башларыкъса. Адет алайды,— деп тохтады Чаначай.

— Мен бек алгъа къырал ишлени аягъы юсюне салыргъа керекме,— дедим.

— Угъай, Алдарбек, къырал ишле бир жары да кетерик тюйюлдюле. Халкъ, жашагъаныча, жашап турады. Жашамагъан — бизбиз. Бизге да жашау керекди. Хайда,

мени отоуума кел! — деп, Чаначай, чуупумдан тутуп тохтады. Мен не этерге билмей, абызырап къалдым. Алайынлай, узун сыргъалары бла, бир омакъ къатын, Чаначайгъа: «Сен, къуртха кибик, къартлыгъынгда да бир къанмай къалдынг! Эндиге дери къаныбызны ичгенинг да боллукъду!..» — деп, къаты ачыуланды. «Ах, алаймыды?! Алай эсе, мен сени битеу кир ишлеринги жангы патчахыбызгъа айтмай къоймам! Алдарбек, сен мынга ийнанма! Бу къахмеди! Къалынкъаш бла жашырын тослукъ жюрютюп тургъанды!..» деп, Чаначай да аны юсюне атылды. Экиси да тарт-соз болдула. Орталарына кирип, бир бирлеринден зор бла айырдым.

— Манга къулакъ салыгъыз, сизге айтыр сёзюм барды,— дедим къатынлагъа.— Сиз барыгъыз да ариуласыз. Алай манга кёп къатын керекмейди. Сизни барыгъызны да башыгъызгъа эркин этеме.

Къатынла жиляу-сыйыт болдула. «Тилейбиз, алай этме. Бизни барыр жерлерибиз жокъду. Къаладан кетгенибизлей, факъырачыла болуп къаллыкъбыз. Сени бла турургъа сюебиз. Бизге жазыкъсын!..» — деп, бютюн бек жилядыла. Ариула айтып, аланы жубатдым. Барысы тохтагъанда да, онекижыллыкъ бир къызчыкъ а, жюрексинингенин тыялмады.

— Бу къызчыкъ къайсыгъызны къызыгъыз эсе да, жубатхан этигиз,— дедим къатынлагъа.

— Ол бирибизни къызыбыз да тюйюлдю. Хатербекни бек артда алгъан къатынчыгъыды,— деди Чаначай. Сейир этдим. Къатына барып, къызчыкъны чачындан сыладым.

— Атынг къалайды? — деп сордум анга.

— Жаухаржан,— деди ол, бютюнда бек жюрексинип. Ариула айтып, аны да жубатдым. Къысхасы, къатынлагъа жаным ауруду.

— Тюйюшмей, жарашып турургъа айта эсегиз, къалада къалдырама сизни,— дедим. Жарашып жашаргъа сёз берип, чачылышдыла. Узун сыргъалы омакъ къатын, кетмей, мени бла къалды. Аны тана кёзлерича уллу кёзлери манга ышарып къарадыла. Чагъыр ичгенча, башым тёгерек айланды. Гокка сёзле да айта, аны къучагъыма жыйышдырдым. Олсагъатдан санларым жумушап, жюрегиме жылы къан къуюулгъанча болдум. Ол, эки къолу бла бойнума чулгъанып: «Сени кёргенлей, ичиме от киргенди. Сенден субай кишиге кёз ачмагъанма. Ах, кюнюм, санга сюймеклигим ичиме сыйынмайды!..» — деди. Экибиз да, жабыш-

макълача, бир-бирибизге жабышдыкъ да къалдыкъ! — Алайынлай, эсиме Чаначайны айтханы тюшдю.

— Тохтачы... Къалынкъаш бла тослукъ жюрютюп тургъанынг кертимиди сени? — деп, тиширыуну бойнума чулгъаннган къолларын артха кетердим.

— Угъай, угъай!.. Ол къарт къуртха, сени манга къызгъанып, ётюрюк айтханды. Мен Къалынкъаш бла къалай тослукъ жюрютюрем, ол харам бла?! Дуниягъа андан осал адам жаратылмагъан эсе да алайды. Сен аны ёзюрлюкден къыстагъанынгы бек тюз эггенсе...— деп, ол, жилямсырагъан да эте, кесин акълады. Айтханына толу ийнанмасам да, аны ариулугъу мени борбайларымы къыркъды. Экибиз да жангыдан бир бирибизге байланышдыкъ! Аны ауузу тылпыуу асыры къызыудан, бойнуму, бетими да кюйдюрдю.

— Мен алыкъа сени атынгы да билмейме,— дедим анга.

— Дездамона!

— Дездамона?... Таулулада аллай атны бир да эшитмегенме.

— Эшитирик да тюйюлсе. Мен италиячыма. Хатербек мени Римден алып келгенди.

Бу зат манга бек уллу жангылыкъ болду. Дездамонаны бютюн къаты къучакъладым. Аны кесими отоума элтдим. Алтын суу ичирилген кенг ундурукъгъа, кеф адамлача, экибиз да бирден аудукъ.

— Тохта, мен чагъыр келтирейим. Чагъырдан уртласакъ, сюймеклигибиз бютюнда бек къайнарыкъды,— деп, Дездамона чабып кетди. Кёп да турмай, эки гитче чёмюч бла чагъыр келтирди. Аладан бирин манга узатды. Экибиз да чёмючлени терк бошатдыкъ. Чагъыр терк окъуна башыма чапды. Нек эсе да, манга уллу кюлкю тарыды. Бир кесекден а, санларым къурушуп, сын къатдым да къалдым. Кёзлерим да кёредиле, акъылым да жериндеди, къулакъларым да эшитедиле. Алай, сёлешалгъан а этмейме. Сёлешген угъай, бармагъымы да къымылдаталмайма. Дездамона мени эки кёзюмю жумду. Сора ол, отоудан акъырын чыгъып кетди. Бираздан а, уллу жиляу-сыйыт башланды. Жилягъанла мени къатынларым эдиле. Аладан бири юсюме къапланып: «Не болуп къалды санга, наным?!» — деп, кесин тыйдырмай сарнады. Ол, Жаухаржан эди. Эр киши ауазла да эшитилдиле. «Тынгъыз, ёкюргенигиз боллукъду!» — деп, ачыуланды кишиледен бири къатынлагъа.

Ол Къалынкъаш болгъанын ауазындан танылым. Къатында шум болдула. Жаланда Жаухаржан тохтамады. «Тый кесинги, ит кючюк кибик, улуп турма да!» — деп, биягъы Къалынкъаш анга урушду. Сытыла-жутула кетип, Жаухаржан да тохтады.

— Алдарбекни уллу Тейрибиз кесине алгъанды. Энди патчах менме! — дегенин эшитдим Къалынкъашны. Жюрегим «тарх!» — деп атылыргъа аздан къалды.

— Хайда, чыгъыгъыз мындан. Ёлюкню жумушун этерге керекди,— деп, Къалынкъаш отоудагъыланы къыстап ийди. Мени «ёлюгюмю» къатында, жаланда Къалынкъаш бла Дездамона къалдыла.

— Алдарбек, тилинг да тутулуп, санларынг да къурушуп, жарты ёлюк болуп жатаса аллымда. Алай сен ашыкъма! Кёрге тумаланнгандан сора толусунлай ёллюксе!—деп, харх кюлдюлю. Анга къошулуп, къонгуроу тарууш эте, Дездамона да кюлдю. Аны бла да къалмай, экиси да бир бирин къучакълап, аяусуздан упша-чупша этишдиле. Быллай бедишликни, быллай зорлукъну, мен болмасам, ким сынагъан болур дуниясында? Минг кере ёлюп, минг кере тирилгенча болдум.

Къалынкъашны буйругъу бла, мени терк окъуна жууундурдула, кебинледиле. Сора, сал бачхычха салып, къабырлагъа элтдиле. «Баламы кёрмеге къоюгъуз манга!» — деп, анамы къычырып жилягъанын эшитдим. Башымы ачып, бетими анга кёргюзтдюле.

— Алдарбек, жашым, не болуп къалды санга?! — деп, анам юсюме къапланды. Аны кёзлеринден саркъгъан жилямукъла бетиме тамдыла. Ол мангылайымдан сылады.

— Адамла, мени балам ёлмегенди! Эти суумагъанды. Мен кёрюп турама! Балам сауду! Былайлай муну кёрге сукъмагъыз! — деп, анам уллу къаугъа этди.

— Тейриге асы кёрюнме, Жулдусхан! Артха тур да, ёлюкню асырамагъа къой! — деп къутурду Къалынкъаш анама. «Угъай, жаны саулай, баламы кёрге сукъдурлукъ тюйюлме!» — деп, анам къатымдан кетерге унамай тохтады. Кимле эселе да, анамы менден зор бла айырдыла. Сора терк окъуна мени къабыргъа эндирдиле. Юсюме топуракъ къуйдула. Алай бла жаным саулай, къабыр азабын сынап башладым. Къалынкъаш айтханлай, жарты ёлюкден толу ёлюкге айлана тебиредим. Бир заманда, жукъудан уяннганча болдум. Санларыма къарыу кирди. Кюреше кетип, эки къолуму бошайтдым да, кебинликни бетимден сы-

дырдым. Ёрге турама деп, юсюме салынган гыйы ташха башымы уруп, къаты ачытдым. Къаппа-къарангы кёрде, жан-жанымы къармай къалдым. Хауа жетишмей, тынчугъуп тебиредим. Бу кезиуде кёзлериме узакъдан бир жарыкъ жанган жилтинчик урунду. Ол, мени таба учуп келе эди. Бир аздан аны жарыгъы къабырыма да жетди. Иги жуукъалашханында, ол нюр къанатлыгъа ушап къалды! «Мёлек!» — деп келди акъылыма. «Кел, къыйналып тургъан жанымы теркирек ал!» — деп хахайладым анга. Ол а, келе-келди да, къатыма къонду. Олсагъатдан нюр къанатлы тиширыу сыфатха кирди. Къарасам, ол а Гангамай! Эки къолуму да созуп, анга учундум.

— Тохта, артха тур, мени къатыма жанлама! — деди ол.

—Не-е-ее-ек?! Санга былай тюберими билсем, мен эртте окъуна ёлюрем,— дедим, къууанчым жюрегиме сыйынмай.

— Сен, алыкъа, ёлмегенсе. Саула бла ёлгенле уа, бир бирге тиерге жарамайды. Уллу Тейрини буйругъу алайды. Саула барысы да гюняхлыдыла. Ала жаланда, ёлгенден сора тазаланадыла, дуния жашауларында этген хыянатлары ючюн уллу Тейрини аллында кечгинлик тилеп. Алай Тейрибиз хар кимге да кечип бармайды. Бек уллу хыянатчыланы жаханимге жиберип, азап сынатады...— дегенни айтды Гангамай.

— Мени Тейрибиз кечмезча хыянатым жокъду! — дедим мен.

— Билеме, Алдарбек, билеме. Биз, ёлгенле, кёкден къарап, Жерде сау адамла не этгенлерин кёрюп турабыз... Сен таза жанса! Аны ючюн келгенме мен бери, санга болушургъа.— деди Гангамай.

— Не бла болушаллыкъса сен манга?

— Бу къабырынгдан азат этип, дуния жашаугъа къайтарыргъа.

— Угъай, угъай... Мен артха къайтмайма! Сени бла къалыргъа сюеме!

— Алыкъа сен дуния инсаныса. Тейрибиз санга юлюшге берген жашаунг бошалмагъанды. Аны себепли биз мёгер болаллыкъ тюйюлбюз.

— Мен сенсиз жашаяллыкъ тюйюлме! Сени асыры сюйгенден, ичим жана турады.

— Аны уа бош айтаса. Дездамонаны къучакълай туруп, мени эсинге да тюшюрмеген эдинг. Алай, аны ючюн, мен санга гурушха болмайма. Кёзден кетген кёлден да кетеди.

— Угъай, Гангамайчыгъым, сен хар заманда да эсимдесе! Мени къоюп кетме. Къалынкъаш бла Дездамона кибик харам адамла жашагъан дуниягъа къайтыргъа мен арталда сюймейме!

— Адамла ала этген харамлыкъдан да уллу харамлыкъла этедиле.

— Сора Тейрибиз аллайлагъа къалай тёзюп турады?

—Ол тёзюп турмайды. Аланы жанлары аллына келирлерин сакълап турады жазаларын сынатыргъа! Ёлгенлериндеи сора, Къалынкъашны бла Дездамонаны жанлары да жетерле, къуухотун этип, Тейрибизни аллына. Алай. Ол, алагъа кечмез. Адам ёлтюргенден уллу гюнях жокъду. Ала санга мушкорун бла шарх-шархны гагуларын бирге къайнатып, уу этип ичиргендиле. Алай бла, ала сени ёлтюрюрге умут этгендиле. Алай, Тейрибизни ахшылыгъындан, сен кёп ёлюмледен къутулгъанса. Бу ёлюмден да къутуласа. Ызынга къайтханда, дерт жетдиреме деп кюрешме! Тейрибиз аны жаратмайды. Жаухаржан бла жашаунгу бирге эт. Ол таза жюрекли къызчыкъды. Хайда, Алдарбек, сау къал.

Алай айтып, Гангамай ёрге кётюрюлдю. Сора, санындан юзюп, бир гитче жилтинчикни манга берди.

— Ма, муну ууучунга къаты къысханлай тут. Бу сени ууучунгда болгъан къадарда, сен кёзге кёрюнюрюк тюйюлсе! — деп, Гангамай, нюр къанатлы сыфатха кирип, учуп кетди. Ол кетгенлей, къабырым эки жарылып, мен тышына чыкъдым. Кёкде жулдузланы тохташханларына кёре, кече ортасы болуп тургъанын билдим. Гангамай берген жинкчикни да ууучума къаты къысханлай, Кюмюш къалагъа бардым. Къолларында да сюннелери, гида балталары бла къалауурла, кёз къакъмай, къаланы къаты сакълай эдиле. Мен аланы орталары бла ётдюм да кетдим. Жангыз бири мени эслемеди. Къабакъ эшикле барысы да, ичлериндеи къадаулары салынып, къаты этилип эдиле. Мен аланы ача кюрешмедим. Къалагъа кириучю жашырын жолну биле эдим. Аны манга Хатербек ёлюр кюнюню аллында кюн кёргюзтген эди. Жашырын жол бла, шыбыртсыз, патчах отоугъа бардым. Аны эшиги жарты ачылып эди. Ары кирдим. Жау чыракъланы къарыусуз жарыгъында Къалынкъаш бла Дездамона, къыппа-къымыжала да болуп, мени ундуругъумда аяусуздан бир бирлерин «ийнакълай» эдиле. Жюрегим отча къабынды!

— Ол тели Алдарбекден къалай тап къутулдукъ,— деди Къалынкъаш, Дездамонаны бойнундан уппа эте.

— Манга ыспас эт аны ючюн. Мени хайырымдан патчах болгъанса сен! — деп кокаланды Дездамона.

— Сен мени алтын тюлкючюгюмсе! — деп, Къалынкъаш Дездамонаны эки ёшюнюню ортасына къан губуча жабышды.

— Ах кюнюм, къалай зауукъ этдиресе сен мени,— деп, Дездамона сюйюнюп ыпчхады. Къалынкъаш кюлдю.

— Нек кюлесе? — деп сорду анга Дездамона.

— Алдарбек эсиме тюшюп! Къабырда эсин жыйгъандан сора ол насыпсыз аз адыргы этген болмаз! Ха-ха-ха...

Мен андан кёп тёзалмадым. Бара-барып, битеу кючюм бла Къалынкъашны жыягъына урдум. Ол, сесгенип, ундурукъдан секирип къопду.

— Сенми урдунг, мени жыягъыма? — деди ол Дездамонагъа.

— Угъай...

Бу кезиуде Къалынкъашны жыягъына дагъыда жеттирдим. Ол, тёгерегине да къарай, ахылау болду.

— Ким эсе да, отоуда биреу барды! — деди Къалынкъаш, ахы кетип.

— Экибизден сора киши да жокъду,— деди Дездамона да типиски болуп.

Мен, ууучуму ачып, жилтинчикни къолумдан ийдим. Ала, мени кёрюп, сын ташча, къатып къалдыла.

— Харамлыкъ, эртте, кеч болса да, ачыкъланмай къалмайды! — дедим мен. Къалынкъаш, олсагъатдан аллыма жыгъылып, аякъларымы къучакълады. Кечгинлик тилеп башлады. Табаным бла уруп, итни къыстагъанча, аны кесимден кери къыстадым. Дездамона да эсин жыйып: «О-о, мени жан тукгулум, Алдарбегим, дунияда сенден сюйгеним жокъду!» — деп, бойнума тагъылыргъа умут этди. Алай, мен аны къатыма къоймадым. Эки къолуму да бир бирге юч кере уруп, бегеуюллени чакъырдым. Чабып кирген мыртазакъла мени кёргенде, тамашагъа къалып, ауузлары кенгнге ачылды.

— Быланы экисин да зынданнга атыгъыз! Къалынкъашны — асланла болгъан бёлюмге, Дездамонаны уа — къапланла болгъан бёлюмге! — деп буюрдум. Бегеуюлле эки харамны да алларына сюрюп кетдиле.

Ала кетгенлей, къарауашланы чакъыртдым да, Жаухаржанны келтиртдим. Мени кёргенлей, ол кюнча жарыды. Чабып келип, бойнума тагъылды.

— Алдарбек, бу мени тюшюммюдю, огъесе уа — тюнюммюдю! — деп, къууанч эте, жилямсырады Жаухаржан.

— Тюнюнгдю, ариучугъум, тюнюнгдю,— дедим, аны жумушакъ чачын акъырын сылай. Андан экибиз да, жау чыракъланы да ёчюлтюп, ундурукъгъа жатдыкъ. Дуния зауугъу не болгъанын биринчи кере ол кече сынадым!

Танг ата башлагъан заманда, Гангамайны: «Дерт жетдиреме деп кюрешме. Тейрибиз аны жаратмайды»,— дегени эсиме тюшдю. Секирип, ундурукъдан турдум.

— Не этесе, Алдарбек, не болгъанды санга?! — деп къоркъунду Жаухаржан. Мен, анга да жукъ айтмай, эки къолуму да бир бирге уруп, бегеуюллени чакъырдым. Ала мычымай жетдиле.

— Дездамонаны бла Къалынкъашны башларына эркин этигиз! Къайры сюйселе — ары кетсинле. Курнаятда уа бир кюн да къалмасынла,— дедим. Бегеуюлле чабып кетдиле. Бир аздан а, муштухул болуп, къайытып келдиле.

— Сыйлы патчахыбыз, кесинг келип, кёзлеринг бла кёрсенг иги боллукъ эди! — дедиле ала. Къызыл халатымы юсюме къаплап, бегеуюлле бла бирге зынданнга бардым. Тамашагъа къалдым! Асланла, Къалынкъашны ахыр сюеклерин кёмирип бошай тура эдиле. Дездамона уа, жыйырма къапланны кесине жууушдуруп, кимини бойнундан къучакълай, кимини уа жухундан уппа эте айлана эди. «Бу дунияда тиширыу этмезлик хыйла жокъду!» — деп келди эсиме. Бегеуюллеге айтып, Дездамонаны зындандан чыгъартдым. Ол, дагъыда манга кокаланыргъа кюрешди.

— Мен санга къаплан тюйюлме! Башынга эркинсе. Кёзюмден думп бол! — дедим анга.

Отоуума къайтып келсем, Жаухаржан жиляй тура эди.

— Нек жиляйса? — деп сордум анга.

— Сен патчахлай къалсанг, биз экибиз насыплы боллукъ тюйюлбюз. Бу Кюмюш къаланы ичи харам адамладан толуду. Ала бла кюрешир ючюн уллу кюйсюзлюк керекди. Сенде уа ол жокъду.

— Сора мен не этерге керекме? Бёрюле арасында бёрюча улуму дейсе?

— Угъай. Бёрю болама десенг да болаллыкъ тюйюлсе. Себеби — сени жюрегингде бир тюрлю харамлыкъ жокъду, халаллыкъ болмаса. Экибизни насыплы жашарыбызны сюе эсенг, бу жаханим къаладан кетейик. Юйюнге элт мени. Атанг бла, ананг бла бирге жашайыкъ. Мен келин болургъа сюеме, къайынларыма келинлик этерге. Мында уа мен кимме, кимни келиниме? Кишини да угъай. Къала толу кюндешледен бириме. Эрттенликде эртте туруп, юй жу-

мушланы этерге сюеме. Ийнек сауып, санга жылы сют ичирлигим келеди...

Жаухаржанны ахырына дери айтмагъа къойдум. Бек алгъа анга ачыуланырыгъым келди. Алай, аны сёзлери мени жумушатдыла. Жюрегими къозгъадыла, акъылыма акъыл къошдула. Жаухаржан тюзюн айта эди. Патчахлыкъны къойгъан манга не къыйын болса да, ол айтханнга бойсундум.

Алай, тахтадан кетерни аллында, эки буйрукъ чыгъардым. Биринчи буйругъумда патчахны битеу халкъыбыз къол кётюрюп айыра турурча этдим. Экинчи буйругъум бла уа, Қюмюш къалада гаремни чачдым. Қатынланы хар бирине кеслери кётюралгъан чакълы бир алтын бердирип, башларына эркин этдим. Ала манга ыразы болуп чачылышдыла. Патчахха да, битеу жамауат къол кётюрюп, башха адамны айырдыла.

Мен да Қюмюш къаладан ата юйюме келип, Жаухаржан бла насыплы жашап къалдыкъ!

ДРАМАТУРГИЯ

Ёртен

Юч актлы, беш суратлы драма

ИШГЕ КЪАТЫШХАНЛА:

Алим — участка милициясер, капитан.
Ортай — колхозчу, эл Советни депутаты.
Марат — Ортайны жашы.
Жууашбек — заготовитель.
Инехан — Жууашбекни къатыны.
Локкай — Жууашбекни бла Инеханны жашлары.
Абидат — элде ишлеген къатын.
Ахмат — Абидатны жашы. 14—15 жыл.
Рабигъа, Зулейха } — тенг къызла, элден жюрюп шахарда ишлейдиле.
Хыбылбек — колхозда тракторчу жаш.
Соллоу — тюкенни къалаууру.

Иш шахар тийресинде эллерибизден биринде барады.

БИРИНЧИ АКТ

Просцениум

Къолунда да ауур сумкасы бла, ух-тух эте, авансценагъа Инехан киреди.

* * *

Инехан. Ёх, арыдым... *(Залгъа.)* Къан жаусун бу спекулянтлагъа. Тюкеннге импорт товарла келгенлерин-

эшитип ары къууулгъанем да, очередде эзип къоя эдиле да, Ажирбий ёлмеси. Ёх-ух... Алай, ауруууm нек кирмей эди ичлерине! Кесиме жетерикни мен да юзалгъанма. Ажирбий ёлмесин, импорт кийимле кимден да мени юсюме таш жарашадыла. *(Сумкасын кёргюзте.)* Энди бу алгъанларымы кийип чыкъсам а тийреде къатынла аз зарланмазла. Ауруууm ичлерине! Не бек кюйюксюнселе да, манга тенг болаллыкъ тюйюлдюле. Бир, эки... деп санап, тёрт импорт шубам барды. Энтда да, ол аман киши, бир сейирлигин алыргъа айтып турады. Кийими, харакети болмагъан адам адамгъа саналмайды. Алайды, Ажирбий ёлмеси.

Кенгден окъуна: «Ахма-а-ат!..» — деп къычыра, бурулуп тёгерегине къарай, авансценагъа А б и д а т киреди. Ол тынгысызды.

А б и д а т. Ахма-а-а-ат, Ахма-а-а-ат!.. *(Инеханны кёрюп, бет алгъасындырып тохтайды.)*

И н е х а н. Не болгъанды, Абидат?

А б и д а т. Сени Локкайынг къайдады?

И н е х а н. Хы, аны уа не этесе?

А б и д а т. Ахмат эки кюнден бери школгъа да бармагъанды. Устазы келип айтхынчы мен аны билмей тургъанма.

И н е х а н. Мен а не этейим да анга?

А б и д а т. Сени жашынг жоюп айланады аны... Локкай.

И н е х а н. Кёрмейсе сен муну? Акъылданмы шашханса?

А б и д а т. Адамла айтхандыла. Кёрген адамла.

И н е х а н. Аны айтханла кёрге кирсинле! Ылыкъмай мени Локкайым сени тыкыраякъ жашынг бла уа къалай нёгер болуп айланыр эди? Кет-кет-кет... Не ушамагъан затланы жаншайса. *(Сумкасын къолуна алады.)* Бу адамланы манга зарланнгандан сора ишлери болмай къалгъанды. Кийген кийимлериме зарланасыз. Ырысхыма сукъланасыз. *(Кетип бара, артха къайырылып.)* Мени Локкайым бла ишинг болмасын. Кечмем, Ажирбий ёлмеси. *(Кетеди.)*

А б и д а т *(аны ызындан)*. Тели. Сенден туугъан къалай акъыллы болур. Ахма-а-ат!.. Ой Ахма-а-ат... *(Кетеди.)*

Биринчи сурат

Жабыу ачылады. Шахар тийресинде уллу элни бир къыйыры кёрюнеди. Сахнаны ортасы бла уллу жол ётеди. Жол жанында талачыкъ, къалын чырпыла. Л о к к а й бла А х м а т киредиле. Локкайны юсюнде къызыл къолан кёлеги, джинси кёнчеги, жылтыраууkъ чурукъ-

лары, узун чачы. Ахматны аякъларында эски сандалла, жамаулу кёнчеги, кир кёлеги.

Локкай *(тёгерегине къарай.)* Мен былайчыкъны бек жаратама. Элни къыйыры. Уллу жолну юсю. Чырпыла. *(Аягъы бла жерни къагъа.)* Па-па-па, пару-па-па-па-пля...

Ахмат. Не па-пады бу? Эрикдирдинг муну бла.

Локкай *(Ахматха эс бурмай тепсейди).* Па-па.... пару-па-па-пра-па... Ча-ча. Сен былай тепсей билмейсе? Бу тепсеу бусагъатда модады. Па-папра-пля-па... Кёрдюгмю? Цивилизация!

Ахмат *(Локкайча тепсерге кюрешеди, болалмайды).* Кет, андан эсе, кесибизча аякъ бюгюп тепсеген игиди. *(Аякъ бюгюп тепсейди.)*

Локкай. Ха-ха-ха...

Ахмат. Нек кюлесе?

Локкай. Кюлмей а, къоянча секиресе сора. Андан эсе, культурна тепсеулеге юйрен. Сен алыкъа сабийсе. Алда боллукъ ишлени билмейсе. Ма былай: ча-ча, ча-ча...

Ахмат. Сен бу тепсеулеге тюрмедеми юйренгенсе?

Локкай *(дыркъ тохтап).* Тюрмедеми дейсе? Тюрме, тюрме!.. *(Урургъа этгенча, терк силдеп, жумдургъун Ахматны сакъал тюбюне тирейди.)*

Ахмат. Ой-ой! Не этесе?

Локкай. Къоркъма, бала. Тюрме кёп затха юйретеди адамны.

Ахмат. Сен анда тюйюшген этгенмисе?

Локкай. Эшта дейсе!

Ахмат. Айтчы къалай тюйюшгенинги?

Локкай. Айтайым, бала. Ким биледи, бара баргъан заманда сен да тюрмеге тюшюп къалсанг, мени сынаум санга керек болур.

Ахмат. Тюрмегеми дейсе?!

Локкай *(ачыуланып).* Къоркъакъ! Ары сени кибик суужюрекле тюшмейле. *(Ёхтем болуп.)* Тюрме *(кёкюрегин къагъа)* батырланы жериди. Ары чынтты кишиликлери болгъан адамла тюшедиле, бала!

Ахмат. Сора, сен...

Локкай. Сюд да бошалып, мени элтип тутмакъ юйге беклегенлеринлей, былай, сенича, бир суужилик жашчыкъ чабып жетеди манга.

Ахмат. Ыхы.

Локкай. «Новичок, сени атаман чакъырады»,— деп, эки кёзчюгюн да сюзюлтюп, аллымда сюелип тохтайды. «Не атаманды ол?» — деп сордум мен. «Барсанг кёрюрсе. Хайда, ызымдан тебире»,— деп ашыкъдырды ол.

Ахмат. Ма санга!

Локкай. Мен а чабыпмы барлыгъем. Табаным бла къуймучуна жетдирип, жашны ызына къайтардым.

Ахмат. Сора уа, сора?!

Локкай. Бираздан беш-алты тутмакъчы кирип келдиле. Былай къарагъанда, адам ашаучула кибик! «Кимди мында, атаманны таныргъа сюймеген?» — деп, аладан бири алгъа чыкъды. Аны жухундан окъуна къоркъуренг. Бульдог деп бир кенг ауузлу итле бардыла...

Ахмат. Хы...

Локкай. Тюз да аланы кеслеринден туугъан сунаренг. Бир кёзю да сокъур. Жыягъында да узун жара тап. Къысхасын айтханда, мени аллымда жан алыучу сюеле эди.

Ахмат. Ой анам! Сен къоркъмагъанменг?

Локкай *(уллу кёллю)*. Хы! Къоркъгъанны къой, жеримден окъуна къопмагъанем. «Кёп жаншама да, былайдан кет. Солумагъа къой мени»,— дедим бош, алай, сансыз этип.

Ахмат. Ой анам!..

Локкай. Ол къойнундан, быллай бир, узун бичакъ чыгъарды да, манга керилди. Мен а къарапмы турлугем. Жалан да кесим билиучю ол япон амалым бла уруп, къолундан бичагъын бияры чатрлатдым. Андан, экибиз да бир бирге илиншдик. Кече узуну тохтамай тюйюшдюк... Тюйюшюбюз эрттенликде да тохтамады. Былай, кюн ортагъа жууукъ, атаман, окъ тийген айыуча, горф деп жерге ауду.

Ахмат. О-о, Локкай, сен къалай залимсе!

Локкай *(ёхтемленип)*. Бусагъатда жангыз бир адам тийип кёрсюн манга. Кюл этип къоярма, кюл!

Ахмат. Атаман санга жукъ этмей къойдуму?

Локкай. Не этерик эди? Тюйюшюп хорлагъанымдан сора, атаман мен болгъанем. Тюрмеде адет алайды. Атаман болгъанымдан сора, патчахча жашап турдум. Алай, амнистия чыкъды да, юйге ийип къойдула. Мени кёп шуёхларым анда къалгъандыла. Мында аллай шуёхланы къайдан табарыкъса? Ма, сёз ючюн, сен. Жангыз бир къагъарлыгъынг барды. Алай, къайгъырмаз. Мени бла болсанг, санга бир киши да тиймез. Тютюн тартайыкъ... *(Хуржунундан сигаретле бла сирнек чыгъарады.)*

Ахмат. Бу тютюннге бир юйреналмай кетдим.

Локкай. Къоркъма, юйретирме. Ма, *(Сирнекни жандырып.)* къабындыр. Молодец. Энди ичинге тарт. Хы, ма алай...

Ахмат *(жётели къысып)*. Болалмайма.

Локкай. Ёмюрден ахыргъа жётел этип турмазса. Тарт ичинге... Иги тарт. Билип къой: тютюн бла аракъы ичмесенг, сен бир заманда да эр кишиге саналлыкъ тюйюлсе.

Узакъдан Абидатны: «Ахма-а-а-ат...»— деген къычырыгъы эшитиледи.

Ахмат *(элгенип)*. Анам. Мени излеп айланады.

Локкай. Думп болайыкъ былайдан.

Ахмат. Угъай... Мен...

Локкай. Къоркъакъ. Анангдан да къоркъаса. Сени кибик суужюрекни нёгер этерге жарамайды манга. *(Кетеди.)*

Ахмат. Тохта... *(анасыны къычырыгъы эшитилген жанына да къарай, Локкайны ызындан тебирейди.)* Тохта, Локкай... *(Кетеди.)*

Абидат киреди. Залгъа айланып.

Абидат. Адамла, мени жашымы кёрген иш этмегенмисиз?.. Къайры дейсиз?.. Былай арымы?.. *(Локкай бла Ахмат кетген жанына къуухотун этип кетеди.)*

Хыбылбек бла Рабигъа киредиле.

Рабигъа. Айтхан иш да этме, Хыбылбек. Къарындашчыгъым армиядан къайтхынчы мен ол ишни этерик тюйюлме.

Хыбылбек. Ортада жылланы оздура, сюймеклигибизни эски этип къоярыкъса.

Рабигъа. Керти сюймеклик бир заманда да эски болмайды.

Хыбылбек. Аны поэтле айтадыла. Жашауда алай болмайды, Рабигъа. Тура кетсе хар зат да эскиге айланады. Сёз ючюн, мени трактору алайыкъ. Мындан эки жыл алгъа ол жылтырагъан эте эди. Энди уа...

Рабигъа. Сюймеклик трактор тюйюлдю. Тенглешдирирге сюе эсенг, андан башха зат тапмаймыса?

Хыбылбек. Хы... башха зат. Ахшы, тракторну жаратмай эсенг, моторну алайыкъ.

Рабигъа. Керек тюйюлдю. *(Сагъышлы.)* Сен алыкъа сюймекликни не зат болгъанын да билмейсе. Ма, Зулейха да келе турады.

Зулейха ашыгъып киреди.

З у л е й х а. Рабигъа, кел, кеч къалабыз ишге. Хыбылбек, сен а нек мудахса?

Х ы б ы л б е к. Рабигъа къууандыргъанды.

З у л е й х а *(кюлюп)*. Алай эсе, игиди.

З у л е й х а да, Р а б и г ъ а да кетедиле.

Х ы б ы л б е к *(аланы ызларындан)*. Ишни бошар заманыгъызгъа мен аллыгъызгъа чыгъарма. *(Сагъышлы.)* Тейри, Рабигъа, бош болжалгъа сала тураса ансы мени кибикни уа тапмазса. Элибизде менден озгъан механизатор жокъду. Атым газетледен кетмейди. Энди, бютюн да, орден алсам а! Сора уа не айтырыкъ болурса, Рабигъа? Кесинг чабыпмы келирсе юйге? *(Къууанып.)* Боллугъу да алайды! *(Жерде атылып тургъан къазыкъны къолуна алады. Локкай бла Ахмат сахнаны къыйырына келип тохтайдыла. Ахматны къолунда къагъыт чёргем барды. Хыбылбек аланы кёрмейди. Къолуна алгъан къазыкъны сыгъыныр сындырады да, Локкай бла Ахмат таба атады.)*

Л о к к а й *(Хыбылбекни къатына жанлап.)* Къарыучугъунгуму сынайса, къарындашчыгъым, ы? *(Масхара этип.)* Аперим, аперим. Билемисе, Хыбылбек, мен сени бла кюч сынашыргъа эрттеден да кюсеп айланнганымы. *(Хыбылбекни умбашы бла тюртеди.)*

Х ы б ы л б е к. Тели болма, Локкай. *(Локкайдан артха турады.)*

Л о к к а й *(Хыбылбекни юсюне бара)*. Келчи ары, чырпыла ичине.

Х ы б ы л б е к *(къоркъуп, артха чегине)*. Мен санга не этгенме?..

Л о к к а й. Анда айтырма. *(Сермеп, билегинден тутады.)* Келчи бери.

Х ы б ы л б е к. Мен санга бир зат да этмегенме. Мени бла ишинг болмасын. *(Жулкъунуп, Локкайдан ычхынып, къачады.)*

А х м а т. Ма сейирлик! Кертиси бла окъуна сенден хар ким да къоркъады.

Л о к к а й. Энди билдинг да, шуёхум, мени ким болгъанымы?

А х м а т. Бизни элде Хыбылбекден къарыулу адам жокъ сунуп туруучу эдим.

Л о к к а й. Манга эмеген окъуна болсун, башха тюйюлдю. Эзип атарыкъма.

А х м а т. Къалай залимсе сен!

Локкай *(жол жанында талачыкъгъа барып, ташха олтурады)*. Келтирчи бери ол чулгъамыбызны. Бирер жюзден къагъайыкъ.

Ахмат *(чулгъамны Локкайны аллында жая)*. Мен ичерик тюйюлме, Локкай. Анам билсе...

Локкай. Сёзню аз эт. Къуй!

Ахмат *(стаканнга аракъы къуюп, Локкайгъа бере)*. Ма.

Локкай. Билемисе, мен не ючюн ичерге сюеме?.. Кишилик ючюн! *(Ичеди.)* Ма, энди кесинге къуй, бала.

Ахмат. Кеф болуп къаллыкъма. Сора юйге къалай барлыкъма.

Локкай *(ачыуланып, шешадан аракъыны стаканнга къуяды)*. Ич! Терк. Мен сени адамлагъа къошаргъа айланама, сен а... *(Ахмат ичеди, чачыгъады.)* Ма алай. Аперим. Юйреннгинчи къыйын кёрюнеди ансы, бир юйренсенг а, кесинг излеп айланырса, ким не зат жалатады деп. Алай, сен къоркъма, мен ахчасыз болмаучума. Мени атам менден кызыл тюменчиклени къызгъанмаучуду. Анам а бютюн да. Энтда да бирер жюзден, ы?..

Ахмат. Айтхан да этме. Мени ичим алайсыз да жана турады. Кел андан эсе юйге кетейик. Кечди...

Локкай. Тохтачы, ким эсе да келеди. *(Пауза.)* А-а, Соллоуду. Шешада абери къалгъанмыды ол харипге?

Соллоу киреди.

Соллоу. Салам, жанчыкъларым.

Локкай. Салам, салам...

Соллоу. Не этесиз, былайда?

Локкай. Бош, эрикгенден чыгъа келгенбиз.

Соллоу *(шешагъа къарап)*. Къолайыгъыз аман тюйюлдю. Сибирипми бошагъансыз, хайырсызла?..

Локкай. Сени юлюшюнгю къойгъанбыз. Ахмат, къуйчу Соллоугъа.

Ахмат аракъыны къалгъанын къуюп. Соллоугъа береди.

Соллоу. Ай мен сизсиз болмайым, жанчыкъларым. Жолда эринлерим кичип келеем да, бир тюк тюшерикчигин сезгенем. Саулугъугъузду! *(Ичеди.)* Ух, ичген этебиз, алай аман а, аман затды бу.

Локкай. Ол аман болса, аны алай кёп чыгъармаз эдиле, ы?

Соллоу. Аны да керти айтаса... *(Шешаны къолуна алып къарайды)*. Бошалып турады да.

Локкай. Бусагъат мажарайыкъ. *(Хуржундан ахча чыгъарып, Ахматха узата.)* Ахмат, терк, тюкеннге!

Соллоу. Къой, къой. Кечди. Тюкенле этилгендиле. Тамблагъа къояйыкъ. Мен тюненели бери юйде болмагъанма.

Локкай. Къайда эдинг да?

Соллоу. Битрезбитилде.

Локкай. Ары уа къалай тюшгенсе да?

Соллоу. Айхай, аны билсенг а. Бу милиционерле шёндю аман артыкълыкъ этип башлагъандыла. Жукълап тургъан жерингден алып кетедиле. Сиз а юйлеригизге бармаймысыз?

Локкай. Артдаракъ барлыкъбыз.

Соллоу. Ахшы сора. Мен къатыннга да бир кёрюнейим, не айтырыкъ эсе да... *(Кетеди.)*

Ахмат *(ары бла бери тентирей)*. Кел, Локкай, биз да кетейик.

Локкай. Угъай. Мени бюгече гитче планчыгъым барды, бала. Рабигъагъа тюберге керекме.

Ахмат. Нек анга уа?

Локкай. Билемисе, мен аны алгъан этерикме.

Ахмат. Хыбылбек а?

Локкай. Неди Хыбылбек?

Ахмат. Рабигъаны ол алыргъа айланады.

Локкай. Ха-ха-ха!.. *(Кюлгенин дыркъ тохтатады, сагъаяды.)* Не зат дединг сен, бала?

Ахмат. Мен керти айтама. Анамдан эшигтенме.

Локкай *(сермеп Ахматны жагъасындан тутады)*. Сен аны манга шёндюге дери нек айтмай тургъанса, ы?

Ахмат *(къоркъуп)*. Не этесе, Локкай?.. Мен билмегенме.

Локкай *(Ахматны артха тюртюп жибереди. Ол сюрюше барып, жыгъылады)*. Мен Хыбылбекни аллай мураты болгъанын билсем, биягъында аны тишлерин аузуна къуюп жиберлигем. *(Ахматха.)* Тур ёрге, неге тёнгереп тураса. *(Ахмат, ёрге туруп, юсюн къагъады.)* Алыкъа кеч тюйюлдю. Хыбылбек бла энтда да тюбеширме. Рабигъаны кёргенде, бир жанына бурулуп къача турурча этерме мен аны. *(Сагъатына къарап.)* Ахмат, жюр, ол самогончу Хорасаннга барып, тамагъыбызны жылытайыкъ.

Ахмат. Угъай, угъай. Манга боллукъду. Мен кефме.

Локкай. Тебире. Мен айтханнга угъай дей турма. Терк. Рабигъа ишден къайтыр заманнга мен былайда болургъа керекме.

Сахнаны артындан Абидатны: «Ахма-а-ат...» — деп къычыргъаны эшитиледи.

А х м а т. Анам!..

Л о к к а й *(Ахматны чуунундан тутуп тартады)*. Кел...

Ахмат, унамай, кесин тартдырады. А б и д а т киреди.

А б и д а т *(Ахматха)*. Начасдан туугъан начас! Къаллай бир излейме мен сени. Эки кёзюнгю къан жууарыкъ! Кече ортасы болуп бара тургъанын билмеймисе сен?! *(Кетип бара тургъан Локкайны ызындан.)* Локкай, аман жоюллукъ, тохтачы бери, чач гылжыларынгы тартып къолунга берейим! *(Локкай таба мыллыгын атады. Ахмат аны аллына сюелип жибермейди.)*

Л о к к а й *(артха бурулуп, Абидатха)*. Эй, эслеп сёлеш.

А б и д а т. Къарачы сен анга дагъыда, итден туугъан ит!

Локкай кетеди.

А х м а т. Анам, Локкайгъа жукъ айтма. Ол терс тюйюлдю. Мен кесим...

А б и д а т *(жилямсырап)*. Не насыпсызем мен. Жангыз сенсе мени тыянчагъым, жашым. Сен да къуруп бараса. Кесими элтип суугъа атмай эсем билмейме. Не этейим мен? Не этейим, не этейим?..

А х м а т. Жиляма, анам. Кел юйге.

А б и д а т. Сен мени жилярча этгенсе, жашым. Ой мен насыпсыз...

Экиси да кетедиле. Сахнаны эки жанындан бетден бетге М а р а т бла Х ы б ы л б е к чыгъадыла. М а р а т аскерчи кийимлери блады, къолунда чемоданы.

Х ы б ы л б е к. Марат! *(Маратны къучакълайды.)* Келгенлигингмиди?

М а р а т. Хау.

Х ы б ы л б е к. Тамаша! Бусагъат барып, Ортайдан сюйюнчюлюк алайым.

М а р а т. Угъай, тилейме, этме алай. Юйде билмей тургъанларынлай, кесим кирип барыргъа сюеме. Алай этер ючюн, келлик кюнюмю да билдирмегенме.

Х ы б ы л б е к. Сен сейирсе. Хар затны жашырын этерге сюйюучюсе.

М а р а т. Алай игиди.

Х ы б ы л б е к. Сора, сюйюнчюлюкню Зулейхадан алайым. Рабигъа да, ол да бусагъат ишден чыгъаргъа керекдиле. Мен аланы алларына тюберге бара турама.

Марат. Рабигъа бла не болуп тураса?

Хыбылбек. Алыкъа болгъаныбыз жокъду.

Марат. Узакъгъа созасыз ишигизни.

Хыбылбек. Не эсе да болжал эте турады. Ким биледи, энди сен теркирек Зулейханы алсанг, ол да анга къозулуп...

Марат. Бир къыз эрге барса, къыркъ къыз тюш кёрюр дегенча, ы?! *(Кюледи.)* Аны къойдукъ, Хыбылбек. Элде не жангылыкъ барды?

Хыбылбек. Хар зат, сен къоюп кетгенчады... Хы, ол къанбузукъ Локкай кёп болмай тюрмеден къайтып келгенди. Амнистия болуп.

Марат. Да башына акъыл жыйып къайтхан эсе, игиди.

Хыбылбек. Хо бир да. Биягъы ишлерин башлагъанды.

Марат. Ол а аманды. Ахшы, Хыбылбек, тамбла юйге келирсе.

Хыбылбек. Анга уа не сёз барды. Жууабыз!

Экиси да эки жанына кетедиле. Ары бла бери тентирей, Локкай киреди.

Локкай. Не кючлю эди Хорасанны самогону. Башымы хайран этип къойду да. *(Сагъатына да къарап.)* Къайда Рабигъа? Огъесе уа ычхындырыпмы ийгенме...

Сёлешген, кюлген ауазла эшитиледиле. Локкай сагъаяды. «Келеди!» — деп, терк окъуна чырпыла арасына бугъады. Зулейха, Рабигъа, Хыбылбек киредиле.

Зулейха *(бек къууанчлы)*. Энди сиз ары, мен а бери!

Хыбылбек. Сюйюнчюлюгюмю тамбладан кеч къалдырмай, къолума тюшюр.

Зулейха. Ахшы, Хыбылбек! Танг аласы бла окъуна! *(Кетип тебирейди.)*

Рабигъа. Зулейха, биз сени ашырайыкъ.

Зулейха. Былайда эки атламгъа не ашырыр кереклиси барды. Кесим баралмаймамы! Кёремисиз, чыракъла къалай ариу жанадыла! *(Чабып кетеди.)*

Рабигъа *(Зулейханы ызындан)*. Насыплы. *(Хыбылбекге.)* Керти сюймеклик адамгъа къанатла береди.

Хыбылбек. Тюз айтаса. Ол бензин кибикди. Бензин болмаса, тракторла жерлеринден тепмез эдиле. Самолётла кёкде учмаз эдиле... Бош сейир этип къарайса манга. Мени жюрегим да бензинден толуду.

Рабигъа. Сезгенме мен аны. Кел, кетдик.

Хыбылбек. Сен биягъы терс ангылагъанса мени. Сюймеклик бензинден дейме.

Экиси да кетип тебирейдиле. Локкай чырпыла ичинден чыгъып, аланы алларын тыяды.

Рабигъа. Оу кюнюм!..

Локкай *(Рабигъагъа)*. Къоркъгъанмы этдинг?.. Къоркъма. *(Хыбылбекге.)* Сен чапханлай юйюнге кет. Рабигъаны уа мен кесим ашырырма.

Рабигъа. Угъай, угъай. Мен кесим да бараллыкъма. *(Кетип тебирейди.)*

Локкай *(аны чуунундан тутуп)*. Рабигъа, санга сёзюм барды.

Рабигъа. Керек тюйюлдю. Жибер къолуму.

Хыбылбек. Бу не этгенингди сени, Локкай? Тели болма.

Локкай *(Хыбылбекге.)* Жанынг саулай, былайдан думп бол!

Рабигъа *(жилямсырап)*. Жибер къолуму. Иги кючюнг къарыйды тиширыугъа. Жибер дейме!

Хыбылбек. Локкай, жибер да къой.

Рабигъа *(Локкай бла тарт-соз бола)*. Буунуму чыгъараса. Ой анам, ой анам! Хыбылбек, нек чанчылып тураса жерингде? Бу келефенни менден ары нек айырмайса?

Хыбылбек. Локкай, сен бёрк киесе. Тиширыу бла жагъалашханынг ушамайды.

Локкай *(Хыбылбекге)*. Сен алыкъа кетмейми тураса? Думп бол бусагъат!

Рабигъа. Хыбылбек...Не тураса?.. Ой анам, къолум!

Хыбылбек. Да кёремисе муну, айтханымы этерге унамайды. *(Къоркъа, къоркъа Локкайгъа жуукълашады, аны билегинден тутады.)* Жибер да къой, Локкай.

Локкай, Рабигъаны жиберип, Хыбылбекге атылады.

Хыбылбек. Эй, эй!.. Тели болма. Мен... мен... *(Къачады.)*

Рабигъа. Хыбылбек, къайрыса?

Рабигъа да терк кетерге адыргы этеди. Алай Локкай аллын тыйып тохтайды.

Локкай. Сёзюмю айтхынчы жиберлик тюйюлме. Сен мени сюйюучюнгю унутханмы этгенсе? Мен а унутмагъанма. Мен тутулгъан этгенликге...

Рабигъа. Жаншама. Мен сени кёрюрге да сюймейме.

Локкай. Ётюрюк айтаса. Мен тюрмеде бир минутха да сени эсимден кетермегенме. *(Рабигъа кетерге кюрешеди. Локкай аны биягъы чуугундан тутады.)* Угъай, менден алай тынч къутулуп кеталлыкъ тюйюлсе. Мен сени алгъан этерикме...

Рабигъа. Мен бандитге барлыкъ тюйюлме.

Локкай. Кимди бандит?

Рабигъа. Сен! Сенсе бандит. Бандит болмасанг, кече ортасында чырпыла ичинде бугъуп, жолда кетип бара тургъан адамлагъа нек чабаса? Аллай ишни жалан да бандитле этедиле.

Локкай. Мен санга тюберге деп...

Рабигъа. Манга тюберге сюйсенг башха заман, башха жер тапмаймы эдинг?

Локкай. Сен мени сюйюучю эдинг да!

Рабигъа. Сюйюучю эдим. Энди уа кёрюп да болмайма. Атынгы эшитирге да сюймейме. Сен жоюлгъанса, Локкай. Жибер къолуму... Жибер дейме мен санга!

Локкай. Билип къой, башхагъа барама десенг, жолунг къан бла жуулур.

Рабигъа. Хыбылбек!.. Къайдаса, Хыбылбек?

Локкай. Къычырма. Хыбылбек санга тийишли адам тюйюлдю. Мен аны энди сени бла кёрсем, дуниядан думп этерме.

Рабигъа. Жибер къолуму... *(Жилямсырайды.)* Жибер дейме! Ой адамла, болушугъуз!.. Ой адамла-а-а!..

Локкай Рабигъаны аузун къолу бла жабып, чуусуз этеди. Къыз жулкъунады, амалсыз болады. Бу кезиуде милиционер сызгъыргъаны эшитиледи. Локкай къачады. Алим чабып киреди.

Алим *(Рабигъагъа)*. Къайда?.. Не болду?..

Рабигъа. Былай ары къачханды.

Алим Рабигъа кёргюзтген жанына чабып кетеди. Ёпке солуу этс. Хыбылбек киреди.

Хыбылбек. Не болду ол ит? Мен бусагъат аны кюл этип къояйым! Мен аны... Мен анга кёргюзтейим!..

Рабигъа. Кесинги суууг, Хыбылбек. Сен кёргюзтюрюнгю кёргюзтгенсе.

Жабыу

Экинчи сурат

Просцениум

Хыбылбек бла Рабигъа даулашып киредиле.

Рабигъа. Ол кюнден бери сенден кёлюм чыкъгъанды. Сен къоркъакъса.

Хыбылбек. Алай къалай айтаса, Рабигъа? Мен ол ингирде тели Локкайгъа тенг болуп, аны бла къалай жалгъашырем. Аллай зат мени бийик намысыма келишмейди. Мен кимме, Локкай кимди?

Рабигъа. Сен — суужюрек, Локкай а — батыр.

Хыбылбек. Кёлюнгбламы айтаса?

Рабигъа. Кёлюм бла айтама.

Хыбылбек. Жаныма тиесе. Керек болса, мен Локкай кибиклени жюзюсюн биргелей малтап кетерикме, трактор малтагъанча!

Рабигъа. Къой, аллахчю, керексиз жаншагъанны сюймейме мен. Локкайны аллына сени кибик хыбылла тюбейдиле да, ол андан эсирип айланады. Тюбегиеди анга былай бир ётю болгъан жаш! Сен а мени да къоюп къачып кетесе.

Хыбылбек. Мен къачхан этмегенем! Мен милициягъа къууулгъанем. Сен аны къалай ангыламайса, Рабигъа?!

Хыбылбек. Кёремисиз аны? Мени кибикни къайдан табарыкъды ол? Битеу республиканы къыдырып чыкъса да угъай. Тиширыуну чачы узун, акъылы къысха деп аны ючюн айта болурла. *(Кетеди.)*

Локкай киреди, къолунда бохча.

Локкай. Ким эсе да бохчасын тас этгенди. Ичинде неси бар эсе да бир къарайыкъ. О-хоо, ахча! *(Санайды.)* Жюз отуз алты...

Инехан къууулуп, жашы бла бетден бетге тюбешеди.

Инехан. Не этесе, балам, былайда? *(Локкайны къолунда бочханы кёрюп.)* Бу къайдан чыкъгъанды санга?

Локкай. Былайда, кёпюр къулагъында тапханма. Ким эсе да тас этгенди. Жюз отуз алты сому барды.

Инехан. Ненча дейсе?! Ол а игиди да! Бохчаны бери бер. Мен шёндю тюкеннге къууулуп барма. Санга бир иги зат алырма бу ахчагъа. *(Локкайны къолундан ахчаны алыргъа умут этеди. Локкай берирге унамайды.)*

Локкай. Алай жарамайды, мама. Муну бир жарлы адам тас этген эсе уа.

Инехан. Ким да этсинг, не башхасы барды? Тас этди — битди. Сен а тапдынг. Энди бу ахча бизникиди.

Локкай. Угъай, мама... *(Инехандан къачады.)* Сау къал, мама. *(Кетеди.)*

Инехан *(Локкайны ызындан)*. Тохта! Къайрыса сен? *(Залгъа.)* Кёремисиз аны этгенин? Мени алгын балам бузулуп бара болур дейме. Мени айтханымы да этмей башлагъанды. Энди бу ол ахчаны зырафына жоюп къоярыкъды. Охо, ингирде мен аны кюнюн кёргюзтюрме! *(Къуулуп кетеди.)*

Жабыу ачылады. Сахнада участка милицияны кабинети кёрюнеди. Стол залгъа айланыпды, аны юсюнде телефон, къагытла. Бу суратда жамауат сюд этиледи. Аны себепли зал бла сахна байламлы халда кёрюнюрге керекди. Участка милиционер — Алим кабинетге кирип, стол артына олтурады. Рабигъа, Соллоу, Хыбылбек залда олтуруп боладыла.

* * *

Телефон зынгырдайды.

Алим. Алло, да... тынгылайма, жолдаш майор... *(Пауза.)* Бу ингирде мен артал да бош тюйюлме. Жамауат сюдюбюз барды... *(Пауза.)* Бек ахшы, жолдаш майор, тамбла. Не зат?.. Жамауат сюднюмю?.. Иги эшитилмейди, да. Хоу, Тапсашаров Локкайгъа этебиз. Ахшы, *(Телефонну чолпусун жерине салады.)*

Эшик къагъылады.

Алим. Киригиз.

Ахмат, баштёбен болуп, акъырын киреди. Эшик къатында сюелип тохтайды.

Кел, Ахмат, ёт бери. *(Жеринден туруп, стол артындан чыгъады.)* Бери, былайгъа олтур.

Ахмат *(жеринден къозгъалмай)*. Мени нек чакъыргъанса?

Алим. Санга сёзюм барды. *(Барып, Ахматны умбашына къолун салады.)* Келчи ол шинтикге олтур. *(Ахмат шинтикге олтурады.)* Мени санга бир сорлугъум барды.

Ахмат. Сор... Алай жууап берлик тюйюлме.

Алим. Нек деп?

Ахмат. Мен Локкайны юсюнден бир зат да айтырыкъ тюйюлме.

Алим. Да кимди санга Локкайны юсюнден айт деген?

Ахмат *(Алимге къарайды)*. Сора мени не затха деп чакъыргъанса?

Алим. Ахмат, сен анангы сюемисе? *(Ахмат башын энишге бошлайды. Женги бла жилямукъларын сыйпайды.)* Мен сени бери, анангы жюрегин къыйнама деп айтыргъа чакъыргъанма. Ангыладынгмы?.. Алай эсе, ахшы жаш, бар. *(Ахмат кетип бара, Алим аны ызындан сёлешип тохтатды.)* Ахмат, ингирде жамауат сюд боллугъун билемисе?

Ахмат. Билеме.

Алим. Келген эт. Локкайны жанындан сен сюелмесенг, ким сюелликди? Сен аны уллу шуёху ушайса да. Шуёхла уа бир бирлерин атмаучудула. Къыйын сагъатларында бир бирге билеклик этиучюдюле. *(Ахмат Алимге сейирсинип къарайды.)* Мен керти айтама. Локкай аман адам болса, сен анга тагъылып айланмаз эдинг, алаймыды?.. Алай эсе, аны этген игиликлерин, аны ахшылыкъларын айтырса да, шуёхунгу къорууларса.

Ахмат. Локкай къарыулуду.

Алим. Аны да айтырса. Сени Локкайдан сора шуёхунг бармыды?

Ахмат. Жокъду.

Алим. Локкай сенден он эки жыл таматады. Андан эсе, кеси тенглеринг бла шуёх болсанг иги тюйюлмюдю.

Ахмат. Локкай къарыулуду. Аны къатында манга бир киши да тияллыкъ тюйюлдю.

Алим. А-а-а... Энди ангыладым. Сен къарыусузса, хар ким сени тюйюп айланады. Аны себепли, сен Локкайгъа къысылгъанса, ы?

Ахмат. Мени киши да тюймегенди.

Алим. Сора Локкай кимден къоруулайды сени? *(Ахмат тынгылайды. Пауза.)* Бар, Ахмат, бар. Ананг сакълап тура болур. Ы-ы... бюгюн дерслеринги этгенмисе?

Ахмат. Хоу.

Алим *(аны умбашындан къагъа)*. Молодец.

Ахмат кетеди. Алим жерине олтурады. Къаны къайнап, Ортай киреди.

Алим. Кел, Ортай, кел.

Ортай. Ала бу не ишди?!.

Алим. Не зат?

Ортай. Оллаха, битеу ишими да къоюп, Москвагъа бармай къалмам, Кундур айтханлай.

Алим. Не болгъанды, Ортай? Неге деп ачыуланнганса быллай бир?

Ортай. Да ачыуланмай а, юйюнге, бедишлик ишле бола турадыла кёз аллыбызда. Эшитемисе, бедишлик!

Алим. Ангылат.

Ортай. Сенден башлап, сени таматаларынг да, милицияны намысын жерге сугъуп бошагъансыз.

Алим. Алай нек айтаса?

Ортай. Нек айтама!.. Чаккайны кёрюп келеме шёндю, орамда, милиция кийимлери бла. Ким алгъанды аны ары? Не хыликкялыкъды бу!

Алим. Да...

Ортай. Сен кесинг милиционерсе. Совет милицияны не болгъанын а билемисе? Билмейсе! Сени министринг да билмейди. Совет милиция — Совет властны бетиди. Халкъны тыянчагъыды, аны намысыды!

Алим. Алайды.

Ортай. Алай эсе, Чаккайны нек алгъансыз милицияда ишлерге? Кундур айтханлай, кеси башыгъызны кесигиз бедишликге къалдыра айланасыз сиз. Энди Локкайны да алыгъыз ары. Керти айтама, оллаха! Локкайны Чаккайдан кем къалгъан жери жокъду. Ала экиси да бир бирге оздурмайдыла.

Алим. Сен манга нек къызаса? Чаккайны мен алмагъанма ишге.

Ортай. Сен алмагъанлыкъгъа, алгъанлагъа айтхан этсенг эди уа аны. Милицияда ишлерге жюреклеринде бир тюрлю харамлыкълары болмагъан, билимли, акъыллы, таза ниетли адамланы алыргъа керекди. Чаккай а кимге акъыл саллыкъды? Кимни юйретирликди? Угъай, Алим, халкъгъа Чаккай кибик милиционерле керекмейдиле. Ма, аллайланы аласыз да, ала уа сизни аман бетли этедиле, огъурлу ишигизге кир жагъадыла. Аллайланы хатасындан, халкъ милициягъа ышанмай къалады. Кундур айтханлай!

Алим. Даулашмайма.

Ортай. Чаккай жангыз болса, тёзген да этер эдик. Алай, арт кезиуледе сизни арагъызда аллай Чаккайла кёбейип барадыла. Анга жарылады жюрегибиз. Халкъны къайгъы этдирген олду. Чаккай кибикле милициягъа, Совет властны законларын сакъларгъа деп кирмейдиле. Аллайланы умутлары башхады, ала ары хыянатлыкъ ишле этер ючюн киредиле... урларгъа-тырнаргъа, ултха алыргъа.

Алим. Аллай затлары сезилген милиционерлени башларындан сыламайдыла бизде. Ишден къыстап иедиле.

Ортай. Хы, къыстап иедиле. Не уллу палахха къалдырасыз. Аллайланы, Кундур айтханлай, асмакъгъа асаргъа керекди! *(Пауза.)* Алим, кечгинлик бер, асыры жюрегим къыйналагъандан...

Алим. Ангылайма, Ортай, ангылайма.

Ортай. Ух!.. *(Жюрегинден тутады.)* Алай, Москвагъа уа жазмай къоярыкъ тюйюлме, Кундур айтханлай. Алайсыз жюрегим чёгерик тюйюлдю. *(Кетип тебирейди.)*

Алим. Ортай, къайрыса? *(Сагъатына къарап).* Заман бола турады. *(Залны кёргюзте.)* Ма, адамла да жыйылып тебирегендиле.

Ортай. А-а, унутуп барама. Чаккайны хатасындан. Аллах кечмесин. *(Артха къайтып, шинтикге олтурады).*

Алим. Жамауат сюдню председатели сенсе да, юйюнге, къалай унутаса?! Кесинг да бери, мени жериме олтурлукъса.

Эшик къагылады.

Алим. Киригиз.

Къалпагъын да къолунда тутханлай, буюгъуп, Жууашбек кирди.

Жууашбек. Салам алейкум.

Алим. Алейкум салам, Жууашбек. Кел. *(Эшик къатында шинтикни кёргюзте.)* Былайгъа олтур. Къуру кесинг а нексе? Локкай къайда?

Жууашбек. Келе къалгъандыла.

Телефон зынгырдайды.

Алим. Да... А-а, сизмисиз, Сергей Харитонович. Сау болугъуз. Жокъду хата... *(Пауза.)* Локкай бламы?.. Бусагъатда аны юсюнден адамланы жыйып турама... Жамауат сюд этерге. Керти айтаса, Сергей Харитонович, бек къыйын адам болуп чыкъгъанды. *(Пауза.)* Атасы бла, анасы бла да сёлешир ючюн къалмагъанма... Не зат дейсиз? Уголовный жууапхамы? Да керейик, тюзелмесе не этерикбиз, башха амал жокъду... Ахшы... Сау къалыгъыз... *(Телефонну чолпусун жерине салады.)* Милицияны шахар бёлюмюню таматасы Белов чамланады...

Ортай. Не айтады?..

Абидат бла Зулейха киредиле.

Алим. Жамауат сюдюбюзню членлери да келдиле. Бери ётюгюз. Сиз ма былайгъа олтурлукъсуз. Ортай алайгъа. Мен а былайгъа.

Эшикни кенгиге ачып, Локкайны къолтугъундан тутуп, бурун сюеклерин да тургъузуп, Инехан ачыуланып киреди.

Инехан *(Локкайны алгъа тюртюп)*. Магъыз, келтирдим аллыгъызгъа. Талагъыз, союгъуз! Этин ашагъыз!..

Алим. Не затла жаншайса сен, Инехан?

Инехан. Хы, не затла жаншайма? Токълу кибик, муну ызындан тюшюп айланасыз! Кимге не хата этгенди бу? Кимни атасын ёлтюргенди?.. Тюк тенгли хатасы болмагъанлай бир кере тутдурдугъуз да ийдигиз. Энди уа не этесиз?

Жууашбек *(Инеханнга)*. Ы, маржа, аузунгу къыс.

Инехан *(Жууашбекге ачыуланып)*. Сен, дып этмей, жерингде олтуруп тур, билдингми? *(Залгъа кетип тебирейди.)*

Ортай. Инехан, къайрыса? Бюгюн жамауат сюд къуру Локкайгъа этилмейди, санга бла Жууашбекге да этиледи.

Инехан. Оу, ёлюп къалайым!.. Энди ол а не хиликгялыкъды? Мени бла уа не ишигиз къалгъанды?.. Жашыма этген артыкълыгъыгъыз кёзлеригизге аз кёрюнюп, мангадамы жетдигиз?

Ортай. Инехан, сёзню аз эт. Локкай да, кесинг да олтургъуз.

Инехан. Быллай бедишликни уа ким кёргенди!

Жууашбек *(Инеханнга)*. Дауур этме. Олтур бери.

Инехан *(Жууашбекге)*. Оу кюнюм, сен да была жанлымыса? Была битеу юйюрюбюз бла башыбызны сюдлюк этерге тургъанларын кёрмеймисе!

Жууашбек *(жалынып)*. Кесинги суууут!..

Инехан. Нек деп сора? Ариу кийиннгеним ючюнмю сюд этерикдиле манга? Ариу жюрюгеним ючюнмю?!.

Ортай. Инехан, сюд башланнганды. Биз бери ойнаргъа деп жыйылмагъанбыз, Кундур айтханлай. *(Инехан, гыр-мыр эте, Локкай бла бирге, Жууашбекни къатына олтурадыла.)* Сёзню участка милиционерибиз Алимге беребиз.

Алим *(олтургъан жеринден къобады. Залгъа къарайды. Пауза.)* Багъалы жолдашла, биз бюгюн бери Тапсашарланы Локкайгъа кеси арабызда, жамауат ичинде жолдашлыкъ сюд этерге деп жыйылгъанбыз. Кертисин айтханда, Локкайны жангыдан уголовный жууапха тар-

тыргъа да боллукъ эди. Алай, биз адамлабыз, элбиз, журтбуз, Локкайны энтда да ачырын бирибиз да сюймейбиз. Аны себепли эл Совет, партия организация, участка милиция да бирге болуп, Локкайгъа болушур муратда, къайтарып айтама — болушур муратда, анга жамауатны атындан сюд этерге деп келишгенбиз. Биз бу ишге хазырлана туруп элни къартлары, эл Советни депутатлары, коммунистле, комсомолчула, бир къауум колхозчула сюдню къуру Локкайгъа угъай, Жууашбекге бла Инеханнга да этерге керекди деген предложение бергендиле.

И н е х а н *(жеринде олтуралмай)*. Быллай хиликкялыкъны ким кёргенди!..

Ортай столда графинни къагъады.

А л и м. Биз, жолдашлыкъ сюдню членлери, ол предложениягъа къарап, аны къабыл этгенбиз. Нек дегенде, Локкайны бузулууунда, Жууашбекни бла Инеханны терсликлери уллуду.

И н е х а н. Не зат, не за-а-ат?! Не терслигими кёргенсиз мени?!

О р т а й. Инехан, ашыкъма. Барысын да айтырыкъбыз.

А л и м. Кесигиз билгенликден, Локкай тюрмеден къайтханлы эки, юч ай болады. Ол анда энтда да эки жыл бла жети ай турургъа керек эди. Алай, Локкайны насыбына амнистия болду да, къырал аны этген хыянатлыгъын кечди, башына эркин этди. Энди, телилик ишлеринги къой да, адам бол деди да, юйюне жиберди. Алай, Локкай аны ангыламады. Сюд этмеди. Тюрмеден къайтып келгенлей, биягъы къылыкъсызлыкъларын башлады. Кюн сайын ичип, кеф болуп, орамлада ауа-сауа айланады. Кече, заманында юйюне жыйылмайды. Тюйюш чыгъарады. Акъылбалыкъ болмагъан сабийлени кесине нёгер этип, аракъы, тютюн ичирип, аланы аман ызгъа салады.

И н е х а н. Оу, мен ёлюп къалайым! Мени жашымдан сора орамгъа чыгъып ойнагъан сабий жокъмуду? Мен а тышына чыкъма деп, муну жип бла аягъындан тагъып, юйдеми беклеп турлукъма?!

О р т а й. Инехан, жамауат сюд бара турады. Чырмама. Кезиу жетсе сёз берибиз да, айтырса айтырыгъынгы.

Ж у у а ш б е к *(Инеханны женгинден тутуп тарта)*. Этме былай. Олтур.

И н е х а н *(Жууашбекге ачыуланып)*. Неге олтурама мен? Жангыз балабызны талай тургъанларын кёрмеймисе!

Емюрде да сени кишилигинг болмагъанды! *(Жерине къаны бузулуп олтурады.)*

Ортай *(Алимге)*. Бардыр, бардыр.

Алим. Локкайгъа жыйырма бла беш жыл болады. Алыкъа ол бир жерде ишге кирип, бир кюн ишлемегенди. Локкай бла мен кёп кере сёлешип кёргенме, алай айтхан сёзюм къулагъына кирмегенди. Айхай да, биз мындан кёп анга тёзюп тураллыкъ тюйюлбюз. Не да Локкай адам болуп халкъгъа къошулургъа керекди, не да аны биягъы ызына — тюрмеге къайтарыргъа тюшерикди. Башха амалыбыз жокъду. Къалай этейик, не болайыкъ? Ма бюгюн жамауат сюд аны ючюн деп жыйылгъанды. *(Ортайгъа бурулуп.)* Мен болдум.

Ортай *(жеринден туруп, залгъа)*. Кимни не соруу барды? Ким не зат айтыргъа сюеди?

Пауза.

Соллоу *(залдан)*. Мени барды соруум.

Ортай. Сор, Соллоу, сор.

Соллоу. Жууашбек бла Инеханнга да сюд этебиз дедигиз. Аланы не терсликлери болгъанын а айтмадыгъыз.

Ортай. Сен эшитмей къалгъан болурса, Соллоу. Аланы терсликлери Локкайны бузулууундады. Ала иги ата-ана болсала эди, Локкай бу чекге жетмез эди. Жууашбекни бла Инеханны къаллай терсликлери болгъаны, сюдню барыуунда ачыкъланырыкъды.

Соллоу. Охо сора. *(Жерине олтурады.)*

Ортай. Участка инспекторубуз Алимни айтханындан сиз Локкайны батмакъгъа теренден терен кире баргъанын ангылагъансыз. Бизни борчубуз, аны артха чыгъарыргъады, батып кетерге къоймай. Мындан алда Локкай ичип, кеф болуп, кече ортасында ишден къайтып келе тургъан Рабигъаны жолда аллын тыйып, уллу къаугъа чыгъаргъанды. Эрмекланы Ахматны кесине нёгер этип, зор бла анга аракъы, тютюн да ичирип, школундан да тыйып, аман ызгъа салып айланады. Шёндю бизни элибизде жаш адам болуп Локкайча адепсиз, аныча ичгиге салыннган, аныча къанбузукъ, аныча былхымсыз адам жокъду...

Инехан. Оу, мен ёлюп чыгъайым!.. Не затла жаншайса, Ортай! Сени жашынгданмы осалды Локкай? Сени жашынга былай бир къарагъан сыфатын да алышырыкъ тюйюлме мен бу алтын баламы, Ажирбий ёлмеси!

Абидат. Инехан, жамауатдан уялмаймыса?

Инехан. Оу кюнюм, сен а не этесе, Абидат?! Мен а неге деп уялыргъа керекме халкъдан? Сен уял, бирден сора юсюнге киерге жыйырыгъынг болмай...

Жуушбек (*Инеханнга*). Аузунгу къыс.

Ортай. Инехан, мардагъа сыйынырыкъ тюйюл эсенг, биз бу сюдню тохтатыргъа боллукъбуз. Башха сюдде къаралыргъа тюшерикди Локканйы ишине. (*Шошлукъ. Пауза.*) Кимни не соруу барды?

Зулейха. Мени Локкайгъа соруум барды... Локкай, кюн сайын ичип айланыргъа сен ахчаны къайдан табаса?

Локкай, олтургъан жеринден къобуп, тынгылауну иеди.

Ортай. Соруугъа жуап бер, Локкай.

Шошлукъ. Пауза.

Зулейха. Ахшы, Локкай жуап бермей эсе, Инехан, сен жуап бер мени соруума.

Инехан. Да ичип ол не ичеди?.. Бир шеша лимонад иче болур да, анга жыйырма капекни мен танмаймамы? Аны не сёзлюгю барды.

Зулейха. Угъай, Инехан, лимонаддан адам кеф болмаучуду. Биз элде тюкенчиге соргъанбыз. Локкай андан аракъыны алмагъан кюню болмайды. Анга не айтасыз?

Инехан. Билмейме, Ажирбий ёлмеси.

Зулейха. Жуушбек, сен а билемисе, Локкай ахчаны къайдан тапханын?

Жуушбек. Оллаха, хапарым жокъду. Киногъа, театргъа деп тилесе, бир-эки сом бериучюме.

Зулейха. Локкайны киногъа, не да театргъа баргъанын кёргенмисиз?

Жуушбек. Да бара болур.

Зулейха. Жуушбек, сен заготовитель болуп ишлейсе....

Жуушбек. Хоу, он жети жыл ишлейме. Эки кере грамота да алгъанма.

Зулейха. Игиди ол. Айлыкъ хакъынг неди?

Жуушбек. Планны толтургъаныма кёре болады. Бирде кёбюрек, бирде азыракъ.

Зулейха. Орта тергеу бла алгъанда, бир айынга не чыгъады?

Жуушбек. Он беш, он алты тюмен.

Зулейха. Сенден сора юйюрюгюзде ишлеген адам жокъду. Сора ол он беш, он алты тюменнге къалай жашау этесиз?

Жуушбек. Да жетдирирге кюрешебиз... ашха-суугъа.

Зулейха. Къалгъан затлагъа уа? Бу элде бек уллу юйню сен ишлегенсе, эки къатлы. Инехан болса, бир кюн кийгенин, экинчи кюн киймейди. Сизни юйюгюзге кирип чыкъгъан адамла, тюкенден башха тюйюлдю деп, хапар айтып тауусмайдыла. Ол затлагъа ахчаны къайдан табасыз?

Инехан *(Зулейхагъа.)* Токай къызы, зарланнганмы этесе?

Зулейха. Угъай, сюд билирге сюеди, сизни артыкъ ахчаны къайдан тапханыгъызны.

Инехан. Кёкден тюшеди!..

Жууашбек. *(Инеханнга).* Тынч тур, сен.

Зулейха. Угъай, Инехан, кёкден тюшмейди. Аны Жууашбек тюшюреди, къалай тюшюре эсе да. Ма ол ахчады, Инехан, сени эсиртген. Ма ол ахчады Локкайны жойгъан.

Инехан (Жууашбекге). Нек аузунга къуууут алып тураса? Эшитмеймисе, Токай къызыны айта тургъанын!

Алим. Инехан, Зулейха бек тюз айтады. Халал къыйыныгъыз бла жашамайсыз сиз. Алыкъа аны тинтир заман да жетер.

Ортай. Локкай, сен ишге нек кирмейсе? *(Локкай тынгылайды. Пауза.)* Сени тенглеринг барысы да ишлеп, башларын тутадыла. Хыбылбекни кёремисе, сиз бир жыллыкъласыз. Ол колхозубузну алчы тракторчусуду. Сен а? Не да Сагидни алаїыкъ. Ол да, сен да бирге окъугъансыз школда. Сагид врач, сен а кимсе?

Пауза.

Инехан. Алыкъа аны сюеги къатмагъанды. Ол къара ишде ишлеяллыкъ тюйюлдю. Атасы да, мен да анга былай, тап иш излеп айланабыз. Гитчерек болса да, къуллукъ иш.

Ортай. Сора Локкайны къуллукъчу этерге айланасыз?

Инехан. Аны врачдан справкасы барды ауур ишде ишлерге жарарыкъ тюйюлдю деп.

Ортай. Аскерге бармай да аны ючюнмю къалгъанды Локкай?

Инехан. Хау, саулугъу жокъду деп, врачла ары да иймей къойгъан эдиле.

Ортай. Угъай, Инехан, алай тюйюлдю. Сен ётюрюк справканы ахчагъа сатып алгъанса.

Инехан. Ортай, сени бизге не дертинг барды, ы? Болмагъан затланы нек айтаса? Айып тюйюлмюдю санга, бир уллу киши...

Ортай *(столдан къагъытны алып, аны кёргюзте)*. Ма, Инехан, сен врачдан алгъан ётюрюк справка. Локкайны аскер къуллукъдан ма муну бла къалдыргъанса сен. Санга бу спарвканы берген врач тутулгъанды. Не айтаса сен анга, ы?! *(Шошлукъ, пауза.)* Ма Инехан, сен Локкайны алай бла жоюп башлагъанса. Ол тенглери бла бирге аскерге барса эди, ким биледи, ол андан башха тюрлю адам болуп къайтыргъа да болур эди. Алай бла бу ишни юсюнде окъуна, сени эки уллу хыянатлыгъынг барды. Биринчиси — къыралны аллында, экинчиси уа — жашынгы аллында. Сен, Инехан, тойгъанынгы кётюралмай, тели болуп айланаса. Игиликге тюйюлдю бу ишинг. Локкайны да чуунундан тутуп, жаннган отха кирип бараса. Артха къайт, Инехан.

Шошлукъ. Пауза.

Алим. Локкай, сен терслигинги бойнунга аламыса?

Локкай жеринден турады.

Локкай *(паузадан сора)*. Мени терслигим жокъду.

Жууашбек тобукъларын урады. Залда, сахнада да дауур.

Алим. Сабыр болугъуз. Мен ангылагъанлыкъдан биз Локкайгъа бош акъыл салыргъа кюрешебиз. Аны жолу — тюрмегеди.

Хыбылбек *(залдан)*. Тюздю.

Абидат. Локкай адам боллукъ тюйюлдю.

Зулейха. Мен да алай сунама.

Ортай. Сора Локкайны жангыдан тутдургъанмы этебиз?...

Жууашбек *(жеринден къобады)*. Угъай, угъай. Бу жол чакълы бир къоюгъуз. Мен мында айтылгъан затланы кёбюсюн билмей тургъанма. Мени ишим алайды. Бир кетсем, юйге келмей ай тургъан заманларым да болуучуду. Болжал беригиз манга, тилейме. Кесим къолгъа алып кёрейим жашны. Ишге да кирир, осал къылыкъларын да къояр. Тилейме, бу жол мени хатерими этигиз. *(Олтурады.)*

Пауза.

А л и м. Мен санга ийнанмайма, Жууашбек. Сен асыры жумушакъ адамса. Къолунгдан келген болса, сен юйюрюнгю эндиге дери да жыярыкъ эдинг ууучунга. *(Ортайгъа.)* Мени предложениям — Локкайны ишин прокуратурагъа бериргеди.

З у л е й х а. Башха амал жокъду.

О р т а й *(залгъа)*. Айтырыгъы, сорууу болгъан бармыды?

Р а б и г ъ а залдан сахнагъа акъырын кётюрюледи. Ол мудахды. Хар ким анга къарайдыла.

Р а б и г ъ а *(паузадан сора)*. Ким биледи, Локкай тюзелир эсе уа?

З у л е й х а *(сейир этип)*. Рабигъа?!

Р а б и г ъ а къоллары бла бетин да жабып, сахнадан бурулуп, чыгъып кетеди.

Ж а б ы у

ЭКИНЧИ АКТ

Ючюнчю сурат

Сахна биринчи суратдача къуралыпды. Жабыу ачылгъанда, сахнаны эки жанындан бетден бетге И н е х а н бла Р а б и г ъ а чыгъадыла.

* * *

И н е х а н *(жарыкъ)*. Рабигъа, мен санга къалай ыразыма! Сен болмасанг, алтын токъмагъымы энтда да алып кетерик эдиле. Ол къадар халкъны ичинде сенден акъыллысы жокъ кёреем, Ажирбий ёлмеси. Ол Зулейха уа не телиди, ха-а-арип. Тышы — эгеу, ичи — кесеу. Мен тели, аны келин этерге деп айлана эдим. Ауруууум нек кирмейди ичине. Ах кюнюм, битеу дунияда телилени бери, бизни элге жыйгъан сунама мен. Кертиси да алайды, Ажирбий ёлмеси.

Р а б и г ъ а *(ашыгъып)*. Мен ишге барама.

И н е х а н. Сёзюмю тауусмагъанма...

Р а б и г ъ а. Манга кеч къалыргъа жарарыкъ тюйюлдю. Кечгинлик бер, Инехан. *(Кетеди)*.

И н е х а н *(аны ызындан)*. Хы, бу да тюлкю кибик, алтын жашымы алдаргъа айланады. Угъай, бизге сенича жарлы келин керек тюйюлдю. Кесинги да, заводда жау

жугъу болуп, темирле бла ишлеген хапарынг барды. Хыбылбекден къалма, харип. *(Кетеди).*

Локкай бла Ахмат киредиле.

Ахмат. Мен а сени сатмагъанма.

Локкай. Молодец, бала. Чынтты шуёхла алай боладыла.

Ахмат. Сюдден юйге баргъаныгъыздан сора атанг сени тюйгенмеди?

Локкай. Ха-ха-ха-ха... Ол а не хапарды? Мени тюерик адам алыкъа дуниягъа жаратылмагъанды.

Ахмат. Биз бери нек келгенбиз, Локкай?

Локкай. Жумуш бла.

Ахмат. Не жумушду ол?

Локкай. Жамауат сюдде мени юсюме къусаргъа кюрешгенлеге мен кечипми къоярыкъ сунаса?

Ахмат. Да къоркъмаймыса да? Сени алайсыз да тутдуруп иерге аздан къойгъандыла.

Локкай. Чепуха, бала. Зулейха аллымда тобукъланып, менден кечгинлик тилерге керекди. Хыбылбекни да залдан къычыргъаныи эшитген эдим. Аны да низамгъа салыргъа керекме.

Ахмат. Маратдан къоркъмаймыса да?

Локкай. Ха-ха-ха-ха!..

Ахмат. Неге кюлесе? Зулейха анга айтса...

Локкай. Айтсын.

Ахмат *(кенгенге къарап)*. Анда ким эсе да келеди.

Локкай. Кимди ол?.. Хыбылбек. Аны уа сакълайыкъ.

Ахмат. Сен аны тюйгенми этериксе?

Локкай. Кечгинлик тилесе угъай. *(Хыбылбек киреди, Локкайны бла Ахматны кёрюп, дыркъ тохтап къалады.)* Нек алай кенгде тохтап къалдынг? *(Хыбылбек таба акъырын атлайды)*. Сен ол ингирде залдан не эсе да бир зат айтып къычыргъаненг. Андан бери санга былай табыракъ жерде тюбеялмай айланама... *(Локкай жанлайды. Хыбылбек къоркъуп, бир жанына тура башлайды.)* Аллымда тобукъланып, кечгинлик тиле... *(Хыбылбек Локкайдан чегине сахнаны тёгерегине бир кере айландыла.)* Тобукълан!.. *(Хыбылбек къачады.)* Ха-ха-ха-ха!..

Ахмат. Сенден къоркъгъанча, менден къачан къоркъуп башларыкъ болурла адамла?..

Локкай. Ашыкъма алыкъа.

Ахмат. Бизни классда Хадисни таныймыса?

Локкай. Ким Хадисди ол? А-а-а, тохта, ол узун Хадисгеми айтаса?

Ахмат. Хоу.

Локкай. Таныйма. Не эди?

Ахмат. Ол тохтамай манга артыкълыкъ этип айланады.

Локкай. Тюйген эт сен а.

Ахмат. Бир жол тюейим деп, аякъ жолгъа чакъыргъанма да, бойнумдан бууп, ёлтюрюрге азчыкъдан къойгъанды.

Локкай. Аны манга андан бери нек айтмай тураса? Санга артыкълыкъ этгенни бойнун буруп алырма, тейри!

Марат киреди.

Марат. Салам, жашла.

Ахмат. Салам, салам.

Локкай. Са-ла-а-ам... Алгъын адепли болугъенг да, энди адепсиз болуп тураса да. Былай, аллыбызгъа келип, къолубузну нек тутмайса?

Марат. Да, тейри, Локкай, алгъа сен тутаргъа керегенг мени къолуму. Не десенг да, мен аскерден къайтхан ушайма да.

Локкай *(масхара эте)*. Ах, алаймыды? Мен а эшитмегенме. Сора, аскерден къайтханса?.. *(Къолун узата.)* Тутдур тыкырынгы.

Марат. Безиреме, Локкай. Заманым болмагъан кезиуде тюбеп къалдынг ансы, сени бла уа бир кесек сёзюм бар эди.

Локкай. Пах! *(Маратха жууукъ барып, кёкюрегин кёкюрегине тирей.)* Билирге жарамазмы мени бла не сёзюнг болгъаныи, ы?

Марат *(Локкайны кёкюрегинден артха тюртеди)*. Арлакъгъа тур. Мен аллыма жууукъ келгенни сюймеучюме.

Локкай. Къарачыгъыз муну гынтысын! Кимни кёкюрегинден тюртесе сен, ы?

Марат. Къой, Локкай. Бир къолум бир къолуму тыя турады.

Локкай. Э-хе-е-е... Сени уа букъунгу къагъаргъа керек кёреме да... *(Тюйюшюрге хазырлана.)* Ахмат, тёгерекге къарачы, адам иш кёрюнемиди?..

Ахмат *(жан жанына къарап)*. Ой, милиционер!

Локкай *(апчып)*. Къайдан чыкъды ол да? *(Маратха.)* Насыбынг тутду бу жол. Алай алыкъа тюбеширбиз... Кел, Ахмат...

Локкай да, Ахмат да кетедиле. Марат аланы ызларындан къарап тургъанлай, Алим киреди.

Алим. Не сюелесе, Марат?

Марат. Бош, ишден юйге къайтып келе тургъанлыгъымды.

Алим. Мени санга жумушум бар эди.

Марат. Айтыгъыз.

Алим. Дружинниклеribизге къошарыкъ эдим сени.

Марат. Да жарармамы да мен?

Алим. Нек жарамайса. Мен сени гитчелигингден таныйма.

Марат. Тийишли кёре эсегиз, угъайым жокъду.

Алим да Марат да кетедиле. Ауур сумкасы бла Инехан киреди.

Инехан. Ух, арыдым. Локкайыма къуллукъ табалмай къалдым да. Не этейим энди?

Жуушбек киреди.

Жуушбек. Нек тураса былайда уа?

Инехан. Солуй турама. Аякъларым асыры арыгъандан, зызылдагъан этедиле.

Жуушбек. Къайда айланнганса аллай бир?

Инехан. Жашыбызгъа къуллукъ излеп.

Жуушбек. Ачыуландырма мени.

Инехан. Сора неге деп ачылуанырыкъ эдинг сен?

Жуушбек. Мен айтханма да анга да, санга да — колхоз фермагъа барсын да ийнекле кютсюн деп.

Инехан. Ол ары барлыкъ тюйюлдю. Мен аны къалай сюрюучю этерме? Ол бедишликди. Сен андан эсе манга минг сом бер.

Жуушбек. Неге деп?

Инехан. Мен анга тап иш тапханма.

Жуушбек. Ахчагъа?

Инехан. Шёндю хар зат да ахча бла табылады.

Жуушбек. Сандырама.

Инехан. Э, киши, сен мени бла къаллайла сёлешип башлагъанса, ы?

Жуушбек. Сени алгъан кюнюмден тебиреп аллах ургъан эди мени. *(Кетеди.)*

Инехан. Э, киши, къайрыса? Бу сумканы кётюре бар... ауурду. Охо, кетди да къалды. *(Сумкасын къолуна алады.)*

Ортай киреди.

Ортай. А-а, Инехан, тюбегеним иги болду. Локкай ишге кирдими?

Инехан. Угъай алыкъа.

Ортай. Сора курслагъа барсын. Колхозубузну председатели бла сёлешгенме мен. Угъай демегенди.

Инехан. Не курсладыла ала?

Ортай. Тракторчу курслагъа. Бизни колхозгъа эки жер бергендиле. Бирине Локкай...

Инехан. Председатель ары кесини жашын ийсин.

Ортай. Неди ол айтханынг?

Инехан. Мени жашым тракторчу болургъа деп туумагъанды.

Ортай. Ол сыйлы ишди, Кундур айтханлай. Жер сюрюп, урлукъ себип...

Инехан. Мени жашым ючюн жарсыусуз къал, Ортай. *(Суху кетеди.)*

Ортай *(аны ызындан)*. Локкайгъа бир ай болжал бергенбиз ишге кирирге. Аны унутма! *(Кеси кесине.)* Не къыйын адамды бу, Кундур айтханлай.

Къуухотун этип, Абидат киреди.

Абидат. Ортай, Локкайны кёрмедингми?

Ортай. Угъай. Не этесе аны уа?

Абидат. Ахмат энтда да ол къурурукъгъа тагъылып айланады дейдиле.

Ортай. Болмаз алай. Ахмат сёз бергенди. Алимге.

Абидат. Ол сёзюн-башын да билмейди. Локкай аны тели этгенди. Сени хатанг болду, Ортай. Локкайны мындан къурутмай, элде тынчлыкъ боллукъ тюйюлдю.

Ортай. Быллай ишде женгиллик этерге жарамайды, Кундур айтханлай. Тёзе турайыкъ. Къуралып кетер эсе уа.

Абидат. Айхай, Ахматны жоюп бошарыкъды сора уа. *(Жюреги къыйналып кетеди.)*

Ортай да кетеди. Сахна къарангы тартады. Кеч болгъаны билинеди. Марат бла Зулейха бир бири къолларындан тутуп киредиле.

Зулейха. Сен жетдинг юйюнге.

Марат. Энди шабат кюнден сора юйюбюзге жетдик дей турлукъ болурса.

Зулейха *(ийменип)*. Ким билсин...

Марат. Атам асыры къууаннгандан жаш болуп айналады. Эгешчигим а, бизни отоубузну жарашдыра, кече да жукъламайды.

Зулейха. Къалай эсе да, бу кюнле манга бир тюрлю кёрюнедиле.

Марат. Къоркъма сен, барысы да тап болады. *(Зулейханы кесине къысады.)* Насыбымса сен мени...

Чабып, Хыбылбек киреди.

Зулейха. Оу, кюнюм!..

Хыбылбек. А-а, сизмисиз?

Марат. Не этесе, Хыбылбек, кече ортасында, адамланы къоркъута?

Хыбылбек. Бригадабызны жыйылыуу болуп, кеч къалгъанма... Рабигъаны аллына чабып барама. *(Зулейхагъа.)* Тюбемегенмисе сен анга?

Зулейха. Угъай.

Хыбылбек. Юйюне кетипми къалгъан болур? Автобус остановкагъа дери бир жетейим. Юйюне кетген эсе, алайда тюберме. *(Кетеди.)*

Зулейха. Ой, анам, не аман къоркъдум...

Марат. Алай къоянжюрек бола турма.

Зулейха. Кет, былайы аман жерди. Кече угъай, кюндюз да къоркъама мен былайда.

Марат. Мен къатынгдама да.

Зулейха. Локкай былайлада айланыучуду. Жамауат сюдюбюзден бери ол манга дерт тутхан хапары барды.

Марат. Локкай сизни барыгъызны да сыкъдырып жашай кёреме.

Зулейха. Ол келефенди... Ой, юйде мени ючюн къайгъы эте болурла, заманында нек келмейди деп. *(Кокаланып.)* Мен къачдым.

Марат. Мен а жибермесем а.

Зулейха. Мен а чибин болуп учуп кетсем а?

Марат. Мен а къаты жел болуп аллынгдан юфгюрюп тохтатсам а?

Зулейха. Жауун болуп, арбазыма жауып къалсам а?

Марат. Арбазыгъыз тенгли таз болуп, мени юсюме жаудурсам а?

Чабып, Хыбылбек киреди.

Зулейха. Оу, кюнюм!

Хыбылбек. Алыкъа былайдамысыз?.. Кёрмедигизми, Рабигъаны?

Марат. Угъай.

Хыбылбек. Юйюне ишми кетип къалгъан болур?.. Энтда да остановкагъа бир барайым. *(Кетеди.)*

Зулейха. Жюрегими эки кере къоркъутду Хыбылбек бюгече... Кетдим мен.

Марат. Тюз босагъанга дери ашырып къайтайым.

Зулейха. Бирле кёрселе айып этерле.

Марат. Кел, кел, кел...

Экиси да кетедиле. Локкай бла Ахмат киредиле.

Локкай *(Марат бла Зулейха кетген жанына къарап)*. Бусагъат ол Зулейханы ашырып къайтырыкъды. Энди кёрюрсе, шуёхум, ишни къалай боллугъун.

Ахмат *(сейирсиниулю)*. Жюрегим дып-дып этеди...

Локкай. Къоркъакъ. Мен а жюрегим ура эсе да, урмай эсе да билмейме.

Ахмат. Къалай боллукъ болурсуз?.. Алыкъа мен сени керти тюйюшгенинги кёрмегенме.

Локкай *(ёхтемли)*. Бусагъат кёрюрсе. Ашыкъма.

Ахмат. Ол манга айтыучу приёмларынгы хайырланырыкъмыса?

Локкай. Бир-экисин хайырланыргъа деп турама. Алай артыкъ тереннге кирмем. Ёлтюрюрге жарарыкъ тюйюлдю.

Ахмат. Ол да, Хыбылбекча къоркъуп къачып кетсе уа?

Локкай. Мен да аны сагъышын эте турама. Не бек къачаргъа кюрешсе да, тюймей а жибермем.

Маратны кенгден жырлагъан жарыкъ макъамы эшитиледи.

Ахмат. Келеди!..

Локкай. Шашма...

Марат киреди. Локкай бла Ахматны кёрюп, макъамын тохтатады.

Марат. Охо, былай кеч а?..

Локкай *(Маратха жанлай)*. Аман жарыкъ кёрюнесе, жууугъум.

Марат. Ахмат, мен санга сейир этип турама. Бусагъатда сени татлы жукълап турур заманынгды. Терк юйюнге бар.

Локкай *(Маратха)*. Сен Ахматны къой. Аны бла ишинг болмасын. Мени бла боллукъду ишинг. *(Маратны имбашындан тутуп, кесине тартады.)*

Марат *(сабыр халда)*. Локкай, бу къолунгу ары кетерчи.

Локкай. Жанынгы сау...

Марат. Тохта, сен тохта. Бу къолунгу ары кетерчи дейме да.

Локкай. Къачаргъамы умут этесе?

Марат. Ючюнчю кере айтама. Къолунгу кетер.

Локкай *(Маратны имбашын жибереди)*. Къачып къутулалмазса...

Марат. Ыхы, энди тынгылайма. Айт айтырыгъынгы.

Локкай. Жанынгы сау къалырын сюе болурса. Алаймыды?

Марат. Ёлюрге ашыкъгъан жерибиз жокъду.

Локкай. Алай эсе, жанынгы ичингде къалдырыргъа боллукъса.

Марат. Жаным алайсыз да ичимдеди.

Локкай, билмей тургъанлай, жумдургъу бла Маратны къарнына урады. Марат, эки къолу бла да къарнын тутуп, гуппур болады.

Локкай. Кёремисе, жанынг чыгъып кетерге да боллукъду. Аны чыгъармаз ючюн а, сен бусагъатда Зулейханы алып келип, аллымда тобукъландыр. Эшитемисе мен айтханны?

Марат ёрге тура келип, Локкайны сакъал тюбюне жумдургъун жетдиреди. Локкай артха сюрюшеди.

Локкай. Къарачы сен, кишини!..

Маратны бла Локкайны арасында къаты тюйюш башланады. Ахмат аланы тёгереклерине чабып, къалай тюйюшгенлерине сейирсинип къарайды. Сахнаны бир жанындан Хыбылбек чыгъады. Ол, Локкай бла Маратны тюйюше тургъанларын кёрюп, залгъа кёрюнюрча бугъады. Тюйюшгенлеге ташадан къарай, эки жумдургъу бла кеси да тюйюше, тургъанча этеди. Марат бла Локкайны арасында тюйюш бир ауукъгъа созулады. Ахырында Марат хорлайды. Локкай, тёрт гуппуп болуп, жерге тобукъланады. Сынсыйды. Бу кезиуде бугъуп тургъан Хыбылбек батыр болуп чыгъады.

Хыбылбек. Не бола турады былайда? Локкаймыды бу? *(Аны къатына жанлай.)* Ала, мен муну тюерге эрттеден къаным къайнап айланама... *(Женглерин ёрге къайырып тебирейди.)*

Марат. Къой, Хыбылбек. Аны сен тюериги къалмагъанды, Ахмат, сен а бусагъатдан юйюнге бар. Кел, Хыбылбек. *(Кетип бара, ызына бурулуп.)* Локкай, шабат кюн тойгъа келирге унутма.

Марат да Хыбылбек да кетедиле.

Ахмат *(Локкайны къолтугъундан тутуп, ёрге кётюрюрге кюреше)*. Халек этип кетди да.

Локкай *(сынсып)*. Не болду ол?

Ахмат. Не боллукъ эди?.. Юйюне кетди.

Локкай *(кючден бла бутдан ёрге къоба)*. Да-а-а...

Ахмат. Бир да дунияны кюл этип къоярма деуценг да.

Локкай *(къыйналып)*. Къалай эсе да... Тохта, мен анга кёргюзтюрме алыкъа.

Ахмат. Къой, къой... Кел, юйге кетдик. Сени болгъанынг халекди.

Локкай. Тохта. Мени бир планчыгъым барды.

Ахмат. Не план?

Локкай. Бусагъат кёрюрсе, кел. *(Кючден бла бутдан атлай, алгъа тебирейди. Сора ызына бурулуп, Ахматха)*. Не сюелип тураса? Кел дейме да мен санга!

Ахмат Локкайны ызындан сюймей тебирейди.

Жабыу

ЮЧЮНЧЮ АКТ

Тёртюнчю сурат

Ортабайны юйюню арбазы. Аны къабакъ эшиги эм да къабакъ эшикни аллы бла озгъан орам кёрюнедиле. Жабыу ачылгъанда, Ортай чыгъыладан этилген узун саплы сибиртги бла арбазны сыйпай болады. Алим орам бла ётюп бара, Ортайны эслеп, къабакъ эшикни къатында тохтайды.

Алим. Салам алейкум, Ортай...

Ортай. Ой, алейкум салам, ахшы улан... Кел, жуукъ бол.

Алим. Сау бол, Ортай, сау бол. Заманым жокъду. Ишге кетип барама, бош сени кёрюп тохтагъанлыгъымды ансы.

Ортай. Да ишге алыкъа эртте тюйюлмюдю да? Танг бусагъатчыкълада жарыгъан ушайды да.

Алим. Бизни ишибизде эртте, кеч деп жокъду...

Ортай. Алайды, алайды. Да, Алим, хапарны кесинг да эшитген болурса... Шабат кюн ары-бери кетип къалма, маржа, Кундур айтханлай.

Алим *(жарыкъ)*. А-а, энди ангыладым, арбазны нек омакъ эте тургъанынгы. Алгъадан окъуна алгъыш этип къояма... *(Ортайны къолун тутуп.)* Огъурлу болсун.

Ортай. Сау бол.

Алим. Оллахий, Ортай, сен таза да насыплыса. Марат ахшы жашды. Келтирлик келининг да аламат тишырыучукъду. Экиси да бир бирге бек тийишлидиле...

Хахай этип, Инехан киреди.

Инехан. Ой Алим, сени излеп айланама! Юйюнге иш да барып келеме. *(Бетине жел этдире.)* Ух, ух...

Алим. Не болгъанды?

Инехан. Кет, кет, кет, кет... соргъан иш да этме! Халек этгендиле!

Алим. Не затны?

Инехан. Алтынымы! Жангыз жашымы!

Алим. Локкайнымы?

Инехан. Хау, кюнюм къуругъан, хау, эшигим жабылгъан!

Алим. Айт муну не болгъан эсе да?

Инехан. Тюнене кече эки жыйырма бла жети адам ортагъа алып, ёлюр мыллык этгинчи тюйгендиле.

Алим. Эки жыйырма бла неича дейсе?

Инехан. Жети... Эки жыйырма бла жети.

Алим. Ким айтханды аны?

Инехан. Жаш кеси. Юйге къайтып келе тургъанымлай, уллу кёпюр къулагъында ач мачалача тёгерегими алып къойгъан эдиле дейди. Сен аланы тап манга! Бирин да сюдге бердирлик тюйюлме. Кесим къанларын ичип, этлерин итлеге ашатырыкъма. Тап аланы, хайда!

Алим. Къычыргъан этме. Кече сагъат неде келген эди Локкай юйге?

Инехан. Онда, он бирде болур эди...

Алим. Ётюрюк нек айтаса? Локкай танг атаргъа жуукъ жыйылгъанды юйге. Къайда, не этип айланнганды ол кече узуну?

Инехан. Келалмай тургъанды... Сен аны бир кёрчю. Санларында къаралмагъан жери жокъду. Тохта, ала мени къолума бир тюшсюнле! Ажирбий ёлмеси, жангыз бирин жашатмам дунияда! Ай, асыры кёп болгъандыла ансы, бир онусу-он бешиси болса уа, жаш кеси окъуна кюнлерин кёргюзтюр эди!

Алим. Мен кесимде боллукъма. Локкайны манга жибер.

Инехан. Ол бир жары да бараллыкъ тюйюлдю. Скора помощланы чакъыртып, кючден бла бутдан кебине келтиргенбиз. Анга сорлугъунг бар эсе, юйге келип сор.

А л и м. Къоярыкъ тюйюлсе, ант этдир. Ахшы, Ортай... Тойгъа келирме.

А л и м да И н е х а н да кетедиле. Юйден М а р а т чыгъады. Къаш башы сыдырылыпды, кёз тюбю къаралыпды.

М а р а т. Не къаугъады бу?

О р т а й. Кимле эселе да, жыйын болуп, бюгече Локкайны тюйген болурла дейме.

М а р а т. Жыйын болупму?

О р т а й. Инехан алай айтып, Алимни алып кетди. Оллахий, тюйген эселе да, иги этгендиле. Эрттеден окъуна керек эди ол анга. *(Къабакъ эшикден артха бурулуп, Маратха къарайды.)* Охо, санга уа не болгъанды? Сенидамы тюйгендиле?

М а р а т. Угъай, угъай... бош алай...

С о л л о у, эки кёзю да уллу жанып, къайгъылы болуп киреди.

С о л л о у. Ой, Ортай, милицияны иш кёрмединги?

О р т а й. Бусагъатчыкъда былайдан кетди. Не болгъанды?

С о л л о у. Эшик жабылгъанды!

О р т а й. Не болгъанды?

С о л л о у. Ой, мен башсыз... Не этейим энди? Бюгече тюкенни тонатханма.

О р т а й. Кет.

М а р а т. Къалай бла?

С о л л о у. Артын тешип киргендиле ичине.

О р т а й. Тапсыз болгъанды, Кундур айтханлай. Да аны теше тургъанларында сен а къайда эдинг да?

С о л л о у. Баш жокъду менде, баш...

О р т а й. Ичип, жукълап къалгъан болуренг?

С о л л о у. Ай, энди уа бир ичмезем да. Къайдан табайым милицаны?

О р т а й. Жууашбеклагъа кетген болур дейме. Кел, экибиз да излейик.

С о л л о у. Кел, маржа, кел!.. Асыры ачыуумдан мени аякъларым да бармайдыла.

О р т а й. Кёрдюнгмю, ичгини санга берген хатасын?

Экиси да кетедиле. Х ы б ы л б е к къайгъылы киреди.

Х ы б ы л б е к. Салам, Марат.

М а р а т. Салам, салам. Къайры ашыгъып бараса?

Х ы б л ы б е к. Ала, не болгъан эсе да, бюгече Рабигъа юйюне келмегенди.

Марат. Хо бир да?

Хыбылбек. Ишден къайтмагъанды. Кече узуну къабакъ эшиклерини жанында сюелип тургъанма.

Марат. Сора сен а энди къайры бараса?

Хыбылбек. Ишлеген жерине. Ким биледи...

Марат. Бош гузаба эте болурмуса? Ол келмей къалса, юйдегилери къаугъа чыгъарыр эдиле. Ким биледи...

Хыбылбек. Хы, ким биледи?..

Марат. Ким биледи, ол келип, сен аны кёрмей къалгъан болурмуса?

Хыбылбек. Угъай, угъай, угъай... Кёзлерими къакъгъан окъуна этмегенме. Къабакъ эшиклеринден, адам угъай, чибин ётсе да кёрлюгем. Ишлеген жерине бир жетип келейим... Ол тюкенни тоналгъанын а эшитгенмисе?

Марат. Хоу.

Хыбылбек. Къалай ит адамла бардыла дунияда. Ала, бюгече ол Локкайны бир иги къылладынг. Тап тюшмей тургъан эди ансы, мени этеригим да алай эди. Энди ол санга дерт тутханлай турлукъду. Сакъ бол.

Марат *(кенгнге къарап)*. Кёремисе ол анда келгенни?

Хыбылбек *(Марат кёргюзтген жанына къарап)*. Рабигъа!..

Марат. Сен а тас болгъанды деп айланаса.

Хыбылбек. Мени эслесе бирси орамгъа бурулуп кетеркди. Бери бугъайым... *(Арбазгъа кирип, къабакъ эшикни артына сюеледи.)* Ары бурулса, сен къол булгъап, бери чакъыр...

Марат. Тюзюнлей бери келеди, тейри.

Хыблбек. Ы маржа, сен анга мени юсюмден иги айт. Не эсе да, арт кезиуледе манга къашларын тюйюп айланады. Сени айтханынга бек къарарыкъды...

Марат. Бир да билмейме. Мен аскерге кетгинчи окъуна алама деп айлана эдинг сен муну...

Хыбылбек. Къалай эсе да къуралмайды. Ма жетди...

Рабигъа киреди.

Рабигъа. Танг ахшы болсун, Марат.

Марат. Сау бол... Былай эртте уа къайдан келесе?

Рабигъа. Ючюнчю сменде эдим. Нёгерим ауруп, ишге чыкъмай къалгъанды да, аны орнуна ишлерге тюшгенди.

Марат. Адамланы къайгъы этдиргенсе.

Р а б и г ъ а. Кимлени? Юйде биле эдиле да мени ючюнчю сменнге къалгъанымы.

Хыбылбек къабакъ эшикни артындан чыгъады.

Х ы б ы л б е к *(къубулуп)*. Мени... мени...

М а р а т. Санга абери болгъан сунуп, Хыбылбек кече узуну жукъламай чыкъгъанды. *(Рабигъа кетип тебирейди.)* Тохта, Рабигъа, санга айтырыгъым барды...

Р а б и г ъ а *(тохтады)*. Мен ишден келе, эки милиционер бир уллу итни да алып, былай ёрге ашыгъып озгъан эдиле. Абери ишми болгъан болур?

М а р а т. Бюгече тюкенибиз тоналгъанды.

Р а б и г ъ а. Оу, кюнюм! Соллоу а, Соллоу?

М а р а т. Соллоу не? Ичип жукълап къалгъанды.

Къаугъа эшитиледи. Марат да, Рабигъа да, Хыбылбек да къаугъа чыкъгъан жанына къарайдыла. О р т а й киреди.

М а р а т *(Ортайгъа)*. Не къаугъады бу?

О р т а й. Итге излетедиле ол тюкенни тонагъан уручуланы.

Х ы б ы л б е к. Къарыусузну амалыды ол да.

М а р а т. Тейри, иги ит болса уа... Чек арада, бизни бир итибиз бар эди да, ол болгъуйи...

Къаугъа жууукъдан жууукъ эшитиледи.

Р а б и г ъ а *(къаугъа чыкъгъан жанындан кёзлерин айырмай)*. Да, ол ит, милиционерлени бери созуп келеди да.

М а р а т. Уручу бу орам бла озгъан болур. Аны ийиси бла барады ол.

Р а б и г ъ а. Бек сейирди.

Х ы б ы л б е к. Кетигиз, артхаракъ турайыкъ ансы, ит къапса...

М а р а т. Бир да къоркъма, Хыбылбек. Ала терслиги болмагъанига тиймеучюдюле.

Р а б и г ъ а. Къара. Сизни хуна башха секирди...

М а р а т *(сейирсиниулю)*. Хы...

О р т а й. Бери келе ушайды да?

Ала сейир болуп къарайдыла. Сценаны артындан адам тауушла, итни юргени эшитиледи.

М а р а т. Не хыликкялыкъды бу?..

А л и м киреди.

Алим. Бир да билмейме. Ит сизни сарайгъа келип тирелгенди.

Ортай. Ойнагъанмы этесе, Кундур айтханлай?

Алим. Болса да, сарайны ичине къараргъа керекбиз.

Ортай. Кет, аллахны кёлюн кюлдюрме...

Алим. Кёлюнге тиймесин, Ортай. Сизни сарайгъа итни биз келтирмегенбиз. Ол бизни алып келгенди.

Ортай. Анда эски-бусху хылымылыла болмаса, абери жокъду.

Алим. Ийнанама. Болса да...

Ортай. Марат, сарайны ачхычларын чыгъарчы.

Марат кетеди. Соллоу киреди.

Соллоу *(Алимге)*. Ол ит сарайны башына секиреди.

Алим. Бусагъат, бусагъат...

Марат ачхычланы келтирип Алимге береди. Алим ачхычланы алып кетеди.

Ортай *(хайран болуп)*. Бир да билмейме... Не ишди бу?

Соллоу. Ким биледи, уручула сизни сарайгъа букъгъан эселе уа?..

Ортай. Да бизни сарайдан сора, бугъар жер тапмаймы эдиле да ала.

Барысы да сарай болгъан жанына — сценаны артына къарайдыла. Не боллукъ болур дегенча сейир этип сакълайдыла. Жууашбек бла Инехан киредиле. Жууашбек арлакъда тохтайды. Инехан а арыбери чабып, тёгерекге-башха кёз сюзюлтеди. Абидат да келеди.

Инехан *(Соллоуну къатына барып)*. Тапдыламы тюкенни тонагъанны?

Соллоу. Угъай.

Инехан. Сора былайгъа нек жыйылып турасыз?

Соллоу. Итге къарап турабыз.

Инехан. Астофирулла!..

Бир жиягъы байланып, Локкай киреди. Ол къалгъанладан бир жанында тохтайды. Аны ызындан Ахмат киреди. Ол анасыны къатына ётеди. Бу кезиуде Алим коробкаланы кётюрюп киреди. Аланы жерге салады, сора дагъыда ызына къайтып кетеди. Сценадагъыла уллу сейир-тамашагъа къаладыла. Ортай бла Маратха да соруулу къарайдыла. Ол экиси уа, абызырагъандан, не этерге билмейдиле. Инехан, чабып барып, коробкаланы ичлерине къарайды.

Инехан. Оу, кюнюм, кампетле. Мында уа не зат барды?.. Чурукъла...

Жууашбек *(Инеханнга)*. Сени не ишинг барды? Тийме. Артха тур.

Зулейха киреди. Ол тынгысызды. Рабигъаны къатына барып, анга соруулу къарайды. Рабигъа аны къулагъына бир затла шыбырдайды. Зулейханы бети тюрленеди. Маратха къарайды. Марат башын эннинге бошлайды, Локкай, эки къолун да артына салып, Маратны аллы бла, кенг-кенг атлап, уллу кёллю болуп ётеди. Маратха терс къарайды. Инехан ары-бери жортады. Бу кезиуде дагъыда эки коробканы бла бир тёгерек чулгъамны кётюрюп, Алим киреди. Аланы да жерге салады.

Ортай *(Алимге)*. Не затладыла была?

Алим. Да ма, тюкенде урланнган затла, сизни сарайдан табылдыла.

Инехан *(эки къолун да бир бирге уруп)*. Ма санга! Ма сейирлик!

Ортай *(тили тутулуп, эринлери къалтырай)*.— О-о-ой-нагъанмы, т-этесе, а-а-ахшы у-улан?..

Алим *(ауур кючсюнюп)*. Быллай оюн боламыды, Ортай?

Ортай. Тю-тюшюммюдю бу, о-о-огъесе уа тю-тюнюммюдю? *(Жилярыгъы келе, халкъгъа.)* Ийнаныгъыз, жамауат, ё-ёмюрде бизни тайфада быллай иш болмагъанды...

Инехан. Ха-ха-ха-ха-ха!.. Къалай билмейсиз, адамла?! Бу быланы тойгъа хазырлагъанлыкъларыды... ха-ха-ха-ха...

Абидат *(Инеханнга)*. Кет, аурунг, сенден чыкъмагъан жокъду.

Инехан. Ха-ха-ха... Къатын алыр ючюн тюкен тонагъанны уа бу жол болмаса ким кёргенди?.. Ха-ха-ха...

Эки къолу бла бетин жабып, Зулейха жиляп кетеди. Маратны эки кёзюне къан чабады.

Соллоу *(Ортайгъа бла Маратха)*. Ай-яй-яй... Не ишигизди бу сизни? Мен кнеуюгюз да бола ушайма да. Бир да болмай эсе да, аны хатерин этсегиз эди уа...

Алим *(Ортайгъа бла Маратха)*. Тебирегиз мени бла.

Ортай. Ах-ахшы улан... *(Андан ары, тили тутулуп, жукъ айталмай къалады.)*

Марат *(Алимге)*. Мен тонамагъанма тюкенни.

Алим. Барысын да милицияда ачыкъларбыз. Келигиз...

Ортай, сокъур адамча, абына-сюрюне, алгъа тебирейди. Марат да аны ызындан.

Ахмат *(эки къолун да кётюрюп)*. Тохтагъыз!.. *(Алим, Ортай, Марат тохтайдыла. Сценадагъыла шум болуп, Ахматха къарайдыла.)* Ортайда бла Маратда терслик жокъду. *(Пауза)*. Локкай этгенди бу ишни... *(Адамла сейир боладыла.)* Тюкенни артын да ол тешгенди. *(Жерде коробкаланы кёргюзте.)* Быланы да бери, сарайгъа ол жыйгъанды...

Локкай тынгысыз болады.

Марат. Ит!.. *(Локкайгъа атылады.)*

Алим *(Маратны тутуп)*. Жарамайды алай.

Инехан. Не этесиз? *(Ахматны кёргюзтюп.)* Ол ётюрюклени жаншайды.

Ахмат. Ётюрюк айтмайма. Ол, къоймай, мени да болушдургъанды кече.

Абидат *(Локкайгъа)*. Ай, налат а. *(Бетине тюкюреди.)*

Инехан *(Абидатха)*. Не этесе, шытылы?

Алим. Болду... *(Инеханнга бла Локкайгъа.)* Экигиз да мени бла тебиргиз..

Инехан. Мен а нек?

Алим. Бек уллу аманлыкъчы сенсе... Соллоу, сен да...

Соллоу. Энди аузума бир тамычы ийимезге сёз береме...

Алим. Тебире, тебире...

Алим Локкайны, Инеханны, Соллоуну аллына сюрюп кетеди.

Жабыу

Просцениум

Инехан, къууанчлы болуп, ашыгъып киреди. Тохтап, залгъа.

Инехан. Локкай тюрмеден чыгъып келеди. Аллына тюберге барама. Билемисиз, ахыр письмосунда къалай жазгъанды ол? «Анам, атам, сиз манга кечгинлик беригиз. Жюреклеригизни кёп аурутханма. Энди юйге барсам, хар зат да башха тюрлю боллукъду. Эллилерими аллында этген айыпларымы жууаргъа кюреширикме...» — деп жазгъанды. *(Кетеди.)*

Бешинчи сурат

Тёртюнчю суратдагъы сцена. Жабыу ачылгъанда къойнунда да сабийчиги бла, Зулейха арбазда айланады. «Жукъла, наным, татлы жукъла»,— деген жырны макъамы эшитиледи. Зулейха ол макъамгъа къошулуп, акъырын жырлайды. Абидат ашыгъып кетип бара, Зулейханы кёрюп анга бурулады.

Абидат. Зулейха, къалайса? Уланынг ёсемиди? *(Жуукъ барып, сабийни, бетин ачып къарайды.)* Тюфюутюфюу!.. Кёз тиймесин. Къашлары атасына, къалгъаны уа санга ушайды...

Зулейха *(Ийменип)*. Хо бир да... Манга ушагъан жери жокъду. Турушунлай анга ушайды...

Абидат. Жашагъан жан болсун...

Зулейха. Къайры ашыгъып бараса кесинг а?

Абидат. Бюгюн Ахмат аскерге кетеди.

Зулейха. Алаймыды?.. Ахшы жолгъа барсын, къууанып къайтсын...

Абидат. Къоркъгъан этеме, э къыз.

Зулейха. Неге къоркъаса?

Абидат. Ким билсин, аллахны ишин.

Зулейха. Бир да къоркъма. Сау-эсен къайтыр ол.

Абидат. Ары дери жашармамы да мен?

Зулейха. Ол а не айтханынгды? Къартмы болгъанса сен.

Абидат. Э-э, Зулейха, адамла билмейдиле... мен кёп къыйынлыкъ сынагъанма.

Зулейха. Аллай бир кёп жашаргъа керексе сен.

Абидат *(ышарып)*. Къор болайым, къаллай татлы тилинг барды. Маратны ахшылыгъын а ёмюрде да унутмам. Ахматны ол адам этди.

Зулейха. Марат бек сюеди Ахматны.

Абидат. Аллах сюйсюн аны да. Барайым мен. Анакам къайда кёрюнмейди деп, тёгерегине къарай болур ол.

Зулейха. Бар, Абидат, бар. Бу сабий болмаса эди, мен да барырем ашырыргъа.

Абидат. Хо бир да. Сау бол, жаным. *(Кетеди.)*

Зулейха. Жукъладынгмы, балачыгъым, кёз жилтиним! Тёшекчигинге жатдырайым, ы... Хау, алай этейим. *(Юйге киреди.)*

Юйден Ортай чыгъады. Къолуна тыягъын алады.

Ортай *(къыйналып атлай)*. Тейри, къалай эсе да, халим тап тюйюлдю. Дохтургъа барып, бир къаратайым. Келин! Ой келин!..

Зулейха юйден чабып чыгъады.

Зулейха. Не этесе, ата?

Ортай. Мен дохтургъа барама. Ол Къубадий келсе, кетмей турсун, охому.

Зулейха. Сен дохтургъа нек бараса, ата?

Ортай. Бош, бош... Къоркъур зат жокъду. Кундур айтханлай

Зулейха. Бетинг аман болуп тургъанча кёрюнеди. Мен биргенге барайым.

Ортай. Угъай, угъай. Кесим а баралмаймамы?

Соллоу кireди.

Соллоу. Салам алейкум, Ортай.

Ортай. Алейкум салам.

Соллоу. Къайры тебирегенсе? Мен санга жангылыкъ айтыргъа деп келе тургъанлыгъымды.

Ортай. Да ичгини къойгъанма дерик болурса да, аны уа асыры кёп айтхандан эрикдиргенсе.

Соллоу. Угъай, угъай. Ол тюйюлдю айтырлыгъым.

Ортай. Сора не затды. Кундур айтханлай!

Соллоу. Ол биягъы келефенни къайтып келе тургъан хапары барды.

Ортай. Кимге айтаса?

Соллоу. Локкайгъа.

Ортай *(сейирсинип)*. Охо! Да ол тутулгъанлы беш жылмы озду да?

Соллоу. Юч жыл.

Ортай. Да амнистия да болмагъан ушайды да, з. ны жетгинчи бу жол а къалай бошлагъандыла аны?

Соллоу. Ким билсин. Мен эшитген хапаргъа кёре, кесин иги жаны бла кёргюзтюп эркин болгъанды дейле.

Ортай. Локкай кесин иги жаны бла кёргюзтюп?!

Соллоу. Да бизни къыралда адет алай ушайды да. Кесин тюз жолгъа салгъанны болжалындан алгъа...

Ортай. Аны мен билеме. Алай, Локкай а?

Соллоу. Ким биледи, къайтышхан эсе уа.

Зулейха. Алай окъуна болур, ата.

Ортай. Къоюгъуз, мени башымы аурутмагъыз. Мухаммат файгъамбар келип айтса да ийнанмам мен анга. Алай ол кёзюме кёрюнсе уа, бек сюерик эдим. Бу тыякъ бла уруп, белин сындырлыгъем мен аны! Ол бизге этген ишден бери мен ауруулу болуп къалгъанма, билемисе сен аны Соллоу? Ма, энтда да, нерваларым тутдула. Кел, мен дохтургъа барама.

Ортай да, Соллоу да кетедиле. Рабигъа кireди.

Рабигъа. Не ишлейсе, Зулейха?

Зулейха. Балачыгъымы жукълатып чыкъгъанма.

Рабигъа. Насыплы. Аллай бир топалчыгъым болса эди...

Зулейха. Да не кюнюнге къарайса да, Рабигъа? Хыбылбекни да, кесинги да къарт этдинг.

Рабигъа. Аны атын манга сагъынма.

Зулейха. Аллахакъына, бек ишчи жашды. Башын тута биледи.

Рабигъа. Ол алайды.

Зулейха. Сора не керекди санга?

Рабигъа. Кёлюм тартмайды.

Зулейха. Сора башхагъа бар. Кесинг а ол хапарны эшитгенмисе?

Рабигъа. Не хапар?

Зулейха. Локкай келеди.

Рабигъа *(сейирсинип)*. Кертими?!

Хыбылбек киреди.

Хыбылбек. Кюнюгюз ахшы болсун.

Зулейха. Жуукъ бол, Хыбылбек. Нек мудахса?

Хыбылбек. Зулейха, сени къатынгда айтып къояма, мени тёзюмюм тауусулгъанды.

Зулейха. Рабигъа, эшитемисе? Не ары, не бери деп тохтагъанды Хыбылбек.

Хыбылбек. Алайды. Юйде да жанымдан этгендиле.

Зулейха. Не айтаса, Рабигъа?

Рабигъа. Мен айтырыгъымы жюз кере айтып бошагъанма.

Зулейха. Хыбылбек, Рабигъа сени бир жигитлигинги кёрмей барама дейди къуру да.

Хыбылбек. *(къоюн хуржунундан газетни чыгъарып, аны Рабигъаны бетине тутуп силкиндире)*. Бу жигитлик тюйюлмюдю?! Нек кёрмейсе муну?! Былтырдан бери газетге суратым эки кере чыкъгъанды. Майдал алгъанма! Не керекди санга андан сора? Герой болуп къайтырча уа, шёндю уруш да жокъду. Айт, къаллай жигитлик излейсе менден?

Рабигъа. Манга сенден зат да керекмейди, Хыбылбек.

Хыбылбек. Алаймыды? Алай эсе, сау къал. *(Кетип бара ызына бурулады.)* Анча жылны ичинде санга алданып тургъаныма жюрегим кюеди. *(Рабигъаны къатына келип.)* Ахыр кере айтама!..

Рабигъа, зат да айтмай, бурулуп кетеди.

З у л е й х а. Хыбылбек, элибиз къыздан толуду.

Х ы б ы л б е к *(жукъудан аязгъанча)*. Не за-а-ат?.. Хоу, хоу, керти айтаса. Къызла кёпдюле. *(Кетеди.)*

З у л е й х а *(сагъышлы)*. Не айтырыкъса алагъа? *(Пауза.)* Сюймеклик — жюреклени ишиди. Алагъа сюйсенг айт, сюйсенг къой. Алай, Рабигъа, сени уа ангылаялмай кетдим... Ой, тюкеннге барлыгъымы унутуп турама да! *(Терк сумкасын къолуна алады.)* Балачыгъым уянгынчы жетип келейим. *(Кетеди.)*

•

Къайгъылы музыка эшитиледи. Юй тютюн этип тебирейди. Орам бла ётюп бара тургъан Абидат, тютюнню эслеп, дыркъ тохтайды.

А б и д а т *(къайгъы эте)*. Оу, кюнюм, ёртен! Къайдады быланы адамлары?! Ортай!.. Ой, Ортай!.. Марат!.. *(Чабып арбазгъа кирели. Эшикни ачады. Ичине кирирге кюрешеди, алай тютюнден тунчугъуп, артха чыгъады.)* Зулейха-а!.. Ортай, къайдасыз?! *(Зал таба айланып къычырады.)* Жамауат, ёртен, ёртен!..

Р а б и г ъ а чабып кирели.

Р а б и г ъ а. Оу, кюнюм, суу, суу!..

А б и д а т. Телефоннга чап, Рабигъа.

Р а б и г ъ а. Бусагъат! *(Чабып кетеди.)*

Х ы б ы л б е к кирели.

Х ы б ы л б е к. Не болгъанды?!

А б и д а т. Кёрмеймисе, кюнюм къуругъан!..

Хыбылбек эрлай юйге кирип кетеди. Абидат тышында къайгъы этеди. Бир кесекден тютюнден да тунчугъуп. Х ы б ы л б е к юйден чыкъды.

Х ы б ы л б е к. Адамлары жокъду... зат да кёрюнмейди тютюнден.

А б и д а т. Суу, суу!..

Хыбылбек да, ол да арбазда челеклеге, тазлагъа къармашадыла. Чач-тюк болуп, З у л е й х а жетеди.

З у л е й х а. Оу, кюнюм къуругъан, балам... Ич отоудады ол. *(Тютюн эте тургъан эшикге мыллыгын атады.)*

А б и д а т *(аны тутады)*. Кирме, ёртенди анда.

З у л е й х а. Анда кюйюп ёлейим, Абидат!.. *(Ычхынып, юйге кирели.)*

Х ы б ы л б е к. Зулейха, барма...

Аны ызындан ол да юйге киреди. Бир кесекден, кеси да онгсуз болуп, эси азгъан Зулейханы къойнуна кетюрюп чыгъады. Рабигъа киреди.

Рабигъа. Бусагъат пожарникле жетедиле. *(Зулейханы къолтугъуна жабышып, жилярыгъы келе.)* Зулейха, не болду санга, Зулейха?..

Абидат. Оу, кюнюм, не этсин адам, сабийчикни къутхаралмай къалабыз да!

Инехан. Жууашбек, Локкай киредиле.

Зулейха *(аязып, къолларын кюе тургъан юйге созуп)*. Балам... кёз жарыгъым...

Локкай къолуна алып келген костюмун анасыны юсюне атады.

Инехан *(къоркъуп)*. Не этесе, жашым?

Локкай, жукъ да айтмай, чабып юйге кирип кетеди.

Инехан *(къычырып, тобукъларын тюйюп, чачын жулкъуп)*. Оу, кюнюм, жашым, кесинги отха нек атдынг? Чыкъ бери бусагъат! Къайдаса?! Оу, кюнюм, бусагъат кесими ёлтюреме! Битеу элге от салама...

Жууашбек. Суу, суу ташыгъыз...

Зулейха *(къарыусуздан Рабигъагъа сюенип, кесин юйге тартдыра)*. Жан дуккулчугъум къайдады? Аны бла бирге кюерге нек къоймайсыз мени!..

Юсю-башы да къаралып, къойнунда да къагъанакъ сабий бла Локкай чыгъады. Адамла тамаша боладыла, Локкайгъа сейир этип къарайдыла. Локкай сабийни къойнунда тутханлай, акъырын Зулейхагъа жанлайды. Сабийни жилягъаны эшитиледи. Зулейха жилягъан къатыш къууана, эринлери къалтырай, эки къолун да алгъа созады. Локкай къагъанакъны анасына береди.

Зулейха. Локкай... *(Башын аны кёкюрегине салып, къууанч къатыш жиляйды)*.

Бу кезиуде ёртен ёчюрюучю машинаны сигналы эшитиледи. Ортай киреди.

Ортай *(ахы кетип)*. Не? Неди бу?!.

Абидат. Локкай къутхарды жашчыкъны.

Ортай Локкайны къатына барып, кёзюне къарай кетип, къучагъына къаты къысды.

Жабыу

1982 ж.

Ауанала

(Сегиз суратдан къуралгъан сатиралы комедия)

ИШГЕ КЪАТЫШХАНЛА:

Чонай
Кюмюшхан.
Къалакъбий.
Таубий.
Къонакъбий.
Къушбий.
Айшат.
Кезибан.

Авторну эсгертиую:

Чонай бла Кюмюшхандан къалгъанла хар суратда хар тюрлю жигитни ролюнда кёрюнедиле. Аны себепли ала хар жангы суратда ойнаргъа чыкъгъанда гримни, париклени, кийимлени да болушлукъларыны бла ёз сыфатларын тюрлендирип турургъа керекдиле.

Биринчи сурат

Студентле окъугъан аудитория. Къабыргъада доска, аны къатында преподавательни столу. Жабыу ачылгъанда, Чонай стол артында олтуруп. Кюмюшхандан экзамен ала болады. Кюмюшханны къолунда къаламы, къагъытлары. Тынгылауну ийип, бети къызара сюеледи.

* * *

Чонай. Айт абери, айта эсенг, башынгы къынгыр тутуп турма да. *(Олтургъан жеринден къобуп, Кюмюшханнга къаш тюплеринден бюсюремей къарай, ары-бери айланып тебирейди.)* Не тынгылайса? Менден тилми тутаса?

Кюмюшхан *(Уялып, ары-бери майрышады)*. Лермонтов... Лермонтов... кёп назмула жазгъанды.

Чонай. Ыхы... Аны ким да биледи. Сен къолунгда билетинге къара да, анда болгъан соруугъа жууап бер. *(Кюмюшхан тынгылайды.)* Да сен, жукъ билгенинг да болмай, институтха киреме деп къалай келгенсе?

Кюмюшхан. Билеме... Лермонтов... Сергей Михайлович Лермонтов...

Чонай. Не за-а-ат? Лермонтов къачан Сергей болгъанды?

Кюмюшхан. Жангылгъан этгенме... Юрады аны аты.

Чонай. Тюйюлдю. Зат да билмейсе. Къалай бошагъанса сен онунчу классны? Лермонтовну чыгъармаларын угъай, атын окъуна билмей тураса.

Кюмюшхан. Билеме... Сизден уялгъан этеме ансы.

Чонай. Охо, менден а неге уяласа? Сылтауну къой сен. Тукъум атынг неди?

Кюмюшхан. Къынгырбашева.

Чонай. Хы. Къынгырбашева. Анданмы къынгыр тутаса башынгы? Уялгъан этеме дейсе. Бу билиминг бла институтха киреме деп келген сен, уялгъан угъай, адамны эки кёзюнден бирин чыгъарып аллыкъса, антым.

Кюмюшхан. Лермонтов кёп поэмала жазгъанды. Аладан бири «Евгений Онегин»...

Чонай. Хи-хи-хи... Ол жазмагъанды, хайырсыз, «Евгений Онегинни».. Лев Толстой жазгъанды аны.

Кюмюшхан. Хы, алай ушай... Жангылгъан этгенме. Лермонтов башха поэмала да жазгъанды... Сёз ючюн, «Диммо».

Чонай. Диммо сен кесингсе. «Демон» болур.

Кюмюшхан. Хы, «Демон». Андан сора... *(тынгылайды.)*

Чонай. Не андан сора?.. Букъдурмай айт, ариу къыз, не ишлеп тургъанса сен юйюнгде?

Кюмюшхан. Жаулукъла эшип тургъанма.

Чонай. Да сора сен бери не атангы башына деп келгенсе, юйюнгде жаулукъла эшип турмагъанлай? Биз институтха жаулукъла эшгенлени угъай, школну иги окъуп бошагъан, терен билимлери болгъан адамланы алабыз.

Кюмюшхан. Школда билиучем хар затны да, клянус. Мында унутуп къойдум ансы.

Чонай. Хапарды ол, ариу къыз. Экинчи соруугъа жууап бер, биринчисин билмейсе.

Кюмюшхан. Экинчи соруу, восток литератураны классиклерини юсюнденди.

Чонай. Игиди... Тынч соруудуу бек. Айт. *(Кюмюшхан тынгылайды.)* Не, ол соруугъа да жууап бераллыкъ тюйюлмюсе?

Кюмюшхан. Востокда классикле кёп болгъандыла.

Чонай. Ыхы... айт, айт. Кимле болгъандыла ала? *(Кюмюшхан тынгылайды.)* Омар Хаям кимди?

Кюмюшхан. Омар бизни колхозда бригадирди. Ахияны уа танымайма.

Чонай *(Кюмюшханны бетине сейирсинип къарай кетип кюледи)*. Къой, Къынгырбашева, юйюнге бар. Санга институтда жер жокъду. Билиминг болмагъандан ары да

хазырланып келе да билмегенсе. Ол а сени атангы бла ананги билимсизликлериди.

Къалакъбий киреди. Чонайны къулагъына шыбырдайды. Чонай, ыразы болуп, башын булгъайды. Къалакъбий Чонайны къатында шинтикге чёгеди.

Чонай *(Кюмюшханнга)*. Бер бери билетинги. Билиминг аман тюйюлдю, уяла турма. Башха адам болса, сени керти да жукъ билмеген сунуп, экини жабышдырып иер эди. Мен а ангылагъанма литературадан билиминг болгъанын. *(Кюмюшханны экзамен къагъытын кесине къайтара.)* Ма, «беш».

Кюмюшхан. Сау болугъуз, клянус! *(Къууанып кетеди.)*

Чонай *(Къалакъбийге)*. Сен былайда олтуруп турсанг, керекли адамла бизни табалмазла. Андан эсе тышына бар.

Къалакъбий. Ахшы, ахшы. *(Жеринден къобады.)*

Чонай. Сакъ бол, маржа. Бу дунияда аман адам кёпдю.

Къалакъбий. Къоркъма, Чонай Гонаевич, алыкъа кёзлерим жютюдюле. Аманланы бла игилени айыртлап кёралама.

Чонай. Жаша! Бар, бар. Ким бар эсе да кирсин.

Къалакъбий кетеди. Къонакъбий киреди. Къолунда къагъытлары, къаламы. Чонайны аллына барып сюследи. Экзамен къагъытын анга береди.

Чонай *(Къонакъбийни кёзюне жютю къарай)*. Ненча жылынг болады сени? Уллайгъан адамча кёрюнесе.

Къонакъбий. Жыйырма бла он бир.

Чонай. Не... Къартлыгъынгда институтха кириргеми келгенсе?

Къонакъбий. Мен институтха киреме деп айланнгы билимсизликлериди.

Чонай. Сейирди ол а, тейри, антым. Нек кирмегенсе да?

Къонакъбий. Жыл сайын экзаменледен ёталмай къалама.

Чонай. Хы. Да былай иги, тап хазырланып келе болмазса.

Къонакъбий. Бек хазырланама. Битеу онжыллыкъ школну программасын тюз кёлден билгенча билеме.

Чонай. Хы. Билген башха, институтха кирирге хазырланыу а башха. Атанг бармыды?

Къонакъбий. Барды.

Чонай. Ким болуп ишлейди?

Къонакъбий. Заготовитель.

Чонай. Хы! Сора он эки жылдан бери институтха киралмай къалай айланаса? Сейирди бек!

Къонакъбий. Да аны не сейирлиги барды? Атаммы киреди институтха... Мен киреме.

Чонай. Охо! *(Терезеден тышына къарайды.)* Бу жыйылгъан халкъны ичинде жокъмуду сени атанг бюгюн?

Къонакъбий. Жокъду. Ол бери бир заманда да келмегенди. Келген да этерик тюйюлдю.

Чонай. Сора ол сени сюймейди, ы?

Къонакъбий. Нек айтасыз алай? Сюеди бек.

Чонай. Сюйген атала жашлары экзамен бергенде ызларындан айланыучудула.

Къонакъбий. Мен а унамайма аны.

Чонай. Нек деп сора?

Къонакъбий. Мен сабий тюйюлме, атам къолумдан тутуп айланырча.

Чонай. Сейирди бек, оюмунг. *(Къонакъбийни экзамен къагъытына къарай.)* Тукъум атынг кимди дейсе?.. Тюзбасаров... Ыхы-ы-ы... Тюз оюмунг барды, Тюзбасаров. Сен кеси кесинге базынаса, алаймыды?

Къонакъбий. Хоу. Жашауда кеси жолуму кесим ызларгъа сюеме. Павел Корчагин, санларын да ауруу къыркъып, эки кёзюнден да тыннган заманда да тилемегенди кишиден болушлукъ. Мен да аныча жашаргъа сюеме. Кеси къыйыным бла.

Чонай. Ой аперим, аперим! *(Кабинетде ары-бери айланады.)* Ахшы, кёрейик сора экзаменни къалай берлигинги... Биринчи соруунг неди? *(Чонай жерине чёгеди.)*

Къонакъбий. Чехов. Аны чыгъармаларыны ниет жаны.

Чонай. Ыхы... Бек тынч соруу тюшгенди. Айт.

Къонакъбий. Антон Павлович Чехов — бек айтхылыкъ орус жазыучуладан бири болгъанды...

Чонай. Аны биз сенсиз да билебиз. Жазыучулукъ ишин айт.

Къонакъбий. Айта турама... Чехов кесини чыгъармаларында озгъан ёмюрде орус халкъны жашаууында болгъан тюрлю-тюрлю ишлени кюзгюдеча кёргюзтеди. *(Бармагъын Чонайгъа чюелтип.)* Зар адамланы, ултхачыланы, кир ниетлилени, былхымсызланы, бетсизлени къылыкъларын ачыкълай, аланы халкъ аллында кюлкюлю этгенди. Кир ниетли, ултхачы...

Чонай *(жеринден къобады)*. Тохта, тохта... Терен окъумагъанса сен Чеховну.

Къонакъбий. Мен аны битеу жазгъанларын окъугъанма. Мен бек сюйген жазыучуду ол. Хар чыгъармасын айтып берейим...

Чонай. Биринчи соруну билмейсе. Экинчи соруугъа кёч.

Къонакъбий. Къалай билмейме?.. Айтмагъа къоюгъуз.

Чонай. Кёп жаншагъан билим тюйюлдю. Биле эсенг, айтчы Чеховну атасыны анасыны атасы ким болгъанын?

Къонакъбий. Аны уа билмейме...

Чонай. Хы, сора олмуду Чеховну тюбюнден башына дери билгенинг?

Къонакъбий. Да аны атасыны анасыны атасы ким болгъаны не затха керекди?

Чонай. Санга керекди. Институтха кирирге сен келгенсе, кесинге базынып. Экинчи соруну биле эсенг, айт.

Къонакъбий. Билеме экинчи соруну да. Алай...

Чонай. Не алай? Сылтауну излеп тебирегенсе?

Къонакъбий. Биринчи соруугъа жууап берип бошамагъа къоюгъуз. Тилейме.

Чонай. Экини соруугъа! Неди экинчи соруунг?

Къонакъбий. Крылов эм аны баснялары. Ол да, Чеховча, кир ниетли, ултхачы, кёзбаучу, былхымсыз адамланы...

Чонай *(ачыуланып)*. Неди бу?! Былхымсызла, ултхачыла дегенден башха сен абери билмеймисе?

Къонакъбий. Да мен не этейим? Манга тюшген соруулагъа жууап береме.

Чонай. Бермейсе. Зат да билмейсе сен.

Къонакъбий. Айтмагъа къоюгъуз, билеме. Сюйсегиз, Крыловну басняларын кёлюмден айтайым.

Чонай. Бу санга школ тюйюлдю... Институтха киресе сен. Билиминге базынып. Айтчы аллай бир билимли эсенг Крыловну анасыны анасыны анасы ненча жыл жашагъанды?

Къонакъбий. Аны уа билмейме. Ол неге керекди? Аны киши да биле болмаз.

Чонай *(Къонакъбийни экзамен къагъытын кесине бере)*. Ма, «эки». Быллай билиминг бла институтха киреме деп айланма. Институтха кирлик адам хазыралнып келиучюдю.

Къонакъбий. Тарыкъгъан этерикме мен. Комиссия къуратырыкъма. *(Кетеди.)*

Чонай *(аны ызындан)*. Бар, Тюзбасаров, бар... *(Залгъа.)* Кёремисиз аны кеси билими бла институтха кирирге кюрешгенин. Хы! *(Къуршбий киреди, къолунда къагъытлары, къаламы. Экзамен къагъытын Чонайгъа береди.)*

Чонай. Хазырмыса?

Къушбий. Хоуа.

Чонай. Аны уа кёрюрбюз. Тукъумунг кимляданды?

Къушбий. Бермезладан.

Чонай *(Къашларын тюйюп)*. Бермезладанмы?.. Хы, Бермезладан. Тукъум атынг доюн тюйюлдю, билиминг къалайды ансы.

Къушбий. Биринчи соруугъа жууап бераллыкъ тюйюлме.

Чонай. Сора не затха деп келгенсе?

Къушбий. Къыйын соруу тюшгенди.

Чонай. Сора экинчи соруугъа жууап бер.

Къушбий тынгылайды.

Чонай. Нек тынгылайса? Айт абери айталлыкъ эсенг.

Къушбий. Экинчи соруу да къыйынды.

Чонай. Сора сен мени кёрюргеми келгенсе бери?

Къушбий. Сиз кесигиз тынчыракъ соруула сорсагъыз эди.

Чонай. Хы. Телигеми санайса мени? Атанг къайда ишлейди?

Къушбий. Колхозда бухгалтерди.

Чонай *(терезени кёргюзте)*. Ол мындамыды шёндю?

Къушбий. Хоуа.

Къалакъбий киреди. Къушбийни да кёргюзте, Чонайны къулагъына шыбырдайды.

Чонай *(Къушбийге жарыкъ болуп)*. Билген этесе антым, алай иги айталмайса ансы. Бешге жеталмадынг. Тёрт салама. Ол да иги багъады. Ма, къагъытынгы.

Къушбий. Сау болугъуз!.. *(кетеди.)*

Чонай *(жарыкъ)*. Так, так... иш аман тюйюлдю, шуёхум! Жылыбыз, тирликли жыл болады, къарамай да. *(Жериндеи къобады, залгъа айланады)*. Энди уа бармыды институтха кирирге былай, иги хазырланып келген адам, ы?

Милиция кийимлери бла сахнаны артындан Таубий чыгъады.

Таубий. Барды, Чонай Гонаевич.

Чонай *(артха бурулады, милицияны кёрюп къоркъады, бети кетеди)*. Сен да экзамен бериргеми келгенсе?

Таубий. Угъай, энди экзаменни мен аллыкъма сизден.

Чонай *(залгъа)*. Оллахий, эшигим артындан ачылмазча жабылгъан болур дейме энди уа.

Жабыу

Экинчи сурат

Отоу. Жабыу ачылгъанда Чонай да, Къалакъбий да, Таубий да, Къушбий да стол артында олтуруп боладыла. Столда шешала, аш-суу.

Чонай *(стаканны къолуна алып)*. Тюз айтасыз. Бюгюн бу берекетли столну артында не жаны бла да таматалыкъ манга жетеди. Барыгъыздан да мен кёп жашагъанма. Алай мени бир кемчилигим барды. Тамата кёп сёлеширге керекди. Мен а кёп жаншагъанны сюймейме.

Ауазла. Охо, къайгъырмаз. Ол иги окъунады.

Чонай. Алай эсе, башлайыкъ жолдашла.

Ауазла. Башлайыкъ, башлайыкъ...

Чонай. Аперим, ант этдир, шешалагъа уа жугъутурланы марагъан уучуча къарайсыз. Алай ашыкъмагъыз. Айшат... Ой Айшат, къайда айланаса?..

Айшат киреди.

Айшат. Не этесе, Чонай?

Чонай. Олтур бизни бла.

Айшат. Къой-къой Чонай.

Чонай. Не къой-къойду ол? Биз жангы дунияда жашайбыз. Эски адетлени малтап озгъанбыз, алай тюйюлмюдю, мубарикле?

Ауазла. Алайды, алайды, алайды...

Чонай. Дауур этмегиз. Ётчю бери, Айшат. Ма былайгъа, сюйген эринги къатына чёгюп къаллыкъса, сёз да айтмай.

Айшат. Угъай, Чонай...

Чонай. Мен кёп жаншагъанны сюймеучюмю билесе, жарлы келинибиз. Олтур дейме да мен санга.

Айшат. Охо, ма былайчыкъгъа чёгейим да къалайым.

Чонай. Олтур алайгъа окъуна, олтур... Багъалы жолдашла, бюгюн биз Къонакъбийни юйюне болмагъанча уллу къууанчха жыйылгъанбыз! *(Къонакъбийни аркъасын-*

дан къагъады.) Кишиди бу, кишиди. Бюгюн туугъан эсенг да, кёп жылланы жаша. Айшат бла...

Къушбий. Бюгюн туумагъанды, эртте туугъанды Къонакъбий.

Чонай. Къушбий, таматаны аузуна чаба турма, ол адамсызлыкъды. Кезиуюнг жетсе, сёз берирме да, сёлеширсе. Алайды да, багъалы жолдашла, Къонакъбийни узакъ ёмюрю болур ючюн бу стаканланы тартып къояйыкъ. *(Чонай стаканны эрлай ичип, столгъа салады.)*

Къалакъбий. Чонай, Айшатны Къонакъбийден айырып къоймай, экисини саулугъу ючюн да бирге тартып къоярмек.

Чонай. Къалакъбий, дунияда кёп жаншагъан адамдан эриши бир киши да кёрюнмейди, антым. Жаншай турма да, къолунгдагъын къарнынга эт. Кимни саулугъу ючюн къачан, къалай ичерге керек болгъанын мен сенсиз да билеме. Алай тюйюлмюдю, мубарикле?

Столдагъыла. Алайды, алайды...

Чонай. Не заманда да, низамны сюйген адамма. Мардасын танып олтурмагъаннга тазир саллыкъма.

Таубий. Тюздю, Чонай.

Чонай. Таубий, тамата терс затны айтмаучуду. Хайда ауузланнган этигиз. Керексиз жаншагъандан эсе башыгъызгъа ол хайырды... Таубий, нек къуймай тураса стаканлагъа? Кёп ичерге бир заманда ёч бола турмагъыз. Мени айтыр акъылым олду сизге. Ич деп къысхан да этерле, алай мардадан оздура турмагъыз. Эй, бу шайтан суу аман затды. Адамны намысын итни намысындан да энишге тюшюрюп иеди, итым. Хы, стаканла толдуламы?.. Аперим, аперим!.. Багъалы жолдашла. Къушбийни барыбыз да эрттеден таныйбыз. Бек намыслы адамларыбыздан бириди. Анга сёз береме мен. Хайда, Къушбий, айталгъанынгы аяма. Бу юй санга кенг юй тюйюлдю. Не кёп алгъыш этсенг да эркинсе. Алай, буруннгу жыл Жалпакъбашланы Доллакъны къызын эрге бергенлеринде, дуния бла бир жаншап, халкъны башын аурутханынгы мен алыкъа унутмагъанма, антым. Шёндю да алай этип, бизни эрикдирме. Ангыладынгмы?.. Акъыллары къысха адамла боладыла кёп жаншаучула. Сен а, аллах айтса, уллу юйюрню тамата сыса. Заводда да бек иги ишлеген хапарынг барды. Газетге зат да жазыла тураса, аперим! Айт, хайда...

Къушбий. Бюгюн былайда, бу берекетни юсюнде...

Чонай. Малбермезланы Шохайча башлагъанса, кенгден тутдуруп. Ха-ха-ха. Билемисиз ол къалай этиучюдю? Кенгден къозгъай келиучюдю да, сора артда уа не айтырын унутуп къоюучуду. Аллай адамла бла олтургъан бек

къыйынды. Быллай жыйылгъан жерде къысха сёзден иги-си жокъду. Алай тюйюлмюдю, мубарикле?

Столдагъыла. Алайды, алайды...

Къушбий. Биз барыбыз да бюгюн бу юйге...

Чонай. Эсингдемиди, Къушбий, былтыр Жюнбермезланы Асланкъулну жашын аскерге ашыргъан заманда олтургъаныбыз?.. Хы, ол заманда сен къалай ариу сёзле айтханенг! Халкъ, басынып, санга тынгылай эдиле. Оллаха, сени ол сёзлеринг энтда да мени жюрегимден кетмегендиле. Аперим санга, Къушбий! Сёлеше билесе. Ариу сёз — дарман кибикди. Иги этесе, аперим санга!.. Тартайыкъ, жолдашла, Къушбий айтханла ючюн. *(Стаканны терк ичеди.)* Неге къарап турасыз, ичигиз. Къушбий, ич да олтургъан эт. Быллай жерде ёре сюелип кёп тургъан заранды.

Къушбий. Да мен алыкъа...

Чонай. Сёзню аз эт, ансы тазир салыргъа боллукъма. Кёп жаншама.

Къушбий имбашларын жыйыра олтурады.

Чонай. Ауузланнган этигиз, мубарикле. Ичген заманда иги ашагъан адам кеф болмаучуду, антым. Мен аны кёп жерде сынагъанма. Аллах, аллах... Айшат, не иги хычинле этгенсе! Оллахха, бармакъларыбызны да къапдырлыкъды асыры татыулудан.

Айшат. Ашагъыз, ашагъыз... сизге халалды.

Чонай *(уллу-уллу къабып ашайды)*. Быллай хычинле боллугъун билсем, юйден ашамай келмеймем. Тоюп келгенме да болалмайма... *(Таубий стаканлагъа аракъы къуяды.)* Хы, аперим!.. Ишинги бек айыпсыз толтуруп башлагъанса, Таубий. Аны ючюн энди сёзню санга береме. Бардыр, зауаллы кесинг! Сени кибик заманымда жаншаргъа мен да аман болмаучу эдим. Алай энди къартайгъанбыз. Сёзге усталыгъыбыз да азайгъанды. Хайда, сюелип турма да, айтырынгы айт. Биз бюгюн бери, Къонакъбий шуёхубузну юсю бла ашаргъа, ичерге, ойнаргъа, кюлюрге, бир бирге къууанчыбызны, жарсыуубузну да айтыргъа деп жыйылгъанбыз, алай тюйюлмюдю?..

Таубий. Алай алайды... болса да.

Чонай. Не болса да дейсе? Алайды! Бардыр, тап бардыр.

Таубий. Былайда бизни бла бирге Айшат...

Чонай *(ёрге къобуп)*. Аперим Таубий, иги айтханса, Айшатны саулугъу ючюн а ичерге керекбиз. Айтхан этедиле ансы, Кавказдача тиширыуну намысы жюрюген бир жер жокъду. Алыгъыз, жашла. *(Стаканын ичеди.)*

Таубий. Чонай, кечгинлик бер, мен алыкъа сёз айтмагъанма.

Чонай. Ой, къалай жаншакъчыса сен! Бюгечели бери мында сенден кёп сёлешген жокъду.

Таубий. Алгъыш этеригем...

Чонай. Къарайма да тазирге тюше тураса, жуугъум. Столда кёп дауур этгенлеге мен кечгинлик бермеучюме. Ич!.. Ала, Къонакъбий, сен а бир да бир шош олтураса, айтыр сёзлеринги хазырлай тура болурса, ансы. Сен юйню иесисе. Адетге кёре, санга сёз бек артда жетерикди. Аны биле болурса? Алай болгъанлыкъгъа, шёндю сёзге къатыша тур.

Къонакъбий. Да...

Чонай. Билеме, билеме... сен да не заманда да манга ушаш, аз сёлешиучю, сабыр адамса. Ненча жыл толду санга?

Къонакъбий. Эки жыйырма бла он эки.

Чонай. Аперим! Энди беш жылдан мени жетериксе. Хайт деген кезиуюнгдю, оллаха, Къонакъбий. Алыкъа уа кёп къой баш кемирирсе, антым! Хы... башха хапаргъа кетип, ишибизни унутуп тура ушайбыз да, Къонакъбий, кезиу сендеди. Кётюрт бу стаканланы бизге.

Къонакъбий. Бюгюн былайда кёп ахшы сёзле айтылып...

Чонай. Барыгъыз да биле болурсуз, харип, Къонакъбий больницада тёрт ай жатып чыкъгъанды. Барама, барама деп туруп, мен баралмай къалгъанма. Энди мындан ары алай этмек. Аллах айтса, бара турурбуз. Саусузну кёзюне бир кёрюнюп кетсенг окъуна ол аны унутмайды. Ма, Къонакъбий айтсын алай тюйюл эсе.

Къонакъбий. Алайды...

Чонай. Хы, кёрдюгюзмю, мен кесим аурумагъанлыкъгъа, аллай затланы уста билеме. *(Жеринден къобады.)* Къонакъбий аллах ауругъанынгы сууапха жазсын, мындан ары аурума, саулугъунг темирден къаты, терек бутакъдан бёкем болсун! Хайда, саулугъунгду, сен айтханла ючюн. Кётюрдюк, жашла! *(Ичеди.)*

Айшат *(кетерге деп жеринден къобады)*. Отда чоюн къайнай турады...

Чонай. Къайнама къой, бери тохта, Айшат. Энди столну артындан бизге бир-эки ариу сёзюнгю эшитдирмей туруп кетсенг, барыбызны да жюреклерибиз къыйналлыкъды. Алай тюйюлмюдю, мубарикле?

Столдагъыла. Алайды, алайды.

Чонай. Хы, кёремисе, Айшат, мен ёмюрде терс айтмаучума. Айтсам, кереклисин айтып къоюучума. Алчы ол рюмканы къолунга, айт бизге бир затла.

Айшат. Да мен не айтайым?..

Чонай. Къара анга! Айтыр зат азмыды? Келген аякъларыгъызгъа къор болайым де... Къуру да былай келе туруучу болугъуз де, аллах таматагъа да, къалгъанлагъа да иги саулукъ берсин де. Дунияда тынчлыкъ болсун деп да къош. Ол да игиди. Мамыр жашауну хатеринден жетип турабыз де быллай иги кюннге. Оллаха, алайды!.. Айшат, аны эслегенинги тюз этгенсе, жаша, мамырлыкъ ючюн, сора бизни саулугъубуз ючюн, алаймыды Айшат?

Айшат. Алайды.

Чонай. Ичдик... Бар, Айшат, энди чоюнунга. Къайнап отха тёпюлмесин. Оллахий, Къонакъбий, сен а барып тохтагъан эркексе. Туугъан кюнюнгю бир да ычхындырмайса. Белгилеп тураса. Иги этесе. Бизде ол адет жюрюмегенди. Башхаланы адетиди ол. Кесине хычин эте билмеген, элге бёрк эте эди дегенлей, бирле кеслерини адетлерин жюрюталмай, башхаланы адетлерин жюрютюрге кюрешедиле. Къонакъбий, сен аллайладан тюйюлсе, сен кеси адетлерибизни да билесе... *(Сагъатына къарай.)* Эй, заман не кёп кетгенди. Бошайыкъ, жашла, Къонакъбий бир-эки сёз айтсын да.

Къонакъбий. Мен барыгъызгъа да бек.

Чонай *(ачыуланып)*. Таубий, тохтатыгъыз ол къушмуш этгенигизни. Юйню таматасы Къонакъбий сёлеше тургъанын кёрмеймисиз? Сен, эки стакан уртлагъанма деп, бу тап столубузну бузаргъа тураса. Сёлеш, Къонакъбий, сёлеш.

Къонакъбий. Адамны жашаунда...

Чонай. Жолдашла, кёзбау этип айтхан сунмагъыз, ма бу Къонакъбий мени бек сюйген адамымды. Бу прораб болуп ишлегенли шахарыбызны ичи жангы юйледен толуп къалгъанды. Бир жол манга бир мешина цемент да берген эди, хакъсыз. Оллаха, мен аны ёмюрде да унутмам. Асыры халалдан быж-быж эте тургъан бир адамды Къонакъбий. Аны халаллыгъы ючюн деп ичмей къойсакъ, терс боллукъбуз. Хайдагъыз, Къонакъбийни халаллыгъы ючюн! *(Чонай ичеди. Олтургъанла дауур боладыла.)*

Таубий. Чонай, алыкъа Къонакъбий сёз айтмагъанды.

Чонай. Таубий, туралмаймыса жерингде? Сенича аузун жапмай жаншап тургъанны уа юйю къурусун кёрген. Бир къауум гаккыбашла, кёп жаншагъанны акъыллыдан

жаншагъан сунадыла. Акъылсыз адам болады жаншакъчы. Аны билип къоюгъуз, мубарикле.

Къушбий. Аны алгъын билмеучю эсек да, энди билдик, Чонай.

Айшат Кюмюшханны къолтугъундан тутуп киреди. Кюмюшханны къолунда гюлле.

Айшат *(Кюмюшханны стол артында олтургъанла бла таныщдыра)*. Мени подругам — Кюмюшхан!

Столдагъыла эрлай жерлеринден къобадыла. Чонай стол артындан терк чыгъып, Кюмюшханны аллына барып, къолун тутады.

Чонай. Учуп келип, чорбат башына къоннган кёк кёгюрчюнчюк кибик, къайдан келдинг? Олл-о-о-ох, хур къызы кибиксе, антым!.. Келчи бери...

Кюмюшхан. Падажди... Мен Къонакъбийни бир поздравить этейим.

Чонай. Эт, жанчыгъым, эт. *(Къолтугъундан тутуп, Кюмюшханны Къонакъбийни къатына элтеди.)*

Кюмюшхан *(Къонакъбийни къолун тутуп)*. День рождениянг бла поздравляю клянус! *(Гюллени береди.)*

Чонай. Аперим, Кюмюшчюк, аперим! Адетинг да ариу, кесинг а андан да ариу. Къонакъбий, сен арлакъгъа турчу, Кюмюшхан мени къатымда олтурсун.

Айшат. Чонай, къой, къой... Кюмюшхан бери былайда, жашырыкъ адамла бла олтурсун.

Чонай. Хы, ол а не дегенингди, Айшат? Мен мында намысым бла таматама ансы, жыл саным бла тамата тюйюлме. Былайда олтургъанла менден эсе кёбюрек жашагъандыла... Кюмюшчюк, олтурчу былайчыкъгъа. Хы, ма алай... Нечик иги болду келгенинг. Танышып къояйыкъ... Мени атым Чонайды.

Кюмюшхан *(кюлюп)*. Мен таныйма сени.

Чонай. Хо бир да?! Къайдан таныйса?

Кюмюшхан. Мындан несколько жыл алгъа институтха поступать этгенимде...

Чонай. Тохта, тохта, тохта!.. Мени да эсиме тюше тураса, антым! Къынгырбашева тюйюлмюсе сен?

Кюмюшхан. Олма.

Чонай. Къара, къара, къара! Беш салгъан ушай эдим да мен санга?

Кюмюшхан. Салгъаненг, клянус.

Чонай. Ай ол заманда былай ариу болгъанынгы эслемеген эдим ансы, алты окъуна салырем, антым! Бошагъанмыса институтну уа?

Кюмюшхан. Нет.

Чонай. Нек?

Кюмюшхан. Бир противный устазла бар эдиле да, учится эталмайса деп, къыстап ийгендиле.

Чонай. Ой, къалай аман болгъанды!

Кюмюшхан. Сени да выгнать этген эдиле да ол жыл окъуна институтдан.

Чонай. Угъай, жанчыгъым, мен андан кесим кетгенем. Аман адамла кёп эдиле да, ала бла жарашалмай.

Кюмюшхан. Интересна, клянус. Манга уа бек уллу адам сказать этген эди...

Чонай. Ол хапарны къойчу, Кюмюшчюгюм. Бу къууанчлы столну артында...

Кюмюшхан *(кюлюп)*. Мен сени ангыладым. Шёндю уа къайда работать этесе?

Чонай. Школда.... Завуч.

Кюмюшхан. А почему не директор?

Чонай. Къысып турадыла директор бол деп. Алай кесим унамай турама.

Кюмюшхан. Сейирди, клянус.

Чонай. Сен а?.. Соргъанны айыбы жокъду, эрге зат баргъанмыса?

Кюмюшхан *(майрышып)*. Пока бармагъанма.

Чонай. Оллахий, Кюмюшчюгюм, жюрегими жарытдынг. Сен келгинчи сёзге да къатышмай, ашаялгъан да этмей, мудах болуп тура эдим да, энди уа учуп кетерге да хызырма, сёзге да, ичгиге да, ашхада ачдынг кёлюмю. Сени саулугъунг ючюн, топпанчыгъым!

Кюмюшхан. Мен да сени здоровьянг ючюн!

Экиси да стаканланы къагъышдырып ичедиле. Таубий Кюмюшханнга закуска узатады. Чонай аны жаратмайды.

Чонай *(Таубийге хыны)*. Бозанг болмагъан жерге къалагъынгы сугъа турма, Таубий. *(Кюмюшханнга Таубий узатхан закусканы алыргъа къоймай, кеси къармашады.)* Бу татлы къабынчыкъны къабаргъа бюгечели бери кёзюм къыймай тура эдим. Къолумдан алып, ол ариу ауузчугъунга тумалатып къойчу муну, Кюмюшчюгюм.

Кюмюшхан. Къалай иги джентльменсе сен, клянус.

Чонай *(уллу кёллю)*. Да биз энди тукъум адамы. Эй, мубарикле, не шош болуп турасыз? Ойнаргъа, кюлюрге да керекди. Кюмюшхан бизге бир жыр жырлап берсе къалай болур эди дейсиз?

Стол артындагъыла: «Аламат... аламат боллукъду...» — деп, дауур этедиле.

Кюмюшхан. Мен... мен... *(Жётел эте.)* Тамагъым да простудить этип турады.

Чонай. Къайгъырмаз, жанчыгъым. Сени тамагъынгдан чыкъгъан жыр бизге Белинскийни ол айтхылыкъ симфониясындан эсе ариу эшитилликди.

Кюмюшхан. Как?.. Белинский? Разве ол композиторму болгъанды?

Чонай. Пах, ичип тургъанлай жангылгъан этгенме... Достоевский деригем.

Кюмюшхан. Ол а андан да интересна.

Къушбий. Достоевский — жазыучуду, Чонай.

Чонай. Жеринге олтур, Къушбий. Андан санга жетген жокъду. Кюмюшханнга мешайт этмегиз.

Айшат. Жырлачы, Кюмюшхан. Барыбыз да тилейбиз.

Кюмюшхан. Энди барыгъыз да просить этгенден сора... *(жырлайды.)*

Я люблю тебя, ты любишь меня,
Ой, спрашу, сорайым.
Два чёрные брови, брови, балачыкъ,
Жанынга къурман болайым.

Чонай *(эжиу эте)*. Жанынга къурман болайым...

Кюмюшхан.

Высокий гора, под горой речка,
Кём-кёк шууулдап барады.
Когда вижу тебя, балачыкъ,
Жюрегим дууулдап, жанады...

Чонай *(жюрегинден тутуп)*. Ой, ой, дууулдап жанады...

Кюмюшхан.

Черноволосы, белое лицо,
Ууртларынг — къып-къызыл марако,
Мени жюрегим къыйналмай не этсин,
Ты уезжаешь далеко-о-о!

Чонай. Мен сени къатынгда турлукъма-а-а...

Кюмюшхан.

Зелёный сад, в саду хорошо,
Ары ветерок жетеди.
Сен къатыма жууукълашсанг, бала,
Жюрегим дып-дып этеди-и-и-и...

Чонай. Ай-хай, къаты дып-дып этеди-и-и-и...

Кюмюшхан. Кезиую. Чонай, санга барады.

Чонай. Ой, аперим Кюмюшчюгюм! Къонгуроу зынгырдагъанлай, ариу ауазынг санларымы къаушалтды. Бу къаушалып тургъанымлай, сени бла бир тепсеригем, Айшат, музыка! *(Музыка согъулады. Таубий эрлай ортагъа чыгъып, Кюмюшханны тепсерге чакъырады. Чонай аны кёкюрегинден тюртюп, артха къыстайды.)*

Чонай *(Таубийге)*. Бар ары! Къарс ур. Санга жетгени олду.

Чонай бла Кюмюшхан тюз тепсеую тепсей кетедиле да, ахырында уа силкинишип тебирейдиле.

Жабыу

Ючюнчю сурат

Сахнада школну директорну кабинети. Жабыу ачылгъанда, ол бош болады. Къонгуроу къагъылады, переменагъа чыкъгъан сабийлени жыгъал-мугъул тауушлары эшитиледиле. Къолтугъунда да китаплары, тефтерлери бла, жарыкъ ышара, кабинетге Къонакъбий кireди. Жерине олтурады. Бу кезиуде, кюле-кюле, ары Чонай да киреди.

Чонай. Темир Къанатович, оллахий, сен бизни школгъа директор болуп келгенли, аркъабызгъа кюн тийгенча болгъанбыз. Устазла асыры къууанггандан, аякъ тюплеринде чёп сынмай айланадыла, антым. Алгъыннгы директорубуз пох адам эди. Аны аманлыгъын айтып башласам, сау жылгъа да тауусмам...

Къонакъбий. Къой, къой аны, Чонай Гонаевич, ол манга керекли хапар тюйюлдю. Сен андан эсе сегизинчи классда окъуу да, низам да иги болмагъаныны сылтаууп ангылатчы манга. Сен мында эрттеден ишлейсе. Хапаргъа кёре, былтыр ол сени класынг болгъанды...

Чонай. Ол барысы да алгъыннгы директорубузну хатасыды, Темир Къанатович. Ол историяны окъутуучу эди. Сабийлени жагъынларын тутдуруп, бузуп кетгенди ол. Аллай педагогну мен школдан бек кенг тутарем...

Къонакъбий. Сен аны къой, Чонай. Сегизинчи классда халны тюзетир ючюн не этерге керекбиз? Сен школну окъуу бёлюмюню таматасыса... завуч.

Чонай. Ол классда халны тюзетир ючюн биз алгъыннгы директорну этип кетген аманлыкъларын ачыкъларгъа керекбиз, Темир Къанатович. Алайсыз...

Къонакъбий. Терсликни алгъыннгы директоргъа жюклегенни къой, Чонай. Сен мында завуч болуп он эки жыл ишлейсе.

Чонай. Алайды.

Къонакъбий. Алай эсе, къуру алгъыннгы директор терс тюйюлдю.

Чонай. Аны аллында болгъан директор а? Дагъыда аны аллында да болгъанды бир директор. Дагъыда...

Къонакъбий. Сора ала терсдиле, ы?

Чонай. Аны айтып кюрешеме да мен санга, Темир Къанатович! Алгъыннгы директорла этип кетген терсликлени тюзетирге керекбиз бек алгъа. Аланы педагогика ишден ангылаулары бек аз болгъанды. Аланы хатасындан бизни школубуз районда бек артха къалып келгенди окъуу бла да, низам жаны бла да. Аланы хатасындан...

Къонакъбий. Къойдукъ ол хапарны, Чонай.

Чонай. Ахшы, Темир Къанатович, ахшы. Къойдукъ аны... Ы-ы-ы... ол инспектор кибик нек келген эди?

Къонакъбий. Бош, бош... *(Сагъышлы.)* Ким эсе да, мени юсюмден аноним къагъыт жазгъанды районогъа.

Чонай. Астофирулла, ол а сёз да хапар! Не деп жазады сени юсюнгден а? Сен мында ишлеп башлагъанлы алай кёп да болмайды да.

Къонакъбий. Бош, бош, Чонай, жарсыма.

Чонай Къара анга! Жарсымай а, юйюнге, быллай адепсиз ишге. Аны ким жазгъан эсе да табаргъа керекди. Коллективде аллай бир осал адам болса, алмагъа кирген къуртча, болгъанны чиритип, халек этип къоюучуду.

Къонакъбий. Къой, Чонай, къайгъылы зат жокъду. Андан эсе ишибизни бардырайыкъ. Школубузну атын айтдырайыкъ.

Чонай. Бош уллу кёллю боласа, Темир Къанатович. Арабызда аманлыкъчыны табып, аны мындан думп этгинчи, бизни ишибиз иги жанына барлыкъ тюйюлдю. *(Директоргъа жуукъ къысылып, шыбырдайды.)* Мында пох адамла кёпдюле. Мен шёндю окъуна биреуленнге ишекли болуп турама.

Къонакъбий. Кимге?

Чонай. Таубийге.

Таубий киреди.

Таубий. Темир Къанатович, сиз угъай демей эсегиз, Адил Адилович да, мен да тюшден ингирге бешинчи, алтынчы классланы окъуучуларын шахаргъа экскурсиягъа элтир акъылыбыз бар эди.

Къонакъбий. Бек ахшы этериксиз. Элтигиз.

Таубий. Ахшы сора. *(Кетеди.)*

Чонай. Кёрдюнгмю, Темир Къанатович, сагъынганны башы босагъа тюбюнде дегенлей... Аны бет халин эследингми? Ол бери сабийлеге жаны ауруп кирмегенди шёндю. Не болуп тура эсе да, бир кёрейим деп келгенлигиди ансы. Биягъында ол инспектор сенден чыкъгъандан сора, Таубий аны бла къуш-муш эте тургъанын кёргенме мен... Дагъыда биреуленнге ишекли болама...

Къонакъбий. Къой, Чонай... Мен айтама санга, алай къаугъа этерча жукъ да жокъду. Анонимщикле кир адамла болуучудула. Мен аллай адамланы атларын эшитирге да сюймейме.

Чонай. Мен да тюз кесинг кибикме ол жаны бла. Бизни алгъынгы директорубуз иш а жазгъан болурму, санга жерин къызгъаныр?

Къонакъбий. Ким билсин. Алай мен аны жеринден къыстамагъанма. Бери сюйюп да келмегенме мен.

Къонгуроу къагъылады.

Къонакъбий. Сени дерсинг бармыды, Чонай?

Чонай. Хоу.

Къонакъбий. Бар сора.

Чонай жёбелеп чыгъады. Кезибан кireди.

Кезибан. Темир Къанатович, мен школдан кетген этеме. Ма заявлениям да.

Къонакъбий. Нек?

Кезибан. Чонай къоймайды. *(Жилямсырап.)* Къарыусузса, окъуталмайса, юйреталмайса деп.

Къонакъбий. Алыкъа мени андан хапарым жокъду.

Кезибан. Нек илинген эсе да манга бир да билмейме. Жанымдан тойдургъанды. Болгъанны, болмагъанны да айтып, къаллай бир айыплы этип барады ол мени!

Къонакъбий. Сен кетерге ашыкъма. Чонай терс эсе, мен билирме.

Кезибан. Окъуучуланы къатында окъуна ол мени ненча кере уялтханды, бир тюрлю терслигим болмай тургъанлай.

Къонакъбий. Мен сёлеширме аны бла. Заявлениянгы шёндю артха ала тур.

Кезибан заявлениясын да алып олтургъан жеринден къопханлай, Чонай кireди. Кезибан кетеди.

Чонай *(Кезибанны ызындан къарай, директоргъа)*. Бу да бек къуртха къатынды. Алгъыннгы директорну тёгерегинде тепсеп туруучу эди да, энди ол кетгенли, кимден ачыуун алыргъа билмей айланады. Мен, ол анонимканы юсюнде мынга да ишекли болама...

Къолтугъунда да папкасы бла Къушбий киреди.

Къушбий. Салам-алейкум.

Къонакъбий. Алейкум-салам.

Къушбий. Мен Министерстводанма, инспектор...

Чонай. О-о, салам-алейкум, салам-алейкум, сау кел! Олтур! Жангы инспектор болурса ансы, мен таныргъа керек эдим.

Къушбий. Хоу, кёп болмай ишлеп башлагъанма.

Чонай. Игиди, игиди... Огъурлу кюнде башла ишинги да! Олтур, олтургъан эт.

Къушбий *(Чонайгъа)*. Школну директору сенмисе?

Чонай. Угъай... Мен завучма. Директорубуз буду... Темир Къанатович.

Къушбий *(Къонакъбийге)*. Алай эсе, мени санга жумушум барды.

Чонай *(Къушбийге)*. Мен керек боллукъ тюйюл эсем...

Къушбий. Угъай, керек тюйюлсе.

Чонай. Ахшы сора... *(Кетеди.)*

Къушбий *(папкасын ачып, андан тетрадь къагъытны чыгъарады)*. Темир Къанатович, сени юсюнгден Министерстводан къагъыт келгенди.

Къонакъбий. Не деп эди да?!

Къушбий. Иги зат айтылмайды, керти эсе. Жазгъан адам тукъум атын кёргюзтмегенди. «Устазла» деп къойгъанды тюбюнде.

Къонакъбий *(къайгъылыды, бети тюрленипди)*. Жыйырма бла он жыл болуп барады мен школда ишлегенли. Бир да быллай зат а болмагъан эди бу жолгъа дери.

Къушбий. Мында кёпден берими ишлейсе?

Къонакъбий. Угъай. Быйыл ишлеп башлагъанма. Къоймай ийгендиле бери ансы, бир да ыразы болуп а келмегенме.

Къушбий. Къайсы школда ишлеуценг алгъын?

Къонакъбий. Туугъан элимде — Состар-ташда.

Къушбий. Директорму болгъаненг анда да?

Къонакъбий. Хоу.

Къушбий. Урушда къалайлада болгъанса?

Къонакъбий *(сагъышланып)*. Да аз жерде болмагъанма... Сталинграддан Берлиннге дери жетгенме.

Къушбий. Немецлилеге пленнге тюшгенмисе?

Къонакъбий. Хоу, аллай иш да болгъанды.

Къушбий. Бу къагъытда да аны юсюнден жазылады. *(Къагъытны окъуй.)* «Немецлилеге пленнге берилип, душманнга къуллукъ этип тургъан адамны бюгюнлюкде, келтирип, бизге директор этгендиле. Къайда тюзлюк..?»

Къонакъбий *(башын булгъай)*. Хы... Тютюнюнг бармыды сени?

Къушбий. Хоу... ма.

Къонакъбий. Жыйырма жыл бола эди муну къойгъаныма.

Къушбий. Сора уа нек ичесе?

Къонакъбий. Билмейме, ичеригим келди нек эсе да.

Къушбий. Пленде кёпмю тургъанса?

Къонакъбий. Эки ай чакълы бир... Жаралы болуп тюшген эдим мен немецлилени къолларына... *(Сагъышланады.)*

Къушбий. Сора уа?

Къонакъбий. Эки айдан сора бир оруслу нёгерим да, мен да концлагерден къачхан эдик. Ол да сау-саламат Москвада жашап турады. Полковник кеси да.

Къушбий. Партиягъа уа урушну кезиуюндеми киргенсе?

Къонакъбий. Хоу. Къыркъ ючюнчю жылда.

Къушбий *(къагъытны папкасына салып)*. Муну ким жазгъан эсе да, санга тюз кёзден къарагъан адам тюйюлдю.

Къонакъбий. Болур, болур.

Пауза.

Къушбий *(жазыу эте)*. Мында ишлеп башлагъанлы адам бла иш сёз болгъанмысыз?

Къонакъбий. Угъай.

Чонай киреди.

Чонай. Кечгинлик. Сёзюгюзню бошагъан сунуп кирдим.

Артха кетип тебирейди.

Къушбий. Кел, кел. Сен бизге чырмау этмейсе.

Чонай. Охо, алай эсе. *(Къушбийни къаршы аллында шинтикге олтурады.)*

Къушбий. Не ишлейсиз сиз а? Тынчмысыз?

Чонай. Хайт деп, антым, хайт деп. Жангы директорубузну башчылыгъы бла школубузну атын игиге айтдырыр муратыбыз барды.

Къушбий. Аперим, аперим.

Къонакъбий. *(Чонайгъа)*. Энтда да анонимка жазылгъанды... Мени юсюмден.

Чонай *(сейирден ёле)*. Кертими айтаса?!

Къонакъбий. Да ма, инспектор аны тинте келгенди.

Чонай. *(Къушбийге)*. Ким эсе да, бизде дунияда болмагъанча бир осал адам барды.

Къушбий. Болур, болур... Темир Къанатович, сени къатынынг бармыды?

Къонакъбий. Барды?

Къушбий. Къайдады?

Къонакъбий. Состар-Ташда.

Къушбий. Сен мында, ол анда?

Къонакъбий. Юй мажаралмай турама ансы, бюгюн окъуна кёчюрлюгем юйюрюмю бери.

Къушбий. Бу къагытда уа сен къатынынгы къоюп, сабийлеринги атып кетгенсе деп жазадыла.

Чонай. Астофирулла! Ким болур ол бетсиз?

Къонакъбий. Ким эсе да, билмей, ётюрюкню жазып ийгенди.

Къушбий. Ийнанама... ийнанама... Ким эсе да барды арагъызда.

Чонай. Темир Къанатович, сен къалай сюйсенг алай эт, мен а ким эсе да аны тапмай къоярыкъ тюйюлме. Алгъыннгы анонимка да битеу элге хапар болуп, уялып айланабыз.

Къушбий *(сейирсинип)*. Элге уа ким хапар этгенди аны?

Къонакъбий. Мен да аны сейирин этеме. Манга элде адамла къынгыр къарап окъуна башлагъандыла. Санымда окъ тиймеген сау жерим болмай къайтханма мен урушдан...

Къушбий. Жюрегинг къыйналмасын, Темир Къанатович. Элге да, ким эсе да, ол жазгъан адам жайгъан болур. Завуч тюз айтады, ким эсе да аны табаргъа кюрешигиз.

Чонай *(Къонакъбийге)*. Хы, кёрдюнгмю, мен айта эдим да санга ким эсе да аны табаргъа керекди деп. Ол табылгъынчы бирибизге да тынчлыкъ боллукъ тюйюлдю. Барыбызны да аман бетли этерикди.

Къушбий. Хайда, сау къалыгъыз...

Чонай. Угъай, юйге къайтармай жиберлик тюйюлме.

Къушбий. Сау бол, Чонай Гонаевич, тюзюн айтсам, заманым жокъду.

Чонай. Эшитирге да сюймейме. Ёретинлей чыгъып кетерик эсенг да, жашагъан юйюмю бир кёре кет. Кел.

Къушбий. Къоярыкъ тюйюлсе, тейри...

Чонай. Темир Къанатович, кел сен да.

Къонакъбий. Угъай, сау бол. Мени дерсим барды. Къонагъыбызны сыйласанг болады.

Чонай. Аны уа несин айтдыраса. Кетдик...

Чонай да Къушбий да кетедиле.

Къонакъбий *(ачыу этеди, сагъышлыды)*. Тейри, бу уа ишден тюйюлдю. Ким эсе да мени аман бетли этерге айланады. Ким болур, арабий? Кимге хата этгенме мен?.. Бир да билмейме...

Сахна къарангы болуп, жарыйды. Къонакъбий кабинетде ары бла бери шош-атлай айланады. Чонай киреди.

Чонай. Анонимщикни излеп башлайыкъ, Темир Къанатович. Мында устазланы ичинде бирине ышанырча тюйюлдю. Барысы да тилчиле, зарчыла...

Къонакъбий. Ким болур дейсе сен?

Чонай. Табанов... Ы-ы, угъай, Мадина... Ол тюйюл эсе уа Къабанов... Тохта, тохта.... Миналдан иш а болурму? Ол аман жууаш-жууаш айланады. Аллай адам...

Къонакъбий. Угъай, Чонай. Миналдан болургъа амалы жокъду. Ол, институтну жангыдан бошап келген жаш тиширыу, аллай аманлыкъланы билген окъуна эте болмаз. Бу ким эсе да, мени былайдан кетерими кюсеп айланнган адамды. Кимди ол? Мен устазларыбыздан бирине да ишекли боллугъум келмейди.

Чонай. Сора уа кимге ишекли болайыкъ? Алгъынгы директоргъамы?

Къонакъбий. Мен аны таныгъан этеме. Ол да аллай адам болур деп айталлыкъ тюйюлме.

Чонай. Э-э, Темир Къанатович, адамны бети бла ичи бир кибик болмайды.

Къонакъбий. Ол да кертиди. Билмейме, Чонай Гонаевич, билмейме не этерге да.

Чонай. Сен къоркъма. Мен табарма аны ким эсе да. Жерни тюбюнде болса да чыгъарырма, антым. *(Кетеди.)*

Къонакъбий кабинетинде сагъышлы олтурады. Къалакъбий, Таубий, Айшат, Кезибан киредиле.

Къалакъбий. Темир Къанатович, биз уялып жерге кирлик болуп айланабыз сенден ол аноним письмолагъа «устазла» деп къол салынганына. Ийнанмагъыз бизден бирибиз да ол ишге къатышмагъанбыз.

Къонакъбий. Билеме мен сизни ол ишге къатышмагъаныгъызны.

Айшат. Ахырысы, ол адам табылып, аны бетине бир къарасам эди, не тукъум эсе да...

Кезибан. Аны бетими бар сунаса, ол ким эсе да.

Таубий. Элни адамларындан да уялабыз. «Аноним-щикле кёреме сиз барыгъыз да»,— деп, алай айтып тохтайды хар тюбеген...

Къонгуроу къагъылады.

Къонакъбий. Барыгъыз дерслеригизге. Кёлюгюзге зат да келмесин, мен сизни биригизге да ишекли тюйюлме.

Устазла кетедиле. Къонакъбий кеси жангыз, сагъышлы къалады. Биягъы къолтугъунда да папкасы бла Къушибий киреди. Къонакъбийни аузу ачылып къалады.

Къушбий. Салам-алейкум, Темир Къанатович.

Къонакъбий. А-а-а-алейкум-салам... Э-э-энтдадамы?..

Къушбий. Хоу.

Къонакъбий *(санлары тюшюп, жерине чёгеди)*. Энди уа неле жазады?

Къушбий. Сизде Миналдан Ахматовна деп устаз бармыды?

Къонакъбий. Барды... Олмуду жазып айланнган?

Къушбий *(папкасындан къагъытны чыгъарып)*. Угъай.

Къонакъбий. Сора уа?

Къушбий. Сен аны алдап айланаса дейди... Ма, окъу. Манга да тырман этеди, келип директоргъа тюбеп кетип къалгъанды деп.

Къонакъбий *(къагъытны окъуп, башын чайкъайды)*. Бу ким эсе да, мен мындан кетгинчи тынчайырыкъ тюйюлдю.

Къушбий. Сора кетергеми айтаса?

Къонакъбий. Кетмесем да аман бетли этерикди.

Къушбий. Эсингде болсун, сен кетсенг, бу хапарланы барысын да халкъ керти сунуп къоярыкъды.

Къонакъбий. Сора не этейим? Тышына чыгъаргъа уялама, оллахий.

Къушбий. Анонимщикни табаргъа керекди. Ишекли болгъан адамынг иш бармыды?

Чонай киреди.

Чонай. Салам-алейкум, багъалы инспектор. Энди уа не зат?

Къушбий. Да биягъы анонимка.

Чонай. Ала, не этсин адам бу ишге?!

Къушбий. Этеригигиз олду — тапхан этигиз анонимщикни.

Чонай. Мен бек къаты къарап айланама. Табарма деп ышанама.

Къушбий. Тапсагъыз, манга билдирирсиз. Сау къалыгъыз.

Чонай. Ашырайым... Мен ашырайым...

Къушбий да, Чонай да кетедиле.

Къонакъбий *(сагъышлы)*. Тейри, былай бла уа иш бирлыкъ тюйюлдю.

Жилямсырап, Айшат киреди.

Айшат. Не хапарды энди бу уа, Темир Къанатович..? Уялып, бюгюн классха кючден киргенме. Кетген этеме мен...

Къонакъбий. Угъай, Миналдан Ахматовна, кетген бла иш боллукъ тюйюлдю. Бизни юсюбюзге кир сууну кьуюп айланнган адамны табаргъа керекбиз.

Айшат. Чонайдан башха киши да тюйюлдю аны этип айланнган. Сени аллынгда директор кетгенден сора, Чонай аны орнуна киреме деп бармагъан жери къалмай айланнганды. Сора сен келип къалдынг.

Къонакъбий. Ангылагъанма, Миналдан Ахматовна, ангылагъанма. Бар, ...дерслеринге бар.

Айшат кетеди. Хыбырдап, Чонай киреди.

Чонай. Къалай табайыкъ ол итни, ы?

Къонакъбий. Табылгъанды... ол ит.

Чонай *(аузу ачылып къалады)*. Кимди ол? Айтчы манга! Барып мен аны бойнундан эки къолум бла кесим буайым.

Къонакъбий *(олтургъан жеринден къобуп)*. Болтьанды, Чонай, тюлкюленнгенинг...

Чонай *(залгъа)*. Бу жол да онгмадым.

Жабыу

Тёртюнчю сурат

Сахна экиге юлешиниди. Бир жаны кабинет, экинчи жаны — приёмный. Жабыу ачылгъанда, Къушбий кабинетде стол артында олтуруп, къагытлагъа къарай болады. Приёмныйде уа Айшат машинка бла жазыу эте олтурады. Къолтукъ тюбюнде да папкасы бла, акъырын атлай, Чонай киреди.

Чонай *(Айшатха)*. Кюнюнг ахшы болсун!

Айшат. Сау бол.

Чонай. Кесиндемиди директор?

Айшат. Хау.

Чонай. Адамы бармыды?

Айшат. Жокъду.

Чонай. Ахшы, сора...

Чонай кабинетге жёбелеп киреди. Къушбийни аллына барып, тёртгуппуш болуп, энишге ийиледи.

Къушбий. Сау бол, Чонай, сау бол былай хурмет этгенинг ючюн. Аркъа жилигинги сындыраса, алай бек ийиле турма.

Чонай *(ёрге кётюрюле)*. Сени аллынгда битеу санларымы ууатып къойсам да угъайым жокъду, багъалы директор!

Къушбий. *(ышарып)*. Сау бол. Иги адам кёрюнесе.

Чонай. Аллахха шукур... Мен чексиз насыплыма бюгюн!

Къушбий. Пах! Не къууанчынг барды аллай бир? Айт, алгъышлайым мен да сени.

Чонай *(дагъыда энишге ийилип)*. Санга къууанама, хурметли директор. Насыплыма мен.

Къушбий. Ангыламайма, Чонай, мен сени.

Чонай. Къалай ангыламайса?.. Мен бу базада ишлетен жылларымы ичинде сенден мажал директор тюшмегенди бери. Он эки директорну алышындыргъанма мен. Ала барысы да тууарла эдиле сени къатынгда.

Къушбий. Тохта, тохта, Чонай. Мени аладан иги болгъанымы сен къайдан билесе? Мен мында ишлегенли алай кёп да болмайды да...

Чонай. Билеме, жолдаш директор. Сыфатынг айтып турады. Келбетинг огъурлуду. Кёзлеринг акъылдан толу. Мангылайынг жумушакъ...

Къушбий. Айтма алай, Чонай.

Чонай. Нек айтмайма! Мен ачыкъ адамма. Жюрегимден айтама. Билген затымы. Кёремисе, сен бу стол артына къалай тап жарашаса! Тфу, машаллах! Ма директор десенг! Битеу чархынг ушайды сени директоргъа. Сен чынтты директорса!..

Къушбий. Чонай, сау бол. Алай асыры...

Чонай. Угъай, угъай... Аузума чапма. Мен кертисин айтама. Кёзбаучу адам тюйюлме мен.

Къушбий. Ахшы, Чонай, не жумушунг барды?

Чонай *(папкасын ачып, Къушбийни аллына салады)*. Мен кадрла бёлюмню таматасы болгъаным себепли, сени бизде ишлеген адамла бла шагъырей этерге сюеме.

Къушбий. Ол а игиди.

Чонай. Айхай игиди. Мен да аны билип келгенме. *(Списокну бармагъы бла кёргюзте.)* Башындан башлайыкъ. Сени заместителингден. Мирзахановдан... Айтып къояйым, андан кесинги кенг тут.

Къушбий. Нек?

Чонай. Бек аман адамды. Хар директоргъа уру къазып айланнганды. Санга этериги да алайды.

Къушбий. Ыхы. Сау бол, Чонай, аны билдиргенинг ючюн.

Чонай. Тохта алыкъа. Ма бу... Къалабаев. Мындан да кесинги сакъла. Ич сёзюнгю арталлы да айтма анга. Зар адамды. Тили уа шынтагы халыча узунду. Къайры да жетип къалады.

Къушбий. Хы! Манга уа ол бек иги инженерди деген эдиле да.

Чонай. Ийнанма, бир кишиге да инанма. Алай айтханла санга шагъырей жаулукъ этедиле. Сени абындырыргъа кюрешедиле. Ма бу уа Айжыякъ... парторганизацияны секретары. Базада бек барып тохтагъан осал адамладан бириди. Не аз да тасхангы билгенлей, горкомгъа чабар. Жыйылыу болса, директорса деп къарамаз, болгъанны юсюнге тёгер. Ол мында кёп адамны кюйдюргенди. Тиширыу болуп, аллай къылыкъсыз адамгъа кёз ачмагъанма мен.

Къушбий *(башын булгъай)*. Пай-пай-пай...

Чонай. Ма бу уа Сабан улу... ит адам! Кеси бригадирди. Къуру да къулукъчула бла даулашхандан сора, иши болмаучуду. Сора ары-бери тарыгъыула жазыучуду. Бу уа Фатима... Мындан да бек кенгде тур. Бетинге къарап ариу

айтыр, жойкъулланыр... ол угъай эсенг а... *(директорну къулагъына шыбырдады.)*

Къушбий. Хо бир да?!

Чонай. Мен сенден бир затны да жашырмай айтама. Мен санга игиликни излеп айтама. Фатиматны жойкъулланнганына кесинги алдатсанг, эшигинг жабылыр, хурметли директор. Бу уа Хоразланы Баракъ... Ичгичи. Бу экиси уа Шамгъун бла Тамгъун уручула. Топайдыла складланы...

Къушбий. Да милиция къалай тутмай турады аланы?

Чонай. Къайры тутады! Ала урлагъан затларын милиция бла эки этедиле сора уа.

Къушбий. Хы!

Чонай. Ма была уа...

Къушбий. Тохта, Чонай, сора бу комбинатда бир ахшы адам жокъмуду?

Чонай *(кесин кёргюзте)*. Бир-эки адам барбыз. Къалгъанлары барысы да аллах ургъанла. Санга бек къыйын боллукъду быллай осал коллективде ишлеген. Алай сен къоркъма. Мен къатынгдама. Онг къолунг мен боллукъма сени. Керек заманда жанынгда сюелирме.

Къушбий. Сау бол, Чонай, сау бол. Иги этдинг эсгертгенниги.

Чонай. Мен алыкъа санга кёп затны эсгерте турурма. Сау къал... *(Папкасын къолтукъ тюбюне уруп, директорну аллында биягъы тёртгуппуш болуп, кабинетден арты бла чыгъады.)*

Къушбий кабинетде сагъышлы олтуруп къалады. Музыка согъулады. Сцена къарангы болуп, алай жарыйды. Къушбий кабинетде болады. Ачылулуду. Ары-бери айланады. Телефон зынгырдайды.

Къушбий *(телефон бла)*. Да... А-а, алейкум-салам, Марат Таулуевич... *(Пауза.)* Бир да билмейме, толтурал майбыз планны, Марат Таулуевич... Къалай эсе да, бу коллектив бузулгъан коллективди. Угъай, угъай, сылтаугъа деп айтмайма мен аны. Охо!.. Ало, ало... *(Мудах болуп.)* Атды да къойду телефонну чолпусун министр. Къуллукъгъа киреме деп, башыммы отха сугъуп къойгъан ушайма да.

Энишге ийилип, кабинетге Чонай киреди.

Чонай. Кюнюнг ахшы болсун, хурметли директор.

Къушбий. Сау бол, Чонай.

Чонай *(директорну къатына келип, къашына узалды)*. Тохта, тохта... Бу узун тюк бери чюелип, ушамай турады. Мен аны бусагъат юзюп алайым...

Къушбий. Ой, не бек ачытдынг!

Чонай. Тохтачы, башынгда да бир акъ тюкчюк барды... Къара тюклени ичинде ушамайды ол.

Къушбий. Къой, къой, Чонай...

Чонай. Угъай, къоярыкъ тюйюлме. *(Къушбийни башындан тюкню да юзюп алады.)* Хы, ма кёремисе муну. Хуржунума салайым да, тышында атарма, кяфырны.

Къушбий. Озгъан айда планыбызны толтурмагъаныбыз ючюн...

Чонай. Хы... план... къайры толтурлукъса мында адамла бла планны? Азмы айтханма мен санга мында къаллай жуликле, хыйлачыла, тилчиле пшлейдиле деп.

Къушбий. Тейри, аны бла уа иш барлыкъ тюйюлдю. Чакъырчы сен адамланы бери, мен ала бла бир сёлешип кёрейим.

Чонай. Бусагъат чакъырайым. Былай иги сёлеш. Ала сени башынга минерге умут этип айланадыла. Сыкъдыргъан эт, адамыча. Сен директорса. Сенича директор бизни базагъа...

Къушбий. Къойчу аны. Бар, чакъыр адамланы.

Чонай. Сени буйругъунг манга файгъамбарны буйругъу кибикди. *(Жерге дери ийилип, арты бла чыгъып кетди.)*

Къушбий *(кеси кесине)*. Тейри, Чонай тюз айтады. Мен асыры жумушакъ болуп, адамланы иги ишлеталмайма. Сыкъдырыргъа керекди, сыкъдырыргъа!..

Кабинетни эшиги ачылды. Босагъада Къалакъбий, Къонакъбий, Таубий, Кезибан, Айшат кёрюнедиле.

Къалакъбий. Чакъыргъанмы этгенсе, жолдаш директор?

Къушбий *(хыны)*. Олтуругъуз!

Келгенле олтурушадыла. Къушбий алагъа къашларын тюйюп къарайды. Кабинетге, энишге ийилип, Чонай киреди.

Чонай. Мен а керекмеми, хурметли башчыбыз?

Къушбий. Керексе.

Чонай, жойкъулланып барып, тюз да Къушбийни жанына чёгеди. Телефон зынгырдайды.

Къушбий. Алло... Кимсе? Не керекди? Мени кенгешим барады шёндю. Не зат?.. *(Тынгылап.)* Сен да керек-

сиз заманда чырмай айланырса. *(Телефонну чолпусун жерине салады. Сора кабинетдегилеге.)* Олтура туругъуз. Мен бусагъат.

Къушбий кабинетден ашыгъып чыгъады.

Таубий. Аланла, ал чурулада бу директорубуз бир иги адам кёрюннген эди. Артдан артха нек эсе да бузулуп кетди.

Кезибан. Бек аман бузулгъанды. Хар бирибизге душманына къарагъанча алай къарайды.

Къалакъбий. Да, акъылыны жетгени ол болса, не этерикди? Аз адамла салынмайдыла къуллукъгъа жангылыч бла. Бу да аладан бири болур.

Къонакъбий. Керти айтаса аны. Аллай жангылычла боладыла.

Къушбий киреди. Чонай, олтургъан жеринден къобуп, анга баш иеди. Къушбий жерине чёгеди. Чонай аны къулагъына шыбырдайды. Кабинетдегилеге къарай, кёп шыбырдайды. Къушбийни бети тюрленеди. Къаны бузулады.

Къушбий *(кабинетдегилеге)*. Мен сизни бери нек жыйгъанымы билемисиз? *(Къычырып.)* Ишлемейсиз! Хар биригиз урлагъан бла тил этерге юйренгенсиз ансы, башха хунеригиз жокъду!

Къалакъбий. Жолдаш...

Къушбий *(столну жундургъу бла уруп)*. Болду! Хар зат да манга белгилиди...

Чонай *(баш ийип)*. Алайды, алайды...

Къушбий. Озгъан айда план нек толмагъанды?.. Министр сизни танымайды, мени таныйды. Менден сурайды ол...

Чонай *(баш ийип)*. Алайды... алайды...

Къушбий. Сиз а аны юсюнден сагъыш этмейсиз, урларгъа, тырнаргъа кюрешген болмаса! Былай бла биз бирге ишлеяллыкъ тюйюлбюз. Сиз манга уру къазаргъа кюрешгенликге, ол уругъа кесигиз тюшеригизни билемисиз?!

Таубий. Не затла жаншайсыз сиз, жолдаш Къарабашев?

Къушбий. Мен кёргюзтюрме санга не затла жаншагъанымы! Сютде бошаллыкъды сизни кёбюгюзню ишлеригиз. Анонимкала жазып айланмай, иш ишлерге керекди. Коллективни бузгъанны да къоюп! Мен да мен тюйюлме бу базаны кир ниетли адамладан тазаламасам!

Чонай. Кереги алайды.

К е з и б а н. Да бизни бир тюрлю...

К ъ у ш б и й *(столну жундургъу бла уруп)*. Болду! Биригизни айтханыгъызны да эшитирге сюймейме!.. *(Чонай уллу ыразы болуп, башын алгъа бла артха чайкъайды.)*

Бу юсюбюзде айны планы толмаса, ишигиз осал боллугъун билип къоюгъуз! Барыгъыз! Кенгеш бошалды.

К ъ а л а к ъ б и й. Жолдаш директор...

К ъ у ш б и й *(къолун силдей)*. Болду, мен кёп сёзню сюймейме!

Кабинетдегиле башларын чайкъай кетедиле. Чонай къалады.

Ч о н а й. Ма, хурметли директор, бу жол чынтты оноучу болгъанынгы танытдынг былагъа. Айыш эт, энди ала сени башынга минерге кюрешселе. Не залим адамса сен, къоркъмай алагъа алай сёлешген! Не залимсе! Тфу, машаллах, кёз тиймесин санга!

К ъ у ш б и й. Тейри, Чонай, ариулукъ бла этселе этерле айтханымы, этмеселе уа, бирни къоймай, приказ бла къыстарма ишден.

Ч о н а й *(баш ийип)*. Тюздю. Бек тюздю! Къалай кючлю адамса сен, аперим! Оллахий, сени кишилигинги юсюнден мен министрге сагъынмай къоймам! Къалай ыразы этдинг бюгюн сен мени! Къалай ыразы этдинг! Мында ишни жалан да сенича къаты директор бардыраллыкъды. *(Къушбий бла Чонай бир бирге ыразы болуп къарайдыла. Бир бирни имбашларындан къагъа ышарадыла.)*

Ж а б ы у

Бешинчи сурат

Сахна алгъыннгы халындады. Жабыу ачылгъанды, кабинетде стол артында К ъ а л а к ъ б и й олтуруп болады. Тёртгуппуш болуп, къолтукъ тюбюнде папкасы бла Ч о н а й киреди.

Ч о н а й. Жангы директорубузгъа терен салам менден!

К ъ а л а к ъ б и й. Сау бол, Чонай, сау бол. Алай бек ийилме, белинги чанчдырырса.

Ч о н а й. Чанчмагъа къой, Хажос Хажосович. Сени ючюн битеу санларым бирден чанчсала да ыразыма.

К ъ а л а к ъ б и й. Эшта, эшта, юйюнге!

Ч о н а й. Аллахха шукур, бу башыбызда кёкню тюбюнде бюгюн менден уллу къууанчы болгъан адам табылмаз, тейри!

Къалакъбий. Пах!.. Не къууанчынг барды аллай бир? Айт, алгъышлайым мен да сени.

Чонай. Къууанчым сенсе, хурметли Хажосович. Санга къууанама.

Къалакъбий. Ангыламайма, Чонай, мен сени.

Чонай. Къалай ангыламайса?! Мен бу базада ишлеген жылланы ичинде сенден мажал директор тюшмегенди бери. Он юч директорну алышындыргъанма мен. Сен он тёртюнчюсе. Ол сени аллынгда ишлеп кетгенле тууарла кибик эдиле. Сени былай къарагъан сыфатынгы окъуна тутмайдыла аладан бири да.

Къалакъбий. Тохта, Чонай, тохта, мен мында биринчи кюн ишлеп башлагъанма. Сен мени бирсиледен иги болгъаным бла болмагъанымы къайдан билесе?

Чонай. Билмей а... Мен адамны бетине бир къарагъанлай, ким болгъанын билип къоюучума. Сыфатынг кёргюзтюп турады сени огъурлу адам болгъанынгы. Акъылдан толу кёзлеринг кеслери айтып турадыла. Жумушакъ мангылайында жазылып турады...

Къалакъбий. Асыры оздуруп ийдинг дейме, Чонай.

Чонай. Угъай, багъалы директорум. Мен ачыкъ адамма. Кёзбауну сюймейме. Алгъыннгы директорларыбызны бирине да айтмагъанма алай. Бу сени аллынгда ишлеп кетген директорубуз а барысындан да оу эди — кир ниетли, ултхачы, тилчи, харам.

Къалакъбий. Тейри, угъай, аны уа мен таныйма. Ол аман адам болмаучу эди.

Чонай. Угъай, угъай... Ол аллах ургъан биреу эди. Сен аны кенгден таный болурса... Мен биргесине ишлегенме. Бош, гаккыбашды. Сени анга аллах ушатмасын. Сени аякъларынгда ол ариу чурукъларынгы олтанларын да тутмайды ол. Базабызны ойду да кетди, жаман зат!

Къалакъбий. Айтма анга алай. Ол...

Чонай. Хажос Хажосович, айтырыкъма. Мен ачыкъ адамма. Жюрегимдегин айтама. Билген затымы. Кёремисе сен бу стол артына къалай жарашаса. Тфу, машаллах! Ма директор десенг! Битеу чархынг ушайды сени директоргъа. Къалай къууанама мен сени келгенинге!

Къалакъбий. Чонай, асыры...

Чонай. Угъай, угъай... Аузума чапма, мен болушун айтама.

Къалакъбий. Къойдукъ аны барысын да. Не жумушунг барды?

Чонай *(папкасын ачып, Къалакъбийни аллына салады)*. Мен кадрла бёлюмню таматасы болгъаным себеп-

Къалакъбий. Пах!.. Не къууанчынг барды аллай бир? Айт, алгъышлайым мен да сени.

Чонай. Къууанчым сенсе, хурметли Хажосович. Санга къууанама.

Къалакъбий. Ангыламайма, Чонай, мен сени.

Чонай. Къалай ангыламайса?! Мен бу базада ишлеген жылланы ичинде сенден мажал директор тюшмегенди бери. Он юч директорну алышындыргъанма мен. Сен он тёртюнчюсе. Ол сени аллынгда ишлеп кетгенле тууарла кибик эдиле. Сени былай къарагъан сыфатынгы окъуна тутмайдыла аладан бири да.

Къалакъбий. Тохта, Чонай, тохта, мен мында биринчи кюн ишлеп башлагъанма. Сен мени бирсиледен иги болгъаным бла болмагъанымы къайдан билесе?

Чонай. Билмей а... Мен адамны бетине бир къарагъанлай, ким болгъанын билип къоюучума. Сыфатынг кёргюзтюп турады сени огъурлу адам болгъанынгы. Акъылдан толу кёзлеринг кеслери айтып турадыла. Жумушакъ мангылайында жазылып турады...

Къалакъбий. Асыры оздуруп ийдинг дейме, Чонай.

Чонай. Угъай, багъалы директорум. Мен ачыкъ адамма. Кёзбауну сюймейме. Алгъыннгы директорларыбызны бирине да айтмагъанма алай. Бу сени аллынгда ишлеп кетген директорубуз а барысындан да оу эди — кир ниетли, ултхачы, тилчи, харам.

Къалакъбий. Тейри, угъай, аны уа мен таныйма. Ол аман адам болмаучу эди.

Чонай. Угъай, угъай... Ол аллах ургъан биреу эди. Сен аны кенгден таный болурса... Мен биргесине ишлегенме. Бош, гаккыбашды. Сени анга аллах ушатмасын. Сени аякъларынгда ол ариу чурукъларынгы олтанларын да тутмайды ол. Базабызны ойду да кетди, жаман зат!

Къалакъбий. Айтма анга алай. Ол...

Чонай. Хажос Хажосович, айтырыкъма. Мен ачыкъ адамма. Жюрегимдегин айтама. Билген затымы. Кёремисе сен бу стол артына къалай жарашаса. Тфу, машаллах! Ма директор десенг! Битеу чархынг ушайды сени директоргъа. Къалай къууанама мен сени келгенинге!

Къалакъбий. Чонай, асыры...

Чонай. Угъай, угъай... Аузума чапма, мен болушун айтама.

Къалакъбий. Къойдукъ аны барысын да. Не жумушунг барды?

Чонай *(папкасын ачып, Къалакъбийни аллына салады)*. Мен кадрла бёлюмню таматасы болгъаным себеп-

ли, сени бизде ишлеген адамла бла шагърей этерге сюеме.

Къалакъбий. Аны тюз этесе.

Чонай. Айхай тюз этеме. Бек алгъа сен тёгерегингде къаллай адамла болгъанларын билирге керексе. Бу аман дунияда хар бирибизге да ол бек керекли затды. Директорлгъа уа бютюн да. *(Списокну бармагъы бла кёргюзте.)* Башындан окъуна башлайыкъ... Сени заместителингден... Мирзахановдан. Айтып къояйым мен санга, кесинги андан кенг тутаргъа кюреш! Ышанып, бармагъынгы аузуна бир да салма.

Къалакъбий. Нек?

Чонай. Бек аман адамды. Директорлагъа уру къазып айланыучуду. Санга этериги да алайды.

Къалакъбий. Ыхы... Сау бол, Чонай, аны билдирип къойгъанынг ючюн.

Чонай. Ма бу уа... Сабан улу.... инжинер. Мындан да кесинги сакъла. Ич сёзюнгю арталлы бла да айтма анга. Ол къалай зар адамды! Тили уа шынтагы халыча узунду. Къайры да жетип къалады.

Къалакъбий. Охо, бек иги, фахмулу инженерди деген эдиле да манга аны юсюнден.

Чонай. Ийнанма. Кимден да бек мен иги билеме мында ишлеген адамланы. Сабан улу игиди дегенле сени абындырыргъа кюрешедиле. Сора кимди аны ызындан келген?.. Хы, Айжыякъ... парторганизацияны секретары. Комбинатда мындан осал адам жокъду. Не аз да тасхангы билгенлей, горкомгъа чабып барады. Жыйылыу болса уа, директорса деп къарамаз. Ол мында кёп адамны кюйдюргенди, хаталары болмай тургъанлай. Манга да къатылгъанлай туруучуду, тохтамай.

Къалакъбий. Хы! Бек сейирди, тейри, ол а.

Чонай. Андан ары ким барады?.. Хы, ма Сахадин... бухгалтер. Вот уручу десенг! Вот жулик! Аны хатасындан сен тутулуп кетерге боллукъса.

Къалакъбий. Хо бир да?!

Чонай. Антым, керти айтама. Базада уручуланы башчысы олду. Урламагъан адам а жокъду. Андан ары... Ыхы... Фатима. Анонимщик. Аны анонимкалары бармагъан Совет Союзда бир контор къалмагъанды..

Къалакъбий. Пай, пай, пай... Не къоркъуулу адамды.

Чонай. Бек къоркъуулуду... Андан да фыттыр а буду... Хоразланы Баракъ... Бу уа Гырныуланы Чапай... тилчи, адам бла жарашмаучу...

Къалакъбий. Тохта, Чонай, сора бу базада бир ахшы адам жокъмуду?

Чонай. Бир-эки адам барбыз. Къалгъанлары барысы да — кир-кипчик. Орусча айтханда уа — мусор! — Быллай осал адамла бла ишлеген санга бек къыйын боллукъду. Алай сен къоркъма. Мен хар заманда да къатынгда болурма. Керекли заманда сюелс билирме жанынгда. Мен кёзбау эте билмейме. Сени кибик тынгылы адамгъа тынгылы нёгер болургъа сюсме. Онг къолунг болургъа!

Къалакъбий *(ёрге къобуп)*. Алаймыды?

Чонай *(жерге дери энишге ийилип)*. Алайды.

Къалакъбий. Алай эсе, мен сени ишден чыгъарама.

Чонай. Хи-хи-хи... акъыллы болгъанынгы юсюне оюнчу да кёреме, антым!

Къалакъбий. Мен ойнамайма. Сютге тюшген къамажакъча, сен мында керек тюйюлсе.

Чонай. Алаймыды?

Къалакъбий. Алайды.

Чонай. Ахшы, кёрюрбюз ким кимни къыстарыгъын. *(Чыгъып кетип бара, приёмныйде абынып, жыгъылыргъа аздан къалады.)*

Айшат. Чонай, сакъ бол, жыгъыласа.

Чонай. Чонай алай бош жыгъылып къалыучу кишиледен тюйюлдю. *(Кетеди.)*

Кюмюшхан ёхтем киреди.

Кюмюшхан *(приемныйде Айшатха)*. Директор кесиндемиди?

Айшат. Хау.

Кюмюшхан. Благодарю. *(Кабинетге киреди.)* Можна?

Къалакъбий. Келигиз.

Кюмюшхан. Новый директор сизмисиз?

Къалакъбий. Хоу.

Кюмюшхан *(къолун берип)*. Очень приятно, клянус.

Къалакъбий. Олтуругъуз.

Кюмюшхан. Олтура турургъа заман нету, клянус. Складыгъызгъа бир иги импорт шубала поступать этген хапары барды.

Къалакъбий. Алайды.

Кюмюшхан. Мен экисин алайым. Кесиме бла дочкама.

Къалакъбий. Ал, ючюсюн окъуна.

Кюмюшхан. Складха сен кесинг сёлеш ансы, бермезле анда.

Къалакъбий. Складдан беребиз деселе да бердирлик тюйюлме мен.

Кюмюшхан. Ох-о-о, нек деп сора уа?!

Къалакъбий. Склад тюкен тюйюлдю. Тюкеннге ийсек, андан алырса.

Кюмюшхан. Кёремисе сен муну?! Мени ким болгъанымы таныймыса? Кто я?!

Къалакъбий. Ким да бол, манга башха тюйюлдю. Мен складдан бир кишиге ийне окъуна бердирмейме. Тюкенлеге иебиз хар затны да.

Кюмюшхан. Да мени уа почему тенг этесе башхала бла?

Къалакъбий. Манга хар ким да бир кибикди.

Кюмюшхан. Алаймыды?

Къалакъбий. Алайды.

Кюмюшхан. Кёрюрбюз тогда!

Кюмюшхан кабинетден, къаны бузулуп, жаншай-жаншай чыгъады. Бу кезиуде приёмныйге Чонай киреди, Кюмюшхан аны да имбашы бла тюртюп, бир жанына чартлатып кетеди.

Чонай *(Кюмюшханны ызындан)*. Эй-эй-эй... акъырын... *(Сора Айшатха бурулуп.)* Кимди бу тели къатын?

Айшат. Асланукъа Акъылтокъмакъовични къатыныды.

Чонай *(сагъайып)*. Эй а юйюнге!.. Кюмюшханмы?!

Айшат. Хау.

Чонай. Къалай танымай къалдым мен аны?

Къалакъбий кабинетден чыгъады, Чонай анга терс къарайды.

Къалакъбий. *(Айшатха)*. Мени министерствогъа чакъырадыла. *(Кетеди.)*

Чонай. Айшат, нек эсе да мени телефонум ишлемейди. *(Кабинетни кёргюзте.)* Ары кирип андан бир звонить этейим.

Айшат. Этигиз, этигиз.

Чонай кабинетге киреди. Директорну столуну артына олтурады. Кесин жарашдырып, сукъланады.

Чонай. Кёп жылдан бери марайма былайны, болалмайма ансы...

Букъу этдирип, Кюмюшхан келеди. Айшатха да эс бурмай, кабинетге ташаяды.

Кюмюшхан *(огъурсуз)*. Не болду бу адам?.. Анга былай иги-иги айтырыкъларым эсиме тюшюп, обратна къайтып келеме, клянус!

Чонай *(Кюмюшханны аллында жойкъулланып)*. Не эсе да, директор сени кёлюнге иги жетген болмаз дейме?

Кюмюшхан *(ачыуун тыялмай)*. Мен аны кёлюне иги жете билирме, мерзавец! Мен аны уничтожить этерме-е-е!

Чонай. Хоу, тюз айтаса, ариучугъум. Къолунгдан келликди.

Кюмюшхан. Къайры кетди ол, ы? Куда ушёл дейме? Мен аны тютюнюн небагъа бардырмасам... *(Чонайгъа къарап)* сени башынг аллыма тюшсюн.

Чонай. Мени?.. Хи-хи-хи... тюздю, тюздю... угъайым жокъду.

Кюмюшхан. Кимме мен, ы? Кто я, а? Ол мени испассыз этип. Мен аны думп этерме, посмотришь.

Чонай. Бираз кесинги суууг. Мени сёзюме да тынгыла.

Кюмюшхан. Кёрдюнгмю ол адамны манга этип кетгенин, кёрдюнгмю?!

Чонай. Асланукъа Акъылтокъмакъовичге айтсанг, ол аны жерин тапдырыр.

Кюмюшхан. Сердцам горит этеди. Мен... мен... мен... аны...

Чонай. Хи-хи-хи... Сен былай менича кёлюнге жете турлукъ адамны эслерге керексе.

Кюмюшхан. Не дейсе?!

Чонай. Арнуса дейме... алтынса... менича адамны... кесинге жарарыкъ адамны эслерге керексе дейме...

Экиси да бир бирге къарай кетип, жарыкъ боладыла, кюледиле.

Кюмюшхан. Сен шёндю къайда ишлейсе?

Чонай. Мында. Кадрла бёлюмюнде. Алай бу директор мени къыстаргъа деп турады.

Кюмюшхан. Посмотрим...

Чонай. Мен былайда болсам, бу базада складланы эшиклери жалап да санга ачыла турлукъ эдиле.

Кюмюшхан. Сен манга нравится этесе, клянус.

Чонай *(тобукъланып)*. Сен айтхан манга закон болур.

Кюмюшхан. Алаймыды?

Чонай. Алайды.

Кюмюшхан. Тогда мында директор сен боллукъса.

Чонай. Алтын сыргъаланы кеси къолум бла тагъарма ол ариу къулакъларынга... Хи-хи-хи...
Кюмюшхан. Пошли!

Экиси да кетедиле.

Жабыу

Алтынчы сурат

Сахна тюрленмегенди. Жабыу ачылгъанда, кабинетде стол артында Чонай олтуруп болады. Ол бек ёхтемди. Айшат да приёмныйде машинка бла жазыу эте кюрешеди.

Чонай *(Олтургъан жеринден къобуп, эки къолун да кёкюрек юсюне чалишдирип, анда-санда тамагъын да хырылдата, ары бла бери эрлай айланады. Телефон зынгырдайды).* Ал-о-о-о... *(Эрнин-бурнун жыйырып, иги ыразы болмады.)* Сенмисе, къатын?.. Не этесе? Не жумушунг барды?.. Мен ишден башымы кётюралмай кюрешеме... Не заа-ат?.. Доу-доу этме. *(Телефонну чолпусун тарх этдирип, жерине ачыуланып салады.)* Энди бу аман къатын кибик да жойкъулланып башлагъанды аллымда. Къуллукъ дегенинг кючлю затды. Не къарыусузну да къарыулу этип къояды. Не акъылсызны да акъыллыгъа тергетеди. *(Ёхтем.)* Алай мени уа акъылдан кем жерим жокъду, Аллах айтса. Ы! Гонайны жашы Чонай — директор! Бармыды къууат! Тохта, тохта, тохта... Гонай. Хы, Гонаевич. Угъай тейри, быллай отчество уа энди манга ушарыкъ тюйюлдю. Неди ол, Гонаевич?.. Ай мени атама ол атны атагъан, ахыратда да къалияр къазып айланнгын. Тюрлендирирге керекди. Шёндюгю жашаугъа ушаргъа кюрешмесенг, тайдырырла. Хоу, алайды. Мен бирсиледен артха нек къалыргъа керекме, ы? Ма, алайда Байбатыр улу Мухаммат къуллукъгъа киргенлей, кесин Михаил Борисович этгенди. Малкъарны жашы Исмаил а! Иван Макарович болуп айланады. Асланукъа улу Хажибекир да алай! Къуллукъгъа илиннгенлей, Харитон Александрович болгъанды. Хы, мен а аладан осал кишимеми? Отчество Гонай... Гаврилович! Угъай, ол Жабраил деген магъанаиы тутады. Генадьевич дейим, а? Огъесе уа, Григорьевич! Хоу, Григорьевич!..

Къолунда да къагъытлары бла Айшат киреди.

Айшат. Чонай Гонаевич...
Чонай. Чонай Григорьевич.

Айшат. Не-е-ек алай а?!

Чонай. Ол сени ишинг тюйюлдю. Къалгъанлагъа да айтып ангылатхан эт... Мен Чонай Григорьевичме.

Айшат. Ахшы, Чонай Григорьевич... Бу къагъытлагъа къол салсагъыз эди.

Чонай. Не къагъытладыла была?.. *(Ары да, дери да буруп къарайды.)* Разбираться этерге керекди. Шёндю занитме.

Айшат. Ахшы. *(Кетеди.)*

Чонай *(телефонну бурады)*. Алло, секретарь? Базаны директорну беспакоит этеди Гыжгытов Чонай... Асланукъа Акъылтокъмакъович кесиндемиди?.. Ы, маржа, сора мени аны бла бир къош. Алло, Асланукъа Акъылтокъмакъович... *(Олтургъан жеринден къобады.)* Салам-алейкум, Асланукъа Акъылбаш... Акъылтокъмакъович... Хы, менме. Къалай турасыз, Асланукъа Акъыл... Не зат? Хы, хоу, ишлеп башлагъанма, Асланукъа Акъылтокъмакъович. Мен да санга телефонну аны ючюн зынгырдатханлыгъымды, ыспас этейим деп. Бек уллу болушханса, Асланукъа Акъылтокъмакъович, сау бол. Ёмюрде унутмам, оллаха... Хы, сенсиз болмайыкъ биз... тохта, тохта. Бюгюн жолда келе, жашынга тюбегенем. Хоу, Мишинкагъа. Ахырысы, ол сени кесинге бир ушайды да! Кёзлери да сенича акъыллы кёзле, кеси да сенича ушагъылы, аны чырайына къарап тургъанма. Тфу, кёз тиймесин! Былай чайкъалмай тап атлагъаны иш да сени кесинге ушайды. Ы? Ишни бардырмай а. Мен къолгъа алгъан иш аман болмаучуду, Асланукъа Акъылтокъмакъович. Юй биченге да тюбегенем тюнене. Оллаха, онжетижыллыкъ къызчыкъ сунуп къалгъанем. Кюн кибик!.. *(Телефонда къысха гудокла эшитиледиле.)* Алло, алло.. Салды да къойду трубканы. Нек этди ол алай? Охо, къайгъырмаз, иши кёп болур аны да...

Приёмныйге Къалакъбий кireди.

Къалакъбий *(Айшатха)*. Директор кесиндемиди?

Айшат. Хау... Атасыны атын тюз айт. Энди ол — Чонай Григорьевичди.

Къалакъбий. Къалай?!

Айшат. Мен айтдым, сен эшитдинг.

Къалакъбий кабинетге кireди.

Къалакъбий. Салам-алейкум.

Чонай. Кимсе сен?

Къалакъбий. Да мен а — менме. Ханкешаланы Къаракиши.

Чонай. Не керекди?

Къалакъбий. Ишге алсанг эди деп келгенме.

Чонай. Иш жокъду бизде.

Къалакъбий. Эшитгенме.

Чонай. Не зат эшитгенсе?

Къалакъбий. Иш болгъанын. Завсклад керекди сизге. Аякъ кийимле болгъан складыгъызгъа.

Чонай. Хы.

Къалакъбий. Анда ишлеген адам тутулгъанды. Жери бошду. Аны билип келгенме мен.

Чонай. Бош келгенсе. Ол жерге биз энди хыйлачыны аллыкъ тюйюлбюз. Таза ниетли...

Къалакъбий. Да мен бек...

Чонай. Айтхан иш да этме.

Къалакъбий. Ай юйюнге, Чонай Гаврилович...

Чонай. Не Гавриловичди ол?

Къалакъбий. Кечгинлик бер, маржа... Ги-ги-Григорьевич. *(Къоюн хуржунундан конверт чыгъарып, ышаргъан да эте, аны Чонайны аллына акъырын салады.)*

Чонай *(конвертге къарай, тийип да кёре)*. Не затды бу?

Къалакъбий. Хы, да... энди, кесинг билесе... Биз да адамбыз. Игиликни билмеучюледен тюйюлбюз.

Чонай *(олтургъан жеринден секирип ёрге къобады)*. Неди сени умутунг? Мени ултха бла сатып алыргъамы кюрешесе?! Ы? Ал артха конвертинги. Милицияны чакъыртама бусагъат!

Къалакъбий *(апчып)*. Гонай... Гаврил... Георгиевич...

Чонай *(конвертни алып, Къалакъбийни юсюне атады)*. Бусагъат кёзюмден думп бол, подлец! Мен ултхалагъа сатылыучуладан тюйюлме. Мен къыралны ишин толтурама! Мени былайгъа ултха ал деп салмагъандыла. Тапханса сатлыкъ адамны. Къуру былайдан!..

Къалакъбий. Чонай Григорьевич, быллай бир нек къызаса, бу ултха тюйюлдю.

Чонай. Сора не затды?

Къалакъбий. Ы... ы... саугъады... саугъачыкъ.

Чонай *(шош болады)*. Саугъамы?.. Да тилингми тутулгъанды андан бери аны айтып ангылатсанг, мени къычыртып турмагъанлай. *(Къалакъбийни къолундан конвертни жулуп алады.)* Саугъа эсе, аны иши башха... Былай къарагъанда эсли адам кёрюнесе.

Къалакъбий. Ханкешаладан эссиз адам чыкъмагъанды.

Чонай *(конвертни хуржунуна салады)*. Тамбла келирсе, заявления жазып.

Къалакъбий, баш уруп, кабинетден чыгъады. Айшат киреди.

Айшат. Чонай Григорьевич, ол къагытлагъа къол салдыгъызмы, сакълап турадыла складладан товар алыргъа келгенле.

Чонай. Мен занитме деген ушайма да санга!

Айшат. Кечгинлик бер. *(Кетеди.)*

Чонайны телефону зынгырдайды.

Чонай. Алло-о-о-... Салам, салам... Кимсе? Ким Башир... Охо, аз Баширле болмазла дунияда, мен къайдан билейим... Голлоуланы Баширми?.. *(Сагъыш этеди.)* Таныялмайма... Ким эсенг да артда сёлеширсе. *(Трубканы ачыуланып жерине салады.)* Шуёхла болуучек дейди... Бек керегенг, хоу...

Приёмныйге Къонакъбий, Къушбий киредиле. Экиси да жарыкъдыла.

Къушбий *(Айшатха)*. Эгечим, директор кесиндемиди?

Айшат. Хау.

Къушбий. Биз анга келгенбиз.

Экиси да кабинетге кирирге ал бурадыла.

Айшат. Тохтагъыз, къайрысыз?..

Къонакъбий. Директоргъа.

Къушбий. Чонайгъа.

Айшат. Алай болмайды. Мен кирип айтайым да, андан сора. *(Кабинетге киреди.)* Чонай Григорьевич...

Чонай *(ачыуланып)*. Не от тюшгенди, мен занитме!

Айшат. Кечгинлик бер, санга...

Чонай. Мен занитме дегеними эшитемисе?

Айшат кабинетден чыгъады.

Къонакъбий. Хы, энди кирирге боллукъмуду?

Айшат. Угъай, Ол шёндю бош тюйюлдю.

Къушбий. Охо...

Къонакъбий *(Айшатха)*. Сен анга бизни ким болгъаныбызны айтыргъа керек эдинг.

Къушбий. Хоу, аны айтсанг, ишин да къоюп, кеси чыгъарыкъды аллыбызгъа.

Айшат. Угъай, угъай, угъай... Аны заманы жокъду.

Къушбий. Бизни ючюн ол заманын къызгъанырыкъ тюйюлдю.

Айшат. Сёзюгюзню бош къоратасыз. Унарыкъ тюйюлдю. Алгъыннгы директор болса эди, аны иши башха. Бу уа... къаты адамды.

Къушбий. Ол кимге къаты болса да, бизге къаты боллукъ тюйюлдю. Биз аны бла гитчеликден окъуна бирге ёсгенбиз...

Къонакъбий. Туз-гыржыныбыз болса да, аны Чонай бла тенг этмей аузубузгъа да салмагъанбыз.

Къушбий. Бир жол ол къыйын ауругъанда уа мен анга къанымы да бергенем...

Къонакъбий. Эгечим, сен бизни атларыбызны айтчы анга.

Айшат. Къалайды атларыгъыз?

Къонакъбий. Мен Доммай. Бу а Завод.

Айшат *(сейирсинип)*. Заводму?

Къушбий *(уялып)*. Туугъанымда манга бир уллу ахшылыкъ этебиз деп алай атап къойгъандыла. Мен не этейим?

Айшат *(ахтынады)*. Да не этериксе. Энди барсам а не айтыр?..

Къушбий. Сен бир да къоркъма. Барып айтхан эт. Атларыбызны эшитгенлей окъуна кёрюрсе аны къалай жарыгъанын.

Къонакъбий. Кюн тийгенча болур, тейри, кюн тийгенча!

Айшат. Ахшы, алай эсе... *(Къоркъа-къоркъа кабинетге киреди.)* Чонай Григорьевич, Доммай, Фабрика... угъай... Цех... эсе да Завод...

Чонай. Шашханмы этгенсе? Не затла сандырайса? Не цех, не комбинатды ол?

Айшат. Комбинат угъай, Завод. Ала санга тюберге деп...

Чонай *(ачыуланып)*. Кишини да жиберме. Кёремисе ишден башымы кётюралмай тургъанымы. Эшик аллын сакълаяллыкъ тюйюл эсенг...

Къушбий бла Къонакъбий кабинетге киредиле.

Къонакъбий. Салам-алейкум, Чонай... Бизни ючюн урушма эгечибизге...

Къушбий. Биз сени алгъышларгъа келгенбиз.

Чонай *(Айшатха)*. Бар жеринге. Мени занит болгъанымы биле тургъанлай...

Айшат кетеди. Чонай Къонакъбийге бла Къушбийге кёз-къаш бермейди.

Къонакъбий. Ала, Чонай, биз бек къууанганбыз, оллаха, ёсгенинге.

Къушбий. Огъурлу болсун къуллугъунг да.

Къонакъбий. Бизге да хайырынг тие турур энди, аллах айтса...

Чонай *(олтургъан жеринден къобуп, кабинетге келгенлеге да къарамай, кабинетде ары бла бери айланып тебирейди. Сора Къонакъбийге бурулуп)*. Сен ким болуучу эдинг?

Къонакъбий. Къара сен Чонайгъа! Мен Доммайма.

Чонай *(сагъышланып)*. Доммай... Доммай... Эсиме тюшюралмайма.

Къонакъбий *(кюлюп)*. Ойнагъанмы этесе, Чонай?..

Чонай *(ачыуланып)*. Мени былайгъа ойнаргъа деп салмагъандыла. Не жумушугъуз барды?

Къушбий. Тохта, менидамы танымайса? Заводма мен.

Чонай *(башын булгъай)*. Таныялмайма. Не жумушугъуз бар эсе да айтыгъыз, мени заманым жокъду, занитме.

Къонакъбий. Бизни бир жумушубуз да жокъду. Озгъан кюнлерибизни эсибизге тюшюрюп, сени бла бираз безирейик деп келгенбиз ансы.

Къушбий. Эсингдемиди, общежитде сени студентле тюебиз деп келгенлеринде, арагъа тюшюп...

Чонай. Не айтханыгъызны ангыламайма.

Къонакъбий. Манга къатын алыргъа баргъан заманыбызны уа эсинге тюшюрчю. *(Кюлюп.)* Къалай болгъанек биз ол кюн?!.

Чонай *(телефонну брады)*. Алло, Чепкенов, ол импорт товарланы менден эркинликсиз бир кишиге берме. Эсингде болсун... Хоу, барысын да турмагъа къой. Не зат?.. *(Ачыуланып.)* Мен айтдым, болду!.. *(Трубканы ачыуланып жерине къаты уруп салады.)*

Къонакъбий. Биз сени алыкъа ойнагъан этген сунуп турабыз, Чонай.

Чонай. Мен а ойнамайма. Мишайт этмегиз. Мен къыралны ишин толтурама былайда, безирерге деп олтурмайма.

Доммай да, Завод да Чонайгъа къарап, тамашагъа къаладыла. Чонай а столунда къагъытлагъа баш ийип, не эсе да бир затла жаза башлайды.

Къушбий. Тейри, Чонай, биз а сени быллай адам болурса деп эсибизде да жокъ эди. Асыры терк эсирикге кетгенсе.

Къонакъбий. Охо, аны ючюн неге жюрегинги къыйнайса, Завод, билгенибиз иги болду. Сау къал, Чонай.

Экиси да кабинетден мыккыл болуп чыгъадыла. Къагъытчыгъа да къараргъа уяла кетедиле.

Чонай *(аллында къагъытладан башын кётюрюп, аланы ызындан)*. Барыгъыз, барыгъыз. Кёремисе сен аланы гынттысын, къайда болса айланнган шантрапа къауум кеслерин манга тенгле, шуёхла этерге кюрешгенлерин. Мен энди кесиме тийишли адамла бла къазанлашыргъа керекме... Айшат!.. Айшат! *(Айшат киреди.)* Мен занитме. Манга адам ийме. Эшитдингми?

Айшат. Ахшы, Чонай Григорьевич.

Айшат жерине къайтады. Приёмныйге Кезибан киреди.

Кезибан. Не мудахса, Айшат?

Айшат. Бош...

Кезибан. Директор кесиндемиди?

Айшат. Хау. Алай кишини да ийме деп буюргъанды.

Кезибан. Угъай, мен кирмей боллукъ тюйюлме. Бар да айтхан эт.

Айшат. Къоркъгъан этеме.

Кезибан. Ол а не хылыкгылыкъды? Сора кесим кирейим.

Айшат. Тохта, тохта... барайым.

Айшат кабинетге акъырын киреди. Чонай газет окъуй болады.

Айшат. Чонай Григорьевич. *(Пауза. Чонай жууап бермейди.)* Чонай Григорьевич, месткомну председатели Кезибан келип турады.

Пауза. Чонай жууап бермейди, газетни окъуйду. Айшат, сюсле кетип, ызына къайтады.

Айшат *(Кезибаннга)*. Жууап къайтармайды. Газет окъуй турады.

Кезибан. Бирократ. *(Кабинетге суху киреди.)* Кюнюгюз ахшы болсун, Чонай Григорьевич. *(Чонай газетден*

башын кётюрмейди.) Чонай Григорьевич, мен иш бла келгенме.

Пауза. Телефон зынгырдайды.

Чонай. Алло, ким керекди? Мен занитме. Тамбла он эки сагъатдан юч минут озуп алай сёлеширсе. *(Телефонну трубкасын жерине салады. Биягъы газетге къарайды.)*

Кезибан. Чонай Григорьевич, мен иш бла келгенме санга. Келиматны ишден нек къыстагъанса?

Чонай *(башын кётюрюп, Кезибаннга къарады)*. Сени уа не ишинг барды аны бла?

Кезибан. Тюз этмегенсиз. Местком сени ол оноуунг бла келиширик тюйюлдю. Келимат мында эрттеден ишлейди. Иги устады. Беш сабийни анасыды ол.

Чонай. Не зат дейсе?

Кезибан. Келиматны жерине къайтарыргъа керекди. Аны бир тюрлю терслиги болмай чыгъаргъанса ишинден.

Чонай. Къызы, аллай оноуну директор болсанг эте турурса. Ангыладынгмы?

Кезибан. Ол оноу манга да жетеди.

Чонай. Энди жетмез. Келир жыйылыуда месткомгъа башха адамны айырлыкъбыз.

Кезибан. Айырсагъыз айырыгъыз. Алай шёндю месткомну председатели менме. Келиматны беш сабийи барды. Аланы сагъышын да этмей...

Чонай. Конце концов, мен детдомну директору тюйюлме. И манга акъыл юйретгенинги да къой.

Кезибан. Ишине къайтармай эсегиз. Келимат сюдге берликди сизни. Месткомну оноуу да алайды.

Чонай. Иги къыз, къоярменг. *(Пауза.)* Бар, ишинги эт! Къанымы бузма.

Кезибан. Ахшы сора. *(Кетеди.)*

Чонай *(залгъа)*. Кёремисиз быланы гынттыларын? Директоргъа оноу этерге кюрешедиле. Ол боллукъ тюйюлдю. Келиматны жерине мен хозяйкамы эгечин саллыкъма. Тохта, тохта, тохта... бу партком, местком манга аман илинип тебирегендиле. Тёгерегиме ышаннгылы адамланы жыймай жарарыкъ тюйюлдю, антым.

Жабыу

Жетинчи сурат

Кабинет. Чонай къолунда да портфели бла, ишге ашыгъып келеди.

Чонай *(Айшатха)*. Бюгюн мени туугъан кюнюм болгъанын коллективге айтханмыса?

Айшат. Айтханма, Чонай Григорьевич.

Чонай. Ахшы сора. *(Кабинетине кирип, стол артына олтурады. Портфелин ачып, аны ичин къозгъай кетип, андан гитче кюзгючюк чыгъарып, анга къарайды.)* Угъай алыкъа, къартлыгъым артыкъ бек билинмейди. Бу жыйырылгъанла амандыла ансы. Азыу тишлерим тюшгенликге, ал тишлерим жериндедиле, аллахха шукур. Паспортумда алтмыш жылгъа кёрюннгенликге, тюзю уа алай тюйюлдю. Алтмыш жетиге ёрлегенме. Ким айтырыкъды манга аллай бир болады деп? Бир киши да угъай. Бу мыйыкъ кибиклени терк терк бояй турургъа керекди. Тейри, чачны да бояп башлайым... хазна тюгю да къалмагъанды... Болса да боярга керекди.

Бир уллу картон ящикни да аркъасына кётюрюп, ычхай-ычхай, арыбери сюрюше, кабинетге Таубий киреди. Чонай, жериндеи къобуп, аны аллына чыгъады.

Чонай. Не затынгды бу, шуёхум?

Таубий. Болуш жерге тюшюрюрге, Чонай Григорьевич!

Чонай да болушуп, ящикни жерге саладыла.

Чонай. Аперим!

Таубий. Ух, не ауур эди... Чонай Григорьевич, эркин эт алтмыш жыллыгъынг бла алгъышларгъа!

Чонай *(къарс урады)*. Эркинсе, антым, эркинсе!

Таубий. Энтда да мындан ары да аллыбызда алтмыш жыл жаша! *(Коробканы кёргюзте.)* Бу санга гитче саугъачыгъымды. Айып этме... цветной телевизорду. Манга кёп ахшылыкъ этгенсе. Унутмагъанма...

Чонай. Охо, бош къыйнала эдинг быллай бир, сау бол, шуёхум, сау бол.

Таубий. Быллай кюн адам керекли затын айтхан иги да тюйюлдю, болса да...

Чонай. Айт, айт... уялма. Сен иги адамса. Ышаннгылы адам.

Таубий. Мени импорт товарланы складына салсанг эди... Айып этме, аллахчю. Эрттеден айталмай тургъан тилегимди бу санга.

Чонай. Кёрюрбюз. Кеси адамымса. Бир мадар этербиз.

Таубий. Сау бол, Чонай Григорьевич. Кёп жаша. Энтда да алгъышлайма алтмыш жыллыгъынг бла. Бу те-

левизорну юйюнге кесим орнатдырырма. Аны ючюн жарсып айланма, охому? *(Кетеди.)*

Чонай *(телевизорну тёгерегине айлана)*. Аман саугъа тюйюлдю бу уа, тейри. Кеси да ол бек игилеринден болур дейме?.. Алайды.

Къалакъбий кireди.

Къалакъбий. Чонай Григорьевич, алтмыш жыллыгъынг бла алгъышлайма. Оллаха, санга аллай бир болады деп айтыргъа тилим да айланмайды... Былай къарагъанда, жыйырма жыллыкъ жашха ушайса...

Чонай. Алайды, алайды... *(Къарс урады.)*

Къалакъбий *(хуржунундан коробкачыкъ чыгъарады.)* Бир болмачы саугъачыгъым да барды. Чий алтындан этилген сагъат, мер-мер ташлары бла...

Чонай *(коробканы алып, ичин ачып къарайды)*. Бош къыйнала эдинг, шуёхум. Багъа болур бек?

Къалакъбий. Хо бир да. Башы-аягъы да минг бла беш жюз сомчукъ турады. Ол неди! Асыры учуз саугъа алгъан болурма деп уялгъан окъуна этгенме. Сен кесинг багъа жетмеген бир адамса. Бууунунгдан тешмей жюрют, аллахчю.

Чонай. Ахшы, ахшы. Сау бол.

Къалакъбий. Къуру муну бла къаллыкъ тюйюлме алыкъа. Ингирде юй бийчем да, мен да, юйюгюзге барлыкъбыз.

Чонай. Асыры къыйналаса... Мен бек ыразыма санга. Сау бол, жаным, сау бол.

Къалакъбий. Сен мени тута билгенча, мен да сени алай тутаргъа керекме. Жашауну ангылайбыз биз, Чонай Григорьевич.

Чонай. Алайды, алайды.

Къалакъбий. Сау къал. Узакъ ёмюрлю бол. Бирге болайыкъ хар заманда. *(Кетеди.)*

Чонай *(сагъатха къарай)*. Тейри бу уа кёлюме жетди. Аны да бир мураты болур. Болсун. Ыразы этерме. Иги адамды. Ишинден къыстайым деп тура эдим да, энди къыстамам.

Айшат къолунда да гюл къысымы бла кireди.

Айшат. Чонай Григорьевич, алгъышлайма туугъан кюнюгюз бла *(Гюл къысымны Чонайгъа береди.)*

Чонай *(бюсюремей алады)*. Сау бол... Быллай ханслa бизни юйню тёгерегине бек кёп битедиле.

Айшат кабинетден мудах болуп чыгъады.

Чонай *(къолунда гюл къысымны ыспассыз этип, бир жанына атады)*. Тиширыуму болгъанма мен, гокка ханслагъа алданыучу. Хы. Тейри, къызчыкъ, алай бла уа кёп ишлемезсе...

Уллу картон коробканы кётюрюп, Къонакъбий кireди.

Къонакъбий *(коробканы жерге салып)*. Чонай Григорьевич, алтмышжыллыкъ юбилейинг бла! Саулукълу бол, я аллах! Бек сюйген адамыбызса. Бу коробкачыкъны да уяла-уяла келтиргенме, айып этме. Тапханым ол болгъанды.

Чонай *(къарс ура)*. Сау бол, сау бол. Сени складынгда ревизия бошалгъанмыды?

Къонакъбий. Угъай алыкъа.

Чонай. Къоркъуп айланнган хапарынг бар эди.

Къонакъбий. Сен саулукъдан бизге не къоркъуу барды. Шёндюге дери къутулта келгенсе, энтда да тыянчагъыбыз сенсе.

Чонай *(коробканы къатына барып къарайды)*. Аны уа керти айтаса. *(Коробканы аягъы бла тюртюп кёреди.)*

Къонакъбий. Этмегиз алай, Чонай Григорьевич, аны ичинде эки минг сом багъасы хрусталь барды.

Чонай. Эй а юйюнге! Тейри, къыйналгъанса. *(Къарс урады.)* Сау бол, жаным, сау бол.

Къонакъбий. Андан да иги саугъа этеригем... Алай шёндю бу ревизорла башымы къайгъыгъа къалдырып турадыла да...

Чонай. Ала бла мен сёлеширме, абери болса.

Къонакъбий. Сау бол, сау бол, Чонай Григорьевич. Мен кете барайым. Ревизорла сакълап тура болурла... *(Кетеди.)*

Чонай *(Къонакъбий келтирген коробканы ачып къарады)*. О-о-о! Тейри, бу уа барысын да озгъанды. Жаша!

Къушбий кireди.

Къушбий. Чонай Григорьевич, алгъышларгъа келгенме алтмыш жыллыгъынг бла. Барыбызгъа да тойду сени туугъан кюнюнг!

Чонай. Алайды, алай...

Къушбий. Узакъ ёмюрлю бол. Саулугъунг Минги тауну саулугъуча болсун. Ёмюрден ахыргъа дери къарт болмай жаша. Сора не айтайым?.. Энди юбилейингде орден

алырча бол, сора не айтайым?.. Ы-ы... ма былай, жашлай тур. Сора, сора, сора...

Чонай. Сора не?

Къушбий. Сора болду.

Чонай. Олмуду алгъышлагъанынг?

Къушбий. Дагъыда айтайым аз эсе.

Чонай. Айтханынг керекмейди.

Къушбий. Кечгинлик бер, Чонай Григорьевич, кёлюнге жеталмадым дейме. Бир бирде айтыр затларымы апчып иги айталмай къалыучума. *(Хуржунларын къармап тебирейди. Чонай, ышарып, къарс урады. Къушбий хуржунунда къол жаулугъун чыгъарып бурнун сыйпайды. Чонайны къаны бузулады.)*

Чонай. Сен складда ишлеялмайса.

Къушбий. Къалай ишлеялмайма? Ненча ревизия болгъан эсе да, таза чыкъгъанма мен.

Чонай. Сени ишинге ревизорла багъа бичмейдиле, мен бичеме багъа. Ишлеялмайса. Заявления жаз. Алай тюйюл эсе, приказ бла кетерге тюшериксе.

Къушбий. Чонай Григорьевич...

Чонай. Мешайт этме... мени ишим кёпдю.

Къушбий баштёбен болуп кетеди.

Чонай *(аны ызындан)*. Кёремисе сен ол эшекни. Алгъышлай билмей эсенг, ишлей да билмейсе. Закон алайды.

Айшат киреди.

Айшат. Чонай Григорьевич, телефонну алыгъыз, министр сёлешеди. *(Кетеди.)*

Чонай. Ало... Асланукъа Акъылтокъмакъович... аликум-салам, аликум-салам... *(Пауза.)* Сау болугъуз... сау болугъуз. Сизге да алтмыш жыл къачан толады деп мен бек ашыгъып сакълайма, Асланукъа Акъылтокъмакъович... Аллай жерге бара-келе билеме мен... не дейсиз? *(Пауза, бети тюрленеди.)* Пенсиягъамы? Угъай, угъай... Паспортума болады алтмыш жыл ансы, мени кесиме алыкъа элли жылдан кёп болмайды. Мен отузунчу жылда Совет властны асыры сюйгенден, теркирек комсомолгъа кирир ючюн кесиме алты-жети жыл къоштургъанем, ант этейим, алайды.. Алыкъа тишлерим окъуна тюшмегендиле, Асланукъа Акъылтокъмакъович... Совет власть ючюн... Охо, атды да къойду трубканы. Пенсиягъа кет дейди. Угъай, тейри. *(Коробкаланы къатына барып.)* Быллай ишден мен пенсиягъа кетип телими болгъанма. Кетмем, оллахий. Ёлгюнчю кетерик тюйюлме. Мен Ёребашевданмы аман

кишиме. Анга жетмиш жыл болады. Ол да турады да кетерге унамай къуллугъундан, жыл санын аз этдирип. Узункъулакъ улу да алай. Жёрме улу да алай... Угъай, мен да кетерик тюйюлме. Къара ишде ишлесем кетерем бек терк, алай быллай ишден а... Не амал этейим?.. Аха-а... Кюмюшхан! Аны табаргъа керекди. Эри бла сёлешсин. Жыл санымы энишге тюшюрюрча дохтур да табар ол. Къайда болур Кюмюшхан? Звонит этейим юйюне... *(Чабып приёмныйге чыгъады.)* Айшат, мени кабинетиме арталлы да тыш адам ийме! Эшитдим-эшитмедим деме.

Айшат. Ахшы, Чонай Григорьевич.

Чонай жерине къайтып, телефонну бурады. Приёмныйге Кюмюшхан киреди.

Кюмюшхан *(ёхтемлик бла Айшатха)*. Директор кесиндемиди?

Айшат. Кесиндеди. Алай, бош тюйюлдю.

Кюмюшхан. Аны бош болгъаны бла болмагъаны меня мало беспокоит... *(Эшикге ал бурады. Айшат аны аллына сюеледи.)*

Айшат. Иерик тюйюлме. Ол манга кишини да къойма дегенди.

Кюмюшхан. Менидамы?

Айшат. Бир адамны да.

Кюмюшхан. Мен ким болгъанымы билемисе сен? Кто я, а?

Айшат. Ким да бол. Мен директорну буйругъун толтурама.

Кюмюшхан. Головамы морочит этме, аллахчю болсун... *(Эшикни ачаргъа умут этеди.)*

Айшат. Къоярыкъ тюйюлме.

Кюмюшхан. Жеринги танырменг, къызы. Кет былайдан!

Айшат. Кетмейме. Айтханма да иерик тюйюлме деп.

Кюмюшхан. Кет аллымдан. Ишчигингден тайдырырма да, сора айланырса алай, кау-куу эте. Пайнатна?

Айшат. Угъай.

Кюмюшхан. Ах, бессовестная!..

Кабинетден Чонай чыгъады.

Чонай. Не дауурду бу?.. О-о, Кюмюшхан. *(Кюмюшханны аллында жойкъулланып.)* Къайдан чыкъдынг, кюн чыкъгъанча?..

Кюмюшхан *(чочуп)*. Бу секретарша кибигинг иймей турады мени санга.

Чонай *(Ачыуланып, Айшатха)*. Не эркинлигинг барды сени, манга келген быллай адамны иймезге, ы?!

Айшат. Да сен кесинг...

Чонай. Доу-доу этме. Бусагъат заявления жаз да, ишден кет. *(Кюмюшханны къолтугъундан тутуп, кабинетине киргизди.)* Келчи бери, Кюмюшхан... Кёп болмай хазайынынг бла да сёлешип бошагъанма телефон бла, Асланукъа Акъылтокъмакъовнича иги адам къуру бизни шахарыбызда угъай, битеу жер юсюнде да болмаз, антым. Кюмюшхан, сен кесинг а жанып, жашнап тургъан кюнден да ариуса. Сенича тиширыу туумагъанды дуниягъа! Сен манга бек керек болуп тураса шёндю.

Кюмюшхан. Сен да манга, клянус.

Чонай. Айтып къой не зат керек эсе да!

Кюмюшхан. Ол уллу импорт ковёрладан жети штук.

Чонай *(къадалып къагъытха жаза)*. Жети... Сора уа?

Кюмюшхан. Итальянский шубала да бардыла деп эшитгенме.

Чонай. Бешчиги къалып турады.

Кюмюшхан. Куплю клянус.

Чонай. Бешисин да?

Кюмюшхан. Кааанишна!..

Чонай. Джинси кёнчекле да бардыла.

Кюмюшхан. Къайсы фирманыкъыдыла?

Чонай. Индия, Португалия, Америка...

Кюмюшхан. Фи, Индия не нужна. Американскийледен сегиз штук. Партугальскийледен да пять.

Чонай. Аллай бирни уа не этериксе?

Кюмюшхан. Ол мени деламды.

Чонай. Хоу, хоу, алайды.

Кюмюшхан. Югославский туфлиле уа?..

Чонай. Хи-хи-хи... Санга деп эки къауумчугъун сакълап турама. Жазайым аланы да. Ыхы... Сора не зат?

Кюмюшхан. На сегодня боллукъ болур, клянус.

Чонай *(жазгъан къагъытын Кюмюшханнга бере)*. Ма, муну бла онбиринчи складха бар да...

Таубий киреди. Кюмюшханны къолундан Чонай жазып берген къагъытны тартып алады.

Кюмюшхан. Что такой? Кимди бу гурбиян?

Чонай. Эй, кимсе сен? Не керекди санга? Чыгъып кет бусагъат. *(Таубийни къолунда къагъытха узалады.)* Бери бер!

Таубий *(хуржунундан книжкачыкъ чыгъарып, Чонайны кёзлерине тутады)*. Мен ОБХС-денме.

Чонай *(жумушап)*. Хи-хи-хи.... Таныялмай къалгъаным ючюн кечгинлик бер, ёт бери... Олтур.

Таубий. Олтура турургъа заманым жокъду. Экигиз да мени бла тебиригиз.

Кюмюшхан. Я тоже что ли?!

Таубий. Хоу, сен да.

Кюмюшхан. Галавамы морочить этме. Сен мени танымаймыса? Кто я, ы?

Чонай *(Таубийге)*. Бу Кюмюшханды. Аны бла осторожно...

Таубий. Манга башха тюйюлдю, ким да болсун. Тебиригиз.

Кюмюшхан. Так да?! Тогда кёрюрбюз! Сен алыкъа жалет этерсе. Аллымда каленаларынга тобукъланып прощения тилерсе. Я покажу!

Таубий. Тебиригиз.

Чонай *(тебирей, залгъа.)* Эшигим жабылып къалды ушайды да.

Жабыу

Сегизинчи сурат

Кабинет. Къушбий (газетни редактору) стол артында олтуруп, не эсе да бир затла жаза болады. Чонай, къолунда да тефтери бла, къууанчлы киреди.

* * *

Чонай. Салам-алейкум, багъалы редактор. Хайт деп турамыса?

Къушбий. Жокъду хата. Кесинг а къалайса?

Чонай. Сорма, жаным, сорма. Аламат! Айтып айтмазча аламат!

Къушбий. Жангы къуллукъгъамы киргенсе?

Чонай. Угъай, жолдаш редактор. Мен ол къуллукъмуллукъланы къойгъанма энди. Жюрек къууанчымы ичиме сыйындыралмай, бек алгъа санга чабып келгенлигимди.

Къушбий. Не къууанчды ол, аллай бир?

Чонай. Сорма, сорма... Уллу фахмум болгъанын шёндюге дери билмей тургъанма мен гаккыбаш.

Къушбий. Къалай?..

Чонай. Поэтме мен, уллу поэт!

Къушбий. Охо?!

Чонай. Хар ишни да къоюп, энди назмула тизип башлагъанма. Бирси поэтлеча чыпчыкъ, терек, къая деп

турмайма мен а, тейри! Поэзияны кенг, жашил сабанларында жангы баразна ызлап башлагъанма.

Къушбий. Бек сейирди ол а.

Чонай. Эшда сейир болгъан а! Кёрюрсе, мени атым къалай гюрюлдесе да! Мен жазгъанланы окъусала, адамла бирси поэтлени унутурукъдула. Хар тизгиним — философияды.

Къушбий. Ол а игиди...

Чонай *(тефтерин ача)*. Тынгылачы, бир окъуюм. Сен а поэзияны ангылай билген адамса да, асыры къууанггандан тёппенг кёкге жетерикди, антым! Не болду бу... Хы, тынгылачы:

Кюн чартлап чыкъды да,
Жарыкъ нюрюн жерге ийди.
Отундан келген эшекни да
Жаууруна кюн тийди.

Хы, кёремисе, къалайды!

Фахму! Муну окъугъанымда, сени да аллах сыйласын ансы, юй бийчем жиляп къалгъанды.

Къушбий *(башын булгъай)*. Тейри билмейме юй бийченги нек жилягъанын. Алай бу окъугъанынг а назму тюйюлдю.

Чонай. Къалай назму тюйюлдю? Хы?! Терен философия магъанасы барды да, ангыламай къалгъан болурса. Жангыдан окъуюмчу.

Къушбий. Угъай, угъай... ангылагъанма.

Чонай. Угъай, ангыламагъанса. Ангыласанг, алай айтыргъа амалынг жокъ эди сени. Тынгылачы:

Кюн чартлап чыкъды да,
Жарыкъ нюрюн жерге ийди,
Отундан келген эшекни да
Жаууруна кюн тийди.

Хы, ангыладынгмы?

Къушбий. Къой, Чонай, аны ангыларча заты жокъду.

Чонай. Къара сен мынга! Къалай заты жокъду? Эшекни жаууруна кюн тийген а зат тюйюлмюдю, ы?

Къушбий. Неси барды аны аллай бир?

Чонай. Философия магъанасы... Ангылаймыса философияны не болгъанын?

Къушбий. Аны уа ангылайма.

Чонай. Сора эшекни жаууруна кюн тийгенни уа нек ангыламайса?

Къушбий. Да несин ангыларыкъса аны?

Чонай. Эшекни жаууру бош жаур тюйюлдю...

Къушбий. Да...

Чонай. Тохта сен, ангыламай эсенг, тынгылагъан эт, мен ангылатайым. Эшекни жаууру бош жаур тюйюлдю. Эшек адамгъа отун ташыйма деп, аркъасы андан жаур болгъанды. Хы, энди ангылай башладынгмы? Ол сыйлы жаурду, жигер урунуу бла болгъан жаур. Сора анга кюн тиеди. Кёремисе, аны магъанасы къалайгъа барады! Къыйынлыкъ бла жарыкълыкъ бир бирге къошуладыла. Терсмиди ол?

Къушбий. Да...

Чонай. Манга дери ол сейирлик образны жангыз бир поэт айталмагъанды. Ангыладынгмы энди?

Къушбий. Керти айтаса, эшекни жаууруна кюн тийди деп мен бир поэтден да эшитмегенме.

Чонай. Хы, ма энди тюшюне башлагъанса.

Къушбий. Алай, Чонай, кюн къуру эшекни жаууруна тийип къалмайды... Кюн хар затха да тиеди.

Чонай. Хар зат бла мени ишим жокъду. Мен кюнню эшекни жаууруна тийиреме. Философия! Муну басмаласанг, газетни даражасы, билемисе, къалай кётюрюллюгюн!

Къушбий. Угъай, Чонай, биз газетге аллай хыликгялыкъ затланы басмаламаучубуз.

Чонай. Астофирулла, мен а сени керти да поэзияны иги ангылагъан редактор сунуп туруучу эдим. Сау къал. *(Кетеди.)*

Къушбий. Ахшы жолгъа... Жанымдан этди да ариу. Бир терк поэтле болуп къаладыла, ахырысы, бу адамла.

Кюмюшхан къаны бузулуп киреди.

Кюмюшхан. Редактор сенмисе?

Къушбий. Олтуругъуз.. Менме редактор.

Кюмюшхан. Фельетон писать этерге керекди.

Къушбий. Не болгъанды?

Кюмюшхан. Эрим къойгъан этгенди... Аны къуллугъундан да, партиядан да, профсоюздан да чыгъарып, фатардан да къыстаргъа керекди... пайнатна!

Къушбий. Да...

Кюмюшхан. Аны бир далыгъы нету. Фельетон и всё! Мен аны так не оставлю, клянус. Мен аны бу республикадан жалан аякълай къачарча этерме.

Къушбий. Кесинги суут, Кюмюшхан.

Кюмюшхан. Угъай... Суутурукъ тюйюлме, аны ответственностха тартхынчы. ЦК-гъа пойду, сиз фельетон жазмасагъыз.

Къушбий. Да сени эринги биз барыбыз да таныйбыз. Ол ахшы адамды.

Кюмюшхан. Хы, мужчина мужчинаны къоруулап башлагъансыз. Не выйдет! Аны юсюнден бу эки кюнде фельетон чыгъармасагъыз, сизни да под суд берликме, пайнатна? Сау къал! *(Кетеди.)*

Пауза. Чонай кireди.

Чонай. Тейри, багъалы редактор, бу назмуму уа газетинги биринчи бетине басмаларса. Тынгылачы бир:

Къойла да — жигит,
Ийнекле да — жигит,
Танала да — жигит
Тауукъла да — жигит.

Къушбий. Ха-ха-ха...

Чонай. Не кюлесе?

Къушбий. Да кюлмей а анга.

Чонай. Муну терен философия магъанасы барды.

Къушбий. Къой, Чонай, башымы аурутма. Къолунда къалам тута билген адамланы барысы да поэтле болуп бармайдыла.

Чонай. Тохта, тохта, жолдаш редактор. Къолунда къалам тута билгенле деп, сен мени бирсилеге тенг этме... Акъбашев, Къарабашев, Узункъулакъов кибиклеге. Аланы жазгъанларын да окъуйбуз. Ала поэзиягъа къуллукъларыны кючю бла, начальство бла кирген эселе, мен а фахмум бла киреме. Шибиля урсун мени, ала жазгъанча жазарыкъ болсам, уялмай къолума къалам алсам эди!

Къушбий. Сора нек аласа да?

Чонай. Мен аладан онглума да андан. Мени фахмум барды. Сен бу мен окъугъан тизгинлени магъаналарына былай иги эс бурчу. Мен билеме, хар жангы зат бек алгъа тюрлю кёрюнюучюдю. Ёмюрде башха поэтле айталмай келген затланы айтама мен.

Къушбий. Къой, Чонай. Адамланы башларын да аурутма, кеси башынгы да аурутма.

Чонай. Угъай, мен а жарыкъ фахмуму аякъ тюпде къоярыкъ сунма. Жигитле деп аллын жалан да адамлагъа айтып тургъандыла.

Къушбий. Сен а — маллагъа.

Чонай. Хоу. Ким айтханды манга дери ол образны?

Къушбий. Ол образ тюйюлдю, Чонай. Сандырауду.

Чонай. Къалай сандырауду? Адамланы юслеринде тюклери жокъду да?

Къушбий. Жокъду.

Чонай. Жумуртхала тапмайдыла да адамла?

Къушбий. Керти айтаса, тапмайдыла.

Чонай. Бизни саугъан да этмейдиле да?

Къушбий. Да.

Чонай. Хы, кёремисе... Малладан а эт да, сют да, гаккы да, жюн да, жау да, бишлякъ да чыгъады. Сора алагъа жигит деп айтыргъа нек жарамайды? Олмуду сени поэзиядан ангылагъанынг? Бу назмуну мен ара газетлеге жибересем, бир угъай, эки-юч кере къайтарып басмалырыкъдыла, билемисе сен аны? Премия окъуна берирге боллукъдула. Журналлагъа жибересем а — бютюн да!..

Къушбий. Жибер, къайры да жибер. Бери келтирме ансы.

Чонай. Философия жаны бла жарлы кёреем сен, антым. Маллагъа жигит деп айтылмакълыкъ къаллай терен философияды! Къалай ангыламайса сен алайчыгъын? Малла болмаса, айранны къайдан ичеригенг, айтчы аны?

Къушбий. Чонай, мындан кёп башымы аурутма.

Чонай. Башынг бош ауруйду. Мен поэзиягъа жангы жол сала турама. Сен а кёрюрге сюймейсе.

Къушбий. Пушкин... Лермонтов...

Чонай. Къой, къой, къой, маржа... аланы сагъынма! Ала тишлерибизни къаматхандыла. Эски кёлек бла айланганыбыз боллукъду. Жангы кёлек киерге керекбиз. Тынгылачы, энтда да бир назмуму окъуюм.

Къушбий *(жеринден секирип къобады)*. Угъай, Чонай, угъай. Шёндю заманым жокъду. Тамбла чыгъарыкъ газетни окъуй турама.

Чонай. Сора мен тамбла келирме.

Къушбий. Тамбладан башлап, отпускагъа кетеме.

Чонай. Охо, отпускадан къайтханынгдан сора келирме, ары дери иги кёбюрек да жазып. Алыкъа жангы образланы кёрюрсе. Мени атымы битеу халкъ аузундан кетермей айта турурча заман да жетер... Ы-ы, энди, охо, бу назмуну бармагъа къой газетде.

Къушбий *(санлары тюшюп)*. Угъай Чонай, угъай.

Чонай. Артда кесинг тилеп айланырса, тейри... мен да берирге унамай. Сау къал. Мен, энтда да келирме. *(Кетеди.)*

Къушбий *(жюрегинден тутуп)*. Инфаркт этерикди бу мени. Къалай къутулсун мындан адам. *(Олтурып жазып тебирейди.)* Охо, энди келмез эсе уа?

Сахна къарангы болуп жарыйды. Къушбий жеринде. Чонай кireди.

Чонай. О-о, салам-алейкум, къарындашыбыз. Бетинге къан уруп келгенсе санаториядан а тейри. Къайры баргъанынг?.. Болгъан жеринги билмегенем ансы, ызынгдан барыргъа да бир умут этгенем. Кёремисе бу тефтерни? Ичин толтургъанма. Кесинг сайлагъанны газетинге ур. Барысы да накъут-налмас тизгинледиле. Тынгылачы, къыйырдан тутуп бир окъуюм.

Къушбий. Угъай, Чонай. Тилейме, жюрегим ауруп турады.

Чонай. Э, ол а бютюн да иги! Мында жюрекни угъай, ачыкъ жараны да сау этерча назмула бардыла. Тынгылачы бир.

Къушбий. Тынгыларыкъ тюйюлме, Чонай. Къой мени жеримде!

Чонай. Быллай сейирлик назмулагъа тынгыларгъа сюймеген, сора сен къалай редактор болуп тураса? Тынгыламай эсенг, тефтерни къоюп кетейим да, кесинг окъуп, сайлагъанынгы чыгъарырса.

Къушбий. Мен аладан бирин да чыгъараллыкъ тюйюлме.

Чонай. Сен чыгъармасанг, чыгъарыр жер табарма мен, сора. Сау къал. *(Кетип бара ызына бурулады.)* Къояйым тефтерни?

Къушбий. Угъай.

Чонай. Турушунлай философия тизгинледиле. Философия... *(Кетип тебирейди, дагъыда артха бурулады.)* Мен энтда да келирме, сау къал. *(Кетеди.)*

Къушбий. Ой, мен харип!.. *(телефонну бурады.)* Алло, Батырбий, сенмисе... Ы, маржа, мени орнума газетни сен окъу ансы, мен бюгюн болаллыкъ тюйюлме... *(Телефонну салады.)* Пай-пай-пай.. *(жазыу этип тебирейди.)*

Кюмюшхан кireди. Огъурсузду. Жукъ да айтмай, сумкасын ачып, андан къагъытла чыгъарып, редакторну аллына салады.

Кюмюшхан. Окъу!

Къушбий. Неди бу?

Кюмюшхан. Фельетон. Сиз писать этериксиз деп ждать этип турсам, кёп турлукъма.

Къушбий. Кесингми жазгъанса?

Кюмюшхан. Знакомый адвокатха жаздыргъанма. Очень хорошо жазгъанды, клянус. Завтрадан кеч къоймагъанлай, газетге чыгъар!

Къушбий. Алай болмайды бизде.

Кюмюшхан. Как?

Къушбий. Фельетонну газетге чыгъарырдан алгъа, керти бла ётюрюк болгъанын тинтирге керекбиз.

Кюмюшхан. Анда барысы да тюз писать этилгенди. Нечего провирать. Мени мужум кибик адамланы гунч этерге керекди. Уничтожить! Билемисе, уничтожить!

Къушбий. Ахшы, ахшы. Кёрюрбюз.

Кюмюшхан. Кёрюрбюз дегенни къой.

Телефон зынгырдайды.

Къушбий. Алло. Да. Ыхы... Бусагъат барайым. *(Трубканы жерине салып, Кюмюшханнга.)* Мени жумуш бла уллу юйге чакъырадыла. *(Жеринден къобады.)*

Кюмюшхан. Мен сени ждать этип турайым.

Къушбий. Угъай, угъай. Мен анда кёп къалыргъа боллукъма. Артда келирсе.

Кюмюшхан. Серемно мен аны уничтожу. Мени кибик къызны бросить этген, аны головасында акъылы нету, клянусь. Фельетонну бек терк чыгъарыргъа керекди... Мен бу ишни так оставлять этерик сунма....

Экиси да кетедиле. Музыка. Сахна къарангы болуп жарыйды. Къушбий стол артында олтуруп болады. Жырлагъан да этеъ, къолунда да гитче китапчыгъы бла, уллу къууанчлы халда, Чонай киреди.

Чонай *(башын тик тутуп)*. Салам алейкум!

Къушбий. Алейкум салам. *(Чонай къолунда китапчыкъны, эсирикленип, Къушбийни кёзюне тутады.)* Неди бу?

Чонай. Окъу, редактор ушайса да.

Къушбий *(Чонайны къолундан китапны алып, сейир эте окъуйду)*. Гыжгытов Чонай. «Жел тауушу». Назмула. *(Аузу ачылып къалады.)*

Чонай. Сен ангыламагъанлыкъгъа, терен философия назмуланы ангылагъан адамла табылгъандыла.

Къушбий. Тохта, эшекни жаууру да мындамыды?

Чонай. Айхай.

Къушбий. Жигит къойла да мындамыдыла?

Чонай. Ал бетинде окъунадыла.

Къушбий Чонайны бетине сейир этип къарайды. Сора кюле башлайды. Чонай да алай этеди. Экисине да уллу кюлкю тарыйды.

Жабыу

1974 ж.

Даража

Юч актлы сатиралы комедия

ИШГЕ КЪАТЫШХАНЛА:

Шохай — быткомбинатны директору.
Темирбашев — жашау жумушланы жалчытхан министерствода ишлейди.
Харун
Сохта
Бабун
Шахидат
Къонгурбий
— быткомбинатда ишлегенле.
Халимат — Шохайны къатыны
Следователь.
Иш бизни заманда тау элледен беринде барады Керекли жерде адамла.

БИРИНЧИ АКТ

Шохай бла Халиматны юйлери. Жабыу ачылгъанда, юйню бир отоуу кёрюнеди. Отоуда диван, стол, шинтикле эм телефон бардыла. Къабыргъагъа тагъылып, репродуктор кёрюнеди. Тыш эшикни юсюнде газет, журнал ящик. Къолтукъ тюбюнде да уллу къара портфели бла Шохай ашыгъып келеди. Отоугъа кирип бара, дыркъ тохтайды... Залгъа бурулады.

Шохай (*жарыкъ*). Ингир ахшы болсун, эгечлерим... Ай ант жетмесин, былтыр, Сегизинчи мартда, къолумда ишлеген тишпрыулагъа бир аламат алгъыш этген эдим да, андан бери ол эсимден кетмей, эр кишилеге иш да «эгечим» деп къояма. Сиз, бёрк кийгенле, аны ючюн манга кечгинлик берингиз. Дунияда жангылмазлыкъ адам болмайды. (*Чючюреди.*) Алайды да, ингир ахшы болсун, багъалы тишпрыула... ым... Кёремисиз, кёремисиз эр кишилени байрам кюнлери болмагъаны къалай осалды. Иш былай барса, биз, бёрк кийгенле, артал да унутулуп къалырбызмы деп да къоркъама. Аны юсюнден тийишли жерлеге жазаргъа керекди.. Энди танышхан этейик... Мени атым Шохайды. Элде къарт да, жаш да таныгъан, намыслы адамма. Хоу, алайды. Буруннгу жыл складда ишлеучем. Тюзюн айтыргъа сюеме, аман жашамаучем. Алай бир антсыз ревизорла ызымдан болдула да, гылыу чычханны тешигинден суу къуюп къыстагъанча, складдан къыстап ийдиле. Алай, билемисиз, мени шуёхларым кёпдюле. Кеслери да бош адамла тюйюлдюле. Аланы болушлугъу бла былтыр тюкенге кирдим. Алай биягъы ревизорла къоймадыла. Ахырысы, бу Совет власть аланы сокращениягъа

нек тюшюре болмаз? Аланы хатасындан тюкенден да кетерге тюшдю. Алай ол иги окъуна болгъанды. Кёремисиз бу портфельни?.. Энди уа мени ёргерекге миндиргендиле. Элибизде адамланы жашау жумушларын жалчытхан комбинатха директор этгендиле. Сау болсунла шуёхларым. Кётюре, кётюре баралла. Ол а не магъананы тутханын ангылаймысыз?.. *(Кюлюп.)* Къалай сезмейсиз? Даража... Адам гитче къуллукъдан уллу къуллукъгъа ёте барса, даражасы да анга кёре кётюрюле барады. Даража уа иги затды. Лячиннге къанатла къалай керек эселе да, адамгъа да даража алай керекди. Даражанг болса, ол сени бийикден бийикге кётюре барады. Аны себепли, тамбла мени бютюн да уллуракъ къуллукъда эслесегиз, сейир этмегиз. Ашыкъмайыкъ. Не боллугъун кёре барырбыз. Алайды да, багъалы жолдашла, жашагъан юйюм буду. Жуукъ болугъуз!.. Тохтагъыз, маржа, тохтагъыз... кётюрюлюп тебиремегиз... Жуукъ болугъуз деп адеплик ючюн айтылады. Ол ёзден сёздю. Аны магъанасын кёпле ангыламайдыла. Бир къауумла жуукъ бол дегенинглей, къолгъа юйренген токълуча, къуйругъунга тагъылып тохтайдыла. Алай бла мен кёп кере кюйгенме. Хайда, кёрюше-кёрюше турурбуз. *(Юйге кирип бара, почта ящикден газетлени алады. Сора юйге кирип, портфелин столгъа салады. Къабыргъада тагъылып тургъан кесини бла къатыныны суратларына къарайды.)* Сени нек алгъан болур эдим? Директор боллугъумму билсем эди, къаллай ариу къызны сайларгъа къолумдан келлик эди. Алай энтда да кеч тюйюлдю. *(Столда гитче кюзгюге къарайды.)* Алыкъа уа къууатыбыз барды! Алай чачымы тюшюп кетгени бираз осал болгъанды. Къайгъырмаз, акъыллы башда тюк тохтамайды деп бош айта болмазла. *(Стол артына олтуруп, портфелин ачады. Къагъытланы аллына жаяды.)* Так, так... квартал бошала турады. Кимлеге премиячыкъ берирге керек болгъанын тохташдырыргъа керекди. *(Кёзлюклерин салады.)* Бухгалтерияны отчёту къайдады?.. Ыхы... так, так... Салам улу майда, июнда да планчыгъын толтуралмагъанды. Къайгъырмаз. Анамы жанындан андан мажал жууугъум жокъду. Анга бир беш-алты тюменчик узатханлыкъгъа хатасы болмаз. Так, бу уа кимди? Чапаланы къызы. Жуукъ жетмейди. Алай планчыгъын а иги толтургъанды. Болса да, озгъан жыйылыуда ол манга тырман этерге кюрешгени эсимдеди. Аны себепли... анга — хатлама! Энди уа ким? Бешбармакъланы къызы. Так... ол да манга жуукъ жетмейди. Туугъан кюнюмде бир уллу къызыл хораз алып келгени эсимдеди. Кёлеги да болур дейме. Аны себепли анга да юлюш...

Сохта кирсди. Шохай анга башын кётюрюп къарамайды.

Сохта. Юйдемисе, Шохай?

Шохай *(башын да кётюрмей)*. Не керекди?

Сохта. Да, кецхинлик бер... Айта, айта тарыхтыргъан да этгенме. Алай, не этерихсе, зыламагъан сабийге анасы ёшюн салмайды дегенца...

Шохай *(ёхтем)*. Да, Сохта, менде ишь жокъду деп санга ангылатып айтхан ушаем да. Огъесе сен тауча билмеймисе?

Сохта. Ай, тауца уа билийик, Шохай.

Шохай. Биле эсенг, сора адам айтханнга нек тюшюнмейсе? Иш жокъду.

Сохта. Парихмахр излеп айланнганыгъызны эшитгенме.

Шохай. Излемейбиз.

Сохта. Излейсиз.

Шохай. Угъай излемейбиз.

Сохта. Излейсиз, Шохай.

Шохай. Ала сен не къыйын адамса! Тап излей эсек да, сени аллыкъ тюйюлме.

Сохта. Аллыкъса.

Шохай. Аллыкъ тюйюлме. Сен колхоз ишден къачып, белинг бюгюлмез жерчик излейсе, ы? Сенлайлагъа «мытыр» дейдиле. Мал нек кютмейсе? Халкъ биченнге кетгенде, сен юйде нек къалгъанса? Саулугъум жокъду деп а айталлыкъ тюйюлсе, антым. Угъай, Сохта, мен комбинатха сенича кюлтыпысланы алмайма. Айтхан да этме, тилеген да этме. Мен гитче, уллу ишде да терсликни кёрюп болгъан адам тюйюлме.

Сохта. Шохай, ол айтханларынг барысы да тюздюле. Алай сен бир затцыкъны ангыламай тураса.

Шохай *(сагъайып)*. Не затны?

Сохта *(жойкъулланып)*. Биз къысха зуукъулабыз.

Шохай. Ангыламайма.

Сохта. Ол тюйюлмюдю балах. Ангыларгъа керехти. Сен зуукъларындан къацыуцуладан тюйюлсе, аны юцюн санга барыбыз да бех ыразыбыз.

Шохай. Биз къалай жуукъ болурек? Сен уллу ауздан, мен гитче ауздан...

Сохта. Болса да, биз бех къысха зуукъулабыз.

Экиси да бир бирге къарап кюледиле.

Шохай. Къалай бла жуукъ болабыз биз?

Сохта. Сени атанг Къурттайды да?

Шохай. Къурттай сен кесингсе. Мени атам — Кыртайды.

Сохта. Хы, алайды... Кырттайны анасы Цолакъланы къызыды да?

Шохай. Хоу, Чолакъланы къызы — Хорасан.

Сохта. Тюздю. Хорасанны атасыны тамата къарындашы уа Цапай деп болгъанды. Цапайны къатыныны анасы уа бизни тукъумданды. Энди ангыладынгмы? Кёремисе, биз экибиз къабыргъабыз къабыргъабызгъа тийиф тургъан зуукълабыз.

Шохай. Да...

Сохта. Сен а мени не замандан бери ызынгдан зырлатыф айланаса. Быллай къысха зуукълугъубузну биле болмазенг?

Шохай. Билмегенме.

Сохта. Да билсенг а кёзюме къараф: «Мытыр»,— деф да айтмазенг.

Шохай. Да, мен директор болгъунчу жуукъ жетгенинги нек билдирмей тургъанса?

Сохта. Уялгъан кибик этип. Ансы, ол тюкенде ишлеуцю заманынгда сагъыныргъа да бир болгъанем. Охо, кецми болгъан сунаса. Энди мындан ары бир бирни иги зюрютсек болмаймыды.

Шохай. Керти айтаса, Сохта.

Сохта. Ишге кирирге заявлениями уа тамбламы зазарма?

Шохай. Да сен парикмахер болуп ишлегенмисе да?

Сохта. Ишлемей а. Мындан бир къауум зыл алгъа шахарда юц ай ишлеп кетхенем...

Шохай. Да анда ишлеп турсанг эди уа.

Сохта. Энди аны сенден, зуукъ къарындашымдан, несин бухдурайын?... Кесинг билесе, шахарда халкъ культурнады. Биреуню башындан артыкъ тюгюн кессенг, кёзюнге тебиниф тебирейдиле.

Шохай. Да мында уа?

Сохта. Мында уа не? Къойцугъа башхамыды, чачыны къалайындан кессенг да. *(Кюледи.)*

Шохай. Угъай, Сохта, бош кюлесе. Мында жашагъанла да омакълыкъны шахардагъыладан кем сюймейдиле.

Сохта. Бир да къоркъма, Шохай. Мени усталыгъым мындагъылагъа тамамлыкъ этерихди.

Шохай. Ахшы. Тамбладан башлап, ишге чыкъ.

Сохта. Сау бол, Шохай. Биз сенсиз болмайыкъ. Керех болса, сени юцюн отха да секирирбиз. Кете барайым. Юйде айтып, келининги да бир иги къууандырайым. *(Ке-*

тип бара, залгъа бурулады.) Сиз айып этмегиз, жамауат. «Жолун тапсанг, жоргъалап бар»,— дегендиле бурунгулула. *(Кетеди.)*

Шохай. Мени бу жуукъларым алгъын къайда болур эдиле? Колхозда сюрюучю болуп ишлеучю заманымда къалайса деп босагъамдан бири кирмегенди. Эки ай ауруп жатханымда уа?.. Бири сора келмегенди. *(Сагъышлы, башын булгъайды. Сора ёхтем.)* Даража!.. Ол болмаса, сен зат да тюйюлсе. *(Аллында къагъытларына эсин бурады.)*

Къонгурбий кireди.

Къонгурбий. Юйдемисе, Шохай?

Шохай. А-а, Къонгурбий... кел, жуукъ бол, олтур. Кёзлеринг нек сюзюледиле? Биягъы сен... *(Бармагъы бла кеси тамагъына чертип кёргюзтеди.)*

Къонгурбий. Ачыуланнганма да, бир кесекчик уртлагъанма.

Шохай. Нек ачыуланнганса?

Къонгурбий. Ол жекбаш Харун адамла къатында сени сёге тургъанлай юсюне чыгъып къалгъанма да...

Шохай. Не этдинг сен анга?

Къонгурбий. Башхала айырмасала эди, бууп къоярыгъем.

Шохай. Аперим, Къонгурбий, аперим! Жаша! Алай тюйюшген а эте турма. Ичген да этме. Сен ол тюрмеде этиучю къылыкъларынгы энди унутургъа керексе.

Къонгурбий. Сени ючюн, Шохай, мен туугъан атам ол болса да, бет этерик тюйюлме. Аны хар ким да билип къойсун.

Шохай. Болса да оздурургъа жарамайды. Алайсыз да сени складха салгъаным ючюн Эл советни председатели манга тохтамай тырман этгенлей турады. Къайдан эшитген эсе да жуукълугъубузну да, сени тутулгъанынгы иш да билгенди.

Къонгурбий. Чепуха. Сен аладан къоркъма. Жаншагъан жаншай берсин. Ит юре береди, кериуан жюре береди.

Шохай. Болса да...

Къонгурбий. Шохай, Зылгыдан хозяйканы къарындашыны эгечини къайын анасыны къызыны эри келгенди. Аны да бир жерге сугъаргъа керекди. Бизге билеклик эталлыкъ адамды.

Шохай. Къоюгъуз, маржа, бу жуукъла, ахлула бла мени ёлтюресиз.

Къонгурбий. Чепуха. Шёндю жуукъларын кётюрюрге кюрешмеген къуллукъчу жокъду. Юлгюге, бу колхозну председатели Солтанны алып къойсанг а. Хайт деп ишлеп тургъан шофёрланы къыстап, аланы орунларына къарындашларын шофёрла этди. Бир къарындашын тюкеннге салдыртды. Къатыныны кичи эгечин эл Советге секретарь этдирди. Къатыныны къарындашын завферма этди. Анасыны эгечинден туугъан жашны складха салды. Кесини ичгичи жашын а школда директоргъа салыргъа айланады... Хы, кёремисе, жашай билемилле бир къауумла? Не затха къоркъаса? Керекли кюнюнгде биз сени жанынгда къаялача сюелирбиз. Мени ичип жаншай тургъан сунма, Шохай. Ичги да ичдегин айтдырады. Энди ол жаш узакъ элден, сени хапарынгы эшитип, кесине санап келгенди. Аны ызына къайтарып ийсенг, айып боллукъду.

Шохай. Тамбла кёрюрбюз. Шёндю былайды деп айталлыкъ тюйюлме.

Къонгурбий. Ахшы сора *(Сагъатына къарай.)* Мен кете барайым. Абери уртларгъа кёлюнг тарта эсе, бир шешачыкъ алып келирем?

Шохай. Угъай, Къонгурбий, сагъынган да этме. Шёндю ичги бла ойнагъан иги болмагъанын билесе. Санга да айтыр акъылым олду.

Къонгурбий. Чепуха. Мен кеси ахчамы ичеме. Кимни да не иши барды? Сау къал! *(Кетеди.)*

Шохай. Энди Зылгыдан да келип тебирегендиле. Значит, мени даражам узакъдан кёрюнюп башлагъанды. Ма жашау десенг! Даража! *(Аллында счётну ары-бери къагъып тебирейди.)*

Халимат киреди.

Халимат. Киши, бюгюн эртте келгенсе ишден. Ачмы болгъанса?

Шохай *(кеси кесине)*. Так, мынга да эки тюмен жетерикди. Андан ары ким барды?..

Халимат *(Шохайны къагъытларына къарай)*. Юйде да солумайса. Кесинг да менден тилми тутаса? Нек сёлешмейсе?

Шохай *(къадалып счётну къагъа)*. Так... он жети, жыйырма бла эки, так... дагъыда беш тюмен...

Халимат. Бу арт кезиуде санга не болгъанды?

Шохай. Доу-доу этме! Сени жаншагъанынгдан эрикмегенми сунаса? Сен директоргъа тийишли къатын тюйюлсе!

Халимат. Аллай бир ыспассыз этерча, мени не айыбым барды?

Шохай. Ыхы, не айыбым барды... Къартайгъанса! Чырайынг кетгенди. Андан-мындан къуллукъчула келселе, сени кёредиле деп къоркъгъан этеме. Бетиме айтмасала да, ичлеринден: «Быллай къатын бла бу къалай жашайды?» — деп масхара эте болурла.

Халимат *(жилямсырап)*. Нек сындыраса мени быллай бир? Бирге жашагъанлы мен санга сабийге къыйналгъанча къыйналып келеме. Башха кишиледен аман кийиндирип, сени эшикге жибермегенме. Къыйын кюнлерибизде бирге жарсыгъанбыз, къууанчыбызда да бирге...

Шохай. Адам къарт бола барса, сандыракъ болуп тебирейди дегенлери нечик кертиди. Не затла жаншайса сен? Озгъан заман озду да кетди. Аны юсюнден сёз къозгъар кереклиси жокъду. Манга бюгюннгю кюнюм керекди. Нальчикде мени бир шуёхум кесинден эсе эки кере жаш къызны алгъанды. Алайчыгъын ангылаймыса?

Халимат. Да сен да мени къартлай алмагъаненг да.

Шохай. Энди къартайгъанса.

Халимат. Сен а, сен? Кесинги жашмы сунуп тураса?

Шохай. Тейри, Чычхансойланы къызы, алыкъа уа бизге айып табар жеринг а жокъду. Былайчыкъда сен бир кесек жангыла болурса. Бизге уа алыкъа... *(Мыйыкъларын бурады.)*

Халимат. Кет, харип, сен не эсе да шашып тураса. Сени жыл санынгда юйюрюн чачаргъа кюрешген адамны башында акъылы болурму? Аскерде жашыбыз аны эшитсе не айтыр?

Шохай. Аны аллында мен кесими аталыкъ борчуму толтургъанма. Энди ол кеси аллына жашау эталлыкъды. Санга да къарар.

Халимат. Сора сени акъылынг айырылыргъады?

Шохай. Хоу, хоу. Чычхансой къызы. Алайчыгъын тюз ангылап тураса.

Халимат. Къой харип, жангылма. Артда кеч болур. Кесинги да, мени да тентиретме.

Шохай. Болду. Сени бла шёндюге дери жашагъаныма да сау бол де!

Халимат *(жилямсырап)*. Алай эсе, не этерикме. Эрсизле жашамаймылла дунияда? Мен да жашарма. *(Ич отоугъа кирип кетеди.)*

Шохай. Хы, ёхтем а ёхтемди. Къалай эсе да, сюймеклигим кетип къалгъанды ансы, аман тиширыу а тюйюлдю. Сюймеклик болмаса уа, тузсуз хантча, жашауну татыуу билинмейди. Къайгъырмаз, заман алдады. Шохай

къаллай жаш къатын алды деп, тенглерим сукъланырча заман да жетер! Биз да бурнубуз бла суу ичмегенибизни халкъ кёрюр. *(Телефон зынгырдайды.)* Да, менме. Ким сёлешгенди дейсе? Темирбашев?! Ах-ха! Келирге айтхандымы? Мен бусагъат жетейим! Сен анда ол цехлени ариу этдире тур. Артыкъ да ол чурукъ жамагъан жер кир-кипчикди. Темирбашев аны кёрсе, ыразы болмаз. Не зат?.. Охо, къайгъырмаз. Аха, ахшы... *(Телефонну чолпусун жерине салады.)* Так, так... Министерстводан Темирбашев келеди... *(Терк кийинип тебирейди.)* Энди аны сыйларгъа керекди. Бу къатынны шёндю чочутханым осал болду кёреем. Аны юйге чакъырмай къалай къойгъун? Тапсыз болду. Не сылтау этерме анга? Къатыным ауруп турады дерме... Угъай, угъай. Аны юйге чакъырып, сыйламай къояргъа жарарыкъ тюйюлдю. *(Портфелин да алып, гузаба этип кетеди.)*

Халимат киреди.

Халимат *(мудах)*. Бу кишиге не болгъан болур? Башына не акъыл киргенди муну? Бир да билалмайма. Жамауат не айтыр? Не этейим? Къайры барайым? Муну бир башха тиширыу алдай болурму? Мени насыбыма сугъанакълыкъ этген ол ким болур? Талай жылдан бери жыйышдыргъан от жагъамы къалай чачып иейим? Ах, аллах, башым къатышханды...

Шохай къайтып келеди.

Шохай *(ышарыргъа кюреше)*. Къатын, кесинг билесе, алыкъа биз айырылып къалмагъанбыз. Энтда да бирге бир къауум кюн жашарыкъ болурбуз... Мени жерге къаратма, маржа. Министерстводан Темирбашев келеди. Мен аны оноуунда ишлейме. Ангылаймыса? Ол гогушладан да бирин сояйым да...

Халимат. Сой, манга нек сораса? Бир затха къолуму тийирлик тюйюлме.

Шохай. Къара анга. Этме алай. Айырыла туруп, юйде сюйген затларынгы алыргъа эркин этерме. Отоуда ол кюзгюлю шифоньерни да санга къоярма. Бу уллу диванны да...

Халимат. Керекмейди.

Шохай. Бу къабыргъада суратымы окъуна алмам. Санга саугъагъа къоярма. Анга къарап, мени эсинге тюшюре турурса, антым!

Халимат. Башынга ур суратынгы.

Шохай. Эй, алай къалай айтаса? Бу юйде затла барысы да сени болсун. Только мени бюгюн айыплы этме.

Халимат. Сен мени харагет бла алдаялмазса.

Телефон зынгырдайды.

Шохай. Да, да... Не зат? Келгенмиди? Бусагъат... Бусагъат мен жетеме. *(Халиматха.)* Темирбашев келип, мени сакълап турады дейле. Кетдим мен. Гогушну бирлеге сойдурурса. *(Кетеди.)*

Халимат. Къонакъны хатерин этейим.

Бабун киреди.

Бабун. Юйдемисе, Халимат?

Халимат. Кел, Бабун, кел.

Бабун. Нек мудахса, Халимат?

Халимат. Бош алай... Аурукъсунуп турама.

Бабун. Аппа ёлмесин, аны уа бош айтаса. Неге букъдураса? Бир затла биз да эшитгенбиз.

Халимат. Не зат эшитгенсиз?

Бабун. Айырылыргъа айланнган хапарыгъызны.

Халимат. Къайдан эшитгенсе, Бабун?

Бабун. Ишде. Шохай къатынын къояды деп тиширыула бир бирге шыбырдашып айланадыла.

Халимат. Оу, кюнюм!

Бабун. Мен а былайда, къоншуда окъуна, билмей турама.

Халимат. Сора хапар жайылгъанды.

Бабун. Не айтдыраса.

Халимат. Бир да билмейме, Бабун. Бу кишиге не болгъан эсе да ангыламайма. Айхай, бир тюрлю хатам болса эди уа...

Бабун. Бу хапарыгъызны эшитип, Шохайгъа айып этмеген адам жокъду.

Халимат. Айхай, кесине уа аман болгъуем.

Бабун. Бар терслик да бизни кесибиздеди, Халимат. Эрлерибизни башыбызгъа миндиребиз да, артда уа аркъабыздан тюшюралмай айланабыз.

Халимат. Керти айтаса, Бабун. Хар айтханларына хау деп, алларында урчукъча бурулуп айланнганыбызгъа, ала бизни жукъ билмеген телиге санайдыла.

Бабун. Мен аны эртте ангылагъанма. Жалынып жашагъан жашау — жашау тюйюлдю.

Халимат. Мен аны кеч ангылагъанма. Не этерге билмейме, Бабун. Хайран болгъанма. Муну башына не акъыл келген болур?

Бабун. Сылтаугъа нени тутады?

Халимат. Къарт болгъанса дейди.

Бабун. Ол а сылтау тюйюлдю. Алай айта эсе, сен чачынгы да былай арт желкенге чох этдирип, арну кийинип бир кёрчю. Аппам ёлмесин, жаш къызча кёрюнюп къаллыкъса...

Халимат. Адамладан уялама.

Бабун. Кийген айып тюйюлдю. Ма биз, таулу тишырыула, алай этебиз да, кеси кесибизни замансыз къартха тергетип къоябыз. Ол чач-сакъал жюлюучюню къатыны Антонинаны кёремисе... Сенден да, менден да таматады. Алай ол кийиннип тышына чыкъса, жыйырмажыллыкъ къыз сунарса.

Халимат. Аны уа керти айтаса. *(Сагъатха къарап.)* Ол юйге ким эсе да бир къонакъ келтирирге айтханды. Ашсуу хазырларгъа керекди. Сен, ишге бармай эсенг, манга болушсанг а. Санларым тюшгенди, бир зат эталлыкъ тюйюлме.

Бабун. Болушайым. Бюгюн солуу кюнюмдю.

Халимат. Кел аш юйге.

Халимат бла Бабун кетедиле. Шохай бла Темирбашев киредиле.

Шохай. Киригиз, киригиз Ислам Къапланович. Кесинги юйюнг сун да къой! Ма былайгъа олтурчугъуз...

Темирбашев. Къайгъырмаз... Олтурурбуз.

Шохай. Мен бусагъат фортучканы ачайым. Шахарда кюн къалайды дегененг?

Темирбашев. Игиди.

Шохай. Хы, игиди деген ушаенг... *(Залгъа бурулуп.)* Эшигим жабылгъанды. Къатын жокъду. Не этейим?

Темирбашев *(столда газетлеге къарай)*. Шохай, не кеси кесинге жаншайса?

Шохай. *(ышарып)*. Ы-ы... Бош алай... Газетле бюгюннгю болурла?..

Аш юйден Халимат чыгъады.

Шохай *(къууанып)*. Ислам Къапланович, шагъырей болугъуз мени юй бийчем бла.

Темирбашев. О-о, бек сюйюп, бек сюйюп... *(Халиматны къолун тутады.)*

Халимат. Сау келигиз.

Темирбашев. Сау бол.

Халимат. Олтургъуз.

Темирбашев. Сен да олтур бизни бла.

Халимат. Кечгинлик беригиз. Мени ишим барды. *(Аш юйге кетеди.)*

Темирбашев. Аперим, Шохай, тап къатынчыгъынг барды. Кеси да иги адам кёрюнеди. Сыфаты да бек тапды. Бек жаратдым.

Шохай. Жокъду хатасы. Хы, соргъаныма айып этме. Юйдегили болмай нек тураса, Ислам Къапланович?

Темирбашев. Экинчи кере юйдегили болгъан алай тынч тюйюлдю, Шохай. Шёндю акъылым болса эди, мен биринчи къатынымдан бир заманда да айырылмаз эдим.

Шохай. Нек?

Темирбашев. Биринчи къатыны бла онгмагъан адам экинчиси, ючюнчюсю бла да онгмайды.

Шохай. Насыпха иги, жаш къатын тюшюп къалса уа?

Халимат столгъа аш келтирип салады.

Халимат. Ауузланыгъыз. Ашыкъгъанма да иги да эталгъан болмам.

Шохай *(шешаны ачып къуя)*. Ислам Къапланович, шёндю коньяк багъады. Алай, сени кибик сыйлы къонакъгъа не зат да табарбыз.

Темирбашев. Халимат, олтурчу былайгъа. Мени къатыма.

Халимат. Къой, къой... Манга ушамайды.

Темирбашев. Бек ушайды. Эски адетле тюп болсунла. Олтур бери.

Шохай. Охо, энди Ислам Къапланович тилегенден сора, олтур.

Халимат. Аш юйде нёгерим да барды.

Шохай. Кимди ол?

Халимат. Бабун.

Темирбашев. Чакъыр аны да. Ол да олтурсун бизни бла.

Халимат. Бабун, бери келчи.

Бабун киреди.

Бабун. Сау келигиз.

Темирбашев. Олтур... Экигиз да олтуругъуз. Шёндю жыйырманчы ёмюрдю. Тиширыула бла эр кишилени эркинликлери тенгди. Мен бу биринчи аякъны, бизни тиширыуларыбызны саулукълары ючюн кётюреме. Ала болмасала, биз бек жарлы болур эдик. Биз сизсиз болмайыкъ! *(Ичеди.)*

Шохай *(эт къабынны Темирбашевну аузуна узата)*. Ислам Къапланович, къабып къойчугъуз. Кеси къолумдан...

Темирбашев. Сау бол, сау бол, Шохай.

Шохай *(стаканнга аракъы къуя)*. Ислам Къапланович, сен мени сыйлы къонагъымса. Энтда да тартайыкъ.

Темирбашев. Угъай, Шохай. Боллукъду. Алыкъа мен сизни комбинатыгъызны иши бла шагъырейленирикме, адамла бла сёлеширикме.

Шохай. Охо, къайгъырмаз. Энтда да бир стаканчыкъ.

Темирбашев. Боллукъду, Шохай, боллукъду.

Халимат *(Темирбашевха)*. Охо, ичигиз.

Бабун. Бери бир аягъыгъыз бла келмеген ушайсыз да.

Темирбашев. Ант этдир, къоярыкъ тюйюлсюз. Сизни хатеригизден энтда да бирер рюмканы аудурайыкъ. Алчы, Шохай.

Шохай *(бир къолуна рюмканы алып, бир къолуна уа эт туурам алды)*. Алайыкъ.

Темирбашев. Хайда, энди Шохайны саулугъу ючюн.

Шохай. Мен а сени саулугъунг ючюн, багъалы Ислам Къапланович.

Ичедиле. Шохай эт туурамны Темирбашевха узатады.

Темирбашев. Сау бол, Шохай, кесим алырма, сал да къой.

Шохай. Мен ёлейим, алып къоймасанг.

Халимат. Бабун, чай салгъанмек отха?

Бабун. Хау.

Темирбашев *(сагъатына къарап)*. Халимат, бизни заманыбыз бек азды. Былай келип танышханыма бек къууандым. Сау болугъуз.

Халимат. Охо, да не затха ашыгъасыз? Олтуругъуз бир кесек.

Темирбашев. Бай-сыйлы болугъуз. Тур, Шохай. Алыкъа мен башха эллеге да барлыкъма. Хайда, сау къалыгъыз.

Шохай бла Темирбашев кетедиле.

Халимат. Бабун, бу киши алгъын былай болмаучу эди. Сен да билесе. Мунуча жууаш, мунуча сабыр адам битеу дуния башында жокъ сунуучу эдим. Энди уа эки сёз айтса, мен директорма деп тохтайды.

Бабун. Бир къауумланы къуллукъ алай эсиртип иеди.

Халимат. Ол неликден бола болур?

Бабун. Башдан Халимат, башдан. Ол акъылны терен болмагъаныны белгисиди.

Халимат. Акъыллы уа болуучу эди. Ах, жюрегим. Манга энди не мадар?

Бабун. Билемисе, Халимат, мени эсиме бир зат тюшгенди.

Халимат. Не зат?

Бабун. Манга бир къагъыт бла къалам берчи.

Халимат. Не зат этериксе?

Бабун. Бусагъат ангыларса.

Халимат Бабуннга къагъыт бла къалам береди.

Бабун. Олтурчу былайгъа, Халимат. Биз сени Шохайынгы бир сынап кёрейик.

Музыка согъула барып, сахна къарангы болады. Бираздан жарыйды. Сахнада киши да эслеимейди. Къолтукъ тюбюнде портфели бла Шохай, «Кёк кёгюрчюн» деген жырны макъамын кеси кесине мурулдай, чёрчек келеди. Тохтап къалады.

Шохай.

Айлана, жюрюй келгенде,
Тутханма кёксюл кёгюрчюн.
Къанатчыкъларын кесим кесерикме,
Иерик тюйюлме ёлгюн...

(Жырлагъанын къоюп.) Хоу, ёлгюнчю иерик тюйюлме. *(Юйге кирип бара, почта ящикге къарайды. Анда болгъан затланы чыгъарады. Юйге киреди.)* Къатын а ишде болур. *(Почта ящикден алгъан газетлеге къарай келип, кёзю тёрт мюйюшлю конвертге илинеди.)* Бу уа къайдан келген письмоду? Хы, Халиматха... Биреуню къагъытын окъургъа закон эркин этмейди, алай къайгъырмаз. Къатынымы менден жашырын иши болмаз. *(Конвертни ачады. Письмону окъуйду.)* «Багъалы Халимат, санга бу къагъытны жазгъаныма сейир этерге да болурса. Алай, не этейим, жазмай тёзалмагъанма. Сени кёргенли бери тынчлыгъым кетгенди. Ашагъан ашым ичиме бармайды. Сыфатынг кече, кюн да кёз аллымда турады... *(Шохай дыгалас этеди, окъуй баргъаны сайын кёзлери уллудан уллу жанады.)* Алыкъа мен дунияда сенден ариу, сенича адепли тиширыугъа кёз ачмагъанма. Эринг болгъанына бек ачыу этгенме. Айхай кеси уа эски тулукъ кибик, не чырайы, не сыфаты болмагъан бир адам. Башы да, хыярны жерге айланнган

жаныча, тукъур-мукъур болуп. Бурну да, ийнек мюйюзча, къынгыр айланып, сен анга къалай баргъан болуренг? Айып этме, Халимат, тёзалмай жазама. Бирге кёп жашагъансыз. Алай, ким биледи, андан айырылыргъа иш тюшсенг, мен сени дунияда бек насыплы тиширыуладан бири этерем. Мындан ары жюрегим санга термиле жашарыкъма. Аллах бар эсе, манга жазыкъсыныр». *(Шохай, эринлери шыбырдай, сын къатып къалады.)* Къайдады, къайдады мени дарманым? *(Тёгерегин къармайды, Адыргы болуп, ары-бери узалады, хуржунларына къолларын терк-терк сугъуп чыгъарады.)* Дарманым... Волидол... Хы, тапдым. *(Тил тюбюне таблетканы атады.)* Ким болур бу, мени да быллай бир аманлап? *(Ачыудан не этерге билмейди.)* Къарачы бу ишге! Тейри муну уа былай къояргъа жарарыкъ тюйюлдю! Ким эсенг да, мен санга бурнуму къаллай мюйюзге ушагъанын кёргюзтюрме! Ким болур, арабий? Ким эсе да, мени таныгъан адамды. Къатынымдан да айырыргъа кюрешеди. Тохта, тохта... Ислам Къапланович болурму? Ол келгенде къатыным нек эсе да кесин ариу этген эди. Темирбашев да биринчи аякъны аны саулугъуна деп кётюрген эди. Телефон бла артда сёлешгенинде да Халиматны соргъан эди. Аха-а... так, так... Ислам Къапланович, башым бла уа ойнатмам! Букъунгу кёкге бардырырма! *(Кеси кесине.)* Тохта, Шохай... сабыр бол... Темирбашев болмай, башха биреу болуп, бош силкинип къалырмыса? Ы? Кесими элте барып, къаягъа уруп, башымы тешип къоярмамы?.. Да ол болмай ким боллукъду? «Сени кёргенли»,— деп жазады. Мени къатынымы бу арт кезиуде ол болмаса тышындан келип ким кёргенди? Олду. *(Письмону бюклеп, хуржунуна салады.)* Аны къол хаты бла муну тенглешдирип кёрюрге керекме. Ах, Темирбашев, Темирбашев... Сен а манга шагъырей жаулукъ этип тура кёреме да. Мен санга экибизден эски тулукъгъа кимни бек ушагъанын кёргюзтюрме. Начальнигим угъай, пайхамбар сен болуп къалсанг да, артха турмам, ууатырма! Кесинге сакъ бол. Къапланович!

Шохай чыгъып кетеди. Музыка. Халимат киреди. Телефон зынгырдайды.

Халимат *(телефонну чолпусун алады)*. Да... Хау менме. А-а Ислам Къапланович, да... Бек тынчбыз, хата жокъду. Сау болугъуз... Ол юйде жокъду. Билмейме. Келсе не айтырма?.. *(Шохай ашыгъыулу къайтып келеди. Халимат аны эслемей, телефон бла сёлешеди.)* Бек ахшы, Ислам... *(Жарыкъ кюледи.)*

Шохай *(элгенип. Залгъа бурулуп)*. Жангылмагъанма.

Халимат. Аха, сау къалыгъыз. *(Телефонну чолпусун жерине салып артха бурулады. Шохай бла Халимат бир бирге къарап къаладыла.)*

Шохай. Ким бла сёлешдинг?

Халимат. Ол мени ишимди... *(Аш юйге кирип кетеди.)*

Шохай. Аха, энди бир тюрлю ишеклик жокъду. Темирбашев бла сёлешгенин менден букъдурду эсе, болду. Хар зат ачыкъланды. *(Жумдургъун къысып.)* Ким кимни хыликгя этеригин бир кёрейик! *(Портфелин алып, чыгъып кетеди.)*

Халимат *(аш юйден сёлешеди)*. Эй киши, ол Темирбашев деген таматанга телефон бла сёлеш. Нек эсе да ол сени излейди. Ишде тапмай, юйге аны ючюн сёлешгенди. *(Пауза.)* Эшитемисе? *(Аш юйден чыгъады.)* Къайдаса, э киши? Къайры кетди олсагъатха бу?

Бабун киреди.

Бабун. Юйдемисе, Халимат?

Халимат. Кел, Бабун, кел.

Бабун. Не хапар?

Халимат. Письмону алып турады. Аны бетини тюрленгенин кёрюп, сейир этип къалдым да.

Бабун. Сен билдирип къойма. Сакъ бол. Аппам ёлмесин, бу ишге ол мени къатышханымы билсе, элден кёчюрюр. Алайсыз да не амал да этип, мени ишден къыстатыргъа айланады.

Халимат. Не да болсун, Бабун, муну башын тели этип айланнган бир тиширыу барды ансы... бу былай болургъа амалы жокъ эди.

Бабун. Да, энди бир акъылы уа болур. Алай болмаса, жашаууну жартысындан кёбюн оздургъан адам алай этип айланмаз эди. Кет аурунг, тюш кезиу бошалып тура ушайды да. *(Кетеди.)*

Шохай киреди. Ол, Халиматха къарамай, ич отоугъа ётюп кетеди. Халимат кюзгю аллына барып, кесин сымарлайды, гитче ауаз бла жырлайды. Отоудан Шохай чыгъады.

Шохай. Къатын, мени кёзлюклерим къайдадыла?

Халимат. Манга неге сораса? Мен сени кёзлюклеринге къалауур тюйюлме. *(Чыгъып кетеди.)*

Шохай. Ма санга. Бу жууугъум а тап башламагъанды. Баям, Ислам Къаплановични жаратхан болур? *(Залгъа.)* Тамбла комбинатыбызда ишчи жыйылыу боллукъду.

Темирбашев келирге айтханды. Мен анга кюнюн кёргюзтмей къойсам, башыма бёрк кийген угъай, жаулукъ къысаргъа керекме! Къатыныма жазгъан письмосун къолуна тутдуруп, бетине тюкюрсем, асыры аз болурму? Тейри ол а азды. Охо, тамблагъа дери да былай бир сагъыш этейим. Аны бла жыйылыу бошалгъандан сора сёлеширме...

Жабыу

ЭКИНЧИ АКТ

Бу актда, жыйылыу бара тургъан клубдача, сахна бла зал бирге байламлыдыла. Жабыу ачылгъанда, сахнада юсю къызыл жабыу бла жабылгъан стол кёрюнеди. Ол жыйылыуну президиумуну столуду. Аны артында Шохай, Темирбашев эм да Шахидат олтуруп боладыла. Комбинатны къалгъан ишчилери уа — Харун, Къонгурбий, Сохта. Бабун залда къараучуланы арасында олтурадыла.

Шохай. Энди уа ким сёлешеди?.. Ол арт шинтикледе олтургъанла дауур этмегиз. Бир-бири къулакъларыгъызгъа шыбырдагъанны да къоюгъуз. Айтыр затыгъыз бар эсе, бери чыгъып, адамыча сёлешген этигиз. *(Пауза. Шохай, бойнун созуп, олтургъанлагъа къарайды.)* Сохта, сенми сёлеширге сюесе?

Сохта *(жеринден)*. Угъай. Башхала сёлешсинле.

Шохай. Критика этерча зат бар эсе да, буюкъмагъыз. Алай критиканы да критика биледи... Ким сёлешеди?...

Къонгурбий *(къолун кётюрюп)*. Бир-эки сёз айтыргъа боллукъмуду?

Шохай. Нек болмайды. Айт, Къонгурбий, айт.

Къонгурбий *(залдан сахнагъа чыгъады)*. Ахырысы, мен тюзюн айтыргъа сюеме. Комбинатха жангы трехтирге Шохай салыннганлы ишибиз бек иги къуралгъанды. Аны биз да кёребиз, битеу эл да кёреди...

Шохай. Шахидат, нек жазмай тураса? Жазгъан эт. *(Къонгурбийге айланып.)* Айт, Къонгурбий, айт. Аман башламагъанса. Буюгъургъа керекмейди.

Къонгурбий. Шохай кеси биягъында докладында да айтып озду планланы толгъанын. Сау болсун, трехтирибиз. Ма мен айтырыкъ олду. *(Залгъа барып жерине олтурады.)*

Шохай *(къарс уруп, ёхтем болады)*. Энди уа ким сёлешеди?

Харун *(къолун кётюрюп)*. Эркин этсегиз...

Шохай. Эркинсе, Харун, эркинсе.

Харун *(залдан сахнагъа кётюрюледи)*. Мен бусагъатда сёлешип бошагъан Къонгурбийни сёзюне тынгылап, уялып тургъанма. *(Дауур.)* Кёзбау этерге не кереклиси барды. Халны формасынлай айтыргъа керекди. Мен мында бу комбинат къуралгъанлы бери ишлейме. Алай бусагъатдача артыбызгъа кетген заманыбыз болмагъанды. Комбинатха халкъ контроль къауумну башчысы болгъаным себепли, манга кёп затла белгилидиле. Жалан да быйылгъы жылда бизге эки жыйырмадан аслам адамдан тарыгъыу келгенди. Жыйырма беш адамны костюм тикдирирге деп келтирген къумачларын бузуп, аланы ахчасын комбинат тёлегенди. Свитирле бла жакетле сокъгъан цехде къаллай бир брак болады! Складха келген материалла къайры кетгени белгисизлей къалады. Чач-сакъал жюлюучю жерибизге адамла кирирге къоркъадыла. Ары баргъанла кесилген жерлерине къагытла жабышдырып, акъ къолан болуп чыгъадыла. *(Кюлкю.)* Шохай Кырттаевич докладында жарымжыллыкъ планланы толтургъанбыз дегенди. Алай ол ётюрюкдю...

Дауур. Шохай, ары-бери къымылдай, жеринден къоба да олтура тынгысыз болгъанды.

Шохай. Харун, мен санга неича кере айтханма жыйылыугъа ичип келе турма деп. Сёзюнгю бошадынг эсенг, жеринге бар.

Харун. Шохай Кырттаевич, мени ичмеучюмю сен уста билесе. Сёзюмю уа алыкъа бошамагъанма... Биз планны толтурмагъанбыз. Къыралны алдаргъа не кереклиси барды? Ишге бир тюрлю усталыкълары болмагъан адамла алынадыла. Не букъдуругъа керекди... директор комбинатха кесини жуукъларын жыйгъанды...

Шохай *(къадалып жаза тургъан Шахидатха ачыуланып)*. Жазма!

Харун. Ала уа не юйренирге, не ишлерге сюймейдиле. Болса да хар ай сайын саугъа аладыла. Керти да кёл салып ишлегенле уа саугъаны не болгъанын унутхан окъуна этгендиле.

Шохай *(жеринден секирип къобуп)*. Харун, эслеп сёлеш. Мен сени цехни таматасындан кетергеним ючюн дерт жетдирирге кюрешесе. Кёп дауур этме да, жеринге олтур.

Темирбашев *(Шохайгъа)*. Алай жарамайды. Сёлешмеге къой. Ол ишни тюз болушун айта тура эсе уа?

Шохай. Билеме мен аны! Дерт жетдирирге кюрешеди.

Харун. Жангылгъан этесе, жолдаш Къайышев. Мен кишиге да дерт жетдирмейме. Ишибизни осалгъа кетгенине жаным ауруйду. Бу комбинат бизни юйюбюз кибикди. Аны осал болурун биз бир аз да сюймейбиз. Ма мени айтырыгъым ол эди. *(Жерине барып олтурады.)*

Шохай *(ачыуланып, Харунну ызындан)*. Ишни бузгъан ма сени кибик желауузладыла.

Темирбашев. Сабыр бол, Шохай.

Шохай. Кечгинлик бер, Къаплан Къапланович... эсе да Къаплан Ислам... эсе да Ислам Къапланович. *(Залгъа.)* Энди уа ким сёлешеди?

Бабун *(жеринден къобуп)*. Харун тюз айтады. Ол айтхан затла барысы да кертидиле. Ишибиз артына кетгенди. Министерствогъа ётюрюк сводкала берип, не заманнга деги жашаргъа боллукъду?

Шохай. Сен а не этесе, Бабун?

Бабун. Мен да кертисин айтыргъа сюеме. Асыры жюрегим тёзалмагъандан, ишден кетерге заявления бергенме. Сен жуукъларынгы аллай бир сюе эсенг, юйюнге жыйда, анда кечиндир. Бу къырал предприятияды.

Шохай. Былайда министерстводан адам келип олтургъан заманда ётюрюк айтыргъа уялмаймыса?

Бабун. Мен бир заманда да ётюрюк айтмайма, Шохай. Ётюрюкчюлени кёрюп да болмайма.

Шохай. Сора не затха деп жаншайса?

Бабун. Жанымдан тойгъанма да аны ючюн. Цехге кийим тиге билмегенлени алгъанса да, адамланы тырманларындан башымы кётюралмай къалгъанма.

Шохай. Ол сени терслигингди. Адамла тарыкъмазча этерге керекди, Бабун.

Бабун. Алгъыннгы нёгерлерим бла ишлегенде, ыспастан сора сёз да эшитмеучем. Энди уа ийнеге халы суура билмегенлени къайдан тапхан эсенг да билмейме. Мен мындан ары ала бла ишлеяллыкъ тюйюлме. Адам айтхан къулакъларына кирмейди. Абери айтсам: «Директор бизни къарындашыбызды, тынч тур»,— деп къоядыла. Угъай, былай бла иш барлыкъ тюйюлдю. Ала бузгъан кийимлени жангыдан тап эте, кечем, кюнюм да ишде кетеди. Мени уа юйюм жокъмуду? Мындан арысында иш тамыры бла тюзелмесе, кюлкюлюк боллукъбуз.

Шохай. Олтур жеринге, Бабун. Бу санга орам тюйюлдю. Коллективни жыйылыууду.

Темирбашев. Адамланы аузуна чапма, Шохай. Сёлешмеге къой. Жыйылыуда хар ким да сюйгенин айтыргъа эркинди. *(Бабуннга.)* Айт Бабун, айт.

Бабун. Мен айтырымы айтханма. *(Олтурады.)*

Шохай. Энди уа сёлеширик адам бармыды?.. *(Сохта жериндан къобады.)* Кимди ол? А-а, Сохта. Сёз Саламбашев Сохтагъа бериледи.

Сохта. Бабунца, зеримденми айтыф къояйым, огъосе уа. *(Трибунаны кёргюзтюп.)* арымы цыгъайым.

Шохай. Бери чыкъ, Сохта, бери чыкъ. Сен комбинатыбызны алчы адамыса. *(Шахидатха.)* Протоколну иги жаз.

Сохта *(трибунагъа чыгъады)*. Мен сёлеширге деф да турмаем... Алай, биягъында Харунну айтханлары заныма тийгендиле. Харун, сен адамла барикмахерге кирирге къоркъгъан этелле, андан къацыф цыгъадыла дегенсе. Ол не айтыуду? Заратмай эсенг, барикмахерге не атангы башына келесе! Ары хар ким кесини ыразылыгъы бла келеди. Менден уста цац-сакъал зюлюуцю бу зуртда зохту. Аны ким да биледи. Ма, Шохай айтсын. Мен керексиз заншагъанны сюймейме. Тюзюн айтыргъа керехди.

Темирбашев *(Сохтагъа)*. Сен комбинатны ишини юсюнден айт.

Шохай. Хоу, комбинатны къалай айныр баргъанындан айт.

Сохта. Да, комбинат да айныйды бек. Аны юсюнден да айтайым бусагъат. *(Къоюн хуржунундан къагъытла чыгъарды да, кёзлерине тутады. Сора дагъыда хуржунларын къармап башлайды.)* Кёзлюклерими барикмахерде унутуф кетхенме... *(Шохайгъа.)* Сени кёзлюклеринг манга зарарыкъ болурламы?

Шохай. Жарамай а. *(Кёзлюклерини миялаларын къадалып ариу этип, Сохтагъа береди.)* Ма. Бардыр.

Сохта *(башы бла ахшы деген магъананы билдире, кёзлюклени кёзлерине салады. Уллу докладха хазырланнган адамча халны кёргюзтеди. Къагъытларын алып, алагъа къарайды.)* Бек ариу кёреме была бла уа. *(Шохайгъа.)* Кенг адам да тюйюленг, быланы манга бериф къойсанг, ыразы этеригенг мени.

Шохай. Ахшы, ахшы... Айтырынгы айт.

Сохта. Аны уа бусагъат, сырыйна сокъгъанца этейик... *(Къагъытланы кёзлерине тутуп, жётел этип, тамагъын да ариулап, окъуп тебирейди.)* Былтыр бла демлештиргенде, бизни комби...

Шохай. Демлештиргенде угъай, тенглешдиргенде болур.

Сохта. Алаймыды... Хы, алай, ушай... тенглешдиргенде, бизни кабинетибиз уллу айныгъын...

Шохай. Сохта, ашыкъгъан этме. Кабинетибиз угъай, комбинатыбыз.

Сохта. Ай, ант зетмесин, иги кёрюнмейди... комбинатыбыз иги айныгъанды. *(Шохайгъа къарап.)* Тюзмю айтама?

Шохай. Тюздю, тюз. Бардыр.

Сохта. Ыхы... къалайда тохтагъанем?.. Хы, былайда... Ол зат бизни зангы трахтирибизни башцылыгъы...

Шохай *(ыразы болмай)*. Ашыкъмай айт, Сохта, ашыкъмай. Не рахтир хапарды ол?

Сохта. Да мында алай зазылгъанды сора уа. *(Къагъытларына эниклеп къарайды.)* А-а, зангылгъан этхенме... кецхинлик... трехтирибизди. Ол зат, бизни зангы трехтирибизни башцылыгъы бла болгъанды. Шохай Къурттаевич бизге келгенли...

Шохай *(ачыуланып)*. Къурттаевич!..

Сохта. Да, мен да алай айта ушайма да!.. Шохай Къурттаевич бизге келгенли, кабинет... комбинатыбыз заншап, планларыбыз да...

Шохай. Тохта, Сохта, тохта. Сен ашыкъма. Ненча кере айтыргъа боллукъду. Заншап тюйюлдю, жашнап... ангылаймыса, жашнап!

Сохта *(къагъытына къарап)*. Точна... Жашнап.... Комбинатыбыз жашнап, планларыбыз да, ой не айтыраса, арт... артха... а-а-артыгъы бла толуп барадыла. Со-со-циа — социалист борцларыбыз да арт беш жай... жайлыкъда...

Шохай. Сохта, иги къара, ашыкъма.

Сохта. Не болгъанды энди уа?.. *(Эс буруп окъуйду.)* А-а-арт бе-беш жа-жай...

Шохай *(ачыуланып)*. ...жыллыкъда.

Сохта. Да мен да алай айта ушайма да. *(Окъуйду.)* Арт бешзыллыхда бизни ко-о-омби-комбинатыбыз... *(Къагъытха кёзлерин бютюн жуукъ тутуп.)* Э-эки-экин-э-э-эки... тфу! *(Шохайны къатына барып, къагъытны анга кёргюзте.)* Былайда не зазгъан эсенг да, цыгъаралмайма. Эки-эканом...

Шохай *(къагъытны Сохтаны къолундан тартып алады)*. Ол а университетни бошагъан киши.

Сохта. Мен аны эртте бошагъанма.

Шохай. Аллах алай къурасын сени.

Сохта. Оллахий, керти айтама. Профессир Кёкбашланы Акъбашдан окъугъанма мен.

Шохай. Сандырама. *(Сохтаны кёзлеринден кёзлюклерин хыны алады.)* Айтырыгъынг бар эсе, кеси сёзлеринг бла айт.

Сохта *(кёзлюклеге къолун соза)*. Да, быланы...

Шохай *(трибунаны кёргюзте)*. Бар ары... сёлешген эт. Ы! Былай... кеси сёзлеринг бла, иги, тап!..

Сохта. Да кеси сёзлерим бла уа уллу доклад окъуна айтайым. *(Трибунагъа къайтады.)* Золдашла!.. угъай андан эсе жамауат дейим. Ол къудретлирех эшитиледи. Мен... Мен тойлада къалай алгъыш этнуцюмю былайда олтургъанла барыгъыз да билесиз. Сау эки сагъатны ицинде аузуму запмай сёлешиуцюме.

Шохай. Терсине кетме. Ишни юсюнден айт.

Сохта. Айта турама да. Ишхе зетер юцюн, бираз кенгден башларгъа керехди. Сёз юцюн, мен хар айдан планларымы толтурама. Озгъан айда *(Шохайгъа къарап.)* Сен кесинг манга грамот бергенсе.

Шохай. Комбинатны юсюнден. Ишибизни юсюнден.

Сохта. Мен сени юсюнгден айтыргъа сюеме... *(Шохай ыразы болуп, башын къымылдатады.)* Сен, Шохай Къурттай... Ы-ы... Кырттаевич, акъыллы адамса. Аны барыбыз да билебиз, оллаха. *(Иги уллу къычырып.)* Сен министр болуп ишлерге керек эдинг!... Заша!..

Шохай, олтургъан жеринден секирип къобуп, залгъа ышарып къарай, къарс урады. Сохта да анга къошулуп къарс урады. Залдан кюлкю эшитиледи. Сохта жерине барып олтурады.

Шохай. Энди уа бармыды сёлеширик?

Ауаз. Сёлешиулени тохтатыргъа.

Шохай *(Темирбашевха)*. Сиз сёлеширикмисиз, Ислам Къапланович?

Темирбашев *(жеринден къобуп)*. Багъалы жолдашла, адамланы жашау жумушларын жалчытыугъа бизни къыралыбызда уллу магъана бериледи. Аны ангылап, барыбыз да бирча кючюбюзню-кьарыуубузну да аямай ишлерге керекбиз. Ол жаны бла алып къарагъанда, сизни комбинатны иши биз умут этгенча барады деп айталлыкъ тюйюлме. Бюгюн былайда сёлешген бир къаум жолдашла аны алайлыгъын туура этгендиле. Комбинатны администрациясына этилген критика терсди дерге мени къолумдан келлик тюйюлдю. Нек дегенде, элигизден комбинатны ишин сёгюп, бизге кёп тарыгъыула келедиле. Мында айтылгъа затланы мен блокнотда жазгъанма. Тинтирбиз да, тийишли оноу этербиз. Сизни коллектив иш кёллю коллективди. Хайт дегиз, къолугъуздан кёп зат келлигине мен толу ышанама. *(Жерине олтурады.)*

Шохай. Сёлешиулени тохтатыргъа деп предложения барды. Анга угъай деген жокъмуду?

Ауаз. Жокъду.

Шохай. Алай эсе, жыйылыуубузну аны бла бошайбыз...

Харун, Бабун, Сохта, Къонгурбий залдан кетедиле. Шахидат да кетеди. Темирбашев бла Шохай сахнада къаладыла.

Шохай *(къызып)*. Ислам Къапланович, сени кёлюнге башха зат келмесин. Мында аман адамла кёпдюле. Мени кибик къаты директор болмаса, бу комбинат эртте оюллукъ эди.

Темирбашев. Мен бюгюн бери келирге ашыгъып, сакъалымы жюлютмей кетгенме.

Шохай. Парикмахерибиз тюз да арбаздады.

Темирбашев. Сора мен ары кирип чыгъайым да, сёлеширбиз. *(Кетеди.)*

Шохай *(Темирбашевну ызындан)*. Сёлешген а дейсе! Сакъалынгы уа мен юйге чакъырлыкъ сунуп жюлюте болурса. *(Сагъышлы.)* Бу жыйылыуну тапсыз ётгенин кёрдюнгмю, таланнган. Энди Темирбашев бла ишими аманнга кетерсем, ол бюгюн былайда айтылгъан затланы министрге жетдирип, мени къуллугъумдан чартлатыргъа боллукъду. *(Кабинетде ары-бери айланады.)* Не этсин адам? Бек къыйын болумгъа тюшгенме, антым. Жалан да эки амал къалып турады. Не да кишилик намысымы сакъларгъа керекме, не да къуллукъдан кетерге керекме. Къайсысын сайлайым? *(Пауза.)* Айхай, къуллукъдан кетерге тюшсе, кёп затдан къуру къаллыкъма. Биринчиден, даражам тюшерикди. Экинчиден, Шахидатдан къурлай къаллыкъма. Ючюнчюден а — жыйылыуда мени юсюме къусаргъа кюрешген Бабуннга бла Харуннга жукъ эталмай къаллыкъма. Аны себепли... *(Сагъыш этеди.)* Угъай, угъай...

Шахидат киреди.

Шахидат. Бет къанынг не бек бузулупду, Шохай?

Шохай *(майрышып)*. О-о, мени къундузчугъум, сен болмасанг, мен не этерем дунияда?

Шахидат. Къойчу къой, Шохай. Сюйген этеме дейсе, къатынынгдан а айырылалмайса.

Шохай. Алыкъа сен мени билмейсе. Сени ючюн мен жана тургъан отну юсю бла секирип кетерге хазырма.

Шахидат. Ала сёзледиле... Темирбашев а къайдады?

Шохай. Не этесе аны?

Шахидат. Аны къатыны жокъду деп эшитгенме.

Шохай *(тутугъуп)*. Се-сен не з-з-затла...

Темирбашев кireди. Сакъалыны беш-алты жерине къагъыт жабышдырылыпды. Шохай бла Шахидат анга къарап къаладыла.

Темирбашев. Чач ал десенг, баш аллыкъды парикмахеригиз. Къайдан тапхансыз аны?

Шохай. Шахидат, чакъырчы Сохтаны бери. Мен аны къууун къабындырайым.

Темирбашев. Керек тюйюлдю. Мен кетгенден сора сёлеширсе. *(Шахидатха.)* Ол адамлагъа премия берген ведомстволарыгъызны келтирчи.

Шахидат. Бусагъат, Ислам Къапланович, бусагъат. *(Кетеди.)*

Темирбашев. Да, Шохай, къарайма да, сени ишинг доюн тюйюлдю.

Шохай *(не этерге билмей амалсыз болады. Залгъа бурулады)*. Къайдады мени кишилигим? Мен эрмеми, огъесе къатынмамы?.. Ёлсем да башымы намысын сакълап ёлейим.

Столда пресс-папьени таукел алып, Темирбашевха кётюреди.

Темирбашев. Не этесе, Шохай?!

Шохай. Хи-хи-хи... Бош алай, Ислам Къапланович... Юйде гантелле бла физкультура этиучюм эсиме тюшюп...

Пресс-папьени столгъа салады.

Темирбашев. Бет къанынг тюрленип турады... Юйде къатыныг бламы тюйюшгенсе?

Шохай. Къатыным бламы дейсе?.. *(Биягъы пресс-папьени сермеп алады.)* Сен...

Темирбашев *(элгенип)*. Шохай...

Шахидат кireди.

Шахидат *(къолунда къагъытланы Темирбашевха ойнай-кюле береди)*. Ма, Ислам Къапланович. Энди башха зат керекмиди?

Темирбашев. Угъай, сау бол.

Шахидат. Сиз да сау болугъуз... *(Кетеди.)*

Темирбашев. Шохай, ол къолунгдагъын бери бер-чи. *(Пресс-папьени Шохайны къолундан алып, столну къыйырына салады.)* Физкультураны юйде этерсе, Шохай. Шёндю иш барды. *(Аллында къагъытха бир затла жазып*

тебирейди.) Комбинатда санга жуукъ жетип, ненча адам ишлегенин айтчы? Андан сора аланы къаллай усталыкълары болгъанларын да эсинге тюшюр.

Шохай. Да ала не затха керекдиле да?

Темирбашев. Манга керекдиле. Жыйылыуда айтылгъан бир къауум затланы тюзлюгюн тохташдырыргъа керекди. Сен сагъыш эте тур, мен машинада портфелими алып келейим. *(Кетеди.)*

Шохай *(терк окъуна хуржунундан письмону чыгъарып, столда Темирбашев жазып кетген къагъыт бла тенглешдирди.)* Угъай, ала, бу жазыула бир бирге арталлы да ушамайдыла. Оллахий, эки ортада алайсыз да жабыла тургъан эшигими ёмюрден ахыргъа ачылмазча этип къояргъа аздан къалдым... *(Пресс-папьени алып, башына къагъып кёреди.)* Тейри, бу уа... *(Письмогъа къарап, сагъыш этеди.)* Ким болур муну жазгъан? *(Письмону хуржуннга салады.)*

Къолунда къагъыты бла Бабун киреди.

Бабун. Кирирге боллукъмуду?

Шохай. Хоу.

Бабун *(къолунда къагъытны Шохайгъа бере)*. Тюнене Шамкъыз бла Зайнаф дагъыда бир костюмну бузгъандыла. Ма, аны юсюнден докладной.

Шохай. Ахшы, мен ала бла сёлеширме.

Бабун. Сёлешгенин къой, аланы ательеден кетер. Мен энди алагъа иш берлик тюйюлме. *(Кетеди.)*

Шохай *(Бабун келтирген къагъытны окъуй)*. Тохта, тохта... *(Хуржунундан письмону чыгъарып, Бабун жазгъан къагъыт бла тенглешдиреди.)* Ма санга!. Бабун!..

Темирбашев портфелин алып киреди. Шохай письмону терк окъуна хуржунуна сугъады.

Шохай. Ислам Къапланович, ай юйюнге, портфелинги алыргъа кесинг чыгъып бараса. Мен келтиралмаймамы аны. Хи-хи-хи... Ислам Къапланович, жаша! Сен болмасанг мен не этерем? Жаша!..

Темирбашев. Мен санга айтхан затланы унутупму къойгъанса? Ненча жуугъунг ишлейди комбинатда?

Шохай. Хи-хи-хи... Ол бош хапарды, Ислам Къапланович. Аллай ууакъ затлагъа эс бурур кереклиси жокъду. Болур бир-экиси. Аны не сёзлюгю барды. Биз кишиле ушайбыз да. Манга тыянчакъ болгъанынгы бир заманда да унутмам.

Темирбашев. Болса да, аякъны терс басаргъа жарамайды, Шохай.

Шохай. Аны уа керти айтаса. Сау бол да къал.

Темирбашев. Мен кете барайым. Алай сен бюгюнгю жыйылыудан оюм этерге керексе. *(Кетип тебирейди.)* Сау къал.

Шохай. Къара анга, бир зат ауузланмай а.

Темирбашев. Бек ашыгъама, заманым жокъду. *(Кетеди.)*

Шохай *(эки къолун бирге ышып къууанады)*. Хар зат да тап бола барады. Энди Бабунну бла Харунну ишден чартлатсам... Тохта, тохта... *(Столда къагъытларына къарап башлайды.)* Бабунну мындан бир ай алгъа ишден эркин эт деп жазгъан заявлениясы бар эди да. Ол къайда болур? Аха, тапдым. Хи-хи-хи... Бабун, сенден а не тынч бошап къалдым! *(Заявленияны къыйырына жаза.)* Сени къуртха болгъанынгы мен эрттеден билип туруучем. Темирбашевни башын тешдирип, эшигими жабаргъа аз къойгъанын кёрдюнгмю аны. Бу муну бла болду. Энди Харунну къалай бла тайдырайым?..

Шахидат киреди.

Шахидат. Темирбашев кетипми къалды?

Шохай. Бери жанлачы, ариу тошанчыгъым. Сени къанатчыкъларынгы жалап да кесим кесеркме, кёгюрчюнюм. Олло-ох, сен менича даражасы болгъан адамгъа къалай тийишлисе...

Шахидат. Да, Темирбашевни даражасы уа сеникинденми алашады да.

Шохай. Къарайма да, сен мени кёлюме тиерге айланаса. Сени ючюн юйюмю чачдым...

Шахидат. Алыкъа мен кёрген жокъду. Адам кёп сакълай кетсе, эригип къалады.

Шохай *(Шахидатны къатына барып)*. Кёпге тёзген, энди азгъа да тёз... *(Шахидатны къолун эринлерине элтеди.)*

Бабун киреди.

Шохай *(апчыйды. Сора ачыуланнганча, Шахидатха)*. Мен айтханча ишлерге керекди. Битеу финанс документлеге сакъ бол. Ревизор келип къалса, ариу айтмаз.

Шахидат. Бек ахшы. *(Суху кетеди.)*

Шохай *(Бабуннга)*. А-а, сенмисе? Жыйылыуда да сёлеше билесе. Аперим, Бабун, аперим. Сени кибик ачыкъ адамланы мен бек сюеме. Не жумушунг барды?

Бабун. Мени ол алгъын жазгъан заявлениям къайдады?

Шохай. Ма, бюгюн окъуна ишден расчёт ал! Къол салгъанма.

Бабун *(заявлениясын алып)*. Угъай, Шохай, заявлениями жазгъаныма чогъеж болгъанма. Ишлерге сюеме.

Шохай. Кечди. Къол салгъанма... Ишлерик тюйюлсе.

Бабун. Ишлерикме... *(Заявлениясын жыртады.)* Бир жары кетерик тюйюлме.

Шохай. Арнулукъ бла кетмесенг, аманлыкъ бла кетерсе.

Бабун. Кёрюрбюз. *(Кетеди.)*

Шохай. Кёремисе, бетсизни. Заявлениясын аны къолуна нек бердим мен? Кадрланы бёлюмюне берип къояргъа керек эди. Охо, къайгъырмаз. Мен аны энтда да тап этерме.

Сохта кireди.

Шохай. Келгенинг иги болду, Сохта. Мен сени чакъырыргъа деп тураем. Ол Темирбашевни сакъалына салгъан накъышларынг не затынг эди?

Сохта. Да ацыуум цыгъыф тургъанлай тюшюф къалды да.

Шохай. Айыплы этгенсе мени. Жуукъладыла деп сизни тёгерегиме жыяргъа кюрешген менде баш жокъду. Кесинг да жыйылыуда сёлешеме деп, башымы хиликкялыкъгъа къалдырдынг, жазып бергенни окъуялмай. Къонгурбийден сора ётюгюз болгъан биригиз жокъсуз.

Сохта. Да артда бех таф айтхан эдим да.

Шохай. Артда уа, хоу, сермегененг. Алай, ары дери ишни пох этип бошагъаненг ансы. Не жумушунг барды?

Сохта. Манга планны асыры кёф бергенсиз. Айтыф азырах этдирт ансы, толтуралмай къаллыкъма.

Шохай. Къарайма да, сен да кесинги терлетирлик адамгъа ушамайса.

Сохта. Охо, аман эсех, ахшы эсех да, не этерихсе. Ийнек кесини бузоуун табаны бла урмайды. Бир мадар эт.

Шохай. Ахшы, этерме.

Сохта. Сенсиз болмайыкъ, Шохай. *(Кетеди.)*

Шохай *(кабинетинде ары-бери жюрюй, кеси-кесине)*. Хар зат да тап болуп бара тура эди, алай ол къуртха Бабунну, Шахидат бла жылы тиллеше тургъанымы кёргени палах болду. Энди ол барып къатыныма айтып, замансыз тюйюш чыгъарып иймегийи. Болса да, мени Шахидатдан

дунияда бир зат айыралмаз. Жерни юсю саулай тенгиз болуп къалса да, мен аны къолундан тутханлай ёлюрме... Айхай, ол да арт кезиуде, Темирбашевни терк-терк соруп, къуйрукъ булгъап тебирегенди. Угъай. Ол жарарыкъ тюйюлдю. Не да этип, Шахидатны кесиме къаты байландырыргъа керекме... Аны ючюн мен дагъыда не зат этерге керекме?.. Аха... анга назмула жазып кёрейим. Мен малкъарлы тюйюлмеми? Таш атсанг, барып, поэтни башына тиеди. *(Сабийча къууанып, стол артына чёгеди, эрлай къагъыт, къалам алады.)* Хи-хи-хи, бир кёрейим. Ким биледи, кесим да, халкъ да эслемей, фахмум жабагъы жюнча болуп тура эсе уа... Э-э, поэт болгъанымы министрибиз эшитсе аз ёхтемленмез. «Директорларымдан бири поэтди»,— деп уллу жыйылыулада да айтыр! Тохта, тохт... манга жангы даражагъа жангы эшик ачыла турады! *(Жазып башлайды.)*

Солугъан хауам да,
Жаным да сенсе, Шахидат.
Ичген суум да,
Кюнюм да сенсе, Шахидат.

(Халимат тынч киреди. Шохай назму жазаргъа асыры къызгъандан башын кётюрмейди, Халиматны эслемейди.) Аперим, залим тизгинле боладыла. Энди уа... Аха... *(Кёлюнден акъырын айтып жазады. Халимат тынч къарап турады.)*

Тауда ёсген гюлюм да,
Жаннетим да сенсе, Шахидат.
Дунияда насыбым да,
Къууанчым да сенсе, Шахидат...

О-о, кертиси бла да залимме да! Тейри, ол аты чыкъгъан поэтле былай жазалсала, кеслерин файгъамбар сунар эдиле. Тохтачы, жазгъанымы башындан башлап бир окъуюм...

Солугъан хауам да,
Жаным да сенсе, Шахидат.
Ичген суум да,
Кюнюм да сенсе, Шахидат.

Тауда ёсген гюлюм да,
Жаннетим да сенсе, Шахидат.
Дунияда насыбым да,
Къууанчым да сенсе, Шахидат...

Окъуп бошап, сабийча къууана, жеринден къобады. Аллында сюелип тургъан Халиматны кёрюп, аузу ачылып, абызырап, не этерге билмей къалады.

Халимат. Мен сени быллай хунеринг болгъанын билмей тургъанма.

Шохай. Хи-хи-хи...

Халимат. Харип сен. Не аман шашханса. Къахме Шахидатдан сора насыбынг жокъ эсе, мен сени жашауунга сукъланмайма. *(Кетеди.)*

Шохай *(къоркъуулу)*. Ма санга. Не атамы башына поэт болургъа кюрешеем. Кеси да, шайтан кибик, къайдан чыкъды ол шёндю бери? Баям, биягъы къуртха Бабунну иши болур. Тохта, Бабун, санга уа!..

Къолунда газети бла Къонгурбий кireди.

Къонгурбий *(газетни Шохайгъа бере)*. Муну окъугъанмыса?

Шохай. Не затды энди ол а?

Къонгурбий. Сени юсюнгден фельетон басмаланып турады.

Шохай *(элгеннгенча)*. Не за-а-ат?!

Къонгурбий. Окъугъан эт. Ючюнчю бетдеди.

Шохай *(къоллары къалтырай, газетни ары-бери аударады. Кёзлюклерин салады)*. Къайдады? Хы, бу болур... «Жуукъларын сюйген директор...»

Шахидат кireди.

Шахидат. Шохай Кырттаевич, шёндю министерстводан телефон бла сёлешгендиле. Тамбла складха ревизия келеди.

Къонгурбий *(элгенип)*. Тамбламы?

Шахидат. Хау, тамбла. Аны айтайым деп киргенем. *(Кетеди.)*

Къонгурбий *(апчыгъанлай)*. Ревизия келе эсе мен не этейим?

Шохай. Да неге къоркъаса? Абериге сугъанакълыкъ затмы этгенсе?

Къонгурбий *(экили)*. Да угъай, алай этгенме деп да билмейме. Дагъыда, не десенг да, склад — складды.

Шохай. Бар да, алгъанынг, бергенинг бар эсе да, къарагъан эт. Отчётларынгы тап жарашдыр.

Къонгурбий кетеди.

Шохай *(газетни аллына салып)*. Энди бу уа къайдан чыкъгъан палах болду. Алгъаракълада корреспондентме деп бир суубурун келе айлана эди, баям, аны иши болур. Да кесин да аракъыдан кёпдюрюп ийгенем да... Пай-пай-пай! Шёндю бир адамгъа ийнаныргъа жарамайды. Не затла жазады кеси да. Окъуйду: «Бизни жашауда оноучуну эркинлиги да, даражасы да уллуду. Хар бир къуллукъчу партияны да, халкъны да алында уллу жууаплы ишни толтурады. Ол хар не жаны бла да тюзлюкню жолун тутхан, коллективни ызындан тизип, ишни алгъа бардыра билген, хурметли адам болургъа керекди. Алай, жарсыугъа, бир къауум къуллукъчула аны англыламайдыла. Огъары Къабакъ элде жашау жумушланы жалчытхан комбинатны директору Къайышев Шохай ол жаны бла артыкъ бек айырмалыды...» *(Шохай секирип ёрге къобады.)* Табаныма жылы суу ийип турадыла да! *(Къайтып жерине олтурады. Андан ары окъуйду.)* «...Шохай Къайышев, бир тюрлю усталыкълары болмагъан жуукъларын комбинатха жыйгъанды. Ала уа ишни жарты-къурту этип, адамланы тарыкъдырадыла. Ахшы ишлегенлеге къошакъ халда ахча саугъа берирге тюшсе, Къайышев уллуракъ юлюшлени планларын толтуралмагъан жуукъларына узатады...» *(Газетни бир жанына атады.)* Къой, андан ары окъумайым ансы, жюрегим чанчып тебирегенди. Билмей тургъанлай, тузакъгъа тюшюнмю къалдым? Министерствода окъугъан эселе аз къыза болмазла. Жуукъларымдыла деп, не атамы башына саугъала берирге кюреше эдим, ишлерин эталмагъан адамлагъа?.. Ёсюп баргъан даражам чёгюп къалды ушайды да.

Харун киреди.

Харун *(къолунда къагъытны Шохайны аллына салып)*. Мынга къол салыгъыз. Складдан олтанлыкъла алыргъа керекди.

Шохай. Билемисе, Харун, мен санга бир акъыл айтыргъа деп турама.

Харун. Айтыгъыз.

Шохай. Кесинг билесе, мен кишиге да аманлыкъ этерге сюйген адам тюйюлме. Аны себепли, къынкъ этмей, заявлениячыкъ жаз да, манга келтир.

Харун. Не заявленияды ол?

Шохай. Ишчи книжкангы кирлетсенг, артда санга къыйын боллукъду. Мен а, кёремисе, санга къаллай бир ахшылыкъ эте турама.

Харун. Ангыламайма.

Шохай. Ишден ариулукъ бл кетсенг, башынга ол хайырлы болурму деп турама.

Харун. А-а, алаймы айтаса! Ишден кетерик тюйюлме.

Шохай. Сюймей кетерсе!

Харун. Къол салыгъыз ол къагъытха.

Шохай *(къол салады)*. Кетген а этерсе, алай аман бла кетеринги сюймеем ансы. Ма къагъытынгы. Энтда да заявлениянъы юсюнден сагъыш эт.

Харун кетеди.

Шохай. Тохта, тохта... Энди амалын тапдым. Сокращение... *(Эки къолун бирге ышып, къууанады.)* Андан бери ол мени эсиме къалай тюшмей тургъанды. Сокращение...

Шахидат киреди

Шахидат. Газетни окъудунгму?..

Шохай. Окъугъанма. *(Къызады.)* Мен аны жазгъанны дуниядан тюбю бла жокъ этерме. Мени алай бош адам сунуп жазгъан болур ким эсе да. *(Жууашып.)* Шахидат, комбинатыбызда экономия жаны бла ишибиз осалыракъ болур дейме...

Шахидат. Алайды.

Шохай. Аны себепли, штатны бираз къысхартыргъа керекди. Мен аны юсюнден Темирбашев бла сёлеширге деп турама.

Шахидат. Эркин эт, Темирбашевха мен барайым.

Шохай. Угъай, кёгюрчюнчюгюм. Темирбашев бла мен кесим да сёлешаллыкъма.

Шахидат *(кёлкъалды бола)*. Сен мени сюймейсе.

Шохай. Айтма алай топпанчыгъым. *(Столда жазгъан назмуларын алып, Шахидатха бере.)* Сюймей эсем, окъуп кёрчю бу назмуланы. Алыкъа сен мени ким болгъанымы иги билмей тураса...

Чабып, Сохта киреди.

Сохта. Ы-ы, маржа, склад кюе турады, цабыгъыз...

Шохай *(ахы кетип)*. Энди ол а не палах болуп чыкъды? Суу, суу, суу, суу...

Шохай, Шахидат, Сохта хылып чыгъадыла. Шохай ызына бурулуп, стол юсюнде сууу бла графинни сермеп алып, «суу, суу»... деп къычыра, къууулуп чыгъып кетеди.

Жабыу

ЮЧЮНЧЮ АКТ

Дирекгорну кабинети. Жабыу ачылгъанда, кабинетде киши да болмайды. Бир кесекден къолунда да портфели бла, Шохай гузаба этип келеди. Кабинетине кирип бара, залгъа бурулады.

Шохай. Иш какды, багъалы жолдашла... *(Кабинетге кирип, столну артына чёгеди.)* Бир онгмаздан къалсанг, алай болады. Складны кюйгени бек тапсыз болгъанды. Шахидат да менден къачып тебирегенди. Мен анга асыры жумушакъ бола болурма дейме. Къатылыкъ бла да бир сынап кёрейим?..

Шахидат киреди. Шохай, тамагъын ариулагъанча эте, аллында къагъытлагъа къарап тохтайды.

Шахидат. Шохай Қырттаевич...

Шохай *(башын да кётюрмей)*. Мишайт этме.

Шахидат. Темирбашев телефон бла сёлешип, келирге айтханды.

Шохай. Келсе кёрюрбюз.

Шахидат кетип тебирейди.

Шохай. Шахидат, кварталны отчётун этип бошадынгмы?

Шахидат. Угъай алыкъа.

Шохай *(ачыуланып)*. Не тукъум жууапсызлыкъды бу?! Ишлерге сюйген бир адам жокъду мында. Бюгюн отчётну этип бошамасанг, эшитдим, эшитмедим деме.

Шахидат. Бюгюн бошаяллыкъ тюйюлме.

Шохай. Ол айтханынгы эшитирге да сюймейме... Болду!

Шахидат. Шохай...

Шохай. Ингирге отчёт бу столда болсун. Сизге уа ышарып тишлерингни кёргюзтсенг, бишлакъ сунасыз.

Шахидат ёпкелеп кетеди.

Шохай. Аха, эрттеден да сени бла алай сёлеширге керек кёреем. Тейри, Шохайда кишилик жокъду деп а айталмазса... *(Пауза.)* Оздуруп ийип, эшигими жапмайым. Къой, маржа, сакъ болургъа керекди. Қатынымдан да айырылып, мындан да къуру къалсам, аман кюн манга бютюн да ол заманда келликди.

Къонгурбий киреди.

Къонгурбий. Шохай, иш осалды.

Шохай. Не болгъанды?

Къонгурбий. Ол ахчачыкъ узатхан следователи-бизни алышындыргъанларын бек аман этгендиле.

Шохай. Баям, бир зат сезгендиле ансы, алай этерге уа амаллары жокъ эди.

Къонгурбий. Ким билсин. Къоркъама.

Шохай. Баям, сен менден букъдургъан этесе ансы, складны кесинг кюйдюрген болурса, ы?

Къонгурбий. Хо бир да. Алай болса сенден не затха букъдурлугъем. Жангыз тыянчагъым сен ушайса да.

Шохай. Къалай тапсыз иш болгъанды. Болса да, сен ол биринчи следователге айтханларынгы тюрлендирме. Электропроводкагъа ишекли бола эсенг, ахырына дери ол ызны тут.

Къонгурбий. Аны не ишекли болур жери барды. Электропроводкадан чыкъгъанды бар палах да.

Шохай. Аны доказать этерге керекди.

Къонгурбий. Этербиз. Алай, бу жангы следователь жукъгъа да ийнанмагъан, бир къаты следователди дейле. Анга абери узатыргъа да жарарыкъ болмаз.

Шохай. Да сени терслигинг жокъ эсе, нек узатаса? Ол алгъа келген следователге да не ючюн ултха бергенинги бир да ангылаялмай къалгъанма.

Къонгурбий. Къалай ангыламайса. Ол адетди.

Шохай. Сен билмеген адет, тёре да жокъду.

Къонгурбий. Кёпню кёрген кёп биледи.

Шохай. Кёп биле эсенг, билгенингча эт. Мени къошма.

Къонгурбий. Алай жарамайды, Шохай. Элде не айтып айланнганларын билемисе? Складны Шохай бла Къонгурбий бир болуп кюйдюргендиле дейдиле!

Шохай *(жилян ургъанча, жеринден секирип къобады)*. Энди ол къалгъан эди! Кимди аны айтхан? Туугъан атам ол эсе да, башын кетеримме, антым!

Къонгурбий. Сен аны къой да, бу следователь бла сёлешип кёр. Сыйларгъа зат керек эсе да...

Темирбашев киреди.

Шохай. О-о, багъалы Ислам Къапланович, кел, кел, кел... Олтур бери... *(Къонгурбийге.)* Бар сен, ишинги эт.

Къонгурбий кетеди.

Темирбашев. Къалайсыз, Шохай?

Шохай. Доюн тюйюлдю, Ислам Къапланович. Складны кюйгени барыбызны да апчытханды.

Темирбашев. Да, бек осал иш болгъанды. Следствие бошалмаймыды?

Шохай. Алгъа бир следователь келген эди да, кёп къалмай, бошай кетген эди. Алай, артда, нек эсе да, аны кетерип, башха следователь ийгендиле да, кюрешеди.

Темирбашев. Мени министр ол газетде чыкъгъан фельетонну юсюнден ийгенди. Къарайма да, Шохай, ишинг аманнга кетерикча кёрюнеди.

Шохай. Болса да, Ислам Къапланович, сени кибик тыянчыкъларым бола тургъанлай, мен бир затдан да къоркъмайма.

Темирбашев. Тыянчакъны да тюз ангыларгъа керекди.

Шохай. Ангыламай а... Бек ангылайма.

Темирбашев. Болса да, министр фельетонну юсюнден мени бери ийген эсе, мен анга тюзюн айтыргъа керекме. Аны юсюне уа, ол складны следствиясы да не бла бошалырын сакълайды.

Шохай. Ислам Къапланович, къадарым сени къолунгдады. Къалай сюйсенг да алай эт. Былайда энди хазна аягъым тутмазлыгъын кесим да сезип башлагъанма. Бир онг бар эсе, мени ары... ёргерекге...

Темирбашев. Сейир адамса сен, Шохай.

Шохай. Министерствону аппаратында ишлерге сюйгеними санга эрттеден да сагъыныргъа умутум болгъанлай туруучу эдим. Айып этме. Ич сёзюмю санга айтмасам кимге айтырыкъма.

Бабун киреди.

Бабун *(Темирбашевха)*. Сау келигиз, Ислам Къапланович.

Темирбашев. Сау бол.

Бабун. Шохай, бир-эки минутха сени следователь чакъырады.

Шохай *(Темирбашевха)*. Мен бусагъат...

Шохай, Бабун кетедиле. Къолунда къагъыты бла Шахидат киреди.

Шахидат *(жарыкъ)*. Ислам Къапланович...

Темирбашев. Кел, Шахидат, кел. Не ишлейсе?

Шахидат. Турабыз. Кесигиз къалайсыз?

Темирбашев. Жокъду хата.

Шахидат. Мындан алда министерствогъа да баргъанем. Алай сизни кёралмай кетгенем ансы.

Темирбашев. Манга жумушунгму бар эди?

Шахидат. Угъай. Ансдан...

Темирбашев. Энди келсенг къайтырса.

Шахидат. Тамбла барлыкъма.

Шохай киреди.

Шохай. Бир палах адам болуп чыкъгъанды бу следователь. Не жумушунг барды, Шахидат?

Шахидат *(къагъытларын Шохайны аллына салып)*. Былагъа къол салыргъа керекди.

Шохай *(терк къол салып)*. Ма.

Шахидат Темирбашевха кёз къыйырлары бла жашыртын къарай кетеди.

Шохай. Алгъыннгы следователь бир акъыллы зат эди. Муну уа не эсе да къадыр къылыкълары барды. Ол ишекли болмагъан адам жокъду.

Темирбашев. Ала алай болуучудула... Ахшы, Шохай, мен кете барайым.

Шохай. Тохта, бир вопросчукъну тап этерге керекди.

Темирбашев. Не вопросду ол?

Шохай. Шёндю битеу къыралда экономияны юсюнден уллу сёз барады. Анга биз да кесибизни юлюшюбюзню къошармы эдик деп акъыл этебиз.

Темирбашев. Бек игиди ол а. Къаллай мадар этерге умутугъуз барды?

Шохай. Эки-юч адамны къысхартханлыкъгъа комбинатха бир тюрлю хата тюшерик тюйюлдю.

Темирбашев. Аллай онг бар эсе, угъай демейбиз. Алай, ишчиледен угъай, администрациядан къысхартыргъа керекди.

Шохай. Да администрациядан кимни къысхартырыкъма?

Темирбашев. Ишчиледен а жарарыкъ тюйюлдю. Нек десенг, адамланы жашау жумушларын жалчытыуну хар жерде да дайым кенгерте барлыкъбыз. Аны себепли ишчиле дагъыда керек боллукъдула.

Шохай. Да...

Темирбашев. Башха айтырынг жокъ эсе, мен кетдим.

Шохай. Ахшы жолгъа, Ислам Къапланович, ахшы жолгъа. Энди келиринге ахшы хапар бла келирсе деп, ашыгъып турлукъма.

Темирбашев. Сау къал. *(Кетеди.)*

Шохай. Кёремисе, таныш, шуёх дегенинг къалай игиди! *(Эки къолун бир бирге ышып къууанады.)* Къайгъырмаз, хар зат да тап болур. Къуру да аманнга кетип турмаз.

Харун киреди.

Шохай. Не керекди?

Харун. Жукъ да угъай.

Шохай. Сора нек келгенсе?

Харун. Следователь ийгенди. Бар да, директорну кабинетинде олтура тур дегенди.

Къонгурбий киреди.

Къонгурбий. Не эсе да, бу следователь бек тюрлю адамды.

Шохай. Сени да бери олму ийгенди?

Къонгурбий. Хоу.

Бабун бла Шахидат киредиле.

Шохай. Сизни да следователми жибергенди бери?

Бабун. Хау, ол ийгенди.

Шохай. Бир да ангыламайма. Не мураты бар эсе да муну.

Къонгурбий. Жыйылыу зат бардырлыкъ болур.

Сохта киреди.

Сохта. Кирирге боллукъмуду?

Шохай *(Сохтагъа)*. Не жумушунг барды?

Сохта. Зохту зумушум. Следователь ийгенди. Бир да билмейме, бир тюрлю терслигим болмай тургъанлай, манга нек илиннгенин.

Къонгурбий. Да мени уа терслигимми барды? Сюгден эсе акъ, къардан эсе тазама.

Шахидат. Мен да кесинг кибикме, Къонгурбий.

Харун. Охо, неге жарсыйсыз. Кимни акъ, кимни къара болгъанын ол туура этер.

Следователь киреди.

Следователь. Нек олтурмайсыз? Олтуругъуз. Барыгъыз да олтуругъуз. Ыхы, ма алай.

Шохай *(жеринден къобуп, следователге)*. Мен керек боллукъ тюйюл эсем, чыгъа турайым.

Следователь. Угъай, Шохай Қырттаевич, чыгъаргъа жарарыкъ тюйюлдю. Мында артыкъ адам жокъду.

Шохай. Охо, алай эсе... *(Жерине, ыразы болмай, чёгеди.)*

Следователь. Жолдашла, кесигиз билгенликден, мени аллымда ишни бардыргъан следователь электропроводкада замыкание болуп, склад аны хатасындан кюйгенди деп тохташдыргъанды.

Къонгурбий. Хоу, алайды.

Следователь. Болса да, жангыдан бардырылгъан тинтиуле, лаборатория анализле, экспертизала эм да соруула ол затны терсге чыгъаргъандыла. Хоу, алайды. Склад электропроводкадан кюймегенди.

Шохай. Сора къалай бла кюйгенди да?

Следователь. Аны ким эсе да кюйдюрген этгенди.

Сохта. Ма санга...

Къонгурбий. Бир да билмейме... ким кюйдюрюрге боллукъду аны? Кимге хата этгенме мен?

Следователь. Былайда алты адам барсыз. Складны кюйдюрген сизни арагъыздады.

Кабинетдегиле: «Аха»,— деп, кёзлери жанып, жерлеринден къобадыла.

Следователь. Къопмагъыз. Тынч олтуруп тургъуз... Алай бла, жолдашла, алтыгъыздан биригиз складны кеси къолу бла кюйдюргенди. Мен юч минут заман береме. Ол адам арталлы бла да битеу адамлыгъын тас этип къоймагъан эсе, былайда, алгъа чыгъып, терслигин бойнуна алыр. *(Следователь тютюн къабындырады. Сора эшик къатына кетип, сагъатына къарайды.)* Юч минут...

Кабинетдегиле гумулжук тёбеча боладыла. Жерлеринден къобуп, бир бирлерине ишекли болуп къарайдыла. Сохтаны тобукълары къалтырайды. Шохайны эки кёзю уллу жанып, эринлери шыбырдайды. Хар ким бир бирден къоркъгъанча кёрюнеди. Къонгурбий хар кимни кёзюне къарай келип, Харунну аллында тохтайды.

Къонгурбий *(Харуннга)*. Сен!..

Харун. Тфу!..

Шахидат *(Сохтагъа)*. Сен аман къалтырайса, нек эсе да.

Сохта. Юйде сабийлерим барды... Менде бир терслих зохту...

Шохай *(акъырын келип, Бабунну аллында сюеледи, анга жютю къарайды.)* Хы, дунияда сен этмезлик не барды.

Следователь *(сагъатына къарап)*. Да, мен умут этген болмады. Олтургъуз жерлеригизге. Эртте, кеч болса да, аманлыкъ иш билинмей къалмайды. Керти жюреги бла терслигин бойнуна алгъаннга закон бираз жумушакъ къарайды. Алай, сизни арагъызда складха от салгъан аны ангыламады эсе, не этерикбиз. Аны ким болгъанын кесибиз тохташдырыргъа кюрешейик. Къонгурбий, сен айтханнга кёре, склад кюйген кюн тюрлю-тюрлю жумушла бла ары Харун да, Бабун да, Шахидат да, Сохта да, Шохай да баргъандыла. Алаймыды?

Къонгурбий. Алайды.

Следователь. Бек артда складына ким кирген эди?

Къонгурбий. Харун.

Следователь. Харун, сен не жумуш бла баргъаненг Къонгурбийге?

Харун. Чурукъ олтанлыкъла алыргъа.

Следователь. Алгъанменг?

Харун. Накладнойгъа цехни таматасы къол салмагъанды деп, Къонгурбий берирге унамагъан эди.

Следователь. Сора ол заманда сен анга не айтханенг? Эсинге тюшюрчю.

Харун тынгылайды.

Следователь. Къонгурбий, олтанлыкъланы берирге унамагъанынгда, Харун санга не айтхан эди?

Къонгурбий. Складынг да, сен да от тёбеси болугъуз. Болгъан да этерсиз,— деген эди.

Харун. Жолдаш следователь, мен алай жалан да ачыуланнгандан айтхан эдим. Башха акъылым болмагъанды. Ийнаныгъыз манга.

Следователь *(Харуннга)*. Ненча сабийинг барды?

Харун. Беш.

Следователь. Мында эрттеденми ишлейсе?

Харун. Комбинат къуралгъанлы бери.

Къонгурбий *(къууанып)*. Жолдаш следователь, Харуннга мен кесим да ишекли болуп тура эдим... Ол манга эрттеден да аманлыкъ этерге айланыучу эди.

Харун *(Къонгурбийге)*. Бетсиз!

Следователь. Сен эркинсе, Харун.

Къонгурбий. Къалай? Ийипми къоясыз аны? *(Ачыуланып.)* Складны ким кюйдюргенин билсем, сюдге да жетдирмей, ма бу эки къолум бла бойнун кесим бууарем.

Следователь. Харунда терслик жокъду.

Следователь. Энди бешеулен къалгъансыз. *(Хар кимни кёзюне къарайды. Сохтаны аллында сюеледи. Сохта безгекден ауругъанча къалтырайды.)* Сохта, сен Къонгурбийге жуукъ жетемисе?

Сохта. Цырт да угъай.

Следователь. Директоргъа уа?

Сохта *(Шохайгъа къарайды, апчыйды)*. Угъай, аны бла да зуукълугъум зохту.

Следователь. Сен складха аракъы алып нек баргъаненг?

Сохта. Къонгурбий тилеген этхен эди.

Следователь. Шешаны экигизми ичген эдигиз огъесе нёгер къошулгъанмы эди?

Сохта. Ыым... Угъай.

Следователь. Ётюрюк нек айтаса?

Сохта *(тили тутулады)*. Би-би-би-би... це-це-це...

Къонгурбий. Ол ётюрюк айтмайды, жолдаш следователь.

Следователь. Сиз шешаны башын ачханлай, элигизде белгили ичичи Хажосну складха киргенин нек жашырасыз?

Сохта *(терк)*. Хы, билип турасыз... Хажос келген эди.

Следователь *(Сохтагъа)*. Санга бир кесекчик уртлатып, ызынга ашыргъан эдиле, алаймыды?

Сохта. Хоу... алайды.

Следователь *(Сохтагъа)*. Сен да эркинсе. *(Сохта ызына да къарамай, терлегенлерин сыйпай, чыгъады.)*

Следователь. Энди тёртеулен къалгъансыз. Аманлыкъчы сизден биригизсиз.

Шохай *(апчып)*. Манга сорлугъунгу да сор да эркин эт, жолдаш следователь.

Следователь. Ашыкъма, Шохай Кырттаевич. Шахидат, сен министерстводан складха ревизия келлигин бу кабинетде Шохайгъа айтхан заманынгда, экигизден сора мында адам бармы эди?

Шахидат. Къонгурбий бар эди.

Следователь *(Шахидатха)*. Сени да эркин этеме.

Шахидат. Сау къалыгъыз. *(Кетеди.)*

Следователь. Энди танг жуукълаша келебиз. Бабун, сен складха баргъанда Къонгурбий не эте тура эди?

Бабун. Нек эсе да, чыракъла жанмайдыла деп, электропроводка бла кюреше тура эди.

Следователь. Алаймыды, Къонгурбий?

Къонгурбий. Тюздю. Чыракъла ёчюлюп къалгъан эдиле. Тап эталмагъанем.

Следователь. Монтёрну чакъырсанг эди уа?

Къонгурбий. Эсиме тюшмеген эди.

Следователь. Бабун, сен да эркинсе.

Бабун кетеди.

Шохай *(къоркъуулу)*. Жолдаш следователь, сен манга ишекли болгъандан саумуса?

Къонгурбий *(следовательге)*. Манга иш а ишекли бола болурмусуз? Мен алайсыз да асыры ачыудан тели болуп кетерге аздан къалып турама. Андан эсе ол складда кесим кюйюп кетген болгъуем.

Следователь. Складны экигизден биригиз кюйдюргенсиз.

Къонгурбий. Мени къошма, жолдаш следователь... Мен... мен...

Шохай *(Къонгурбийге)*. Тохта, жууугъум, сен, мени къошма деп, сора складны айыбын мангамы къалдыраса?

Къонгурбий. Да менми къалдырама? Следователь экибизден бирибизни преступникге санайды. Мен а складны кюйдюрмегенме.

Шохай. Сора мен кюйдюргенме, алаймыды?

Къонгурбий. Да алай болур.

Шохай *(Къонгурбийни бетине тюкюрюп)*. Бетсиз!

Къонгурбий. Озма, Шохай. Бетсиз сенсе. Складны сен кюйдюргенсе, сен!

Шохай. Ма, аферист десенг!

Къонгурбий. Сен, трехтирме деп, мени отха тюртюп, кесинг къутулуп кетергеми умут этгенсе? Угъай, Шохай, мен да жашаргъа сюеме. Складны сен кюйдюрмеген эсенг, следователь олтха бер деп мени нек къысып тургъанса, ы?

Шохай. Ой-ой-ой. Сен адаммыса, огъесе адам формалы жаныуармыса? Ой бетсиз! Сенича налатны уа айтып да эшитмегенме, эшитсем да ийнанмаз эдим.

Следователь. Даулашны къояйыкъ. Къонгурбий, сен уручулугъунг ючюн эки кере тутулгъанса, алаймыды?

Къонгурбий. Озгъан ишни несин къозгъайсыз, жолдаш следователь. Ол айыпны мен халал ишлеуюм бла башымдан жуугъанма.

Следователь. Ахшы, алай окъуна сунайыкъ. Склад кюйгюнчю, жюнден эшилген жакетледен анда ненчасы бар эди?

Къонгурбий. Жангылмасам юч жюз болур эдиле... Тохта. *(Хуржундан блокнотун чыгъарды.)* Тюзюн айтайым. Хоу, юч жюз жакет болгъанды.

Следователь. Тюздю. Юч жюз. Ала барысы да кюйгендиле, алаймыды?

Къонгурбий. Алагъа жаным ауруйду да. Бир иги затла эдиле. Жангыз бири къалмагъанды. Барысы да кюйгендиле. Ол эсиме тюшген сайын, асыры ачыудан, жюрегиме биз сукъгъанлай болады, жолдаш следователь.

Следователь. Биз тохташдыргъаннга кёре уа, склад кюйгенде, анда жалан да 9 жакет болгъанды.

Къонгурбий. Ойнагъанмы этесиз, жолдаш следователь?

Следователь *(Портфелинден артмакъчыкъ чыгъарып, Къонгурбийни аллына салады)*. Мында 45 тюйме барды. Биз аланы складда тапханбыз. Ач да, къарагъан эт. Ала биз айтхан жакетлени тюймелеридиле. Отда кюйюп, бир кесек бетлери тюрленнгендиле, алай таныргъа боллукъду.

Къонгурбий. *(Экили бола, артмакъда тюймеледен къол аязына алып къарайды)*. Да, сора неди да?

Следователь. Ол тюймелемидиле?

Къонгурбий. Хоу.

Следователь. Биз складда быладан сора тапмагъанбыз. Хар жакетге бешишер тюйме тигилгенин эсге алсакъ, 1500 табаргъа керек эдик. Алай бла склад кюйгенде, анда жалан да 9 жакет болгъанды.

Къонгурбий. *(кюлюп)*. Сиз сейирлик адамсыз. Болгъан кюл болгъанды, сора сиз анда, гебен ичинде ийне излегенлей, тюймелени барысын да къалай табарыкъ эдигиз?

Следователь. Анга беш адамны эки кюню кетгенди. Бек сакъ излегенбиз.

Къонгурбий. Да сора къалгъан жакетлени тюймелерин а нек тапмагъансыз?

Следователь. Склад кюйгенде, къалгъан жакетле анда болмагъандыла.

Къонгурбий. Сора уа къайда болгъандыла?

Следователь. Мен да санга аны сорлугъем.

Къонгурбий. Бир да билмейме... Жакетле барысы да складда эдиле. Ким биледи, ол темир тюймеле отда эрип кетген эселе уа?

Следователь. Угъай, эримегендиле. Кюлден алып, бир ненча кере анализ этдиргенбиз.

Къонгурбий. Бир зат да ангыламайма...

Следователь *(къагъытны къолуна алып окъуйду)*. «Харунну ызындан мен да складны этип, юйюме кетдим. Ишчи заман бошалгъан эди. Бир заманда: «Комбинат кюе турады!» — деп, къатыным тышындан къаугъа этип кирди... Была сени сёзлерингдиле да?

Къонгурбий. Хоу, алайды.

Следователь. Алай бла, сен складны кюе тургъанын къатынынгдан билгенсе?

Къонгурбий. Хоу.

Следователь. Ол кюн къатынынг юйде болгъанмыды?

Къонгурбий. Ы?.. Юйдеми?.. Да, юйде болмаса, ол манга къалай айтырыкъ эди да?

Следователь. Мен да анга сейир этеме. *(Туруп эшикни ачады.)* Халимат, бери кирчигиз. *(Халимат киреди.)* Халимат, 12-чи июлда, склад кюйген кюн сен къайда эдинг?

Халимат. Ол кюн мен мында болмагъанма. Къонгурбийни къатыны да, мен да. Агъачлы элде бир къатын ёлюп, анга къайгъы сёз берирге кетген эдик.

Следователь. Ызыгъызгъа къачан къайтхан эдигиз?

Халимат. Экинчи кюн, тюшден сора.

Следователь. Сау бол, Халимат. Санга башха соргъум жокъду. *(Халимат кетеди.)* Къонгурбий, складны кеси къолунг бла кюйдюргенингни бойнунга аламыса?

Къонгурбий. Мен?.. Кеси къолум бла?

Следователь. Хоу. Кеси къолунг бла.

Къонгурбий. *(кюлюрге кюреше)*. Жолдаш следователь, сен оюнчу адам кёреме.

Следователь. Жакетлени сен Хажосну юйюне ташыгъанса. Ол аланы сатып, ахчасын тенг юлешип тургъансыз.

Къонгурбий. Ётюрюк!..

Следователь. Ревизия келеди дегенни эшитгенде уа, башха амалынгы тауусуп, складха от салгъанса. От салырдан алгъа, анда болгъан иги затланы алып, биягъы Хажосну юйюне элтип букъдургъанса. Участка милиционеригиз да, мен да барып, ол затланы, жакетлени да бир къауумун Хажосну юйюнде тапханбыз. Ол хар затны да айтханды.

Къонгурбий. *(башы энишге салынып)*. Ит Хажос...

Следователь. Аны бла мен ишни бошадым. *(Къагъытларын портфельге жыя.)* Шохай Кырттаевич, бу ишде сени терслигинг да аз тюйюлдю. Уручулугъу ючюн эки кере тутулгъан адамгъа складны ышанырга керек тюйюл

эди. Ол ишигиз ючюн сиз да тийишли жерде жуап берирсиз. Тебире, Къонгурбий...

Следователь да, Къонгурбий да кетедиле.

Шохай *(кеси кесине)*. Кёрдюгюзмю ол ишни? Ол ит Къонгурбийни. Эки ортада башымы тюрмеден къарарча этип къоя эди, антым. Ол а мени ючюн къая болуп сюеллик киши. Ол а жууугъунг. Хы, кёремисе, акъылсызлыгъым ахырында мени не чекге жетдирди! Даражам, буз ургъан терекча, ачылып къалды да. Энди уа не этсин адам? Министр бу иш ючюн манга кечмез. Энди жалан да Темирбашев не мадар этерикди ансы, башха амал къалмагъанды. Тохтачы, ол Бармакъ улуна да бир сёлешип кёрейим. *(Телефонну бурады.)* Алло, Саубер Хажосович, салам алейкум, багъалы Хажосович, салам алейкум. Къууандым, ауазынг жарыкъ эшитиледи... *(Пауза.)* Сау бол, тынчбыз. Къонакъгъа да келмейсе, бизни унутханса... *(Пауза.)* Бек ахшы, Саубар Хажосович... Саубар Хажосович, мени сенден бир тилерикчигим бар эди... Бизни министрге мени юсюмден бир эки арну сёз жетдирип къойсанг, бек иги боллукъ эд... *(Пауза.)* Хоу, бир кесек тапсыз ишчикле бардыла. Адам ишлеген жеринде жангылгъан да этеди. Ангылайма, Саубар Хажосович, ангылайма... Ахшы, сау къалыгъыз... *(Телефонну чолпусун салады.)* Энди министрге ол да къатылса, Темирбашев да бир жанындан сюелсе, бир зат этерле. Ким биледи, министерствону аппаратында иш берип къояргъа да болурла. Андан сора манга бир зат керекмейди. *(Темирбашев киреди.)* О-о, Ислам Къапланович, кел, маржа, кел. Къалай къууандым! Ёт бери, олтур. Нечиксиз? Тынч-эсен бол? Бурнум... сюйюнюп, келлигинги билдирип тура эди, антым...

Темирбашев *(мудах)*. Ишинг осалды, Шохай.

Шохай. Сен тургъанлай, мени ишим къалай осал болур?

Темирбашев. Къуру сени угъай, мени ишим да хоча тюйюлдю.

Шохай. Не-е-ек, санга уа не болгъанды?

Темирбашев. Сени кибиклени къоруулагъаным ючюн къуллугъумдан кетергендиле.

Шохай *(ачыу эте)*. Ой-ой-ой. Не осал болду, не тапсыз болду. Не аман хапар келтирдинг... Мени тюшюм керти кёреем.

Темирбашев. Не тюшдю ол?

Шохай. Башымда бёркюм жерге тюшюп, балчыкъгъа боялып кёргенем. Ол а сени юсюнгден кёреем. *(Залгъа*

бурулуп, къууанчлы халда.) Мен а кесими юсюмден сунуп, ахым кетип тургъанма. *(Темирбашевха бурулуп, ёхтем халда.)* Да, не этериксе, шуёхум, мен санга бир зат бла да болушаллыкъ тюйюлме.

Темирбашев. Аны уа керти айтаса, Шохай. Сени манга болушалмазлыгъынгы билеме.

Шохай. Да угъай, мен а алыкъа къуллугъумдама. Тилеген адам болса... Ы, сени совсемдамы кыстап нйгендиле, огъесе уа иш кибик бергенмидиле? *(Темирбашев бара барып стол артына, Шохайны жерине олтурады. Шохай анга къашларын тюйюп, ыразы болмагъанын сездиреди.)* Жолдаш Темирбашев, ары неге сыгъынып кюрешесе, былайда башха шинтикле жетмеймидиле санга?

Темирбашев *(портфелинден къагъыт чыгъарып, аны Шохайгъа узатады).* Ма, муну бла шагъырей бол. Министрни приказы.

Шохай *(къагъытны алып).* Не приказды бу? *(кёзлюклерин салып окъуйду)* Приказ № 13. Белгиленнген планланы толтурмагъаны ючюн, жараусуз продукция чыгъарып, иш эм производстволу низамны ойгъаны ючюн Огъары Къабакъда жашау жумушланы жалчытыучу комбинатны директору. Не за-а-ат?.. *(Ачыуланып, къагъытны Темирбашевну аллына атады.)* Къалай, мени къуллугъумдан?.. Мени кибик даражалы оноучуну?.. Бу неге ушагъан ишди?! Мен муну былай къоярыкъмы сунаса? Угъа-а-ай, шуёхум. Мени аудургъан алай тынч болмаз. *(Темирбашевха.)* Тур жеримден...

Темирбашев *(къагъытны жангыдан Шохайгъа бере).* Приказны ахырына дери окъургъа керекди.

Шохай *(ыразы болмай, къагъытны алып, анга кёзлерин сюзюлтеди).* Неси барды энди уа?.. *(Окъуйду.)* Экинчи пункт. Огъары Къабакъда жашау жумушланы жалчытхан комбинатха директор этип, Те-те-темирбашевну... Не дейди?.. Сени мени орнума?.. *(Чючгюреди.)*

Темирбашев. Насыплы бол...

Жабыу

1973 ж.

Эмина

(Трагедия)

ИШГЕ КЪАТЫШХАНЛА:

Малкъар бий
Бийче
Чолпан — бийни къызы
Болат — Малкъар бийни шуёхуну жашы, ёксюз
Хауа — Бийни юйюнде къарауаш
Состар — аскер башчы
Баракъ — Состарны атасы
Алма — Состарны анасы
Ашан — Малкъар бийни жумушчусу
Ёртен — Болатны ёлген атасы
Саламбек — Акъсакъ Темирни жуукъ юлюшю, минг башчы
Бурхан — Саламбекни жыйын башчысы
Чорттай — гёжеф
Тёречи
Той башчы
Къарауул
Къуугъунчу

Керекли жерде тойчула, оюнчула, гяпчиле.
Иш, онтёртюнчю ёмюрню ахырында, Малкъар тарында барады.

БИРИНЧИ БЁЛЮМЮ

Сахнада Малкъар бийни эки къатлы таш юйю. Аны бир жаны тик жарны къыйыры бла чеклешеди. Жарны теренинде Черек суу саркъады. Юйню арбазы кенгди. Арлакъда — Раубазы. Аны тюбюнде олтургъа узун шинтик да барды. Сахна арты жыбыуда тауланы сураты бла бирге, бийик таш къала кёрюнеди. Аны башында эрттегили малкъар байракъ сюзюледи.

Жабыу ачылгъанда, арбазда Чолпан тынгысыз болуп айланады, бойнун созуп узакъгъа къарайды. Юйден Хауа чыгъады.

* * *

Хауа. Чолпан, нек тынгысызса былай?

Чолпан. Соргъан этесе... Эки кюнден бери Болат жокъду.

Хауа. Къоркъма...

Чолпан. Ах кюнюм, Хауа... *(Хауаны кёкюрегине башын салады.)* Манга не болгъан эсе да билмейме. Кюн сайын аны кёре турмасам, жашау эталмай къалгъанма.

Хауа. *(Чолпанны башындан сылай).* Сен къайгъы этме. Ма кёрюрсе, анга бир зат да боллукъ тюйюлдю. Таулада кийикледен эсе, ол къаты жюрюйдю.

Чолпан. Энди мен анга уугъа бара турма деп тилерикме.

Хауа. Ол тау къушха ушайды. Къуш а учмай турмаучуду.

Чолпан. Угъай, Хауа!.. *(Чабып, жар къыйырына барады.)*

Хауа. Барма ары. Черекге жыгъылырса. *(Барып, билегинден тутады.)* Келчи юйге, чачынгы тарап, ариучукъ этейим.

Чолпан. Керек тюйюлдю... *(Тёгерекге чабып, узакъгъа къарайды.)* Мен аны узакъдан келе тургъанын кёрюрге сюеме. Къара тауну башы бла ауып келиучюдю ол. *(Къала башына къарап къычырады.)* Къараууул, эй къараууул, жукълапмы тураса?..

Къараууул *(къала башындан)*. Угъай, жукъламайма.

Чолпан. Къара таугъа къарачы. Адам келип кёрюнемиди?

Къараууул. Къара тауну ёшюнюн акъ булутла басыпдыла. Жукъ кёргюзтмейдиле.

Чолпан *(кеси кесине)*. Къайдаса, наным? Нек келмейсе? Эки кюн эки ёмюрча кёрюндю манга. Бюгюн келмесенг, кесим излеп барлыкъма ызынгдан... *(Мудах болады.)*

Хауа. Чолпан, жанынга болайым, жарсыма. Болат келликди...

Чолпан. Тилингден бал тамады сени... Айхай да келликди. *(Жырлайды.)*

Эки къашынгы къарасы, наным,
Сау къарыш болур арасы.
Сюе, термиле тынчлыкъсыз болсун.
Сени жауунгу баласы...

Хауа. Сени бу ийнарларынгы Болат кеси эшитсе, хайран болур.

Чолпан. Алыкъа мен анга кёп ийнарла тагъарыкъма *(жырлайды.)*

Кенг жауурунлу, ол назик белли,—
Мени жюрегими кюйдюрген.
Кюле тургъан къара кёзлериди
Нанымы манга сюйдюрген...

Хауа. Ах кюнюм, шаудан сууча сени бу таза сюйменклигинге Тейри болушсун. Алай а, Чолпан, мени жюрегим санга бек къоркъады.

Чолпан. Не-ек? Болатха бир хата болгъан болурму дейсе?

Хауа. Угъай, угъай.

Чолпан. Сора уа не?

Хауа. Сен умутунга жеталмай къалырса деп къоркъама.

Чолпан. Нек, Хауа, нек?

Хауа. Да... Состар...

Чолпан. Аны атын сагъынма манга.

Хауа. Аны тузагъындан къутулгъан алай тынч болмаз.

Чолпан. Мен анга баргъандан эсе, кесими ма бу черекге атарма, Тейри хакъына!

Хауа. Ол сени атангы онг къолуду. Бийибиз анга бек ышанады. Малкъарны битеу палахладан ол сакълап тургъан сунады.

Чолпан. Мен Болатдан башхагъа барлыкъ тюйюлме!

Хауа. Къычырмай айт. Бирлеге эшитдирип нйсенг, сёз этерле да айланырла.

Чолпан. Эшитсинле! Ах кюнюм, Хауа, сен мени кебиме кирип, кюн жарымы жашасанг эди! Ол заманда билир эдинг мени къалай кюйгеними.

Хауа. Мен Тейриден кече, кюн да тилейме сен насыбынга жетеринги.

Юйден Малкъар бий бла бийче чыгъадыла.

Бийче. Чолпан, бетинг кетип тургъанча кёрюнесе манга. Бир жюрек инжиуюнг барды.

Чолпан. Угъай, анам. Бир хатам жокъду, нйнан анга.

Бийче. Кёзлерингде тынгысызлыкъны эслеп турама. Хауа, Чолпанны Черек жагъада бир кесек айландырчы. Жайыкъсын.

Хауа. Ахшы, бийче. Кел, Чолпан...

Хауа бла Чолпан кетедиле.

Бийче *(Чолпанны ызындан къарап, Малкъар бийге)*. Сен муну эрге берейик дейсе. Алыкъа сабий илишанлары юсюнден кетмегендиле.

Малкъар Бий. Къалай сабий болур ол... онбешжыллыкъ къыз!

Бийче. Мен кёрюп турама аны халин. Алыкъа бир кесек ёссюн... Сюеги къатсын. Андан сора да... *(Тохтап къалады.)*

Малкъар Бий. Не андан сора?

Бийче. Ол Состарны сюймейди.

Малкъар Бий. Баргъандан сора сюер. Жашау тирмен кибикди. Сюйген, сюймеген деп къарамайды. Барысын да къатыш тартады.

Бийче. Жангыз къызыбыз насыплы болурун сюеме.

Малкъар Бий. Состаргъа барса, насыплы боллукъду... Ма кёрюрсе!

Бийче. Угъай... жангылгъан этесе. Тилейме, мен айтханнга акъылынгы бёл.

Малкъар Бий. Ол ишни оноуу эртте этилип бошалгъанды — Состар бла Чолпан туугъунчу окъуна. Сен аны билесе. Баракъ бла мен бир кюн юйленнген эдик. Мен сени Усхурдан келтирген эдим. Баракъ а Айзаны Чегем аузундан къачырып келген эди. Экибиз да ол кюн, адетдеча, бир бирге сёз беришген эдик — биринчи туудукъларыбыз жаш бла кыз болсала, аланы бир юйдегили этерге деп. Айза биринчи жылында окъуна жаш тапды. Анга Состар деген атны да мен атагъанем. Сен а оналты жыл къысырлай туруп, артда къыз тапдынг. Келинчигиме атны кесим атайма деп, Баракъ анга Чолпан деп атагъанды...

Бийче. Айхай, Чолпан Состарны жаратмайды. Анга баргъандан эсе, таш чайнарыкъды.

Малкъар Бий. Таш чайнагъан угъай, уу къапса да, мен адетни бузмам.

Бийче. Ичиме от салдынг.

Малкъар Бий. Тап алай эсе да, мен сёзюмден къайтырыкъ тюйюлме.

Малкъар Бий. Ол ишни манга сагъынма!..

Бийче. Тейриден къоркъ. Эки сюйгеннге заран болма.

Малкъар Бий. Состар мени аскер башчымды.

Бийче. Керекли кюнюнгде Состар санга табылмаз... Болат а сени бир заманда да атмаз. Ол бизни ёз жашыбыз кибикди. Гитчелигинден къолубузда ёсдюргенбиз. Санга «атам», манга «анам» дейди. Аны атасы бла сен антлы тенгле болуучугъуз мени эсимдеди. Бир кюн туралмаучу эдигиз, бир биригизни кёралмай. Ол ёле туруп, жашын санга аманат этип ёлгенди.

Малкъар Бий. Мен тенгими осуятын толтургъанма. Жашын жашымча кёрюп ёсдюргенме. Мен анга ёксюзлюк сынатмагъанма. Жанына тиймегенме.

Бийче. Сен аны жанына энди тиерге боллукъса. Къуш баланы къолунгда ёсдюре кетип, учар заманы жетгенде уа, къанатларын кесгенча этме.

Малкъар Бий. Мен анга тау ауузларында сайлагъан къызын алып берирме. Ындыр басар заман жетгенди. Сабан тоюбуз бошалгъанлай, мен аны ишин этерме.

Бийче *(жюрегинден ахтыныр)*. Бу арт чурулада, нек эсе да, мен бир аман тюшле кёреме.

Малкъар Бий. Тиширыуланы Тейри аман тюшле кёрюрге деп жаратханды. *(Сагъышлы.)* Не тюш кёргенсе?

Бийче. Эмина... журтубузгъа къуру да эмина кирип кёреме. Къоркъама мен, бир уллу палах келлик сунуп.

Малкъар Бий. Угъай, къатын. Эмина кирмесин. Алай кёп тюйюлбюз. Чёплеп бошарыкъды.

Бийче. Тейри игиликге тюбетсин, не этейик...

Баракъ бла Алма киредиле.

Баракъ. Юйге да игилик.

Малкъар бий. Келгенлеге да кюн тийсин.

Алма *(жарыкъ)*. Бизни келинчигибиз а къайда кёрюнмейди?

Бийче. Хауа бла былай ары чыкъгъанды.

Баракъ. Бу аман къатын мени тынчлыкъсыз этгенди. Келинибизни юйге келтирейик деп.

Алма. Жангы арпадан боза саллыкъма. Сау Кавказ тепсерча той этерикме!

Бийче. Нек ашыгъасыз да быллай бир?

Алма. Да, не сакълар кереклиси барды! Къызны заманы жетгенди. Биз да жашыбыз юйюрлю болуп, туудукъла кёрюрге сюебиз.

Малкъар бий. Тюз айтаса, Алма. Сабан той бурнубузгъа жетгенди. Аны ашырып бошагъанлай, Тейри онг берсе къууанчыбызны этербиз.

Баракъ. Болсун алай. *(Малкъар бийни къолун тутады)*.

Алма. Бийче, сен а иги къууанмагъанча кёрюнесе...

Ойнай-кюле, Чолпан бла Хауа киредиле. Чолпан Алманы бла Баракъны кёргенлей, бир затдан элгеннгенча, кёзлерине къоркъуу кирип, тохтап къалады.

Алма. Къор болайым, ариу келинчигиме... *(барып, Чолпанны къучакълайды.)* Кёп бармай, тоюнгу этерикбиз. Жаш санга саугъала алыргъа кетип турады...

Чолпан Алманы къучагъындан сыпдырылып, юйге къачады. Аны ызындан Алмагъа терс къарай, Хауа да кетеди.

Баракъ *(Алмагъа)*. Уялтдынг къызны. Сен, адет, намыс дегенни истемей, хар затны былай айтып къояса.

Алма. Да аны не жашырлыгъы барды? Битеу Малкъар биледи бийни бла сени келишимигизни. *(Малкъар бийге бурулуп.)* Алай тюйюлмюдю, уллу бий?

Малкъар бий. Алайды, алай. Аны жашырыр жери жокъду. Халкъ биледи.

Аркъасына жугъутур мыллыкны кётюрюп, Болат кireди. Аны белинде къамасы, садагъы. Болат мыллыкны терек тюбюне элтип, аркъасындан тюшюреди. Ол алай этгинчи, сахнадагъыла сейир этип, анга къарап турадыла.

Болат *(терлегенлерин сыйпай, ышарып)*. Ма, мен да келдим.

Баракъ. Пай-пай-пай! Бу уллу жаныуарны къалайдан бери кётюрюп келесе, Болат?

Болат. Къара тауну кюнлюм бетинден.

Баракъ. Алай узакъдан!? Къарыуунг болгъан хапарынгы эшите-эшите тургъанма. Алай, Тейри шагъатымды, туура былай гёжеф болурса деп а эсимде да жокъ эди.

Болат *(уялып)*. Хо бир да, мени не гёжефлигим барды аллай бир.

Малкъар бий. *(Болатха.)* Муну аркъанга жюк этип айланмай, ёлтюргенден сора келип, эшек, не да къадыр алып кетсенг эди уа.

Болат. Бусагъатда таулада бёрюле кёпдюле. Мыллыкны къоюп кетерге болмагъанма.

Бийче. Да айхай, балам, жунчугъанса бек.

Болат. Жарсыма, анам.

Бийче. Сен ач да болурса. Келчи юйге, аш этгинчи бир зат ауузлан.

Болат. Ач тюйюлме. Жолда сыйланнганма.

Малкъар бий. Болат, сен кючюнге ассыры бек базынаса.

Болат. Кючюне базынмагъан уучу да болмайды, атам. Сабан тойгъа бир жугъутур келтирирге айтхан эдим да— келтирдим.

Малкъар бий. Хоу, хар уучуну борчуду ол. Баракъ, энди Алма да, сен да жугъутур этден ашамай кетмейсиз...

Алма. Угъай, уллу бий, эки эгечим да Чегемден келип юйдедиле. Ала да бошдан келмегендиле. Хапар билирге келгендиле. Барып, аланы да къууандырайыкъ. *(Баракъгъа.)* Кел, э киши, *(Арбаздагъылагъа.)* Сау къалыгъыз.

Баракъ. Сау къалыгъыз.

Баракъ да, Алма да саламлашып кетедиле. Ала кетгенлей, бийче да юйюне кireди.

Малкъар бий. *(эки къолун бир бирге урады. Къала жанындан Ашан чабып чыгъады).* Ашан, ол жугъутурну союп, тап этерге керекди... *(Кетеди.)*

Ашан. Ахшы бийим... *(Терек тюбюнде жугъутурну къатына барады.)* Болат, бу жол а не уллусун келтиргенсе... *(Мюйюзлеринде хырларын санап.)* онекижыллыкъ!.

Юйден Чолпан чабып чыгъады. Аны ызындан Хауа да кёрюнеди. Чолпан, Болатны кёрюп, кюнча жарыйды. Ол, къууанчлы болуп, аны къатына келеди.

Чолпан. Болат...

Болат. Чолпан...

Чолпан. Тейри бла тилейме, энди уугъа бара турма.

Болат. Не-е-к? Уучу уугъа бармай, къалай тёзалыр?

Чолпан. *(ёнгеленип).* Сен мен айтханны истемейсе.

Болат. Алай сунма...

Ашан. Болат, муну ары, мал союучу халжаргъа элтирге болушчу. Кесим болалмайма.

Болат. *(Чолпаннга).* Мен бусагъат...

Болат бла Ашан жугъутур мыллыкны алып кетедиле. Чолпан арлакъда тургъан Хауагъа барып, бойнуна тагъылады

Чолпан. Хауа, манга не болгъанды? Учуп кетеме... Къанат тюкден да женгил кёрюнеме кесиме.

Хауа. Сюймеклигинг этеди сени алай! Кёкге, жерге да сыйынмагъан сюймеклигинг. Сени учундургъан олду. Тейри игиликге учундурсун ансы.

Чолпан. Тейри манга болушурукъду. Билемисе нек?

Хауа. Нек?

Чолпан. Мен, кече жата туруп, аны атын жюз бла жети кере айтама. Тарикъатчы юйретгенди манга, алай эте тур деп.

Хауа. Ма, Болат келеди. *(Кетеди.)*

Болат. Чолпан, сен билсенг эди, эки кюнню ичинде санга къалай таисыкъ болгъанымы!

Чолпан. Сен мени къоюп кете турма. Къоркъгъан этеме.

Болат. Неден къоркъаса?

Чолпан. Состарны атасы бла анасы бошдан келип айланмайдыла. Атам ташдан да къатыды. Мени Состаргъа берирге айтады. Мен а унарыкъ тюйюлме. Андан эсе, атам бууп ёлтюрсюн мени.

Болат. *(Сагъышлы болады. Ахтынады.)* Экибизни арабызда бийик буруу барды. Андан не сен, не мен ёталлыкъ болмабыз.

Чолпан. Тюнгюлме, Болат. Сен тюнгюлсенг, мени кюнюм къарангы боллукъду.

Болат. Мен къалай тюнгюлюрме?! Ажалым жетсе да, умутум юзюлмей ёлюрме.

Чолпан. Ах, кюнюм, ёлгенни сагъынма. Мени жаным сени ичингдеди. Сен ёлсенг, мен да ёллюкме.

Болат. Не амал бизге? Тейриге жетмезми тилегибиз?

Чолпан. Эрттен-ингир тилейме андан болушлукъ.

Болат. Экибизни арабызда къара жин жюрюйдю.

Чолпан. Ол — Состарды.

Болат. Арабыздан ол кетмесе, экибиз бир бирибизден кенгде къаллыкъбыз.

Чолпан. Состарны жюрегинде дерт къайнайды. Кёзлеринден эмина учхунла чачыладыла. Мен андан къоркъгъан этеме.

Ашан киреди.

Ашан. Болат, келчи, союмну ёрге агъаргъа болуш.

Болат да, Ашан да кетедиле. Состар киреди. Юсюнде таулу аскерчи кийими, белинде уллу къылычы, башында чюйке бёркю. Бетин къара сакъал басыпды.

Состар. Кюнюнг жарыкъ болсун, Чолпан.

Чолпан. Жарыкъгъа тюбеучю бол.

Состар. Мен узакъгъа барып келеме. Нек баргъаненг десенг... *(Хуржундан гитче чулгъамчыкъны чыгъарады.)* санга ма бу саугъачыкъны алыргъа. Кюмюш сыргъала!

Чолпан. Угъай, угъай, керек тюйюлдю. Мени кесими сыргъаларым да боллукъдула манга. Бош къыйналгъанса.

Состар. Санга къыйналмасам, кимге къыйналлыкъма. Ма, ал...

Къоймай, зор бла чулгъамчыкъны Чолпанны ууучуна тутдурады. Чолпан, къолунда чулгъамчыкъны не этерге билмей, амалсыз болады. Салыр жер тапмагъанча, бир къолундан бир къолуна алады. Къолун артха этип букъдурады.

Чолпан *(буюгъуп)*. Кёлюнге тиймесе, бир зат сорлугъем.

Состар. Сен тилей эсенг, тиймез. *(Пауза.)* Нек тынгылайса, айт.

Чолпан *(жунчуп)*. Къалай айтыргъа билмейме... Сёз ючюн... Се-сени сюймеген къызны сен сю-сюяллыкъмыса?

Состар. Хы... Мени сюймеген тиширыу манга керек тюйюлдю. Не ючюн сораса алай?

Чолпан *(буюгъуп)*. Сёз ючюн, мен сени сюймей эсем а?

Состар. Хы... Безирегенми этесе? Биз бири бирибизни сюймезге эркин тюйюлбюз. Экибиз да аналарыбызны къарынларында окъуна бир бирге аталып туугъанбыз.

Чолпанны къолунда саугъасы жерге тюшеди. Ол аны эслемегенча этеди.

Чолпан. Мен... мен... бугъунчакъ ойнаргъа сюймейме. Сен... мени ангыла. Ах, кюнюм, манга алай къарама. Дунияда мен излеген... жалан да сен мени тюз ангыла. Кёлюнге тиймесин... ачыкъ айтыргъа керекме...

Состар. Айт, не айтырыкъ эсенг да, чайнай турмай.

Чолпан. Сен айып этме, мен... жалан да кесим сюйгеннге барлыкъма.

Состар *(бети тюрленип)*. Кимди ол сен сюйген?

Чолпан. Ах, жанымы къыйнама.

Состар. Бош букъдураса. Мен билеме сени ким бла безиреп айланнганынгы. Алай, эсингде болсун, мен намысым бла ойнагъаны сюймеучюме. Сакъ болугъуз ол да, сен да. Кечмем. *(Жерден саугъаны алып, Чолпанны къолуна хыны тутдурады.)* Ма, энди жерге тюшюрме. Къулакъларынга такъ! *(Кетеди.)*

Болат киреди. Кетип баргъан Состарны аркъасын кёреди.

Болат. Состар...

Чолпан *(жилямсырап)*. Ах, кюнюм, не этейим энди? О, сыйлы Тейри, манга жол нек кёргюзтмейсе? Мен къалай къутулайым мындан?

Болат. Не айтды ол санга?

Чолпан. Ах, кюнюм, жюрегим жарылады. Болат, жаным, келчи, къачып кетейик бир жары... узакъгъа, кёзкёрмезге...

Хауа киреди.

Хауа. Чолпан, не этесе... нек жюрексинесе? Болат кёлюнгеми тийгенди? Бу къолунгдагъы уа не затды?

Чолпан *(къолунда чулгъамны энди кёргенча этип)*. Бу манга керек тюйюлдю. *(Сызып жибереди.)* Аллыкъ тюйюлем. Къоймай, къоркъутуп алдыргъанды.

Хауа. Ким, не затны алдыргъанды?

Чолпан. Состар саугъагъа кюмюш сыргъала келтиргенди.

Х а у а. Состармы? Къайдады ол а?

Ч о л п а н. Бусагъатчыкъда кетгенди.

Хауа барып, Чолпан атхан чулгъамны къолуна алады. Ачып къарайды.

Х а у а. Состар муну билсе, кечмез. Ол дертчи адамды.

Ч о л п а н. Ол быланы къулакъларынга такъ деп кетгенди. Тагъарыкъ тюйюлме.

Х а у а. Келчи юйге... Сени акъылынгы шёндю ачыу бийлеп турады. Сабырланыргъа керексе.

Ч о л п а н *(Хауа бла бирге юйге кирип бара, ызына бурулады.)* Болат, сен ары-бери кетип къалма. Сен кетсенг, кёк юсюме ауарыкъ сунама... *(Кетеди.)*

Б о л а т *(сагъышлы)*. Мен не этейим, Чолпан? Состардан къутулургъа да болурек. Алай сени атангдан, халкъыбызны адетинден къалай къутулайыкъ? Малкъар бийге дау даулап, аны бла къалай ёрелешейим? Ёксюзлей къалгъанымда, кесине жаш этди. Халал къыйынындан къызгъанмады: ашатды, кийиндирди, ёсдюрдю, адам этди...

М а л к ъ а р б и й киреди.

М а л к ъ а р б и й. Болат, сабанларыбызны кёрюп келеме. Ындыр басар заман жетгенди.

Б о л а т. Алай эсе, сабан тойну этерге керекди.

М а л к ъ а р б и й. Хау, Болат. Аны быйыл бютюн жарыкъ этерге керекбиз. Нек дегенде, тирлик башха жылладан эсе игирекди. Аны ючюн Эрирейге энчи махтау бермесек, жарамаз. Кёлюне тийсек, келир жыл ол бизни тирликсиз къояр. *(Боланты къолтугъундан тутуп, акъырын Черек сууну жагъасына барады, сагъышлыды.)* Болат, экибиз алыкъа бири бирибиз бла ачыкъ сёлешмегенбиз. Ол, баям, мени терслигим болур Шёндюге дери сени жаш сунуп тургъанма. Быйыл онтогъуз жыл толгъанды санга. Эр кишиге ол алай кёп да тюйюлдю. Болсада, киши мардасына жетгенинг кёрюнюп турады. Атанг харип, жан ала туруп, сени манга аманат этген эди. Ол да, мен да эмчек къарындашла эдик. Татлы тенгле эдик. Сен ёксюзлей къалып, мени къолума тюшгенингде, жалан да юч жылынг бола эди. Энди уа, ма-а-а... киши болгъанса! Атангы орнуна аталыкъ этгенме. Туугъан жашымча кёрюп, ёсдюргенме. Ёксюзлюк сынатмагъанма...

Б о л а т. Сау бол, бийибиз. Мен да сени атамча кёреме.

М а л к ъ а р б и й. Болат... *(Тохтап къалады.)*

Б о л а т. Не, ата?

Малкъар бий. Чолпан бла сени хапарыгъызны мен эшите-эшите турама. Мен ол затха хазна къулакъ салмагъанма. Бир арбазда, бир юйде ёсген эки сабий сабийликлерин эте болурла деп тургъанма. Сиз а кертиси бла да...

Болат. Хау, атам. Мен айтыргъа базынмай тургъанны сен кесинг айтдынг.

Малкъар бий. Угъай, Болат. Мен аны дурус кёрмейме. Экигиз да аны ангыларгъа керексиз. Мен Баракъ бла этген келишимибизни бузаллыкъ тюйюлме. Халкъыбызда жюрюй келген адетледен бюгюн мен бирин бузсам, тамбла бирсиле къалгъанларын бузарла. Алай бла кеси арабызда биригиулюк да къалмаз, низам да болмаз. Сени кёлюнге башха зат келмесин, Болат. Чолпан санга тийишли тюйюлдю деп айтмайма аны. Тийишлиди. Алай ол боллукъ иш тюйюлдю. Чолпан Состарныды. Сабанланы оруу бошалгъанлай, аланы тойларын этерикбиз. Сен а, сюйсенг кеси аллынга, сюйсенг нёгерлеринг бла битеу Малкъарны, тау ауузланы барын да къыдыр. Башха жерлеге да бар... кесинге къыз сайла. Тейри бла ант этеме, сен сайлагъан къыз, патчахны къызы окъуна болса да — мен аны санга алырма. Уллу той да этерме...

Тёречи киреди.

Тёречи. Сыйлы бийибиз, сабан тойгъа халкъ хазырды.

Малкъар бий. Биринчи кюлтени ким къысарыкъды?

Тёречи. Быйыл ол иш Чолпаннга тюшгенди.

Малкъар бий. Чолпаннгамы?.. Адетге кёре, биринчи кюлтени журтубузда бек арну къыз къысаргъа керекди.

Тёречи. Жамауат быйыл Чолпанны сайлагъанды. Мен аны тюзге санайма. Чолпан тауларыбызны жарытхан нюр къызыбызды.

Малкъар бий. Жамауат алай тийишли кёрген эсе, мен угъай демейме. *(Къала башына къарап.)* Эй, къараууул!

Къарауул. Эшитеме, сыйлы бийибиз. Не буюраса?

Малкъар бий. Хапар жай... Тамбла Эрирейге махтау саллыкъбыз!..

Къала башындан дауурбас къагъылады. Тёречи бла бий кетедиле.

Къарауул *(къычырады)*. Бир бирге эшитдиригиз! Бирден бирге жетдиригиз! Тамбла бийибизни арбазында сабан той боллукъду. Эрирейге хурмет этерге ашыгъы-

гъыз! Тойгъа келигиз!.. Жырчыла, оюнчула, тойчула, пелиуанла... барыгъызны да Малкъар бий сабан тойгъа чакъырады. Чемер тойчула, фахмулу жырчыла, чынтты пелиуанла бийибизден махтау аллыкъдыла. Биринчи кюлтени терекге бийибизни къызы Чолпан тагъарыкъды. Келигиз тойгъа! Келигиз Эрирейге махтау салыргъа!..

Бийче, Чолпан, Хауа юйден чабып чыгъадыла. Болат арбазда сагъышлы сюелип болады.

Бийче. Болат, не хапар айтады къарауулчубуз?

Болат. Тамбла сабан той боллукъду. Биринчи кюлтени терекге Чолпан тагъарыкъды.

Чолпан. М-е-ен?!

Болат. Бусагъатда тёречи айтханды.

Бийче *(Чолпанны къучакълап)*. Къызым, ах, къалай кётюрюлдю мени кёлюм.

Чолпан *(къууанчлы болуп)*. Анам!.. Болат!.. Хауа!..

Къолунда орагъы бла Ашан кireди. Оракъны Чолпаннга береди.

Ашан. Ма, муну да къолунга ал. Кесигни да атанг чакъырады.

Бийче. Алай эсе, барыбыз да барайыкъ.

Болатдан къалгъанла кетедиле. Болат къуру кеси сахнада къалады. Терек тюбюнде шиптикге олтурады. Терен сагъышлы болады. Сахна къарангы бола барады. Ол кеч болгъанны белгисиди. Болат башын кётюрюп, кёкге къарайды. Чолпан жулдузну кёреди. Ёрге турады.

Болат *(Чолпан жулдуздан эки кёзюн айырмай, къолларын ёрге созады)*. Чолпан жулдузум!.. Сен жаланда танг алада кёрюнесе. Сенден ариу жулдуз жокъду. Кече да, кюндюз да кёрюннгенлей нек турмайса?..

Состар жашырын кireди. Терек артына бугъады.

Болат. Сен узакъдаса, Чолпан! Не узакъда болсанг да, къатынга улуп жетерем... Алай мени учаргъа къоймайдыла. Сен а чакъыраса мени, чакъыраса... Бетиме къарап, ахтынаса, бирде къууанаса, бирде жиляйса. Мени да жюрегими тарайса.

Чолпан чабып кireди.

Чолпан. Болат, не этесе кече былайда?

Болат. Кёресе, кёкде сени бла сёлеше турама.

Чолпан. Мени бла кёкде сёлешмей, жерде сёлешсенг а?!

Болат. Жерде тюзлюк жокъду.

Чолпан. Кел, былайдан кетейик. Не эсе да бир аман кёз бизге къарап тургъанча кёрюнеди манга...

Болат. Жерде не аманлыкъ да этиледи.

Чолпан *(хыны)*. Игилик да этиледи...

Болат да, Чолпан, да бир бири къолларындан тутуп кетедиле. Состар, терек артындан чыгъып, аланы ызларындан къарайды. Ачыуу ичине сыйынмайды.

Состар. Мени намысым бла бош ойнайсыз. Кечмем... Быланы орталары кюнден-кюннге теренден-тереннге кете барады. Тынгылап тургъандан хайыр жокъду. Башым бедишликге къалгъынчы, мадар этерге керекме. Не мадар? Теркирек юйленсек, андан игиси жокъ эди. Алай болжалла тауусулмай къалдыла. Энди сабан тойдан сора дегендиле. Анга да бир сылтау чыгъар. Угъай, былай боллукъ тюйюлдю... *(Пауза.)* Не да этип, Болатны жолумдан тайдырыргъа керекме. *(Къыжырыкълап.)* Кёремисе аны... Чолпанны манга аталгъанын биле тургъанлай, дагъыда кесин ортагъа сугъаргъа кюрешеди. Ол а бетсизликди. Аллымдан кетсенг, кетерсе, кетмесенг а *(къылычына жабышады)*, кечмем! *(Суху кетеди.)*

Бираздан сахна жарыкъ болуп тебирейди. Ол танг атханыны белгисиди. Кюн тиеди. Ашан арбазда Малкъар бийни олтурлукъ тахтасын къурай турады. Узакъдан сырыйна согъулгъан тарууш эшитиледи. Къала башындан къараууул сёлешеди.

Къараууул. Ашан, халкъ жыйылып тебирегенди. Сен тахтаны къурап бошагъынчы, адамла бери жетерикдиле.

Ашан. Тахтаны мен тюнене окъуна хазыр этгенем. Шёндю уа, тепмезча, тап орналашдыра турама.

Къараууул. Орамгъа кеппайла чыкъдыла... эки кеппай... О-о, жашла, къызла! Асыры омакъ кийиннгенден, жандырып къоядыла да!

Ашан. Насыплы! Хар затны да сен алгъа кёресе.

Омакъ кийинип, Малкъар бий бла бийче чыгъадыла.

Малкъар бий. Ашан, танг ахшы болсун!

Ашан. Сау бол, сыйлы бийибиз. Олтуругъуз. Къараууул сёлешгенди биягъында, адамла жыйыла башлагъандыла деп.

Бийче. Огъурлулугъун Тейри берсин мирзеу тоюбузну.

Малкъар бий. Ашан, къурманлыкъгъа ненча мал сойгъансыз? Эт жетерикмиди?

Ашан. Тау ауузладагъы адамларыбыз къалай келселе да, жетерикди. Жыйырмадан атлап уллу туар союлгъанды. Къойланы бла тонгузланы уа санагъан да этмегенбиз. Аны юсюне уа — уучула келтирген жугъутурла. Черекни бойну бла ёрге огха асылгъан къазанла тылпыу этип башлагъандыла.

Малкъар бий. Игиди, алай эсе. Аш-суу эркин болсун. Келир жылда да, сабанларыбыз берекетли болур ючюн Эрирейни кёлюне жетерге керекбиз.

Баракъ бла Алма ашыгъышлы киредиле, къууанчлыдыла. Ашан кетеди. Баракъ бла Алма бийни да, бийчени да сабан той бла алгъышлайдыла.

Баракъ. Тоюбуз таула бла тенг болсун!

Малкъар бий. Сау бол, сау бол, Баракъ.

Алма. Энди уа огъурлу тойну ызындан этиллик тоюбуз да женгил жетсин!

Малкъар бий. Амин! Тейри айтсын.

Баракъ. Амин!

Алма. Бийче, сен а нек тынгылайса? Биз аллай той этербиз, аллай той — битеу тейрилерибиз, жыйылып, сейирге къарарча!

Бийче. Не иги болса да, мен а угъаймы деймеди...

Малкъар бий. Олтуругъуз. *(Баракъгъа бла Алмагъа.)* Сиз бу жаныма олтуругъуз. *(Сол жанын кёргюзтеди.)*

Олтурадыла. Бийче бийни онг жанына олтурады. Сырыйна, къыл къобуз согъулгъан, даубасланы тауушу, адамланы къууанчлы ауазлары жуукъдан жуукъ эшитиледиле.

Алма. Жетип келедиле!

Баракъ *(Малкъар бийге)*. Къумукълу гёжеф да келгенди дейдиле. Ол кертими болур?

Малкъар бий. Кертиди, Баракъ.

Баракъ. Да сора бизни гёжефлени ичлерине къоркъуу кирген болур. Аны бла тутушургъа базынмазла.

Малкъар бий. Ай юйюнге, аллай осаллыкъны уа къалай этерле?! Состар кибик пелиуан жашларыбыз бетибизни жерге къаратмазла... *(Состар киреди.)* Ма, кеси да келди. Состар, быллай кюн, аскер башчыча, келип, мени къатымда турмай, къайда айланаса?

Тепсей, къолларында къамичилерин да ойната, кеппайла киредиле. Ойнап, безиреп, тахтада олтургъанланы кюлдюредиле. Состар да

кюледи. Жарыкъ музыка тохтамай эшитилгенлей турады. Бираздан, Эрирейни жырын айта, сахнагъа т о й ч у л а - о ю н ч у л а киредиле. Болат да аланы арасындады. Алларында, эки къолуна да арпа кюлтени алып, Ч о л п а н келеди. Аны онг жанында той башчы, сол жанында — Хауа. Чолпан жарыкъ ышарады, ол чексиз къуанчлыды, насыплыды. Юсюнде окъа халыла бла сарылгъан къызыл къатапа жыйрыгъы жим-жим жылтырайды. Бармагъы сайын жюзюклери, къулакъларында — алтын сыргъала. Ашан боза гоппанны алып чыгъады. Аны той башчыгъа береди. Музыка да, жыр да, дауур да, оюн-кюлкю да тохтайдыла. Сахна шум болады. Той башчы боза аякъ бла залгъа бурулады.

Т о й б а ш ч ы. Сыйлы бийибизни алгъыш гоппаны къолубузгъа келгенди:

Тоюбуз огъурлу болсун,
Тейри онгарсын,
Онг айландырсын,
Онг жюрютсюн,
Игиликни бери этсин,
Аманлыкъны кери этсин.
Къойну тюклюсюн берсин,
Ийнекни сютлюсюн берсин,
Игилик кетмесин,
Къаргъыш жетмесин,
Сюйгенибиз сюйюнсюн,
Ариу кийинсин,
Дуниябыз мамыр болсун,
Ырысхыбыз уллу болсун,
Кюфлерибиз мирзеуден толсун.
Алгъышыбызны Тейри эшитсин.
Алгъышыбыз Эрирейге жетсин.
Бийибизге саулукъ берсин,
Бийчеге ариулукъ берсин!..

Алгъышны этип бошап, бозадан уртлайды. Гоппанны жашлагъа береди. Ала аны, бирден бирге ётдюрюп, ичин бошатадыла. Гоппанны Ашаннга бередиле.

М а л к ъ а р б и й. Сау бол, башчы! Ариу алгъыш этдинг. Энди эркинсиз. Бардырыгъыз тойну!

Музыка согъулады, дауурбасла къагъыладыла. Кеппайла безирейдиле.

Т о й б а ш ч ы. Эрирейге махтау болсун!

Чолпан алгъа акъырын чыгъады. Кеппайла аны ызындан тепсеп барадыла. Арпа гюлтени къолунда тутханлай, Чолпан Раубазы терекни тёгерегине айланады. Сора гюлтени терек бутагъына тагъады. Чолпанны ортагъа аладыла. Аны тёгерегинде тепсейдиле. Эрирейни жырын айта,

аны макъамы бла тепсейдиле. Тепсеулеринде оракъла бла мирзеу оруну, ындыр басыуну, желде мирзеу сууруруну... кёргюзтедиле. Эрирейни жырын а, кеси да тепсей-тепсей, Той башчы жырлайды.

Ой, ындар баса, терлегиз,
Талчыгъып жатсын биригиз,
Насыпдан толсун юйюгюз,
Иш бла батсын кюнюгюз.

Ой, сюрюгюз кёп ёгюз,
Эрирей бла батсын кюнюбюз.
Эрирей айтылыр эл бла,
Мирзеу сууртхан жел бла.

Къызны белбауун эр алмаз,
Алгъан этсе да, кёл салмаз.
Урунмагъан ындыр басмаз,
Гоппан боза ичип, тоймаз.

Туругъуз, жашла, танг атад,
Ой ындыр баса, кюн батад.
Ындыргъа гюлте салайыкъ,
Тюшге экю салма салайыкъ...

Бу тепсеу бошалгъандан сора, Чолпан, барып, анасыны къатына олтурады. Хауа аны бетине жел этдиреди. Той баргъан кезиуде Сосгар экю кёзюю Чолпандан алмай, къарап тургъанды. Болат тепсеулени барысына да къатышады... Ол, ариу тепсеп, къызланы кесине сюйюндюреди.

Той башчы. Энди «Тепенаны» тепсейик!

Кеппайла оюнну къыздырадыла. Иги тепсемегенлени къамичилери бла къоркъутадыла. Той башчы «Сандырыкъны», «Шинтик оюнну» да тепсетеди. Сахнада оюн, кюлкю, къууанч. Тепсеу бошалады.

Той башчы. Энди тутушууну башлайыкъ. Бизни бу оюнубуз бютюн сейир боллукъду. Бизге къумукълу гёжеф Чорттай келгенди. Ол алыкъа аркъасы жерге тиймеген пелиуанды. Мысыргъа, Тюркге да барып, менме деген пелиуанланы жыгъып, саугъала алып къайтханды. Энди ол бизге келгенди. Малкъар гёжефле бла кюч сынашыргъа. Алайды да, ортагъа Чорттайны чакъырама!..

Чорттай, белине жип да къысып, ортагъа чыгъады. Уллу саплы, бёкем здамды. Жыйылгъанла «Охо-о!..», «Пай-пай-пай!..» деп дауур боладыла.

Той башчы. Бюгюн тутушууда хорлагъаннга бийибиз кюмюш ат иери бла акъ ажир берликди. Ким чыгъады Чорттай бла тутушургъа?

Хар ким да шош болады. Чорттай ортада ары бла бери ёхтем атлайды. Состар жашыртын залгъа айланып.

Состар. Не да этип, Болатны чыгъарыргъа керекди. Чорттайны тюбюне тюшюп, бедишлик болсун...

Той башчы. Жокъмуду базыннган? Адам чыкъмаса, Чорттай хорлагъаннга саналлыкъды. Акъ ажир анга жетерикди. Кимди ётю болгъан?

Малкъар бий. Гёжефлерибиз кёп болуучу эдиле да? Бетибизни жоймагъыз, чыгъыгъыз биригиз!.. Состар, сен нек буюгъуп тураса?

Состар. Мен буюгъуп турмайма, бийибиз. Тутушуу мени ишим тюйюлдю. Мен аскерчиме. Мени ишим — сауут сермешди.

Малкъар бий. Сора мен не этейим? Бедишликге къала турабыз...

Состар. Нек къалабыз бедишликге? Болат, чыкъчы ортагъа.

Болат алгъа чыгъады. Барысы да сейир этедиле. Чолпан тынгысыз болады. Малкъар бий бла Баракъ тамашагъа къаладыла.

Той башчы. Болат!

Чорттай *(башын булгъай, мыйыкъ тюбюнден ышара, мысхылдай, Болатны тёгерегине айланып, къарайды)*. Кёлюме тийдигиз, таулула. Бу сабийден сора тутушургъа адамыгъыз жокъ эсе, мен бери бош келгенме. Мен бери атлана туруп: «Барма ары, къыпчакъланы жуукълары къалмай пелиуанладыла»,— деген эдиле журтлуларым. Бир да пелиуаныгъызны кёрмейме.

Чорттай алай айта тургъунчу, Ашан, алгъа чыгъып, Болатны белине жип къысады. Болат, хазыр болуп, Чорттайны аллына барады. Къумукълу гёжефни къатында Болат гитчечик кёрюнеди.

Той башчы. Дауурну аз этигиз... Тейри болушсун Болатха!

Чорттай *(Болатха)*. Жашчыкъ иегилеринги ууатсам, атанг-ананг жилярла. Андан эсе, жеринге къайтырменг?

Болат. Мени жиляр адамым жокъду.

Чолпан *(жилямсырап)*. Болат, тилейме, тутушма!

Чорттай *(Болатха)*. Да угъай, жиляр адамынг а барды. Бийни къызы окъуна тилейди сенден, тутушма деп.

Болат. Мен хапар айтышыргъа чыкъмагъанма.

Чорттай. Э-хе-ее... алаймыды? Сора келчи бери, къозучгъум, макъырмазча этейим...

Экиси да бир бирни тутадыла. Ахырында Болат Чорттайы кёкюрегине кётюрюп, сыртындан жерге жыгъады. Адамла къууанч тыпырлы боладыла. Ашан, чабып келип, Болатны къучакълайды. Чорттай эки къолу бла жерни тюйюп жиляйды.

Чорттай. Башым бедишлик болду. Акъ ажирге минеме деп, эшекге да миналмай къалдым да... *(Жерден къобуп, бетин букъдуруп кетеди.)*

Той башчы. Ай, аперим, Болат. Аперим! Махтау болсун Болатха!

Адамла: «Махтау», «Махтау!» — деп къычырадыла. Бий, тахтасындан тюшюп келип, Болатны къучакълайды. Чолпан асыры къууаннгандан, жилягъаны бла кюлгени ангылашынмайды. Хауа бла ол бир бирни къучакълайдыла. Состар терек къатында башын энишге тутуп, къашларын тюйюп, огъурсуз сюеледи.

Малкъар бий. Болат, халкъ аллында ыразылыгъымы билдиреме санга. Кюмюш иери бла акъ ажир сенинди.

Малкъар бий тахтасына барып олтурады.

Той башчы. Оюнубузну бардырайыкъ. Энди къол таш атышабыз. Къол ташны ким узакъгъа бургъаса да, бийни къызы анга кеси тикген къол жаулукъну берликди. Таш — ма былайда. Хайда, ким башлайды?

Состар алгъа чыгъады, чепкен женглерин ёрге къайырып, ташны къолуна алады. Бу заманда ёпке солу этип, къуугъунчу киреди. Хар ким къайгъылы болады. Состар да ташны жерге салады. Къуугъунчу бийни аллына барып сюеледи.

Къуугъунчу. Сыйлы бийибиз! Акъсакъ Темирни аскери жетип келеди! Тау артын малтагъанды. Энди бери жол тартханды.

Малкъар бий тахтасындан ёрге турады. Халкъ шум болгъанды. Хар кимни бетсине къайгъы хал киргенди.

Малкъар бий. *(сагъышлы)*. О, сыйлы Тейрибиз, быллай бир бизни нек жазалайса? Не терслигибиз барды сени аллынгда? Чингиз хан келди да, бир ууатды. Эмина киргиздинг да, тюп этерге аздан къойдунг. Энди уа бютюнда уллу эмина — Акъсакъ Темир! Не мадар болсун бизге? Жер юсюнден, атыбыз-чуубуз да къалмай, ёчюлюпмю ке-

терик болурбуз? О, бизни сыйлы тейрилерибиз: Апсаты, Аймуш, Шибиля, Байрым, Голлу, Байчы, Эрирей, Долай, Инай, Сюлемен, Химикки, Дебет, Тымбыл, Маккруш, Сандракъ, Элия, Геурге, Даулет, Хардар — биз сизге табынабыз, сизге жалбарынабыз! Эшитигиз ауазыбызны! Къутхарыгъыз бизни келе тургъан палахдан! Не этейик, тёречи? Состар, муратынг къалайды?

Состар *(уллу къылычын къынындан сууруп чыгъарады)*. Мен сермеширге хазырма.

Малкъар бий. Сени батырлыгъынга мен ишекли тюйюлме. Тауларыбызда къолларына сауут алаллыкъ эр кишилени барысын да жыйышдыр. Кёрейик, кесибизни къоруулаялыкъ эсек. Къоруулаялмасакъ, не этерикбиз, къадарыбызгъа тюбербиз. *(Къала башына къарап.)* Къарауул, битеу журтлагъа къайгъылы хапар бер. Жерибизге душман келе тургъанын айт. Гюрбежиле отларын ёчюрмесинле, сауут-саба ишлесинле темирчиле. Аргъы ауузлада Къулий бла Таусо бийлеге къуугъунчула жиберилсинле. Ала бери жетсинле! Тёреге жыйылын, оноу этейик.

Къала башындан дауурбасланы дынгырдагъаны эшитиледи. Ызы бла къарауул къычырады.

Къарауул. Э-хе-хе-е-ей! Тынгылагъыз, тынгылагъыз! Бирден бирге жетдиригиз! Жерибизге душман келеди. Уллу, гитче да къозгъалыгъыз! Къолуна сауут алаллыкъла, Уллу Малкъаргъа жыйылыгъыз! Бийибизни буйругъу алайды. Гюрбежиледе отну ёчюлтмегиз, кече-кюн да сауут ишлегиз! Тынгылагъыз, тынгылагъыз!.. Уллу тёре жыйыллыкъды. Ары хар элден тёречиле чакъырыладыла... Тынгылагъыз, тынгылагъыз!..

Жабыу

ЭКИНЧИ КЕСЕГИ

Биринчи кесегинде болгъан сахна тюрленмегенди. Жабыу ачылгъанда, Болат бла Ашан къолларында къылычлары, къалкъанлары бла да бир бирге къайырылыша, жарау эте боладыла. Раубазы терекге сюелип эки сюнгю кёрюнеди.

Ашан *(къысха солуу эте)*. Мен арыгъанма, Болат. Бир кесек солуюкъ... *(Терлегенлерин сыйпайды.)*

Болат. Хыбыл болма, душманынг бла къагъышып тебиресенг, анга да алаймы айтырыкъса, бир кесек солуюкъ деп? *(Къылычын Ашаннга кётюреди.)*

Ашан. Тохта... Сен сакъ бола билмейсе. Уруп башымы тайдырырса деп да къоркъама.

Болат. Алай болмаз ючюн, кюбе киерге керекди.

Ашан. Бу иссиде кюбесиз да бише турама, бютюнда аны кийсем а...

Состар киреди, сахнаны къыйырында тохтайды. Болат бла Ашан аны кёрмейдиле.

Болат. Да мен кийгенме да. Акъсакъ Темирни аскерчилерине тюбесенг, ала менича ойнай турмазла. Урурла да, баш токъмагъынгы чартлатырла. Алай болмаз ючюн а, жарау этерге керекди... *(Къылычны къолунда ойнатады. Сора аны Ашаннга кётюреди.)* Сакъ бол...

Ашан *(къолларын алгъа тутуп)*. Тохта, тохта...

Состар эрлай аланы къатларына келеди. Белинде къылычын къынындан сууруп чыгъарады.

Состар *(Ашаннга)*. Нек тохтайса? Къалкъанынгы бери берчи. *(Болатха.)* Хазырмыса?

Состар сол къолунда къалкъанын тутханлай, онг къолунда къылычын Болатха кётюреди. Болат да, ол да бир бирни аямай, къылычларындан от чакъдыра, силдешедиле. Экисини арасында къажаулукъ къызадан къыза барады. Къаплары къайнап, бир бирге къыжырыкъланадыла. Состарны кёзлерине къан чапханды. Ашан быланы жарау этгенлерине алгъа сейирсинип къарай кетип, артда уа къоркъуп башлагъанды.

Ашан *(Состарны бла Болатны тёгереклерине айланып)*. Эй, не этесиз?.. Къоюгъуз!.. Тилейме, къоюгъуз!..

Состар Болатны аямайды. Болат къорууланады. Состар келефенча болгъанды. Уруша кетип, Состарны къылыч къыйыры Болатны къаш башына жетеди. Къаны чыгъад.

Ашан. Къоюгъуз!.. Бу не этгенигизди?... Болат... Болат, артха тур... жаралы болгъанса. Тохтагъыз... не тукъум жарау этесиз сиз?.. Тохтагъыз!..

Ашан, алан айырама деп, орталарына сугъулургъа умут этеди. Алай, чулгъанып аякъ тюпге тюшеди. Ёрге туруп, гузаба этеди.

Ашан. Къоюгъуз бу ишигизни... Тилейме тохтагъыз... *(Адыргы болуп.)* Бийибиз да къайры чыгъып кетди эсе да. Была игилик бла тохтарыкъ тюйюлдюле. Юйге кирип, хапар берейим *(кетеди)*.

Болат бла Состар сермешлерин бардырадыла. Юйден, къаугъалы болуп, Чолпан, Бийче, Хауа, ызларындан а Ашан чыгъадыла.

Чолпан *(бет къаны кетип)*. Оу, кюнюм, не этесиз?!

Чабып, Болатны бла Состарны къатларына барады. Болатны къаш башында жараны кёргенде, бютюнда ахы кетеди. Терк окъуна башында дарий жаулугъун тешип, Состарны бла Болатны орталарына атады. Ала къылыч «оюнну» тохтатадыла.

Состар *(Чолпаннга ышарып)*. Биз жарау этебиз.

Бийче да, Чолпан да, Хауа да Болатны къаш башында жараны кёрюп, тынгысыз боладыла.

Бийче. Жаным тузакъгъа тюшгенча болуп къалдым.

Состар. Сиз быллай бир къаугъа этерча, жукъ да болмагъанды. Ойнай-ойнай, кёз да чыгъады. *(Жерден Чолпанны жаулугъун алып, кесине береди.)*

Болат. Состар тюз айтады. Сиз жарсырча, зат да болмагъанды. Биз аскер жарау этебиз. Душман келе турады. Сермеширге юйренмесек, биз аны къолундан ыспассыз жоюлуп къаллыкъбыз.

Бий кireди.

Малкъар бий *(тынгысызды)*. Не болгъанды сизге? Жауаргъа тюрленнген кюнча, бетлеригиз тюрленипди нек эсе да. Болат, къаш башынга уа не болгъанды? Жыгъылгъанмы этгенсе?

Болат. Эс бурма, атам. Состарны къылыч къыйыры жетгенди, жарау эте тургъанлай.

Малкъар бий. Сакъ анасы жилямайды дейдиле. Сакъ бола туругъуз. Состар, ненча аскерчи жыйгъанса?

Состар. Бюгюннге мингнге жетгенди, бийибиз. Алыкъа уланла келе турадыла.

Малкъар бий. Саууут-саба жетишемиди?

Состар. Барды. Битеу темирчиле сени буйругъунг бла кече, кюн да ишлейдиле.

Малкъар бий. Аскерчилени юйретиу къалай барады?

Состар. Уллу тюзде саууут тарууш тохтамайды.

Малкъар бий. Кёгюбюзню къаралтып, деу палах келе турады. *(Состарны къатына барып, къолун аны имбашына салады.)* Халкъ къыйын кюнюнде кесини батыр жашларына тыянады.

Состар *(ёхтем)*. Акъсакъ Темир угъай, Чингиз хан къабырдан кеси къобуп келсе да, артха турмакъ, бийим.

Малкъар бий Состарны бетине экили болуп къарайды. Бийче бла Чолпанны бетлеринде масхара ышарылукъ эсленеди.

Малкъар бий. Къайдан, Состар. Чингиз хан келгенде, кёпле къайырылгъан болур эдиле анга, къарыу эталмагъандыла ансы.

Состар. Манга ышанмагъанча кёрюнесе, бийибиз.

Малкъар бий. Ышанама, Состар, ышанама. Санга ышанмасам, кимге ышанырыкъма? Халкъыбызны бу къоркъуулу кюнюнде сенича жигитлерибиз сюелмеселе, кимле сюелликдиле?

Состар. Бу сыйлы кюн бла ант этеме, къаяла юсюбюзге оюлсала да, бюгюлмебиз. Билегим ырбынындан къыркъылса да, халкъымы азатлыгъы ючюн кётюрген къылычымы жерге тюшюрмем!

Малкъар бий. Тейри болушсун де... барыбызгъа да болушсун!

Состар. Аскер жыйыныма барайым. Къалай жарау этгенлерин кёрейим.

Малкъар бий. Бар, кесинги жюрюгингде жаннган отну аланы жюреклеринде да жандыр. Къылыч не жютю болса да, жюрек къайнамаса, ол кесмейди.

Состар *(артха бурулуп)*. Тейри болушсун!

Состар ёхтем халда кетеди. Сахнадагъыла биразгъа дери шош боладыла. Болат къолу бла бетинде къанын сыйпайды.

Бийче. Хауа, Чолпан... Бекболатны жарасына нек бакъмайсыз?

Чолпан. Оу, ананг...

Болат *(уялып)*. Хо бир да, жара болуп, жаралыгъы жокъду.

Малкъар бий, барып, Болатны жарасына къарайды.

Малкъар бий. Къалай айтаса, жара тюйюлдю деп... Сюегине дери кесилгенди.

Хауа *(Болатха)*. Келчи юйге...

Бийче. Ашан, балхамчы Маралханны чакъыр. Жараны терк сау этиучюдю ол.

Чолпан да, Хауа да, Болат да, Ашан да кетедиле

Бийче. Состарны бу жол Болатха къылыч бла къайырылгъанын мен жаратмадым.

Малкъар бий. Ала аскерчиледиле.

Бийче. Чолпан, башындан жаулугъун алып, аралары атхынчы, тыйылмагъандыла.

Малкъар бий. Хы. Алай окъунамы болгъанды?

Бийче. Состарны бетинде жарау этген халы жокъ эди. Аны кёзлеринде дерт от жана эди.

Малкъар бий. Санга алай кёрюнгенболур.

Бийче. Сен дунияда бир халал жюрекли адамса. Хар кимге да ийнанып къаласа. Мен Состарны халын жаратмайма.

Малкъар бий. Состар аскерчиди.

Бийче. Мен жангыла эсем да, Тейри жангылтмасын бизни.

Малкъар бий. Усхур къызы, нек эсе да мени жукъум келгенди.

Бийче. Сейирмиди... арт чурулада тынчлыгъынг жокъду. Кечелени жукъусуз ашыраса.

Малкъар бий. Заман алай болса, не этериксе?

Бийче. Бир да болмай эсе да, бюгече тынчай...

Бийче кетеди. Сахна къарангы болады. Малкъар бий тахтасында къалкъыйды. Къонгуроу къагъылгъан тауш эшитиледи. Малкъар бий тюш кёреди. Бир къолунда жау чырагъы барды. Арбазда сагъайып, тёгерекге къарай, шош айланады. Анда-санда жан-жанындан тюрлю тауушла эшитиледиле. Тауш эшитилген сайын Малкъар бий элгенеди. Бир кесекден, акъ кебинге чулгъанып, Ёртен киреди.

Малкъар бий. *(къоркъунуп)*. Сен кимсе?

Ёртен *(ауазы къую тюбюнден эшитилгенчады)*. Танымаймы къалдынг, Тотур?.. Экибиз да антлы болуучек да.

Малкъар бий. *(сейир-тамаша болуп)*. Ёртен, сенмисе? Къайдан чыкъдынг, шуёхум? Мен сени танымай къалдым да.

Ёртен. Мен да зордан танидым сени. Атынгы да алышындырып тураса, тауларыбызгъа да бий болуп. Не ариу чырагъынг барды. Къалай ариу жарытады. Манга берсенг а...

Малкъар бий. Берирме, аллай бир сукълана эсенг.

Ёртен. Тотур, санга дауум болуп келгенме.

Малкъар бий. Не-ек, Ёртен? Не дауунг барды манга?

Ёртен. Жашым жюреги къыйналып жашагъан хапары жетгенди манга.

Малкъар бий. Ол ётюрюкдю! Мен Болатны кёлюне тиймегенме!

Ёртен. Сен анга аталыкъ этерге айтхан эдинг, мен кете туруп.

Малкъар бий. Мен Болатны ёз баламдан башха кёрмейме.

Ёртен. Сен аны жаны инжилгенин сезмейсе. Мен къатында болсам, сезерем... Ауругъан жерине дарман излерем. Анга бичакъ кётюргеннге мен къылыч кётюрюп чабарем. *(Пауза.)* Болат санга асыры ауур жюкдю. Андан эсе, биргеме ала кетейим. Къатымда турсун.

Къонгуроу тауушла эшитиледиле. Юйден Болат чыгъады. Башы байланыпды. Тёгерегине къарай, тамашагъа къалады.

Болат. Мен атамы ауазын эшитгенча болдум... Атам... атам, манга болушургъамы келгенсе?

Ёртен. Хау, уланым.

Болат. Атам... *(Къалай эсе да учуп баргъанча болуп, атасын къучакълайды.)* Атам...

Ёртен. Не бек азгъанса, балам... Башынгы да нек байлагъанса?

Болат, Малкъар бийни къолунда жау чыракъгъа къарап, къууанады, жашнайды.

Болат. Атам, Малкъар бий бу чыракъны манга берирге унамайды.

Болат къолун чыракъгъа созады. Малкъар бий чыракъны андан кенгирге тутады.

Ёртен. Къой, уланым... кел, кетейик...

Ёртен Болатны бир къолундан тутуп, сахнадан акъырын чыгъарын башлайды. Болат бош къолун Малкъар бийни къолунда чыракъгъа созуп, кетерге сюймейди. Ёртен жашын ычхындырмайды, биргесине алып кетеди. Ала кетгенлей, ачы шууулдагъан таууш эшитиледи. Малкъар бий элгенип, артха бурулады, терек артындан сарыуек баш кёрюнеди. Малкъар бий къоркъуп, къолунда жау чыракъны жерге тюшюреди. Ол ёчюледи. Сахна къарангы болады. Жарсыулу музыка эшитиледи. Сахна жарыйды. Малкъар бий къайгъылыды, жунчугъан халы барды.

Малкъар бий. Ай-хай-хай... не аман тюш кёрдюм. *(Терен сагъышлы болуп, сахнада ары бла бери жюрюйдю.)* Душман келлигине кёрюннген болур бу тюш! О-о, сыйлы тейрилерибиз, сизден сора тыянчагъыбыз жокъду. Кёп палахладан къутхара келгенсиз бизни. Бу жол да атып къоймагъыз къулларыгъызны... *(Сагъайып.)* Къолумда чырагъым, жерге тюшюп, ёчюлюп къалды. Баям, ол мени жаным болур эди. Не этерикме да! Къадардан киши да къутулмайды. Огъесе уа ол башха затхамы кёрюннгенди? «Малкъар бий бу чыракъны манга берирге унамайды»,— деп, Болат атасына нек тарыкъды? Чолпан... *(Сесгеннгенча болуп.)* Угъай, угъай... Чолпаным ёчюлгенден эсе, мен

ёчюлейим. Къолумда чыракъ мени жаным эди... Мени жаным... Мен кёрюрюмю кёргенме. Манга жашагъаным боллукъду. О, Уллу Тейрибиз, Чолпанны сакъла! Андан уллу тилегим жокъду санга!

Юйден бийче чыгъады.

Бийче. Э, киши, не эртте къозгъалгъанса? Тынчлыксыз кёрюнесе, бюгече жукълаялмадынг дейме?

Малкъар бий. Аман тюш кёргенме, усхур къызы. Бу терекни артындан сарыуек чыгъып, юсюме чапханды.

Бийче. Оу, кюнюм! Ол а аманды. Эмина кирмеге эди журтубузгъа. Тейри игиликге жораласын ансы. Хата этмей къойдуму ол санга?

Малкъар бий. Къолумда чырагъым бар эди. Сарыуек юсюме чапханда, ол жерге тюшюп ёчюлдю.

Бийче *(къоркъуп)*. Оу, кюнюм!

Малкъар бий. Болатны атасын да кёргенме тюшюмде. Ол да ыразы тюйюл эди манга. Нек эсе да, жашыны къолундан тутуп, биргесине алып кетди.

Бийче. Тейрилеribизден къайсылары эселе да бизге чамланыпдыла. Тонгузла, тууарла да союп, аланы ыразы этерге керекбиз.

Малкъар бий. Бек алгъа, килисагъа барып, алагъа баш урайым. Кёрген тюшюме билгичлеге да сорайым.

Бийче. Мен да сени бла барама. Биз тейрилеribизни унутуп къоябыз. Алагъа терк-терк табынмайбыз.

Ала кетип тебирейдиле. Баракъ бла Алма киредиле. Саламлашадыла.

Малкъар бий. *(шинтикни кёргюзтюп)*. Олтуругъуз. *(Малкъар бий да, Баракъ да, Алма да олтурадыла.)*

Бийче. Мен, шапалагъа айтып, къонакъларыбызгъа аш-суу салдырайым.

Алма. Бийче, бизни къонакъча кёрюп, къачаннга дери турлукъса? Биз къонакъ тюйюлбюз бу юйде. Биз бери кесибизге келгенча келебиз. Андан эсе, сен да бери олтур. Сёлеширге керекбиз.

Бийче. Сёлеширгеми?... *(Олтурады.)*

Алма. Жыйырма чыккыр бозам зыраф бола турады. Сабан тойдан сора узакъгъа созмазгъа деп келишген эдик да!

Баракъ. Жуукълагъа, ахлулагъа да хапар бергенбиз да, ала да сорадыла, къачан болады къууанчыбыз деп.

Алма. Келинчигибизни отоуун хазыр этгенбиз. Хар келген аны кёрюп, сукъланады. Хау, анам ёлмеси!

Баракъ. Бизден тыйгъыч жокъду. Биз хазырбыз той этерге.

Малкъар бий. Мен угъай демейме. Алай шёндю халкъыбыз той къайгъылы тюйюлдю. Кёгюбюз къаралып келе тургъан заманды. Ол ачылгъынчы сакълайыкъ, ачыллыкъ эсе.

Алма. Жаш унамайды сакъларгъа.

Бийче. Бу къайгъылы кюнледе арбазымда той этип, къызымы юйден чыгъараллыкъ тюйюлме.

Малкъар бий. Усхур къызы тюз айтады. Шёндю тойну заманы тюйюлдю. Барыбыздан да бек аны Состар ангыларгъа керекди. Тамбла ингирде уллу тёреге жыйыллыкъбыз. Къули, Таусо, Хайдарукъ бийле да келликдиле. Уруш палахдан халкъыбызны къалай къутултургъа боллугъуну оноуун этерикбиз. Анда Состардан соруу уллу боллукъду. Ол а къатын къайгъыгъа кирип айланады. Мен аны ангыламайма.

Алма. Да, не этсин да харип... Хар жолдан бир сыртау чыкъмай къалмайды. Шибля бла Элия мынгамы къарап къалгъандыла?! Анам ёлмеси...

Къала башындан дауурбас къаты-къаты къагъылады. Ызы бла къарауулчу кычырады.

Къарауул. Эхе-хе-хей!.. Эшитигиз! Къара тауну башындан душман аскер тигелеп келеди...

Сахнадагъыла къоркъадыла, гузаба боладыла. Юйден Чолпан, Хауа, Болат, Ашан чабып чыгъадыла. «Не хапарды бу?» — деп, къайгъы этедиле.

Малкъар бий *(бек къайгъылы)*. Къалай терк жетип къалды ол бери? Ауушлада бла ыфчыклада тасхачыларыбыз аны келе тургъанын алгъадан нек билдирмедиле?

Алма. Къууанч этебиз деп тургъаныбызлай, башыбызгъа уллу палах келип къалды да, анам ёлмеси.

Баракъ. Мен а ичимден ышанып тура эдим. Акъсакъ Темир тау тешиклеге сугъула айланмаз деп.

Бийче. Энди уа не этейик, не хадагъа?!

Малкъар бий. Айхай, тёреге жыйылыргъа да жетишалмадыкъ. Оноусуз къалдыкъ. *(Амалсызды.)* Тёречибиз да къайдады? Ол бери табылыргъа керек эди... Состар да жокъ... *(Къала башына къарап.)* Къарауул!.. Кёпмюдю жау аскер?

Къарауул. Аз да тюйюлдю.

Малкъар бий. Жаяумуду?

Къарауул. Жаяуу, атлысы да барды.

Малкъар бий. Жамауатха къайгъылы хапар бер...

Къарауул. Тынгылагъыз, тынгылагъыз... Элден элге, журтдан журтха, ауздан ауузгъа жетдиригиз! Бюгюн тотур айны биринчи кюнюнде жерибизге Акъсакъ Темирни аскери киргенди. Бегинигиз! Тынгылагъыз, тынгылагъыз...

Къарауул хапар бере тургъунчу, Болат бла Ашан сауут-сабаларын кийип чыгъадыла. Болатны башы байланыпды.

Болат *(бийге)*. Атам, жоюлсам, къыйыныгъызны халал этерсиз.

Болат да, Ашан да кетип тебирейдиле.

Малкъар бий. Тохтагъыз!.. Бу арбазда къолуна сауут алгъан бир адам къалыгъыз... Состар не болду? Аскер къайдады? Эки орталыкъда душманны къолуна тюшюп къалдыкъ ушайды да. *(Къала башына къарап.)* Къарауул, бир хапар нек билдирмейсе? Состар кёрюнмеймиди тёгерекде?

Къарауул. Алгъаракълада къала тийресинде кёрген эдим.

Малкъар бий. Аскерни алып, душманны аллын тыяргъа кетген болур.

Къарауул. Алай болса, мен кёрлюк эдим, бийибиз. Душман тыйгъычсыз келеди.

Тёречи кireди.

Тёречи *(къайгъылыды)*. Бийибиз, не хапарды бу?

Малкъар бий. Къыйын такъыйкъалада биригиз къатымда табылмай къалдыгъыз да. Не этебиз, тёречи? Биз келеди, келеди деп тургъунчу, Акъсакъ Темир жетип къалды да.

Тёречи. Аскер башчыбыз къайдады? Оноу этерге керекбиз.

Малкъар бий. Жокъду Состар. Табылмайды.

Епке солуу этип, къуугъунчу кireди.

Къуугъунчу. Бийибиз, палах!.. Уллу палах!..

Малкъар бий. Къайдадыла бизни тасхачыларыбыз? Ала нек билдирмегендиле душманны ауушладан бери аугъанын?

Къуугъунчу. Тасхачыларыбыз бары да душманны къолуна тюшгендиле. Аланы башларын кесип, къурукълагъа чанчхандыла...

Бийче *(жилямсырап)*. Оу анагъыз, шау анагъыз...

Алма *(жарсып, башын чайкъай)*. Ой-ой-ой... харипле уа...

Чолпан, къоркъуп, Хауаны ёшюнюне къысылады.

Малкъар бий *(къуугъунчугъа)*. Сен а къалай ычхыннганса?

Къуугъунчу. Мени кеслери ычхындыргъандыла... барып, хапар билдир деп. Бери келген Акъсакъ Темир кеси тюйюлдю. Аны жуукъ юлюшю Саланбекди. Уруш бла тюбесегиз, къагъанакъ сабийлеригизге дери къоймай, къырып чыгъарыкъбыз дегенди...

Сахнада тиширыула къоркъадыла, жилямсырайдыла.

Алма. Анам ёлмеси, жоюлдукъ!..

Бийче. Кёк Тейрибиз бла жер Тейрибиз, жазыкъсынгъыз бизге! Келе тургъан палахны кери этигиз бизден. Эминадан сакълагъыз журтубузну.

Чолпан. Анам... *(Бийчени къойнуна къысылады.)*

Хауа. Жанынга болайым, Чолпан, къоркъгъанмы этдинг? Къалай болушайым мен санга?

Малкъар бий *(тиширыулагъа)*. Сабыр болугъуз.

Состар суху киреди.

Состар. *(Малкъар бийге)*. Аскерни уллу тюзде тизгенме. Буйругъунгу сакълайма?

Малкъар бий. Тёречи не айтаса сен?

Тёречи. Душман алай бош душман тюйюлдю. Ол бери жетгинчи, дунияны эки этип жартысын иелегенди. Биз аны бла уруш этебиз десек, уланларыбызны да къырдырып, халкъыбызны да тюп этерге боллукъбуз. Ма, къуугъунчу былайда. Аны айтханын барыбыз да эшитгенбиз. Акъылыбызны башыбызгъа жыйып, жан сакълауну мадарын кёрейик.

Бийче. Тюз айтады тёречибиз. Онг бар эсе, къан тёкмей къутулургъа керекди.

Алма. Алайды... анам ёлмеси, алайды.

Малкъар бий *(жюреги къаты къыйналып)*. Э-ех... къарыусузлукъ, къарыусузлукъ. Дунияда сенден уллу ыспассызлыкъ да, бедишлик да жокъду. *(Пауза.)* Состар,

бар... аскер къатында тур. Ахыр буйругъуму санга жетдирирле!

Состар. Ахшы, бийим! *(Суху кетеди.)*

Алма. *(Баракъгъа)*. Э, киши, жашны ызындан барчы. Ол къызып турады. Кесин бир палахха къалдырлыкъды...

Садакъ окъла учун тебирейдиле. Сахнадагъыла къоркъадыла. Болат барып, бийчени бла Чолпанны алларына сюеледи, эки-юч садакъ окъ арбазда терекге чанчыладыла.

Алма. Э, киши, кюнюм къуругъан, къан жауа турады дуниягъа!..

Къала башындан къарауулну «Ой анам!» — деп, сыпсып къычыргъаны эшитиледи. Сахнадагъыла барысы да ары къарайдыла.

Ашан. Къарауулчубузну бойнуна садакъ окъ чанчылды.

Бийче. Оу ананг, шау ананг...

Алма. Къачыгъыз!.. Нек сюелип турасыз?!

Баракъ. Къайры къачарыкъса, тёгерегибизни душман алгъанды...

Тышындан къаугъа эшитиледи. Бети да къаннга боялып, къолунда да къылычы бла Состар хылыф киреди. Сахнадагъыла къайгъылы боладыла.

Состар. Жетдиле, малгъунла!

Малкъар бий. Урушму башладыкъ?

Состар. Угъай.

Малкъар бий. Мен санга аскерни къатында тур деген эдим да.

Состар. Жеталмадым ары. Аллымдан душман чыгъып къалды. Къачаргъа окъуна тюшгенди.

Малкъар бий. Жаранг ауур эсе, байлатхан эт.

Ашан. Мен балхамчыны чакъырып келейим.

Состар. Угъай, угъай... бош тырналгъан жарады.

Алма. Угъай, жашым. Къанынг тохтамай саркъады... *(Барып, Состарны бетинден къанын сыйпайды. Жилямсырайды.)* Кесинги сойдуруп къойгъанса да, кюнюм къуругъан!

Состар. Жарсыма, анам! Мен тапма.

Бийче да болушуп, Алма Состарны башын быстыр бла байлайды. Тышында ат туякъланы тыпар-тупур этген тауушлары эшитиледиле. Къылычын да къолунда тутханлай, Бурхан от болуп киреди. Состарны кёрюп, анга атылады.

Бурхан. А-а, сен мындамыса? Менден киши да къачып къутулмагъанды. Сен болмасанг.

Бурхан къылычы бла Состаргъа къайырылады. Состар да анга! Болат къылычын сууруп, Состарны жанында сюеледи. Малкъар бий ортагъа киреди.

Малкъар бий. Тохтагъыз!.. Тохтагъыз!.. *(Бурханнга.)* Сёлешип, бир бирни ангыларгъа онг бар эсе, къан тёкмейик.

Бурхан. Саууг бла мени аллыма сюелген мени душманымды. *(Кесин Состар бла Болатха тартдырады.)*

Малкъар бий. *(Состаргъа бла Болатха)*. Артха туругъуз. *(Бурханнга.)* Тилейме, кесинги суууг, сабыр бол!..

Бурхан *(къаны къайнап)*. Бусагъат Саламбек бери жетеркди. Анга да манга тюбегенча тюбесегиз, атын айтыргъа адамыгъыз къалмаз! Сакъ болугъуз, жаныгъыздан тоюп тюйюл эсегиз.

Малкъар бий. Ачыуланма, жюйюсхан. Биз мамыр халкъбыз.

Бурхан. Сен кимсе мында?

Малкъар бий. Мен — бийме.

Бурхан. Бийми?... Мен а Саламбекни жюзбашчысыма. Атым Бурханды.

Малкъар бий. Бурхан... Онг бар эсе, сёлешип, ортагъызны ариулукъ бла айырсакъ, иги боллукъ эди...

Бурхан *(терк)*. Аны юсюнден Саламбек бла сёлеширсиз.

Тёречи. Саламбек кимди?

Бурхан. Акъсакъ Темирни жууукъ юлюшю! Мингбашчы!

Тёречи. Акъсакъ Темирни атындан сёлеширге аны эркинлиги бармыды?

Бурхан. Барды. Ол уллу ханыбызны онг къолуду.

Тышында ат туякъланы тауушлары, адам къычырыкъла, дауурбасланы къагъылгъанлары, трубаланы узун тартып согъулгъанлары эшитиледиле. Сахнадагъыла къайгъылы боладыла.

Бурхан. Ма, Саламбек да жетди! Уллу ханыбызны къарындашы... Мингбашчы! Эсгертип къояма, ол бери киргенде, анга баш ийип, хурмет этигиз. Алай болмаса, башларыгъыз таяргъа боллукъду!.. *(Кетеди.)*

Бийче. Ах кюнюм, ичибизде жаныбызны сууруп аллыкъдыла была.

Чолпан, къоркъуп, анасына къысылады.

Алма. Къалай къутулайыкъ?! Къайры кёрге кирейик! О, уллу Тейри! Жазыкъсын бизге.

Тёречи. Къаугъа этмегиз. Къадар бизге буюргъаннын кёрюрбюз.

Малкъар бий. Тейрилеribизге ышаныгъыз. Ала палахны бизден кери этерле.

Уллу ёхтемлик бла Бурхан киреди.

Бурхан *(къолун кеси келген жанына узатып)*. Саламбек!

Саламбек киреди. Юсюнде къызыл къатападан къапталы. Белинде къыны бла гитче бичагъы. Бурхан, эшишге ийилип, къолу бла Саламбекге жол кёргюзтеди. Сахнадагъыла баш недиле.

Саламбек. Кимди мында баш?

Бурхан *(Саламбекге Малкъар бийни кёргюзтюп)*. Ханлары ма буду.

Саламбек. Бурхан, нёгеринг шайтан болгъан болур ансы, бир да билмейме, арт чурулада къуруда жангылып сёлешесе. Қюнбатханны бла Қюнчыкъгъанны арасында хан — Акъсакъ Темирди. Мында уа мен ханма!

Бурхан. Алайды, Сыйлым, алайды! Мында хан сенсе!

Саламбек сахнада, чынтты иеча, ары бла бери атлайды. Хар кимни къатына барады, кёзюне къарайды. Сорады.

Саламбек *(Болатха)*. Сен кимсе?

Болат. Аскерчи.

Саламбек. Аперим! Кёрюнюп турады... Кёзлеринг от жанадыла. Кишилигинге бюсюресем, аскериме къошарма сени... *(Алмагъа.)* Сен а кимсе? Нек жыйырылып тураса былай?

Алма *(къалтырап)*. Ёлтюрме мени, тилейме ёлтюрме...

Саламбек. Биз къатынланы ёлтюрмеучюбюз. *(Состарны къатына барады.)* Хы, сен а кимсе? Башынга да не болгъанды?

Бурхан. Ол быланы аскер башчыларыды.

Саламбек. Пах! *(Бурханнга Состарны башын кёргюзте.)* Бу сени ишинг болур?

Бурхан. Хау, сыйлым. Экибиз да бир кесек къагъышханбыз.

Саламбек. Къагъышхан эсенг, муну башы жеринде нек къалгъанды?

Бурхан. Терс болгъанма, сыйлым, кеч! Алыкъа жетиширме.

Саламбек *(Ашаннга)*. Сен а кимсе?

Ашан. Мен бийибизни жумушчусума.

Саламбек. Бюгюнден тебиреп, сиз барыгъыз да мени къулларымсыз. *(Бийчеге жанлайды.)* Сен а?

Малкъар бий. Ол мени бийчемди.

Саламбек. Хатасы жокъду, арну бийченг барды. *(Бийчени ёшюнюне къысылып тургъан Чолпанны кёргюзтюп.)* Бу уа кимди?

Малкъар бий. Къызыбызды.

Саламбек. Къызыбызмы?.. Алай эсе, кёрюрге керекбиз. Огъесе асыры эришиден бетин букъдурупму турады? Бери къарачы, къызчыкъ... *(Чолпан анасына бютюнда къаты къысылады.)* Бурхан, болушчу мынга, бетин бери бурургъа.

Бурхан барып, Чолпанны эки имбашындан тутуп, анасыны ёшюнюнден кюч бла айырады. Аны Саламбекни аллына сюйди.

Бийче *(жилямсырап)*. Ол алыкъа акъылбалыкъ болмагъанды... сабий къызды...

Саламбек. Пах! Бу уа Кюнбатханны бла Кюнчыкъгъанны арасында ариуладан бириди да!

Бурхан. Билген эдим жаратырыгъынгы.

Саламбек. Мындан а Акъсакъ Темирни да кёлю чыгъарыкъ тюйюлдю. Муну элтип, аллына сюесем, ол мени битеу Кавказгъа хан этер, билген Аллахды ансы.

Бурхан. Мен да алай сунама, Сыйлым.

Саламбек. Атынг неди, къызчыкъ?

Бийче *(къызын кесине тарта)*. Чолпанды аты.

Саламбек. Хы, атына былай ушагъан! Къысыл, ариучукъ, ананга къысылып къал. Артда аллай онг тапмазса. *(Сахнадагъыланы барысына да.)* Халыгъызгъа къарайма да, сиз тынч кёрюнесиз. Жолда аллыбызны тыйгъан болмагъанды. Аскеригиз да кётюрюлмегенди бизге.

Малкъар бий. Биз мамыр халкъбыз.

Саламбек. Жеригизде къан ырхыла бармагъаны да аны ючюндю. Алай мен ангыламагъан бир затыгъыз барды: бу къысыр къаяланы ичлеринде кийик жаныуарла бла жашау этген сиз не халкъсыз? Къайдан чыкъгъансыз бери? Тилигиз бизни тилибизге ушагъанына да сейир этип турама.

Тёречи. Биз таулулабыз. Кеси кесибизге алай айтабыз. Биз, аланла, къыпчакъла деген уллу тюрк тайпаланы юзюклерибиз. Къоншу халкъла бизге басият да дейдиле, асла да дейдиле. Алгъын уллу ёзенледе жашаучу эдик. Тёгерекден душманла чаба кетип, тамырыбызны къыркъ-

гъандыла. Къалгъан-къулгъанларыбыз бери — тау тешиклеге къачып букъгъанбыз. Энди бери душман аягъы басмаз деп тура эдик да, мында да жокъду бизге жашау. Ма, билмей тургъаныбызлай, сиз келдигиз.

Саламбек. Биз ислам динни къазауатчыларыбыз. Аллахны сыйлы жолун ызлап келгенбиз.

Бурхан. Сыйлым, быланы Аллахдан хапарлары жокъду. Была мажюсюледиле.

Саламбек *(къашларын тюйюп)*. Мажюсюлеми?

Бурхан *(арбазда терекни кёргюзте)*. Была ма бу терекге окъуна табынадыла...

Саламбек *(сахнадагъылагъа)*. Гяуурла!.. Кафырла!..

Малкъар бий. Биз уллу Тейрибизни къуллары-быз.

Саламбек. Угъай, сиз ажашхан халкъсыз! Жокъду тейри. Жаланда бир Аллах барды аламда — Жерни, кёклени да патчахы! Сизни уллугъузну, гитчегизни да дуниядан жокъ этерге керекди!

Тёречи. Аллай бир не терслигибиз барды?

Саламбек. Аллахны сыйсыз этесиз.

Малкъар бий. Биз Аллахны билмей тюйюлбюз. Аны юсюнден эшитгенбиз. Алай аны сыйсыз этгенбиз деп а билмейме.

Саламбек. Анга табынмай эсегиз, аны сыйсыз этгенге саналады. Сиз, аны къоюп, не эсе да бир тейрилеге табынасыз. Сизге кечим жокъду! *(Бичагъына жабышады. Бурхан да, андан кёргенни этип, къылычын сермейди.)*

Малкъар бий. Бир да болмай эсе, тюрк къандан болгъаныбызны хатерин этигиз!

Тёречи. Кеси тайпабыздан бир гитче халкъны жойдукъ депми барлыкъсыз уллу ханыгъызны аллына? Уллугитчеге къол кётюрген кишилик тюйюлдю.

Саламбек. Кафырланы уллусу, гитчеси жокъду. *(Пауза.)* Алай сизни бир къутулур онгугъуз барды, Мухаммат файгъамбарны юмметине къошулуп, Аллахха табынсагъыз. *(Пауза.)* Не тынгылайсыз?

Сахнадагъыла не айтаса дегенча, Малкъар бийге къарап, шум болгъандыла. Хар бирини бетинде уллу тынгысызлыкъ эслснеди. Малкъар бий терен сагъышлыды, адыргылыды.

Малкъар бий. Жюйюсхан мингбашчы, бизни халкъыбыз узакъ ёмюрледен бери кесини тейрилерине табынып, ала бла бирге жашап келеди. Къыйын кюнлерибизде бизни таянчагъыбыз ала болгъандыла. Бар палахладан да бизни ала къутхара келгендиле. Сора биз *(эки къолу бла*

башындан тутады) бюгюн аланы сатыпмы къояйыкъ? Ол дуниягъа аушхан ата-бабаларыбыз бизге не айтырла? Ызыбызда не осал туудукъларыбыз къалгъан эдиле демезлеми? Уллу Тейрибиз, ачыуланып, жер бетинден гунч этип къоймазмы бизни? *(Пауза.)* Мен быллай бедишликни бойнума алаллыкъ тюйюлме, жюйюсхан мингбашчы... Сен уллу ханны жуукъ юлюшюсе. Намысынг, сыйынг да уллуду. Этме ассылыкъ. Келдинг, халыбызны кёрдюнг. Биз сизни душманыгъыз тюйюлбюз. Бир заманда киши жерине сугъанакълыкъ этмегенбиз. Не жуукъ, не узакъ къоншуларыбызгъа чапмагъанбыз. Кеси къыйыныбыз бла кесибизни кечиндире келген бир аз халкъбыз. Рахматлыкъ эт. Угъай, къан тёкмей болмайма дей эсенг, мени къанымы тёк. Мени ёлтюр! Мени сой! Уллу ханыгъызны аллына мени башымы алып бар, бийлерини башын алып келеме деп...

Саламбек. Башынгы уа сен айтмасанг да кетирирбиз!.. Бурхан...

Бурхан къылычын къынындан сууруп, Малкъар бийни къатына барады. Болат да, Малкъар бийни къоруулай, къылычына, жабышып, Бурханны аллына сюеледи. Сахнада тиширыула жиляу-сыйыт боладыла. Бийче да, Чолпан да, Хауа да, Алма да Саламбекни аягъына жыгъыладыла.

Бийче. О-о, сыйлы хан! Сен «Аллах» деп келгенсе бери. Ол Аллахынг бла тилейме, жазыкъсын бизге! Жюрек халаллыгъынгдан бир гитче юлюшюк эт.

Чолпан. Кюн бла, Ай бла, Жер бла тилейме, жойма атамы! Аны орнуна мени ёлтюрюгюз! *(Жюрексинип жиляй, атасын къучакълайды.)* Атам, не этейим мен? Къалай къоруулайым сени? Жаш болуп да туумагъанем да мен...

Саламбек Бурханнга къолу бла белги береди. Бурхан къолунда къылычы бла артха турады. Болат да бир жанына кетеди. Малкъар бийда, тиширыула да жерден ёрге турадыла.

Саламбек *(Чолпанны къатына барып, жыягъындан сылай).* Не къаты жюрекни да жумушатырыкъды сени ариулугъунг. *(Сора, Малкъар бийге бурулуп.)* Ахшы... къан тёкмейик дей эсегиз, ортагъа бирер аскерчибизни чыгъарайыкъ.

Сахнадагъыла не этебиз дегенча, бир бирге къарап, шум боладыла. Артыкъ да бек Малкъар бий гузабагъа къалады.

Саламбек. Сиз хорласагъыз, аскерими алып, ызыма къайтып кетерге сёз береме. Мени адамым хорласа уа, биз айтханны этериксиз.

Малкъар бий. Амалсызгъа къалгъанды башыбыз. Халкъыбызны къадары ёчге салынганды! Состар, къутхар бизни! Жангыз ышанганым сенсе!

Алма. Ол жаралыды. Къаны саркъа тургъаныи кёрмеймисиз?!

Бийче. Состардан сора, тауларыбызда ётю болгъан бир улан табылмаймы къалгъанды?

Саламбек. Мени жанымдан ортагъа Бурхан чыгъады. Эсигизде болсун: алыкъа аны къылычындан киши да къутулмагъанды!

Бурхан къылычын да къынындан сууруп, батыр атлай, ортагъа чыгъады.

Бурхан *(сахнадагъылагъа)*. Къайдады ол мен башын тайдырлыкъ адамыгъыз?

Тиширыула къоркъадыла.

Тёречи. Состар, нек тынгылайса?

Алма. Болат нек чыкъмайды?

Болат. Алма тюз айтады... *(Малкъар бийге, тёречиге айланып.)* Манга ышана эсегиз, мен хазырма. Эркин этигиз. *(Къылычын къынындан сууруп чыгъарады.)*

Малкъар бий. *(Бурханны кёргюзтюп)*. Сен муну бла демлеширгеми базынаса?

Чолпанны бетине къоркъуу киреди, ахы кетеди. Аны алай этгенин Состар жаратмайды. Ол анга ачыуланып къарайды.

Тёречи *(Болатха)*. Болалырмыса?

Болат. Кёрейим.

Тёречи. Халкъыбызны къадарын аркъанга жюк этип ала тургъанынгы сезеисе?

Болат. Сеземе. Къайсыбыз болсакъ да, бирибиз ол жюкню кётюрюрге керекбиз.

Малкъар бий. Жоюлурса...

Болат. Къадардан киши да къутулмайды.

Малкъар бий. Алайды, жашым, алайды. Тейрилерибиз болушсунла санга. Эркин этеме!

Чолпан. Ах, кюнюм!..

Тёречи. Халкъыбызны къадары сени къылычынгы ауузундады, Болат!

Сахнадагъыла кенг турадыла. Къолларында къылычлары бла ортада Бурхан бла Болат къаладыла. Тиширыула ах-ух эте, «Болатха болуш!!!» — деп, Уллу Тейриге жалбарынадыла.

Саламбек. Ким кимни ёлтюрсе, хорлагъаннга ол саналлыкъды!

Состар *(Болатны жаный, кеси кесине)*. Энди бир кёрейим кишилигинги. Мындан а къутулмазса, Чорттайдан къутулгъанча. Сенден уллу душманым жокъду мени, Болат. Сен жыгъылгъынчы, мен тынмам! *(Чыгъып кетеди.)*

Малкъар бий. *(залгъа айланып)*. Атасы тюшюмде тырман этген эди, жашымы сакълаялмадынг деп. Да, мен не этейим да, Ёртен? Амалсызгъа къалгъан башым. *(Тёгерегине къарап.)* Состар!... Состар не болду?

Ашан. Къайры эсе да чыгъып кетгенди, бийибиз.

Тёречи. Ол тюз боюнлу кетмегенди. Мен кёрюп тургъанма.

Малкъар бий. Ол а не хапарды? Халкъыбызны къадары сюнгю бурнуна илинип тургъанда, ол къалай кетип къалыр?

Саламбек *(Бурханнга бла Болатха)*. Башлагъыз!

Бурхан бла Болат, адетдеча, къол тутушуп, артха чегинишедиле. Сора экиси да, бирден къамаларын кётюрюп, къагъышып тебирейдиле. Бирде Болат онглу болса, бирде уа Бурхан онглу болады. Сахнадагъыла алагъа ахлары кетип къарайдыла. Бурхан къамасын Болатха силдегени сайын. Чолпан элгенеди. Малкъар бий асыры гузаба этгенден, жеринде туралмайды. Саламбек а, терек тюбюне кетип, эки къолун да кёкюрегинде чалышдырып, тойгъа-оюнгга къарагъанча, къаушалып къарайды. Бурхан бла Болат а жан къазауатха кирип сермешедиле. Бир кезиуде Болат Бурханны къылычын къолундан чартлатады. Болат анга къылычын жерден алыргъа къояды. Экиси да жангыдан сермешедиле. Ахырында Болат Бурханны боюну къатыш башына урады. Къаны тёгюледи. Бурхан тентирей барып, жерге сойланады. Болат артха турады. Сахнадагъыланы бетлерине къууанч келеди. Ашан Болатны къылычын бла къалкъанын алады. Саламбек Бурханны юсюне ийилип, бетине къарайды. Буунундан тутуп кёреди.

Саламбек *(бушуулу, ачыулу, кеси кесине)*. Эсимде жокъ эди — Бурхан хорлатыр деп. Былай боллугъун билсем, ёлюп да келишмезем бу затха. Акъсакъ Темирни аллына не айтып барлыкъма энди? Бетими жойдунг, Бурхан. Бедишлик этдинг сыйлы башымы. Бир да билмейме не этерге да. Сёзюмю уа къалай бузайым? Угъай, Аллах ачыуланыр... *(Сагъышлы болады. Не этерик, не айтырыкъ болур дегенча, сахнадагъыла анга шум болуп къарайдыла. Паузадан сора Малкъар бийге.)* Сиз хорладыгъыз. Сёзюм сёздю. Мен ызыма кетеме,— айтханымча... *(Болатны къатына барады, къолун аны имбашына салады.)* Аперим санга! Угъай демей эсенг, мени бла кел, жыйын башчым болурса. Уллу ханыбызгъа сени кишилигинги айтырма. Ол а кишиликни багъалай биледи!

Б о л а т. Сау бол чакъыргъанынг ючюн. Мен кеси халкъым бла къалыргъа сюеме.

Саламбек Болатны имбашындан да къагъа, Чолпанны кёрюп, эси анга кетеди.

С а л а м б е к *(Чолпаннга)*. Бюгюн бу таулада къан тёгюлмей къалгъан эсе, ол сени ариулугъунгу хатеринденди. *(Кетерге ал бурады.)*

М а л к ъ а р б и й. Жюйюсхан мингбашчы, ёлюгюгюзню къоюп барасыз.

С а л а м б е к. Бурхан батыр аскерчим эди. Аны саутсабасын да биргесине салып, хурмет бла асырагъыз. Ол мени тилегимди сизге. *(Кетип бара, ызына суху бурулады.)* Мен кетеме, алай Акъсакъ Темирни жютю къылычы энтда да бери жетмей къалыр деп, сизни ышандырмайма! *(Кетеди.)*

Тышында аскер жеринден къозгъалгъан тауушу эшитиледи. «Кетдиле!..» «Кетдиле!..» — деп, сахнадагъыла къууанчлы боладыла. Малкъар бий Болатны къатына барады. Эки къолун аны эки имбашына салады. Бетине ыразы болуп къарайды. Къаты къучакълайды.

М а л к ъ а р б и й. Сау бол, жашым! Халкъыбызны жашауун да, намысын да сакъладынг. Ёмюрле ётерле. Бирле тууарла, бирле кетерле. Кёп зат унутулгъан да этер. Алай батыр уланларыбыз а унутулмазла! Аланы атлары туудукъларыбызгъа байракъ болгъанлай къалырла.

Б и й ч е *(Болатха)*. Жашым, халкъынг ючюн жанынгы къурман этерге артха турмадынг. Анангы сютю халалды санга.

Б а р а к ъ. Аперим. Болат, санга, аперим!

Т ё р е ч и *(къууанч тыпырлы болуп)*. Халкъыбызны ёлмезлигин бюгюн билдим!

М а л к ъ а р б и й. Ашан, ёлюкню кетеригиз. Къаланы чегет жанында уллу сыртда къабыр къазыгъыз... Бир угъай, эки къабыр. Муну да, къала башында жоюлгъан къараууулчубузну да хурмет бла асыраргъа керекбиз.

А ш а н. Ахшы, бийибиз.

Ашан да, къуугъунчу да Бурханны ёлюгюн алып кетедиле. Пауза.

М а л к ъ а р б и й. Не ауур кюн эди бюгюннгю кюнюбюз. Алай, сыйлы тейрилерибизни ахшылыгъындан, ол аязды. *(Къууанчлы халда Болатны къатына барады.)* Бек уллу тилегинг неди менден, Болат?

Болат, бети къызара, уялып, Чолпаннга къарайды. Чолпан да анга къарайды. Экиси да ышарадыла.

Бийче. Къызынгы да, жашынгы да сенден жаланда бир тилеклери барды. Сен алагъа ыразылыгъынгы бер.

Малкъар бий сагъышлы болады. Ол не айтырыкъ болур дегенча, сахнадагъыла анга термилип къарайдыла.

Малкъар бий. *(паузадан сора)*. Мен ыразыма.

Алма *(ачыуланып)*. Бу къалай болады, уллу бийибиз. Бизни нек бедишлик этесе? *(Баракъны кёргюзтюп.)* Муну бла этген антынгы нек бузаса? Онг къолум Состарды деп туруучу эдинг да! Энди уа?!

Малкъар бий. Состарны ким болгъанын бюгюн таныдым. Ол энди аскер башчы тюйюлдю!

Алма *(Баракъгъа)*. Э, киши, нек тынгылап тураса? Нек жууап къайтармайса? Башыбыз бедишликге къалгъанын кёрмеймисе?

Баракъ, сёз да айтмай, башын энишге тутуп, акъырын чыгъып кетеди.

Алма. Къайрыса, киши?

Жарыкъ музыка эшитиледи. Бийче, бийни аллына барып, анга ыразылыгъын билдиреди. Чолпан Хауаны бойнундан къучакълайды. Болат насыплы болуп сюеледи. Ашан киреди.

Ашан. Ныгъышда уллу къууанч этиле турады.

Тёречи. Бюгюн биз не уллу къууанч этсек да, эркинбиз. Хата бизден кери кетди, бийибиз. Келигиз ныгъышха!..

Барысы да кетедиле. Сахна къарангы тарта башлайды. Узакъдан жырлагъан, къарс ургъан, тепсеген тауушла эшитилгенлей турадыла. Бираздан сахнагъа, юсюнде да къара къапталы бла, белинде къамасы бла, жаланбашлай, Состар жашырын киреди. Тёгерегине сакъ къарай барып, терекге къысылады. Огъурсузду. Сыфатындан адам къоркъурчады. Онг къолу къаманы сабындан кетмейди.

Состар. Былай бедишлик болуп къалай къалдым мен? О, Уллу Тейрибиз, къаллай терслигими кёргенсе мени, быллай кюнге жетдиргенча? *(Тёгерегине къарайды.)* Манга кюлмеген жокъду. Терекле, ташла, къаяла да кюледиле. *(Кёкге къарап.)* Жулдузла да бедиш этедиле манга. Чолпанынгы нек сыйыртдынг дейдиле. Ётюм жетмей сыйыртмагъанма, ийнаныгъыз!.. *(Сагъышлы.)* Жашау менден эрикгенча кёрюнеди. *(Къаты.)* Мен да эрикгенме сенден! Малтадынг, эздинг, сыртымдан салдынг. *(Бичагъын къынындан чыгъарады.)* Чолпан... Малкъар бий... Болат... Бийче... къууаныгъыз энди... *(Бичагъын кёкюрегине урур-*

гъа тебирейди. Болатны бла Чолпанны жарыкъ кюлгенлери, сёлешгенлери эшитиледиле. Состар элгеннгенча болады. Кёзлерине къан чабады.) Сизмисиз насып тыпырлы болуп айланнганла?! Угъай, Болат! Состар алыкъа ёлмегенди! Ёксюзню къанына колларымы боямайым деп, кесими артха тутханлай келдим. Сен а ангыламадынг. Жолумдан таймадынг. Энди менде терслик къалмагъанды!..

Болат бла Чолпан, бир бири къолларындан да тутуп, къууанчлы болуп киредиле. Сахнаны къыйырында, суу жагъада тохтайдыла. Состар терек артындан алагъа бугъунуп къарайды, къаны къайнайды.

Чолпан. Къалай ариу тепсединг сен! Мен быллай уллу къууанч болуп кёрмегенме журтубузда. Ах анам, битеу жамауат санга къарай эди. Сен халкъыбызны нйнагъы болгъанса. Къарт да, жаш да санга тамаша эте эдиле. Санга махтау сала эдиле. Ах, анам, бюгюн мен не ишле сынап барама! Ахырысы, сен ол уллу кишини къалай хорлап къойдунг?!

Болат. Аны манга хорлатхан сен болгъанса! Сени сюймеклигинг кюч бергенди манга.

Чолпан. Сен аны бла демлешип бошагъынчы, мен минг кере ёлюп, минг кере тирилгенме. Бюгюн сени ючюн мен жерге да кёмюлдюм, кёкге да чыкъдым!

Болат. Хар къуру да кеси кесиме насып не болур деп соргъанлай туруучу эдим. Бюгюн билдим насыпны не болгъанын!..

Чолпан. Мен быллай ариу кечени кёрмегенме. Жулдузла барысы да бирден жылтырайдыла.

Болат. Аланы къайсы биринден да сен ариу жылтырайса...

Чолпан. Къарап, сыфатынгдан тоймайма, Болат.

Болат. Нек эсе да, жюрегим тынгысызды. Къолум санга жеталмай къаллыкъча кёрюнеди манга.

Чолпан. Энди бу дунияда экибизни бир бирибизден бир киши да айырмаз. Атам фатыуасын бергенди.

Болат. Алыкъа Состар тынчайып къаллыкъ тюйюлдю.

Чолпан. Дуния жарыгъым, жюрек тамырым, сенича кимни кёрлюкме! Сенден башхагъа баргъандан эсе, ма бу суугъа кетип ёллюкме.

Чолпан башын Болатны кёкюрегине салады. Болат аны чачындан сылайды. Состар къолунда бичагъы бла терек артындан чыгъады. Болат бла Чолпан, аркъалары анга айланып болгъаны себепли, аны кёрмейдиле.

Болат. Нек эсе да, атамы ауазын эшитгенча болдум... Ол манга: «Жашым!» — деп къычырды.

Чолпан. Манга уа нек эсе да черекден суу тейрибиз Дамметтирни ауазы эшитилди.

Состар, бугъунуп келип, Болатны аркъасына къама бла уруп кетеди. Болат, ынчхап, артха сюрюшеди.

Чолпан *(ахы кетип)*. Болат... Болат, не этесе?.. Не болгъанды санга? *(Кетип бара тургъан Состарны аркъасын эслейди.)* Оу, кюнюм!.. Состар?!. Болат?! Жаным, не болду санга?! *(Жилямсырап.)* Болат... *(Къычырып.)* Б-о-о-лат!..

Болат, тентирей барып, жерге сойланады. Чолпан аны тутуп, ёрге кётюрюрге кюрешеди. Эки къолу да къызыл къанига боялады. Ахылау кибик болады.

Чолпан. Неди бу? Тюшюм болур... Болат, жаным, турчу, экибиз да уянайыкъ... Мен бир аман тюш кёре турама... Эки къолум да сени къызыл къанынга боялып. *(Кычырып.)* Болат! Уян! Мени да уят. *(Болатны ёрге кётюрюрге кюрешеди.)* Тур... Уян!.. Уян дейме мен санга... *(Шум болады... Тёгерегине къоркъуулу къарайды. Кёзлери уллу ачылып, ахы кетгенча болады. Болатны бетинден сылайды. Санлары къалтырайды. Акъырын.)* Болат... жаным. Мени сынаргъа деппи аугъанса былай?.. *(Уллу къычырып.)* Болат!!! *(Кюлкю къатыш жиляйды.)* Болат... Бо-о-о-о-л-а-а-ат!.. *(Болатдан артха айырылады. Акъылындан шашханча болады. Чачы энишге салынып ды. Башын ары бла бери булгъайды.)* Той.. Ныгъышда той! Атам бизге фатыуасын бергенди.

Тауланы зынгырдатып уллу кюледи. Малкъар бий, бийче, Хауа, Ашан чабып киредиле. Халны кёрюп, ахлары кетеди. Малкъар бий бла Ашан Болат къайгъылы боладыла. Бийче бла Хауа Чолпаннга чабадыла.

Бийче. Къызым... Къызым, не болгъанды? Оу, кюнюм къуругъан!

Чолпан кесин ары-бери тартдырады.

Хауа *(жиляп)*. Чолпан, не этесе? Не болгъанды санга?

Бийче. Къызым... *(Къаты жиляп, Чолпанны кесине къысады.)* Къызым... Къызым, жанынга болайым...

Малкъар бий, мыккыл болуп, жукъ да айтмай, Болатны ёлюгюню къатында жерге тобукъланып турады. Чолпан, жулкъуна кетип, анасыны къучагъындан ычхынып, «Хах-хах»... этип кюледи.

Чолпан. Ма... Состар кетип барады къолунда да къамасы бла. Состар... Хах-хах-хах!..

Тёгерекден адамла чабып жетедиле. Оюннга къатышханла барысы да, Состардан къалгъанла, сахнагъа жыйыладыла. Халны кёрюп, бушуу-бушман боладыла. Чолпанны эте тургъан тели къылыкъларына къарап, жазыкъсынадыла.

Чолпан. Ха-ха-ха... барыгъыз да манга нек къарайсыз? Мен учуп барама... шуу-шуу деп. *(Къарангы кёкге къарап.)* Эй, ол чыпчыкъны тутугъуз! Тутуп, манга беригиз. *(Эс жыйгъанча болады.)* Эй, адамла, нек жыйылгъансыз? Болат къайдады? Бо-о-о-лат!

Эки аскерчи сюнгюле бла Состарны алларына сюрюп киредиле. Состарны бойнуна налат таш байланыпды. Халкъ дауур болады. «Налат!» «Мурдар!» «Харам!» деген сёзлени айтадыла. Чолпан, Состаргъа къарай кетип, акъырын къатына барады. Тюбюнден ёрге къарайды.

Чолпан. Налат ташны уа сени бойнунга нек такъгъандыла? Ха-ха-ха... Адамла, нек турасыз къарс урмай?! Мен Состар бла тепсеген этеме! Эй, къарс! *(Кеси ауузу бла «кынныу-кыныуу»,— деп, къобуз согъуп, Состарны аллында тепсеп башлайды.)* Не ариу тепсейсе, Состар... Бюгюннге дери сени былай ариу тепсегенинги мен нек билмей тургъанма?! *(Ахы кетгенча болуп, дыркъ тохтайды. Состарны бетине къоркъуп къарайды.)* Анам!.. Анам, къайдаса?.. *(Бармагъын Состаргъа созуп.)* Жилян... Жилян!..

Бийче да, Хауа да, жилян, жарыла, Чолпанны экиси эки къолтугъундан тутадыла. Малкъар бий бла Ашан да кёз жилямукъларын сыйпайдыла.

Бийче. Къызым, жанынга болайым... Мен анангма!..

Чолпан *(кёкге къарап)*. Къарачыгъыз, Болат учуп барады... *(Жулкъунуп, Бийчени бла Хауаны къолларындан ычхынады. Состарны аллына барады. Состар, андан къоркъуп, артха ыхтырылады. Аскерчиле сюнгюлери бла аны къымылдаргъа къоймайдыла. Чолпан эс жыйгъанча болады.)* Состар... Сен не этдинг бизге? Нек тумаладынг кюнюмю? *(Жиляйды. Артха бурулуп, адамлагъа сейир болуп къарайды. Атасын кёрюп, барып аны ёшюнюне къапланады.)* Атам, нек мугурайып къалдынг?..

Малкъар бий, жукъ айталмай, ичинден жиляйды, сытылады, буулады.

Чолпан. Атам... Сен Болатха бла манга фатыуангы бергенсе да?

Малкъар бий. *(жюрексинип)*. Бергенме, къызым. Бергенме.

Чолпан *(къууанчлы)*. Эшитемисе, Болат? *(Болатны ёлюгюню къатына барады.)* Атам бизге фатыуасын бергенди. Тур ёрге! *(Тобукъланады.)* Биз энди бирге боллукъбуз! *(Жиляп, юсюне къапланады.)* Болат!.. Жаным... Тилейме, тур ёрге!.. *(Дыркъ тохтайды. Бети алгъасынады. Болатха сейир этип къарайды.)* Былай жукълагъан... Къой, уятмайым, ол душман киши бла жаным къолуна алып ёрелешген эди... арыгъан болур. Жукъла, жаным, жукъла... *(Болатны башындан сылай, шош болады.)*

Малкъар бий. Тюшюмю къолум бла тутуп къойдум да. Бу терек артындан чыгъып, юсюме сарыуек чапхан эди... Мурдар Состар...

Бийче *(Состаргъа)*. Налат санынг налат ташха жабышып, къара жерге кёмюллюк, харам жюрюген жерлеринге къара къанынг тёгюллюк. Амалсыз болуп тапхан ананг тёгерегин менича къармасын, сени къабып, сенден бошап, менлей бола, сарнасын. Бир тамычы суу излесенг, къатынга тенгинг бармасын. Мени къаргъышым аз эсе, сени Тейри къаргъасын. *(Залгъа айланып, жиляп сарнайды.)* Энди не этейим мен?! Эки къанатым да къыркъылып тюшдю. Дуниям къарангы болду. *(Болатны ёлюгюне бауурланып.)* Сенден алгъа нек ёлмедим мен, жарлы балам. Анам деп, эркеленип, тагъылыученг бойнума, аналыкъ эталмаймы къалдым мен санга, жан балам?! Ананга тарыгъыпмы барлыкъса, бийче амал эталмады деп?! Да мен не этейим? *(Ёрге туруп, къолларын кёкге созуп.)* Да мен не этейим, не этейим?.. Къуру да кёрюп туруучем тюшюмде журтубузгъа эмина кирип. Тюшюмю мен да къолум бла тутдум. Палах эмина кирди арбазыма...

Чолпан. Тохтагъыз!.. Эшитемисиз?.. Суу Тейрибиз Дамметтир къычырады. Ол мени чакъырады. Кел дейди... *(Суу жагъагъа барады.)* Не этесе, Дамметтир?.. *(Кюлюп, хахайлап, кесин суугъа атады.)*

Жабыу

1992 ж.

Патчахны сокъур къызы

(юч бёлюмлю пьеса-жомакъ)

Кюн — Патчахны къызы.
Жетегей — Кюнню сюйген жашы
Патчах — Кюнню атасы
Бийче — Кюнню анасы
Ёзюр
Къажар — Ёзюрню жашы
Состар — бир башха къыралны патчахы
Патчахны юйюнде къарауаш къыз
Обур
Бырбыр — обур къатынны жашы
Жиляп къыз (Жаухар)
Тарх-Тарх — Патчахны энчи бегеуюлю.
Билгич къатын

* * *

БИРИНЧИ БЁЛЮМЮ

Патчахны къаласы. Къаланы уллу отоуу кёрюнеди. Отоуну ортасында патчах олтуруучу тахта. Декарация саулай да жомакъдача болургъа керекди. Жабыу ачылгъанда, сахна къарангыды. Жалан да къабыргъада тапка юсюнде жау чыракъ жанады. Патчах да, бийче да, аланы къызлары Кюн да, къарауаш къыз да, патчахны ёзюрю да бир жерге жокку болуп, жерге тобукъланышып, ауузлары да ачылып, сагъайып, жау чыракъны жанганына къарап болады-ла. Чыракъгъа къарамагъан жаланда Кюндю.

Ол баштёбен болуп турады. Къарауаш къыз аны къолтугъундан тутупду.

Чыракъны жанганы къалтыраса, ол ёчюлюпмю къалады дегенча, анга къарап тургъанла оу-шау этедиле. Ала алай этген сайын, Кюн да, эки къолу бла бетин жабып, адыргыгъа къалады...

Бийче *(эки къолун да чыракъгъа созуп)*. Ёчюлме... ёчюлме. *(Къууанып)*. Кёремисиз, ёчюллюк тюйюлдю. *(Кюнге)*. Къызым, санга бу жол Тейри болуша турады. Бизни тилегибиз анга жетгенди. О-о, сени эки кёзюнгю ачылгъанын кёрюп ёлсем эди!..

Жау чыракъ ёчюлюп къалады. Бийче жиляу-сыйыт болады. Патчах да жундурукълары бла жерни тюеди. Къарауаш къыз Кюнню къучакълап жиляйды. Ёзюр да ётюрюкге жарсыйды.

Патчах. Энди уа не амал болсун? Мынга уа бек ышанып тура эдим. Аллай пелиуанны бюкген обургъа энди бир киши да къарыу эталлыкъ тюйюлдю.

Бийче *(Кюнню къучакълап)*. Не этейим мен санга, не этейим? Кече да, кюн да Тейриден тилейме, бизге бир кёз жетдир деп. Не бла болушайым, къызым, мен санга? Не хадагъа этейим?

Ёзюр. Уллу патчах, сыйлы бийче, бушуусуз къалагъызны бушуулу этмегиз. Сиз жилясагъыз, битеу халкъыбыз жиляйды. Сиз ынчхасагъыз, битеу жерибиз ынчхайды.

Бийче. Керти айтаса, ёзюр, керти айтаса. *(Тынчайып, кёз жашларын сыйпайды).*

Патчах *(къатыныны къолтугъундан тутуп).* Кел, кече ортасындан аугъанды. *(Къызына.)* Кюн, сен да тынчайгъан эт. Тюнгюлме. Алыкъа бизге Тейри болушур.

Кюн. Харип атам, анам... мени ючюн ёмюрюгюз жарсыу бла кетип барады. Мен туумай къалсам иги боллукъ эди.

Бийче. Айтма алай, къызым. Сени эки кёзюнгю жарыгъын алгъан жаханим Обургъа къарыу эталмай къалабыз деп андан жарылады жюрегибиз.

Кюн. Атам, анам... энди мени ючюн деп, Обургъа адам иймегиз. Мени ючюн деп ненча жигит жашны жаны къыйылып барады.

Патчах. Биз кюч бла кишини да иймейбиз. Кеслерине базыннганла барадыла. Сени ариулугъунгу кёргенле хайран боладыла. Сени ючюн деп отдан-суудан да артха турмайдыла.

Кюн. Энди мени кишиге да кёргюзтмегиз. Мени ючюн киши да ёлмесин. Мен сокъурлай да жашаяллыкъма. Юйренгенме.

Ёзюр *(Патчахгъа бла бийчеге).* Къызыгъыз тюз айтады. Дунияда аз сокъур жашамайды.

Патчах. Угъай! Мени жаным сау туруп, Обурну этген артыкълыгъын кечерик тюйюлме. Сен тамбла танг аласындан башлап, мени жангы буйругъуму халкъгъа жай: ким да ким жаханим Обурну хорлап, къызымы кёз жарыгъын къайтарса, анга патчахлыкъны берликме...

Ёзюр *(тутугъуп).* Пат-па-патчахлыкъны?!

Патчах. Хоу. Аллай жигит чыкъса, Кюнню да алсын, ма бу тахтагъа да олтурсун.

Ёзюр. А-а-ахшы...

Кюн. Атам, тилейме, аллай буйрукъ этме. Энтда да кёп жаш ёлюр. Кёп анала жилярла. Тилейме, атам, сёзюнгю артха ал.

Патчах. Угъай. Мен ёмюрде да айтханымдан къайытмагъанма. Сёзюм сёзлей къаллыкъды.

Патчах да, Бийче да, Ёзюр да кетедиле. Кюн бла Къарауаш къаладыла.

Кюн *(къарауаш къызгъа)*. Сен да бар да, тынчайгъан эт. Мени жарсыуума жарсый, сен да армау болгъанса...

Къарауаш. Айтма алай, жарыкъ Кюн. Билемисе, сен къалай халалса! Мен сенден не аз да айтылыргъа сюймейме. Сени къатынгда тургъаным манга насыпды.

Жел шуулдагъанча, къоркъуулу тауш эшитиледи. Кюн да къарауаш къыз да элгенедиле.

Къарауаш *(эки къол аязын бир-бирге ургъа кюрешеди. Уралмайды.)* Кечди, ол бизни къурушдургъанды.

Кюн *(атларгъа кюрешеди, атлаялмайды.)* Онгубузну алгъанды. *(Бир къолунда да сибиртгиси бла, ёпке солуу эте, Обур къатын шуулдап киреди.)*

Обур *(сибиртгисин ат этип, Кюнню бла къарауаш къызны тёгереклерине айланып, аузу бла да не эсе да бир затла мурулдай, тепсейди. Тепсеп бошап, Кюннге айтады)*. Сени атанг жангы буйрукъ чыгъаргъанды... Ха-ха-шуу-хуу-хуу-хо-хо! Ол барысы да бошду! Мени жашыма келе эсенг кел, келмей эсенг — дуния жарыгъын кёрлюк тюйюлсе. Ха-ха-хо-хо-хуу-шуу!.

Къарауаш *(обургъа)*. Сен Кюнню кёз жарыгъын къайтар. Аны ючюн Патчах санга битеу алтынларын берликди.

Обур. Хуу-хуу-шуу... башымамы урлукъма мен алтынны? Жаханимде ол не затха керекди? Анда «дуу-дуу!...» деп шибля от жанады. Мени жашым ол отну иесиди. *(Кюнню бетине бетин тутуп.)* Сени кёз жилтинингги излей келгенлени барысын да отха атабыз... Ха-ха-ха-хуу-хуу-шуу-хуу... аланы «чыр-чыр» этип кюйгенлерин сен бир кёрсенг эди!

Кюн. Мурдарса сен... мурдар... жашынг да, кесинг да мурдарла!

Обур. Х-хуу-шуу.. алаймыды? Сора мен сени сокъурлугъунгу юсюне дагъыда акъсакъ этейим!..

Къарауаш *(обургъа жалынады)*. Кёк бла, жер бла да тилейме, этме аллай ассылыкъны. Къз жилтинин ёчюргенинг да боллукъду. Не кюйсюзлюгюнг бар эсе да, манга эт. Кюнню уа ая...

Обур. Угъай! Ол мени жашыма баргъынчы, мен аны къоярыкъ тюйюлме. Энди келсем, эки аягъынгдан да тохтарча этерме! Дагъыда бир келсем, къолларынгы къурушдурурма! Сора тилинг тутулурча этерме! *(Бир затла шыбырдап, Кюнню юсюне тюкюреди.)* Хы, сокъурлугъунгу юсюне энди чыкай-чыкай эте айлан... шуу-хууу...

Сибиртгисине да минип, жел тарууш этип кетеди.

Кюн *(атлап кёреди. Бек акъсайды. Жиляйды).* Ой, мен насыпсыз!.. мен не этейим? *(Къарауашха.)* Манга бир жип табып берчи. Кесими асмакъгъа асайым.

Бийче. Не этесиз, не дауурду бу?

Къарауаш *(жилямсырап).* Ой, бийче, биягъы обур келди да, Кюнню акъсакъ этип кетди *(жиляйды.)*

Бийче *(бек сынсыйды).* Кюнюм... *(Къызын къучакълайды.)* Кесими отха атмай эсем, амалым къалмагъанды. *(Къаты къычырып).* Э, киши, къайдаса? Жангыдан уллу палах келди юйюбюзге! Э, киши!..

Патчах ич кийимлери бла чабып киреди.

Патчах. Не болгъанды энди уа?

Бийче. Обур... энтда да обур келгенди...

Патчах. Къайда? Кёргюзтюгюз аны манга!..

Бийче. Кюнню бир санын къурушдуруп кетгенди.

Патчах *(жюрегинден тутады).* Ой, ой... *(Бийче аны къолтугъуна жабышады.)* Къаты бол, сен патчахса.

Патчах. Тарх-Тарх къайдады?

Бийче. Да жукълай болур...

Патчах. Тарх-Тарх!

Къолунда да балтасы бла Тарх-Тарх чабып киреди.

Тарх-тарх. Не болгъанды, уллу патчах? Не зат буюраса?

Патчах. Сен не тукъум бегеуюлсе? Биягъы обур келгенди. Сен а аны энтда да кёрмегенсе. Къаланы эшиклерин этмегенсе. Мен сени башынгы тайдыртама!

Кюн. Угъай, атам, аллай асылыкъ этме. Обур кесин эслетмей келеди. Къаланы эшиклерин этгенликге, ол ожакъ бла киреди. Бегеуюлню терслиги жокъду. Тилейме, сёзюнгю артха ал.

Патчах. Ёмюрде этмеген ишими этдиресе сен манга, факъыр къызым. Ыразы бол. Сени ючюн кечдим Тарх-Тархха.

Кюн. Сау бол, атам.

Патчах. Жер юсюнде ол обургъа кючю къарырыкъ адам табылмаз деп мен ийнанмайма. Табылыргъа керекди! Мени жангы буйругъум аллай жигитни жюрегин уятыр

деп ышанама. *(Кюннге.)* Ол заманда сени битеу къыйынлыкъларынг чачылырла.

Кюн. Атам, мен санга айтмай тургъанма. Мен хар жукълагъаным сайын тюш кёреме... Тюшюмде бир жарыкъ жулдуз бла сёлешгенлей турама. Мен бу тюшню магъанасын билирге бек итинеме. Къыралыбызда тюшню айтыучу билгич бар эсе, аны манга бир тапдырсанг эди.

Патчах. Аллай билгич кёк бла жерни ортасында бар эсе, мен аны тапдырырма.

Бийче. Ах кюнюм, не къыйын кече эди, бу кече. Келигиз, жерлерибизге жатып тынчаяйыкъ, тынчаяллыкъ эсек.

Патчах. Тарх-Тарх, тёгерекге-башха сакъ бол! Къуру да кечгинлик берип турмам!

Тарх-тарх *(патчахны аллында баш ура)*. Уллу патчахым, жаным сау къадарда сени игилигинги унутмам! Мен сени тынчлыгъынгы алай сакъларма — къулакъ жанынг бла чибинни окъуна учурмам!

Патчах. Чибинни мен кесим да хорларма. Сен обургъа сакъ бол.

Сахнадагъыла барысы да кетедиле. Ёзюр бла аны жашы Къажар бугъунуп киредиле. Экиси да, сахнаны бир къыйырында тохтап, патчах олтуруучу тахтагъа сугъанакълыкъ этип къарайдыла.

Къажар. Атам, мен бу тахтагъа олтурмай къалсам, жюрегим атылып ёллюкме.

Ёзюр. Да бир кёрейик. Патчахны жангы осуяты бизни уллу муратыбызгъа аз-маз жол ачханды. Хайт дерге керекбиз. Патчахны жангы осуятын халкъгъа жаймагъанма. Энди киши да келлик тюйюлдю. *(Экиси да тёгерекге сакъ къарай, тахтаны къатына барадыла. Экиси да эки жанындан тутуп, сукъланадыла. Сора бир бирге ал бермей, ары олтурургъа кюрешедиле.)*

Ёзюр. Мен сени атанг ушайма да! Алгъа мен олтуруп кёрюрге тийишлиме.

Къажар. Санга ол неге керекди?

Ёзюр. Хы, сенде уа бар кёреме! *(Къажарны кёкюрегинден тюртеди.)* Патчахдан бу тахтаны сыйырала эсек, бери бек алгъа мен олтурургъа керекме. Мен ёлгенден сора уа, сен...

Къажар. Угъай... Сен къачан ёлесе деп сакълап турлукъ тюйюлме! *(Тахтагъа ёшюн урады. Ёзюр аны къоймайды.)*

Къажар. Алай эсе, мен патчахны сокъур къызын аллыкъ тюйюлме.

Ёзюр. Сабий болма.

Патчах киреди.

Патчах. Не даулашды бу?

Ёзюр. Къажар санга баш урургъа деп келгенди. *(Къажар жерге тобукъланып, патчахны аякъларын уппа этеди.*

Патчах *(Къажаргъа эс бурмай, тахтагъа олтурады. Ёзюрге)*. Сен мени жангы буйругъуму халкъгъа жайгъанмыса?

Ёзюр. Къуру бизни халкъгъа угъай, битеу жер юсюнде халкълагъа жайгъанма.

Патчах. Сора бир адам нек келмейди?

Ёзюр. Жаханим отда кюерге ким сюйген сунаса? Патчахлыкъдан эсе, жан татлыды.

Патчах. Жанларын къоркъакъла аяйдыла. Батырла уа намысларын сакълайдыла.

Ёзюр. О, сыйлы патчахыбыз, сен хар заманда да мени акъыллы сёзюме къулакъ сала келгенсе. Энтда да тынгыла мени закий акъылыма. Жаханим обур аман ачыуланнганды. Ол Кюнню жокъ этгинчи къоярыкъ тюйюлдю. Мени жашым Къажар аны алыргъа ыразыды... Патчахлыгъынгы анга берсенг...

Къажар *(Патчахны тюбюнден ёрге аралып)*. Хоу, аллыкъма, сокъурлугъуна, акъсакълыгъына да къарамай, аллыкъма. Бюгюн окъуна... бусагьатдан...

Патчах *(Къажарны аягъы бла тюртюп иеди)*. Сокъур, акъсакъ болгъанлыкъгъа, мени къызым орамда атылыпмы тургъан сунаса?

Къажар *(патчахны аякъларына жабышып)*. Мени тюз ангыла, уллу патчахыбыз. Бек алгъа Кюнню алып, сора жаханим обур бла алай кюреширикме.

Ёзюр. Хоу, алайды.

Патчах. Угъай. Мени къызыма юйленирик бек алгъа обурну хорларгъа керекди.

Къажар. Мен... мен... мен хорларыкъма!. Мен аны ууатырыкъма! Мен аны жокъ этерикме... мен... мен...

Патчах. Сора не кюнюнге къарайса? Атлан жолгъа. Жандыр жау чыракъны.

Къажар *(къоркъады)* Бюгюн угъай, уллу патчахыбыз. Бюгюн аурукъсунуп турама. Иги болгъанымлай, жолгъа чыгъарма...

Тарх-Тарх чабып киреди.

Тарх-тарх. Уллу патчах, бир пелиуан келгенди. Кёп аскери да барды. Санга тюберге деп тилейди.

Патчах. Келсин.

Тарх-Тарх кетеди.

Ёзюр. Ким болур энди ол а?

Патчах. Мени жангы буйругъуму эшитип келген болур, ким эсе да.

Состар киреди. Толу сауутланыпды.

Состар. *(Патчахны аллына барып, къолун кёкюрегине салып, башын аз энишге иеди).* Тейри игилик берсин халкъынга, журтунга да, уллу Патчах.

Патчах. Манга келгенле аллымда тобукъланнган этиучюдюле.

Состар. Хурмет этмеген сунма. Патчах патчахны аллында тобукъланмаучуду.

Патчах *(сейирсинип).* Сен патчахмыса?

Состар. Мен Курнаятны патчахы — Состарма.

Патчах *(тахтасындан секирип тюшюп, Состарны къолун тутады).* Курнаятны патчахымамы дейсе?.. Ол дуниягъа айтылгъан Курнаятны?

Состар. Хоу. Мен аскерим бла узакъ тюзлеге жортууулгъа кетип барама. Сени къыралынгы юсю бла ётюп бара, Кюн сыфатлы къызынгы хапарын эшитип къайытханма. Жазыкъгъа жазыкъсыннган, амалсызгъа болушхан мени тёремди. *(Къажарны кёргюзте).* Бу сени аякъ тюбюнгде айланнган мискин а кимди? Не эсе да бир уллу жарсыуу болгъан адамгъа ушайды.

Патчах. Ёзюрюмю жашыды... Къажар. Аны къойчу. Сен кесинге базынамыса? Болушаллыкъмыса мени насыпсыз къызыма?

Состар. Къайдады къызынг? Кёргюзт манга.

Патчах эки къол аязын бир бирге урады. Къарауаш къыз киреди.

Патчах. Кюнню бери келтир, хайда...

Къарауаш къыз кетеди.

— Мени буйругъуму эшитген болурса? Жаханим Обурну хорласанг, патчахлыгъым да, къызым да сени боллукъдула.

Состар. Манга сени патчахлыгъынг керекмейди. Манга кесими къыралым да жетеди.

Къажар. Керти айтады. Анга сени патчахлыгъынг керекмейди. Ол кеси да патчахды.

Къарауаш къызны билегинден тутуп, акъсай-акъсай, Кюн киреди. Состар аны ариулугъуна сейир этеди, тамаша болады.

Состар *(кеси кесине)*. Бу кертиси бла да кюн кёреме да. *(Акъырын Кюнню алына барады, аны къолундан тутады.)* Сени бу чекге жетдирген жаханим Обур, бу такъыйкъадан тебиреп, мени да душманымды.

Кюн. Ауазынгдан батыр жюрекли улан болгъанынгы сезип турама. Алай кёк бла да, жер бла да тилейме, мени ючюн деп кесинги жойма. Жаханим Обурдан киши да къутулалмагъанды. Ананг сау эсе, анангы жилятма. Сюйгенинг бар эсе, аны мудах этме. Атанг бар эсе, аны жерге къаратма.

Состар. Сыфатынг ариуча, сёзюнг да ариу! Сени ючюн деп атланама къанлы жолгъа.

Кюн. Угъай... барма...

Состар. Кетдим мен!

Патчах. Алай тохта. Ол анда жау чыракъланы кёремисе? Аладан бирин кеси къолунг бла жандыра кет.

Состар. Неге деп?

Патчах. Ол белгиди. Сен обурну хорласанг, чыракъ жанынганлай турлукъду. Обур сени хорласа уа, ёчюлюп къаллыкъды.

Состар. Хы, сейирди бек. Алай эсе, жандырыргъа керекди.

Барып жау чыракъладан бирин жандырады.

Патчах. Жолунг болсун!

Кюн. Хорлам бла къайыт.

Состар. Сау-эсен къалыгъыз. *(Кетеди.)*

Патчах. Ашыра чыгъайыкъ.

Патчах, Кюн, Къарауаш кетедиле.

Ёзюр. Эшик жабылады. Бу тахтадан къуру къалдыкъ.

Къажар. Обур Состарны хорларыкъды.

Ёзюр. Хорламаса уа? Состар хорлап къойса уа?

Къажар. Обурну киши да хорламагъанды.

Ёзюр. Болса да, мадар этерге керекди. Аны ызындан сен да атлан. Состар обурну хорласа, къалай да этип, Состарны ёлтюрюрге кюреш. Ангыладынгмы?

Къажар. Ангыладым!

Ёзюр. Кел, саууут-сабангы кийип, жолгъа хазырлан.

Экиси да кетедиле. Кюн бла къарауаш киредиле.

Къарауаш. Ой, сен аны къарап бир кёрсенг эди! Мен кеси дуниямда аллай къууатлы эр кишиге кёз ачма-

гъанма. Ол сени насыбынг эсе уа, жарыкъ Кюн?! Обурну хорлап, санга дуния жарыгъын ачарыкъ адам ол эсе уа?!. Нек мудахса?.. Не болгъанды?..

Кюн. Угъай, мени жулдузум ол тюйюлдю. Мен кеси жулдузуму ауазындан таныйма.

Къарауаш. Къуру «жулдуз» деп тураса. Тюплеге ийнанып къалыргъа жарамайды.

Кюн. Мен кече сайын жаланда бир тюшню кёрюп турама.

Къарауаш. Сени жулдузунг Состарды. Ол Обурну хорлап келсе, сен анга барлыкъса. Атангы сёзю алайды.

Кюн. Жюрегим тынгысызды. Ол игиликге тюйюлдю.

Бийче кireди. Уллу къууанчлыды. Кюнню къучакълайды.

Бийче. Бизге быллай къууанч кюн тууарын мен тюшюмде кёргенем!

Кюн. Анам, къууаныргъа эрттеди. Обур хыйлачыды.

Бийче. Состарны къамасы чач тюкню узунлугъуна эки жарып атады дейдиле. Кёремисиз, ол чыракъ къалай жарыкъ жанады!

Патчах кireди. Ол да къууанчлыды.

Падчах. Билмей тургъанлай къаллай ахшылыкъ келди бизге. Патчахлыгъымы кесиме къояргъа айтханды.

Кюн. Атам, тюш билгич излетирге айтхан эдинг да.

Патчах. Аямай излей турадыла. Битеу къыраллагъа хапар берилгенди.

Ёзюр бла Къажар киредиле. Къажар сауутланыпды.

Къажар *(Патчахны аллында бюгюлюп)*. Сыйлы патчахыбыз, Кюнню насыбы ючюн обур бла сермеширге мен да атланама.

Патчах. Хи-хи-хи... ауруп турама дей эдинг да? Не акъыл келгенди энди уа башынга?

Къажар. Состар обурну хорлар деп мен ышанмайма.

Патчах. Хы, сен а хорларгъамы айтаса?

Къажар. Хоу.

Патчах. Жандыр сора ол чыракъладан бирин.

Къажар, барып, чыракъладан бирин жандырады.

Къажар *(ёзюрге)*. Атам, мудах болма. Кимни чырагъы ёчюлсе да, мени чырагъым ёчюлмез. Хайда, сау къалыгъыз. *(Кетеди.)*

Ёзюр. Ахшы жолгъа. Сау къайыт!

Бийче. Бош ийдигиз аны. Керексизге жоюлуп къалмыкъды.

Кюн. Къайтарыгъыз аны ызына. Аны атланыуун мени жюрегим жаратмады.

Патчах. Кесин тыйдырмай барады. Атасы ыразылыгъын берген болур. *(Ёзюрге.)* Алаймыды?

Ёзюр. Алайды.

Патчах. Тюзюн айтханда, аны баргъаны бизге керек тюйюл эди. Курнаятны патчахы обурну хорларыгъына мен толу ийнанама.

Бийче. Алайды, алайды... Хорларыкъды!

Патчах тахтасындан акъырын тюшеди. Жана тургъан жау чыракъла таба атлайды. Сахна къарангы бола башлайды.

Патчах *(чыракълагъа къарап)*. Энди Тейриден тилек тилейик, Состаргъа болуш деп.

Ёзюр. *(ыразы болмай)*. Уллу патчах, мени жашым да къоншулагъа боза ичерге кетмегенди. Ол да, жанын къолуна алып, сени къызынгы насыбы ючюн сермеширге кетгенди.

Патчах *(сансыз этип)*. Къажарча кёпле къайтмай къалгъандыла.

Чыракъланы аллында тобукъланады. Къалгъанла да аны къатына келип, жерге тобукъланып, боюнларын чыракълагъа созуп тохтайдыла.

Бийче. Я Шибля, я Тейри, я Эрирей, я Апсаты, Состаргъа болушугъуз! *(Кюннге.)* Къызым, сен да тилек эт Курнаят патчахха *(Къарауашха.)* Сен да.

Къарауаш. Я тейри... *(эринлерин шыбырдатып, ичиден айтады.)*

Сахна къарангы болады. Состарны чырагъы ёчюледи. Патчах да, Бийче да, къарауаш да оу-шау боладыла. Ёзюр а къууанчлы халда, Къажар жандыргъан чыракъгъа къарайды.

Кюн. Кимни оту ёчюлдю?

Бийче. Бу жол да насыбынг тутмады, къызым. Состар къапланды. Оу ананг, шау ананг. Энди уа не этейик?

Патчах. Ким къаргъагъан болур бизни?

Кюн. Мен айтханем, кишини да иймегиз деп...

Оу-шау эте кетедиле. Ёзюр кеси къалады. Жана тургъан чыракъны къатына барады.

Ёзюр *(къууанчлы)*. Патчахлыкъ къолгъа тюше турады! Къажарны хыйлачылыгъы обурдан кем тюйюлдю. Жан,

чыракъ, жан! *(Барып, тахтагъа олтурады.)* Быллай кюн къачан чыгъарыкъ болур? Патчах болгъанлай, кесиме чий алтындан жангы къала ишлетирикме. Аны алай ариу этдиртирме—жерден, кёкден да адамла келип, анга къарап, сейир этип турурча! Аскерими уллу этип, тёгерекде къыралланы ууучума жыярма. Дагъыда жортууллагъа чыгъарма. Алай эте кетип, саулай дуниягъа патчах болурма!.. *(къалкъып къалады.)*

Сахна алыкъа къарангыракъды. Юсюнде да накъышлы халаты бла патчах киреди.

Патчах *(кеси кесине)*. Не тынчлыкъсыз кечеди. Жукъум кетгенди *(жана тургъан жау чыракъгъа къарайды.)* Хы, Къажарны чырагъы алыкъа жана турады! Сейирди бек. Огъесе алыкъа Обурну журтуна жетмейми турады? *(Сагъышлы.)* Состар, Состар... къалай ачыу этдим санга. Сен хорласанг, патчахлыгъым да кесиме къалып, къалай тап боллукъ эди...

Тахтасы таба жанлайды. Анда адамны кёрюп, къоркъунуп тохтайды. Ёзюрю болгъаныи алыкъа танымагъанды.

Патчах. Э-э-э-э, кимсе сен?

Ёзюр элгенип уянады. Тахтадан секирип тюшеди.

Ёзюр. А-а-а...о, уллу патчах, мм-мм-менме...

Патчах. Бу заманда уа не этесе мында?

Ёзюр. Сизни тынчлыгъыгъызны сакълап турама... энтда да ол обур келип къалмасын деп...

Патчах. Сакълагъан алаймы сакълайды? Тахтагъа нек миннгенсе?

Ёзюр. Бош алай... ойнап...

Патчах. Ойнапмы? Быллай оюнунг ючюн башынг таяргъа боллукъду!

Ёзюр. Кечгинлик бер, уллу патчах, мындан ары...

Патчах *(Тахтаны кёргюзтюп)*. Сен былайны эрттеден марайса.

Ёзюр. Алай сунма, уллу патчах.

Бийче киреди.

Бийче. Ах кюнюм, мен да жукълаялмайма *(чыракъгъа къарап.)* Къажарны чырагъы жана турады да!

Ёзюр. Мен Къажаргъа ышанама. Аны жюреги къурчданды.

Бийче. Тейри болушсун анга.

Тарх-Тарх киреди.

Тарх-Тарх. Кечгинлик бер, сыйлы патчахыбыз. Кече ортасында тынчлыгъынгы алгъаным ючюн. Бир къатын келип, мени патчахха ий деп тохтагъанды. Эрттенликге дери сакъла дейме да, унамайды. Не этейим?

Бийче *(къоркъуп)*. Эшигим жабылгъан, обур болур. Энтда да бир палах салыргъа келгенди. Къоймагъыз аны бери.

Тарх-Тарх. Обур тюйюлдю. Билгичме дейди.

Бийче *(жарып)*. Билгичми?!

Патчах. Билгич!

Езюр. Обур кесин алай сундуруп келирге да боллукъду.

Бийче. Хау, эшигим жабылгъан! Алай болургъа да боллукъду.

Тарх-Тарх. Обурла акъ кийим киймеучюдюле. Бу уа башындан аягъына дери акъды. Къолунда уа жауурун къалакъ барды.

Патчах *(Тарх-Тархха)* Кирсин бери!

Тарх-Тарх *(сахнаны къыйырына барып)*. Кир!

Шош атлай, къолунда да жауурун къалагъы бла Билгич къатын киреди, ийилип патчахха да, бийчеге да, ёзюрге да хурмет этеди.

Билгич. Уллу патчах, билгич излегенигизни эшитип келеме. Сизни хапарыгъызны манга Желаякъ жетдиргенди.

Патчах. Ким Желаякъды ол?

Билгич. Сейир этмегиз. Ол мени бек терк жюрюген жинлеримден бириди...

Бийче. Ах!

Билгич. Желаякъ жерни тёгерегине бир кюннге жети кере айланып чыгъады. Мени бери да ол ашыкъдыргъанды.

Бийче. Бизни башыбызгъа уллу палах тюшюп турады, билгич. Жаханим Обур...

Билгич. Манга зат айтыр кереклиси жокъду, бийче. Мен барысын да билеме.

Патчах. Сен бизни жарсыуубузгъа болушаллыкъ эсенг, кётюралгъанынг чакълы бир алтын берликбиз.

Билгич. Ултха бла этилген игилик игилик болмайды. Ол алыш-беришге саналады. Сизни къызыгъыз адам улуна огъурлулукъгъа деп туугъанды. Жаханим Обур да аны ючюн кюрешеди аны бла. Ол Кюнню эртте жокъ этерик эди. Алай аны жашы Бырбыр къызыгъызны сюйгенди да, анга юйленир мураты барды. Мен бери бошдан ашыгъып

келмегенме. *(Жауурун къалакъгъа къарап.)* Уллу палах босагъагъызгъа жетип турады.

Бийче. Оу эшигим жабылгъан!

Патчах. Не тукъум палахды ол?

Билгич *(Жауурун къалакъны жау чыракъла болгъан жанына буруп къарайды. Акъырын барып, жана тургъан жау чыракъгъа къолун тутуп, патчахха)*. Бу чыракъ ётюрюк жанады. Арталда жылыуу жокъду. Ийнанмай эсегиз, чыракъгъа къолугъузну тутуп кёрюгюз.

Ёзюр тынгысыз болады. Патчах бла Бийче сейирден ёле, барып чыракъгъа къолларын тутуп кёредиле.

Бийче. Ах кюнюм. Жокъду жылыуу.

Патчах. Бу не сейирди?

Билгич. Игиликге деп жаннган чыракъ тюйюлдю бу. Аны ёчюрюрге керекди.

Патчах. Хау, ёчюрюрге керекди.

Патчах ёчюлтюрге тебрейди. Ёзюр аны аллына сюеледи.

Ёзюр. Уллу патчахыбыз, сен алдана тураса! *(Билгични кёргюзтюп.)* Бу жаханим Обурду! Кесин билгич сундуруп келгенди. Бусагъат бу бизни барыбызгъа да уллу палах этерикди. Эркин эт тутуп башын тайдырыргъа!

Патчах. Сабыр бол, Ёзюр...

Билгич. Уллу патчах, ашыгъыргъа керекди. Жаханим Обурну хорларыкъ жер юсюнде жаланда бир адам барды.

Патчах *(къадалып)*. Кимди ол? Айтчы манга.

Билгич. Ол сени бу къалангы тюбюнде, къарангы зындандады.

Патчах. Зындандамы? Кимди ол?

Билгич. Аты Жетегейди.

Патчах. Жетегейми? *(Сагъышлы болады.)* Эшитмегенме аллайны. Ёзюр, сен билмеймисе, аллай адам бармыды зынданда?

Ёзюр. Жокъду, уллу патчахыбыз. Сен бу къатынны айтханларына ийнанма. Мен кёрюп турама. Бу бери игиликге деп келмегенди. Ийнанмагъыз муну сёзюне. Бу билгич тюйюлдю. Обурду бу!..

Бийче. Оу эшигим жабылгъан!

Билгич. Уллу патчах *(ёзюрню кёргюзтюп)*: Санга харам ниет тутхан буду. Жетегейни зындандан терк чыгъарт, уллу патчах!

Ёзюр. Зынданда аллай адам жокъду!

Патчах. Аны уа бусагъат билейик... Тарх-Тарх!..

Тарх-Тарх. *(патчахны аллына эрлай сюеледи)*. Не буюрасыз, сыйлы патчах?!

Патчах. Зынданнга тюш да, анда Жетегей деп адам бар эсе, бери алып кел. Терк бол!

Тарх-Тарх чабып кетеди.

Ёзюр. Уллу патчах, зындапны эшиги этилипди. Ачхычы мендеди. Мен бармасам...

Патчах. Жерингде тур, ёзюр. Тарх-Тархны зындандан ачхычы барды.

Бийче *(терен жарсыулу)*. Башым хайран болгъанды. Кимге ийнаныргъа билмей къалгъанма.

Билгич *(жауурун къалакъгъа къарап)*. Сабыр болугъуз... Обурну журтун кёре турама. Ким эсе да биреулен темир къазыкъгъа байланыпды.

Бийче. Ах, ким болур ол? Къажармы болур?

Билгич. Аны орта бармагъында патчах жюзюгю барды.

Патчах. Сора ол Состарды!

Бийче. Состар! Ол энтда да саумуду?

Билгич. Алыкъа сауду. Бырбыр тёгерегинде айланады. Баям, отха атарыкъ болур.

Бийче *(къоркъуп)*. Оу эшигим!

Сынжыр тауушы эшитиледи. Тарх-Тарх Жетегейни алып келеди. Жетегейни къолларында, аякъларында да темир бугъоула. Ол зордан атлайды. Чачы, сакъалы ёсюндю. Патчах, гузаба болуп, аны къатына барады.

Патчах. Сен кимсе, ахшы улан? Атынг къалайды?

Жетегей *(ёзюрню кёргюзтюп)*. Анга соругъуз. Ол биледи.

Ёзюр. *(къынкъ-мыкъ эте)*. Э-эсимде жокъду. Унутханма.

Билгич. Уллу патчах, ёзюрюнг ётюрюк айтады. Ол бир затны да унутмагъанды. Бу Жетегейди. Муну Чолпан деп ариу анасы болуучу эди...

Ёзюр. Уллу патчахым, бу Обурну...

Патчах *(ёзюрге)*. Аузунгу жап.

Билгич. Жетегейни анасына ёзюрюнгю кёзю къарап болгъанды. Ол аны къалай да этип алдаргъа кюрешгенди. Алай муратына жеталмагъанды.

Ёзюр. Уллу патчахым, бу... бу... не затла сандырайды? Бу...

Патчах *(ёзюрге къычырып)*. Аузунгу жа-а-ап!

Билгич. Чолпан унамагъандан сора, ёзюр аны да, эрин да уу бердирип ёлтюртдюреди. Аланы жангыз жашлары — алтыжыллыкъ Жетегейни уа зынданнга атдырады. Къолларына да, аякъларына да темир бугъоула салдырады. Ма алай бла онбеш жылдан бери бу жаш зындан азабын чегип келеди.

Бийче *(ёзюрге)*. Мурдар!

Ёзюр. Манга алай нек айтаса, бийче? Мени жашым Къажар Кюнню насыбы ючюн жанын къолуна алып кетгенди...

Патчах. Тарх-Тарх, Жетегейни бугъоуларын теш. Аланы ёзюрге такъ.

Тарх-Тарх ишге киришеди.

Ёзюр *(патчахны аллына жыгъылады)*. Этме манга аллай ассылыкъны. Жашым обурну хорлап келсе, сен аны бетине къалай къарарыкъса? Атам къайдады деп сорса не айтырыкъса?

Патчах туруп барып, жана тургъан жау чыракъны юсюне тюкюрюп ёчюреди. Тарх-Тарх темир бугъоуланы ёзюрге тагъып бошайды.

Патчах. Тарх-Тарх, бу харамны Зынданны бек теренине ат.

Тарх-тарх. Ахшы, сыйлы патчахым!

Ёзюрге табанын да жетдирмей, аллына сюрюп кетеди.

Жетегей *(билгич къатынны аллына барып, баш иеди)*. Сен кимсе? Мени къадарымы къайдан билесе?

Билгич. Мен узакъдан келгенме.

Патчах *(Жетегейге)*. Ол билгичди. Сени юсюнгден мен зат да билмей эдим, бу айтхынчы.

Жетегей *(билгич къатыннга)*. Анамча кёрюндюнг кёзлериме. Анам дерге эркин эт санга.

Билгич *(Жетегейни башындан сылай)*. Мени да жокъду балам. Жашымча кёрдюм сени.

Жетегей билгични кёкюрегине къысылады. Бийче кёзсуу этеди.

Жетегей *(патчахха бла билгич къатыннга)*. Сиз мени эркинликге чыгъардыгъыз. Кёкде, жерде да адамгъа эркинликден уллу насып жокъду. Мен сизни игилигигизни не бла къайтаралырма?

Бийче *(жилямысырап)*. Бизни эшигибиз жабылып турады.

Патчах. Уллу палах башыбыздан басып турады.

Жетегей *(сейир этип)*. Не болгъанды аллай бир?!

Билгич. Балам, жаханим Обур...

Жетегей. Жаханим Обурму? Манга анам аны хапарын айтыучу эди.

Билгич. Иш бек ашыгъыулуду. Патчахны нюр къызы барды. Халкъ аны ариулугъун кёрюп, кесине да Кюн деп атап къойгъанды.

Жетегей. Кюнмю дейсе? Мен зынданда, анча жылны ичинде тюшюмде кюн сыфатлы ариу къызны кёрюп тургъанма. *(Билгичге.)* Айт, айт, сора уа?

Билгич. Обурну жашы Бырбыр бир жол кюзгюден Кюнню сыфатын кёрюп, аны алгъан этеме деп тохтайды. Обур, кечеле бла келип, Кюннге жалынады. Кюн унамагъандан сора, ол аны сокъур этгенди. Артда уа бир санын къурушдургъанды. Къауум жылдан бери кёп батырла Обур бла кюрешедиле. Алай анга аладан бири да къарыу эталмагъанды.

Жетегей. Алай эсе, мен да бир кёрейим.

Билгич. Таукел эсенг, бир къауум амал юйретейим.

Жетегей. Таукелме, анам, юйрет.

Билгич. Обурну журтуна жаланда Шабат кюн киргге боллукъду. Ол кюн Обур Ибилис бла кенгеширге кетиучюдю. Санга аны жашы Бырбыр бла къылыч уруш этерге тюшерикди. Ол урушда хорласанг, къалгъаны иш тюйюлдю. *(Бармагъындан чыгъарып, жюзюгюн Жетегейге береди.)* Ма муну бек къаты асыра. Муну тас этсенг, жоюллукъса.

Жетегей, жюзюкге къарай.

Жетегей. Мени анамы да болуучу эди быллай жюзюгю.

Жюзюкню къойнуна сугъады.

Билгич. Бырбырны хорлаялсанг, жюзюкню чалдишледе тиширыу башлы къызыл жиляннга кёргюзтюрсе. Анга адам тил битер да,— экигиз да сёлеширсиз. Андан арысын а кесинг билгенча этерсе.

Жетегей. Сау бол, анам...

Билгич. Жолунг болсун, балам. Мен бек ашыгъылума, кетерге керекме.

Кетерге тебрейди.

Бийче. Тохта, кетме. Къыз санга тюберге керекди. Ол кече сайын къуруда бир тюшню кёрюп турады. Не тюш эсе да, сен аны айта кет къызыбызгъа.

Билгич. Ол тюшюне тюберикди.

Кетеди.

Патчах *(къойнундан артмакъ чыгъарып, билгич къатынны ызындан)*. Тохта! Алай тохта... *(сахнаны къыйырына дери чабады)*. Саугъа береме... Хы, ол такъыйкъагъа къайры кетип къалды бу?..

Жетегей *(патчахха бла бийчеге)*. Мен атланыргъа керекме.

Эки къолу бла да хауаны къармай, акъсай-акъсай, Кюн киреди.

Кюн. Ким барды мында?! Ким?!

Жетегей анга аралып къалады.

Бийче. Не этесе, къызым, не этесе? Атанг да, мен да мындабыз. Къоркъгъанмы этдинг?..

Кюн. Угъай... *(къууанып.)* Тюшюмде эшитиучю ауаз тюнюмде къулагъыма эшитилди... Жулдузну ауазы!

Жетегей. Кюн!

Кюн. Ой, жаным! Къайдаса сен?

Къоллары бла хауаны къармайды.

Жетегей. Мен мындама... *(Кюнню аллына атлайды.)*

Кюн. Къайдаса сен?

Патчах бла бийче тамаша болуп турадыла. Кюн бла Жетегей бирбирин ийнакълайдыла.

Жетегей. Мен тюшюмде кёрюучю жарыкъ Кюн!

Кюн. Кече сайын мени къубултуучу жарыкъ жулдузум.

Жабыу

ЭКИНЧИ БЁЛЮМЮ

Обурну журту. Сахнаны арт жанында от жарыкъ кёрюнеди. Ол жаханим отну жарыгъыды. Анда-санда оу-шау этген адам ауазла эшитиледиле. Чалдиш. Чалдишни ичинде тиширыу башы бла (узун чачлы) къызыл жилян. Аны къатында, гыйы ташха сынжыр бла байланып,—

Состар. Белине дери къымыжады. Саны жараладан толунду. Жетегей жашырын киреди. Белинде узун къылычы. Башында чюйкe бёркю, юсюнде кюбеси, къолунда къалкъаны. Сахнаны къыйырында уллу ташны артына бугъуп къарайды. Къолунда уллу къынгыр къылычы бла, Къажарны да аллына сюрюп, Бырбыр киреди. Бырбырны бет сыфаты къабанны жухуна ушайды, эришиден адам къоркъурчады. Сахнаны экинчи къыйырында обурну ючаякъ юйюню бир жаны кёрюнеди. Бырбыр къамасын Къажарны кёкюрегине тирейди.

* * *

Къажар *(жиляп, жалына)*. Ёлтюрме мени, Бырбыр. Аякъларынгы тюплерин уппа этип айланырма. Мен бери, бирсилеча, санга да, сени алтын ананга да харам ниет бла келмегенме.

Бырбыр. Быррр... ётюрюк айтаса.

Къажар. Тейри урсун, ётюрюк айта эсем. *(Жерге бауурланып, Бырбырны аякъларын къадалып уппа этип тебирейди. Сора Бырбырны тюбюнден ёрге къарап.)* Мен санга игилик этерге деп келгенме.

Бырбыр. Быррр... Алыкъа бери аллай адамны аягъы басмагъанды, быррр.....

Къажар. Мен аллай адамма!

Бырбыр. Бырр... сен не айтырыкъ эсенг да, тынгыларгъа керекме, быррр... *(тёнгек юсюне олтурады.)*

Къажар *(Бырбырны аллында тобукъланып)*. Патчах жангы буйрукъ этгенди.

Бырбыр. Быррр... мен аны билеме. Башха не айтырыкъса?

Къажар. Биле эсенг, биз аны ол буйругъу бла хайырланайыкъ.

Бырбыр. Быррр... Къалайлыкъ бла?

Къажар. Кюнню сокъурлугъун ачарча, акъсакълыгъын сау этерча амалны манга айт да...

Бырбыр. Бырррр! Мени алдаргъамы кюрешесе?! Бырррр...

Къажар. Угъай... угъай. Мен къызны сау этсем...

Бырбыр. Сау этсенг, патчах боллукъса, алаймыды?

Къажар. Хау! Мен патчах болама, Кюн а сеники! Кесим алып келип, къойнунга сугъуп кетерме.

Состар *(Къажаргъа)*. Сатлыкъ!

Къажар *(Состарны Бырбыргъа кёргюзте)*. Муну... бу сылыкъны, отха атып кюйдюрмей нек тураса?

Бырбыр. Бырррр... Жетишмей турама. Бусагъат кёрюрсе аны къалай чыр-чыр этип кюйгенин. Алай, эсингде болсун, манга ётюрюк айта эсенг, сен да кюериксе бу отда! Бырррыууу... Ангыладынгмы? Манга ётюрюк айтсанг

да, анама ётюрюк айтып къутулалмазса. Ол, бюгюн, Ибилисге саугъала алып кетгенди. *(Барып, Состарны ташдан ычхыдырады.)* Суукъсурап тургъанча кёрюнесе. Бусагъат жылынырса. *(Состаргъа отну кёргюзте.)* Ары!..

Къолунда къылычы бла Жетегей бугъунуп тургъан жеринден чыгъады. Состар да, Къажар да сейир боладыла. Чалдишде жилян да тынгысыз болады.

Бырбыр *(Жетегейге)*. Сен да жылыныргъамы келгенсе? Бырррыуу!...

Жетегей. Сени бла сермеширге келгенме.

Бырбыр. Бырррыуу... быррр... *(Состарны кёргюзте.)* Бу кеси жангыз отдан къоркъгъан этеди. Келгенинг иги болду. Экеулен бирге болсала, бир бирлерин къучакълап, тап кюедиле. Келчи бери!..

Жетегей. Угъай, Бырбыр, отда сен кесинг кюериксе! *(Къылычын Бырбыргъа кётюреди.)*

Бырбыр. Алаймыды?.. Алай эсе, бырррыууу... бырбыр!..

Бырбыр, къылычын кётюрюп, Жетегейни юсюне атылады. Жетегей да, ол да, жан талашха къалып, согъушадыла. Состар Жетегейге болушургъа адырги этеди. Алай къолларын, аякъларын сынжырдан ычхындыралмайды. Къажар асыры къоркъгъандан бир жанына къачып, мугурайгъанды. Жетегей бла Бырбыр а согъушадыла. Къылыч къылычха тийген сайын Бырбыр «быррр... бырррруу» деп ёкюреди. Бирде Бырбыр, бирде уа Жетегей онглу боладыла.

Бырбыр. Сени бери ким ийгенди?.. бырррруууу! Анам мында болмагъанын къайдан билип келгенсе? Бырррууу?

Жетегей. Кесинге уа базынмаймыса?..

Экиси бютюн къаты согъушадыла. Согъуша барып, Жетегей, къылычы бла Бырбырны бойнуна урады. Бырбыр къычырып, сынсып, жерге сойланады.

Бырбыр. Бырррыу-быррра-а-ау... ме-ме-ни а-а-анам ке-келсе, ол ссе-ссени кю-кю-кюнюнгю кё-кёр-кёргюзтюр!.. *(Ёледи.)*

Жилян. Жетегейге айланып, огъурсуз сызгъырады. Чалдишге кесин урады. Жетегей Состарны бугъоуларын тешеди. Состар аны къучакълайды.

Состар. Сен кимсе?

Жетегей. Атым Жетегейди.

Состар. Мени атым а Состар.

Жетегей. Билеме. Манга айтхандыла сени юсюнгден. *(Къажарны кёргюзте.)* Аны юсюнден да.

Къажар *(эрлай Жетегейни къатына келип)*. Сау бол. Сен бизни ёлюмден къутхардынг.

Состар. *(Къажаргъа)*. Сен чибинсе. Къуртса... сатлыкъса!

Жетегей *(Состаргъа)*. Къой аны. Андан эсе экигиз да башыгъызны къутхарыгъыз. Терк кетигиз былайдан.

Состар. Сен а?

Жетегей. Мен обур бла тюбеширге керекме.

Состар. Анга къарыу эталлыкъ тюйюлсе. Къайда эсе да аны жаны биргесине тюйюлдю. Уруп башын кстергенлигинге, секирип, жерине къонуп къалады. Мен аны бла сермешгенме. Аны халин билеме. Андан эсе сен да къутулургъа кюреш. Бу жилянны да кёремисе? Мындан да бир палах чыгъаргъа боллукъду.

Къажар. Хау, алайды. Обур келгинчи къутулайыкъ!

Жетегей. Барыгъыз. Мен бери обур къатындан къачаргъа деп келмегенме. Мен патчахны сокъур къызына болушургъа келгенме!

Состар. Алай эсе, мен сени къоюп кеталлыкъ тюйюлме. Мен да сен айланнган жумуш бла айланама.

Къажар. Мен да...

Состар. Нек эсе да, бу жилян чалдишни бузады.

Жетегей чалдишге жуукъ барады. Жилян аны юсюне атылыргъа кюрешеди.

Къажар. Къачайыкъ! Ол жилян барыбызны да ашап къоярыкъды!

Жетегей, къойнундан быстыр чулгъамчыкъ чыгъарады. Аны тюйюмчегин тешип, жюзюкню къолуна алады. Жюзюкню жилянны кёзлерине тутады. Олсагъатдан жилян шош болады. Анга адам тил битеди.

Жилян. Мени анамы жюзюгю! *(Жетегейге.)* Сен бу жюзюкню къайдан тапханса? Сен кимсе?..

Жетегей. Не дединг сен? Анамы жюзюгюмю дединг?!

Жилян *(чалдишни тюйюп)*. Хау, анамы жюзюгю!.. Сен кимсе? Жетегеймисе?

Жетегей. Хоу... мен Жетегейме. Сен мени таныгъанмы этесе?

Жилян. Къарындашым... Мени жангыз билегим... *(Чалдишны ичинден кесин Жетегейге тартдырып жиляйды.)*

Жетегей. Тохтачы, жиляма... Не дединг? Къарындашыммы дединг?

Жилян. Жаханим Обур мени юйден урлап кетгенде, санга жаланда бир ай болгъан эди.

Жетегей. Жуахар! Эгечим, Жаухар! Анам къуру да сени атынгы айтып жиляучу эди... тас болгъан къызчыгъым деп. Ол сенмисе сора?

Жилян. Менме, жаным, къарындашым...

Къажар *(Жетегейге)*. Бу жилян сени алдай турады. Бу обурну ёз къызыды.

Жилян, Къажаргъа айланып, ачы сызгъырады. Къажар, жаны кетип, къачып бугъады. Жетегей чалдишни темирлерин къоллары бла тартып бюгеди.

Жетегей. Эгечим... Жарлы эгечим!..

Жел ургъанча, къаты шууулдагъан тавуш эшитиледи.

Жаухар *(къоркъуп)*. Обур келе турады. Палахны сезип келеди. *(Жаухар къойнундан къызыл жумуртха чыгъарып, аны Жетегейге береди.)* Ма муну! Аны жаны бу гаккыны ичиндеди. Муну сакълатыр ючюн, ол мени акъылымы, эсими, тилими да алып, жилянгга айландыргъанды. Бу гаккыны сындыралсанг, биз къутуллукъбуз! Жюзюкню чыканайынга сал. Ол сени къолунга къарыу берликди.

Обур шууулдап жетеди. Жашыны жерде сойланып тургъанын кёрюп, жабы этеди. Ёлюкню тёгерегине айланады.

Обур. Ким ёлтюргенди сени?.. хууу...шууу?.... *(Жиляйды, сытылады, улуйду.)*

Жетегей. Мен ёлтюргенме!

Обур *(дыркъ тохтап, Жетегейге бурулады. Эки кёзюне къан чабады. Къутуруп, Жетегейни юсюне атылады.)* Ха-хуу, сенми?... Шууууу...

Жетегей *(жюзюклю къолун ёрге кётюрюп)*. Ажалынг мени къолумдады!

Обурну ахы кетеди. Не эсе да бир затла шыбырдай, артха чегинеди. Чалдишге къарайды. Аны темир чыбыкълары бюгюлюп тургъанын кёреди. Ачы къычырыкъ этеди. Кесин чалдишге атады. Жаухарны чачындан тутады.

Обур *(Жуахаргъа)*. Къайда мени жаным?! Шууушшшууу!

Жетегей ууучунда гаккыны къысады.

Жетегей. Обур, озма!

Обур *(Жаухарны чачын бошлап, жюрегине жабышады)*. Оу жюрегим, шау жюрегим! *(Жетегейге.)* Къысма ол гаккыны алай къаты! Къысма!.. Хууу-шшууу... Тилейме, ёлтюрме мени! Не айтханынгы да этерме!

Жетегей. Хар айтханымы этип бармасанг эзерикме.

Обур *(мыккыл болуп)*. Сенден къоркъуучу эдим да, къоркъгъаныма жолукъдум... Ол чыканайынгда жюзюкден таныдым сени ким болгъанынгы. *(Жаухарны кёргюзтюп.)* Ол сени туугъан эгечинг болгъанын а билемисе?

Жетегей. Билгенме.

Обур Жетегейте жойкъулланып жанлайды. Гаккыны тутуп тургъан уучун марайды. Жетегейни сёз бла алдап, аны къолундан гаккыны сермеп алыргъа умут этеди.

Обур. Хы, кёремисе, эгечинге бир хатам тиймегенди. Юсюне-башына къарап тургъанма, ёсдюргенме... хууушууууу... Эгечинги ал да кет. *(Состарны кёргюзте.)* Бу нёгеринги да башына эркин этеме. *(Къажар таба къарап.)* Ол алайда жыйырылып тургъан да ким эсе да кетсин. Сора мен санга кёп алтын да берейим...

Жетегей. Алтынла уа къайдан чыкъгъандыла санга?

Обур. Хуу-хууу-хууу... *(Жетегейге бютюн жууукъ жанлайды, эки кёзюн аны ууучундан айырмайды.)* Отха атхан адамларыбызны алтын тишлери бла алтын жюзюклерин жыйып тургъанма. Ма быллай бир уллу тёбе барды. Барысын да юйюнге элт да, башынга жарат.

Жетегей. Мурдар!

Состар. Харам!

Къажар. Угъай... обур бизге игиликни айта турады... алтынла! Алтынла береди!

Обур *(Къажаргъа къарап)*. Ма ол ангылагъанды мени. *(Жетегейге.)* Бу чыканайынгда жюзюк сени анангы эгечинде болуучу эди...

Жетегей. Не зат дейсе?

Обур. Муну санга билгич къатын берген болур. Ол сени анангы эгечиди... Аны жети жин нёгери барды. Аны билгич этген аладыла...

Обур сейирге къалып тургъан Жетегейни эрлай къолундан тутады. Гаккыны сыйырыргъа деп къазауат этеди. Жетегейге Состар да болушуп гырмыкча илиннген Обурдан кючден бла бутдан ычхындырдыла.

Жетегей *(Гаккыны ууучунда къаты къысып)*. Эзип къояйым муну ансы...

О б у р *(жалынчакълы болуп)*. Угъай, угъай, угъай... оу жюрегим! Шуу-шуу-хуууу. Ёлтюрме мени. Хар айтханынгы этип барайым. Хуу-шууу...

Ж е т е г е й. Бусагъатдан эгечими кесини кебине кийир!

О б у р. Хуу-шуу... кийирейим. *(Жилянгга.)* Кел мени бла ары, юйге кирейик.

Жаухар унамайды.

Ж а у х а р *(Жетегейге)*. Мен муну бла бармайма. Сен муну кёз тууранган ийме. Ол юйюне кирсе, хыйны этип, барыбызны да къурушдуруп къоярыкъды.

О б у р *(Жаухаргъа)*. Аузунгу тый! *(Чабып барып, чалдишни табанлайды.)*

Жетегей ууучунда гаккыны къысады.

О б у р. Оу жюрегим!.. хуу-хуу... шау жюрегим! *(Жетегейге.)* Не керекди, айт! Хуууу...

Ж е т е г е й. Эгечими сыфатына къайтар дейме да.

О б у р. Бошла жюрегими... ёх-хёх-ёх... шууу. *(Жаухаргъа.)* Ары юйге кир да, онг жанынгда мюйюшде жау чыракъны кёрюрсе. Анга юч кере тюкюр да, «жаханим, жаханим, жаханим» деп юч кере айт. Сен алай айтханлай, чыракъ жанган этерикди. Ол сагъатдан сен ёз сыфатынга кирликсе. Хуу-хуу-шуу...

Ж е т е г е й. Хыйлачылыкъ тюйюлмюдю бу айтханынг?

О б у р. Жан неден да татлыды, хууу-шууу.

Ж е т е г е й. Ахшы, алай эсе, кёрейик. Жаухар, бар.

Жаухар сюркелип кетеди.

С о с т а р. Мен биргесине барырем, ким биледи...

О б у р. Угъай.. хууу-шууу. Тыш адамны къатында чыракъ жанарыкъ тюйюлдю.

Ж е т е г е й *(Состаргъа)*. Охо, керти айта эсе бир керейик. *(Обургъа.)* Эгечиме бир зат болгъанлай, гаккыны эзерикме!

О б у р. Хуу-шууу *(жерни табанлап.)* Сунмай тургъанлай, нечик уллу палахха тюшдю башым. *(Жетегейни кёзюне, къашына тебинип.)* Барысы да сени анангы эгечини палахыды! Аны жинлери мени жашаргъа къоймайдыла. Хар затны да кёргюзтюп туруучу жауурун къалагъым болуучу эди... шууу деп, аны да урлап кетгендиле... *(Жиляйды, сытылады. Жетегейге.)* Сени манга эгечингден башха дауунг бармыды? Шууу-гууу!

Жетегей. Барды.

Обур. Не затды, айт.

Жетегей. Кюн.

Обур. Угъай.. аны сагъынма. Мен аны кёрюп болмайма. Хууу-шууууу-шууу...

Жетегей. Не бек хууу-шууу этсенг да патчахны къызына салгъан къыяулукъларынгы кетерирге керексе...

Юсюнде акъ чилле жыйрыгъы бла, кёзлери нюр жана, бетин къууанч жарытып, Жаухар акъырын киреди.

Состар *(сейирден аузу ачылып)*. Ма санга!..

Жетегей. Эгечим, сен былай ариумуса?!

Жаухар. Къарындашым, жаным!...

Обур. Жетегей, мен сен айтханны этдим. Эгечинг аллынгда! Хайда, жанымы кесиме къайтар.

Жетегей. Угъай. Патчахны къызына салгъан къыяулукъларынгы къалай тешерге керек болгъанын айтхынчы, бу гаккыны аллыкъ тюйюлсе. Айт! Айтмай эсенг... *(Уучунда гаккыны къысады.)*

Обур *(жюрегинден тутуп)*. Оу жюрегим, шау жюрегим! Къысма алай къаты. Хууу-шууу... Ёлтюресе! Бошла ууучунгу! Бошла, айтайым!

Жетегей. Айт!

Къажар къулагъын алгъа созады.

Обур. Дум къара ийнек табыгъыз да, аны сютюн сауып, андан юч уртлам этдиригиз къызгъа... Сора «жаханим, жаханим, жаханим!» деп, юч кере айтсын... сора сол къолу бла кёзлерине тийсин, онг къолун а акъсакъ бутуна салсын да, жерге юч кере тюкюрсюн... шууу...

Жетегей. Сора уа?

Обур. Сора жукъ да угъай, кёзлери да, саны да тап боллукъдула. Хууу... Бошла жюрегими!..

Къажар таш артындан акъырын туруп, ашыгъыулу халда, бирсилеге кёрюнмей, думп болуп кетеди.

Жетегей. Керти айта эсенг, ахшы... *(Уучун бошлайды.)*

Обур. Ех-ёх... шууууу... жан дегенинг не татлыды.

Жетегей. Обур, энди биз кетерге керекбиз.

Обур. Жанымы бери бер да, сора ахыратха окъуна кетигиз... Хууу-шууу...

Жетегей. Угъай, Обур, жанынг менде къаллыкъды.

Обур жерни табанлап, къоллары бла кеси кесин тюйюп, чачындан тартып, келефенча къутурады.

Жаухар. Келигиз, терк кетейик. Мен къоркъгъан этеме.

Жетегей *(обургъа)*. Болду кесинги бузгъанынг. Аманлыкъ этмей турсанг, жанынга хата этмем. Аманлыкъ этсенг а, менден ырахматлыкъ излеме!

Жетегей, Жаухар, Состар кетип тебирейдиле.

Жетегей *(тёгерегине къарап)*. Къажар а къайдады?

Состар. Да, алайда, таш артында бугъунуп тура эди да.

Жаухар. Къоркъакъ зат кёрюне эди. Къачхан болур.

Жетегей. Къачхан эсе, ол аны ишиди. Алай, башха жерге букъгъан эсе, къоюп кетерге жарамаз. Излейик.

Состар. Ол аман адамды. Обурдан да аманды.

Жетегей. Аны мен да сезгенме. Алай къалада сорсала, не айтырлыкъбыз? Къажарны кёрмегенбизми дерикбиз?

Жаухар. Жолда излей-излей барырбыз.

Ючюсю да кетедиле. Ала кетгенлей, Обур сагъаяды. Ызларындан къарайды. Къойнундан быстыр чулгъам чыгъарып, аны ачады, бармакълары бла бир букъу затны алып, жашыны жарасына чачады. Юч кере тюкюреди. Сора «жаханим» деп юч кере айтады. Бырбыр къымылдайды. Бираздан башын кётюреди.

Бырбыр. Анам!... анам, келдингми?.. *(Секирип ёрге турады.)* Къайдады мени къылычым? Къайры кетдиле ол мени бла сермешген адамла?.. Жилян а къайдады?..

Обур *(жиляйды)*. Эшигибиз жабылгъанды, ариу балачыгъым, шууу-хууу эте къалдыкъ. Жетегей келди да, юйюбюзню тюп этди. Жанымы биргесине алды да кетди.

Бырбыр *(къаты элгенди)*. Жанынгымы?

Обур. Энди мени къарыуум тауусулгъанды.

Бырбыр. Мадар жокъмуду, анам? Барып, сени жанынгы урлап келейим!

Обур. Къыйынды, алтыным, алай этген.

Бырбыр кеси кесин тюйюп жиляйды.

Бырбыр. Сора мен Кюнню алмаймы къалама-а-а?..

Жабыу

ЮЧЮНЧЮ БЁЛЮМЮ.

Бу бёлюмде биринчи бёлюмдеги декорация толусунлай сакъланады. Жабыу ачылады. Кюн къарауаш бла бирге киреди.

* * *

Кюн. Къайдады Жетегей? Аны бир хапарын манга нек билдирмейсиз? Ах, ол ары нек кетди? Мен аны къалай ийип къойдум! Аякъларына чырмалып, атлатмай къойсам эди уа...

Къарауаш. Кесинги аллай бир нек инжилтесе, жарыкъ Кюн? Иги хапар жел къанатларында келе тура эсе уа?

Кюн. Жюрегим тынгысызды мени.... Кёп батырланы жойгъан обур къатын Жетегейни аяпмы къоярыкъ сунаса? Ол билгич къатын къайры тас болуп кетди?.. Мени атам аны энтда да нек тапмайды?

Къарауаш. Излетеди... жерде, кёкде да излетеди, табылмайды ансы.

Кюн. Къалай насыпсызма мен. Нек ийип къойдум кёкден къолума тюшген жарыкъ жулдузуму? Санларым къыркъылып окъуна къалгъа эдиле, шо аны солугъан тауушун энтда да бир эшитге эдим ансы. *(Жиляйды. Анга къошулуп, къарауаш да кёз суу этеди.)*

Патчах бла Бийче киредиле.

Бийче. Не этейим, жарлы къызым, мен санга? Жау чыракълай эрип бараса.

Кюн. Анам, мени жюрегими таралгъаны да боллукъду. Сен жарсыма. Жанынгы къыйнама. Ким биледи, хар зат да тап болуп къалыр эсе уа...

Патчах. Айтып кюрешеме мен сизге, иги тюш кёргенме деп. Ийнанмайсыз! Мен кеси ёмюрюмде жаланда эки тюш кёргенме. Биринчи тюшюмде кесими патчах болуп кёргенем... Бу уа экинчи тюшюмдю. Кюнюбюзню кёзлери ачылып кёргенме.

Тарх-Тарх чабып киреди.

Тарх-Тарх. Къала башында къараучуладан бири узакъдан букъулатып келе тургъан атлыны кёргенди.

Барысы да тириледиле.

Кюн. Жетегей болур ол!

Бийче. Бюгюнлю бурнум сюйюнюп тура эди.

Патчах. Айтхан эдим да мен сизге!

Къарауаш. Жюреклерибиз жарыр кюн жетген болур.

Патчах. Тарх-Тарх, ол келе тургъан атлы Жетегей эсе, мен санга сюйюнчюге жети пуд алтын берирме.

Тарх-Тарх *(къууаннгандан тили тутулуп)*. А-а-аллай би-бир алтыным б-б-б-болса, къ-къатын ал-л-аллыкъма!...

Ат аякъ тауушла эшитиледиле. Барысы да сагъаядыла.

Тарх-Тарх. Аллына чыгъайым!

Къуулуп кетеди. Олсагъатдан бети алгъасыныи, артха къайтып келеди. Аны ызындан уллу ёхтемлик бла Къажар киреди.

Къажар. Ма, мен! Патчахыбыз, хайда, осуятынгы толтур!

Кюн. Жетегей къайда?

Патчах *(Къажаргъа)*. Не, сен Обурну хорлапмы келесе?!

Къажар. Тюп этип келеме... жашын да, кесин да.

Бийче. О, Тейри, о Шибля, о Эрирей!

Къажар. Тарх-Тарх, къара ийнекни сютю керекди. Хайда, терк мажар! Заман сакъламайды.

Тарх-Тарх. Бусагъат... *(Терк кетеди.)*

Бийче. Къара ийнекни сютю уа неге керекди?

Къажар. Бусагъат кёрюрсюз.

Патчах. Ары дагъыда бир жаш кетген эди... Жетегей деп. Аны кёрмегенмисе?

Къажар. Бир мискинни кёрген эдим. Баям, анга айта болурса.

Кюн. Сора ол не болду?

Къажар. Состарны да, аны да жаханим отдан чыгъаргъанем.

Кюн. Саумудула ала?

Къажар. Да отдан чыгъаргъанем дейме да. Мен обур бла сермеширге болгъан заманда ала къайры эсе да къачхан эдиле. Айлана болурла бир жерледе, ажашып. Мени атам а къайда кёрюнмейди?

Патчах *(дыгаласха къалады)*. Ы-ы-мн... мен да билмегенлей, къалауурла аны тутуп, зынданнга атхандыла. Бусагъат буйрукъ берейим чыгъарыргъа.

Къажар. Керекмейди. Бир терслиги болмай атхан болмазла зынданнга.

Тарх-Тарх, къолунда да чёмючю бла, чабып киреди. Чёмючню Къажаргъа береди. Къажар Кюнню аллына барады. Бош къолун аны имбашына салады.

Къажар. Сени ючюн къутургъан суулагъа секирдим! Къум тюзлени къыдырдым! Чынгыл сыртладан аудум, кесими жаннган отха да атдым! Хорлам бла аллынга келдим! Бусагъат сен дуния жарыгъын кёрлюксе! Ма бу сютден юч уртлам эт.

Кюн. Угъай! Керекмейди!.. Мен сокъурлай къалыргъа сюеме.

Бийче. Къызым, не затла жаншайса сен? Уртла!

Патчах. Къажар сени кёз жарыгъынг ючюн жаханимни тюбюн башына буруп келгенди.

Къарауаш. Жарыкъ Кюн, уртла.

Кюн. Жюрегимде къууанч жокъду.

Бийче. Кёзлеринг ачылса, къууанч келликди.

Къажар *(Ачыуу чыгъып, Кюннге)*. Не гынттылы боласа? Заман озуп барады. Обур мени ызымдан ийген къуугъун бери жетгинчи, сени сау этерге керекме.

Къарауаш *(къоркъунуп)*. Жарыкъ Кюн, уртла!

Бийче. Къызым, жилятма мени.

Патчах. Уртла бусагъат! Мен буюргъан этеме!

Кюн жилямсырайды. Сюймей къолун узатады. Къажар анга аякъны тутдурады. Кюн юч уртлам этеди. Барысы да анга къарайдыла. Къажар аякъны Кюнню къолундан алады.

Бийче. Кёремидиле кёзлеринг, къызым?

Кюн. Угъай.

Къажар *(аякъны къарауашха бере)*. Ашыкъмагъыз. Бусагъат тап боллукъду. *(Кюннге.)* Энди «жаханим» деп юч кере айт.

Кюн. Жаханим, жаханим, жаханим.

Къажар. Энди сол къолунг бла кёзлеринги жап, онг къолунг бла уа къурушхан бутунгу тут... Хы, ма алай. Энди уа юч кере тюкюр.

Кюн. Тфюу, тфюу, тфюу... Ой! *(Анасын къучакълайды.)* Анам, кёреме!.. Барыгъызны да кёреме! Атам!.. Мени ючюн къаллай бир инжилип турдунг. *(Атлап кёреди.)* Аягъым да сау болду!..

Барысы да къууанчлы боладыла. Бийче да, Патчах да Къажарны къучакълап, ыспас этедиле. Къарауаш Кюнню къучакълап, жилямсырай къууанады. Патчах барып тахтасына олтурады.

Патчах. Тарх-Тарх!

Тарх-Тарх. Не этесе, уллу патчахым?

Патчах. Битеу патчахлыгъыма хапар жайдыр, Кюнню кёзлери ачылгъандыла деп...

Къажар *(патчахны аллына барып)*. Сен не буйрукъла бересе? Осуятынгы унутханмы этгенсе? Тюш тахтадан! Энди патчах менме!

Патчах. Тохта, сабыр бол. Быллай бир неге ашыгъаса? Халкъгъа да хапар билдирейик. Кюн бла сени тоюнгу да этейик. Сора...

Къажар. Сен мени алдаргъамы кюрешесе? Той артда этиле турур. Манга бу тахтаны бошат!

Патчах. Адамсызлыкъ этме, Къажар.

Къажар. Тюш дейме, бусагъатдан!

Кюн *(чабып, Къажарны алына сюеледи)*. Къалай сёлешесе сен мени атам бла? Уялмаймыса?

Къажар, Кюнню бир жанына тюртюп, патчахны чуунундан тутады. Тахтадан тартып тюшюреди. Кеси аны жерине олтурады.

Къажар. Тарх-Тарх!

Тарх-Тарх. Не этесе, Къажар?

Къажар *(ачыуланып)*. Не Къажарды ол? Башынгы тайдырырма энди алай айтсанг! Патчах деп сёлеш энди манга! Мени патчах болгъанымы битеу къаладагъылагъа билдир! Халкъгъа хапарчыла ий! Сора терк бери къайт.

Тарх-тарх. Ахшы...

Чыгъып кетеди.

Къажар. Къарауаш, аягъымда чурукъланы теш.

Къарауаш, барып, Къажарны чурукъларын тешеди.

Патчах. Сени быллай харам болгъанынгы билсем эди...

Къажар *(патчахха)*. Кёп жаншаргъа къалсанг, башынгы тайдыртырма. Бийче, не аузунгу ачып тураса? Алтын тас бла жылы суу келтир. Аякъларымы жууугъуз!

Патчах. Сенича бетсизни...

Къажаргъа кериледи. Къажар патчахны кёкюрегине табанын жетдирип, артха аударады.

Кюн *(атасына турургъа болуша, жилямсырап)*. Атам... ой атам... бу бедишликден эсе мен сокъурлай, акъсакълай къалгъаем. Бютюн уллу палах бизге энди келгенди...

Къажар. Мени аякъларымы нек жуумайсыз?!

Тарх-Тарх чабып киреди.

Тарх-Тарх. Буйругъунгу толтурдум...

Пауза.

Къажар. Не тынгылайса, андан сора не айтыргъа керекди? *(Ачыуланып.)* Ы?!

Тарх-тарх. Уллу патчах...

Къажар. Хы, ма алай... Энди быллай буйругъуму битеу аскерге бла къалада къалауурлагъа жетдир: тышындан бир адамны да къалагъа иймесинле. Къалагъа келеме деген ким болса да, уруп башын кетерсинле!

Тарх-Тарх. Бусагъат айтайым, уллу патчах.

Кетеди.

Къажар. Кюн, бар да уллу отоуда бизге тёшек хазырла. Дунияда къара кючле бла сермешде арыгъанма, жунчугъанма. Тынч жатып солургъа керекме мен.

Бийче тас бла суу келтиреди.

Кюн. Анам, къарауаш болупму къалдынг?..

Тарх-Тарх чабып киреди.

Тарх-тарх. Бир тиширыу бла эки жигит, къылыч уруш этип, къалауурланы да хорлап, къалагъа кирип келедиле.

Къажар *(ахы кетип)*. Къайдады мени къылычым?! Тарх-Тарх, аскерни кётюрюгюз! Къаланы эшиклерин жабыгъыз!..

Патчах. Тарх-Тарх, толтурма бу харамны буйругъун.

Къажар *(къылычы бла патчахха чабады)*. Мен сени бусагъат!..

Тарх-Тарх Къажарны жолун кеседи. Экиси да къылычла бла сермешедиле. Патчах тыягъы бла Къажарны артындан келип, башынан урады. Къажар тентирейди. Бу кезиуде Жетегей, Состар, Жаухар киредиле.

Жетегей *(Къылычын Къажаргъа кётюрюп)*. Охо, Къажар, сенмисе? Биз а сени излеп айланнганбыз...

Патчах. Бу уа сизден эсе алгъа жетип келип, мени тахтамдан тайдыргъанды. Не эсе да бир хыйлыла этип, Кюнню да кёзлерин ачханды, акъсакълыгъын да сау этгенди.

Состар. Кёремисе аны... Обурну бизге айтханлары-на жашыртындан тынгылап туруп, сора бизден бугъуп, бери къууулгъанды, хыйлачы буштукъ!

Патчах. Тархх-Тархх. Къажарны зынданнга! Атасыны къатына! Экиси да анда кечинсинле!

Тархх-Тархх, артына да табанны жетдирип, Къажарны аллына сюрюп кетеди.

Жетегей. Кюнюм!

Кюн. Жетегей!

Экиси да къучакълашадыла.

Бийче. Тейрилерибиз насыбыбызны сакъласынла.

Къарауаш. Къууаннгандан ёлеме!

Жетегей *(Патчахха бла бийчеге)*. Кюнню насыбы ючюн жол тарта барып, дагъыда бир уллу насыбыма тюбедим... Туугъан эгечими — Жаухарны тапдым!

Патчах, бийче да, къарауаш да сейир боладыла. Жаухарны къучакълайдыла.

Состар. Кюнню насыбы ючюн баргъан жолум мени да насып къоллу этгенди. Мен Жаухарны биргеме алып кетеме!

Кюн. Ах, жарыкъ дуния!

(Жабыу)

1983 ж.

ЧЫГЪАРМАЧЫЛЫКЪНЫ ЁР ЖОЛУНДА

Биз, хазна къалмай барыбыз да — ана адабиятха 60-чы жыллада келгенле — чыгъармачылыкъ жолубузну газет ишден башлагъанбыз. Келишдирип сёз айта, иги да жаза билгинчи, атыбызны газетде кёрмеклик бизге уллу къууанч эди — къууанч да, ёхтемлик да! Газетни атындан корреспондент болуп, жангыдан къурала тургъан эллерибизге барып, азап кёчгюнчюлюкден къутулуп къайытхан жашау кёллю, огъурлу адамларыбызгъа тюбеп, аланы юслеринден очеркле, статьяла да жазып, газет бетлеринде чыгъарыуну уллу аперимликге санаучу эдик — нарт Сосрукъ тау эллеге от алып келгенча! Жагъафар а ол заманда газетибизни биринчи къаламчыларындан бири эди — кёп статьяла, очеркле да жазып тургъан. Аны бла да къалмай, Жагъафар ол заманда бир жыр да жазгъан эди — радио бла тохтамай жырланыучу — «Колхозчу къызгъа» деген жырны. Биз, аны тенглери, эллиле, къызла, жашла:

Танг да жарый келе,
Кёзчюклеринг кюле,
Сен ишге ашыгъып бараса... —

деп къатлаучу эдик ол жырны. Аны арыу макъамы бюгюн да маига хычыуун эшитиледи — къыйын жашлыгъымы бир чууакъ кюнюн ызына къайтаргъанча...

Алай Жагъафарны къасты—жазыучулукъ эди. Кёп турмай биринчи китабы — «Агроном» — чыкъды (1961 ж.). Заманны излемине кёре, эл-мюлк институтну бошап келген таулу жаш, Хасан, агроном болуп, артха къалгъан колхозну ёсдюргени, къурагъаны, аллай ишлени этер ючюн а, жаш болса да, «суу башын сакългъан эмегенле бла» къалай сермешгенин суратлай эди.

Къазах тилни, къазах адабиятны байлыгъымы келишип—Жагъафар къазах элде ёсгенди, орта школну къазах тилде тауусханды,— огъесе Аллах берген фахмусу болушупму,— адабиятха тынч, женгил киргенди. Ана тилде окъур онглары болмай, жазыу хунерге къыйналып тюзеле баргъан жаш жазыучуланы тизгинине алай къошулгъанды. Къаламы жылдан жылгъа кюч ала, къысха заманны ичинде «Ёксюзню къадары», «Ыфчык», «Нартланы туудукълары» деген повестлерин, кёп хапар, пьеса да жазгъанды. Кесини энчи хаты, энчи ызы бла китап окъуучулагъа белгили болургъа жетишгенди.

Малкъар адабиятда Токума улу Малкъар аузуну ёкюлю эди,— жютютил чамчыланы, сёзню жарашдыра, кюле да, накъырда да эте

билген таулуланы. Жагъафарны энчи тамгъасы болгъаны себепли, тенгле арасында аны не тюрлю чамы, масхарасы да кечиле, артда уа тенглеге, таматалагъа къыраллыкъгъа да айтыучу къысха, жютю, кюлкюлю насихатлары халкъ чыгъармачылыгъы болуп къала келедиле. «Кюлкючю Чонай» деген къысха хапарлары анга шагъатдыла.

Жашау арбасында баргъан насыплы да, насыпсыз да, женгил да, сабыр да, акъыллы да, акъылсыз да адамланы халларын, ишлерин, бир бирге тиежеклерин бегирек масхара жанындан кёрюучюлени бир энчи жоллары барды — ала эртте-кеч болса да сахнагъа келмей къалмайдыла. Жагъафар да таялмагъанды буйрукъ жолундан. Аны бек алгъа Боташланы Исса бла бирге жазгъан «Мен билеме — ол сауду» деген бушуулу драмасы бла артда жазгъан «Эмина» деген тарых трагедиясындан къалгъанлары бары да — «Жалгъан даража», «Ауанала», «Ёртен» — чынтты да малкъар комедияладыла. Жагъафар бизни заманда бола тургъан кёп аман ишни, ажымлы да, кюлкюлю да болумланы сахнагъа келтиргенди. Бюгюнлюкде Чонай Гонаевични (Григориевични) ким билмейди? Аны хыйлачылыкъларына ким кюлмейди? Чонайны юсю бла бизни жашаубузда, миллетибизде бола тургъан, малкъар адамына тышындан келген бузукъ ниетле, фитна малгъа талашыуча айыплы болумла кюлкюге, чамгъа айланадыла. Токума улу Чонайны университетде ишлеген ултхачы жахил устазны сыфатында да, мюлк ишде тюрлю-тюрлю къуллукълада да кёргюзтеди. Къайда да ол не тюрлю къуллукъда да тап тюшюрюрге, кесине файда алыргъа кюрешген эки бетли, эки сёзлю, эки тилли адамны сыфатыды. Жамауатны анга кюлдюре, Жагъафар совет кёзбаучулукъ, ниет бузукълукъ туудургъан къылыкъланы сёгеди, терс жашауну къулу болууну насыпсызлыгъын кёргюзтеди. Аны бла бирге Жагъафарны кюлкюсю ниет саулукъну адамны адамгъа кюле билиу хунерин кёргюзтюню белгисиди. Жазыучу кюлкюлю затланы жаланда жашау чюйреликледе табып къоймай, ол чюйреликлени туудургъан адамланы атлары бла да кёргюзтеди: «Асланукъа Акъылтокъмакъович, Тюзбасаров, Бермез улу, Темирбаш улу, Чичхансойланы къызы, Къынгырбашева, Кюмюшхан... дегенча. Быланы былхымлары да атларына кёреди, автор масхаралыкъны, сылхырлыкъны жолун табыуда аллай адабият жорукъну уста хайырлана биледи. «Ауанала» деген спектакльге къарагъанла Кюмюшханны бюгюн да унутмагъанларына мен шагъатма. Ол школну жарты-къурту бошап, институтха тюшерге келеди. Кеси уа Лермонтовну Чеховдан айыра билмейди. Алай аны тукъуму Къынгырбашладанды. Атасы къынгыр ишни жюрютген адам. Ол ултха берип, къынгыр жолла бла къызын окъуугъа кийиреди. Бирси жигит, Къонакъбий, онеки жылны институтха киралмайды, нек дегенде, аны атасы Тюзбасарды — тюзлюкню жолун тутхан адам. Бизни заманда уа тюзлюкню жолун къуугъан адамгъа жол жокъду. Неда Къушбий... Бермезладан. Ой, мени ишге ал деп, Чонай Гонаевичге барады. Чонай аны тукъум атын билгенлей, тузгъа тюшген къуртча жыйырылады, андан ултха алалмазлыгъын сезеди: «Бермезладан эсенг, бери нек келип айланаса?» —

деп, кабинетинден къыстап иеди. Неда уллу къуллукъчу Акъылтокъмакъовични алайыкъ. Чонай Гонаевични Асланукъа Акъылтокъмакъович бла «ушагъы» таулулагъа совет властны жылларында келген кёзбаучулукъну, уллу къуллукъчуну аллына тёшек болуп тёшелиую эсде къалырча суратыды:

ЧОНАЙ *(телефонну бурады)*. Алло, секретарь? Базаны директору беспокоит этеди... Гыжгытов Чонай. Асланукъа Акъылтокъмакъович кесиндемиди? Ы, маржа, сора мени аны бла бир къош. Алло, Асланукъа Акъылтокъмакъович... *(олтургъан жеринден къобады)*. Саламалейкум, Асланукъа Акъылтокъмакъович... Хы, менме... Къалай турасыз, Асланукъа Акъылбашевич... Ой, кечгинлик бер, ёре турушунглай акъыллыса да, отчествангы бир-бирде жангылып да айтып къояма... Не зат? Хы, хоу, ишлеп башлагъанма, Асланукъа Акъыл... Акъыл... Акъылтокъмакъович.. Мен да санга телефонну аны ючюн зынгырдатханлыгъымды, ыспас этейим деп. Бек уллу болушханса, Асланукъа Акъылтокъмакъович, сауладан да сау бол! Ёмюрде унутмам, оллаха... Хы, сенсиз болмайыкъ. Оллаха, сен бар къадарда, кюн тумаланып кетсе да къоркъмайбыз! Бюгюн, жолда келе, жашынга тюбегенем... Хоу, Мишинкагъа. Ахрысы ол сени кесинге бир ушайды да! Кёзлери да, сеникилеча, акъыллы кёзле, кеси да сенича ушагъылы, аны чырайына къарап тургъанма, тамаша болуп. Тюфюу, кёз тиймесин! Былай, чайкъалмай, тап атлагъаны да кесинге ушайды... Не дейсиз?.. Хы, ишни бардырмай а! Мен къолгъа алгъан иш осал болмаучуду... Асланукъа Акъылтокъмакъович, юй бийченге да тюбегенем тюнене. Оллаха, онжетижыллыкъ къызчыкъ сунуп къойгъанем. Кюн кибик... (Телефондан къысха гудокла эшитиледи). Алло, алло... Охо, салды да къойду трубканы...

Айхай да, Чонай Гонаевични уллу къуллукъчу бла бу «ушагъы» иги кесек да кётюртюлюп, «оздурулуп» жазылгъанды. Алай ол сатираны табийгъатыды, адам сезиминде жюрюген аллай айыплы къылыкъланы хыликгя этиую жорукъларыды. Ишни кертилиги да андады — экибетлиликни, жалынчакълыкъны, къуллукъчуну аллында жёбелсуюю адыргылыгъы. Аллай, керти да тил жютюлюк бла жазылгъан жерле Жагъафарны пьесаларында кёпдюле. Ала къараучуну кюлдюредиле, жарсытадыла, бир кесекге болса да, къайгъыларын унутдуруп, кёллерин кётюредиле. Алай бла малкъарны сахна орамына да Жагъафар кесини кюлкюю, жарыкъ дуниясын — бюгюнгю малкъар эллилени, шахарчыланы жашауларын келтиргенди.

Болсада, Жагъафарны суратлау адабиятда баш иши, жетишими — «Дертли къама» деген трилогиясыды. Ол аны 70-чы жыллада жазып башлагъанды, 80-чи жылланы биринчи жарымында бошагъанды. 1-чи китабы — «Дертли къама» — 1976-чы жылда, 2-чи китабы — «Къурч бюгюлмейди» — 1979-чу жылда, 3-чю китабы — «Жукъусуз таула» — 1983-чю жылда чыкъгъандыла. 80-чи жылланы экинчи жарымында ол, трилогияны юч китабын да жангыдан къарап, ол заман-

да басмаларгъа онг болмагъан жерлерин да къошуп, биртомлукъ этип, 1991 жылда чыгъаргъанды.

Жагъафар жазгъан трилогияны заманы — 70-чи жыллада — белгилисича, миллет жазыучула кеслерини чыгъармаларында белгили суратлау жетишимле болдуруп, жанрла энчилигине да жетишип, тарых кертиликни адамланы да жашау чюйреликни айланмасында ийнанныгылы тил бла суратларгъа алланнган заман эди. Ала эстетика жаны бла байыгъып, чыгъармачылыкъны терен тасхаларына тюшюнедиле, жангы суратлау амалланы сынайдыла.

Малкъар прозада роман жанрны къуралыуу Жагъафарны кёз туурасында бара эди. Адабиятны бек кыйын жанры — роман — кесини кебине келе, романлыкъ дунияны кёп ызы, концепциялы даражасына жетишеди. Малкъарда Этезланы Омар, Къарачайда Хубийланы Осман, дагъыда башхала эки-юч китаплы уллу эпопеяла жазадыла. Къысхасын айтханда, Къарачайны бла Малкъарны бай тиллери дементили жашау ызны, бир уллу заманны тутхан ханарлаула жазарча даражагъа жетишедиле. Алай бла Жагъафар ана тилде уллу эпопея жазаргъа киришгенде, миллет адабиятла ёсюню тюрлю-тюрлю «сабий аруулларын» ауруп бошап, жангы тарых болумлада айный эдиле. Ала жашау кертиликни кёргюзтюуде кёп да алгъа кетгендиле, кёп тюрлю жазыу амалланы, ниет-суратлау тёрелени юслери бла ётюп, чынтты чыгъармачылыкъ чыныгъыу алгъандыла.

Малкъар проза да, бир жанындан, битеу адабият ёсеуге гийишли болумланы сынагъанды, экинчи жанындан, кёчгюнчюлюкню хатасындан заманында этилмей къалгъан сынауланы этгенди. Ол, проза, алыкъа тыш болумланы тутхунларында къала эсе да, бирничи суратлау дуния — уллу хапарны ызламасы къуралады. Адабият ёсюню ал кезнуюнде болургъа тийишлиси да алайды,— анда ана фольклорну суратлау амаллары бла жашау кертиликни тёрелери бирча жюрюйдюле. Аллэй проза тау жамауатлада класс чюйреликлени жютюленнгенлерин, тап, къарангы адамлагъа окъуна туура бола башлагъанларын кёргюзтгени себепли къайсы жол тюз, къайсы жол а — терс болгъанын айтып, бегирек жарыкъландырыу ишге къуллукъ этеди; тарых болумланы себеплеринден а тау адамны сезими къалай ёсгенин кёргюзтеди. Алай бла миллет жазыучула тюнене халкъ жырлагъа, жомакълагъа, нарт таурухлагъа тынгылаучу болуп, энди жазма адабиятны окъургъа тюшген адамны жангы суратлау дуниягъа кийиредиле. Роман — миллет жашауну толу суратын ишлеуню школуду деп андан айтадыла.

XX ёмюрню башындан башлап, 60-чы жыллагъа дери малкъар халкъны жашауун толусунлай кёргюзтюрге деген бек деменгили суратлау борчну тамамларгъа бел байламакълыкъ — керти да махтаулу ишди. «Дертли къаманы» кюреш майданы Акъташ эли эсе да, аны суратлау жагъалары бийиклене, узакъгъа кетедиле: таулула XX ёмюрню къыйын жолларын къоншу халкъла бла бирге арытадыла. Таулу Къамбот бла къабартылы Зарамукъну юслери бла эки къарындаш халкъны — Къабартыны бла Малкъарны жашау байламлыкълары

ачыкъланады. Жарлы жаш Исламны къадары, аны Зарамукъну къызы Мариямны сюйгени — трилогияны тсуратлау ёзеги болуп, жалкъаланнган дунияда адамла къалай баргъанлары кёрюнеди. Халиматны, сёзчю къатын Къудасны, жалчы Хышмышны, урушдан къыяулу («катужный») болуп къайтхан Жарахматны, Къужонну къатыны Баблинаны, Исламны кичи къарындашы Къанаматны, Суфьян эфендини, ала кибик кёп эллилени сыфатлары эсде къаладыла.

Тарых тюрлениулени аллында тургъан Акъташ элни сыфатын, жашау-турмуш халын, къул, бий, ёзден айырмалыкъларын кёргюзтюу, андан ары таулагъа келген тюрлениуле, кётюрюлюш, бурулуш, кёчгюнчюлюк дегенча, бурунгу жашау халланы тюрлендирген ишле — ала бары да Жагъафарны кёп жылгъы чыгъармачылыкъ «азаплары» болгъандыла. Жамботну, жарлы эсе да, айыпсыз жашагъан, кюреш жолла башланнганда уа абына-сюрюне, хатаны-хайырны къыйын ангылай, аланы ызлап, ызларындан да кёплени ызлатып баргъан юйюрю бла бирге уллу ёзгеришлени жюреги бла ётдюргенди Жагъафар. Исламны, Дадашны, Сергону сыфатлары — ол заманны алчы адамларыны, къарангыдан жарыкъгъа неда билмечиликден билимге келиую диалектикасыды. Къарангы таулуланы сезим къуралыуларын кёргюзтген шартды. Дадаш, сёз ючюн, ётю болгъан таулуду. Аны ёсюу жолу Залиханланы Жанакъайытны «Тау къушла» романында Мазанча, Толгъурланы Зейтунну «Жетегейле» романында Къазакъча кёп затха кёзю ачылыудан, дерти, ётю билиниуден башланады. Иш — Дадаш Элбекни тюйгенинде да тюйюлдю,— биринчи кере жалчы, бий улуна къол кётюреди. Ол а: «Мен да сенича адамма!» деген чынтты адамлыкъ сезимни туудурады. Жагъафар кесини трилогиясында аллай сезим ёзгеришлеге кёп эс бурады, ачыкълагъан да этеди.

Трилогияны баш жигити Ислам — октябрь революцияны ётгюр комиссарларындан бири — Акъташда совет властьны темир чигинжиси болуп, ленинчи ниетлени жашауына байракъ этип, Жамбот бийге, башха байлагъа къажау къанын, жанын да аямай кюрешеди. Кулакланы Сибирьге да ашыртады. Уллу Атау журт уруш башланнганда уа ары кетеди. Андан, бир билеги къыркъылып, чолакъ болуп къайтады. Къайтхандан сора да Акъташда немисле оюп кетген колхозну аягъы юсюне салыргъа кюрешеди. Къысха алып айтханда, ол битеу ниети, къаны бла да чынтты коммунистди. 1944-чю жылны 8-чи мартында уа, танг аласында аны юйюне НКВД-ычыла киредиле кёчюрген этебиз деп. «Мен фронтовикме. Бир саным къыркъылып къайтханма урушдан!..» деп кюрешеди ол алагъа. Аны сёзюн НКВД-чыла къулакъгъа да алмайдыла... Бу такъыйкъаладан башлап, Исламны ич дуниясы къаралады. Анча жылны ичинде алданып келгенин, бачамагъа табынама деп Ибилисге (Сталиннге) табынып тургъанын сезеди. Ауур сезимле жюрегине кетмезча жара саладыла. Кёчюп баргъан жериндe партия билетин отха атып кюйдюреди. Ызы бла уллу терслигин, ауур азапны кётюралмай, кеси да ёледи. Трилогияны баш жигитини бу ёлюмю алай бош ёлюм тюйюл эди. Ол ёлюм коммунист системаны

кюйсюзлюгюне, терслигине налат берген ёлюм эди. Трилогияны бу жигитини сыфаты — бизни таулу жашланы кёчгюнчюлюк бла байламлы ачы къадарларын бириқдирген, жашау кертичиликни шагъаты болгъан сыфатды десек, жангыллыкъ тюйюлбюз.

Романда кёп жигитлени сыфатлары окъуучуну эсинде къалырча уста суратланадыла. Сёз ючюн, автор Хышмышны юсю бла уллу жашау чюйреликни, адамлыкъ бла адамсызлыкъны философиялы илишанларын бириқдирген адамны сыфатын къурагъанды. Ол Къужон бийни жалчысыды. Аны жашауу бийни арбазында парийини жашауундан онглу тюйюлдю. Болсада ол ачы къадарына тарыкъмайды. Революцияны тютюню таулагъа жетип, жарлы-жалчыла байлагъа къажау сюелгенде да, Хышмыш Къужон бийни атмайды, анга кертичилей къалады. Иесини малларын кюте, аланы большевикледен жашыра, таулада, къыш суукълада жюрюй, жангыз кесинлей дорбунда ёледи. Романны бу жигити бирде окъуучуну жарсытады — «бу факъыр акъыл дан жарты адам кёреем» деп. Бирде уа не къыйын сагъатында да ол къадарына, жазыууна табынып, кесини ниетинден таймай, темир къазыкъча чанчылгъанлай къалгъаны терен сагъыш этдиреди, аны ич дуниясыны бёкемлигине сейирсиндиредиле.

Тау элледе тукъумланы кёп тюрлюлюклери, феодал-тукъум тёрелени кючлюлюгю — таулу жамауатны жашау-турмуш низамларын къурагъан жорукъладыла. Тукъум даража бирча болмагъанлыкъгъа, хар таулу, хар адам кеси энчилигин сакълагъанды. Жарлы таулула ырыскъы, улоу, иш, жер жаны бла бийлеге, байлагъа бойсунсала да, баш эркинликлерине, намысларына жетгенде, аны бла бир кишиге да бет этмегендиле. Аны себепли трилогияда Къужон бий этген ишлеге, ол айтхан сёзлеге жамауатны къарамы бирча тюйюлдю. Сосрар эфенди кибик, Мыртаз кибик осуйла Къужон жанлы бола эселе, Жамбот кибик иш ахлусу адамла аны «ишлигин» бетине тутадыла. Бирде Жагъафар Къужонну хурнотсуз сыфатын кёргюзтюрге аны кесини сёзлерин келтиредиле. Жамбот анга: «Сабийле ачдыла, алагъа бир зат мажарайым»,— дегенде, «Сабийлеринг ач эселе, юсюнгде эшек жюгю битинг барды, аны ашат»,— деп, жалчысын бияры къыстайды. Адамны ич дуниясын ачар ючюн андан башха шагъатлыкъла келтирир кереклиси жокъду. Жамботну кесин алгъанда уа, аны юсюнде «эшек жюгю бит» ол къаллай жашауда жашагъанын кёргюзтеди.

«Дертли къаманы» тили — шатыкды, тынч окъулады. Жазыучу малкъар адамына тийишли тил энчиликни, суратлау магъаналары болгъан жютю тенглешдириулени элпек хайырланады. Жагъафарны «Дертли къама» романы — малкъар прозада жазылгъан биринчи трилогия — халкъ жашауну деменгили агъымын кесине жыйышдыргъан, аны тамам суратлагъан уллу чыгъарма болуп, адабият тарыхына алай киреди.

90-чы жылланы барыуунда Жагъафар эки да уллу ишге берилипди. Биринчиси, коммунист ниетликни мажюсю къаласы оюлуп, миллетлеге дин эркинлиги келгени бла байламлы ол бизни халкъыбызгъа дин

тёрелени жаяргъа, адамлагъа къуран келямланы танытыргъа кюрешеди. Ол ишни сыйлылыгъына ийнанып, араб тилни окъуйду, ислам динни тарыхын, мурдорларын билирге, билгенича, бирсилеге билдирирге да талпыйды. Сыйлы Къуранны кёчюрюрге къыйын сала турады. Гуртуланы Элдар бла бирге Мухаммат файгъамбарны жашауууну юсюнден уллу китапны орусчадан тау тилге кёчюрюп чыгъаргъанды. «Нюр» журналны бетлеринде, башха басмалада да дин дууаланы, хадислени жаяды. Аллах сууаплыгъын барыбызгъа да берсин!

Экинчи иши — сабийлеге ала къууанын окъурча хапарла жазады. Мени акъылыма кёре, Жагъафарны курнаятчы Алдарбеги малкъар сабий адабиятны айтхылы жигити болуп, таулу сабийчикле аны сюйюп, биргелерине нёгер этерча аллай сыфат болуп барады. Къуру сабийле угъай, анга уллула да эс бурурча затды. Авторну бу китабында Алдарбекни уллулагъа деп айтхан «Къатын алыу» деген хапары да басмаланнганды. Мени акъылыма кёре, ол аламат жазылгъан жомакъ-чыгъармады. Алдарбек запад адабиятда Мюнхгаузеннге, Орта Азияда Алдаркёсеге ушагъан жигитди. Жагъафарны хайырындан биз бюгюнлюкде малкъарны кесини Мюнхгаузени, Алдаркёсеси да барды деп айтыргъа, ёхтемленирге да къолубуздан келликди. Алдарбек — малкъар сабийлени кёп тёлюсюне сюйюлюннген жарыкъ жолдаш болуп къаллыгъына мени ишегим жокъду.

Жагъафар бла мен бир тёлюню, бир заманны адамларыбыз. Кёнгюнчюлюкню ачы къабынын сабийлигибизде бирча татханбыз. Ол — бизни бек къыйын ёсген, къыйынлыкъ кёрген, башха болушлугъу да болмай, чыгъармачылыкъ ишге кеси къыйыны, къасты бла келген жазыучуларыбызданды. Анга кёре ол жашауну къыйматын, адамланы ич дунияларын ангылайды. Эсде къалырча, жанлары, къылыкъларын болгъан адабият сыфатланы да ол аны ючюн къурай биледи.

Быйыл бизни фахмулу тенгибиз Жагъафаргъа 60 жыл толады. Жазыучу кеси ёмюрюню бу чегине къыйматлы адабият жюк бла келгенди. Аны романлары, повестьлери, хапарлары, пьесалары малкъар халкъны культура къаласын омакълагъан айбат чыгъармаладан бирлери болгъанлары хакъды.

Биз, жазыучула, Хызны сууну бойнунда, тёгерегин чынар агъач къуршалагъан къудуретли таулу элге — Ташлы-Талагъа бара-кете турабыз. Жагъафарны 50-жыллыкъ юбилейин да анда ётдюргенибиз эсимдеди. Биз кёргенбиз, билген да этебиз эллилери анга къалай хурмет этгенлерин, аны бла ёхтемленнгенлерин. Ол тюздю. Кеслерини белгили, айтхылы адамлары бла хар элибиз да ёхтемленеди. Жагъафар а бюгюнлюкде къуру ташлыталачыла угъай, миллетибиз саулай хурметлерча жазыучулукъ чекге жетишгенди.

Мен, Жагъафарны юсюнден айта, аны биз барыбыз да таныгъан фахмулу эгечлери — сыйлы артисткабыз, жырла жазыучу къызыбыз Раяны бла, телевидениябызны диктору Лейланы атларын да сагъына кетерге сюеме. Ала да, тамата къарындашлары Жагъафарча, халкъыбызны культура жашауна къуллукъ этген, анга кеслерини фахму

юлюшлерин къошхан тиширыуладыла. Миллетибиз алагъа да ыспас этеди. Жагъафарны бирси эгечлери бла къарындашлары да огъурлу, жашау кёллю, сюйдюмлю адамладыла, насыплы, къууатлы юйюрню уланлары бла къызларыдыла!

Жагъафар, сени юсюнгден бу къысха хапарымы бошай, кесингча чам эте — жашлыгъынг «гумух» болгъан эсе да, къаламынг жютюлсюн къалсын дейме!

Тёппеланы Алим

БАШЛАРЫ

Проза

Уллу азап 5
Киши жеринде *(эсгериуле)* 133
Жангыз жаш *(повесть)* 149
Следователни хапары 203
Шаухалны жангылычы 232
Кристинаны насыбы 237
Исмаил юйден кетеди 247
Жырчы къыз 253
Аслангерий 259
Къобузчу къыз — Жамиля 263
Ариу Салимачыкъ 265
Кюлкючю Чонай *(чамла)* 266
Курнаятчы Алдарбекни хапарлары 280

Драматургия

Ёртен 381
Ауанала 425
Даража 480
Эмина 523
Патчахны сокъур къызы 565
«Чыгъармачылыкъны ёр жолунда» *(Тёппеланы Алим)* 596

Литературно-художественное издание

Токумаев Жагафар Зубеирович

ИЗБРАННОЕ

Проза, драматургия

На балкарском языке

Редактор
М. Х. Табаксоев

Художник-редактор
Ю. М. Алиев

Технический редактор
Л. Д. Жарашуева

Корректор
Р. А. Боттаева

ЛКБ № 1 от 30.09.91 г.

Сдано в набор 27.02.95 г. Подписано к печати 31.05.95. Формат $84\times108^{1}/_{32}$. Бумага офсетная № 2. Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. печ. л. 31,92. Уч.-изд. л. 35, 21. Тираж 1000 экз. Заказ № 676.

Издательство «Эльбрус»
Нальчик, ул. Адмирала Головко, 6

Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года
Миниформпечати КБР
Нальчик, проспект Ленина, 33

Токумаев Ж. З.

Т Избранное: Отрывки из трилогии «Кинжал мести», повесть, рассказы, пьесы / Послесловие А. Тёппеева.— Нальчик: Эльбрус, 1995 — 608 с.

ISBN 5-7680-1008-6

В книгу известного балкарского писателя и драматурга Жагафара Токумаева вошли его лучшие произведения, получившие признание широкой читательской аудитории. Издание приурочено к 60-летнему юбилею автора.

Т $\frac{4702100100\text{-}027}{\text{M125(03)-95}}$ 32-95

Багъалы окъуучула!
Бу китапны юсюнден оюмугъузну жазып
бизге иеригизни тилейбиз.

Адресибиз: 360000 Нальчик ш., Головко орамы 6.
«Эльбрус» китап басма.